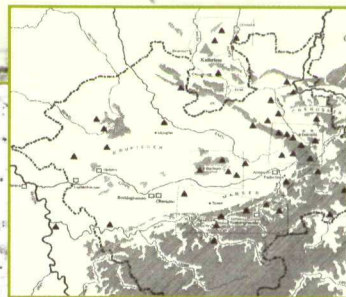
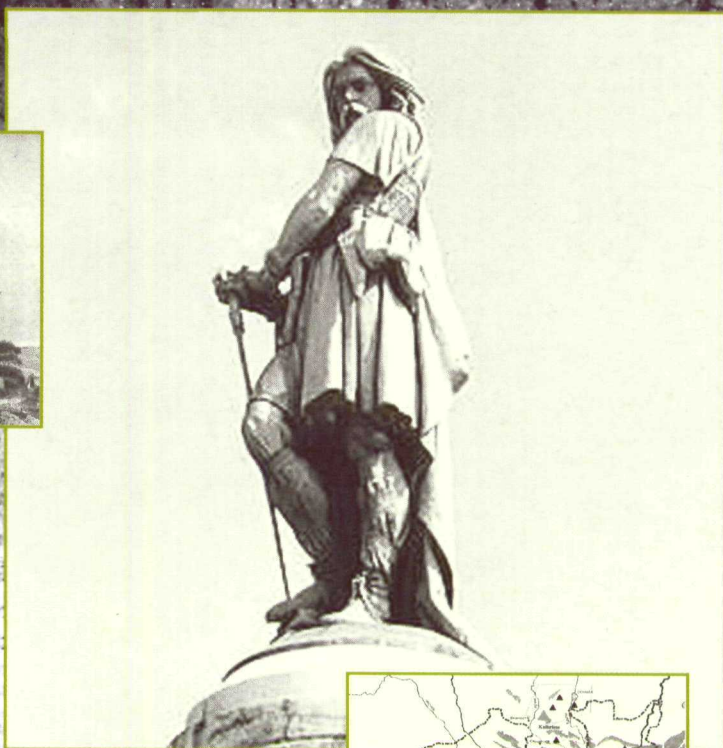

Westerheem

tijdschrift voor de Nederlandse archeologie

jaargang 30 • nr. 1 • februari 2001

1951 - 2001
50 JAAR AAWN

AAWN

Colofon

Westerheem is het tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN)
www.Awn-archeologie.nl

Aanmelden: Bureau AWN, Herengracht 474,
1017 CA Amsterdam

Lidmaatschap/abbonnement f 80,- per jaar
Opzegging vóór 1 december; een ontvangst-
bevestiging van uw opzegging wordt niet toegezonden

Redactie

- Paul van der Heijden (hoofdredacteur),
Javastraat 77, 6524 LX Nijmegen.
E-mail: ulpia@xs4all.nl
- Henk Nieuwenhuis (eindredacteur),
Het Erf 30, 8102 KD Raalte.
E-mail: HJ.Nieuwenhuis@worldonline.nl
- Gerrit Groeneweg (redacteur literatuurrubrieken),
Van Swietenlaan 12, 4624 VW Bergen op Zoom.
E-mail: gerritgr@concepts.nl
- Jan Coenraads (redacteur Werk in uitvoering),
Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.
- Tim de Ridder, Lambertushof 26, 2311 KP Leiden.

Redactieraad

J.C. Besteman, J. de Cock-Buurman, H. Groenendijk, J.K. Haalebos, R.C.G.M. Lauwerier, H. Stoepker, L.B.M. Verhart.

Sluitingsdata kopij

1 december, 1 februari, 1 april, 1 juni, 1 augustus en 1 oktober. Aanwijzingen voor auteurs zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de hoofdredacteur. Artikelen dienen op diskette te worden aangeleverd. Voor inlichtingen over advertenties wende men zich tot de eindredacteur. Advertentietarieven: kwart pagina: f 250,-, halve pagina: f 500,-, hele pagina: f 900,-, insteekfolder: f 900,-.

© AWN 2001. Overname van artikelen en illustraties is slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Ontwerp omslag: Adriaan Gijsbrechts
Grafisch Ontwerp, Nijmegen

Druk: Ovimec Grafische Bedrijven, Deventer

ISSN 0166-4301

Inhoud

jaargang 50 no. 1, februari 2001

Redactioneel I

W.A. Braakman

Baduhenna.
Godin van het slagveld 2

Jan en Annemieke van Oostveen-Bonnema

Kleipijpen
Een statistische analyse 13

Kort archeologisch nieuws 28

Wie kent dit? 31

Literatuurbesprekingen 32

Werk in uitvoering 38

Literatuursignalement 43

Tentoonstellingen en evenementen 47

Adressenlijst en AWN-
lidmaatschappen 48

Wij verzoeken u adresveranderingen door te geven aan de leden- en abonnementenadministratie AWN, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal. Alleen zo bent u gegarandeerd van de toezending van Westerheem.

Op het omslag: De Gallische aanvoerder Vercingetorix (midden). Standbeeld bij Detmold van Arminius (links). Kaart met gesuggereerde locaties van de Varus-slag (onder). Zie artikel pag. 2 e.v.

Redactioneel

Hoedt u voor het immediatisme

We zien het overal rondom ons.

Opgravingen waarvan een gedegen uitwerking achterwege blijft, archeologen die een claim leggen op "hun" vondsten of werkterrein, archeologica die door de handel worden aangeboden, commerciële instanties die, niet gehinderd door idealisme of door kennis van de plaatselijke situatie, duur betaalde onderzoeken uitvoeren waarvan inhoud en resultaat kwalitatief onacceptabel zijn, musea die hun oudheidkundige collecties aan het oog onttrekken en zich op hedendaagse kunst toeleggen.

Zeer waarschijnlijk herkennen velen deze misschien wat minder positieve zaken. Het is in ieder geval niet moeilijk om ons daarbij een aantal voorbeelden uit de praktijk voor de geest te halen.

Op het eerste gezicht lijkt het een willekeurige greep van een onsamenvangende reeks grieven van een kritische AWN-er. De keuze is inderdaad willekeurig, maar elk van deze zaken is terug te voeren op een punt van overeenkomst: het zijn stuk voor stuk uitingen van het immediatisme.

Immediatisme, u herkent het franse woord "immédiament", is een woord dat Godfried Kardinaal Danneels, aartsbisschop van Mechelen-Brussel onlangs gebruikte in zijn toespraak bij de opening van de bijzonder fraai gerestaureerde voormalige refuge van Sint-Truiden te Mechelen.

Je zou het kunnen vertalen als "de waan van de dag": we doen iets omdat het we nu belangrijk vinden, hetzij uit eigen belang, hetzij omdat we ons publiek willen gerieven, hetzij omdat anderen dat van ons verlangen.

"De graad van menselijkheid in een samenleving wordt bepaald door de aandacht die ze heeft voor immateriële, culturele en religieuze waarden. Een maatschappij die daaraan zou voorbijgaan, heeft een bedenkelijk besef van zijn afstamming", aldus Daneels. Hij vervolgt: "Waarom? Tot de beschavingsgraad van de mens behoort eveneens zijn besef van en zijn omgaan met de tijd, en dat in beide richtingen: zijn blik op het verleden en zijn inschatten van de toekomst. De mens leeft precies tussen herinnering en hoop, tussen dank en verwachting". En daarmee raakt hij de kern van de archeologie: al wat ons te doen staat, is ervoor zorg te dragen, dat ons verleden een toekomst heeft!

Individueel belang, geldelijk gewin, eer en aanzien, sporen ons aan tot grootse dingen, daar hoeft niets mis mee te zijn. Maar ze garanderen zelden een bloeiende toekomst voor ons boeiende verleden.

Aan het begin van dit nieuwe jaar (volgens sommigen nu ook pas aan het begin van een nieuw millennium) wens ik u een voorspoedig 2001. En voor wat betreft de archeologie: hoedt u voor immediatisme.

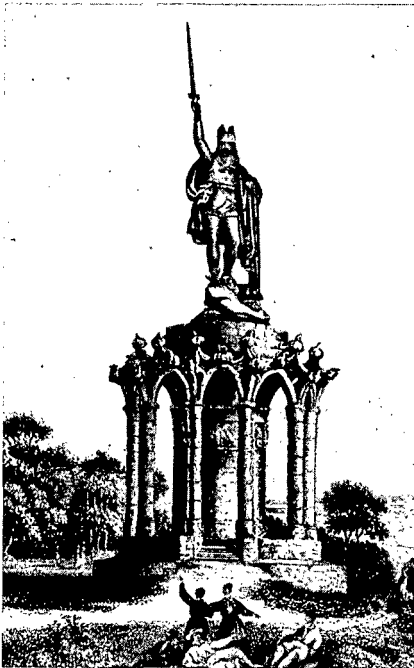
Gerrit Groeneweg

Baduhenna. Godin van het slagveld

W.A. Braakman

Dat archeologie heel populair kan zijn, blijkt bij een monument vlak over de grens. Het zogeheten Hermannsdenkmal in Detmold, gewijd aan de held Hermann die in 9 na Chr. de Romeinen vernietigend versloeg, levert volgens de internetsite <http://www.Hermannsdenkmal.de> jaarlijks zo'n miljoen bezoekers op.

In de stormachtige herfst van september 9 na. Chr. lokte de Germaanse veldheer Hermann¹ zijn ietwat corpulente tegenstander Varus in een hinderlaag op een smalle strook Duitse modder tussen een bergwand en het moeras. Dagenlang kropen de legioenen voort onder de voortdurende aanvallen van de licht bewapende guerilla's van Hermann, op zijn Latijn Arminius, tot op de vierde dag de Romeinse leider Varus het nat, moe en gewond opgaf en zichzelf van het leven beroofde.²

Afb. 1. Standbeeld bij Detmold van Arminius die in 9 na Chr. de Romeinse Legioenen versloeg.

De juiste locatie van deze zogeheten Varusslag is eeuwenlang een onderwerp van discussie geweest. Sinds 1987 wordt er in het Kalkriese-Niewedderdal aan de noordrand van het Wiehengebergte in de buurt van Osnabrück archeologisch onderzoek gedaan. De grootste vindplaats vormt een zes kilometer lange pas tussen het grote moeras in het noorden en de Kalkrieserberg in het zuiden. Volgens de universiteit van Osnabrück, die resultaten van de opgravingen gepubliceerd heeft op een CD-Rom met de naam "Kalkriese, Örtlichkeit de Varusschlacht" zijn de gegevens niet anders dan als sporen van de Romeinse nederlaag van 9 na Chr. te interpreteren.

Dat de slag in het Teutoburgerwoud in 9 n. Chr. waarbij de Germaanse leider Arminius het complete Romeinse zeventiende, achttiende en negentiende legioen in een hinderlaag vernietigde, niet in Detmold maar 100 km noordelijker plaatsvond en niet zozeer in een woud, maar meer in een moeras en dat het beeld dus verkeerd staat, is voor de bezoekers nauwelijks een bezwaar.

De Fransen konden hierbij natuurlijk niet achterblijven en vervaardigden een beeld van hun eigen held Vercingetorix om dat op te richten bij Alesia. Nu denken de geoefende lezers van de stripverhalen van Asterix dat Alesia voorgoed door de aarde verzwolgen is. Zo staat het een aantal malen vermeld in 'Asterix en het ijzeren schild': 'Alesjia? Wat is dat ...Alesjia! Jullie hebben niks te zoeken in Alesjia! Ik weet niet waar Alesjia ligt' roept Droesemix.³ En, staat er dan in een noot onder: 'Dit, door de eeuwen heen halsstarrig volgehouden chauvinistisch gedrag, is er de oorzaak van dat tot op de dag van heden de juiste plaats van

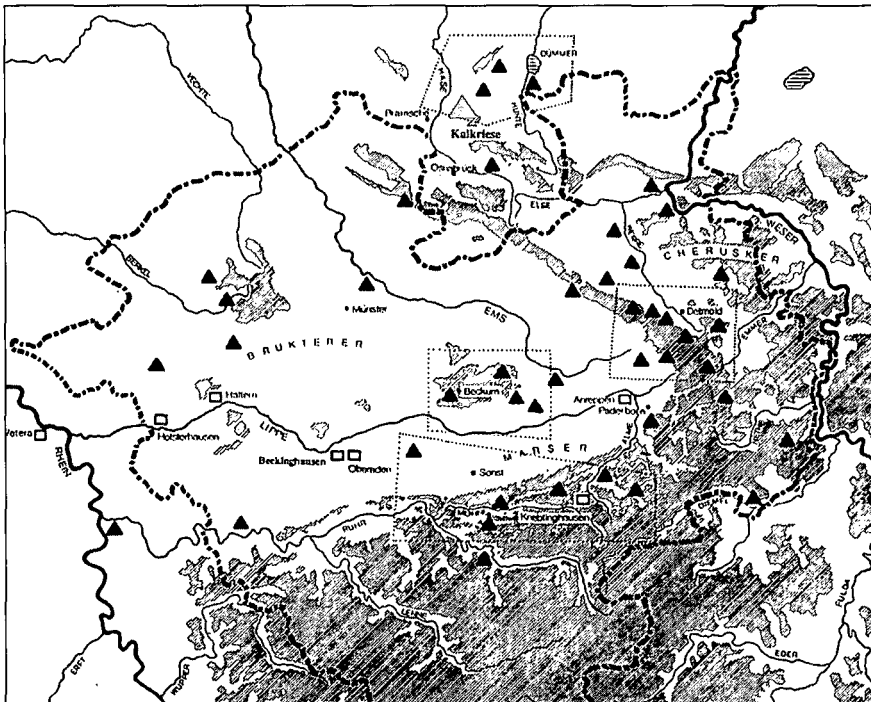
torix doet Julius Caesar zelf uitgebreid verslag.⁴

Vercingetorix kreeg gek genoeg een standbeeld op de plek van zijn historische nederlaag en niet bij de stad Gergovia waar hij de Romeinen nog versloeg. Met zijn veertien meter is het dan wel de mindere van Arminius' beeld, maar nog altijd respectabel.⁵

Waarom hebben wij in Nederland niet zo'n beeld? Wel, we zullen wel niet zo'n heroïsche overwinning in een open veldslag hebben geboekt, is meestal het antwoord. Dat is echter niet het geval. De geschiedschrijver Tacitus (ca. 55-115 na Chr.) vermeldt een overwinning voor één der Germaanse volken, de Friezen. De slag komt zo hard aan dat de Romeinen zich voorlopig niet meer in het gebied over de Rijn wagen. Keizer Tiberius doet er het zwijgen toe. En na nog een paar tegenslagen besluit keizer Claudius in 47 na Chr. om het gebied tussen Rijn en Elbe voorgoed met rust te laten. Tacitus is een belangrijke bron voor de geschiedenis van de oude Germanen

de Gallische nederlaag onbekend is.' Dit is evenwel bezijden de waarheid. Hij ligt bij het huidige plaatsje Alise-Sainte-Reine waar een Romeinse stad is opgegraven. Van zijn slachtpartij in Gallië en de overwinning op Vercinge-

Afb. 2. De Gallische aanvoerder Vercingetorix.

Afb. 3. Kaart met gesuggereerde locaties van de Varus-slag. Uiteindelijk blijkt Kalkriese de winnaar. De rechthoekjes verwijzen naar vroeg-Romeinse castella langs de Lippe. Ter oriëntatie: links op de kaart, bij Vetera, ligt Xanten.

omdat hij een zekere interesse voor de volkeren aan de Romeinse noordgrens had. Zijn schoonvader Agricola had er gevochten en was gouverneur van Britannië geweest. Tacitus beschouwd de Germanen als wilde barbaren, maar stelde daarnaast hun deugden, soberheid, loyaliteit, moed en trouw ook ten voorbeeld aan het decadente Rome, waar ten tijde van de beruchte keizer Domitianus dan ook het nodige mis was.

Dat hij daarin bijzonder geslaagd is, blijkt er wel uit dat de stereotypen tot in onze tijd voortduren.⁶

Tacitus beschrijft de Friezen als welwillend. Ze hebben de militair Drusus geholpen toen hij strandde tijdens een expeditie tegen de Chauken in het huidige Oost-Friesland en betalen braaf de belastingen. Dat verandert als op-
percenturion Olennius, de nieuwe gouverneur van de lage landen, het heft in handen neemt. Hij legt de bevolking een belasting op, uit te betalen in huiden van oerossen, die de Friezen niet hebben. Ze verkopen goed en have om aan de eisen te voldoen en moeten volgens Tacitus zelfs vrouwen en kinderen als slaaf verkwanzelen. In 28 n. Chr. slaat de vlam in de pan. De Friezen nemen de soldaten die belasting komen heffen gevangen en hangen ze zonder meer op aan het kruis. De hoofdman Olennius konden ze echter niet in handen krijgen. Deze vluchtte naar het Castellum Flevum: "Hij trok zich terug naar een castellum, dat de naam Flevum draagt. Een niet gering te schatten menigte burgers en bondgenoten hield aldaar de stranden van de Oceaan bezet."⁷

Vervolgens trekken de Friezen op naar het castellum en slaan een beleg. Onmiddellijk stuurt Lucius Apronius, de gouverneur van Neder-Germanië, legionairs en hulptroepen per schip de Rijn af naar het castellum, waar de Friezen dan al gevlucht zijn, *...ad sua tutanda...*, om hun eigendommen te beschermen.⁸ Apronius gaat achter ze aan, maar krijgt te maken met de on-

bekende eigenaardigheden van de drassige Hollandse bodem. Pas nadat hij voor zijn troepen een weg heeft kunnen banen door bruggen te bouwen en wegen aan te leggen op doorwaadbare plaatsen vindt hij de Friezen die in het woud van Baduhenna op hem wachten. Daar volgt dan de door Tacitus beschreven, voor de Romeinen zo desastreus verlopen slag, *...apud lucum quae Baduhenna vocant...*, in het heilige woud dat ze van Baduhenna noemen.

Apronius probeert ze eerst in de rug aan te vallen, lanceert een aantal aanvallen die allemaal afgeslagen worden en moet uiteindelijk het vijfde legioen inzetten om tenminste nog zijn vluchtende mensen te redden. De slag duurt tot op de volgende dag. In totaal 900 Romeinse soldaten komen om.

Daarna vluchten de overgebleven Romeinen naar Cruptorix, een veteraan die daar zijn villa had.

Een boeiende vraag is wie die Baduhenna is waar Tacitus over spreekt. In de *Germania* vermeldt hij dat de Germanen bossen en wouden aan hun goden wijden en daar hun aanwezigheid ervaren.⁹ Volgens Jan de Vries¹⁰ was Baduhenna waarschijnlijk een oorlogsgodin. De naam bestaat dan uit Badw- 'strijd' en de vrouwelijke vervoeging 'henna'.

Dezelfde godin komen wij als Badb tegen als raadselachtige Keltische godin die vanuit het niets in de vorm van een kraai of raaf op het slagveld kon verschijnen en daarom helderziende gaven werd toegedicht. Zij was de boodschapper van de dood en verkneukelde zich op het slagveld over het bloedvergieten.

In de gedaante van een roofvogel nam ze niet deel aan de slag, maar bracht op magische wijze verwarring, paniek en psychose tot stand bij de vijand.¹¹ Dat ze daar in het jaar 28 weer bijzonder goed in slaagde, mag wel blijken uit het feit dat de Romeinen die naar de villa van Cruptorix gevlucht waren in een bloedroes elkaar ook nog eens te

lijf gingen. "...een troep van vierhonderd man bezette de villa van Cruptorix, een veteraan van ons, maar ze hebben elkaar, omdat ze verraad vreesden, afge maakt".¹² Baduhenna had opnieuw toegeslagen.

Een volgende vraag is waar we het castellum Flevum moeten zoeken. Al in de achttiende eeuw publiceert Cluverius een eerste hypothese over de locatie. Hij laat zich en verder iedereen na hem voornamelijk leiden door de drie elementen: Friezen, Wadden en de nabijheid van een Woud. Dit komt fraai tot uiting in een zinnetje in een artikel van D.A. Tamminga over Baduhenna: "Dat op dit brakke kwelderlân yn dy tiid beamgroei mooglik wie moat wol as útsletten biskôge wurde."¹³

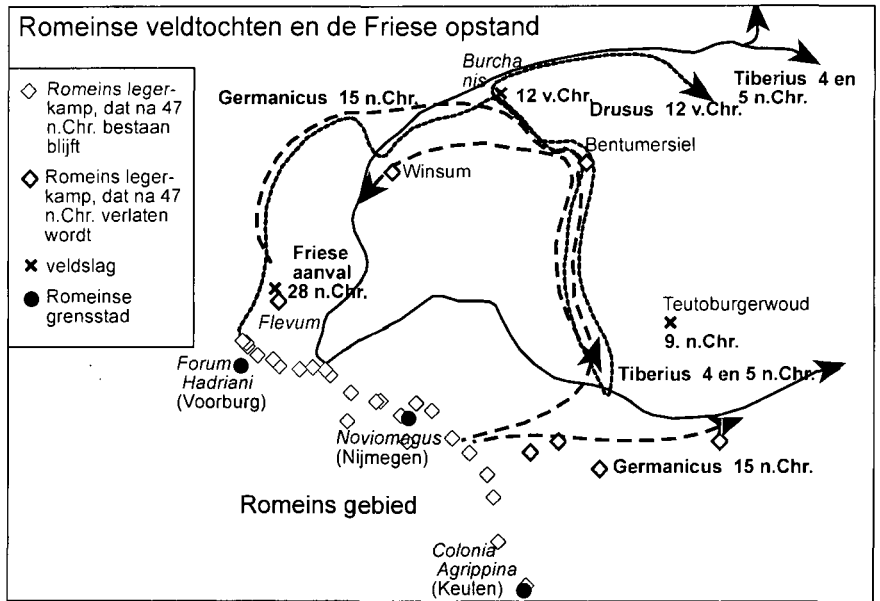
De Friezen zocht men in eerste instantie in of nabij de huidige provincie en voor het woud week men uit naar de zandgronden.

Steunende op Ptolemaeus, die weinig betrouwbaar is, heeft men het soms geplaatst te Delfzijl, te Groningen of te Visvliet. Wat betreft de onbetrouwbaarheid van Ptolemaeus kan men onder meer denken aan het geval van Tacitus' 'sua tutanda'¹⁴, waarvan Ptolemaeus in zijn jacht op plaatsnamen, de Friese stadsnaam "Siatutanda" maakt. Op de kaart van Findlay komt de naam terug als Setutanda.¹⁵ Er is evenwel alle reden om een castellum Flevum aan de Flevo-rivier of in de buurt van het Flevomeer te zoeken en niet op zulk een afstand daarvan.¹⁶ Philippus Cluverius onderzocht de zaak zo'n drie eeuwen terug en zocht de locatie aan de mond van de rivier de Flevo: "Omdat een bende van borgeren en bondgenoten aldaar de stranden des Oceans bezetten", en "so heeft het op geen andere plaats gelegen als daar men de toorn van Sint Bernard ziet in het Fries eiland der Schelling".¹⁷ Cluverius vindt het castellum dus op Terschelling op de rechteroever van de Flevo en plaatst de werken die Apronius moest bouwen om doorgang door het water te creëren, op de wadden¹⁸

tussen Harlingen en het eiland. Acker Stratingh borduurt voort op dit idee, maar plaatst het castellum juist op de linkeroever, omdat uit het verhaal duidelijk blijkt dat de Romeinen om de Friezen te achtervolgen bruggen en versterkingen moesten bouwen en volgens hem dus over een rivier naar het Friese thuisland zijn getrokken. Hij gaat er evenwel ten onrechte van uit dat het Friese grondgebied beperkt was tot het huidige Friesland, terwijl Tacitus al stelt dat de Friezen rond de grote meren woonden.¹⁹ Schoo heeft getracht het castellum te plaatsen in het Amelander Gat.²⁰

Tamminga komt vanwege de toponymische overeenkomst uit op het Friese Beetgum als een afgeleide vorm van Baduhennaheim. Omdat op de zilte kleigronden daar een woud niet mogelijk moet zijn geweest, oppert hij de mogelijkheid dat er in de handschriften sprake is van een overschrijffout: 'apud lucum' (bij het heilige woud) zou volgens hem eigenlijk 'apud lacum' (bij het meer) kunnen zijn geweest.²¹ Ik sluit me echter aan bij Miedema die in dezelfde bundel stelt dat het voorlopig veiliger is om vast te houden aan de overgeleverde tekst, omdat anders het hek van de dam is.²² Pleijte plaatste de eerste aanval der Romeinen bij Kornwerd, de hoeve van Cruptorix bij Roptazijl, het woud van Baduhenna in de gemeenten Baarderadeel en Hennaarderadeel: hij zocht het castellum op het eiland Griend.²³ Men dacht nog wel eens aan andere plekken b.v. aan de Grebbe, een half uur gaans ten noorden van Wieringen zelf. Ottema²⁴ haalde het dorp Castricum erbij. Boeles zoekt het terrein van de strijd in Westergo.²⁵ De kaart van Findlay²⁶ geeft een aardig overzicht van Nederland ten tijde van de Romeinen, maar plaatst de slag ergens in Groningen en het Castellum Flevum op het huidige Vlieland. Verder noemt hij Baduhenna ook nog Raduhenna.

Afb. 4. De aanval van de Friezen op de Romeinen, dd. 28 na Chr. (kaart uit Historische Atlas van Fryslan op cd, uitg. Versloot-kartografie, kaarten foar boeken, panelen en brosjures).

Van Giffen

Meer voor de hand ligt een locatie westelijker, b.v. in de Stellingwerven, waar Van der Aa in zijn Aardrijkskundig woordenboek de slag situeert²⁷, in een gebied 'hetwelk in overoude tijden het gewijde woud van Baduhenna besloeg en uit hoofde van de heiligheid der plaats onbewoond was'.

De geboortegrond van de voorzitter van de Tweede kamer, Jeltje van Nieuwenhoven, is in de Romeinse tijd een weinig aantrekkelijk gebied. "Het wordt bijna geheel overdekt door het Baduhennawoud, genoemd naar de Germaanse godin en is omringd door moerassige veengronden", vertelt het geschiedenisboek van de Stellingwerven.²⁸

Dat de streek in de Romeinse tijd heilig en dus onbewoond was, kan verklaren waarom de Stellingwerfers zich er in de negende eeuw ongehinderd konden vestigen. Ze waren toen op de vlucht voor vervolgingen door een van de erfgenamen van Lodewijk de Vrome. Deze zogeheten Stellingen leefden in een gebied tussen Wezer en Elbe, kenden eigen wetten en rechtstelsysteem en verzetten zich tegen de missie. Lodewijk de Duitser sloeg keihard

terug en vernietigde in één klap de heidense gebruiken.²⁹

Toen de bekende archeoloog A.E. van Giffen in 1954 ook nog eens de resten van een Romeinse villa in de Stellingwerven, bij Fochteloo, opgroef en opmerkte: "...al met al mogen we hier m.i. denken aan een hoofdelingenhuis als de door Tacitus (Ann. IV, 73) vermelde villa van Cruptorix ergens in de buurt van het Baduhennawoud in de Friese wouden"³⁰, leek het pleit beslecht.

Andere opgravingen, nl. bij Vechten suggereerden echter een heel andere locatie. Bij het graafwerk, eerst voor de bouw van een fort, later gericht, kwam zo'n overweldigende massa voorwerpen aan het licht, dat geconstateerd moest worden dat Vechten een belangrijke stapelplaats is geweest.³¹ Dat deze nederzetting tevens een uitvoerhaven was, bleek verder uit een drietal inscripties op wijstenen, waardoor men weet dat er Tongerse schippers woonden, dat een scheepskapitein er een geloftesteen oprichtte en dat een wijding gedaan werd, zowel aan de goden van de Rijn als aan die van de oceaan. Holwerda³² en Hettema³³ plaatsen hier

het Castellum Flevum, omdat het dicht bij of aan de Rijn gelegen is, dus goed bereikbaar voor de Romeinen en heel goed de Friezen kan beheersen. Het enige probleem is de door Tacitus genoemde 'beheersing van de kusten van de oceaan'. Gold het huidige Flevomeer als oceaan of vond men een afstand tot de Noordzee klein genoeg om te spreken van 'aan de stranden'?

Wijkertunnel

Des te verrassender is het te moeten vaststellen dat het Castellum Flevum op de plek van de huidige Wijkertunnel lag.³⁴ Bij opgravingen is een overstelpende hoeveelheid materiaal gevonden. We resumeren nog even de gegevens van het Castellum. Volgens de Romeinse schrijvers lag het aan de Oceaan en controleerde het het binnenland. Via de Rijn was het voor de Romeinen uitstekend bereikbaar. De Friezen woonden destijds in een gebied van het IJ tot aan de Eems en tot in de tweede eeuw beschouwden de Romeinen, getuige hun landkaarten, dat gehele gebied als één lang schier-eiland. De locatie bij Velsen moet dan ook uitstekend geschikt hebben geleken voor de bouw van een vesting. Gelegen aan de kust voor de beheersing van de zee, bereikbaar vanaf de vesting in Nijmegen via de Rijn en aan de rand van het gebied der Friezen.

Het einde van het castellum bij Velsen moet gewelddadig zijn geweest, gezien de vele skeletresten en de loden slingerkogels in het havenbekken en de lijken in de waterputten binnen en buiten het fort. Door in ontbinding verkerende lijken met stenen verzwaard in de bronnen te gooien konden deze, weinig elegant maar afdoende, vergiften.

"Deze gewelddadigheden kunnen in verband worden gebracht met de opstand der Friezen in 28 A.D., waarover Tacitus zo boeiend schrijft. Deze datum sluit goed aan bij de datering van munten, gemmen en aardewerk."³⁵

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
castellum dicht bij oceaan		+	+	+				+		+	+
aan de grens van het romeinse rijk											+
aan een rijncarm									+	+	+
moerassige gebied tussen castellum en Fries thuisland		+		+	+				+	+	+
belangrijke Romeinse vondsten									+	+	+
verwoest in 28 na Chr.										+	
Toponieme											
Overeenkomst		+		+							+

1= Visvliet (Ptolemaeus); 2= Terschelling (Arends); 3= Vlieland (Acker Strating); 4= Ameland (Schoo 1934); 5= Castricum (Ottema); 6= Westergo (Boeles, 1927); 7= Zuidlaren (Findlay 1878); 8= Stellingwerf (Van der Aa); 9= Vechten (Hetteema); 10= Griend (Pleijte); 11= Velsen.

Na de belegering trokken de Friezen zich terug in het heilige woud van de oorlogsgodin Baduhenna. Germaanse oorlogsgoden kenden volgens Jan de Vries een cyclus van negen jaar. Elke negen jaar vond er een groot offerfeest plaats, dat ook later in het verzet van het heidendom in de bekeringstijd een grote rol heeft gespeeld, zoals b.v. in Uppsala in het jaar 690.³⁶ De Romeinen hadden waarschijnlijk een ongelukkig jaar voor hun extreme belastingheffing gekozen, want het is heel goed mogelijk dat ze juist in dat voor Baduhenna heilige oorlogsjaar waren terechtgekomen.

Van belang voor de localisering van het woud van Baduhenna is ook nog de volgende de tekst van Tacitus: "Derhalve verstevigt hij de dichtbij gelegen drassige plaatsen met dijken en bruggen om de zwaarbewapenden over te kunnen brengen. En nadat hij doorwaadbare plaatsen gevonden had, beval hij de vleugel van de Kaninefaten en wat er verder aan Germaans voetvolk onder ons diende de vijand te omsingelen en in de rug aan te vallen."³⁷ De locatie dient dus aan de volgende eisen te voldoen:

- a. een heilig bos
- b. in de nabijheid van Velsen
- c. in het Friese thuisland
- d. tussen het castellum en het bos is het drassig en zijn er overbrugbare dan wel doorwaadbare plekken
- e. de plek moet zich lenen voor omsingeling

De tweede eis, de nabijheid van Velsen, laat al een aantal kandidaten als locatie van het Baduhennawoud afvallen. Er blijven enkele over.

Volgens Beelaerts van Blokland is een overeenstemming in naam van Baduhenna en Bakkum bij Castricum goed voor te stellen.³⁸ De naam Bakkum is dan een rechtstreekse afstamming van Baduhenna. Bakkum, ook Baccum, werd in de in middeleeuws Latijn gestelde Utrechtse oorkonden nog geschreven als Bacchem [batchem].³⁹ Dit verschijnsel, zogeheten palatalisering is inderdaad tussen Nederlands en Fries wijd verspreid, vergelijk b.v. 'Kerk' en 'Tsjerk' of 'Kuinder' en 'Tjonger', 'maken' en 'meitsje'. Badu- of Batju wordt dan Baccu en Bakku-. De toevoeging 'um' betekent dan heim. De naam Bakkum lijkt evenwel eerder te herleiden tot 'bak', rug, en 'um', heim.⁴⁰ Een ander bezwaar tegen Bakkum als locatie van het woud van Baduhenna ligt in de afwezigheid van de drassigheid van het tussen Velsen en Bakkum gelegen land. De duinenrij is gemakkelijk zonder bruggenbouw te door-kruisen.

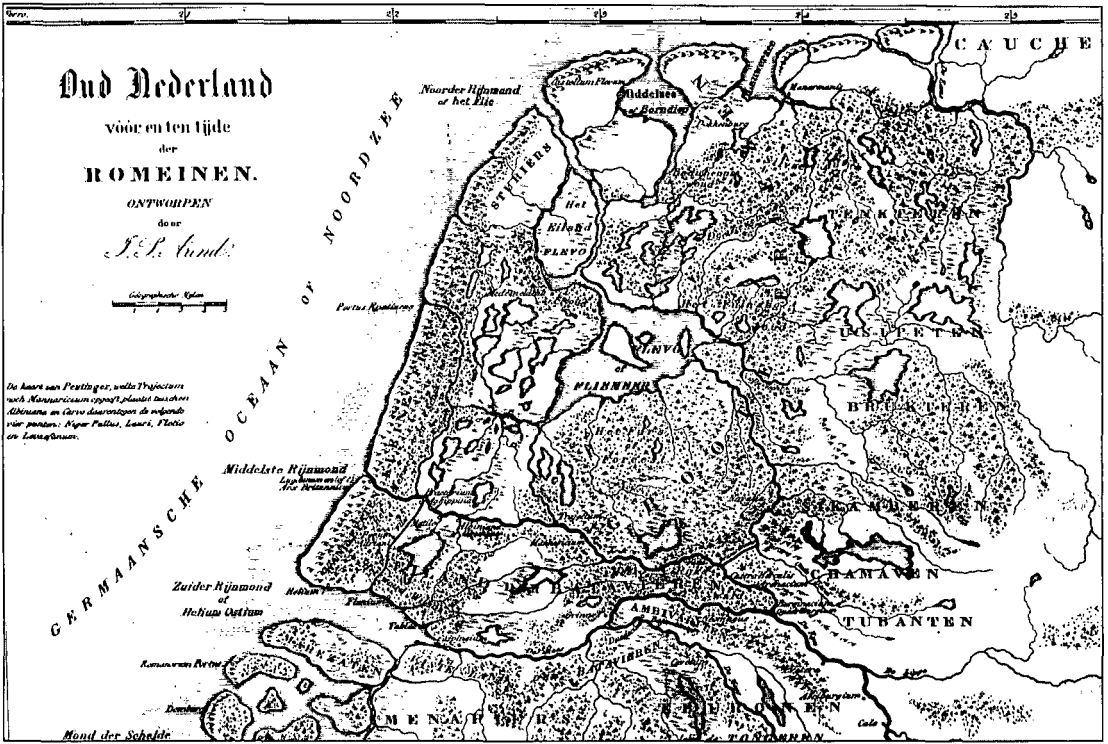
In Velsbroek zijn vondsten gedaan die wijzen op een Germaans heiligdom op een smalle strook zandgrond. Het ligt in een moerassig gebied niet ver van Velsen. De vraag is evenwel of er op het jaarlijks tijdelijk natte land een woud gestaan kan hebben. Het antwoord daarop moet nee zijn. Een woud verdraagt zich niet met natte, smalle stroken zand die bovendien regelmatig geheel onder water staan.

Zo gezien komt alleen Heiloo als locatie van het heilige woud van Baduhenna in aanmerking. Op een kaart met

grondsoorten van Nederland is duidelijk te zien dat het zand langs de kust verandert in veen verder in het binnenland. Alleen bij Heiloo bevindt zich opnieuw een zandrug. Het moet een magische indruk op de bewoners hebben gemaakt dat midden in het drassige veen opeens een woud verrees als een eiland in de zee en een teken van hogerhand. Even plotseling als het bos begon hield het bij het veen weer op. De naam Heiloo of Heilige-loo verwijst naar dit heilig bos. Tevens wordt dan het 'circumgredi', omsingelen, in de tekst van Tacitus duidelijk. Het bos stond immers als een soort houten vesting in een lege vlakte en leende zich dus uitstekend voor een omsingeling. Het belangrijkste bezwaar tegen Heiloo als locatie van de slag is het ontbreken van archeologische vondsten. Tot nu toe zijn er namelijk geen vondsten bekend uit de omgeving van Heiloo die met een veldslag in verband kunnen worden gebracht. Een Romeinse veldslag zou de nodige sporen hebben nagelaten, zeker als men bedenkt dat de Romeinen zich terugtrokken met achterlating van de doden. Veel Romeinse voorwerpen zouden in de bodem moeten zijn gekomen.⁴¹

Als plek van het Baduhennawoud nemen we dan toch opnieuw het op 2,7 kilometer van het Castellum Flevum gelegen Velsbroek in aanmerking. "Velsbroek is een uitzonderlijke vindplaats. Ten eerste blijkt dit uit de ligging in het landschap, op een zandrug in het moeras. Op de jaarlijks tijdelijk natte landtong zijn geen sporen aangetroffen die op een normaal landgebruik duiden. Waarschijnlijk was het voor nederzetting, akkerbouw en dergelijke ongeschikt. Ten tweede blijkt het uitzonderlijke van de vindplaats uit de variatie en rijkdom van de vondsten (wapens, munten, sieraden en fibulae). Deze kenmerken geven aan dat de vindplaats als offerplaats in gebruik kan zijn geweest."⁴²

Van een slagveld als die in het woud van Baduhenna moeten archeologi-

sche sporen terug te vinden zijn, in de vorm van wapens en uitrusting. De site van Velsersbroek voorziet hier in ruime mate in:⁴³

- offensieve wapens: ijzeren pilumspits; ijzeren pilumhandschoen (2x); ijzeren lansspits (3x, waarvan 1x mogelijk van Germaanse origine); bronzen nagels van een Romeinse dolkschede (2x, daarnaast nog enkele kleine nagels onder meer van zilver die mogelijk ook op een dolk of schede zijn bevestigd)
- defensieve wapens: schubbenpantserplaatje (1x); umbonagels van verzilverd brons (5x mogelijk Germaans); fragmentje in doorsnede half rond bronsblik (mogelijk schildrand)
- paardentuig: eindbeslag (2x in brons en 2x in lood-tin); riemverdeler (2x); ijzeren ring (1x mogelijk van riemverdeler)

Op zich zijn deze militaire artefacten niet nader dan in de eerste helft van de eerste eeuw n. Chr. te dateren.⁴⁴ De grote hoeveelheid wapens kan twee oorzaken hebben. Ten eerste kan het

gaan om geofferde oorlogsbuit. Een dergelijke wapenvondst is bijvoorbeeld bij de zogeheten 'Tempel van Empel' gedaan: "In Noordwest-Europese heiligdommen van de late IJzertijd worden regelmatig grotere aantallen wapens gevonden. Men neemt meestal aan dat het hierbij gaat om buitstukken die hier door zegevierende krijgers als dank aan de godheid zijn geschonken."⁴⁵

Een andere mogelijkheid is een wapenvondst zoals bij de Kalkrieserberg, waar de concentratie van wapens de locatie van de Varusslag van 9 na Chr. onthulde. Welke mogelijkheid moeten we kiezen?

Een uitweg biedt De Vries in zijn *Altgermanische Religionsgeschichte*. Volgens hem trokken de Germanen zich soms terug in hun heilige bossen die dan meteen haarden van verzet werden. Hij schrijft dat uit dergelijke offerplaatsen telkens, tot in de 11e eeuw, geweld oplaaid.⁴⁶ Juist in het heilige bos dat aan de oorlogsgoden was gewijd, werden de slagen gestreden. Dat was geen toeval, maar opzet.

Afb. 5. De kaart van J.P. Arend met het Baduhennewoud in de Friese Wouden.

gaan om geofferde oorlogsbuit. Een dergelijke wapenvondst is bijvoorbeeld bij de zogeheten 'Tempel van Empel' gedaan: "In Noordwest-Europese heiligdommen van de late IJzertijd worden regelmatig grotere aantallen wapens gevonden. Men neemt meestal aan dat het hierbij gaat om buitstukken die hier door zegevierende krijgers als dank aan de godheid zijn geschonken."⁴⁵

Een andere mogelijkheid is een wapenvondst zoals bij de Kalkrieserberg, waar de concentratie van wapens de locatie van de Varusslag van 9 na Chr. onthulde. Welke mogelijkheid moeten we kiezen?

Een uitweg biedt De Vries in zijn *Altgermanische Religionsgeschichte*. Volgens hem trokken de Germanen zich soms terug in hun heilige bossen die dan meteen haarden van verzet werden. Hij schrijft dat uit dergelijke offerplaatsen telkens, tot in de 11e eeuw, geweld oplaaide.⁴⁶ Juist in het heilige bos dat aan de oorlogsgoden was gewijd, werden de slagen gestreden. Dat was geen toeval, maar opzet.

Dat alles maakt Velsbroek tot uitgelezen kandidaat voor de plaats van het Baduhennawoud, ware het niet dat er van woud geen sprake kan zijn: de landtong staat periodiek onder water en dat valt niet te rijmen met een bos.

Tabel 2

	1	2	3
Bos	+	+	+
Archeologische Vondsten		+	
Moerassige Omgeving		+	+
Omsingeling		+	+
Nabijheid Velsen	+	+	+
Friese thuisland	+	+	+
Toponiem			+

1= Bakkum; 2= Velsbroek; 3= Heiloo

Nu is met een woud als locatie voor een Romeinse nederlaag iets bijzonders aan de hand. De beroemdste nederlaag van de Romeinen in de Lage Landen vond volgens Romeinse geschiedschrijvers als Tacitus en Cassius Dio plaats in het Teutoburgerwoud, de slag vond zoals we gezien hebben in feite plaats in een moeras.

"Het is duidelijk dat de Romeinen klem kwamen te zitten tussen een moeras en een groep Germanen die hen vanachter de wal bestookte."⁴⁷ Deze vergissing, waarbij een moeras een woud wordt genoemd is te verklaren vanuit het wereldbeeld van de Romeinen. Geografische kennis was niet groot. "De Grieken en Romeinen mochten dan niet zoveel over het noordwesten van Europa weten, ze beschikten over een levendige fantasie, waarmee de ontbrekende gegevens konden worden aangevuld".⁴⁸

Verder lieten ze zich sturen door hun eigen wereldbeeld: In het middelpunt woonden de Romeinen en verder weg de barbaren. Hoe meer naar de rand van de aarde, hoe barbaarser. Ook in geografisch opzicht was er sprake van een middelpunt en steeds woester wordende verre streken. In zijn boek "De Randen van de Aarde" beschrijft Lendering dit wereldbeeld: "De beschaafde Grieken en Romeinen woonden langs rivieren en op kustvlakten; de barbaren leefden in wouden en bergen."⁴⁹

Als de Romeinen al een keer een slag verloren, dan was het tegen wilden, barbaren zonder normbesef.

"De barbaren zaten, in deze visie, in een vicieuze cirkel: ze leefden in een onherbergzame wildernis, konden daar geen akkers bebouwen, moesten daarom op rooftocht en leefden daardoor permanent in staat van oorlog."⁵⁰ Zou het dus niet zo kunnen zijn dat het Baduhennawoud evenals het Teutoburgerwoud eerder een moeras, eventueel een moerasbos is geweest? Uit het overzicht trek ik de conclusie dat Velsbroek de locatie van de slag

in het Baduhennawoud is geweest. Nu de locatie bekend is, is het natuurlijk nog een probleem om er een held als Arminius of Vercingetorix in een standbeeld te vereeuwigen. Van de Friese leiders zijn geen namen bekend. Een standbeeld voor de merkwaardige, helderziende godin Baduhenna, die zich kon veranderen in een raaf en zich op het slagveld verkneukelde om het vergoten bloed, lijkt een goede oplossing.

De Germanen vereerden volgens Tacitus⁵¹ hun goden evenwel niet in antropomorfe vorm maar ervoeren hun aanwezigheid in de open lucht. Een klein moerasbos als gedenkteken in Velslerbroek of op de nog onbekende plaats van de villa van Cruptorix lijkt mij op zijn plaats.

Helper Oostsingel 50A
9722 AW Groningen

Noten

- 1 Zie: www.detmold.de/tourism/hermandnsdenkmal.htm.
- 2 Cassius Dio, 65, 12-23.
- 3 Goscinny 1972, p. 19.
- 4 Caesar *De Bello Gallico*, VII, 89
- 5 zie: www.bonjour.de/burgund/alise.html.
- 6 Zie voor een uitgebreide behandeling van het thema: Schama 1995.
- 7 Tacitus, *Annales*, IV, 72: Olennius infensos fuga praevenit, recepto castello, cui nomen Flevum en haud spernenda illic civium sociurumque manus litora Oceani praesidebat”.
- 8 Quod ubi L. Apronio inferioris Germaniae pro praetore cognitum vexilla legionum e superiore provincia peditumque en equitum auxiliarum delectos accivit ac simul utrumque exercitum Rheno devectum Frisiis intulit, solo iam castelli obsidio et ad sua tutanda degressis rebellibus. (Tacitus, *Annales*, IV, 73, 1).
- 9 Lucos ac nemora consecrant deorumque nominibus appellent secretum illud, quod sola reverentia vident. (Tacitus, *Germania*, IX, 9).
- 10 De Vries 1970, II, p. 318.
- 11 Green 1986, p. 120.
- 12 Tacitus, *Annales*, VI, 73.
- 13 Tamminga 1978, p. 131.
- 14 Tacitus, *Annales*, VI, 73, ...ad sua tutanda... = ter eigener verdediging.
- 15 zie de kaart van Findlay.
- 16 Hettema 1951, p. 191.
- 17 Cluverius 1719, dl. II, p. 254.

- 18 Cluverius beschouwt de aestuaria zoals ze door Tacitus genoemd worden dus als wadden. Tacitus, *Annales*, IV, 73, 2:” Igitur proxima aesturia aggeribus et pontibus traducendo graviori agmini firmat “.
- 19 Tacitus, *Germania*, 34: ”Maioribus minoribusque Frisi vocabulum est ex modo virium. Utraque nationes usque ad Oceanum Rheno preatextuntur ambientque immensos insuper lacus”.
- 20 Schoo 1936, p. 698.
- 21 Tamminga 1978, p. 131.
- 22 Miedema 1978, p. 89.
- 23 Pleijte 1877, p. 36, 56 en 60.
- 24 Ottema 1845, p. 121.
- 25 Boeles 1951, p. 55 e.v.
- 26 zie: www.lib.utexas.edu/Libs/PCL/Map_collection/historical/Ancient_Germania.jpg.
- 27 Van der Aa 1840, p. 728.
- 28 Wielick 1979, p. 5.
- 29 idem, p. 8.
- 30 Van Giffen 1954, II, p. 23.
- 31 Hettema 1951, p. 189.
- 32 Holwerda 1918, p. 183.
- 33 Hettema 1951, p. 190.
- 34 Bosman 1997.
- 35 Morel 1987, p. 60.
- 36 De Vries 1970, p. 485.
- 37 Tacitus, *Annales*, 73, II: igitur proxima aesturia aggeribus et pontibus traducendo graviori agmini firmat, atque interim repertis vadis alam Caninefatem et quod peditum Germanorum inter nostros merebat *circumgredi* terga hostium iubet.
- 38 Beelaerts van Blokland 1943, p. 485.
- 39 Koch 1970, I, 181, 13.
- 40 Künzel 1989.
- 41 Ridder 1995, p. 25.
- 42 Bosman 1997, p. 290.
- 43 Gegevens ontleend aan Bosman 1997, p. 288.
- 44 idem.
- 45 Driel-Murray, 1994, p. 105.
- 46 De Vries, II, p. 422.
- 47 Lendering 2000, p. 82.
- 48 idem, p. 14.
- 49 idem, p. 15.
- 50 idem, p. 16.
- 51 Tacitus, *Germania*, 9: Ceterum nec cohibere parietibus deos neque in ullam humani oris speciem adsimulare ex magnitudine caelestium arbitrantur: lucos ac nemora consecrant deorumque nominibus appellant secretum illud, quod sola reverentia vident.

Literatuur

Aa, A.J. van der, 1840. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem.
Beelaerts van Blokland, A., 1943. De ligging van Baduhenna en Castellum Flevum, *Tijdschrift van het Nederlands Aardrijkskundig genootschap*, 2e serie. 482-489.

- Blok, D.P., Künzel, R.E., Verhoeff, J.M., 1989. *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Bosman, A.V.A.J., 1997. *Het culturele vondstmateriaal van de vroeg-Romeinse versterking Velsen I*. Amsterdam.
- Boeles, P.C.J.A., 1951. *Friesland tot de XIe eeuw : zijn vóór- en vroegste geschiedenis*. 's Gravenhage.
- Caesar, G.P., *De bello gallico*.
- Cassius Dio, *Historia Romana*.
- Cluverius, Phillipus, 1719. *Batavische oudheden, met de verhandeling over de drie uytloopen van de Rhyjn*. Amsterdam.
- Giffen, A.E. van, 1954. Praehistorische huisvormen op de zandgronden, In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, vol. 5. Bussum.
- Gosciny, R., en Uderzo, A., 1972. *Asterix en het ijzeren schild*. Amsterdam.
- Green, M., 1986. *The Gods of the Celts*. Gloucestershire.
- Hettema, H., 1932. Waar lag het Castellum Flevum, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 52-58.
- Hettema, H., 1951. *De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd*. 's Gravenhage.
- Holwerda, J.H., 1918. *Vroegste geschiedenis*. Amsterdam.
- Koch, A.C.F. ... [et al.], 1970. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. 's Gravenhage.
- Lendering, J., 2000. *De randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems*. Amsterdam.
- Miedema, H.T.J., 1978. Baduhenna, Tamminga en Juv fon Wearinga. In: Beetstra, W.T., ... [et al.], *Fryske Nammen*. Ljouwert, 89-93
- Morel, J., Groenman-vanWaateringe, W., 1993. Opkomst en ondergang van een Romeins havenfort bij Velsen NH. In: Bloemers, J.H.F., Groenman-van Waateringe, W., Heidinga, H.A., *Voeten in de aarde*. Amsterdam, 45-60
- Morel, J.-M.A.W., 1987. De AWN-cursus in Velsen. *Westerheem* 36.
- Morel, J. -M.A.W., 1988. *De vroeg-Romeinse versterking te Velsen I. Fort en haven*. Amsterdam.
- Morel, J.-M.A.W., 1988. De opgravingen ter plaatse van de Wijkertunnel, *Inhaken* 10, nr. 2, 18-21
- Ottema, J.G., 1845. *Verhandeling over de loop der rivieren door het land der Friezen en Batavieren in het Romeinse tijdperk*. Workum.
- Pleijte, W., 1877. *Nederlandse oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten*, dl. I, Leiden.
- Ridder, T. de, 1995. Oudste bewoning. Het archeologisch verhaal over de vroegste bewoners. In: Streefkerk, C., *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*. Heiloo.
- Schama, S., 1995. *Landscape and memory*, London.
- Schoo, J., 1934. Castellum Flevum in het land der Friezen, *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Amsterdam, 698-708
- Spoor, R., 1989. Castellum Flevum bij Velsen? In: *Fibula* 30, 23-28.
- Tacitus, P.C., *Annales*.
- Tacitus, P.C., *Germania*.
- Tjaden, G.G.M., 1986. Heiloo of het Baduhennawoud?, *Mededelingen voor de AWN afd. Noord-Holland*, 14-29.
- Terpstra, P., 1992. *Tweeduizend jaar geschiedenis van Friesland*. Leeuwarden.
- Tamminga, D.A., 1978. Baduhenna: in oare hypothese, in : Beetstra, W.T., ... [et al.], *Fryske nammen*. Ljouwert, 114-137.
- Vries, J. de, 1970. *Altgermanische Religionsgeschichte*. Berlin.
- Wielick, H., 1979. *Onder de Griffioen. De geschiedenis en de strijd van Stellingwerf*. Steenwijk.

Kleipijpen

Een statistische analyse¹

Jan en Annemieke van Oostveen-Bonnema

Jarenlang systematisch weilanden aflopen op zoek naar pijpenkoppen of zo maar wat pijpenkoppen oprapen op een braakliggend terrein in de binnenstad. Welke (amateur) archeoloog ziet hier nog heil in?

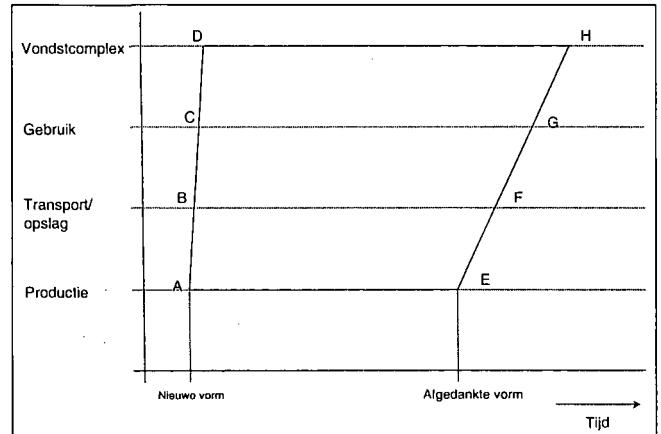
Op deze vraag zal door het merendeel van onze leden ontkennend geantwoord worden. In het algemeen beroepen zij zich op het feit dat de context waaruit de vondst stamt, verdwenen is. Wij durven echter te stellen dat deze zogenaamde losse vondsten de sleutel kunnen zijn om een bepaald onderzoek, in dit geval het kleipijpenonderzoek, naar een hoger niveau te tillen. Hiervoor hebben wij gebruik gemaakt van een studiecollectie van circa 20.000 exemplaren die door middel van het verzamelen van oppervlaktevondsten tot stand is gekomen.² Deze vondsten die gedateerd kunnen worden tussen 1580-1850, zijn afkomstig uit de binnenstad van Amsterdam en de zuidelijke regio hieromheen.³

Jarenlang onderzoek aan deze collectie heeft antwoorden op de volgende vragen opgeleverd:

- Hoe frequent komen de afzonderlijke hoofdmodellen als functie van de tijd voor?
  - Hoe verhoudt de kwaliteit van de pijp zich als functie van de tijd?
  - Wat is de kans om een geheel versierde kleipijp aan te treffen?
  - Waar zijn de pijpen die in Amsterdam worden aangetroffen, gefabriceerd?
- Uiteraard speelt bij het beantwoorden van deze vragen een uniforme beschrijvingsystematiek en een eenduidig dateringsstelsel een essentiële rol. Voorafgaand aan de beantwoording van bovengenoemde vragen zal daarom eerst op deze punten worden ingegaan.

1. Datering

In één van de laatste afleveringen van Westerheem wordt door Duco nogmaals aangegeven dat het dateringsstelsel, dat door Friederich is opgezet, volgens de laatste inzichten niet zonder meer is toe te passen.⁴ Hij stelt daarom voor om een deductieve dateringsmethode te hanteren. De vraag bij een dateringsmethode blijft echter wat men dateert. Om dit te verduidelijken verwijzen wij u naar afbeelding 1.

Gedurende de levensduur van een pijpenvorm kunnen uit deze vorm grote hoeveelheden kleipijpen met exact hetzelfde uiterlijk geproduceerd worden. Bij deze kleipijpen kunnen de volgende stadia onderscheiden worden:

Afb. 1. Datering van kleipijpen

1 Productieperiode

Dit is de periode waarin de pijpenvorm in gebruik is. Als functie van de tijd kunnen twee uitersten onderscheiden worden. Het eerste uiterste wordt gevormd door punt A. Dit is het punt dat de allereerste kleipijp uit de nieuwe vorm komt. Dit is het punt dat Friederich door middel van zijn HBO-formule probeerde te bepalen.⁵

Het tweede uiterste wordt gevormd door punt E en betreft de laatste kleipijp die uit een vorm wordt geperst.

De door Duco voorgestelde deductieve dateringsmethode is er op gericht om een kleipijp op de lijn AE te plaatsen.⁶

Uit de literatuur zijn voor de lijn AE perioden van 30 - 50 jaar bekend.⁷

2. Transport en opslag

Na de productie van de kleipijp ontstaat een periode van transport en opslag.

Kleipijpen die in dezelfde vorm zijn geproduceerd, ondergaan dit stadium in de periode die wordt voorgesteld door de lijn BF.

3. Gebruikersperiode

Vervolgens wordt de kleipijp verhandeld en daarna gebruikt. De periode waarin dit gebeurt met kleipijpen, die zijn geproduceerd in dezelfde vorm, wordt voorgesteld door de lijn CG.

4. Vorming vondstcomplex

Nadat de kleipijp in ongebruik is geraakt wordt deze weggegooid en gaat deze kleipijp tezamen met andere weggegooidde voorwerpen, een vondstcomplex vormen. Het vondstcomplex waarvan de kleipijp nu een onderdeel van uitmaakt kan worden voorgesteld door lijn DH.

Uit afbeelding 1 kan de minimale en maximale omloopsnelheid van een kleipijp uit een bepaalde vorm, bepaald worden. De minimale omloopsnelheid wordt voorgesteld door de periode die ligt tussen de punten A en D. De maximale omlooptijd wordt voorgesteld door de periode die ligt opgesloten door de punten E en H.

Bij de voor dit onderzoek door ons gehanteerde dateringsmethode is gebruik gemaakt van de deductieve methode zoals door Duco wordt voorgesteld in combinatie met de laatste kennis op het gebied van pijpmakersmerken.

Op basis van deze methode is getracht om aan elk product een productiedatum van $\pm$ vijftien jaar toe te kennen.

2. Uniforme beschrijving

Voor de beschrijving van de producten is door ons een uniforme systematiek ontwikkeld die gebaseerd is op de deductieve kenmerken van de kleipijp. Op basis van deze kenmerken worden conclusies getrokken ten aanzien van de productiedatum, de productieplaats en de eventuele fabrikant van het product. De door ons toegepaste en met succes beproefde systematiek ziet er als volgt uit:

Identificatie

1a Vondstnummer

1b Vindplaats

Deductieve kopkenmerken

2a Model

Beschrijving conform de definities van Duco, 1987.

2b Zijmerk links/zijmerk rechts

Beschrijving van het zijmerk aan de linkerzijde van de pijpenkop/beschrijving van het zijmerk aan de rechterzijde van de pijpenkop.

De linker- en rechterzijde van de pijpenkop zijn de desbetreffende zijden zoals de roker deze ziet.

2c Bijmerk links/bijmerk rechts

Beschrijving van het bijmerk aan de linkerzijde van de pijpenkop/beschrijving van het bijmerk aan de rechterzijde van de pijpenkop.

2d (Hiel)merk

Beschrijving van het makersmerk meestal geplaatst op het uitstekende deel, het hiel, van de kleipijp.

2e Oppervlaktebehandeling

De eventuele oppervlaktebehandeling bijvoorbeeld door middel van een agaatsteen waardoor een geglaasd oppervlak ontstaat, wordt beschreven.

2f Behandeling kopopening

Bijvoorbeeld de met een botter afgewerkte scherpe randen van de kopopening.

2g Afwerking ketelopening

Hieronder kan bijvoorbeeld de hele of halve radering rondom de ketelopening worden beschreven.

2h Overig

Overige opmerkingen

Deductieve steelkenmerken

- 3a Versiering
De eventueel aanwezige steelversiering wordt beschreven.
- 3b Oppervlaktebehandeling
De eventuele oppervlaktebehandeling met een agaatsteen wordt hieronder beschreven.
- 3c Overig
Overige opmerkingen

Conclusies op basis van deductieve kopkenmerken

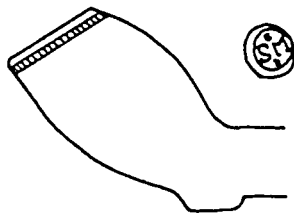
- 4 Datering
- 5 Mogelijk productiecentrum
- 6 Mogelijke pijpenmaker/atelier

Overig

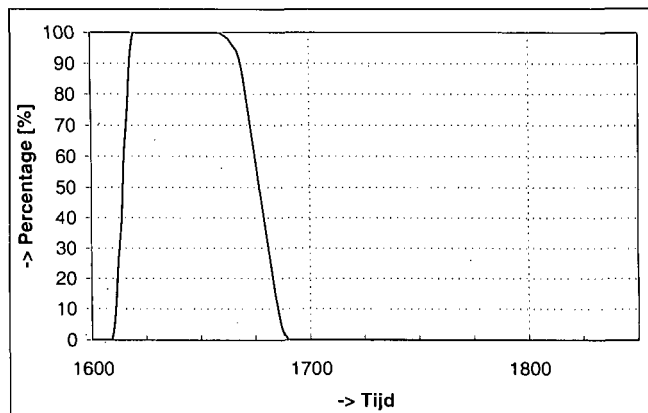
- 7 Literatuurverwijzing
Een verwijzing naar soortgelijke producten uit de literatuur wordt onder dit nummer gemaakt.

3.1 Dubbelconisch

De introductie van tabak in ons land rondom 1580 gaat gepaard met introductie van de zogenaamde eerste generatiepijpen. Deze pijpen kunnen uiteenlopende vormen aannemen. Rondom 1610 ontstaat een stabiele vorm die wordt gekenmerkt door een relatief dunne hals en bovenzijde, en een zwaar middendeel. Dit model wordt het dubbelconische model genoemd.

Afb. 2. Dubbelconisch model
1a E776; 1b Amsterdam, Watergraafsmeer; 2a dubbelconisch model; 2b -/-; 2c -/-; 2d SM met twee zespuntige sterren, ongekroond; 2e geglaasd; 2f gebotterd; 2g hele radering rondom ketelopening; 2h; 3a; 3b; 3c; 4 1630-1650; 5 Amsterdam; 6; 7 Oostveen en Bonnema, 1998, 971, cat.nr.24.

Bij de beschrijving van de hiel- en zijmerken wordt onder meer gebruik gemaakt van de overzichten zoals gepubliceerd door Duco en van der Meulen.⁸

Door het intensief toepassen van bovengenoemde beschrijvingssystematiek is aangetoond dat deze methodiek een uitstekend hulpmiddel is bij het vergelijken van (gesloten) vondstcomplexen.

3. Hoofdmodellen

In het algemeen worden bij kleipijpen de volgende vijf hoofdmodellen onderscheiden:

- 1 Dubbelconische model
- 2 Trechtersvormige model
- 3 Ovoïde model
- 4 Kromkop model
- 5 Rondbodem model.⁹

Bij de bespreking van deze afzonderlijke hoofdmodellen zal tevens de eerste onderzoeksvraag, (hoe frequent komt een model in een bepaalde periode in Amsterdam voor?) besproken worden.

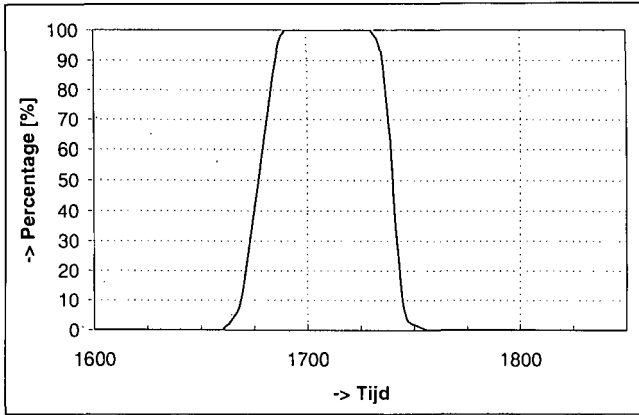
Uit de door ons verrichte analyse blijkt dat dit model rondom 1610 in de regio Amsterdam komt opzetten. Met name in het tweede kwart van de zeventiende eeuw viert dit model zijn hoogtij. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw verdwijnt dit model ten gunste van het trechtersvormige model.

3.2. Trechter

Het trechtersvormige model ontstaat vanuit het dubbelconische model en vangt rondom 1670 aan.

De door ons uitgevoerde analyse door middel van tellingen toont aan, dat rondom 1690 dit trechtersvormige model het dubbelconische in Amsterdam

Afb. 3. Het dubbelconisch model als functie van de tijd.

Afb. 4. Trechtervormig model (rechtsboven).

1a o8886; 1b Uithoorn, Meerwijk, weilandvondst; 2a trechtervormig model; 2b -/-; 2c -/-; 2d 7 gekroond; 2e geglaasd; 2f gebotterd; 2g hele radering rondom ketelopening; 2h; 3a; 3b; 3c; 4 1720-1740; 5 Gouda; 6 Jacobus Mandenmaker; 7.

Afb. 5 (linksboven). Het trechtervormig model als functie van de tijd.

Afb. 6. Ovoïde model

1a E2641; 1b Amsterdam, Bagger afkomstig uit Haarlemmer-trekvaart; 2a ovoïde model; 2b -/-; 2c Gouds wapenschild/twee horizontaal liggende punten; 2d 5 gekroond; 2e geglaasd; 2f gebotterd; 2g hele radering rondom ketelopening; 2h; 3a radering afgezoomd met de tekst:

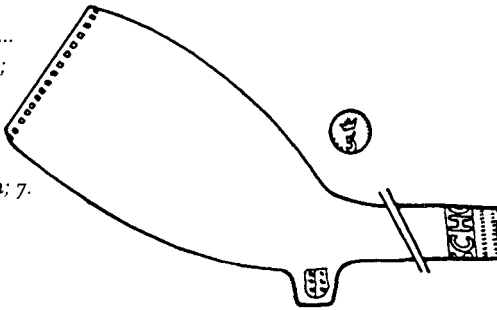
"I.SCHOLTE/...
(IN GOUDA?);

3b geglaasd; 3c;

4 1764-1780;

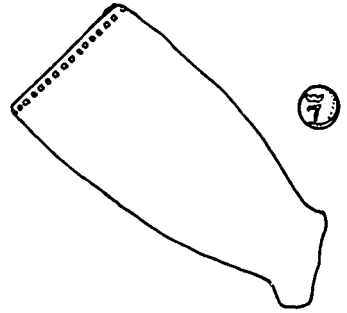
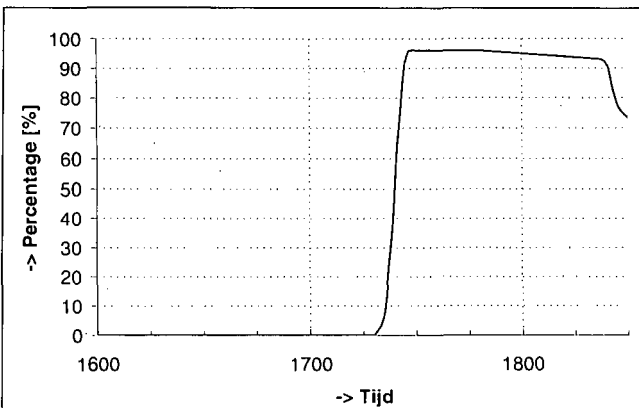
5 Gouda;

6 Jacob Scholten; 7.

Afb. 7

Het ovoïde model als functie van de tijd

heeft vervangen. Vanaf 1690 tot 1730 is dit het belangrijkste model dat op de Amsterdamse markt wordt verhandeld. Na 1730 verdwijnt dit trechtermodel geleidelijk aan uit het Amsterdamse straatbeeld.

3.3 Ovoïde

Het ovoïde model is van alle modellen veruit het meest bekend en wordt ook wel Gouwenaar genoemd.

Rondom 1730 wordt het ovoïde model op de Amsterdamse markt geïntroduceerd. Dit blijft, getuige de vele bodenvondsten, tot ver in de negentiende eeuw in gebruik.

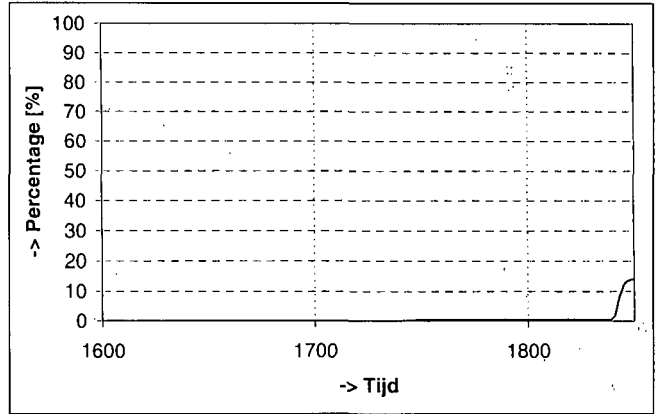
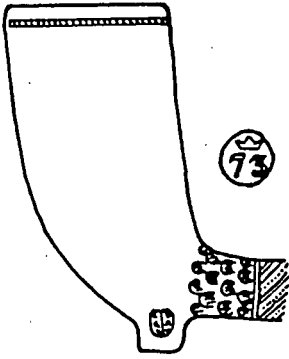
Tevens blijkt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw meer dan 95% van de aangetroffen kleipijpen tot dit model behoorden. De populariteit van dit hoofdmodel neemt echter na verloop van tijd af. Het door ons geconstateerde beeld voor Amsterdam wordt in afbeelding 7 weergegeven.

3.4 Kromkop

Vrijwel parallel met de ontwikkeling van het ovoïde model komt het kromkop model op de markt (afb. 8).

Uit de spaarzame achttiende-eeuwse Amsterdamse vondsten van dit model blijkt dat dit hoofdmodel in deze periode geen rol van betekenis heeft gespeeld. Onderzoek heeft aangetoond dat dit model in deze tijdspanne slechts 0,4 % van de Amsterdamse markt in handen had.

Rondom 1830-1840 vindt een opleving van dit model plaats. De reden hiervan is de introductie van de Izabé pijp.

Afb. 8 (linksboven). Kromkop model.

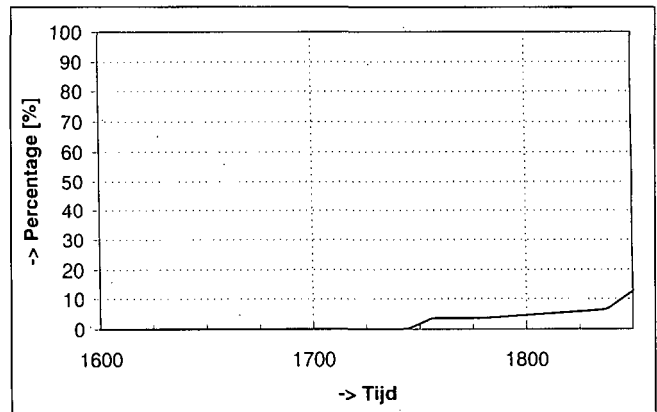
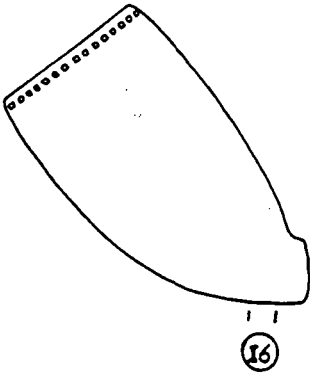
Afb. 9 (rechtsboven). Het kromkop model als functie van de tijd.

1a 02542; 1b Amstelveen, Bovenkerkerweg, weilandvondst; 2a kromkop model; 2b -/-; 2c Gouds wapenschild/-; 2d 73 gekroond; 2e geglaasd; 2f gebotterd; 2g hele radering rondom ketelopening; 2h ; 3a getordeerde steel afgezet met schelpenmotieven; 3b ongeglasd; 3c; 4 1740-1770; 5 Gouda; 6 A. van Houten; 7.

3.5 Rondbodem

Rondom 1730 ontwikkelt zich naast het ovoïde- en kromkop model nog een derde model: de rondbodem. Dit model heeft als belangrijkste kenmerk dat het geen hiel heeft.

Getuige de Amsterdamse vondsten is de populariteit van dit model in de achttiende eeuw beperkt geweest.

Afb. 10 (links). Rondbodem model.

1a 03952; 1b De Hoef, weilandvondst; 2a rondbodem model; 2b -/-; 2c -/-; 2d 16 ongekroond; 2e ongeglasd; 2f gebotterd; 2g hele radering rondom ketelopening; 2h; 3a; 3b; 3c; 4 1780-1820; 5 Gorinchem; 6 Jan van Outhousen; 7 Van der Meulen, 1992.

Afb. 11 (rechts). Het rondbodem model als functie van de tijd.

Onderzoek heeft aangetoond dat circa 4-5% van de aangetroffen pijpen tot dit model kunnen worden gerekend. De populariteit van dit model breidt zich in de negentiende eeuw verder uit en bereikt rondom 1850 percentages van ca. 15%.

4. Grof, fijn of porselein

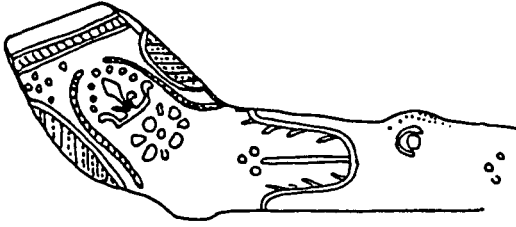
De kwaliteit van de klei pijp valt onder te verdelen in de volgende klassen:

- grof
- fijn
- porselein

Bij bovenstaande volgorde is rekening gehouden met de prijs die vast hangt aan de kwaliteit van een product. De

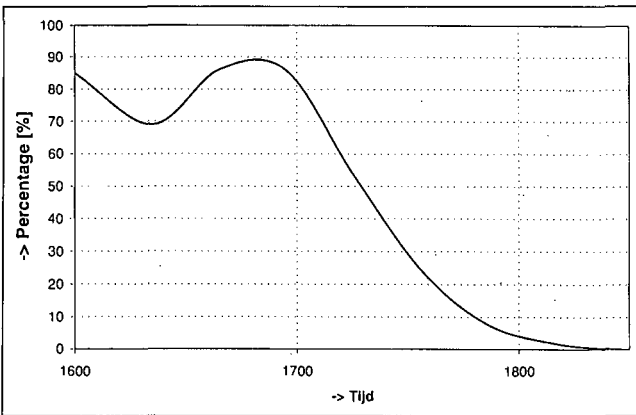
“grofte” klei pijp was het goedkoopst en de porseleinen pijp was het duurste. Als algemeen kenmerk van de “grofte” soort kan worden aangehouden:

- ze zijn niet bewerkt met een agaatsteen en hebben daardoor geen geglaasd oppervlak.

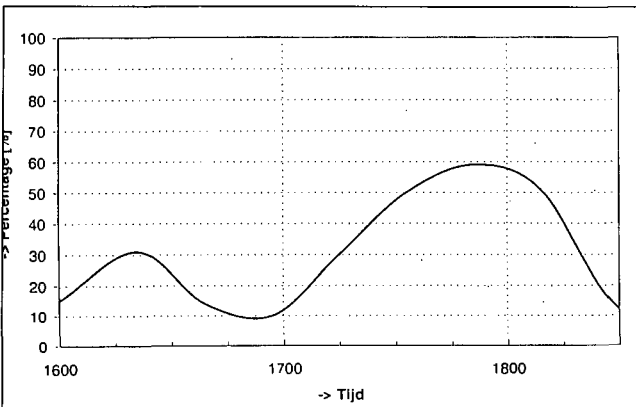

Afb. 12. Geheel versierde kleipijp die op grond van de afwerking tot de "groffe" kwaliteit toegerekend moet worden.

1a 1588o; 1b Amsterdam; 2a dubbelconisch model; 2b gekroonde roos met bladeren aan weerszijden identiek; 2c -/-; 2d -; 2e ongeglaasd; 2f gebotterd; 2g hele radering rondom ketelopening; 2h; 3a opengesperde walvisbek; 3b ongeglaasd; 3c; 4 1625-1650; 5 Amsterdam; 6; 7 De Haan en Krook 1988, p. 37.

Afb. 13. "Groffe" kwaliteit als functie van de tijd.

Afb. 14. Fijne kwaliteit als functie van de tijd.

- in het algemeen bezitten pijpen van deze kwaliteit geen hielmerk.
- de ketelopening is niet of slechts van een gedeeltelijke radering aan de rokerszijde voorzien.
- Slechts incidenteel kunnen geheel versierde kleipijpen tot deze soort worden gerekend. Een uitzondering hierop staat hieronder afgebeeld.

Analyse van het aangetroffen materiaal toont aan dat de "groffe" soort met name in de zeventiende eeuw het overgrote deel van de markt besloeg. In de achttiende eeuw perfectioneerde de pijpenindustrie zich verder waardoor deze kwaliteitsaanduiding in de eerste helft van de negentiende eeuw verdwijnt.

Naast de "groffe" kwaliteit is ook een beter afgewerkt product verkrijgbaar. Dit product, dat wordt aangeduid met de fijne kwaliteit, heeft de volgende kenmerken:

- ze zijn bewerkt met een agaatsteen en hebben daardoor een geglaasd oppervlak verkregen.
- in het algemeen bezitten pijpen van deze kwaliteit een hielmerk.
- de ketelopening is van een gehele radering voorzien.

In afb. 14 wordt aangegeven hoe deze kwaliteitssoort zich als functie van de tijd gedraagt:

Rondom 1660 ontwikkelt zich vanuit de fijne kwaliteit de zogenaamde porseleinen kwaliteit. Kenmerken van deze producten zijn:

- zowel de kop als de steel is met een agaatsteen bewerkt waardoor de pijp een soort porseleinen uiterlijk verkrijgt.
- pijpen van deze kwaliteit bezitten een hielmerk.
- de ketelopening is van een gehele radering voorzien.
- vanaf 1739 zijn deze kwaliteitsproducten, die in Gouda zijn geproduceerd, voorzien van een Gouds wapenschild als bijmerk op het hiel.¹⁰

Het resultaat van onze bevindingen staat in afb. 15 afgebeeld. Hieruit blijkt dat de populariteit van deze kwaliteit in de loop van de tijd toeneemt totdat deze rondom 1850, ca. 90% van de markt beheerst.

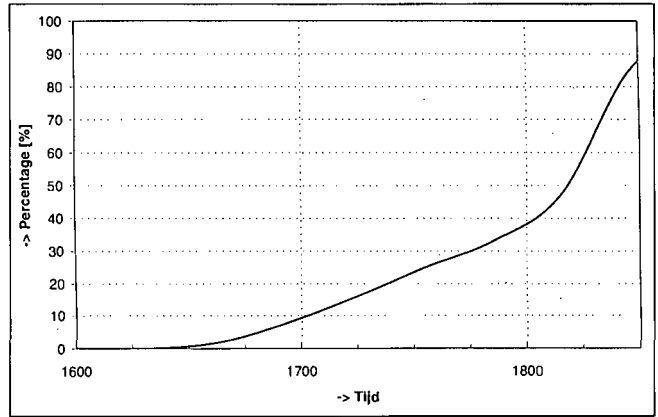
5. Versierd versus onversierd

Sinds het onderzoek naar kleipijpen gaande is wordt de vraag gesteld hoe groot de kans op een geheel versierde kleipijp is. Friederich maakt in zijn beroemde boek *Pijpelogie*, onderscheid naar allerlei typen versieringen. Voor dit artikel hebben wij echter een opsplitsing gemaakt in de volgende drie groepen:

- een geheel versierd product met uitzondering van zogenaamde knorren- of lobbenpijpen
  - een product dat aan één of twee zijden gedeeltelijk is versierd. Ook de knorren- of lobbenpijpen worden tot deze groep gerekend
  - de resterende onversierde producten.
- De geheel versierde producten blijken op een zeer beperkte schaal voor te komen. De door ons uitgevoerde analyse heeft aangetoond dat tot om en nabij het jaar 1800, dit type pijp slechts 1% van de totaal verhandelde kleipijpen besloeg. Na 1800 treedt hier een verandering in op en stijgt dit percentage geleidelijk tot ca. 6% rondom het jaar 1850.

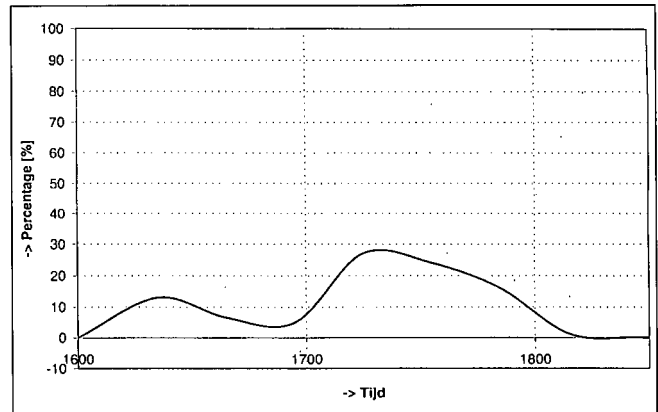
Zo stabiel als de geheel versierde kleipijpen zich als functie van de tijd gedragen zo grillig is het verloop van slechts gedeeltelijk versierde producten. Bij deze categorie zijn duidelijk twee bloeiperioden te herkennen:

1. Rondom 1630-1650. De populariteit van dit type pijp wordt in deze periode met name gestimuleerd door kleipijpen met een roos als zijmerk.
2. In de achttiende eeuw. De populariteit van dit type pijp wordt in deze periode met name gestimuleerd door pijpenmakers die hun merk op de zijkant van de pijpenkop aanbrachten.

Het spreekt voor zich dat het restant gevormd wordt door de onversierde exemplaren.

Afb. 15. De "porseleine" kwaliteit als functie van de tijd.

6. Herkomst van de producten

Met de huidige kennis op het gebied van kleipijpen is geprobeerd om de producten te determineren. Hierbij is specifiek gekeken naar de volgende productieplaatsen: Aarlanderveen/Alphen, Amsterdam, Breda, Delft, Deventer, Enkhuizen/Hoorn, Gorinchem, Gouda, Groningen, Haarlem, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam/Schiedam, Schoonhoven, Utrecht en Zwolle.

Daarnaast is geprobeerd producten te herkennen uit Engeland, het Duitse Westerwald gebied en Frankrijk/Oostenrijk.

Het moge duidelijk zijn dat niet alle producten aan een productieplaats toegewezen konden worden. Hiervoor ontbreekt nog de nodige kennis van

Afb. 16. Gedeeltelijk versierde kleipijpen als functie van de tijd.

met name de laat zestiende, de zeventiende-eeuwse en de onversierde en ongemerkte producten. Toch kunnen de analyses wel iets vertellen over de minimale omzet van een bepaald productiecentrum in een bepaalde periode in Amsterdam. Indien hierbij de indeterminabele producten worden opgeteld, ontstaat voor Amsterdam een bovengrens voor de omzet van een bepaald productiecentrum.

De verhouding van de indeterminabele producten als functie van de tijd ziet er als volgt uit:

Achtereenvolgens zullen nu de afzonderlijke productiecentra behandeld worden waar vandaan wel producten

in Amsterdam zijn aangetroffen. Er zijn geen producten aangetroffen uit Breda, Delft, Groningen, Leeuwarden, Maastricht of Rotterdam/Schiedam.

6.1 Aarlanderveen¹¹

Aarlanderveen is van oorsprong een dorp, dat gelokaliseerd is temidden van een uitgestrekte polder. Onder de jurisdictie van dit dorp viel echter ook de lintbebouwing langs de Oude Rijn en de rivier de Aar. Met name deze lintbebouwing was uitermate geschikt voor de ontwikkeling van industriële activiteiten. Zo ook voor de ontwikkeling van de pijpenrijverheid.

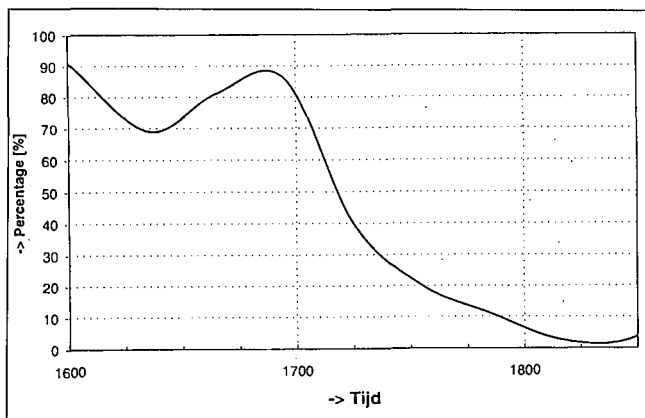
Over een eventuele zeventiende-eeuwse pijpenrijverheid is tot op heden niets bekend. Het lijkt er op dat in de vroege achttiende eeuw de eerste pijpenmakers zich hier vestigden. Tot in de twintigste eeuw zijn in Aarlanderveen onafgebroken kleipijpen geproduceerd. Het hoogtepunt van de productie heeft ongetwijfeld rond het midden van de achttiende eeuw gelegen, toen hier de pijpenmaker Philip Hoogenboom actief was.

Producten uit Aarlanderveen zijn onder meer te herkennen aan het bijmerk. In navolging van Goudse producten plaatsten de pijpenmakers uit Aarlanderveen ook een bijmerk dat zeer veel op het Goudse wapenschild leek. Het verschil wordt echter gevormd door drie stippen die op de middenbalk zijn geplaatst.

Producten uit Aarlanderveen worden op beperkte schaal in Amsterdam aangetroffen. Voor de periode 1740-1800 komen percentages tussen de 0,75 en 1 % voor. Gezien de goede herkenbaarheid van producten uit Aarlanderveen mogen we aannemen dat deze percentages slechts beperkt gecorrigeerd moeten worden met indeterminabele producten.

6.2 Amsterdam¹²

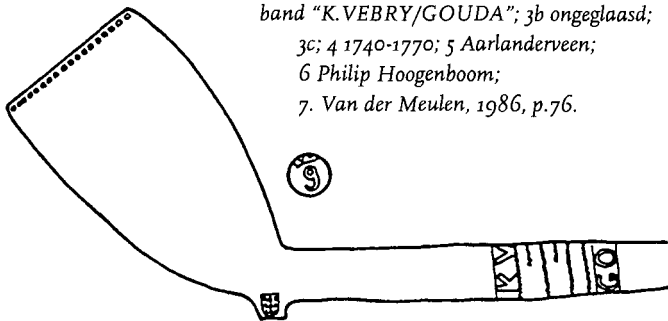
Eén van de vroegste vermeldingen van tabaksverkopers uit de Republiek komt uit Amsterdam. In 1605 blijkt Crijntje Pietersdr. tabaksverkoper in deze stad

Afb. 17. Indeterminabele producten als functie van de tijd.

Afb. 18. Kleipijp gefabriceerd in Aarlanderveen.

- 1a E3068; 1b Amsterdam, Haarlemmerweg; 2a ovoïde model; 2b -/-;
 2c Gouds wapenschild met drie stippen op middenbalk + S/-;
 2d g gekroond; 2e geglaasd; 2f gebotterd; 2g hele radering rondom ketel-
 opening; 2h; 3a raderingen afgezoomd met de tekst-
 band "K.VEBRY/GOUDA"; 3b ongeglaasd;
 3c; 4 1740-1770; 5 Aarlanderveen;
 6 Philip Hoogenboom;
 7. Van der Meulen, 1986, p.76.

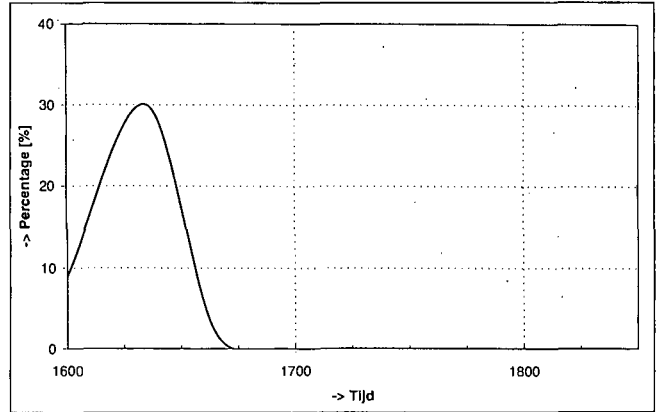

te zijn. Of er in dit jaar tabakspijpenmakers in deze stad actief waren, is tot op heden onbekend. Vermoedens hierover zijn er echter voldoende. Deze berusten niet alleen op archeologische doch ook op historische gegevens.

Voor met name dit laatste kan gebruik worden gemaakt van de gegevens die zijn ontleend aan het archief van de Engelse kerk die op het Begijnenhof was gelokaliseerd. Zo wordt als nummer 36 in dit archief genoteerd:

“Thomas Lawrens tobacco pipemaker on the harlemerstr”. Uit de gegevens van zijn huwelijksakte van 30 mei 1609 valt af te leiden dat zijn beroep “tabaxpijpenbakker” was, hij afkomstig was uit Londen en dat hij op dat moment al negen jaar in Amsterdam woonachtig was. Was hij gedurende deze gehele periode pijpenmaker geweest? Mogelijk kan verder historisch onderzoek hier in de toekomst uitsluitend over geven.

Het waren in eerste instantie de Amsterdamse pijpenmakers die het model van de pijp in de Republiek bepaalden. Toen echter de Goudse pijpenindustrie begon te groeien en zich ging organiseren in een gilde, was het gedaan met de toonaangevende positie van de Amsterdamse pijpenmaker. Alhoewel het aantal pijpenmakers in de tweede helft van de zeventiende eeuw sterk daalde, verdween de industrie in de achttiende en negentiende eeuw waarschijnlijk nooit helemaal. Zo richt bijvoorbeeld de Amsterdammer Gerard Staats in 1824 een pijpenfabriek op. Opmerkelijk is de vermelding van de kwaliteit van de pijpen, die dusdanig belabberd is dat deze pijpen niet voor de export gebruikt konden worden. De percentages kleipijpen die wij aan deze productieplaats als functie van de tijd konden toewijzen staan in afbeelding 19 afgebeeld. Hierbij dient echter rekening te worden gehouden met het feit dat een niet onaanzienlijk deel van de indeterminabele zeventiende-eeuwse producten ongetwijfeld in dit productiecentrum zijn geproduceerd.

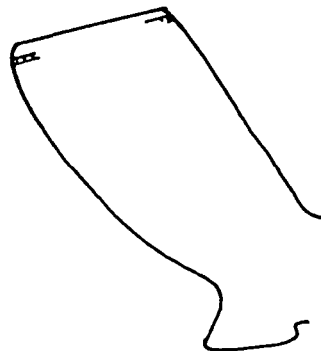
6.3 Deventer¹³

In Deventer zijn op beperkte schaal gedurende een onafgebroken periode in de zeventiende en de achttiende eeuw kleipijpen geproduceerd. De tot op heden vroegst vermelde pijpenmaker uit deze stad is Johan Evers Effers die in 1635 in het burgerboek wordt genoemd. Producten uit deze stad zijn vrij goed herkenbaar wegens hun karakteristieke vorm. Dientengevolge kon tussen de gevonden pijpenkoppen één exemplaar dat hoogst waarschijnlijk in Deventer is gefabriceerd, herkend worden. Algemeen kunnen we echter aannemen dat producten uit deze stad niet in Amsterdam worden aangetroffen.

6.4 Engeland¹⁴

Friederich besteedt in zijn boek *Pijpeologie* ruim aandacht aan de Engelse pijpenindustrie. Daarbij komen belangrijke productiecentra als Brosely, Winchester, Bristol, Hull en Londen aan bod. Karakteristieke Engelse pijpen die mogelijk ook in Engeland zijn ge-

Afb. 19. Amsterdamse producten als functie van de tijd.

Afb. 20. Engels model kleipijp.
1a E7113; 1b Uithoorn, Meerwijk, weilandvondst; 2a dubbelconisch model; 2b -/-; 2c -/-; 2d -; 2e ongeglaasd; 2f gebotterd; 2g radering rondom ketelopening; 2h; 3a; 3b; 3c; 4 1650-1700; 5 Engeland; 6; 7.

produceerd zijn slechts, met uitzondering van de laat zestiende-eeuwse en vroeg zeventiende-eeuwse producten, beperkt in Amsterdam aangetroffen. Voor de periode 1620-1680 werden percentages kleiner dan 0,1 aangetroffen.

6.5 Enkhuizen/Hoorn¹⁵

In de voormalige Zuiderzeeplaatsen Enkhuizen en Hoorn zijn met name gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw op beperkte schaal, kleipijpen geproduceerd. Producten uit deze steden zijn vrij goed herkenbaar wegens hun karakteristieke vorm. Desalniettemin worden kleipijpen uit deze steden slechts sporadisch in Amsterdam aangetroffen. De door ons uitgevoerde analyse toont aan, dat deze producten in Amsterdam gedurende de periode 1620-1660 voor ca. 0,2% voor komen.

Ingeschat wordt dat dit percentage niet of nauwelijks hoeft te worden gecorrigeerd met indeterminabele producten.

6.6 Ottomaanse rijk

Een bijzondere groep zeventiende-eeuwse manchetspijpen wordt in Duitsland toegewezen aan de aanwezigheid van Franse of Oostenrijkse soldaten. Vooral nog is onduidelijk aan welk land, laat staan welke plaats, deze producten moeten worden toegeschreven. Determinatie van dit soort producten heeft, in afwijking van het Duitse artikel, aangetoond dat deze koppen in het voormalige Ottomaanse rijk zijn geproduceerd. Soortgelijke producten gemaakt van grijsbakkende klei zijn fre-

quent aangetroffen in het huidige Turkije en Libanon.¹⁶ Deze producten die gedateerd moeten worden in de tweede helft van de zeventiende eeuw, komen met een percentage van < 0,1% sporadisch in Amsterdam voor.

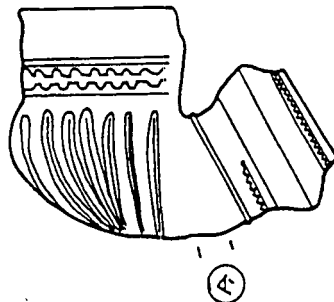
6.7 Gorinchem¹⁷

Het pijpenmakersambacht in Gorinchem heeft een lange geschiedenis ondergaan. Reeds vanaf 1630 komt de eerste pijpenmaker in de archieven voor. Door het snel toenemend aantal pijpenmakers in deze stad ontstond de behoefte om zich te gaan verenigen. Zo ontstond daar in 1656 het eerste pijpmakersgilde van de Republiek. Tot aan de tweede helft van de achttiende eeuw lijkt het aantal pijpenmakers in deze stad vrij stabiel te zijn. Daarna neemt het aantal pijpenmakers snel toe en bereikt rondom 1790 zijn hoogtepunt.

De pijpenmakers uit deze stad legden zich met name in de achttiende eeuw toe op het maken van "groffe" pijpen. Dat zal er ongetwijfeld toe hebben geleid dat een niet onaanzienlijk deel ongemerkte kleipijpen door hen op de markt is gebracht. Een ander deel ver raadt zijn herkomst door de initialen die boven een beeld- of lettermerk op de kop zijn aangebracht.

Van de zeventiende-eeuwse Gorinchemse kleipijpen hebben wij niets in Amsterdam terug kunnen vinden. De eerste producten zien we aan het begin van de achttiende eeuw op de Amsterdamse markt verschijnen. Een hoogtepunt van dit productiecentrum op de Amsterdamse markt, treedt op in het laatste kwart van de achttiende eeuw wanneer minstens 4,5% van de in Amsterdam verhandelde producten afkomstig was uit dit productiecentrum. Hierbij dient rekening te worden gehouden dat dit percentage in praktijk hoger kan zijn door een aantal indeterminabele producten die mogelijk ook in dit productiecentrum zijn geproduceerd.

Afb. 21. Manchetpijp.
1a -; 1b Amsterdam, Bijlmermeer;
2a manchetspijp;
2b kerfsneeversiering;
2c -/;-; 2d onleesbaar, mogelijk een passer of de letter A;
2e ongeglasd; 2f gebotterd; 2g -; 2h;
3a kerfsneeversiering en raderingen;
3b ongeglasd; 3c;
4 1670-1700; 5 Ottomaanse rijk; 6;
7 Röber, 1999.

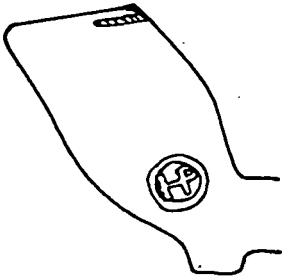
6.8 Gouda

Het voert te ver om binnen het kader van dit artikel in te gaan op de Goudse pijpenijverheid. Deze moet echter in het eerste kwart van de zeventiende eeuw zijn ontstaan en is eigenlijk sinds die tijd vrijwel niet uit deze stad weg geweest.

Voor het eerst komen we deze Goudse producten rondom het jaar 1660 in Amsterdam tegen. De producten vallen vanwege hun uitstekende afwerking en kleibeheersing ten opzichte van de Amsterdamse producten op. Uit de determinatie van het door ons aangetroffen materiaal blijkt dat het belang van de Goudse pijpenindustrie in de loop der tijd, steeds verder toeneemt.

6.9 Leiden⁸

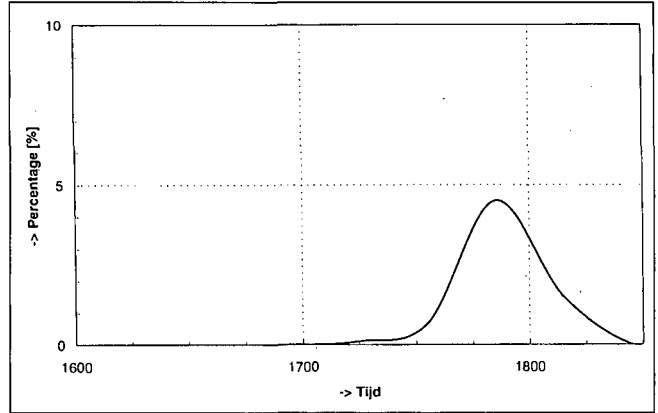
Net als elke grote stad in West-Nederland waren ook in Leiden pijpenmakers actief. Het hoogtepunt van hun productie vierden zij in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In deze periode waren de pijpenmakers zelfs verenigd in een pijpenmakersgilde. De Leidse producten vallen gezien hun lomphheid goed op en komen in de Amsterdamse binnenstad vrijwel niet voor.

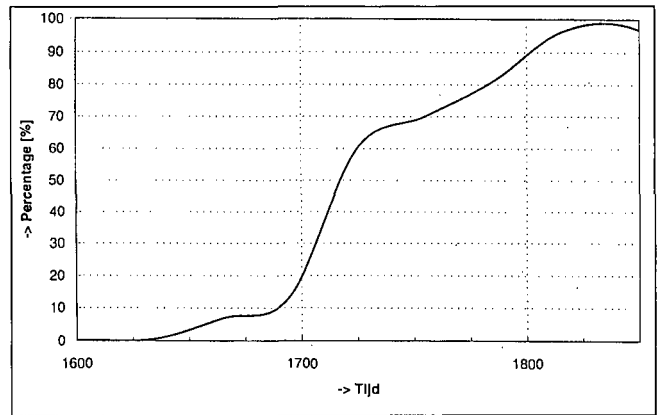
6.10 Schoonhoven⁹

Alhoewel reeds in het tweede kwart van de zeventiende eeuw pijpenmakers actief waren komt de pijpenijverheid in Schoonhoven pas in de tweede helft van de achttiende eeuw echt tot bloei.

De pijpenmakers uit deze stad legden zich in de achttiende eeuw toe op het maken van "groffe" pijpen. Dat zal er

Afb. 22. Gorinchemse klei pijpen in Amsterdam als functie van de tijd.

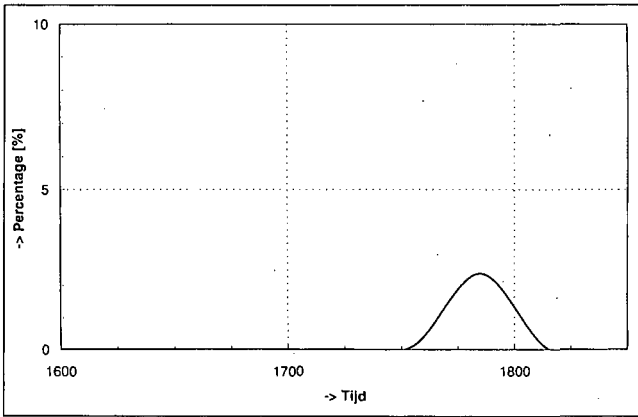
Afb. 23. Goudse klei pijpen in Amsterdam als functie van de tijd.

ongetwijfeld toe hebben geleid dat een niet onaanzienlijk deel ongemerkte klei pijpen door hen op de markt is gebracht. Een ander deel verraadt zijn herkomst door de initialen die boven een beeld- of lettermerk op de kop zijn aangebracht.

De producten uit dit productiecentrum verschijnen in de tweede helft van de achttiende eeuw op de Amsterdamse markt en verdwijnen daar ook weer rond het eind van deze eeuw. Op het hoogtepunt van de populariteit van deze producten bedraagt het percentage daarvan tenminste 2,5 % van alle in Amsterdam verhandelde klei pijpen. Dit percentage dient mogelijk nog verdisconteerd te worden met een onbekend aantal indeterminabele producten.

Afb. 24. Leids model klei pijp.

1a o4646; 1b Uithoorn, Meerwijk, weilandvondst; 2a dubbelconisch model; 2b HP (monogram) in cirkel/HP (monogram) in cirkel; 2c -/-; 2d -; 2e ongeglasd; 2f gebotterd; 2g radering voorzijde ketelopening; 2h; 3a; 3b; 3c; 4; 5 Leiden; 6 Hendrick Pieters; 7.

Afb. 25. Schoonhovense kleipijpen in Amsterdam in de loop der tijd.

Afb. 26. Westerwald kleipijp. 1a E5050; 1b Amsterdam, Prinsengracht; 2a rondbodem model; 2b -/-; 2c -/-; 2d lelie ongekroond; 2e geglaasd; 2f geboterd; 2g hele radering rondom ketelopening; 2h; 3a met parelrand begrensde steeltekst in reliëf: "Jacob Heinrich Dorn 1745"; 3b ongeglaasd; 3c; 4 1745-1760; 5 Westerwald, Grenzhausen; 6 Jacob Heinrich Dorn 7.

6.11 Utrecht²⁰

Ook in Utrecht zijn gedurende de zeventiende en achttiende eeuw op beperkte schaal kleipijpen geproduceerd. Bodemvondsten hebben aangetoond dat de kleibeheersing van de Utrechtse pijpenmakers, die van de Goudse pijpenmakers benaderde. In de achttiende eeuw legt de Utrechtse pijpenindustrie zich met name toe op het produceren van korte "groffe" kleipijpen.

Utrechtse kleipijpen worden in de Amsterdamse bodemlagen gedurende een lange periode van ca. 1650 - ca. 1800 aangetroffen. Ze komen echter niet al te frequent voor. Gedurende deze periode zijn door ons percentages van slechts 0,25% geconstateerd. Gezien deze lage aantallen moet in twijfel worden getroffen of deze pijpen daadwerkelijk in Amsterdam zijn verhandeld of dat deze kleipijpen hier door reizigers verzeild zijn geraakt.

6.12 Westerwald

In de achttiende en negentiende eeuw zijn in het Duitse Westerwaldgebied op grote schaal kleipijpen geproduceerd. Alhoewel pijpen uit het Westerwald regelmatig in Oost-Nederland worden aangetroffen komen zij in Amsterdam slechts zeer

sporadisch in achttiende-eeuwse grondlagen voor. Voor de achttiende eeuw zijn door ons percentages <0,1% geconstateerd waardoor wij deze voorlopig als verwaarloosbaar klein hebben geïnterpreteerd. Mogelijk dat dit percentage in de nabije toekomst verhoogd kan worden indien totnogtoe indeterminabele producten aan dit productiegebied toegewezen kunnen worden.

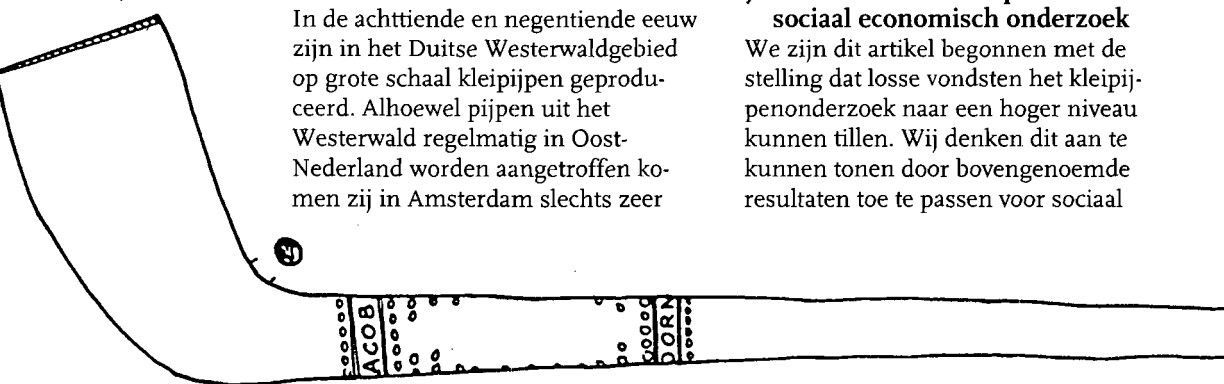
6.13 Zwolle

Ook in Zwolle zijn in de zeventiende en achttiende eeuw op beperkte schaal kleipijpen geproduceerd. Zeer sporadisch (<0,1%) worden pijpen uit dit productiecentrum in Amsterdam aangetroffen.

Bij het door ons uitgevoerde onderzoek valt op dat de in Amsterdam aangetroffen kleipijpen in de zeventiende eeuw met name in Amsterdam en Gouda zijn geproduceerd. De achttiende-eeuwse producten zijn hoofdzakelijk in steden die in de provincie Holland lagen, geproduceerd. Deze constatering voor de achttiende eeuw wordt bevestigd door archivalische bronnen. Zo blijkt uit een verzoek, dat door de Utrechtse pijpenmakers op 20 november 1752 aan de Staten van Utrecht wordt gericht, dat de Staten van Holland, de invoer van "slegte" korte pijpen ("groffe" kwaliteit) buiten de provincie gebakken, verboden had.²¹

7. Een statistische aanpak voor sociaal economisch onderzoek

We zijn dit artikel begonnen met de stelling dat losse vondsten het kleipijpenonderzoek naar een hoger niveau kunnen tillen. Wij denken dit aan te kunnen tonen door bovengenoemde resultaten toe te passen voor sociaal

economisch onderzoek. Een veel gestelde vraag bij gesloten vondstcomplexen is namelijk of deze vondsten kunnen worden toegerekend aan de gegoede burgerij of bijvoorbeeld minder welgestelden.

Om deze vraagstelling te kunnen beantwoorden maken wij gebruik van de verhoudingen die door ons zijn bepaald voor de "groffe", fijne en "porseleine" kleipijpen. Deze gegevens staan in dit artikel afgebeeld in afbeelding 13, 14 en 15. Die gegevens zullen worden toegepast op een reeds gepubliceerde beerputinhoud waarbij is geopperd dat de inhoud mogelijk aan Teunis Henricksz kan hebben toebehoord.²² Zeker is dat deze Teunis Henricksz tot de gegoede middenklasse heeft behoord. In deze beerput werden een 53-tal pijpenkoppen aangetroffen. De producten zijn naar kwaliteit ingedeeld. Daarnaast is op basis van de gegevens van afbeelding 13, 14 en 15 een verwachte beerputinhoud bepaald voor de periode 1650 bij eenzelfde hoeveelheid kleipijpen. Dit gaf het volgende beeld:

	Aangetroffen in beerput	Verwachting
Grof	21	41
Fijn	32	12
Porselein	0	0

Op basis van deze gegevens blijkt dat kwalitatief gezien veel meer "groffe" dan fijne producten worden verwacht. De Chi-kwadraat toets kan als statistisch hulpmiddel worden aangewend om aan te tonen of de aangetroffen collectie tot dezelfde verdeling behoort als van de verwachte hoeveelheden op basis van afbeelding 13, 14 en 15. Voor de Amstelveense beerput blijkt dat met een betrouwbaarheid van 99,9% kan worden aangetoond dat de aangetroffen kleipijpen tot een andere verdeling hoort dan wat men op basis van gemiddelden zou verwachten.²³ Hiermee is statistisch met een be-

trouwbaarheidsniveau van 99,9% aangetoond dat de gebruiker van de beerput tot een meer dan gemiddeld sociaal niveau heeft behoord.

De productieplaats van de kleipijpen die in deze beerput werd aangetroffen vertoont geen afwijkend beeld in verhouding tot de in deze publicatie afgebeelde grafieken.²⁴

Uit dit voorbeeld blijkt dat door het verzamelen van losse vondsten een algemeen beeld voor een stad/streek bepaald kan worden. Dit algemene beeld kan vervolgens worden aangewend voor sociaal economisch onderzoek. Aangezien soortgelijke gegevens uit andere delen van Nederland ontbreken stellen wij voor om de gegevens van afbeelding 13, 14 en 15 voor West-Nederland bij sociaal economisch onderzoek toe te passen totdat er beter statistisch materiaal per regio beschikbaar is. Diegene die meer informatie hierover wenst of hulp nodig heeft bij dit soort statistische onderzoeken zijn wij graag bereid verder te helpen.

Voor de nabije toekomst blijft het interessant om soortgelijk onderzoek ook voor andere streken en regio's uit te voeren. Op basis van een onderlinge vergelijking kunnen dan mogelijk uitspraken over handelsrelaties worden gedaan. Daarnaast lijkt de tijd rijp om soortgelijke verdelingen voor andere onderzoeken zoals aardewerk op te zetten waardoor sociaal economische uitspraken statistisch onderbouwd kunnen worden. Van onze zijde gaan wij verder met het verfijnen van de statistische gegevens. Op deze manier hopen wij in de nabije toekomst een antwoord te kunnen geven op de vraag welke pijpenmakers in welke periode de meeste producten naar Amsterdam verscheepten en wat hun aandeel op deze markt was.

Koolwitje 13
7423 GJ Deventer

Noten:

- 1 Het onderzoek naar kleipijpen wordt in het algemeen door amateurs uitgevoerd. Het merendeel daarvan is georganiseerd via de Pijpelogische Kring Nederland. Voor meer informatie over deze vereniging kan contact op worden genomen met dhr. F. Tymstra, Zilvermeeuwplantsoen 21, 1131 MG Volendam.
- 2 Criterium voor het opnemen in de verzameling was, dat ongeachte een eventueel aanwezige versiering, de kop tenminste gaaf was. Steelfragmenten en ketelfragmenten zijn niet in deze statistische analyse meegenomen.
- 3 Het oprapen van de vondsten houdt in dat een a-selecte steekproef wordt genomen.
Aan het eind van de zeventiende eeuw werd de vuil- en puinophalddienst in Amsterdam door het Aalmoezeniersweeshuis georganiseerd. Het huisvuil werd verkocht als meststof aan boeren en tuinders rond de stad en het bouwpuin werd o.a. gebruikt bij de aanleg van de stadswal. Zie hiervoor tevens Veerkamp, 2000.
Op basis van dit feit wordt bij deze studie aangenomen dat de losse vondsten van de weilanden en de losse vondsten uit de stad Amsterdam, tot dezelfde statistische Amsterdamse verdeling hebben behoord.
Een uitzondering hierop zijn weilandvondsten uit de plaatsen Mijdrecht, Wilnis en Uithoorn waarbij in vergelijking tot de Amsterdamse vondsten, een duidelijk afwijkend vondstenspectrum wordt waargenomen. Op weilanden in deze plaatsen treft men namelijk vaak producten uit Leiden aan. We veronderstellen daarom dat in het verleden mest uit Leiden naar deze locaties is getransporteerd.
Om een beïnvloeding van de Amsterdamse verdeling te voorkomen zijn de pijpvaardsten van deze weilanden niet in de hier beschreven statistische analyse meegenomen.
Volledigheidshalve melden wij tevens dat het onder hoofdstuk 7 beschreven gesloten vondstcomplex uit Amstelveen, niet bij de bepaling van de statistische verdeling is meegenomen.
- 4 Zie Duco, 1999. Al jaren wordt binnen pijpelogische kringen geaccepteerd dat de oit door Friederich ontwikkelde methode, achterhaald is. Zie bijvoorbeeld Duco, 1987.
- 5 Friederich, 1975.
- 6 Duco, 1987.
- 7 Carmiggelt, 1988, p.44.
- 8 Duco, 1982 en van der Meulen, 1994.
- 9 De afzonderlijke modellen zijn o.a. door Duco, 1987, geponeerd.
- 10 Om het toonaangevende Goudse product tegen imitatie te beschermen wordt door de Goudse pijpenmakers een octrooi aangevraagd. Dit octrooi wordt in 1739 door de Staten van Holland en West-Friesland toegekend. Bepaald wordt, dat alleen Goudse gildeleden op de zijkant van de hiel van de "porseleine" pijp het Goudse stadswapen mochten plaatsen. In 1740 volgt een uitbreiding van dit octrooi. De beste pijpen zullen vanaf dat moment het Goudse wapenschild dragen terwijl de mindere soort boven het Goudse wapenschild de letter S, afkorting van Slegte, dienen te dragen.
- 11 Voor een uitgebreide beschrijving van de productie in Alphen en Aarlanderveen zie o.a. Van der Meulen, 1986. Voor een goede beschrijving van de Amsterdamse pijprijverheid zie o.a. Duco, 1981.
- 12 Voor de Deventer productie zie o.a. Duco, 1981.
- 13 Voor de Engelse productie zie o.a. Friederich, 1975.
- 14 Voor de productie in Enkhuizen en Hoorn zie o.a. Duco, 1981.
- 15 Vriendelijke mededeling Bert van de Lingen, Nieuwkoop. Een mondelinge mededeling van Kees Faas is dat dit soort kleipijpen incidenteel op de voormalige Amsterdamse Westelijke eilanden zijn aangetroffen.
- 16 Voor de Gorinchemse productie zie o.a. Van der Meulen, 1992.
- 17 Voor de beschrijving van de Leidse productie zie o.a. Van der Meulen en Tupan, 1980.
- 18 Voor de beschrijving van de Schoonhovense productie zie o.a. Van der Meulen, 1988.
- 19 Voor de beschrijving van de Utrechtse productie wordt o.a. verwezen naar Smiesing, 1988.
- 20 Smiesing, 1998, p. 1016.
- 21 Zie van Oostveen en Peters, 1998 en van Oostveen en Bonnema, 1996.
- 22 De Chi-kwadrat toets is uitgevoerd met de volgende gegevens: ($\alpha = 0,001$, $df = 2$ en $\alpha^2 = 43,1$).
- 23 Voor de determinatie van deze vondsten wordt verwezen naar van Oostveen en Bonnema, 1996. De verwachte waarden die op basis van dit artikel gereconstru-

eerd kunnen worden, zijn gebaseerd op de grafiek per productieplaats (eventueel) aangevuld met de grafiek voor indeterminate producten.

Literatuur

- Carmiggelt, 1988. Het belang van gesloten vondstcomplexen voor het dateren van klei pijpen, *Pijpelogische Kring Nederland*, XI nr. 42, 43-47.
- Duco, D.H., 1981. *De klei pijp in de zeventiende-eeuwse Nederlanden*, Oxford, BAR 106.
- Duco, D.H., 1982. *Merken van Goudse pijpenmakers*. Lochem.
- Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse klei pijp; handboek voor dateren en determineren*. Leiden.
- Duco, D.H., 1993. Klei pijpen. In: Lenting e.a. 1993, 125-166.
- Duco, D.H., 1999. Klei pijpen; van datering naar vondstinterpretatie, *Westerheem*, XLVIII nr. 5, 166-174.
- Friederich, F.H.W., *Pijpelogie; vorm, versiering en datering van de Hollandse klei pijp*. AWN monografie 2, Voorburg.
- Haan, R. de en W. Krook, 1988. Amsterdam. In: Tymstra en Van der Meulen 1988.
- Lenting, J.J., H. van Gangelen en H. Westing, 1993. *Schans op de grens; Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellinger.
- Meulen, J. van der en H. Tupan, 1980. *De Leidse tabakspijpmakers in de 17e en 18e eeuw*. Hoogezand.
- Meulen, J. van der, 1986. *De Gouwenaars van Alphen aan de Rijn*. Alphen aan de Rijn.
- Meulen, J. van der, 1988. Schoonhoven. In: Tymstra en Van der Meulen 1988.
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink en P. von Hout, 1992. *Tabaksnijverheid in Gorinchem*.
- Meulen, J. van der, 1994. *De "geroonde roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda*. Leiden/Gouda.
- Oostveen, J.Ph. van en A.W.J. Bonnema, 1996. Klei pijpenonderzoek in een nieuw daglicht, *Westerheem*, XLV nr. 6, 316-320.
- Oostveen, J. van en A. Bonnema, 1998. Amsterdamspijpmakersafval, *Pijpelogische Kring Nederland*, XX nr. 79, 963-972.
- Oostveen, J.Ph. van en M.A.F. Peters, 1998. Een zeventiende eeuwse afvalput uit Amstelveen, *Westerheem* XLVII nr. 6, 278-293.
- Röber, R., 1999. Tonpfeifen in 17. Und 18. Jahrhunderts aus Breisach, Freiburg und Konstanz. Zum Forschungsstand im südlichen Südwestdeutschland. In: Smaedecke 1999, 39-50.
- Siegel, S. en H.J. Castellan jr., 1988. *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*. New York.
- Smaedecke, M. 1999. *Tonpfeifen in der Schweiz*.
- Smiesing, P en J.P. Brinkerink, 1988. *Onder de rook van Utrecht; twee eeuwen pijpenmakerij in Lauwerecht*.
- Smiesing, P., 1998. Akkervondsten uit Woerden, *Pijpelogische Kring Nederland*, XXI nr. 81, 1006-1018.
- Tymstra, F. en J. van der Meulen, 1988. *De klei pijp als bodemvondst*. Leiden.
- Veerkamp, J., 2000. Stadsmodder, paardenmest en boekweitdoppen; opgravingen aan het Haarlemmerplein (2), *Ons Amsterdam*, november 2000, 310-314.

Archeologisch Nieuws

Boogbrug in Utrecht

Aan de Biltstraat in Utrecht zijn sporen gevonden van een boogbrug over de voormalige Biltse Grift. Dat is verrassend, omdat er op de Biltstraat nog steeds een brug over de Grift ligt. Niemand had verwacht dat er delen bewaard zouden zijn van de alleroudeste voorloper van deze Gildbrug. De oude brug moet in het laatste kwart van de dertiende eeuw zijn aangelegd. In die tijd werd ook de Biltstraat verhard, als een van de eerste straten van Nederland buiten de stad. Ook de resten van een tweede brug uit de zestiende of zeventiende eeuw zijn gevonden.

*Utrechts Nieuwsblad,
18 oktober 2000*

Bastion in Breda

Bij grondwerkzaamheden in het Chassé Park in Breda zijn resten van een bastion gevonden uit de vroeg-Renaissance (1530-1540). Volgens de gemeente is het mogelijk het oudste bastion in Nederland dat is opgegraven. Het werd gebouwd door de toenmalige heer van Breda, Hendrik III van Nassau.

*Dagblad de Limburger,
19 oktober 2000*

Samenwerkende verenigingen

Zes Apeldoornse culturele instellingen hebben zich sinds kort verenigd in een nieuw samenwerkingsverband onder de naam Accolade. Het gaat om de historische vereniging Felua, Stichting Apeldoornse Monumenten, Vereniging voor OKW Apeldoorn, de AWN, het Nederlands Klassiek Verbond en het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux. Eén van de activiteiten is het gemeenschappelijk organiseren van evenementen zoals lezingen en themadagen.

*Gelders Dagblad,
19 oktober 2000*

Beerputten in Sluis

Naast de restanten van vier woningen en twee straten zijn in Sluis (Zeeland) twee enorme beerputten gevonden. Ze meten drie bij drie meter en dateren uit het eind van de veertiende eeuw. Van de twintig dozen met vondsten is een groot deel geïmporteerd aardewerk. Dat doet vermoeden

dat het hier gaat om afval van stadspaleizen. Die lagen pal naast de haven van 't Zwin, terwijl in de buurt ook nog een kas-teel wordt vermoed.

*BN de Stem,
20 oktober 2000*

Vluchtschans in Belfeld

Op aanwijzingen van de Reuverse amateur-archeoloog W. Luys is in Belfeld (vlak onder Tegelen) een vluchtschans ontdekt uit de zestiende eeuw. Waarschijnlijk is deze tijdens de Tachtigjarige Oorlog aangelegd door boeren uit de omgeving, die zich zo konden verdedigen tegen plunderend soldatenvolk. Luys baseerde zijn vermoeden op een kadastrale kaart uit 1830. De schans had een vermoedelijke omvang van 50 bij 100 meter en bestond uit een binnenterrein, gracht en aarden wal. De schans moet binnenkort het veld ruimen voor op- en afritten voor de nieuwe A73.

*Dagblad de Limburger,
20 oktober 2000*

Samenwerking Archeon en Hermitage

Archeon uit Alphen aan den Rijn gaat samenwerken met het wereldberoemde museumcomplex Hermitage in Sint Petersburg. Net als Archeon heeft de Hermitage een afdeling levende geschiedenis, waar hoogtepunten uit de tsarentijd worden nagespeeld. De samenwerking bestaat onder andere uit het uitwisselen van informatie en materialen, zoals een tentoonstelling die gemaakt is door studenten van de Hermitage-universiteit.

*Leeuwarder Courant,
25 oktober 2000*

Prehistorisch visverwerkingsbedrijf?

In een oude stroomgeul van de voormalige Vecht bij Emmeloord zijn resten gevonden van tientallen fuiken en visweren aange-troffen. Ze stammen uit de tijd van de Swifterbandcultuur, 2100-1900 v.Chr. Een visweer bestond uit eiken-, populieren- en berkenpalen, waartussen een wand van wilgentenen werd gevlochten met gaten erin. De vissen werden gedwongen de wand te volgen en door de gaten te zwemmen, regelrecht in de fuik. Eén van de visweren bestond uit 120 palen, de grootste ooit gevonden. Vanwege al deze grote hoeveelheden

wordt gedacht aan permanente bewoning - en dus ook aan een soort collectief prehistorisch visverwerkingsbedrijf.

*Friesch Dagblad,
30 oktober 2000*

Middeleeuwse sporen Arendskerke

Bij 's Heer Arendskerke (gemeente Goes) zijn bij grondboringen resten aangetroffen van bewoning uit de twaalfde of dertiende eeuw. De boringen werden verricht aan de noordzijde van een vliedberg. Omdat er in Nederland weinig bekend is over middeleeuwse bewoning van vliedbergen, mar de vondst uniek worden genoemd.

*BN de Stem,
4 november 2000*

Wagenwiel in waterput

In Kolham (Groningen) is een compleet wagenwiel tevoorschijn gekomen uit een waterput. Het wiel wordt, op grond van stilistische kenmerken, geschat op 400 jaar oud en is gemaakt van eikenhout. Eén van de kenmerken is een schuine spaakstand. Het wiel werd gebruikt als fundering van de put.

*'t Bokkeblad,
8 november 2000*

Middeleeuwse burcht in Duiven

Leden van de AWN hebben in Duiven een droge gracht aangetroffen. Nader onderzoek wees uit dat de gracht toebehoorde aan een walburcht: een wal met daarop een houten palissade en een poortgebouw met twee torens. De naam Duiven wordt reeds in 838 genoemd in een oude acte, maar de walburcht stamt waarschijnlijk uit de tiende of elfde eeuw. Vrijwel zeker is hij afgebroken toen de graven van Gelre Duiven overnamen van de graven van Hamaland, begin twaalfde eeuw.

*Liemers Vizier,
8 november 2000*

Oudste Nederlandse bakstenen muur

In Dordrecht is de oudste bakstenen muur van een Nederlandse woning gevonden. Althans, dat is de lezing van stadsarcheoloog Hendriks. Tot nu toe was die eer verbonden aan een muur van huis Scharlaken (1255), maar dit exemplaar is zeker 30 jaar ouder. De onderzochte huizen bleken uitzonderlijk rijk. De muur en de vondsten zijn op opmerkelijk geringe diepte aangetroffen.

*De Dordtenaar,
9 november 2000*

Graven uit 80-jarige oorlog

Bij werkzaamheden op een industrieterrein is een grafveldje gevonden met vijf - vermoedelijk Spaanse - soldaten uit de Tachtigjarige Oorlog. Ook is een deel van belegeringswerken uit die tijd ontdekt. De lijken lagen vlakbij de wal om Breda waar de Spanjaarden zich tijdens de belegering van de stad in 1625 ophielden. Die belegering, onder leiding van Spinola, duurde negen maanden. Toen gaf Breda zich over.

*Eindhovens Dagblad,
10 november 2000*

Franken in Zelhem

Bij Zelhem in de Achterhoek zijn resten gevonden van een nederzetting uit de vijfde en zesde eeuw. Die zijn tamelijk zeldzaam in Nederland. De vondst behelst onder meer een complete boerderij van 35 meter lengte, restproducten van moerasijzererts, aardewerkscherven en botresten.

*Leeuwarder Courant,
16 november 2000*

Steentijders als voorouders

Genetisch onderzoek wijst uit dat 80% van de Europeanen afstamt van mensen die hier tijdens de Oude Steentijd al leefden. Deze jagers/verzamelaars migreerden naar Europa in twee golven: rond 40.000-35.000 jaar geleden (Aurignacien) en ca. 25.000 jaar geleden (Gravettien). Deze conclusies staan haaks op de gangbare mening dat wij af zouden stammen van meer 'geciviliseerde' import-landbouwers. Het onderzoek is verricht door vergelijking van Y-chromosomen bij mannen in 25 regio's in Europa en het Midden-Oosten. Y-chromosomen worden vrijwel ongewijzigd doorgegeven van vader op zoon.

*De Volkskrant,
18 november 2000*

Amersfoortse Kei een sculptuur?

Op aanwijzing van een voorbijganger ontdekte Gerard IJzereef, directeur van museum Flehite, op de beroemde Amersfoortse Kei naast runen-achtige inkervingen ook de gelaatstrekken van een mensenhoofd. De zwerfkei heeft toch al een curieus verleden: in 1661 sleepte Everard Meyster hem van de Amersfoortse Berg de stad in. Daar werd hij snel begraven en vergeten, om vervolgens in 1859 herontdekt te worden. In deze periode ontstonden ook de Keistadfeesten. Tegenwoordig is de monoliet een beetje het lachertje van de stad. Overigens zal IJzereef, bij gebrek aan belangstelling

onder archeologen, het ding zelf onderzoeken.

*De Volkskrant,
21 november 2000*

Delfts erfgoed volledig online

Binnen twee jaar wil de gemeente Delft de belangrijkste elementen van het cultureel erfgoed toegankelijk maken via internet: vele tienduizenden afbeeldingen van museumcollecties, 150.000 oude foto's en kaarten, de catalogus van 30.000 culturele en historische boeken en de beschrijving van vele duizenden archeologische vondsten. Het project Delfts Erfgoed Digitaal wordt gekoppeld aan de reeds bestaande Digitale Stamboom - met persoonsinformatie van 650.000 Delftenaren - en met een speciale VOC-site met de gegevens van 50.000 Delftse opvarenden. Uiteindelijk moeten ook de historische gegevens over straten, huizen en monumenten verwerkt worden.

*Delftsche Courant,
22 november 2000*

Klooster in Vught

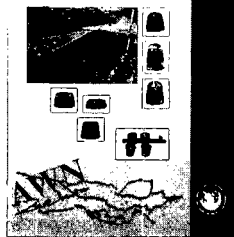
Tijdens het graven van een tuinvijver in Vught zijn bij toeval de resten van het oude Karthuizerklooster tevoorschijn gekomen. Het klooster is rond 1470 gesticht en had bij de grootste uitbreiding een omvang van 90 bij 70 meter. In 1543 werd het klooster doelwit van de drieste, rondtrekkende veldheer Maarten van Rossum. De schade werd nog wel hersteld, maar het gebouw werd enkele jaren later tijdens de Beeldenstorm opnieuw onder vuur genomen. De overblijfselen werden in brand gestoken om voor de vesting Den Bosch een beter schootsveld te creëren.

*Brabants Dagblad,
5 december 2000*

Paul v.d. Heijden

*Vingerhoeden en naairingen
uit de Amsterdamse bodem*

DE - 1975 - 1976 - 1977 - 1978 - 1979 - 1980 - 1981 - 1982 - 1983 - 1984 - 1985 - 1986 - 1987 - 1988 - 1989 - 1990 - 1991 - 1992 - 1993 - 1994 - 1995 - 1996 - 1997 - 1998 - 1999 - 2000 - 2001 - 2002 - 2003 - 2004 - 2005 - 2006 - 2007 - 2008 - 2009 - 2010 - 2011 - 2012 - 2013 - 2014 - 2015 - 2016 - 2017 - 2018 - 2019 - 2020 - 2021 - 2022 - 2023 - 2024 - 2025

AWN-reeks no. 2 is uit

'Vingerhoeden en naairingen uit de Amsterdamse bodem, productietechnieken vanaf de late middeleeuwen'.

Catherine A. Langedijk en Herman F. Boon

112 pagina's, ill., ISBN 90 71312 06 2

Een onmisbaar boekwerk voor het determineren van vingerhoeden en naairingen en een interessant boek voor degenen die meer over de productiemethoden van deze voorwerpen willen lezen. Kortom, een boek dat in uw boekenkast thuis hoort.

Een uitgebreide summary maakt het boek ook geschikt voor Engelstaligen.

Prijs voor leden f 21,-, voor niet-leden f 32,- (excl. f 5,- verzendkosten voor één exemplaar).
Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt,
o.v.v. AWN-reeks no. 2.

Wie kent dit?

Fiets- en wandelpaden worden vaak verhard met gebaggerde schelpen uit de Waddenzee. Op een wandeling over een dergelijk pad vond ik deze 'botachtige' klompjes, variërend in grootte van 4,5 centimeter tot 6,5 centimeter. Ze geven de indruk groter geweest te zijn. Wellicht zijn ze door het rollen en schuiven

over het zand flink kleiner geworden. Wie herkent deze 'klompjes'? Informatie graag sturen naar:

Mevrouw S. Schipper
Hartenveld 54
1359 HV Almere Haven
tel. 036-5319360, of naar de redactie

Op bovenstaande foto ziet u wat vondsten die in de jaren tachtig door Erik van Barneveld gedaan zijn in de omgeving van Castrium NH, zij het in hoogstwaarschijnlijk van elders aangevoerde aarde. (Gezien de geschatte ouderdom - mogelijk ± 6000 v. Chr. - valt daarbij te denken aan de Wijker-tunnel.) Een paar gegevens: het huis- of tempelmodel is ongeveer veertien centimeter hoog en heeft een antropomorf karakter. De potscherf is ook aan de binnenkant beschilderd. Beide voorwerpen zijn handgevormd uit cremewit bakkende, mineraal verschaalde klei. Van Barneveld schrijft dat het exotica zijn,

het is voorstelbaar dat eventuele vondsten meteen gedoodverfd zijn als afkomstig uit een verzameling en als zodanig van geen belang voor de kennis van de Nederlandse archeologie. Onze lezer is een andere mening toegedaan, hij denkt aan de mogelijkheid dat het om werk van neolithische migranten gaat, afkomstig uit Z.O. Europa of W. Azië.

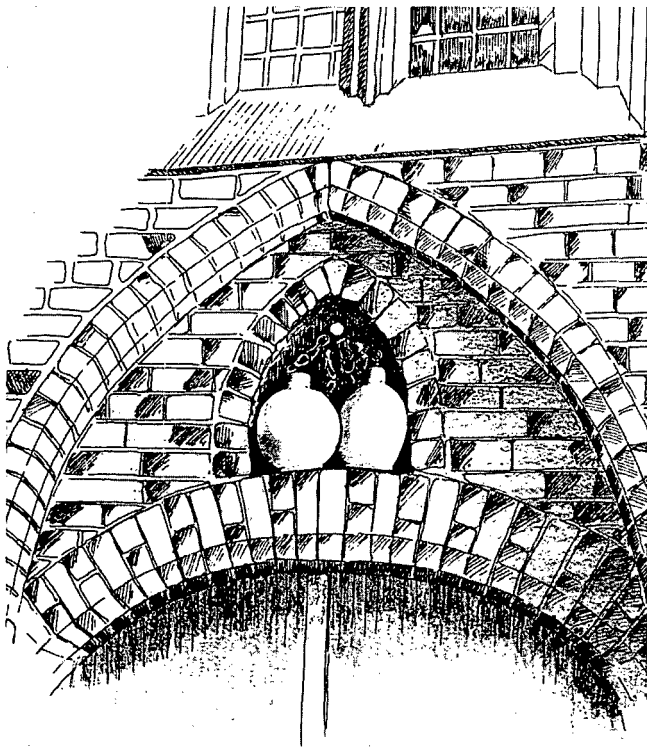
Mochten er lezers zijn die er meer van kunnen vertellen, dan zal Erik van Barneveld dat graag vernemen. Zijn adres is Sternstraat 12, 1911 WL Uitgeest (tel. 0251-313070).

Literatuurbesprekingen

Van schandsteen tot straatkapel; Kleine monumenten en ornamenten in Zeeland. Auteurs: Jan. J.B. Kuipers en Peter Sijnke. Uitgave Provincie Zeeland als negende in de serie boekjes over cultuurhistorische onderwerpen (Zierikzee 2000). Te bestellen bij het informatiecentrum van de Provincie Zeeland, Postbus 6001, 4330 LA Middelburg/tel.nr. (0118) 631400, prijs: f 7,50.

De aandacht voor de cultuurhistorie van de provinciale apparaten en besturen is de afgelopen jaren flink toegenomen en groeit nog steeds voort. Het aanstellen van archeologen in provinciedienst en het uitvoeren van een archeologiebeleid is hiervan een recent voorbeeld, maar ook brengen veel provincies de archeologie aan de man door middel van laagdrempelige publicaties. In een aantal provincies gaat dit verder dan de nuttige archeologische kronieken, waarin een overzicht van in de afgelopen periode verricht onderzoek en gedane vondstmeldingen. De *Cultuurhistorische Reeks* van de Provincie Zeeland dient in dit kader zeker genoemd te worden. Alweer

Schandstenen in een nis boven de ingang van de kerk in Baarland (uit besproken boek).

sinds 1993 verschijnt ieder jaar een deeltje met een nieuw cultuur-historisch onderwerp, waaronder de Prehistorie, Karolingische burchten en de Romeinse Tijd. De jongste loot aan deze stam is het aardige boekje *Van schandsteen tot straatkapel; kleine monumenten en ornamenten in Zeeland* van de hand van Jan Kuipers en Peter Sijnke.

Een bezoek aan een stad of dorp kan zoveel aardiger worden als men oog voor het detail houdt. Net boven de etalages en winkelpuien gaan vaak de verrassendste elementen schuil, die aan de gemiddelde bezoeker voorbij gaan. De eerste hoofdstukken zetten een keuze uit dergelijke details op een rijtje, omkleed met een aantal Zeeuwse voorbeelden. Bekend zijn de gevelstenen, die als taak hadden het pand waarin ze waren ingemetseld te doen onderscheiden van andere, maar ook andere (natuurstenen) ornamenten in gevels trekken natuurlijk de aandacht. Geschilderde huisnamen (op basis van archiefonderzoek aan de vergetelheid ontrukkt), 'gesneden' bovenlichten, sier-muurankers en aan de gevels van stad- of raadhuisen bevestigde schandstenen, die een veroordeelde als straf en in het openbaar om de schouders gehangen kreeg, zijn vaak kunstwerkjes op zich en de moeite van een (stads-) wandeling waard. Objecten van cultuur-historische waarde in de openbare ruimte (lees: 'op straat') worden als 'straatmeubilair' gepresenteerd. In het bijzonder worden de (veelal natuurstenen) stoepalen behandeld, pompen, de vate (een kunstmatige drinkplaats voor vee), fontein en hijskranen, die altijd voor takelwerkzaamheden aan de waterkant te vinden zijn. Ook genoemd worden de 'viskotten'/visbanken, praathuisjes ('praetuisjes'), bankjes, elektriciteitshuisjes en travaljes (waarin paarden werden beslagen). Grenspalen (de grens met België!), ban- en tiendpalen, ambachts- en gemeentepalen komen in Zeeland nog veel voor en vormen vaak de laatste restante van een oude juridische situatie. De afschaffing van de heerlijkheden in 1798 en gemeentelijke herindelingen hebben deze stenen of metalen palen het primaire doel ontnomen, maar vormen een tastbare herinnering aan de wereld die nog niet zo grootschalig en 'grensoverschrijdend' was. Wat uitvoeriger hoofdstukken gaan over tuinornamenten van zeer uiteenlopende

grootte, zoals follies (vaak bizarre bouw-
werkjes ter vermaak en zonder direct nut),
bruggen en hekken, koepels, priëlen, reli-
gieuze tekens en ornamenten, kapellen en
alle elementen die op het boeren-erf voor-
komen.

Het zijn juist de follies die een link hebben
met de bestudering van de oudheidkunde.
Vaak werden resten van middeleeuwse ge-
bouwen in pseudo-ruïnes verwerkt of wer-
den in de achttiende en begin negentiende
eeuw 'Bataafse hutten' met de toenmalige
(geringe) kennis van zaken gereconstru-
eerd. Het gebruiken van deze elementen
gaf uitdrukking aan de behoefte de eigen
natie een lange doorgaande geschiedenis te
geven ter bevestiging van identiteit en
nobelheid van de eigen voorouders.

De lezer wordt het al bladerend of lezend
snel duidelijk dat er in Zeeland veel te be-
leven valt. Het boekje maakt nieuwsgierig
naar meer en dat er meer is, moge duide-
lijk zijn. De auteurs melden in de inleiding
dat het 'thema van het ... boekje ... zo ruim'
is dat er keuzes gemaakt moesten worden
over wat er wel en wat er niet behandeld
zou worden. Een terechte opmerking. De
lezer maakt kennis met een uiteenlopend
scala van monumentale elementen in het
straatbeeld en de buitenruimte. Diverse an-
dere aspecten blijven daardoor noodge-
dwongen onbelicht. Wat bijvoorbeeld te
denken van uithangborden, geëmailleerde
en geschilderde reclameteksten, deurroos-
ters en urinoirs? Misschien had in plaats
van één boekje over het onderwerp er beter
een aantal boekjes in dezelfde reeks over
deelaspecten geschreven kunnen worden.
Stof genoeg!

Jeroen P. ter Brugge

Jaarboek Numaga, jaargang 17, 2000.
ISBN 90-74184-II-I.

In dit jaarboek van de Nijmeegse heem-
kundevereniging Numaga een belangrijke
bijdrage van Jan-Kees Haalebos onder de
titel 'Mosterd na de maaltijd. Een vergeten
jubileum: Traianus en het jaar 98 na Chr.'
(p. 8-42).

In een gloedvol betoog koppelt hij de
vondst van een militair diploma in Elst aan
het tijdstip waarop Romeins Nijmegen de
stadsrechten heeft verkregen. Het militaire
diploma is uitzonderlijk, omdat er een lijst
op voorkomt van hulptroepen die op dat
moment (in 98 na Chr.) in Nedergermanië

gestationeerd waren. Opmerkelijk genoeg
zijn er in de lijst veel meer namen van
legereenheden vermeld dan tot nu toe be-
kend waren. Bovendien lijkt het moment
van uitreiking van dit diploma niet geheel
toevallig. Soldaten kregen zo'n diploma bij
het afzwaaien na pakweg 25 jaar en het lijkt
er op dat in het jaar 98 dat bij een hele lich-
ting tegelijk is gebeurd. Het ligt in de lijn
van verwachtingen dat de toenmalige kei-
zer (Traianus) de gelegenheid heeft aange-
grepen om deze veteranen een woonplek in
een stedelijke nederzetting aan te bieden.
Dat is althans ook gebeurd in de grote
buurstad van Nijmegen, Colonia Ulpia
Traiana (Xanten), die net als Nijmegen de
familienaam van Traianus (Ulpus) draagt.
Sinds de vondst van vijf mijlpalen bij Den
Haag weten we dat de enige andere stad in
Nederland (Voorburg - oftewel Municipium
Aelium Cananefatum Forum Hadrianum)
waarschijnlijk stadsrechten kreeg ten tijde
van Traianus' opvolger Hadrianus. Omdat
het ondenkbaar is dat het veel kleinere
Voorburg eerder stadsrechten heeft gekre-
gen dan Nijmegen, zal de stadsverheffing
van Nijmegen tot Municipium Ulpia
Noviomagus Batavorum hoogstwaarschijn-
lijk hebben plaatsgevonden in of kort na
datzelfde jaar 98. En dat is een bevestiging
wat we eigenlijk allemaal al wisten:
Nijmegen is de oudste stad van Nederland.

Paul van der Heijden

Antonius Boing u.a. (red.), *Töpfer - Kramer
- Pottenbakkers. Keramik zwischen IJssel und
Berkel / Keramiek tussen IJssel & Berkel.*
Ahaus/Vreden 2000.
ISBN 3-927 851- 28 - 0. Geill. Zw.w/kl.,
geb., 240 pp., prijs f 40,-.

Tot en met november 2001 is in verschil-
lende musea in Vreden, Deventer, Borken,
Lüdinghausen, 's-Heerenbergh, Havixbeck
en Ahaus de tentoonstelling *Töpfer -
Kramer - Pottenbakkers* te zien. Het gelijkna-
mige boek is als begeleiding bij die reizende
tentoonstelling verschenen.
Dertien verschillende auteurs belichten in
een twaalfstal artikelen een aantal aspecten
van post-middeleeuws aardewerk, zoals
men dat eeuwenlang in de Euregio tussen
IJssel en Berkel heeft geproduceerd en ver-
handeld.
Wilhelm Elling, oud-conservator van het
Hamalandmuseum Vreden/Kreismuseum
Borken levert een drietal bijdragen:
"Keramik zwischen IJssel und Berkel";

Twee bierkruiken, Stadilohn-Vreden 1866-1870. Uit: Töpfer - Kramer - Pottenbakkers.

"Handel mit Töpferwaren" en "Bäuerliche Nachlassinventare aus dem 19. Jahrhundert".

Daarmee is duidelijk de toon gezet, het boek beperkt zich niet tot de productie van het aardewerk: ook aardewerk als handelswaar en als object in boedelbeschrijvingen komen aan de orde.

Onderzoek van keramiek in Nederlandse boedelinventarissen (Doesburg en Lichtenvoorde, 1650-1850) wordt door Hester Dibbits en Aart Noordzij (Meertens-Instituut) besproken.

Ludger Börding belicht het "Bildungsmilieu und räumliche Verteilung von Rohstoffen für die Herstellung von Keramikerzeugnisse im Untersuchungsgebiet", terwijl Bernd Ullrich de "Möglichkeiten und Grenzen von naturwissenschaftlichen Untersuchungsmethoden zur Charakterisierung von historischen Keramiken" onder de loupe neemt. Het verhaal van Alexandra van Dongen over het gebruik van het Boymans Van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen

("Gebruikskeramiek in beeld en verbeelding") kennen we inmiddels, maar hoeft hier niet te ontbreken.

Uiteraard komen ook enkele specifieke categorieën aardewerk aan bod, zoals kunstardewerk (Klaus Zelner, "Wilhelm Rinck - Kunsttöpfer aus Anholt"), faïence (Margret Karras, "Die fürstbischöfliche Fayence-Manufactur in Ahaus"), majolica (Hylle de Beer, "Een majolicabakker in Deventer") en de zogenaamde *Frankforter* waar (Adri van der Meulen & Paul Smeele, "De opbloei van de aardewerknijverheid in Gelderland en Overijssel na 1800 en de rol van Duitse immigranten" en at last Michiel Groothedde & Michiel Bartels, "Taminiau in Zutphen, archeologie, geschiedenis en producten van een 19de-eeuwse pottenbakkerij").

Töpfer - Kramer - Pottenbakkers is een fraai verzorgd boek geworden, vol lezens- en wetenschappelijke bijdragen. Toch hebben de meeste bijdragen weinig nieuws voor de Nederlandse archeologen en kunsthistorici te melden. Zo is een aantal ervan niet meer dan een geactualiseerde samenvatting van hetgeen elders reeds eerder werd gepubliceerd.

De grote waarde van dit boek ligt in de uitvoerige aandacht die in een tweetal bijdragen aan de zogenaamde *Frankforter* waar wordt besteed, waarbij met name de beide Michiels ons een heleboel nieuws hebben te vertellen, waarmee ruim een kwart van het boek wordt gevuld.

Frankforter waar is een verzamelnaam voor aardewerk, dat vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw de Nederlandse aardewerkmarkt vanuit Duitsland overspoelt. Aanvankelijk ging het om aardewerk dat vanuit Frankfort werd verscheept, later werd al het Duitse import aardewerk met de term *Frankforter* aangeduid.

Lang hebben de Nederlandse pottenbakkers getracht om via allerlei maatregelen hun eigen product tegen dat importmateriaal te (laten) beschermen. Toen niets mocht baten zijn enkelen van hen zelf aardewerk op *Frankforter* wijze gaan produceren, zoals in Bergen op Zoom, Austerlitz, Zeist, Gouda en in Zutphen. Opvallend was, dat die pottenbakkers er blijkbaar in slaagden, om zonder noemenswaardige tussenvormen ineens over te stappen van het onversierde ronde ietwat boerse traditionele potgoed naar het qua vorm, decoratie, materiaal en techniek totaal afwijkende *Frankforter*. Wanneer omstreeks 1900 verschillende producenten van gebruiksaardewerk overstappen naar kunstardewerk,

Frankforter aardewerk. Uit: Töpfer - Kramer - Pottenbakkers.

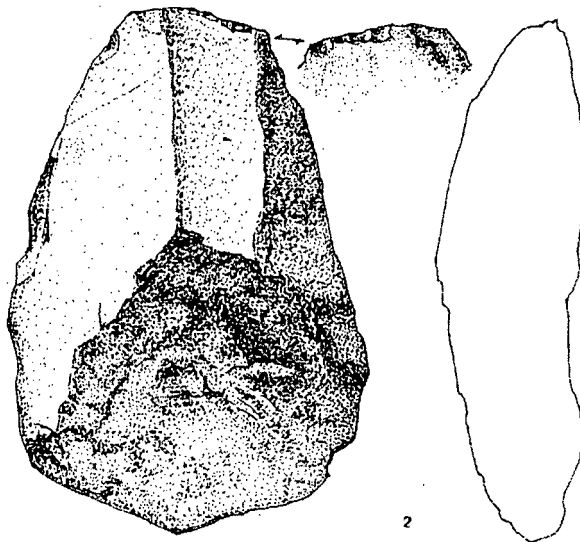
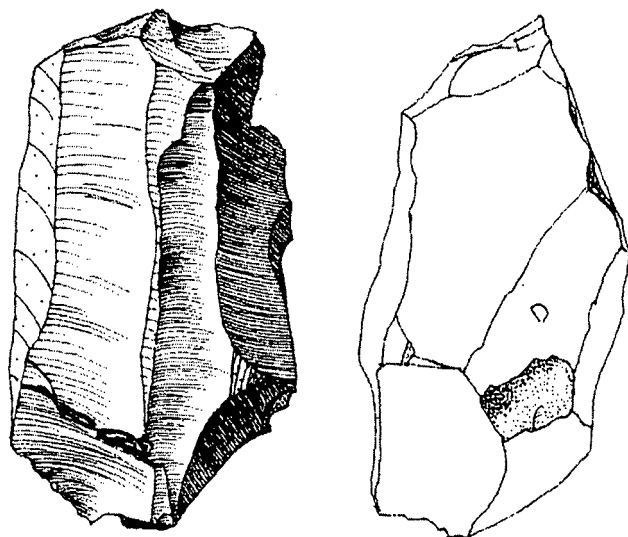
zien we dat zij, zelfs na intensieve stage en studie, er niet in slagen om zich volledig los te maken van het potgoed waarmee zij opgroeiden. Het is niet aannemelijk, dat dit bij de overstap naar *Frankforter* wel lukte. In Bergen op Zoom beschikten we reeds over enkele aanwijzingen dat men het gewenste resultaat wist te bereiken door simpelweg een pottenbakker uit het Duitse Mannheim aan te trekken. Michiel en Michiel slagen er in om iets dergelijks voor Zutphen duidelijk aantoonbaar te maken. Daar arriveert, via Bergen op Zoom, een pottenbakker uit de omgeving van Darmstadt.

Er is niets nieuws onder de zon, want deed omstreeks 1600 de ambitieuze koopman niet hetzelfde die pottenbakkers uit het Duitse Werra-gebied aantrok en deze in Enkhuizen aan het werk zette?

Michiel Groothedde en Michiel Bartels besteden uitvoerig aandacht aan de negentiende-eeuwse pottenbakkerij die in Zutphen *Frankforter* waar produceert. De geschiedenis van de pottenbakkerij zelf wordt in beeld gebracht evenals de productietechnieken. De producten, wit- zwart- en roodgoed, worden bekeken in relatie tot keramiek uit China, Delft en Staffordshire. Ze worden ook gezien vanuit de toenmalige thee- en koffiecultuur. Tot slot volgt een catalogus waarin de verschillende voorwerpen worden afgebeeld en beschreven: bloempotten, diepe en platte schotels, deksels, kannen, kachel- en steelpannen, een suikerpot(?), spaarpot, steelpan, oorkom en verschillende theepotten. Helaas is ook hier weer verzuimd te vermelden wanneer de afbeeldingen op een andere schaal zijn afgebeeld dan 1 : 4.

Dit fraai uitgevoerde boek is onder andere verkrijgbaar bij Museum De Waag, Postbus 5000, 7400 GC Deventer (tel. 0570-693780).

Gerrit Groeneweg

Bivak aan de Beerze. Laat-Paleolithische en Mesolithische vindplaatsen te Westelbeers. Deel 1: Westelbeers-Zuidwest. Archeologische Vereniging Werkgroep 't Oude Slot, Veldhoven 2000. 87 pagina's. ISBN 90-9013977-x. Te bestellen via C. Bleyerveld, Winselerhof 54, 5625 LZ Eindhoven (tel. 040-2416102). Prijs f 25,- excl. verzendkosten.

Toen twee enthousiaste mensen in 1967 startten met een (proef-)opgraving in de Noord-Brabantse Kempen, wisten zij waarschijnlijk niet waar ze aan begonnen; misschien maar goed ook. Drieëndertig jaar,

enkele onderbrekingen en duizenden uren noeste arbeid later is er een werkgroep actief, heeft men de beschikking over een tentoonstellings-, uitwerk- en ontmoetingsruimte en ligt er een boek. Dit laatste mede dankzij bijdragen van de Stichting Monumentenwacht Noord-Brabant, het Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Brabant en de gemeente Oirschot.

Westelbeers-Zuidwest, 'vondstgroep A':
1 klingkern,
2 slagsteen met kwartsiet (uit besproken boek).

Een deel van het gigantische verzamelde gegevensbestand in boekvorm, in de titel staat immers veelbelovend 'Deel 1' vermeld. Hierin wordt verslag gedaan van de bevindingen omtrent de Laat-Paleolithische en Mesolithische concentraties in het zuid-

westelijk deel van de opgraving en dermate ruimtelijk gescheiden van de rest daarvan, dat een separate behandeling gerechtvaardigd is. Wordt vervolgd!

Na de inleiding volgt een uitvoerige behandeling van de landschappelijke en geologische context van de vindplaats; een dekzandrug langs het beekdal van de Grote Beerze. Daarna wordt de geschiedenis van het onderzoek uiteengezet. De lange looptijd van de opgraving en de uitwerking maakt dat deze geschiedenis, zeker voor AWN'ers, op zich al een zeer boeiend verhaal vormt. Boeiend is beschreven op welke wijze er gewerkt werd en nauwkeurig is het aantal gegraven uren per jaar bijgehouden. Ook de data-analyse schreef geschiedenis: in aanvang verliepen geautomatiseerde verwerking en analyse nog via ponskaarten, wat voor die tijd natuurlijk zeer modern was, maar diezelfde kaarten dienen inmiddels ter bewerking alweer omgezet te worden. Ten behoeve van die ponskaarten overigens diende per vondst een regel met 80 posities onderverdeeld in 17 kolommen ingevuld te worden. Bedenk daarbij dat alleen Westelbeers-Zuidwest al 12046 vondsten omvatte!

De nadruk op de geautomatiseerde gegevensverwerking komt voort uit de bij de opgraving gevolgde, op de New Archaeology gestoelde methode van Ray Newell (Newell en Vroomans 1972). Bij het toepassen van deze methode wordt zeer veel waarde gehecht aan een nauwkeurige en systematische registratie van opgravingsgegevens, teneinde er statistische bewerkingen op te kunnen uitvoeren. Vanaf 1972 werd er ook onder het toezicht van Newell (toenmalig BAI te Groningen) gegraven, vanaf 1987 was dat in handen van Jos Deeben (toen IPP, Amsterdam).

Gegraven werd er in vakken van 2x2 meter en alle grond werd gezeefd. Het terrein is niet volledig opgegraven; de methode Newell volgt een steekproefsgewijze methode. Via de statistiek worden uiteindelijk uitspraken over het geheel gedaan.

Een uitgebreide analyse van het materiaal, voorzien van vele tekeningen, tabellen en histogrammen, leidt tot de conclusie dat Westelbeers-Zuidwest zowel in het Laat-Paleolithicum als in het Mesolithicum een extractiekamp van jagers-verzamelaars huisvestte. Deze dateringen zijn vooral gebaseerd op de stratigrafie en het artefact-

spectrum, daar een C14-datering voor de als Laat-Paleolithicum beschreven vondstgroep (nog) niet beschikbaar was en die voor een haard in het Mesolithicum complex wat jonger uitvalt dan op grond van het artefactspectrum verwacht mag worden. Dit laatste blijft een lastig punt, waar de auteurs niet helemaal uitkomen. Vervolgens worden op basis van de gegevens - naar mijn mening tamelijk vergaande - conclusies getrokken over de grootte van het fourageergebied van de prehistorische mens die hier leefde, op basis van de caloriebalans. Notenapparaat, literatuuropgave en bijlagen maken de publicatie compleet.

Dit boek getuigt van doorzettingsvermogen en is zeker lezenswaardig voor AWN'ers met interesse in de steentijd. Men moet zich niet laten afschrikken door de vele tabellen en histogrammen; het verhaal wordt helder en informatief gepresenteerd. Het gedeelte over de geschiedenis van het onderzoek is voor iedereen interessant!

Marie-France van Oorsouw

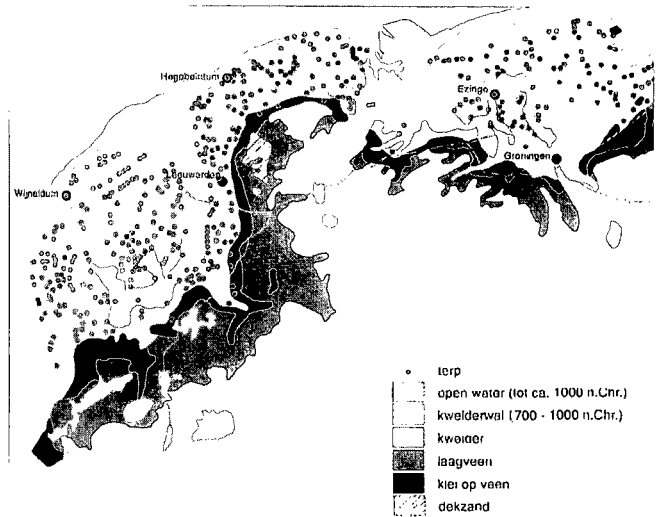
Literatuur

Newell, R.R. en A.P.J. Vroomans, 1972: Automatic Artifact Registration and Systems for Archaeological Analysis with the P1100 Computer. Anthropological Publications, Oosterhout.

Arnold Carmiggelt, Begraven op de terpen in Ferwerderadiel. Het dodenbestel in middeleeuws Fryslân ± 400 - 1200. Uniepers & ROB Amersfoort/Abcoude 2000 (Archeologie in Fryslân 1). ISBN 90-6825-241-0.
Arnold Carmiggelt, De "Koningsterp" van Wijnaldum. De Friese elite in de vroege Middeleeuwen. Uniepers & ROB Amersfoort/Abcoude 2000 (Archeologie in Fryslân 2). ISBN 90-6825-242-9.
Beide boeken tellen 80 bladzijden, zijn voorzien van illustraties in kleur en zwart-wit en kosten f 25,-.

In samenwerking met de ROB start Uitgeverij Uniepers een reeks publieksboeken Archeologie in Fryslân, die zowel in het Nederlands als het Fries verschijnen. De uitgever: "In deze reeks die geleidelijk aan het Friese bodemarchief in kaart zal brengen, komen de verschillende historische landschappen van Friesland aan bod. Elk deel biedt een overzicht van de resulta-

ten van oud en nieuw onderzoek naar de wisselwerking tussen het landschap en zijn bewoners door de eeuwen heen". Dat is geen geringe doelstelling en nieuwsgierig geworden nam ik het eerste deel *Begraven op de terpen in Ferwerderadiel in handen en... las het meteen uit*. Na een inleiding behandelt Carmiggelt (oud-hoofdredacteur van *Westerheem*) eerst de bewoningsgeschiedenis van het Fries-Groningse terpengebied, daarna in "Speculaties over inhumaties en crematies" het vroegmiddeleeuwse dodenbestel in de Noord-Nederlandse kuststreek. Vervolgens komen de vroegmiddeleeuwse grafvelden in de gemeente Ferwerderadiel (Oostergo) aan de beurt, speciaal Hegebeintum en Oosterbeintum, aangezien daar het meest van bekend is. Ten slotte bespreekt hij nog de begrafenispraktijk in de late Middeleeuwen en de Nieuwe tijd. Het leest allemaal vlot weg, maar dat is zeker niet de enige verdienste van het boek. Carmiggelt ziet kans je in nauwelijks tachtig bladzijden het gevoel te geven dat je behoorlijk op de hoogte bent van oude en nieuwe inzichten op het gebied van de behandelde materie. Hij slaagt er bovendien in voldoende te benadrukken, dat hedendaagse opvattingen ook maar een "momentopname" zijn. Daartoe haalt hij o.m. een motto aan dat Van Giffen in 1913 meegaf aan zijn proefschrift over dierlijke resten uit terpen: die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt. Het is een goed verzorgd boek: ik vond maar tien spel- en taalfoutjes in de goed lopende tekst en het is mooi en zinvol geïllustreerd. Inhoudelijk kon ik de schrijver maar op één foutje betrappen: Lodewijk Napoleon kan onmogelijk in 1804 het begraven in kerken hebben verboden (blz. 73), aangezien, hij pas in 1806 koning van Holland werd. Vervolgens het tweede deel van de reeks: De "Koningsterp" van Wijnaldum. De opgraving op de terp Tjitsma vlakbij Wijnaldum (Westergo) was zonder twiifel een van de meest opvallende opgravingen in de jaren negentig. Voor de aanleiding tot deze uitgebreide opgraving verwijs ik graag naar mijn bespreking van het boek *The excavations at Wijnaldum I* (Westerheem 2000-3, 118-120). Na de inleiding bespreekt Carmiggelt achtereenvolgens de bewoning op de terp in de Romeinse en de Volkerverhuizingstijd, de elite en prestige-goederen in Fryslân in de Merovingische tijd, de bewoning op de terp in de Merovingische en Karolingische tijd en ten slotte de elite in Fryslân in de late

Verspreiding van terpen, ca. 1000 (uit Archeologie in Fryslân 1)

Middeleeuwen. Omdat ik eerder *The excavations at Wijnaldum I* las, was ik in de gelegenheid de archeologische informatie die Carmiggelt in zijn boek geeft, hiermee te vergelijken. Wel, ik kan u verzekeren dat de schrijver zich uitstekend aan de tot nu toe bekende feiten heeft gehouden en dat hij bovendien geen wezenlijke zaken weglief. Ook dit boek is vlot geschreven en staat vrijwel los van het eerste deel over Ferwerderadiel. Deze keuze voor los van elkaar te lezen delen is begrijpelijk, maar heeft wel tot gevolg dat in de meer algemene informatie over de regio regelmatig sprake is van overlapping - Oostergo en Westergo liggen tenslotte niet zo ver van elkaar - en dat diverse illustraties van Ferwerderadiel ook in Wijnaldum zijn gebruikt. Leest men beide boeken vlak na elkaar, dan valt dit duidelijk op. Ziet u dit echter niet als een advies om maar één van deze twee boeken aan te schaffen: ze zijn allebei hun prijs ten volle waard. Het tweede deel heeft zelfs nog de helft minder spel- en taalfouten dan het eerste en het ziet er, afgezien van de door de al te kleine figuurtjes wat onduidelijke verspreidingskaart van vroegmiddeleeuwse goudvondsten (blz. 50), al even aantrekkelijk uit. Bertus Mulder (Gedeputeerde Monumentenzorg en Archeologie, provincie Fryslân) schreef van beide boeken het voorwoord en in Ferwerderadiel zegt hij: De tiid hâldt gjin skoft. Maar wanneer die tijd wordt gebruikt om te komen tot boeken als deze twee, heb je daar eventjes vrede mee.

Jan Coenraadts

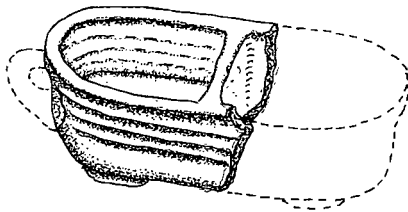
Werk in uitvoering

Een plaats waar (veldwerk)activiteiten van AWN'ers kort worden besproken. Onderwerpen zijn veelal afkomstig uit periodieken van de AWN-afdelingen. Maar meldingen van de afdelingen die niet of nog niet in hun periodiek staan, zijn eveneens welkom. Voor Westerheem 2001-1 is gebruik gemaakt van informatie die ik ontving t/m 3 januari 2001. Deadline voor deze rubriek voor Westerheem 2001-2: 6 maart a.s. Stuur u uw periodieken/meldingen tijdig aan: J. Coenraads, Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.

Grondspoor nr. 137, december 2000 (Afd. Zaanstreek-Waterland e.o.)

Veel nieuws in deze Grondspoor. De afdeling gaat verhuizen van Assendelft naar de voormalige Gorterschool in Zaandijk. Dit gebouw krijgt een culturele functie en zal onderdak bieden aan onderdelen van het Zaan en historisch museum, het depot van de stadsarcheoloog, enkele kunstenaars en de AWN dus. In het najaar van 2000 overleed oud-lid en medeonderzoeker Koos Calissendorff. In de jaren tachtig vertrok hij uit het werkgebied van de afdeling, maar hij bleef nog lange tijd betrokken bij de afdeling. Ter gelegenheid van 40 jaar Zaanstreek-Waterland e.o. bracht de afdeling het boek "Grondsporen" uit. Auteurs zijn E.J. Helderma, J.J. Stolp, C.J. van Roon, S. Mooijman, J. Matser en P. Floore/J. Gawronski. Zoals eerder in WIU vermeld, bezochten acht brugklassen van het Saenredamcollege (Zaandijk) de werkruimte, waarbij Kees van Roon en Ali Tromp-Veeter uitleg gaven bij een speciaal voor de kinderen samengestelde diaserie, terwijl Piet Tromp de projectie verzorgde. Het is nog afwachten of het bezoek het leidental van de afdeling positief zal beïnvloeden. Maar de vraag die in drie van de acht klassen werd gesteld n.a.v. het zien van net- of weefgetouwverzwaringen wil ik u niet onthouden: "Juf, waar zijn die donuts voor?" Dankzij Kees Faas bezat de afdeling

al geruime tijd (de helft van) een bakje van aardewerk, maar de functie van het voorwerp was niet bekend. Tijdens een afscheidsreceptie in het Zaan Museum bladerde Kees van Roon in een boek over glas en zag hij opeens het complete voorwerp afgebeeld. Volgens de beschrijving werd het door een tussenschot in tweeën gedeelde bakje door de glasblazer gebruikt om steentjes van de ene naar de andere helft te verplaatsen. Hij kon op die manier bijhouden hoeveel flessen hij had gemaakt. Ja, daar kom je niet zomaar op. Het boek werd meteen aangeschaft voor de vondstverwerking. Een vaste rubriek in Grondspoor is "Varia: gehoord, gelezen en gezien", waarin allerlei archeologische nieuwtjes van elders aan de orde komen. In bijna elke Grondspoor staat minstens één bijdrage over wandtegels, vrijwel steeds verzorgd door Ali Tromp-Veeter. Ditmaal gaat het om achttiende-eeuwse bijbeltegels. Op een van de vier fragmenten komt Adam voor in zijn gebruikelijke kostuum, vergezeld van een eenhoorn. De auteur ontdekte dat de tekening is gemaakt naar een prent van Matt. Merian die tussen 1525 en 1527 in Basel een serie prenten maakte met omkijkende eenhoorns. Eerder verschenen in Grondspoor al twee afleveringen van "De kapel van Oost-Zaanderdam", nu het derde deel. Kees van Roon behandelt n.a.v. een opgraving in Zaandam (Zuiderkerkstraat) de verslagen van de zeventiende-eeuwse uitgever H.J. Soeteboom. Van Roon verzorgt ook een tussenrapportage over een onderzoek in Assendelft ter hoogte van het Zaandammerpad, dat mede dient als trainingspunt voor het meten en tekenen. Tot nu toe is hier aardewerk gevonden (vanaf de dertiende eeuw), muurresten en nogal wat oud glas. Heeft hier een glazenmaker gewerkt? Al in de jaren tachtig merkte schrijver dezes tijdens een bezoek in het kader van de helaas niet meer bestaande Landelijke Werkgroep Aardewerk, dat in Zaanstreek-Waterland e.o. veel aandacht werd besteed aan bronnen van mineeraalwaterkruiken. In deze Grondspoor gaat het om het bekende merk van Selters (1871) en een scherf van een geperste literkruik, voorzien van "Ems Kraenchenbrunnen". Ten slotte: uit de lijst Vindplaatsen 2000 blijkt dat men nu is gekomen t/m 2000.14.

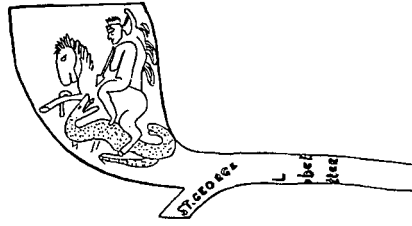
Het bakje van de glasblazer (uit Grondspoor).

Het Profiel, december 2000 (Afd. Amsterdam e.o.)

De afdeling organiseerde de jaarlijkse Studiedag in de Noorderkerk in Amsterdam, waar leden en andere belangstellenden kennis konden nemen van enkele opgravingen in Amsterdam en deelnemen aan een "rondleiding Archeologie". De oproep om financiële steun voor Het Profiel had een zodanig resultaat dat verschijning in 2001 is verzekerd.

Jørgen Veerkamp schrijft over een duimstok (zeventiende eeuw) die lijkt op een eerdere vondst, maar die een duim te kort komt en wellicht daardoor in een beerput belandde. Verreweg de grootste bijdrage in dit nummer levert Jan van Oostveen. Hij beschrijft vooral de vondsten uit een Amstelveense beerput van rond 1900 (met veel tekeningen) en het historisch onderzoek rond deze opgravingslocatie. In de beerput trof men wit- en roodbakkende keramiek aan, fayence, steengoed, industrieel wit, porselein, glas (vooral flessen en flesjes), zaden en botten (waaronder een hazenbot, bewerkt tot fluit), tegels, pijpen (waaronder een exemplaar met een afbeelding van St. George) en een complete rozenkrans die dankzij het historisch onderzoek vrij zeker aan een bepaalde katholieke familie kan worden toegeschreven. Bij het roodbakkend aardewerk valt op dat, zoals eerder al bij in zeventiende-eeuwse context gevonden keramiek werd vastgesteld, ook in de negentiende eeuw aardewerk uit Bergen op Zoom naar Amstelveen is getransporteerd. De conclusie dat dit dan ook wel het geval zal zijn geweest in de tussenliggende achttiende eeuw ligt voor de hand. Johan Dwarshuis schrijft over de resultaten van een veldverkenning bij de boerderij Zeehoeve in Overdiemen. Hier is het tracé gepland voor de ontsluitingsweg naar IJburg. Doel van het onderzoek was vast te stellen of in het onderzoeksgebied "cultuurlagen aanwezig waren die parallel lopen met de bewoning op de oeverwal van de Diem uit de Middeleeuwen of andere perioden". Conclusie na het (vooral boor-) onderzoek: er zijn geen cultuurlagen aangetroffen. Er is hier wel flink gerommeld met de grond. Dwarshuis wil nader onderzoek doen tijdens de komende werkzaamheden op het terrein. Bij een opgraving rond het koor van de vroegere Mariakerk (Diemen) zijn o.m. munten gevonden, waaronder een Bourgondisch exemplaar (1477-1482).

*Pijpenkop St. George
(uit Het Profiel).*

**Kwadrant nr. 3, oktober(?) 2000
(Afd. Den Haag e.o.)**

Kwadrant opent met een verslag van de veldwerkleidersvergadering van 20 maart 2000. Na een korte weergave van een interessante discussie over de notitie over amateurarcheologie volgen mededelingen over het veldwerk in Zoetermeer, Pijnacker, Monster, Delft, Voorburg, Rijswijk, Westland, Wassenaar en Den Haag. De graafpool, gecoördineerd door bestuurslid Paul Baarslag, heeft in enkele gevallen zijn bestaansrecht kunnen bewijzen. Helaas waren maar weinig leden afgekomen op de excursie naar Kasteel Doornenburg en Museum Het Valkhof. De excursie was er even mooi om, maar toch.... In het Schevenings Museum is de tentoonstelling "Halve zolen, opgegraven schoenen" te zien, eerder aanwezig in Groningen en Haarlem, maar nu aangevuld met Haagse vondsten. In Kwadrant is een nuttige schriftelijke begeleiding bij deze expositie opgenomen, overigens ook zonder expositie goed leesbaar. A.A.G. Immerzeel besluit dit nummer met de Archeologische kroniek van het Westland 1999-I. Een ruime greep hieruit: 's-Gravenzande: onderzoek tijdens de reconstructie en herinrichting van het centrum leverde o.m. veel metalen voorwerpen uit de veertiende t/m achttiende eeuw en bouwfragmenten van een middeleeuwse kerk op. De Lier: hier vond men een nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd, gelegen op een Duinkerke-I kreekrug. Het huis was ca. 18 m lang en 5,7 m breed en dateert waarschijnlijk uit de tweede eeuw. De afmeting van de totale vindplaats is ruim 160 x 80 m. Veel onderdelen van de houten constructie zijn nog aanwezig. Monster: bij een bouwproject konden beperkte archeologische waarnemingen worden gedaan. Men trof hier o.m. keramiek aan uit de zestiende t/m twintigste eeuw en munten uit de zeventiende t/m negentiende eeuw. Verrassend was de vondst van een fibula uit de Romeinse tijd, waarschijnlijk afkomstig uit van elders aangevoerde grond. Wateringen: bij de aanleg van een rotonde trof men de verwachte restanten aan van

een poldermolen, ooit onderdeel van de getrapte bemaling die het water in de Nieuw Wateringveldsepolder op peil moest houden. Tijdens de reconstructie van het Plein raapte men losse vondsten op. Opvallend zijn een doorboorde slijpsteen (strelkel) van ca. 11 cm en een vuursteen "Maaseitje". Deze Maaseitjes zijn gepolijste vuurstenen, in de Steentijd gebruikt bij de vervaardiging van werktuigen en wapens.

Zuidwesterheem nr. 26, december 2000 (Afd. Zeeland) & Nieuwsbrief Archeologie nr. 13, december 2000 van de provincie Zeeland

Robbert Jan Swiers is blij met de sterk toenomen kennis van de prehistorie en de Romeinse tijd in Zeeland, maar loopt het niet lichtelijk uit de hand? Was Ganuenta (Colijnsplaat) bijvoorbeeld wel een stad? Kees de Jonge uit Goes maakte in ieder geval alvast een fantasievoorstelling van deze "havenstad" (zie de afbeelding). Dicky de Koning-Kastelijns bezocht de Périgord, waar zoals bekend heel wat moois is te vinden voor archeologisch geïnteresseerden. Zij spit ook in andere "echte" archieven en probeert meer over het verleden van Valkenisse te weten te komen o.m. door actenboeken te transcriberen. Ook dit graafwerk levert soms onverwachte resultaten op. Leida Goldschmitz dook t.g.v. het jubileum van de AWN in de geschiedenis van de eigen afdeling. Via oude Westerheems (wees daar zuinig op!) kwam zij achter de tot dan onbekende oprichtingsdatum van "Zeeland": 23 februari 1956. De afdeling wil in het kader van het jubileum eigen tentoonstellingen inrichten. Sluis-Aardenburg en Reimerswaal reageerden al positief op een verzoek aldaar te mogen exposeren. Zeeland maakte een geslaagde excursie naar Dordrecht, waar Afd. Lek- en Merwestreek hen zeer gastvrij ontving en begeleidde. In deze Zuidwesterheem ook een verhaal over de bij Doel (België) gevonden middeleeuwse kogge: 21 meter lang, 7 meter breed en de bewaarde hoogte is 2,5 meter. Men krijgt maar zes weken om deze vondst, volgens NISA van Europees belang, te bergen. In oktober zochten AWN'ers in Goes onder leiding van Bas Oele (oud-as-

sistent van de provinciaal archeoloog) in een gerooide boomgaard naast een vliedberg naar resten van de bijbehorende voorburg. Op enkele plaatsen toonden de boringen een gracht aan, maar resten van de voorburg zijn aan deze noordoostkant niet gevonden. Wel verzamelde men aan de oppervlakte o.m. Paffrath-keramiek. Ook dit jaar hielpen AWN-leden weer mee op het Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland: met het verwerken van vondsten, opzetten van tentoonstellingen, totstandkoming van publicaties, veldwerk, begeleiden van graafwerkzaamheden enz. De samenwerking met de provinciaal archeoloog en medewerkers van het PACZ is uitstekend en daar zijn de AWN'ers heel gelukkig mee. Jan Kuipers verzorgt in de Nieuwsbrief het Literatuursignalement, waarin hij overigens ook zelf duidelijk aanwezig is.

Convocaat, januari 2001 (Afd. Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland)

De afdeling heeft een eigen vast adres op het internet met actuele informatie: <http://AWNafd17.web-page.net>
Op 28 november ontving mevr. T. Boltze-Nieuwenhuis van wethouder Lenferink namens de gemeente Arnhem het "Arnhems Meisje". Voor deze bijzondere onderscheiding komen mensen in aanmerking die 25 jaar of langer vrijwilligerswerk hebben verricht in de gemeente Arnhem. Bestuurslid Frank Veldt: "Onze Trees" is zo'n bijzonder mens, dat de Afdeling haar bij de gemeente heeft voorgedragen. Zij was niet alleen gedurende de laatste 25 jaar de motor van onze afdeling, maar zette zich ook landelijk in voor de AWN.
Op 21 april gaat de voorjaarsexcursie van de afdeling naar en om 's-Hertogenbosch.

Aardewerk, december 2000 (Afdeling Flevoland)

Deze Aardewerk is een speciale uitgave rond het kavel J97. "J97" staat voor een terrein bij Emmeloord, dat bij eerder onderzoek veel vondsten opleverde. De provincie Flevoland organiseerde in augustus 2000 samen met de gemeente Almere een veldcursus voor amateur-archeologen, aangeboden via provinciaal archeoloog André Kerkhoven en geleid door Dick Velthuisen. Ook Willem-Jan Hogestijn (gemeente archeoloog van Almere) en zijn assistent Jerry Huisman werkten mee aan deze cursus, waaraan een kwart van de leden deelnam. De afdeling wil proberen meer van deze cursussen te organiseren, want een en ander viel goed in de smaak. Bovendien krij-

Fantasietekening van Ganuenta (uit Zuidwesterheem).

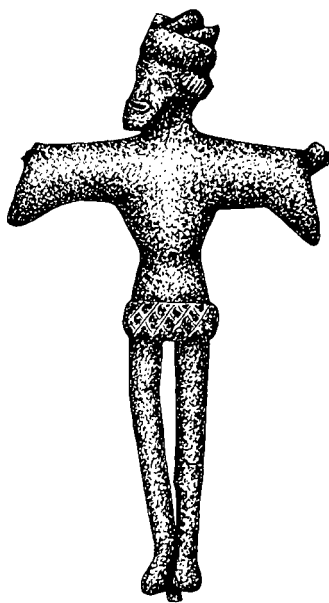
gen degenen die verhinderd waren aan deze cursus deel te nemen dan een tweede kans. In dit J97-nummer is de eerste bijdrage van de hand van André Kerkhoven. Hij gaat redelijk uitvoerig in op de landschappelijke en archeologische context van kavel J97, hoewel Kerkhoven het zelf "een ruwe schets" noemt. De onderzoekslocatie bestaat uit een oeverwal, aan beide kanten geflankeerd door geulen. Tijdens een waarderend onderzoek in 1999 en later werden al vijf viswieren gevonden en veel palen en paalgaten. In oktober is de opgravingscampagne begonnen door archeologen van het ADC en de Vriens-groep onder gezamenlijke projectleiding van de gemeente Noord-oostpolder en de provincie Flevoland. Een tweede fase van het onderzoek in 2001 wordt uitbesteed in opdracht van de gemeente Noordoostpolder. De tot nu toe aangetroffen vondsten dateren uit ca. 4000 BC (laat-Swifterbant) t/m ca. 1500 BC (midden-Bronstijd). Continuïteit van bewoning in deze periode is (nog) niet aangetoond. Hierna volgen in Aardewerk een aantal bladzijden uit de "dagboeken" van de cursisten die bij elkaar een aardig beeld geven van de cursus. Het J97-nummer besluit met enkele krantenartikelen over de opgraving. Vermeldenswaard is verder dat staatssecretaris Van der Ploeg zes ton beschikbaar stelde om het opgraven van enkele viswieren financieel mogelijk te maken. Na het lezen van Aardewerk overheerst vooral deze indruk: fijn dat bovengenoemde beroepsarcheologen zoveel tijd en inzet wilden geven aan het ontwikkelen van vaardigheden van hun amateurcollegae. Uit de dagboeken maak ik op dat het voor de AWN'ers niet alleen een leerzame, maar ook een mooie ervaring is geweest.

Nieuwsbrief Archeologie nr. 4, september 2000 (Afd. Kempen- en Peelland)

In het "redactioneel" van deze als steeds verzorgd uitziende Nieuwsbrief pleit redactielid Jan Broertjes ervoor dat de provincie een netwerk van correspondenten opbouwt. Een door de provincie te organiseren jaarlijkse bijeenkomst voor amateur-archeologen zal een goede samenwerking tussen de provincie en het archeologisch veld bevorderen.

Kees Bleyerveld schrijft over H.J. de Visser die in 1974 op een zandpad langs de Welschapsedijk (Eindhoven) ruim 300 grotendeels mesolithische artefacten vond. In het najaar van 1999 bezocht hij de vindplaats opnieuw, ditmaal samen met leden van Werkgroep 't Oude Slot. Boringen lie-

ten erg weinig vondsten zien, zodat de conclusie is, dat de eerder gevonden voorwerpen afkomstig moeten zijn van elders. Ria Berkvens doet verslag van een booronderzoek op het terrein Smaldonk in Schijndel, dat relatief veel vuursteen-artefacten opleverde. O.a. Gerard van Kaathoven ontdekte hier vindplaatsen op kleine dekzandkoppen in het Aa-dal. Het materiaal dateert uit het Mesolithicum en het Neolithicum. Omdat er aanwijzingen zijn dat op de Brabantse zandgronden het Mesolithicum langer voortduurde dan gedacht (misschien wel tot ongeveer 3000 BC), zouden de gevonden voorwerpen net uit de overgang van Meso- naar Neolithicum kunnen dateren. Hoewel hier veel is verploegd, is er hoop dat andere zandkopjes in het beekdal eveneens vindplaatsen verbergen. Nico Arts verzorgt deel 3 van het verslag van de opgravingen in Meerhoven (Eindhoven). Een dekzandrug van 500 x 100 m naast het dal van de Rundgraaf is al onderzocht en vervolgens geëgaliseerd. Een tweede rug, eveneens bij de Rundgraaf, wordt nu onder handen genomen. Onder het esdek zijn veel sporen aanwezig, vooral paalsporen van enkele tweeschepige gebouwen met spiekers. Men dateert de tot nu toe gevonden sporen in de eerste eeuw n.Chr. Opvallend is dat de gebouwen dicht bij elkaar staan op het hoogste deel van de dekzandrug. In het gerestaureerde luchthavengebouw van het vliegveld Welschap is vanaf november 2000 een expositie te zien van de resultaten van het onderzoek. In een

Mannenfiguur, onderdeel van een kandelaar (uit Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland).

tweede bijdrage schrijft Ria Berkvens over een bronzen beeldje dat Toon Leenders bij toeval vond toen hij in zijn moestuin werkte. Het middeleeuwse beeldje, een bebaarde man met gestrekte armen, is gevonden in van elders aangevoerde grond, waarschijnlijk uit de gracht van het kasteel van Asten. Het voorwerp was onderdeel van een kandelaar. Vergelijkbare exemplaren zijn aanwezig in musea in Rotterdam, München en Oxford. Dit soort figuren werd tot 1466 gemaakt in Dinant en zijn tot in de 19e eeuw gekopieerd.

Zoals gebruikelijk komen in de Nieuwsbrief enkele interessante archeologische vondsten kort aan bod. Leden van de AW van Mierlo vonden in mei 2000 een neolithische pijlpunt en keramiek uit IJzertijd, Middeleeuwen en kort daarna, maar niet de min of meer verwachte resten van een inheems-Romeinse nederzetting. Jos Lamers vond in augustus 2000 in Maarheeze een grote bronzen ring, waarna Fred van Beuningen kort daarna op hetzelfde terrein een kleiner exemplaar aantrof. De grootste ring heeft een diameter van 83 mm ($\varnothing$ 8 mm), de kleinste meet 45-57 mm ($\varnothing$ 5 mm). Er zijn geen sporen van slijtage en de functie en de ouderdom zijn (nog) onbekend. Het AAC (Universiteit van Amsterdam) onderzocht in de zomer van 2000 twee locaties in Geldrop. Geholpen door de AW "De Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten" trof men grondsporen aan uit Bronstijd en IJzertijd, o.a. een plattegrond van een drieschepige boerderij uit de (Vroege) IJzertijd. Het tweede terrein leverde veel materiaal op uit nederzetting(en) uit de zestiende en zeventiende eeuw. In Lieshout vond men tijdens grootschalig onderzoek een Keltische gouden "stater" van de Ambiani (ca. 50 BC). In Nederland zijn tot nu toe vier van deze munten gevonden. Bijzonder was dat de destijds kostbare munt uit een paalgat van een spieker kwam. Als onderdeel van een publiciteitscampagne haalde het muntje zelfs het NOS-journaal. In Brandvoort (Helmond) troffen onderzoekers goed bewaarde sporen van een hoofdgebouw en bijgebouwen van een inheems-Romeinse nederzetting aan. Onderdeel hiervan zijn twee 'superspiekers' van resp. 28 en 45 m lang, die bestaan uit een serie van zes en negen vierpalige spiekers. Tot dan waren superspiekers niet waargenomen in ons land, maar wel bekend uit het Duitse Flögeln (Cuxhaven), daar geïnterpreteerd als "Hallenhaus" met een woon-, werk-, stal- en voorraadgedeelte. Dirk Vlasblom trof in 1999 een zilveren

muntje aan tijdens werkzaamheden bij de hoofdingang van de Catharinakerk (Eindhoven). De penning is in Dordrecht geslagen onder Philips en Jacoba (1428-1433), aldus het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. Henk Verhoeven vond te Budel-Schoot o.m. een "patacon", een pijparden koekversiering die werd gebruikt op koecken bij feesten. Het voorwerp dateert waarschijnlijk uit de 17e eeuw en kon via Auke Langhout uit Maarheeze worden geregistreerd.

Speerpunt nr. 3, september 2000

(Stichting Archeologie Noordwest-Veluwe)
De redactie constateert dat hier en daar in het werkgebied meer aandacht is gekomen voor de archeologie, maar dat er nog veel is te doen. Nieuw bestuurslid Ernst Steinmeier stelt zich voor. Hij is al veertig jaar lid van de AWN en samen met andere leden van de AW van het Puttens Historisch Genootschap is hij actief in zijn woonplaats Putten. In de serie interviews met wethouders in het werkgebied die archeologie in de portefeuille hebben, komt ditmaal mevrouw M. Mulder-Bomhof van Nunspeet aan het woord: Kosten van archeologisch onderzoek worden "meegenomen" in de exploitatieopzet van het betreffende plan. Over de AWN zegt wethouder Mulder het volgende: "Het is heel goed denkbaar dat in het kader van het nieuwe welstandsbeleid de AWN een rol zou kunnen spelen. Dit aspect zal bij het opstellen van het nieuwe welstandsbeleid serieus worden bekeken." John ten Pierick schrijft over een bijzondere vondst in Harderwijk. Hier vond onderzoek plaats op de locatie van het vroegere Minderbroedersklooster. Men trof hier o.m. funderingen van kloostermoppen aan, keramiek en botresten, waarschijnlijk van de begraafplaats van het klooster. Het pelgrimsinsigne dat hier op een diepte van 2,20 m werd gevonden lijkt een unieke vondst. Het rechthoekige insigne (30 x 20 mm) van tin-lood is dicht, terwijl andere insignes zijn opengewerkt. In het landschapsbeleidsplan van de aan archeologische monumenten zo rijke gemeente Ermelo krijgt de archeologie grote aandacht, wat het beste doet hopen voor een nog te maken archeologisch beleidsplan. Vaste columniste Flinta van Spete bezocht in Mecklenburg het Archeologisch Freilichtmuseum Gross Raden. Het gaat hier om een gereconstrueerd oud-Slavisch dorp uit de zesde eeuw n. Chr., compleet met een houten tempelcomplex. De site werd opgegraven in 1973.

Literatuursignalen

Ph. Despriet, T. Goddeeris en L. Beekmans, *Kortrijk 1382. De muntschat uit het Begijnhof* (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, vol. 19, jrg. 1999, aflev. 3-4, nr. 42), 71 pag. Prijs B.fr. 500. Te bestellen bij het secretariaat van de Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen, Kon. Leopold III-laan 6, 8500 Kortrijk (B.).

Bij de restauratie van het Begijnhof te Kortrijk (West-Vlaanderen, België) werd in 1998 een steengoed drinkbeker aangetroffen, gevuld met een twaalfal Engelse gouden munten. Negen munten waren tussen 1351 en 1377 in Londen geslagen, de overige drie onder meer in 1370-1377 te Calais. De drinkbeker die vermoedelijk uit Langerwehe (nabij Aken) afkomstig was, had men keurig met een bodemfragment van een lokaal vervaardigde grijze kruik afgesloten en vervolgens begraven onder de vloer van wat ooit een woning was.

Vervolgens - maar dat zal niet de bedoeling van de schatbewaarder zijn geweest - werd alles met een dikke brandlaag toegedekt. Die brandlaag kan op basis van historische en archeologische gegevens worden geïdentificeerd met de grote brand die op 18 december 1382 nagenoeg het gehele stadscentrum van Kortrijk in de as legde en veroorzaakt werd door Bretoense huurlingen. In 1381 hadden Gentenaren alle buitenwijken al platgebrand, vervolgens werd de stad geplunderd door achterenvolgens de ruiters van Lodewijk de Haze, door Franse troepen en tenslotte door huurlingen uit Savoye, Bourgondië en Bretagne. Deze laatsten legden ook de binnenstad in de as. Het is niet onlogisch dat tussen 1377 en 1382 inwoners met een vooruitziende blik hun bezittingen aan de aarde toevertrouwen. Dat dezelfde aarde de schatvondst zes eeuwen lang zou vasthouden, kan niet de opzet zijn geweest.

Philip Despriet plaatst de muntschat in zijn historische context (de Gentse opstand 1379-1385). Hij belicht in dit boekje ook de Langerweher drinkbeker. Hij gaat er daarbij overigens ten onrechte van uit dat zoutglazuur net als loodglazuur op het keramische product wordt aangebracht door dit in een soort glazuur "pap" onder te dompelen. T. Goddeeris beschrijft elk van de twaalf gouden munten. Tenslotte volgt een overzicht van de veertien (!) andere Kortrijkse

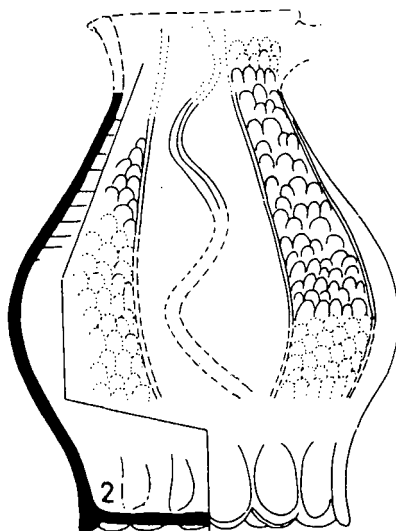

munsvondsten, die aan deze muntschat vooraf gingen.

De Kortrijkse muntschat. Uit: 'Kortrijk 1382'.

* * *

Ph. Desprit, *Kortrijks aardewerk 1250-1325* (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen vol. 18, jrg. 1998, aflev. 2, nr. 39), 94 pag. Prijs B.fr. 500. Te bestellen bij het secretariaat van de Archeologische Stichting voor Zuid-

Hoogversierde waar uit Kortrijk (1250-1325). Uit: 'Kortrijks aardewerk'.

West-Vlaanderen, Kon. Leopold III-laan 6,
8500 Kortrijk (B.).

Kortrijk was in de late Middeleeuwen een niet onbelangrijk pottenbakkerscentrum en inmiddels zijn tal van vindplaatsen van pottenbakkersafval en van ovenrestanten gevonden en onderzocht. De vorig jaar verschenen publicatie behandelt een aantal pottenbakkerijen en de daarbij behorende ovens uit de periode 1250-1325. Blikvanger daarbij is het hoogversierde aardwerk: fraaie kannen met radstempelsversiering, oplegdecor, combinaties van wit- en roodbakkende klei, etc.

Daarnaast produceerde men uiteraard ook het gewone gebruiksaardewerk, zowel grijs als rood: kannen, voorraad- en schoorsteenpotten, kommen en teilen, bekers, bakpannen, deksels, spitschotels, vuurstolpen

* * *

Anthony Ray, *Spanish Pottery 1248-1898*, London 2000. ISBN 185177291X. Meer dan 1.000 ill., 544 pp. Prijs (wellicht afhankelijk van de uitvoering): f 439,50 à f 611,25.

Onlangs verscheen een bijzonder fraai, rijkelijk geïllustreerd (261 illustraties in kleur en meer dan 1000 zw/w. afbeeldingen) en ook erg duur standaardwerk over Spaanse majolica.

Spanish Pottery is gebaseerd op de indrukwekkende verzameling Spaans aardewerk en Spaanse tegels in het Victoria & Albert Museum te Londen.

Spaanse majolica komt her en der ook uit de Nederlandse bodem te voorschijn, vandaar dat dit signalement hier niet mag ontbreken.

Mocht je tot aanschaf ervan willen overgaan, dan kan het geen kwaad eerst wat rond te kijken. Bij Lankamp & Brinkman in Amsterdam werd mij dit boek voor f 495,- aangeboden, bij Interbook International te Schiedam vraagt men f 477,-. Bij Amazon.com kost het \$ 250 minus \$ 50 korting is f 516,-; bij Amazon.uk.com krijg je slechts 5% korting, maar betaal je uiteindelijk niet meer dan £ 118,75 (f 439,50). Bol.com kende het boek niet en bij Proxis.be kost het met 7% korting f 611,25 (!). Kortom, dat geldt trouwens voor alle boeken: hoedt u voor impuls aankopen en vergeet dat kopen via internet altijd voordeliger is.

* * *

Jean Rosen, *La faïence française du XIIIe au XVIIe siècle* (Dossier de l'Art hors serie de l'Object d'Art, no. 70), octobre 2000. ISSN 1161-3122, 73 pp., prijs 49 F.F.

In onze signalementen komen we regelmatig de bijzonder fraai verzorgde publicaties uit de reeks "Dossiers d'Archéologie" tegen. Door dezelfde Editions Faton te Dijon wordt ook de serie "Dossier de l'Art" uitgegeven.

Het zeventigste nummer van "Dossier de l'Art" is geheel gewijd aan de Franse majolica.

Jean Rosen besteedt daarin onder andere aandacht aan de dertiende-eeuwse bruin-groen beschilderde waar uit zonnig Zuid-Frankrijk, bekende en minder bekende vijftiende en zestiende-eeuwse majolica tegels uit Bourg-en-Bresse, Avignon, Mirepoix, Longecourt-en-Plaine en Rouen en de fraaie vijftiende-zeventiende-eeuwse polychrome majolica uit plaatsen als Nîmes, Lyon, Clerval, Montpellier, Lyon en Nevers. Tal van fraaie kleurenfoto's verlichtigen het geheel.

* * *

Monnikenwerk en engelengeduld. Geschiedenis en restauratie van de voormalige refuge van Sint-Truiden te Mechelen. Provinciebestuur Antwerpen. 36 pag., ISBN 90-6625-026-7.

Op 27 november 2000 werd het oude refugium van de benedictijnen abdi van Sint-Truiden te Mechelen na een langdurige ingrijpende restauratie en een korte plechtigheid weer in gebruik genomen. Ter gelegenheid daarvan verscheen een brochure waarvan de aartsbisschop van Mechelen-Brussel en de Gouverneur van de provincie Antwerpen elk een eerste exemplaar in ontvangst mochten nemen. Het gebouw verschaft voortaan onderdak aan een aantal administratieve diensten van het aartsbisdom Mechelen-Brussel. Maar het gebouw biedt ook ruimte voor vergaderingen en exposities. De fraai geïllustreerde brochure bevat onder meer een artikel van Joke Bungeneers (Dienst Kunstpatrimonium provincie Antwerpen) over vroeg-zestiende eeuwse spreekpotten, die hoog bovenin een achthoekige traptoren waren ingemetseld. De spreekpotten waren evenwel oorspronkelijk, compleet met ophangoor, zo geconstrueerd dat men ze - zoals dat hoorde - keurig tegen voorgevel of schoorsteen kon ophangen.

de productie van de "Grieksche A" in Delft. Hans Rensing beschrijft de geschiedenis van de buitenplaats, hij catalogiseert de 33 stuks faience en becommentarieert de collectie.

Traptoren met ingemetselde spreekpotten (XVIb). Uit: 'Monikkenwerk en engelengeduld'.

* * *

T. de Ridder, *Goede gronden voor beleid. Archeologisch beleidsplan gemeente Vlaardingen*. Vlaardings Archeologisch kantoor (VLAK), juli 2000, 72 pag.

Uit een recent rapport van de Raad voor Cultuur blijkt, dat de gemeenten in ons land nog lang niet klaar zijn voor het uitvoeren van het verdrag van Valetta (Malta). Slechts 37 van de 537 gemeenten hebben een archeologiebeleid geformuleerd. De gemeente Vlaardingen behoort tot de gunstige uitzonderingen en op 3 november 1999 stelde de gemeenteraad van Vlaardingen een archeologische beleidsnota vast. Daarin treffen we een grote hoeveelheid informatie aan over de aard van de werkzaamheden en de ontwikkelingen in de zorg om het bodemarchief. De nota is voorzien van tal van illustraties en krantenknipsels die de hoogtepunten van de Vlaardingse archeologie in de afgelopen jaren weergeven. Zij constateert niet alleen dat er nog veel geld nodig is, maar maakt daarnaast het gevoerde en het nog te voeren beheer van het Vlaardingse bodemarchief inzichtelijk. De beleidsnota kost f 10,- en is onder meer verkrijgbaar in het museum Hoogstad.

Overigens kennen we meer voorbeelden van ingemetselde spreekpotten, zowel uit België (een huis in Londerzeel) als uit Nederland (o.a. de kerken van Kampen en Zutphen).

Gerrit Groeneweg

* * *

Vormen uit vuur, Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas 2000/4 nr. 173, 32 pag., ISSN 0927-748X.

Het jongste nummer van *Vormen uit vuur* is geheel gewijd aan "Delfts aardewerk in Dyrham Park". Dyrham Park is een laatzeventiende-eeuwse Engelse buitenplaats, gelegen nabij Bristol.

In het huis bevindt zich een collectie van 33 stukken Delfts aardewerk, die tussen 1676 en 1710 door de toenmalige eigenaar van het huis werden verzameld. De collectie omvat tulpen- en andere vazen, schotelgoed, een receptaculum bestaande uit vijf aaneengesloten achtkantige bakjes, kommen en schaaltes, een rooster en tegelplaten. Het zijn stuk voor stuk topstukken uit

De immer actieve leeuw van Vlaardingen. Uit: 'De Ridder 2000'.

Antike Welt 31e jaargang no.6, december 2000.

Het is weer smullen geblazen met dit fraaie Duitse magazine. Voor Nederland zijn extra interessant: artikelen over de opening van het Varus-museum in Kalkriese, twaalf jaar zomeropgravingen in Xanten (met Nederlandse inbreng), opgraving van een vroeg-Romeinse nederzetting in Lahnau (vlak boven Mainz) en prehistorische cultus in Noord-Duitsland, 5000 v Chr. tot 800 na Chr.

* * *

Archeologie in Tiel 9. *De Bataafse nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg.*

Prachtige kleurenbrochure, uitgegeven door het Archeologisch Instituut van de VU i.s.m. de Gemeente Tiel. In feite het vervolg op de brochure over het Bataafse grafveld ter plaatse (*Archeologie in Tiel* 6). Grafveld en nederzetting vormen tezamen de grootste Bataafse vindplaats van Nederland en zijn derhalve een fantastische bron van kennis over dit volk. De fraaie foto's, prachtige plattegronden en het gedegen schrijfwerk maken alle verdere artikelen over dit onderwerp overbodig: geen enkel vaktijdschrift zou het beter kunnen doen. Toch wil het maar niet lukken om de Bataven als specifieke bewonersgroep te duiden.

Meer informatie:

www.let.vu.nl/arch/aivu/Startpagina

* * *

Varus-Kurier, 6e jaargang no.1, december 2000

Er wordt nu al zes jaar gegraven op het slagveld bij Kalkriese, waar de Romeinse bevelhebber Varus en zijn drie legioenen in 9 na Chr. genadeloos in de pan zijn gehakt. In deze bijdrage weer erg leuke invalshoeken. Zo is er een broche gevonden die vragen oproept over mogelijke vrouwelijke

aanwezigen in de tros. Een ander artikel bevestigt de literaire bronnen, dat zes jaar na de ramp veel menselijke overblijfselen alsnog door de Romeinen zijn begraven. Toch wijst botonderzoek uit dat er ook mensen en dieren tijdens of vlak na de slag ter aarde zijn besteld. Tot slot een zeer informatief verhaal over dood en collectief sterven tijdens oorlog in de Romeinse tijd.

Paul v.d. Heijden

* * *

Provincie Utrecht-Dienst Ruimte en Groen (inl. tel. 030-2583340 / e-mail: roland.blijdenstijn@provincie-utrecht.nl). Cd-rom Cultuurhistorische elementen in de provincie Utrecht.

Deze cd-rom is een verbeterde versie van een in juni 2000 gepresenteerd exemplaar en bevat een grote hoeveelheid gegevens over archeologische, historisch-geografische en historisch (steden)bouwkundige elementen in de provincie, minus de gemeente Utrecht. De cd-rom wil informeren over de historische achtergronden en de waarde van de geïnventariseerde cultuurhistorische elementen en kan bovendien een inspiratiebron zijn voor nieuwe ruimtelijke plannen en andere ontwikkelingen die ingrijpen in de omgeving. De cd-rom is geschikt voor Windows 95/98/NT Workstation 4.0. Installeren van de cd lukt zonder veel moeite en daarna start de cd-rom na plaatsing in het vervolg vanzelf. Het is zonder meer een interessante cd met veel mogelijkheden, maar om er echt fijn mee te kunnen werken lijkt een vrij snelle computer noodzakelijk. Op die van mij (32RAM/133Mhz) duurde het allemaal wat lang. Overigens is ook deze versie van de cd-rom nog in ontwikkeling. De provincie Utrecht is van plan het nog uit te breiden gegevensbestand t.z.t. beschikbaar te stellen via internet.

Jan Coenraads

Tentoonstellingen

NEDERLAND

Bartlehiem en Bethlehem, boeren en nonnen, t/m 22 april 2001.

Streekmuseum/Volkssterrenwacht, Menno van Coehoornweg 9, Burgum, 0511-465544.

- Resultaten van de AWN-opgraving naar het klooster 'Bethlehem', dat van 1170 tot 1580 op een terp in Bartlehiem heeft gelegen (en deze plaats ook zijn naam bezorgde).

De Weg naar de Hemel, t/m 22 april 2001.

De Nieuwe Kerk, Dam, Amsterdam en Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, 020-6243333.

- Grote overzichtstentoonstelling over reliëkviering in de Middeleeuwen.

Was getekend, Rien Poortvliet, t/m 14 juni 2001.

Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18k, Haarlem, 023-5313135.

- Expositie over het dagelijkse leven in de zestiende eeuw, geïnspireerd door het boek 'de tresoor' van Rien Poortvliet.

Hel en Hemel - De Middeleeuwen in het Noorden, 13 april t/m 2 september 2001.

Groninger Museum, Museumeiland 1, Groningen, 050-3666555.

- Expositie over verschillende middeleeuwse thema's, gevat in een theateraal decor door inrichter/regisseur Peter Greenaway.

AWN - monografie 5

A. Warringa en G. van Haaff

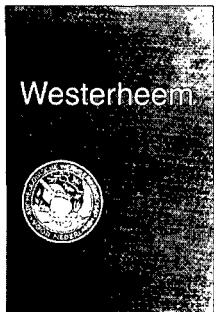
Opgraven. Technieken voor archeologisch veldwerk

Utrecht 1988, 128 pp., ill., ISBN 90 70482 68 1

Een praktische handleiding voor allen die op verantwoorde wijze willen (helpen) opgraven. Uitgegeven in samenwerking met de NJBG bij Matrijs in Utrecht.

Prijs voor leden f 15,00, voor niet-leden f 22,75 (excl. f 5,- verzendkosten voor één exemplaar).

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, de Bilt, o.v.v. Opgraven.

Naaldbanden

Fraai gedecoreerde naaldbanden in grijs en oranje; een sieraad voor uw boekenkast. In elke naaldband kunnen 2 jaargangen Westerheem worden opgeborgen.

De banden kosten f 12,50 per stuk, plus f 8,- verzendkosten. Tot een gewicht van 1 kg, dit zijn 3 banden, kan worden volstaan met f 8,- voor verzendkosten.

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. naaldbanden met opgave van de gewenste kleur.

Adressenlijst coördinatoren Landelijke Werkgroepen

Landelijke Werkgroep Steentijd (LWS)

G. Vlamings, Ploeglaan 22,
3755 HT Eemnes, tel. 035-5387851.

A.W.J.M. (Ton) Kroon, Duistervoordseweg 116,
7391 CJ Twello, tel. 0571-273495.

Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW)

Voorzitter: B. (Boudewijn) Goudswaard,
Bodegraafsestraatweg 23, 2805 GK Gouda,
tel. 0182-571656.

Secretariaat: H. (Hans) Bruggeman, Roer 16,
8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Penningmeester: J. (Jan) Venema,
Grote Zijlroede 1, 8744 GG Makkum,
tel. 0515-232160.

Regiocoördinatoren

Regio Noord: Winfried Walta, De Wal 3,
9032 XE Blessum, tel. 058-2541432.

Sub regio Groningen: Otto Brinkhuizen,
Oude Adorperweg 7, 9738 TB Groningen,
tel. 050-5733263.

Regio Noordwest: vacature.

Regio Oost: Hans Bruggeman,
Roer 16, 8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Regio Zuidoost: Joost van den Besselaar,
Zoetendaalstraat 10, 5443 AM Haps,
tel. 0485-314925.

Nout Cornelissen, Pater Gymardstraat 4, 5844
AK Stevensbeek, 0485-383743.

Regio Zuidwest: Eric Weijters, Voorstraat 48,
4797 BH Willemstad (n. Br.), tel. 0168-472783.

Sub regio Zeeland: Dries van Weenen,
Tulpstraat 30, 4486 BZ Colijnsplaat,
tel. 0113-695457.

Redacteur: Louis van de Berg, Zonnebloem-
straat 32, 8012 XG Zwolle, tel. 038-4222320.

AWN-lidmaatschappen

De AWN kent de volgende lidmaatschappen:

A	basislidmaatschap (men dient het basislidmaatschap zonder aftrek van kosten over te maken)	f 80,00
B	studentlidmaatschap	f 48,00
C	jeugdlidmaatschap	f 40,00
D	geassocieerd lidmaatschap	f 41,00
E	huisgenoot-lidmaatschap	f 27,50
	in principe een eenmalig inschrijfgeld van	f 8,00

Rechten en plichten verbonden aan het lidmaatschap

Alleen lidmaatschap A, B en C geven recht op toezending van het verenigingsblad 'Westerheem'.

Het basislidmaatschap verleent de volgende rechten:

- toezending Westerheem
- AWN-verzekering op AWN-opgravingen
- toegang tot excursies van de Afdelingen en het Hoofdbestuur
- toegang tot graafactiviteiten onder de vlag van de AWN
- toegang tot de graafkampen van de AWN
- stemrecht op de Alg. Ledenvergadering.

De rechten van het basislidmaatschap zijn ook van toepassing op het studentenlidmaatschap en het jeugdlidmaatschap (14 t/m 18 jaar). Voor het huisgenootlidmaatschap geldt hetzelfde, maar zonder recht op Westerheem. Ten aanzien van het basislidmaatschap kent het geassocieerde lidmaatschap de volgende beperkingen:

- geen toezending van Westerheem en
- geen stemrecht op de Algemene Ledenvergadering
- aan het geassocieerde lidmaatschap kan geen huisgenootlidmaatschap verbonden worden (wat wel mogelijk is bij het basislidmaatschap).

Het geassocieerde lidmaatschap staat open voor allen die lid zijn van een zusterorganisatie (Historische Kringen, Oudheidskamers, etc.) met een geldig basislidmaatschap.

Nadere informatie over de lidmaatschappen kan verkregen worden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam. Opzeggen voor 1 december: een bevestiging wordt niet toegezonden.

Zij die zich voor het studentenlidmaatschap of geassocieerde lidmaatschap aanmelden, dienen bij hun aanmelding een kopie te voegen van hun geldige studentenkaart of het lidmaatschap van de aangesloten zusterorganisatie.

Adressenlijst hoofdbestuur en afdelingssecretariaten van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland

Hoofdbestuur

Alg. voorzitter: J.W. Eggink, Prinses Marianne-laan 90, 2275 BJ Voorburg, tel. 070-3860307.

Vice-voorzitter: H.H.J. Lubberding (afdelingen en regio's), Verlengde Lindelaan 53, 7391 JH Twello, tel. 0571-275706.

Alg. secretaris: S.J.S. Elzinga, Spoorlaan 33, 3739 KB Hollandsche Rading, tel. 035-5771446, e-mail: elbod@dutch.nl.

Alg. penningmeester: H. van Herwijnen, Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 HD De Bilt, tel. 030-2203900. Postgiro 577808 t.n.v. AWN De Bilt.

Bestuursleden:

E.H.P. Cordfunke, Jan van Scorelpark 50, 1871 EX Schoorl, tel. 072-5092588.

J.N.M. de Grood, A. van Schendelstraat 739, 3511 MZ Utrecht, tel. 030-2322332.

Mw. A.E. Oostdijk (Professionalisering), Willemstraat 9, 2275 CN Voorburg, tel. 070-3869222.

W.J.C. Nieuwenhuis, veiligheid en verzekeringen, Lyra 60, 3328 NH Dordrecht, tel./fax 078-6186819.

Ereleden

E.H.P. Cordfunke, P. Stuurman, P. Vons, S. Pos.

Leden- en abonnementenadministratie AWN

Accountantskantoor N.L. van Dinther & Partners, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal, tel. 010-5017451 (tijdens kantooruren).

Bureau AWN

(postadres, algemene informatie en ledenservice), Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam, tel. 020-4276240, fax 020-4227910.

Secretariaten/contactpersonen Afdelingen

1. *Noord-Nederland*: B.J. ten Kate (a.i.), Hunzeweg 2, 9657 PB Nieuw Annerveen, tel. 0598-491420.

2. *Noord-Holland Noord*: M. Weesie, Grosthuisen 34, 1633 EL Avenhorn, tel. 0229-542277.

3. *Zaanstreek/Waterland*: Mw. J.E. Broeze, Overtoom 103, 1551 BG Westzaan, tel. 075-6873763.

4. *Kennemerland (Haarlem en omstreken)*: R.H. Spoor, Jan Luijkenstraat 30, 2026 AG Haarlem, tel. 023-5396199. E-mail: r.h.spoor@getronics.com.

5. *Amsterdam en omstreken*: R. Tousain, M. Yourcenarstraat 17, 1102 AJ Amsterdam ZO, tel. 020-6005179.

6. *Rijnstreek*: M. Dijkstra, Geregracht 50, 2311 PB Leiden, tel. 020-6838134.

7. *Den Haag en omstreken*: Joanneke Hees, Klikspaanweg 7, kamer 16, 2324 LW Leiden, tel. 071-5760533.

8. *Helinium (Waterweg Noord)*: Secretariaat Helinium, Westlandseweg 258, 3131 HX Vlaardingingen.

9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam en omstreken)*: Mw. J.C. Vos-Kranendonk, Verwersdijk 77, 2611 NE Delft, tel. 015-2123443.

10. *Zeeland*: Mw. L.C.J. Goldschmitz-Wielinga, Verdilaan 35, 4384 LB Vlissingen, tel. 0118-462142, e-mail: j.goldschmitz@net.hcc.nl

11. *Lek- en Merwestreek*: Mw. A.F. Osseweijer-van Bueren, Lindelaan 79, 3319 XJ Dordrecht.

12. *Utrecht en omstreken*: H. Doornenbal, Torontodreef 22, 3564 KR Utrecht.

13. *Naerdincklant (Hilversum en omstreken)*: Mw. E.J. Wierenga, Theresiahof 28, 1216 MJ Hilversum, tel. 035-6834875.

14. *Vallei en Eemland (Amersfoort en omstreken)*: A.P. de Boer, Frans Tromplaan 22, 3871 EN Hoevelaken, tel. 033-2534729.

15. *West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard*: A. Haneveer, Achterweg 39, 4112 JD Beusichem, tel. 0345-502351.

16. *Nijmegen en omstreken*: J.J. van Daalen, Bargapark 27, 5854 HC Nieuw Bergen, tel. 0485-343456, <http://members1.chello.nl/~a.hendriksor>.

17. *Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland*: G.A. Boomsma, Bremstraat 3, 6813 EK Arnhem, tel. 026-4450360. E-mail: awnafdr17@worldonline.nl homepage: <http://awnafdr17.webpage.net>

18. *Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezoom*: L.G. Heij, Ordermolenweg 11, 7312 SC Apeldoorn, tel. 055-3553688.

19. *Twente*: Mw. N. Otto, Lavendelhof 9, 7641 GG Wierden, tel. 0546-577284.

20. *IJsseldelta-Vechtstreek*: Mw. M. Traast-Bos, Opperswolle 32, 8325 PH Vollenhove, tel. 0527-246602.

21. *Flevoland*: W. Puyk, Postbus 2354, 8203 AJ Lelystad, tel. 0320-251242.

22. *West-Brabant*: Mw. A.-M. Visser, Zomerland 17, 4761 TA Zevenbergen, tel. 0168-327096. <http://gen-www.uia.ac.be/u/overveld/archeology/awn22.html>.

23. *Archeologische Vereniging Kempen en Peelland*: R. Linke, Keizersgracht 2, 5611 GD Eindhoven, tel. 0492-532731, e-mail: R.Linke@tue.nl.

24. *Midden-Brabant*: C.C.J.M. Cornelissen, Aalstraat 73, 5126 CR Gilze, tel. 0161-451612.

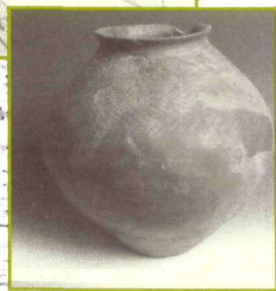
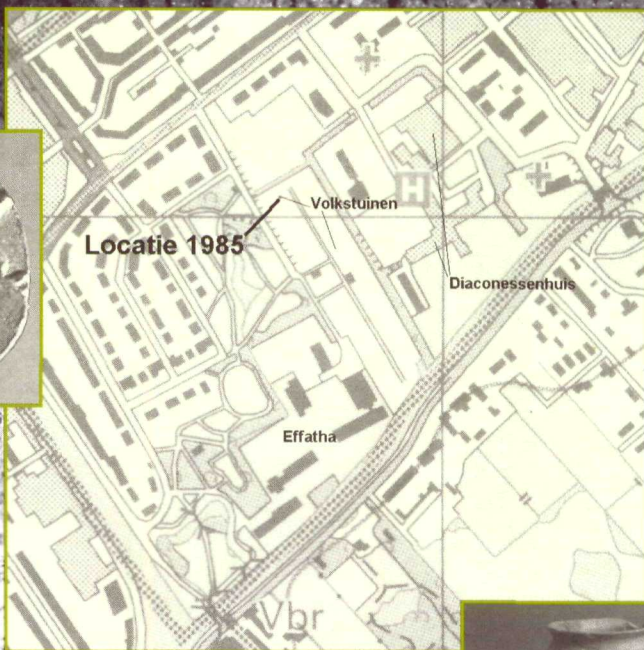
Sinds 1951 zijn amateur-archeologen verenigd in de AWN.
Inmiddels is deze organisatie uitgegroeid tot de grootste in Nederland.
De leden vervullen een onmisbare functie in het archeologisch onderzoek.

AWN-leden maken geschiedenis!

Westerheem

tijdschrift voor de Nederlandse archeologie

jaargang 50 • nr. 2 • april 2001

1951 - 2001

50 JAAR AWN

AWN

Colofon

Westerheem is het tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN)
www.Awn-archeologie.nl

Aanmelden: Bureau AWN, Herengracht 474,
1017 CA Amsterdam

Lidmaatschap/abbonement f 80,- per jaar
Opzegging vóór 1 december; een ontvangst-
bevestiging van uw opzegging wordt niet toegezonden

Redactie

- Paul van der Heijden (hoofredacteur),
Javastraat 77, 6524 LX Nijmegen.
E-mail: ulpia@xs4all.nl
- Henk Nieuwenhuis (eindredacteur),
Het Erf 30, 8102 KD Raalte.
E-mail: HJ.Nieuwenhuis@worldonline.nl
- Gerrit Groeneweg (redacteur literatuurrubrieken),
Van Swietenlaan 12, 4624 VW Bergen op Zoom.
E-mail: gerritgr@concepts.nl
- Jan Coenraads (redacteur Werk in uitvoering),
Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.
- Tim de Ridder, Lambertushof 26, 2311 KP Leiden.
E-mail: t.de.ridder@vlaarding.nl

Redactieraad

J.C. Besteman, J. de Cock-Buurman, H. Groen-
dijk, R.C.G.M. Lauwerier, H. Stoepker,
L.B.M. Verhart.

Sluitingsdata kopij

1 december, 1 februari, 1 april, 1 juni, 1 augustus
en 1 oktober. Aanwijzingen voor auteurs zijn op
aanvraag verkrijgbaar bij de hoofredacteur.
Artikelen dienen op diskette te worden aangeleverd.
Voor inlichtingen over advertenties wende men
zich tot de eindredacteur. Advertentietarieven:
kwart pagina: f 250,-, halve pagina: f 500,-,
hele pagina: f 900,-, insteekfolder: f 900,-.

© AWN 2001. Overname van artikelen en
illustraties is slechts toegestaan na voorafgaande
schriftelijke toestemming van de redactie.

Ontwerp omslag: Adriaan Gijsbrechts
Grafisch Ontwerp, Nijmegen

Druk: Ovimec Grafische Bedrijven, Deventer

ISSN 0166-4301

Inhoud

jaargang 50 no. 2, april 2001

Redactioneel 49

W. de Jonge en J.-L.E. Marcillaud

Iets meer licht op de vroegste
Middeleeuwen tussen de
mondingen van Oude Rijn en Maas 50

In memoriam J.K. Haalebos 72

Gerrit Groeneweg

Waarin een klein kruikje groot kan
zijn: het 'spinpotje' uit Hoeven,
tijd voor een nieuwe visie 73

In memoriam Siem Pos 80

Wie kent dit? 81

Geheimzinnig glasfragment uit
Groningen 81

Kort archeologisch nieuws 82

Literatuurbesprekingen 85

Literatuursignalen 88

Werk in uitvoering 93

Tentoonstellingen en evenementen 99

Adreslijst en AWN-
lidmaatschappen 100

Wij verzoeken u adresveranderingen door te geven
aan de leden- en abonnementenadministratie
AWN, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal.
Alleen zo bent u gegarandeerd van de toezending
van Westerheem.

*Op het omslag: De locatie van de waterput in 1985
(midden). Tremissis Audulfus Frisia uit de schatvondst
Escharen (links). De aanleiding voor dit artikel (onder).
Zie artikel pag. 50 e.v.*

Redactioneel

Weemoed

Precies zeven jaar geleden, in Westerheem 2/1994, mocht ik mijzelf als nieuw redactielid voorstellen in het katern 'Verenigingsnieuws'. En ik mocht het ook meteen gaan vullen; dat wil zeggen, zorgen dat het gevuld raakte. Ik werd in de redactie gehaald door Paul Stuurman en na enige jaren nam ik de coördinatie van de literatuurrubrieken van hem over. Paul bleef nog altijd bijdragen aan de literatuursignalementen. Inmiddels zal de opletende lezer overigens geconstateerd hebben dat er geen bijdragen van zijn hand meer verschijnen; zijn gezondheid laat dat helaas niet meer toe.

Zeven jaar vind ik een mooie periode en die sluit ik nu af. Het besluit vervult mij met enige weemoed, want het deel uitmaken van de redactie zorgde ervoor dat ik in aanraking bleef met de archeologie in den brede, de amateur-archeologie in het bijzonder, en bezig kon zijn met de Nederlandse taal. Maar het is genoeg geweest en ik ben van mening dat wat vers bloed op zijn tijd goed is voor elke groep mensen.

Gelukkig heb ik heel goede opvolgers weten te vinden. Gerrit Groeneweg gaat de literatuurrubrieken verzorgen en Tim de Ridder komt als nieuw lid de redactie versterken. Hij stelt zich voor in het katern 'Verenigingsnieuws' van dit nummer en zo is de cirkel rond.

Het zal voor mij weer spannend zijn als Westerheem in de bus valt; de inhoud is me niet meer op voorhand bekend. Ik heb er alle vertrouwen in dat ik als lezer nog minstens zeven jaar plezier aan Westerheem beleef.

Marie-France van Oorsouw

Iets meer licht op de vroegste Middeleeuwen tussen de mondingen van Oude Rijn en Maas

De ruimere betekenis van een oude ceramiekvondst op Forum Hadriani

W. de Jonge en J.-L. E. Marcillaud¹

In een museum in Voorburg staat nu al sinds meer dan een decennium een, van het terrein van Forum Hadriani afkomstig, stuk aardewerk dat zich op het eerste gezicht maar moeilijk in een culturele traditie laat plaatsen. Om inheems-Romeins aardewerk gaat het hier zeker niet: dát is de enige uitspraak waaraan men zich tot op heden heeft gewaagd. Dat intrigeerde ons al lang² en heeft geleid tot een onderzoek. De uitkomst daarvan lijkt consequenties te hebben voor het beeld van de bevolkingsgeschiedenis van West-Nederland.

Men neemt over het algemeen aan dat de Romeinse tijd in het gebied tussen de mondingen van de Oude Rijn en de Maas is geëindigd in het derde kwart van de 3e eeuw. Hoewel het inmiddels wel duidelijk is dat de Romeinse invloed in de directe omgeving van de oude Limes in de 4e eeuw tijdelijk is hersteld, laten de historische en archeologische bronnen ons voor de daaropvolgende periode vrijwel in de steek. Afgezien van wat losse archeologische vondsten bestaat er voor de twee eeuwen tot circa 600 bijvoorbeeld geen enkele indicatie voor nederzettingen van enig belang. De verklaringen voor het veronderstelde bewoningshiat variëren van de invloed van een post-Romeinse transgressieperiode, een daling van de veenbodem als gevolg van ontwatering door menselijk ingrijpen, de invloed van de volksverhuizingen en politieke instabiliteit tot en met de grote epidemie die tussen 250 en 265 van Egypte tot Schotland woedde. Dat deze regio toch niet volledig ontvolkt is geraakt, wordt volgens sommigen gesuggereerd door de overlevering van diverse topografische namen.³ Zelfs J.H. Holwerda sprak in deze context al

het vermoeden uit dat er onder de jonge duinen nog wel veel verborgen zou liggen.⁴

Er ontstaat pas wat meer helderheid zo tegen het jaar 600, als het gebied onder de directe invloed van de Merovingische Franken komt te liggen. De tot nog toe belangrijkste uitzondering daarop is het in 1913 en 1924 ten noorden van het dorp Rijnsburg aangetroffen grafveld met vondsten van een voor-Merovingische datum. Holwerda zag daarin, onder meer aan de hand van het aardewerk, de bevestiging van een Saksische aanwezigheid bij de monding van de Rijn. Ook de middeleeuwse overlevering suggereerde die aanwezigheid al en noemde het gebied bovendien als de uitvalsbasis voor de Angelsaksische invasie in Engeland. In 1951 pakte W.J. de Boone het thema op grond van onder meer een passage bij de klassieke Oost-Romeinse auteur Procopius weer op. Een paar moeilijk te plaatsen vondsten op Ockenburg deden hem daar in 1956 opnieuw naar verwijzen. De Boone sprak voor Ockenburg zelfs van een grafveld van de "Warnen". Daarna werd het voor deze omgeving, afgezien van een enkele vermelding, weer stil.⁵ In hun overzicht van de Zuid-Hollandse bewoningsgeschiedenis tussen 250 en 1000 constateren E.J. Bult en D.P. Hallewas dat in de tweede helft van de 3e eeuw binnen één of twee generaties een einde kwam aan de zeer intensieve bewoning van het gebied in de Romeinse tijd, en dat overtuigende bewijzen voor bewoning uit de 4e, 5e en de eerste helft van de 6e eeuw vrijwel geheel ontbreken.⁶ Alleen nog met betrekking tot Noord-Nederland en de rol van de Friezen laaide een zo af en toe

qua inhoud vergelijkbare discussie op.⁷ Opmerkelijk genoeg draaide het ook dáár om de gewaarwording, in de eerste plaats die van P.C.J.A. Boeles, dat er in het terpengebied nogal eens zogeheten “Angelsaksische” ceramiek aanwezig was.

Het probleem is en blijft natuurlijk de beperkte archeologische waarneming, maar overigens vooral ook de eigenaardigheid van de aardewerkdeterminatie en -typologie. Een artikel van De Boone in 1956 in Westerheem eindigde met de woorden:

*“Het lijkt mij dat de urn ... op deze wijze de hele kwestie van de Warnen veel duidelijker heeft gemaakt dan voorheen het geval was. Zonder twijfel zal men er goed aan doen de inventaris van verschillende andere grafvelden in westelijk Nederland nog eens op soortgelijk materiaal na te zoeken.”*⁸ Eén urn bewijst natuurlijk nog niets. Helaas is er met de in deze passage eveneens aangedragen suggestie, bij gebrek aan archeologische kennis en informatie, maar weinig gedaan.

Door het stuk aardewerk geïntrigeerd, en met weinig geloof in een volledig bewoningshiaat, gingen de auteurs van dit artikel de oude vondstomstandigheden na en herlezden Holwerda. Zij keken samen met anderen uitgebreid naar het Saksisch en Angelsaksisch genoemde aardewerk en naar dat van de Merovingische periode. Het onderzoek leidde naar de lokale geschiedenis, de middeleeuwse overlevering en kroniekvermeldingen, en natuurlijk ook naar de passage van Procopius. Het ging daarbij om het antwoord op de vraag: hoe en wanneer past een aantal moeilijk te verklaren vondsten in de bewoningsgeschiedenis van West-Nederland van ná de Romeinse tijd?

In dit artikel presenteren wij onze bevindingen. De conclusie is dat er in het museum Swaensteyn te Voorburg een op Forum Hadriani aangetroffen pot staat die gedateerd moet worden in

de periode tussen 275 en 550 na Chr. Deze pot valt in te passen in de “Angelsaksisch” genoemde traditie, mogelijk zelfs in die van de archeologisch en historisch zo slecht waarneembare Warnen en Wilten. Dit is in de eerste plaats een stukje van het bewijs voor de in de Middeleeuwen overgeleverde traditie dat zich bij Voorburg een “burcht”, althans een nederzetting, van na-Romeinse en voor-Merovingische datum heeft bevonden. In de tweede plaats zegt de vondst iets over de vroeg-middeleeuwse aanwezigheid en spreiding van de bevolking in de regio. De bevindingen hebben wellicht ook een bovenlokaal belang: in samenhang met de historische verwijzingen naar de nauwe betrokkenheid van de Friezen voeden zij de discussie over het Noord-Nederlandse bewoningshiaat. Ze suggereren namelijk een antwoord op de vraag wat voor bevolkingsgroep de Friezen van na de 4e eeuw zijn geweest, en waar (een deel van) het Friese koningschap is ontstaan. Tenslotte denken we - als een onverwacht bijproduct van het historisch onderzoek - de naam, nederzetting en muntslag van één van die tot op heden nog niet echt onderkende koningen te hebben gevonden. Het moge vooraf duidelijk zijn, dit artikel geeft niet het laatste woord, maar is bedoeld als een aanzet tot hernieuwd onderzoek: en wel vanuit een ander perspectief.

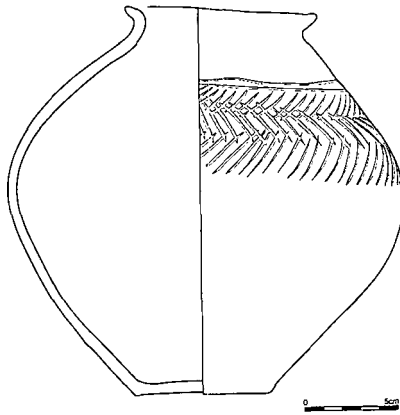
Het aardewerk

De intrigerende pot (zo men wil: urn) heeft een nauwe monding en een smalle voet, en is bol van model (zie afb. 1). Het gaat om een met de hand gevormd en reducerend gebakken exemplaar dat donkergrijs van kleur is en glanzend gepolijst. Het baksel is behoorlijk hard, en gemagerd met zand (met een lichte bijmenging van klein organisch materiaal). De hoogte bedraagt iets meer dan 19 cm en de grootste diameter 21 cm. De wanddikte varieert van 4 tot 5 mm. De bodem is vlak. Op de wand is tussen de buik en de hals een ondiepe kerfversiering

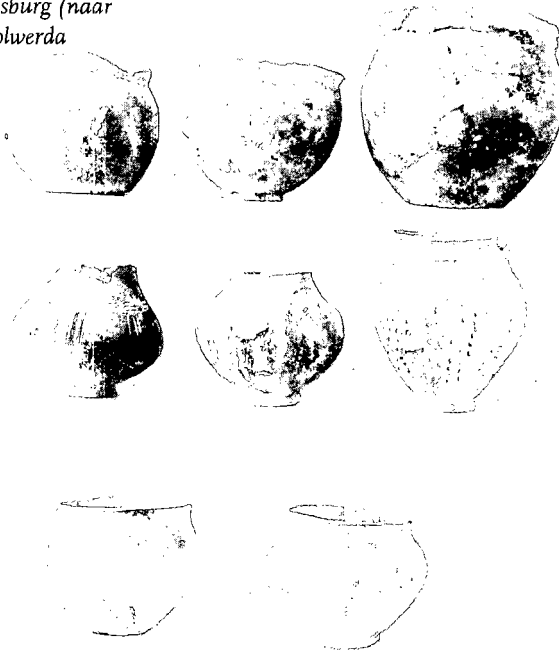
Afb. 1a. De aanleiding voor dit artikel (foto P. van Oosterhout).

Afb. 1b. Idem (tekening archeologische dienst van Rijswijk M. Kriek).

Afb. 2. Saksisch genoemde ceramiek uit Rijnsburg (naar J.H. Holwerda 1925).

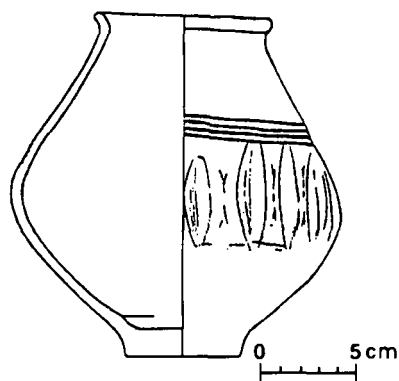

aangebracht, die zich het beste laat beschrijven als een visgraatmotief. De pot kon worden gerestaureerd omdat meer dan 60% van het oorspronkelijke exemplaar, met daaronder het grootste deel van de bodem en de rand, nog aanwezig was.

Onder het lokale inheems-Romeinse aardewerk wordt dit model niet aangetroffen. De gepolijste afwerking en de door reducerend bakken ontstane kleur doen misschien denken aan een "Friese" invloed⁹, maar de vorm is dan toch vreemd. Het visgraatmotief is ook niet erg behulpzaam. Het komt vanaf de IJzertijd tot in de vroege Middeleeuwen vrijwel overal in het kustgebied van de Noordzee voor. En zeker niet alleen in het gebied waar men de Friese cultuur veronderstelt. Een vroegere toerekening, dus aan de IJzertijd¹⁰, ligt niet voor de hand. Een latere toerekening is echter niét onmogelijk. Het bolle model en de gepolijste afwerking doen denken aan een relatie met het langs de Noordzeekust aangetroffen aardewerk dat men wel eens "Saksisch" noemt. Afbeelding 2 toont bijvoorbeeld de urnen die even ten noorden van Rijnsburg zijn gevonden.¹¹ Opmerkelijk is dan overigens wel het ontbreken van de bij dat type vaak voorkomende plastische toevoegingen, zoals knobbels en ribben.

In feite treffen we bij het materiaal van Rijnsburg en Katwijk niets aan dat goed vergelijkbaar is. Dit lijkt te wijzen op een datering van voor circa 550 na Chr. Een vergelijking met "Angelsaksisch" genoemd aardewerk uit de Friese terpen, in het bijzonder dat van Hogebeintum, is iets vruchtbaarder.¹² Als de platte bodem van onze pot en de betrekkelijk fijne magering indicaties voor de datering zouden zijn, zoals in het geval van Hogebeintum wel voorzichtig gesuggereerd, gaat het om dateringen tussen circa 400 en 600 na Chr. en binnen die periode dan eerder vroeg dan laat. Ander enigszins vergelijkbaar materiaal lijkt in Oost-

Vlaanderen te zijn aangetroffen.¹³ In het vondstmateriaal van een urnenveld bij Dendermonde zien we in elk geval een, althans qua vorm en afmetingen, enigszins vergelijkbare pot (zie afb. 3).¹⁴ Ook in Vlaanderen merkt men op dat er zekere gelijkenissen bestaan met de vondsten in het gebied van de Rijn (Monster, Elst, Rhenen en Wageningen) én met die in het zuidwesten van Engeland, tussen de Wash en Kent.¹⁵ In de beschikbare literatuur wordt nogal eens verwezen naar het gebied waar deze vormen zouden zijn ontstaan: Holstein in Noord-Duitsland, nabij de nek van het Deense schiereiland.

Afb. 3. Saksisch genoemde urn uit een grafveld bij Dendermonde (Vlaanderen).

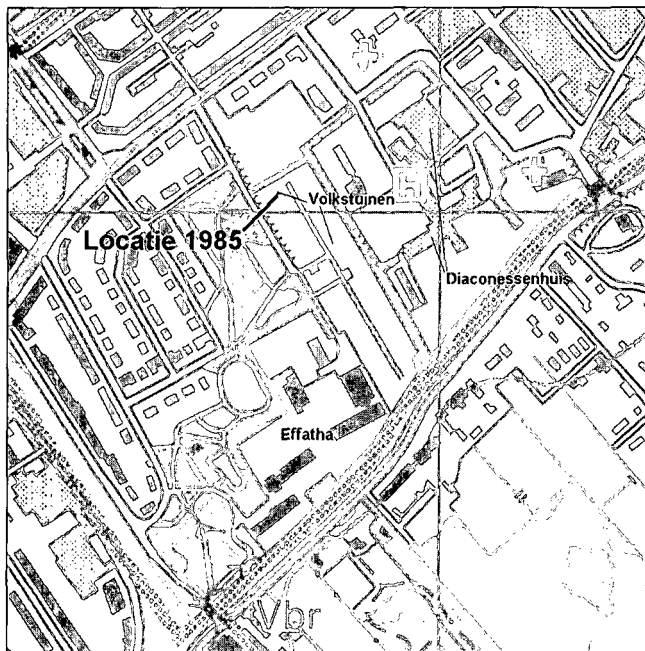
*Dit duidt er op dat er mogelijk niet herkend aardewerk uit deze periode aanwezig zal zijn.*¹⁶

Het toerekenen van dit stuk aan een bepaalde cultuur of traditie is vooralsnog dus moeilijk. Zeker op grond van aardewerkkennis alleen. Hier wreekt zich - naast het relatieve gebrek aan wetenschappelijke belangstelling - het ontbreken van gesloten vondstcomplexen in het algemeen. Vooral voor het inheemse aardewerk uit de Romeinse periode veroorzaakt de afwezigheid van scherp gedateerde contexten het ontbreken van een voldoende vertrouwenwekkende typologie. Zo staat het gevaar dat inheems aardewerk, uit een periode waaruit geen of zeer weinig daterende aardewerkimporten bekend zijn, in of vlak bij de tijd wordt gedateerd waaruit men die importen kent. Het aardewerk uit een importloze periode wordt daardoor als het ware naar twee kanten uit elkaar getrokken, en dan naar gelang het meer of minder gelijkenis vertoont met het eraan voorafgaande of het erop volgende materiaal dat door importen is gedateerd. Zo ontstaat er een schijnbare onderbreking in de aardewerkvolgorde op grond waarvan ten onrechte tot een hiaat in de in werkelijkheid doorlopende bewoning wordt geconcludeerd. D.P. Hallewas en J.F. van Regteren Altena noteerden al: *“Het is opmerkelijk dat er wel laat derde en vierde eeuwse munten, maar geen andere vondsten uit die tijd zijn gevonden.*

Voor dit probleem bestaat eigenlijk maar één radicale oplossing, d.w.z. - scherp gesteld - het aantreffen van een aardewerkverzameling direct onder een dendrochronologisch te dateren stuk hout, met daarin of daaronder idem dito een paar handig gedateerde munten. Tot het moment waarop de archeoloog dit wonder beleeft zullen we het met minder zekerheid moeten doen. Op z'n minst zijn het relativeren van de aardewerktypologie en het kijken naar andere bronnen van kennis op hun plaats. Laten we eens kijken naar het weinige dat we nog weten van de vondstomstandigheden rond de op Forum Hadriani aangetroffen pot.

De vondstomstandigheden

De pot is in 1985 juist ten oosten van het centrum van het voormalige Romeinse stadje in scherven aangetroffen. In 1984 en 1985 voerde de Haagse afdeling van de AWN er onder het toezicht van de provinciaal archeoloog van de ROB, D.P. Hallewas, een serie onderzoeken uit.¹⁷ De aanleiding waren de nog niet naar bevrediging afgesloten discussie over de oorspronkelijke omvang van de nederzetting, en de noodzaak om tot nadere bewijsvoering over de archeologische waarde ervan te komen. Voor de ter plaatse liggende volkstuinten bestonden bijvoorbeeld plannen voor het aanleggen van een

Afb. 4. De locatie van de waterput in 1985.

gasleiding. Op een later moment hadden men het zelfs over het aanleggen van een trambaan. Tegenwoordig gaat het om een beschermd rijksmonument, een monument dat door de ROB, in samenwerking met de in 1985 uit de AWN voortgekomen Archeologische Werkgroep Voorburg (AWV), helaas met hand en tand moet worden verdedigd.

Bij het diverse onderzoek, waarbij zeer aanzienlijke Romeinse funderingsrestanten aanwezig bleken, werd in januari 1985 onder meer ook direct ten oosten van de Arentsburghlaan een houten waterput aangetroffen. Zie afb. 4.

De ter plaatse aanwezige bovengrond was tot op 70 cm onder het maaiveld grondig verstoord.¹⁸ De gezien zijn inhoud - onder meer een bronzen spiegel - als Romeins geïnterpreteerde put had op dát niveau (70 cm -mv) een met losse natuursteen omzoomde bovenrand; en stak tot een diepte van circa 2 meter -mv (de oorspronkelijke diepte van de put was derhalve circa 1,30 meter). De put stak daarmee in het scho-

ne zand van de in de ondergrond aanwezige strandwal (1,20 meter -mv en dieper). In de directe omgeving van de put lag tussen 70 cm -mv en 1,20 meter -mv de als het restant van de nederzetting te typeren laag: een pakket humeus en roestig zand met een dikte van circa 50 cm. Hierbij valt aan te tekenen dat de tot op heden als typisch Romeins begrepen nederzettinglaag veelal meer klei bevat. Het zandige karakter van de laag kan een indicatie voor een ander type nederzettingactiviteit zijn. Overigens is dit wel een positie juist op het midden van de oorspronkelijke strandwal. Het was naar alle waarschijnlijkheid in deze laag dat de scherven van de hierboven beschreven pot werden aangetroffen: en wel in een zeer plaatselijke verstoring (op minder dan een meter afstand van de waterput: in een intrusie van "verstoord wit zand"). Hier echter laat het geheugen van de betrokkenen¹⁹ ons in de steek. Hoewel een aantal van de gravende amateurs zich later in 1985 verenigde tot de AWV, en er om die reden ook nog wel enige registraties en herinneringen aanwezig zijn, herinnert geen der aanwezige Voorburgers zich deze scherven persoonlijk te hebben opgegraven. In de documentatie van althans de AWV ontbreekt elke verwijzing naar de exacte vindplaats. De restauratie van het aardewerk zou in 1988 zijn uitgevoerd door een, thans niet meer in Nederland wonende, parttime medewerkster van de ROB.

Het karakter van de vulling van de als Romeins geïnterpreteerde put lijkt overigens (16 jaar na dato) ook bijzonder, en dat niet alleen naar aanleiding van de voornoemde bronzen spiegel. Naar de overtuigde herinnering van één der meest betrokkenen²⁰ waren in de put in ruime mate de tekenen van vuur aanwezig (hout en houtskool, geblakerde ceramiek) en zou hij destijds in één keer zijn gevuld. Van divers ceramisch materiaal werden namelijk zo wel boven als onderin de scherven aangetroffen. Omdat er geen waterpomp

beschikbaar was, en de put snel met grondwater volliep, werden de onderste vondsten destijds met de blote handen graaiend onder water geborgen.

De beschouwing van deze vondstomstandigheden leidt tot de gevolgtrekkingen dat:

- 1 het aardewerk met redelijke zekerheid moet worden geplaatst in een periode die dateert van na de periode van de Romeinse nederzetting (de versterking van wit zand in de humuszandige nederzettingsslaag);
- 2 het aardewerk dus niet kan dateren van de vroeg-Romeinse tijd en alleen al om die reden niet "inheems-Romeins"²¹ kan zijn, laat staan zou zijn te dateren in de IJzertijd;
- 3 overigens ook de datering (althans het opgevuld raken) van de als Romeins geïnterpreteerde waterput nu, 16 jaar na dato, betwijfeld moet worden, en;
- 4 het niet volledig valt uit te sluiten dat het hier om de resten van een opmerkelijk brandgraf gaat.

Over de specifiek Romeinse focus van de meeste opgravers hebben we het dan maar niet. De omstandigheden waren ook moeilijk. Het grondwater stond hoog en er moest haastig worden gewerkt. De vindplaats werd nog tijdens de opgraving, 's nachts, door lokale schatgravers verstoord.

Het voorgaande brengt ons tot de slotsom dat de aangetroffen pot op grond van de vondstomstandigheden met grote waarschijnlijkheid zal dateren van na de Romeinse tijd (d.w.z. na circa 275 na Chr.) en dat ook de intrinsieke eigenschappen van het object zelf daar alle aanleiding voor geven. Een eerste vergelijking met ceramiek van elders suggereert ook een einddatum, te weten vóór circa 550 na Chr. Vervolgens is het de vraag: hoe en wanneer past dit aardewerk in de bewoningsgeschiedenis van de locatie van Forum Hadriani van ná de Romeinse tijd?

Indicaties voor bewoning op of nabij Forum Hadriani na de Romeinse Tijd

De indicaties voor bewoning op of nabij Forum Hadriani zijn schaars. Maar de soms al te scherpe focus op de specifiek Romeinse restanten kan het onderzoek op Forum Hadriani flink parten hebben gespeeld.

Om te beginnen heeft het tussen 1827 en 1833 door C.J.C. Reuvens uitgevoerde onderzoek al een aantal vondsten opgeleverd dat zich maar moeilijk liet interpreteren. Te denken valt aan een aantal inheemse "asch-urnen" en zelfs een door hem aangetroffen skelet.

Deze vondsten trof hij aan op een nogal on-Romeinse plaats, te weten binnen de begrenzing van de stad. Wij laten hem zelf nog eens de later zo vaak vergeten passage uit 1828 vertellen: "*Doch de belangrijkste ontdekking van alle is gewis die van een geraamte, welks bovenste helft volmaakt in deszelfs oorspronkelijke ligging bewaard is geworden. Hetzelve schijnt vrouwelijk te zijn, en is met het hoofd omtrent naar het Oosten gerigt. De linkerarm ligt in eene zoodanige houding, met de hand op den buik, als of de arm in een kleedingstuk gedragen ware geweest. De rechterhand rust op de borst. Op de hoogte der halskuil, tusschen de sleutelbeenderen is eene kleedergesp (fibula), van gewonen Romeinschen vorm aan het been aangeroest; aan de linker pols zit een dubbelde armband, en op de hoogte der linker borst zijn nog twee losse fibulae gevonden. Het hoofd en de ellebogen rusten op losse stukken baksteen. Deze ontdekking is daarom des te merkwaardiger, omdat het lijk binnen den omtrek der gebouwen, vlak bij het best bewaarde hypocaustum van het middelgebouw gevonden is. Er zijn ook eenige flauwe aanduidingen, dat er asch-urnen zouden geweest zijn, welke aanduidingen men door scheikundige proeven nader tracht te onderzoeken.*"²²

J.H. Holwerda heeft deze bevindingen, die hij niet kon plaatsen, vervolgens min of meer stelselmatig genegeerd.

Dat wat hij nog wél heeft opgemerkt, volgt hier onder.

In 1915 meldt Holwerda *"In de meer Oostelijk gegraven sleuven kwamen geen greppels meer voor den dag, die als fundamentgreppels aan te merken waren; voornamelijk waren het slechts gaten in den grond. Twee daarvan ... bleken zelfs houten tonputten te wezen, gelijk we die in vorige verslagen reeds zoo vaak hebben beschreven. Merkwaardig was nog hier ... de vondst van een kuiltje met eenige stukken aardewerk er in; deze vondst, op afb. 14 weergegeven, maakt sterk den indruk van een brandgraf."*²³ Op de door Holwerda gepubliceerde foto zien we bij sterke uitvergroting ons inziens niét alleen aardewerk uit de midden-Romeinse periode (zie afb. 5).

In de publicatie van 1923: *"Noordelijk van deze plaats heeft Reuvens verder een gebouw (IV) ontgraven dat volgens hem "wezenlijk verschilt van de andere partijen alzo de grondslagen van deze partij bestaan uit stukken van kolommen kapiteelen en inscriptien in kalksteen. Het zoude mogelijk zijn dat dit gedeelte opgetrokken was met materialen afkomstig van no 1, bouwvallig geworden zijnde. Deze partij gebouwen lijkt veel naar een rei winkelhuizen of naar een soldatenkwartier".* Uit Reuvens' aantekeningen kunnen we hier nog aan toevoegen dat hij vermoedde dat dit gebouw eerst *"in de*

Frankische invallen" zou zijn gebouwd. *Op verschillende steenen vond hij brandsporen."*²⁴

Verder noteerde Holwerda ook dat de grachten van Forum Hadriani voor een deel nog lang moeten hebben open gelegen. Ten aanzien van de binnenste gracht bemerkte hij *"bovendien enkele scherven uit lateren tijd en wel beschierd karolingisch aardewerk ... en eenige Middeleeuwsche geglazuurde scherven"*; *"zeer enkele late stukken"*; en *"Ten slotte ook latere stukken als boven"*.²⁵

Dat bracht hem tot de conclusie: *"Was het Romeinsche aardewerk, hier boven genoemd, natuurlijk eerst tegelijk met de aarde, die de gracht na het verval van de vesting gevuld heeft, daarin gekomen (alleen wat geheel onderin lag heeft kans in den vestingtijd zelf daarin gevallen te zijn), omtrent den tijd van die vulling geeft het ons dus geen antwoord. Wel echter de latere scherven. Wanneer die hier betrekkelijk diep in de gegraven gracht-kom, immers ongeveer op het midden der diepte, zijn gevonden, dan moet deze gracht nog op een betrekkelijk groote diepte tot in de 14e eeuw hebben bestaan. Immers die hier bovengenoemde scherven bevonden zich allen op een niveau boven een veenlaag, die zich op een diepte van 20 c.M. boven den bodem van de gracht had gevormd, een eindje onder den tegenwoordigen stand van het water. Deze doorlopende veenlaag was dus blijkbaar de grachtbodem in dien lateren tijd, vóór de gracht met den bovengrond en de kultuurresten, die deze bevatte, geheel gevuld werd."*²⁶

Holwerda zat met het probleem dat hij de diverse soorten inheems aardewerk eigenlijk niet van elkaar kon onderscheiden, laat staan dateren. De Romeinse importen kende hij natuurlijk goed, maar met de zo veel minder mooie lokale restanten lag dat wel even anders. Bij de interpretatie ervan kon hij weinig meer dan terugvallen op het predikaat *"Germaansch"*. Later werd dat *"Bataafs"* en *"Friesch Ba-*

Afb. 5. Aardewerk door Holwerda, bij een brandgraf (?), in 1914 aangetroffen.

taafsch". Aan de basis van dat oordeel lag een uitleg van min of meer vage volkenkundige en geografische aanwijzingen bij klassieke auteurs als Tacitus en Plinius. Alleen een stratigrafische positie in de onderste vondstlagen was soms behulpzaam, voor een datering van voor het hoogtepunt van de Romeinse bewoningsperiode. Het is daarom ook niet vreemd dat wij op de toen gemaakte foto's, onder het kopje "Germaansch", gebroederlijk naast elkaar, vonden uit de vroeg-Romeinse periode én de Late IJzertijd zien staan.²⁷ Gezien de vondsten later in de 20e eeuw is het waarschijnlijk dat er door Holwerda ook nog scherven van het zo veel oudere Vlaardingenaardewerk zijn gevonden, en van dezelfde predikaten voorzien. Voorzover er in zijn vondstmateriaal middeleeuws aardewerk van de voor-Merovingische periode aanwezig was, heeft hij dat niet herkend.

Op de locatie is, voorzover ons bekend, een tiental Romeinse munten van laat-Romeinse datum aangetroffen.²⁸ Bij Reuvens vinden we in elk geval de vermelding van "*penningen van Constantinus, en zelfs van Valentinianus*"²⁹ en uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden is in Voorburg bijvoorbeeld een as van Magnus Maximus (383-388) aanwezig. Tot op heden wordt dit nogal eens afgedaan met de opmerking dat er kennelijk nog enige handelscontacten met het Romeinse gebied hebben bestaan. Ook verwijst men wel naar perioden van tijdelijke herstel van de Romeinse invloed in de 4e eeuw. Het is echter bepaald niet ondenkbaar dat zich in de vroege Middeleeuwen een omvangrijk hergebruik heeft voorgedaan³⁰ en dat de vondsten in dit geval daarom op een ter plaatse voortgezette bewoning kunnen duiden. Bovendien vinden we in een lokale publicatie in 1953 de op Reuvens terug te voeren vermelding van munten uit de 8e en de 9e eeuw.³¹

In 1966 maakte J.E. Bogaers melding van de vondst van "*een stuk van een*

vroege kogelpot"³² en in 1978 herinnert A. Pol nog weer eens aan de vermelding in 1588 door de geschiedschrijver Junius van een op Arentsburg aangetroffen gouden Madelinus munt uit Dorestad (datering circa 625-650).³³

Bij een onderzoek 500 meter ten noordoosten van Forum Hadriani (bij het Soomerlustplein) vond de Archeologische Werkgroep Voorburg in 1988 enig Merovingisch materiaal. De toenmalige verzuchting dat "*sporen van bewoning uit die periode ontbraken*"³⁴ kwam in 1999 alsnog in een heel ander daglicht te staan toen men van ooggetuigen vernam dat de omgeving van dit plein was opgehoogd met zand van Forum Hadriani. De gemeente blijkt voor deze locatie in de jaren dertig van de 20e eeuw de storthopen van Holwerda te hebben gebruikt...

In het voorjaar van 2000 voerde het onderzoeksbureau RAAP een beperkt booronderzoek op het terrein van het voormalige doveninstituut Effatha uit.³⁵ In een klein aantal boringen werd daarbij middeleeuws materiaal aangetroffen, waaronder een enkel fragment ruwwandig Mayen aardewerk.

Al het voorgaande geeft toch aan dat een zekere bewoning niet veraf is geweest. Delen van het terrein kunnen misschien ook als grafveld in gebruik zijn geweest. Te bedenken valt dat het terrein van Forum Hadriani, in elk geval het noordelijke en noordoostelijke deel daarvan, nog tot in de jaren tachtig van de 20e eeuw (!) zeer aanzienlijk is verlaagd. Op die locaties is soms nauwelijks meer dan het onderste niveau van de Romeinse tijd aanwezig. Als er dan al archeologisch werd onderzocht en begeleid: minder selectief kijken had wellicht veel meer opgeleverd.

Wat valt er dan nog uit andere bronnen te vernemen? We kijken eerst naar de regio als geheel.

Niet-archeologische bronnen voor de regionale bevolkingsgeschiedenis

Wij beschikken over één relevante tekst van een klassieke schrijver. Een passage van de tussen 490 en 562 levende Oost-Romeinse geschiedschrijver Procopius.³⁶ Daarnaast is er via de Abdij van Egmond een lokale overlevering bij laatmiddeleeuwse geschiedschrijvers als Johannes de Beka³⁷ terecht gekomen en in de 17e eeuw deels ook neergeslagen bij Petrus Scriverius.³⁸ Meer contemporaine schrijvers als J.H. Holwerda, W.J. de Boone en D.P. Blok verwezen er nadrukkelijk naar.

Procopius vertelt dat in zijn tijd Brittannië het bezit is van de Friezen, de Angelen en de Britten en dat er in het gevolg van Frankische ambassadeurs op een gegeven moment Angelen in Constantinopel verschenen. Van hen lijkt Procopius het verhaal te hebben vernomen dat er dan volgt, en waarvan wij hier de essentie samenvatten:³⁹ Radiger was de enige zoon van koning Hermegisklus van de Varni (Warnen), een volk dat zich had gevestigd in de kuststreek nabij de monding van de Oude Rijn. Radiger nu, was verloofd met een prinses van de Angelen. Op aandringen van zijn vader, die op sterfen lag, verbrak Radiger zijn verloving om politieke redenen, namelijk om zich te kunnen verbinden met de (tweede) vrouw van zijn vader: deze Theudechildis was de zuster van de Frankische koning Theodebert en bovendien een kleindochter van Clovis. Met het oog op de zeer expansief optredende vorst Theodebert was dat zo'n gek idee nog niet, maar Radiger en zijn vader hadden daarbij echter niét op het temperament van de ver-smade dame gerekend. Zij liet een vloot uitrusten (Procopius maakt gewag van 400 schepen en 100.000 man...) en zeilde naar de monding van de Rijn. Zij won de daarop volgende veldslag. Na de verloren slag vroeg de inmiddels koning geworden Radiger om genade en kreeg een genereus pardon: hij zag zich gedwongen om met de

prinses in het huwelijk te treden.

Hoe het verder gaat, vertelt Procopius jammer genoeg niet. Van de met de klassieke bronnen goed bekende Edward Gibbon vernemen we nog wel dat Theudechildis uiteindelijk naar het klooster verdween.⁴⁰ De gebeurtenissen laten zich in elk geval plaatsen in de regeringsperiode van Theodebert I, te weten tussen 534 en 547. We zullen verderop overigens nog zien dat de opvatting van W.J. de Boone dat deze Warnen in de Rijnmond in 594 door de Franken onder Chlotarius (584-629) zijn vernietigd, niet juist kan zijn geweest.⁴¹

Wat valt er in de overlevering over de bevolking van de Rijnmond te vernemen? Het dient vooraf gezegd: natuurlijk is grote voorzichtigheid op zijn plaats. Men was goedgelovig, schreef veel zaken zonder enige kritiek over, en verzor er nogal eens wat bij. Dat zullen we met name bij Scriverius zien. Centraal moet echter de opvatting staan dat niet álles in deze bronnen per definitie onbetrouwbaar is. Zelfs niet als het om de beruchte heiligenlevens gaat. Het komt er op aan om de passages te vinden die feiten beschrijven, zo weinig mogelijk interpretatie bevatten, en bij de diverse opeenvolgende schrijvers stabiel zijn gebleven. Dat is niet gemakkelijk. Wij leggen de uitdaging graag bij de terzake beter geschoolde onderzoekers, om ons daarin beargumenteerd te corrigeren.

Om te beginnen vertaalt Holwerda een passage van de in de 11e eeuw levende Adam van Bremen, uit diens "Historia ecclesiastica": "*De Saksers woonden eerst omtrent den Rijn en zijn Angelen genoemd, waarvan een deel, daar vandaan naar Brittannië komende, de Romeinen van dat eiland heeft verjaagd.*"⁴² Deze over het algemeen wél als betrouwbaar bekend staande geschiedschrijver geeft dus aan - waarschijnlijk op basis van informatie van Beda - dat de bewoners van de Rijnmond,

Angelen die later Saksen werden genoemd, vanuit dat gebied naar Brittanïë zouden zijn overgestoken. Dit suggereert ook een van de aanleidingen voor de verloving van Radiger met de Angelse prinses, te weten de verwantschap van de beide bevolkingsgroepen.

Bij Scriverius horen we ook iets over de invallen in Engeland en de betrokkenheid daarbij van diverse groeperingen uit het Noordzeegebied. Het gaat om de grote inval in Kent onder leiding van de broers Hengest en Horsa omtrent het jaar 450.⁴³ Hoewel de bronnen daarbij afwisselend spreken van Angelen, Saksen, Angelsaksen, Jutten en Friezen, heeft Scriverius het over de Friezen en nog een volkje: *“Na de gheboorte ons Heeren Jesu Christi CCCC ende ?xvij jaer/ soo staecken hem te samen die Vriesen met haren Coninck Engistus/ ende Hortus sijnen broeder/ende met die wilde wreede Slaven/ ende beheerden dat Lant selve/ ende setten daer Coningen in naer selfs goetduncken. Daer nae keerden sommighe weder/ maer veel bleven daer.”*

Hier verschijnt in de optekening van de overlevering dus opeens een groep van Slavische herkomst. Maar zie vervolgens wáár deze Friezen en Slaven naar terugkeerden:

“Daer na doe die Vriesen metten Slaven weder uyt Engelant quamen/ ende niet en wisten wat sy doen souden/ doe toghen sy met malcander in dat wilde Wout sonder ghenaden/ ende dreven daer uyt die wilde beesten/ ende maeckeden eenen Burch daer nu Leyden staet/ en setteden daer een Casteleyn op met veel volcs/ om dat Wout te bewaren.”

Als we de vermelding van Leiden even laten voor wat zij is (heel dubieus), zij keerden dus terug naar de Rijnmonding. En dan gaat de vertelling verder: *“Ende van desen Casteleyn soo quamen vele kinders/ ende eenen Soon die Lem hiet/ ende was al te vromen man/ soo dat de Wilten hem coren tot eenen Heer van Wiltenburch.”*

Wilten? Het kan haast niet anders of Scriverius moet dit stukje informatie

hebben ontleend aan de rond 1347 schrijvende Johannes de Beka. Die had het er in zijn Chronografia op dezelfde manier ook al over.⁴⁴ Een aantal vermeldingen bij de 19e eeuwse geschiedschrijver Arend doet ons vermoeden dat de oorspronkelijke bron in de Friese kroniekschrijving ligt.⁴⁵

Alhoewel ook bronnen als de “Annales Egmondenses”, de “Annales Xantenses” en het “Chronicon Egmondanum” mogelijk zijn. Dit materiaal was namelijk in de Abdij van Egmond beschikbaar. De door Scriverius aangenomen stichting door de Wilten van Wiltenburch, op de plaats van het latere Utrecht, komt er wellicht ook vandaan.⁴⁶ Het is niet onmogelijk dat een deel van deze informatie bovendien is onttrokken aan het in Nederland ook toen al bekende werk van Beda. Van De Beka wordt wel eens gezegd dat hij tamelijk kritiekloos de oude geschiedenis van het graafschap Holland van enkele voorgangers heeft overgenomen.⁴⁷ Maar een meermalen gebruikte aanduiding als “Wilten” zuigt men over het algemeen toch niet uit de duim.

Wie met een modern medium als internet naar de Wilten op zoek gaat, zal ontdekken dat er meerdere bronnen zijn die melden dat er in de zuidwestelijke hoek van de Oostzee, tussen de Elbe en de Beneden-Oder, in Voor-Pommeren en op het eiland Rügen, een groep Westslavische stammen heeft bestaan onder de verzamelnaam van Liutitzen of Lutizen.⁴⁸ Eén van deze stammen was die der Wilten.⁴⁹ Het gebied van de Wilten grensde in de buurt van de Elbe aan dat van de Saksen en iets noordelijker in Sleeswijk-Holstein aan dat van de Angelen. Tussen circa 400 en 1300 verschijnen zij daar met naam en toenaam in de lokale geschiedenis. Samen met de Angelen en Saksen verzetten zij zich tegen het opdringen van de Franken en nieuwe Slavische bevolkingsgroepen.

Dat er een contingent van deze Wilten, met andere "Angelsaksen" mee, langs de Noordzeekust naar het westen getrokken is, ligt voor de hand. Gezien de geografische locatie van de Wilten naast de Angelen en de Saksen en de hierboven in het kort geschetste situatie, moet de door Scriverius van elders overgenomen vermelding haast wel betrouwbaar zijn. Verder valt te wijzen op de Slavische klank van de door Procopius genoemde naam Radiger. In West-Pruisen, tegenwoordig Polen, komt dezelfde naam in elk geval nog tot in de 18e eeuw voor.⁵⁰ Op grond hiervan komen wij tot de conclusie dat er in de Rijnmond een gemengde groep kolonisten aanwezig was, waaronder zich in elk geval Wilten bevonden. Gezien de informatie van Beda en de daarop waarschijnlijk gebaseerde aanduiding van Adam van Bremen hierboven, zullen er ook Angelen toe hebben behoord. Overigens werd vrijwel elk langs de Noordzeekust rondtrekkend volkje sinds de laat-Romeinse tijd al heel snel Saksisch genoemd, of er nu daadwerkelijk Saksen bij waren betrokken of niet. De aanwezigheid binnen de groep van Saksen - hoewel niet onmogelijk - is dus niet noodzakelijk.

bevolkingsgeschiedenis meer dan waarschijnlijk: in vrijwel hetzelfde gebied waar de Wilten in de 5e eeuw vertoefden, hoewel dicht bij de Elbe, treffen we namelijk al vanaf de Romeinse tijd de "Varini". Deze tot de Duitse taalgroep gerekende stam wordt samen met de Hermunduri wel tot Thuringers bestempeld⁵¹ en is in 594 na Chr. door de Franken onder Chlotarius grotendeels vernietigd.⁵² Het zijn deze vermeldingen die W.J. de Boone destijds op het verkeerde been hebben gezet: ze hadden betrekking op de Warnen in de buurt van de Elbe, en niet op die bij de monding van de Rijn. Voorts vermelden de bronnen het na 540 na Chr. op gang komen van een stroom vluchtelingen.⁵³ Als de Warnen er al niet eerder aanwezig waren, dan was het een deel van deze laatstgenoemden dat tenslotte bij de Rijn is beland.

Tegen de achtergrond van de zich opstapelende bewijzen voor de ontwikkeling van het Noord-Nederlandse kustgebied⁵⁴, moet tenslotte nog de aanwezigheid van een aantal Friezen worden overwogen.⁵⁵ Wij komen zo meteen terug op de consequenties die deze laatste overweging kan hebben.

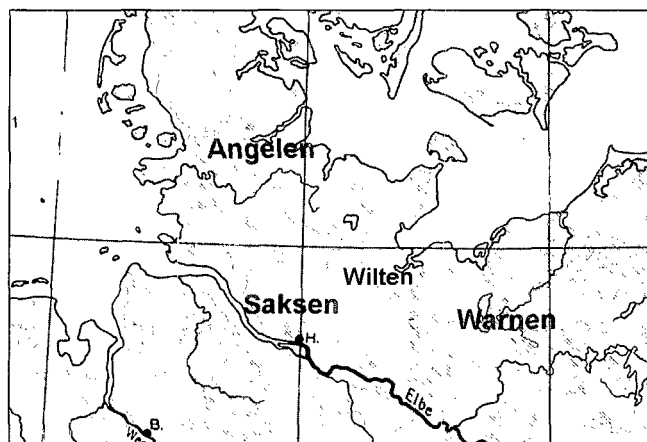
Indicaties voor datering

Voor de toestroom naar de monding van de Rijn van deze bevolkingsgroepen, gezamenlijk tot Saksisch of Angelsaksisch bestempeld, valt een drietal bijzondere perioden te onderscheiden. Diverse bronnen, hoewel niet eensluidend en van een zeer verschillend gehalte, suggereren:

- 1 dat er al een eerste toestroom plaats vond tussen 300 en 450 na Chr. Het is een historisch feit dat de Rijnmond een voor de handel belangrijk en bekend vertrekpunt voor de oversteek naar Engeland was. De suggestie van dit gebied als uitvalsbasis voor de invasie van Hengest en Horsa is zo gek nog niet.
- 2 dat er na circa 450 een aantal spijtoptanten vanuit Engeland terugkeer-

Afb. 6. De locatie van een aantal in de tekst genoemde stammen (omtrekt 400 na Chr.).

Dat de gemengde groep kolonisten dezelfde moet zijn die bij Procopius in het midden van de 6e eeuw de Warnen (dus niet: Wilten) wordt genoemd, is door een ander feit uit de Noord-Duitse

de, respectievelijk daar vandaan voor het eerst naar de Rijnmonding is gegaan.

3 dat er, als gevolg van de Frankische expansie, tussen 540 en 600 na Chr. met enige regelmaat nieuwe groepen toestroomden.

Scriverius' weergave van een zes generaties tellende genealogie van de hierboven genoemde "Casteleyn", hoewel qua herkomst grotendeels niet te traceren, lijkt de gelijktijdigheid van Wilten en Warnen althans voor de 6e eeuw bij de Rijnmond te bevestigen. Hij noemt achtereenvolgens: "de Casteleyn", "Lem", "Dibbout", "Lem", de lang levende "koninck Eseloor" en een bastaardzoon "Valck". Rekenend vanaf een startpunt voor de Wilten omtrent 450, komt men immers gemakkelijk in de vanwege Procopius voor de Warnen aan te nemen periode 534-547 uit. Vanuit het startpunt 400 na Chr. komen we in het begin van de 6e eeuw.

Terugrekenen is ook mogelijk, want Scriverius noemt Willibrord, die in dit gebied in 690 zijn missie begon. Op het eind van de hele passage schrijft hij namelijk:

"In deser manier soo wort dat Lant van Hollant eerst bewoont. Maer dit volck was noch al Heyden noch meer dan anderhalf hondert jaer daer na/ tot dat Sinte Willibrort quam uyt Enghelant met veel goeder Priesteren/ ende bekeerde dat Lant van Hollant totten heylighen Kersten ghelove." Anderhonderd jaar voor 690 doet ons opnieuw in de periode 534-547 belanden. In de genealogie gebruikt Scriverius de aanduiding "Wilten" voor het laatst bij de tweede generatie. Kan het zo zijn dat het aandeel van de Warnen in de bevolkingsgroep geleidelijk meer dominerend werd? Wellicht vereist dát weer iets te veel vertrouwen in de bronnen waar Scriverius zijn informatie van betrok. Hoe dan ook, een Radiger en een Hermegisklus vallen er in het opmerkelijke rijtje namen niet te herkennen.

Het in 1840 gepubliceerde werk van J.P. Arend, waarvan de bronnen trouwens al even slecht te traceren zijn (zie noot 45), geeft ons wat meer duidelijkheid over de door Scriverius genoemde personages maar suggereert overigens wél een aanzienlijk vroeger liggende datering. Arend schrijft het begin van een nederzetting "*in de landen bewesten het Vlie*" toe aan Radboud (niet te verwarren met de bekende koning van die naam), en wel omtrent 185 na Chr. In diens zoon Diederik, "*welke de stamvader der Hertogen en Koningen van West-Friesland geworden is*" herkennen we Dibbout. Diederiks zoon, Lem of Willem, de tweede Lem van Scriverius, is bij beide schrijvers de stichter van Haarlem. De lang levende "koninck Eseloor" is onmiskenbaar dezelfde persoon die door Arend "Udolf Haron" wordt genoemd. Deze heerser leefde volgens Arend van circa 343 tot ná 433 na Chr. en was, hoewel niet de zoon ervan, afkomstig uit hetzelfde geslacht als zijn directe voorganger Lem. De zonen van Udolf, "Hengst" en "Hors", zouden Brittannië hebben oververd, terwijl zijn dochter en schoonzoon de voorouders werden van de later zo bekende koning Radboud. Ook al omdat de dateringen van Arend twijfelachtig zijn, is het wel erg verleidelijk om in de eerstgenoemde Radboud de waarschijnlijk omtrent 540 levende Radiger van Procopius te herkennen. Als dit laatste klopt, zou de datering van de zo meteen onverwacht in het verhaal terugkerende koning Eseloor (Scriverius) annex Udolf Haron (Arend) globaal in het laatste kwart van de 6e tot en met het eerste kwart van de 7e eeuw geplaatst kunnen worden.

Wilten en Warnen, van "Saksisch" naar "Fries"

De gemengde bevolkingsgroep tussen de mondingen van de Rijn en de Maas werd vanuit de laat-Romeinse tijd en vanuit het perspectief van de Merovingische Franken veelal Saksisch genoemd. Ook De Beka, in de op de Merovingi-

sche invloed gegrondveste traditie van de Abdij van Egmond, had het nog over de Nedersassen. Het was bij de Franken voor de vanuit het noorden ervaren bedreiging waarschijnlijk een gemakkelijk, niet nodeloos genuanceerd, begrip. Het was de bevolkingsgroepen aan de verkeerde kant van de Rijn al eerder overkomen, dat zij - met dank aan Caesar - allen Germaan werden genoemd, en uiteindelijk zichzelf Germaan gingen noemen, of zij dat nu waren of niet.⁵⁶

De groep waarover het hier gaat had een sterke band met de Friezen. In een vertaling van De Beka uit de 14e eeuw zien we het nog: *“Daerna lange tijt (d.w.z gedurende lange tijt na de stichting van Wiltenborch) makeden die Wilten een eendrachticheit mitten Vriesen, dat si wouden den Rijn dat rivier opvaren ende mit heercracht vervechten alle tlant van Gallen (Gallië).”*⁵⁷ De nauwe relatie blijkt al helemaal uit het relaas van Scriverius dat de kleinzoon van de Leidse kastelein, Dibbout (generatie 3), koning van de Friezen werd. Een achterkleindochter van Dibbout (met een onbekende naam, uit generatie 6) werd koningin van Friesland. Wie we ook in Dibbout willen herkennen, het een en ander geeft in elk geval wél voeding aan de hypothese dat een tak van het Friese koningschap in het Hollandse kustgebied is ontstaan.⁵⁸ Voor een deel valt de band wellicht te verklaren uit een vanuit Noord-Nederland meegekomen bevolkingsgroep. Maar dat kan toch niet het hele verhaal zijn. Hoe wordt een Warn of Wilt (onder één noemer gebracht: Saks) nu toch koning van de Friezen? De hypothese van Bazelmans, dat hier opnieuw het collectief omlabelen heeft plaatsgevonden, wint ons inziens bescijst aan kracht⁵⁹: de stevige confrontatie van de bewoners van Noordwest-Nederland met de Franken vanaf het eind van de 7e eeuw maakte in elk geval duidelijk wie er de Frankische vijand was. De Franken zullen de behoefte aan een eenduidig label hebben

gehad. De echte Saksen woonden in hun begrip verder naar het noordoosten. Warn, Wilt of Saks, naar alle waarschijnlijkheid werd je als bewoner van de Nederlandse kuststreek vanaf die tijd gewoon Fries genoemd.

Het is van belang dat we naar aanleiding van de het laatst aangehaalde passage van De Beka, naast de Friese relatie, ook het verband tussen het kustgebied en de Wiltenborch (het latere Utrecht, althans de bisschopszetel van Willibrord⁶⁰) herkennen. Of de Wiltenborch mogelijk ook het restant van het castellum Vechten is geweest doet hier niet ter zake.⁶¹ Het leidt ons wel naar de aankomst van het Christendom, in 690 na Chr. in de persoon van Willibrord. Scriverius: *“Ende van desen Coninck Engistus (de hierboven al aangehaalde Hengist) gheslacht soo wort gheboren Sinte Willibrort/ Sinte Jeroen/ ende Sinte Aelbrecht die tot Egmont leyt.”* Al zal het bij dit laatste niet om een directe familieband gaan, de Angelsaksische verwantschap laat zich nauwelijks loochenen. Verschillende andere bronnen spreken daar van. Willibrord mocht - en kon - in dit gebied prediken in zijn eigen taal. Bij Johannes de Beka klinkt dat nog zo: *“Ende want die heilighe leerers gheboren waren in Enghelant van der Nedersassen geslachte, daerom (mochten) si de bet prediken die ewangeli in duutscher tonghe.”*⁶² Wat is er logischer dan je missie te starten in een gebied waar je een gelijke cultuur en zelfs verwantschap weet, waar men zelfs je eigen taal verstaat? Willibrord was “een (Angel-)Saks” en predikte in de eigen taal voor “zijn (Angel-)Saksen”: maar hij werd de bisschop van de Friezen.

Een koning in Voorburg?

Holwerda heeft ook een versie van de tekst van De Beka gelezen en in het boek over zijn opgraving van Forum Hadriani een voor ons cruciale passage geciteerd⁶³: *“His itaque gestis, Dani cum Nordtmannis omnes Hollandos nimis acriter affligentes, devenerunt ad Kene-*

mariam, ubi sancti Confessoris Adelberti dilapidaverunt ecclesiam, beatum Ieronem Presbyterum in Noertich, ut traditur, capite truncantes, et castrum munitissimum Aurindubii quondam regis prope Voerburch, prope Delft destruentes."

De als amateur-archeoloog actieve classica J. Hees vertaalt dat voor ons als volgt:

"Toen deze dingen dus gebeurd waren, belandden de Denen, die met de Noormannen alle Hollanders al te wreed versloegen, in Kennemerland, waar zij de kerk van de heilige belijder Adelbert afbraken, terwijl zij de gezegende Hiëronymus (Jeroen) priester in Noordwijk, zoals overgeleverd wordt, onthoofdden, en terwijl zij het zeer versterkte fort van Aurindubius, eens koning, dichtbij Voorburg, dichtbij Delft verwoestten."

Deze verwoesting valt te plaatsen tussen 856 en 863, en zeer waarschijnlijk zelfs in het laatstgenoemde jaar.⁶⁴

Hoewel in andere versies wordt gesproken van "castrum munitissimum Aurindubii quondam regis prope Vorenburgh destruentes"⁶⁵ en de naam van de locatie ook wel is gelezen als "Norenbourch", "Vorenborch" en "Vorenburgh" is het aannemelijk dat er via de Abdij van Egmond een reëel historisch feit is overgeleverd: de vernietiging, op z'n laatst in 863, van een flink versterkte positie in de buurt van een dorp dat vóór die burch lag of dat die "burch" zelfs was. Een positie die door een zekere Aurindubius of Aurindulius was gesticht⁶⁶, versterkt of toch ten minste diens eigendom was geweest. Ondanks het aantreffen van Merovingisch en Karolingisch materiaal en zijn constatering "dan moet deze gracht nog op een betrekkelijk groote diepte tot in de 14e eeuw hebben bestaan" kon Holwerda er maar weinig mee.

Dat Holwerda over de passage heen stapte zal niet weinig zijn veroorzaakt door de in de periode tussen De Beka en Scriverius steeds weer anders weergegeven namen. Bij Willem Heda⁶⁷ in 1521 lezen we naar aanleiding van

enerzijds Johannes de Beka, anderzijds de context van inmiddels grote aandacht trekkende Romeinse vondsten⁶⁸: "... toen de zeer versterkte burch, die in die provincie daar werd gebouwd door Aurelianus, eens Augustus, die ze over het algemeen Aurundilius noemen, verbrand werd ..." Heda koos dus voor de naam Aurundilius en schiep daarbij bovendien verwarring door - bij wijze van verbetering - "Aurelianus" te suggereren. Omdat de op Romeinse munten met een lauwerkrans getooide keizers nu eenmaal ezelsoren lijken te vertonen, en daarop ook nogal eens namen als Aurelianus en "Aelius Hadrianus" prijken, werd door Junius⁶⁹ in 1570 zelfs de naam "Elinus" gebruikt. De hem bekende Madelinus munt kan daarvan ook de oorzaak zijn. De op hem volgende schrijvers besloten tot diverse oplossingen, waaronder die van "koning Eseloor": Bij Boxhorn⁷⁰ in 1650 vindt men "Ik weet niet van welke zegsman Johannes Beka ... overlevert dat deze daar door Aurelianus Augustus gesticht zou zijn." Bij Hegenitus⁷¹ vertalen we "... waarop het fort van Ritzardus, een koning van Frisia, stond, die/dat ze Elinus/m en Auredulius/m noemen, in werkelijkheid (is) die berg Koninck Eseloors Berg." Scriverius maakte het tegen 1660 al helemaal mooi: "En van desen Heer Lemso wort geboren die machtige Coninck Eseloor. Dese Coninck Eseloor was dus gheheten omdat sijn Ooren so lanck waren oft een Ezel hadde gheweest: oock soo was hy seer groot/ ende hadde een Wijf die oock een Reusinne was/ daer hy veel kinderen aen wan/ ende een dochter die daer na Coninginne van Vrieslant was. Dese Coninck Eseloor was Coninck van den Slaven/ dat nu Hollanders sijn. Dese Coninck Eseloor die leefde seer langhe ..." Dat Hegenitus het bovendien over "castrum Ritzardi" heeft, zal wel veel te maken hebben met het inmiddels bekend zijn van de passage uit Procopius: de Radiger van Procopius en de Aurundilius van Heda zouden door hem wel eens kunnen zijn versmolten tot Richard Arundel.

Maar wat moeten we toch met dat steeds weer terugkerende Friese koningschap? De al meerdere malen aangehaalde publicatie van Bazelmans⁷² geeft een onverwachte en uiterst welkome handreiking. Onder verwijzing naar een door A. Pol in voorbereiding genomen publicatie toont Bazelmans de afbeelding van een bij het Koninklijk Penningkabinet berustende gouden munt. Zie onze afb. 7.

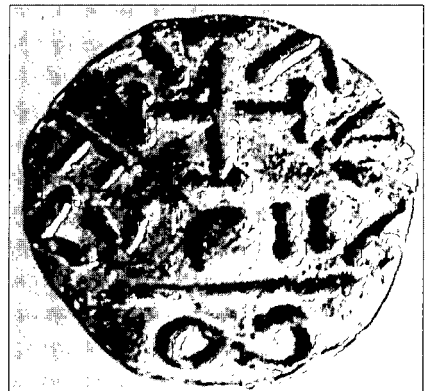
Het gaat om een munttype met de omschriften AVDVLVVS FRISIA (voorzijde) en VICTVRIA AVDVLFO (keerzijde), waarvan vijf exemplaren bekend zijn; of FRISIA (voorzijde) en AVDVLVVS (keerzijde), waarvan twee exemplaren bekend zijn. De productie van deze munten is goed gedateerd door het voorkomen van beide typen in de schat van Escharen, die rond 600 in de grond is verborgen. Een terminus post quem wordt gevormd door het jaar 579 toen de beeldenaar “kruis op globe” voor het eerst op Byzantijnse munten werd geplaatst; dit gebruik vond na 587 ook algemeen ingang in het Merovingische Rijk. Bazelmans zegt naar aanleiding van A. Pol⁷³: “Verschillende numismaten hebben gesteld dat het hier gaat om een muntslag door een onbekende Friese koning of machthebber”.

Het kan toch haast niet missen: wie kan de “Audulfus” van deze munt anders zijn dan de door De Beka en anderen Au(rin)dulius of Au(rin)-

dubius genoemde man? In de door ons bekeken middeleeuwse overlevering zal de naam van Udolf, in het Fransisch en het Oudfries overigens “Odolf” respectievelijk “Adolf”, gelatiniseerd zijn naar Audulfus, Audulius of zelfs Audubius. De “f” de “i” en de “bi” zullen in handschriften en op munten al gauw slecht gelezen en dus verwisseld worden. Het invoegen van de letters “rin” of “run” kan later of al direct bij de latinisering zijn gebeurd. Verder valt te bedenken dat een al te lange naam op een munt wat minder gewenst of misschien niet nodig is geweest. Kortom, de via de overlevering als Aurindulius, Aurundilius, Aurindubius of zelfs “Eseloor” tot ons gekomen naam heeft, naar het zich laat aanzien, betrekking op de Friese koning Adolf: de koning aan wie het “castrum munitissimum quondam regis prope Voerburgh” is toegerekend. Op grond van enerzijds de datering van de munt, anderzijds de na circa 650 steeds duidelijker geschiedschrijving waarin hij tot op heden niet goed is geplaatst, zal deze Friese koning tussen circa 575 en een moment in de eerste helft van de 7e eeuw aan de macht zijn geweest. Dit doet bovendien recht aan de gewaarwording dat zijn voorganger Radboud wellicht dezelfde is als de Radiger van Procopius (zie de daarbij door ons gegeven indicatie voor een datering).

Het door Pol gesignaleerde probleem, dat de kwalitatief goede stijl van de munt moeilijk in de Friese muntpro-

Afb. 7. Tremissis Audulfus Frisia uit de schatvondst Escharen (collectie Koninklijk Penningkabinet). Links: met het omschrift FRISIA (vz). Rechts: met het omschrift AVDVLVVS (kz).

ductie valt onder te brengen en eerder doet denken aan een Noordfrankische herkomst, wordt op deze manier charmant opgelost. Met het oog op de al bij Procopius blijkende Merovingische huwelijksbanden en de nabijheid van Voorburg ten opzichte van het Noordfrankische gebied (dichterbij dan het Noord-Nederlandse kerngebied van “de oorspronkelijke” Friezen) mag voor de munt nu naar alle waarschijnlijkheid een West-Nederlandse herkomst worden verondersteld. Het zou ons niet verbazen als er te zijner tijd nog eens een dergelijke munt in Voorburg wordt aangetroffen, als dat al niet reeds het geval is geweest.

Het accepteren van deze toerekening werpt een nieuw licht op het, ondanks het bewoningshiaat in Noord-Nederland, voortbestaan of weer hernieuwen van de Friezenaam in West-Nederland. Volgens ons ligt hier óók het antwoord op de hierboven al eerder gestelde vraag, hoe een Warn of Wilt (onder één noemer: Saks) nu toch koning van de Friezen kon worden: hij werd, ongeacht zijn afkomst, gewoon Fries genoemd.

Hoe het in Voorburg en West-Nederland verder ging

Als de hierboven gepresenteerde toerekening acceptabel is en de spaarzame archeologische waarneming ons niet bedriegt, hebben we nu meer informatie over hoe het in Voorburg en West-Nederland na circa 600 verder ging. De tussen de monding van de Maas en de Rijn en de voor de burcht van koning wonende bevolking beleefde in de 7e eeuw een periode van relatieve welvaart. Bij hen voegden zich inwijkelingen op zoek naar een veilige - heidense - haven voor de Franken en hun onwelkome geloof. Het via de handel op Dorestad en de huwelijksbanden van hun heerser geïntensiveerde contact met de Franken bracht de introductie van nieuw en beter aardewerk en een eigen muntslag. Geleidelijk aan werden zij steeds vaker Fries genoemd.

Omstreeks het midden van de 7e eeuw was het centrale rivierengebied, Dorestad inclusief, vast in “Friese” handen.⁷⁴ De uiteindelijk toch gewelddadige confrontatie met de Franken en de Frankische cultuur maakte aan die voorspoed in de 8e eeuw tijdelijk een eind. Na de kerstening en een Karolingisch herstel, ging het rond 830 door de Noorse en Deense invallen grondig mis. Niet lang na 830 vielen de inkomsten uit Dorestad voor de Frankische koning weg. Ook de bisschop verloor na de plundering van Utrecht in 834 de greep op zijn bezittingen. In 858 ging hij voor bijna 70 jaar in ballingschap.⁷⁵ In of vlak voor 863 werd ook zijn bezit bij Voorburg verwoest.⁷⁶ Daarna werd het rustiger. De lokale bewoners maakten er het beste van, zij gebruikten de brokstukken voor de wederopbouw van een dorp, een paar honderd meter verder naar het oosten. De bisschop begon aan het weer bij elkaar rapen van zijn bezit. Een van de middelen die het bisdom daartoe te baat nam, was het opstellen van een lijst van de goederen die het van oudsher toekwam. Dit itinerarium van Utrecht is in de late 9e eeuw en de eerste helft van de 10e eeuw tot stand gekomen. Twee latere afschriften bevatten de oorspronkelijke lijst. Daarin wordt vermeld, dat er bezittingen aan de St. Maartenskerk zijn geschonken, liggende in Fore (Veur, tegenwoordig Leidschendam) en Foreschate (Voorschoten) ieder drie boerderijen, en twee boerderijen in Fore(n)burg. De burcht van de Friese koning Adolf, annex Aurindulius, alias “Eseloor”, is dan al geschiedenis. De restanten lagen ten westen van het nieuwe dorp en bleven goed zichtbaar tot in de 14e eeuw.

Samenvatting en synthese

Zowel het karakter van het zojuist in Voorburg hervonden aardewerk als de vondstomstandigheden maken het aannemelijk dat zich op of nabij de locatie van Forum Hadriani tussen circa 300 (of eerder) en 550 na Chr. een nederzetting heeft bevonden. Mogelijk

gaat het ook om een grafveld. Dat dit nog niet eerder is opgemerkt, heeft alles te maken met een complex van oorzaken. Te denken valt aan wantrouwen jegens de laatmiddeleeuwse overlevering, de specifieke vooraannames van de opgravers, tekortschietende kennis en aardewerktypologieën, alsook de lokale vondstomstandigheden waarbij het post-Romeinse niveau voor een deel is verdwenen. Een nader onderzoek van de bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden berustende vondsten en registraties van Reuvens en Holwerda zal deze conclusie kunnen bevestigen of ontkrachten.

De overlevering van aanduidingen als “Wilten” en “Warnen” geeft een niet mis te verstane aanduiding waar wij de herkomst van een belangrijk deel van de lokale bevolking kunnen vinden: in Holstein aan de oevers van de beneden-Elbe en de Oder, en aan de kust van de Oostzee. Deze bevolkingsgroepen, al dan niet aangevuld met Angelen en Noord-Nederlandse Friezen, zijn ten tijde van de Angelsaksisch en Saksisch genoemde migraties in de tussen 250 en 400 na Chr. deels ontvolkte Rijnmond neergestreken. Zij hebben daarbij hun eigen culturele kenmerken meegenomen, zoals die ook tot uitdrukking komen in het later Angelsaksisch en Saksisch genoemde aardewerk. Hun oorspronkelijke identiteit is ons overgeleverd via de circa 200 of meerdere jaren later opgetekende heiligenlevens en annalen⁷⁷ en via de Abdij van Egmond bij de laatmiddeleeuwse geschiedschrijvers terechtgekomen. Het ziet er naar uit dat een grondige herlezing van de oorspronkelijke bronnen dit beeld kan bevestigen.

Aanvankelijk werd deze bevolking meer aangeduid als Saksen of Nedersaksen, maar tegen het eind van de 7e eeuw lijkt zij te worden omgelabeld naar Fries. Uit haar midden komen Friese koningen voort. Het vanuit dit gebied opereren van de Angelsaksische Willibrord en zijn benoeming door de Franken tot bisschop van de Friezen,

met een zetel in Wiltenborch annex Utrecht, bevat dezelfde suggestie en geeft voeding aan een van de hypothesen van Bazelmans, te weten dat de nieuwe Friese identiteit veel met het Frankische etnografische spraakgebruik van doen kan hebben.

Naar aanleiding van het “hervinden” van een tussen 587 en 600 te dateren munttype, met daarop de vermelding van de Friese koning Audulfus of Audulius (in het Oudfries Adolf), ziet het er sterk naar uit dat de door geschiedschrijvers als Johannes de Beka uit de hagiografie en annalistiek overgenomen naam Au(rin)dulius, een reëel historische heerser betreft. Als dit juist is gaat het hier onmiskenbaar om een Friese koning uit een in oorsprong “Angelsaksisch” geslacht, die aan de macht was in de periode 550-650. Hij was dan de eigenaar van het later naar hem genoemde “castrum munitissimum”, of het nu een burcht of een versterkte nederzetting was. Deze versterking moet na de Franse penetratie in dit gebied en het einde van het Friese koningschap in de 8e of het begin van de 9e eeuw in het bezit van het Utrechtse bisdom zijn gegeven en uiteindelijk in of vlak voor 863 door de Noormannen zijn vernietigd. Het door het bisdom daarna opstellen van het Utrechtse itinerarium diende ter inventarisatie en het weer oppakken van het kerkelijk beheer. De lokale bevolking zat ook met de brokken, maar maakte van de letterlijke brokstukken bij de wederopbouw wel een dankbaar gebruik. Het hoogmiddeleeuwse Voorburg verrees “voor de burcht”, op een locatie iets ten oosten van het voormalige Forum Hadriani, en ontleent aan het itinerarium zijn eerst bekende historische vermelding: Fore(n)burg. De oude grachten, restanten van muren en wallen van de oude versterking - het in de vroege Middeleeuwen hergebruikte Forum Hadriani - bleven nog lang zichtbaar.

De auteurs staan open voor elk argument dat de plausibiliteit van deze conclusies ondergraaft of versterkt. Voor het nadere onderzoek hebben wij hier in elk geval een aantal richtingen gesuggereerd.⁷⁸

Populierendreef 816
2272 HP Voorburg
e-mail: wil.dejonge@inter.nl.net

Noten

- 1 De auteurs zijn lid van de Archeologische Werkgroep Voorburg (AWV). Voor de op- en aanmerkingen, en de aanzienlijke hoeveelheid aanvullende informatie naar aanleiding van het concept bedanken zij hier: Jos Bazelmans (ROB), Menno Dijkstra (IPP en "Frisia" project), Hans Koot (gemeentearcheoloog Rijswijk), Guy de Mulder (Provinciaal Archeologisch Museum te Velzeke), René Proos (Provinciaal archeoloog Zuid-Holland) en Bouke Jan van der Veen (Koninklijk Penningkabinet); voor de welhaast juridische nauwgezetheid van de tekstredactie, Robert Hirschel (AWV); voor de grote steun bij het bibliotheekonderzoek en het bijeenhouden van het gezin van een der auteurs, Adelheid van 't Veer (AWV); en voor de vele wijze lessen over de (on)betrouwbaarheid van aardewerktypologieën en hoe daar mee om te gaan, Paul Stuurman!
- 2 Zie W. de Jonge, J.-L. E. Marcillaud en C. Milot 1996 en W. de Jonge en C. Milot 1997.
- 3 Vgl. J. Bazelmans 2000, p. 43 en noot 146; Gysseling 1959; E.J. Bult en D.P. Hallewas 1990, p. 73.
- 4 J.H. Holwerda 1925, p. 233.
- 5 D.P. Blok 1968.
- 6 E.J. Bult en D.P. Hallewas 1990.
- 7 Zie voor een uitstekend overzicht J. Bazelmans 2000.
- 8 W.J. de Boone 1956.
- 9 "Fries" nadrukkelijk tussen aanhalings-tekens: het gaat hier om het aanhalen van het spraakgebruik m.b.t. de bevolkingsgroep die rond het begin van de jaartelling in het noorden en westen van Nederland aanwezig was.
- 10 We hebben het dan over de Vroege of Midden IJzertijd. Gezien de stijlgroepen van de Late IJzertijd, conform R.M. van Heeringen 1992, kan de Late IJzertijd buiten beschouwing worden gelaten.
- 11 J.H. Holwerda 1925, p. 232-233.
- 12 E. Knol 1993, p. 60, de in de afbeelding opgenomen potten met de nummers 3 t/m 9.
- 13 W.J. de Boone, 1956. Hij verwijst naar Zemmerzake en Port-Arthur bij Gent. Een eerste indruk van de Vlaamse archeoloog G. de Mulder, maar dan op grond van vondsten bij Dendermonde, wijst ook in de (vroeg-) "Saksisch" genoemde richting.
- 14 A. van Doorselaer en L. Opsteyn 1999, p. 18 (fig. 4, nr. 16). A. van Doorselaer en M. Rogge 1991, p. 117 (Abb. 2, 15). De versiering wijkt af en de urn zou - gezien het baksel - van lokale makelij zijn.
- 15 A. van Doorselaer en M. Rogge 1991, p. 118.
- 16 D.P. Hallewas en J.F. van Regteren Altena 1980, p. 188.
- 17 Zie NN 1985, p. 5 en C. Milot 1985, p. 9-13.
- 18 De gegevens in deze alinea zijn ontleend aan een grove profielschets van de hand van T.M. Buijtdorp en de daarop aangebrachte meetgegevens van W. van de Bos.
- 19 Gehoord werden: W.M. Jung, W. van de Bos, C. Milot en T.M. Buijtdorp.
- 20 W.M. Jung.
- 21 "Inheems-Romeins" in de zin van de te doen gebruikelijke (impliciete en niet gevalideerde) typologie. Daarbij gaat men er over het algemeen nogal eens van uit dat dit aardewerk in de context van Romeinse nederzettingen grotendeels is verdwenen rond het midden van de 2e eeuw na Chr.
- 22 C.J.C. Reuvens 1828. Er is een afbeelding te vinden in T.M. Buijtdorp 1982, p. 144 (afb. 3).
- 23 J.H. Holwerda 1915, p. 11.
- 24 J.H. Holwerda 1923, p. 8.
- 25 J.H. Holwerda en M.A. Evelein 1911, p. 18.
- 26 Ibid., p. 18-19.
- 27 Holwerda 1923; de foto op pagina 61 (Pl. VII).
- 28 Via de internetsite van de VU (<http://www.let.vu.nl/onderzoek/projecten.nsf>) is een uitgebreide database beschikbaar. De auteurs hebben deze nog niet kunnen inzien. De bij dit project betrokken J.G. Aarts schreef overigens een in dit verband (van vroegmiddeleeuws gebruik) belangwekkende dissertatie: De wisselende functies van het Romeinse geld in het gebied van Gallia Belgica en Germania Inferior van 50 v. Chr.-450 n. Chr.

- 29 C.J.C. Reuvens 1827. Hij trof ze niet zelf aan, maar zegt de informatie te hebben ontleend aan "de Nestor der hollandsche geleerden" en bedoelde daarmee waarschijnlijk Junius (vgl. noot 69). Overigens vermeldt hij ook de vondst van veel later materiaal: een munt van Jan I (graaf van Holland) en een munt van Maximiliaan en Filips van Oostenrijk.
- 30 Baart 1990 en Van der Vin 1999. Ook Bazelmans houdt daar rekening mee (Bazelmans 2000, p. 44). Van het Koninklijk Penningkabinet vernemen we, op grond van een onderhanden inventarisatieonderzoek, dat het aantal bekende exemplaren in Zuid-Holland (en andere provincies) van laat-Romeinse munten die tezamen met vroegmiddeleeuwse munten gevonden worden in een zelfde vindplaats zodanig toeneemt dat de veronderstelling van hergebruik steeds minder hypothetisch lijkt (mededeling B.J. van der Veen).
- 31 G. Gorris e.a., 1953, p. 30.
- 32 J.E. Bogaers 1966.
- 33 A. Pol 1978, p. 151. Op basis van een eerdere melding van De Boone (ook in Westerheem).
- 34 T.M. Buijtenorp c.s. 1989, p. 43
- 35 D.H. de Jager en D.C.M. Raemakers, 2000.
- 36 Procopius van Caesarea was de secretaris van de veldheer Belisarius en schreef in klassiek Attisch Grieks onder meer de geschiedenis van de oorlogen van de Oost-Romeinse keizer Justinianus (Historikon in acht boeken, waarvan twee over de oorlog met de Vandalen en vier over die met de Goten). In dit geval gaat het om de bron "De bello Gothico".
- 37 Johannes de Beka was een Nederlandse geschiedschrijver in de 14e eeuw. Zijn Chronicon Episcoporum Trajectensium is de bekendste Nederlandse graven- en bisschoppenkroniek en een der belangrijkste Nederlandse geschiedwerken. In de oudste handschriften loopt het tot in het jaar 1346. Het werk is nogal eens historisch onbetrouwbaar, maar heeft in zijn tijd grote invloed gehad. Over afkomst en leven van De Beka is weinig meer bekend dan dat hij gedurende enige tijd monnik in de abdij van Egmond was. Zijn naam wordt ook wel weergegeven als Johannes de Beke, Johannes de Beke en Johannes de Beca.
- 38 Petrus Scriverius (1576-1660) deed belangrijk werk op het gebied van de bronnenkritiek (Oudt Batavien, 1606; Batavia Illustratie, 1609; Beschrijvinghe van Out Batavien, 1612). In 1663 verscheen postuum het hier relevante werk "Het oude Goutische Chronyckken". Het bevat veel informatie uit de Chronicon van Johannes de Beka.
- 39 De Bello Gothico IV, caput 20.
- 40 E. Gibbon 1776-88, XXXVIII, 1. Het is bepaald niet ondenkbaar dat dit dezelfde vrouw is die bij het overlijden van de Merovingische koning Charibert IV in 567 of 568 "een van zijn koninginnen" was. Haar droevige lot valt te vernemen bij Gregorius van Tours (IV, 26). Gibbon spreekt ook het vermoeden uit dat de Angelse prinses verwant was aan de hoofden van de Angelen die in 527 in het oosten van Brittannië, tussen de Humber en Theems, waren geland en daar de grondleggers van East-Anglia zijn geworden.
- 41 W.J. de Boone 1956: "De geschreven bronnen notuleren alleen nog de vernietiging van dit volk onder de Frankische koning Chlotarius, een notitie die men archeologisch wel zo zal moeten uitleggen, dat van die tijd af de eigen Warnse vormenwereld vrijwel geheel heeft plaats gemaakt voor de geïmporteerde Merovingisch-Frankische cultuur." Zie ook W.J. de Boone 1951. Juist omdat De Boone het over de Rijnmond had, is er over de exacte datering een discussie gevoerd: zie D.P. Blok 1968, p. 19-20.
- 42 Holwerda 1925, p. 234. Voor nadere informatie over Adam van Bremen, zie internet: <http://newadvent.org/cathen/01132c.htm> (the Catholic Encyclopedia). Het is waarschijnlijk dat Adam van Bremen zijn informatie aan Beda heeft ontleend.
- 43 Voor een gedetailleerde weergave van de vele bronnen en interpretaties over de exacte datum, zie internet: <http://freespace.virgin.net/david.ford2/adventus.htm> (Adventus Saxonum by Michael Veprauskas).
- 44 Johannes de Beke 1347, caput 3. "Slavi qui et Wilti", ofwel Slaven die Wilten zijn.
- 45 Arend 1841, p. 38-54. Deze verwijst daar bovendien zo opvallend naar D.J. van Lennep 1839 dat wij vermoeden dat er in die publicatie wel meer bronverwijzingen te vinden zullen zijn.
- 46 Johannes de Beke 1347, caput 3. "Hic agrestis Wiltorum populus post eversionem urbis Antonine castrum munitissimum fabricavit, quod ex eiusdem dire gentis cognatione Wiltenburch nomen accepit.", ofwel in de wat latere vertaling "Dit wilde

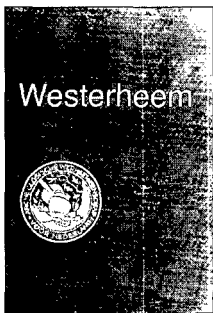
- volc dat men Wilten hiet, nadat si die stat die Antonina hiet, ghedestruiert hadden, doe tymmerden si een sunderlinge vast casteel, dat van dien wreden volke sinen name ontfinc en hiet Wiltenborch". De naam Wiltenborch komt in de bronnen het eerst voor - als Uiltaburg - bij de rond 731 schrijvende Engelse monnik Beda (vgl. noot 60). We hebben het sterke vermoeden dat veel meer informatie van De Beka van Beda afkomstig is.
- 47 Als mogelijke bronnen noemt Bruch (De Beke, 1347): Sigebertus Gemblacensis; Beda Historia Ecclesiastica en Regio Prumiensis; Vita Ieronis; Vita S. Adalberti; Annales Egmondenses; Chronicon Egmondanum; de Rijmkroniek van Melis Stoke en het Chronicon van Willelmus Procurator. Mogelijk ook: Vita Willibrordi; Vita Bonifacii; Vita Gregorii; Vita Radbodi; Narracio de Groninghe, alsmede de Passio Frederici.
- 48 Zie internet: <http://life.bio.sunysb.edu/ee/mrsr/Ethno/> (The European Ethnohistory Database). Maar ook: de Grote Winkler Prins encyclopedie (7de druk 1977), deel 12, p. 139. In plaats van Liutitzen of Lutizen gebruikt men ook wel: "Lutici" (Latijn).
- 49 Ook wel: "Veleti" (Latijn), "Weleter" (Duits), "Wilzen" (Duits) en "Wilcy" (Engels).
- 50 Zie internet: <http://pixel.cs.vt.edu/library/land/wprussia/link/kk-r.txt>.
- 51 In The European Ethnohistory Database (vgl. noot 48) verwijst men voor de bron naar Schmidt: Schmidt, L. 1910 and 1911. Geschichte der deutschen Staemme. I. Die Geschichte der Ostgermanen. II. Die Geschichte der Westgermanen. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- 52 Ibid. Men verwijst voor de bron naar L. Hauptmann: Hauptmann, Ljudmil. 1956. Die Fruehzeit der West- und Suedslawen. pp. 301-331. In Valjavec, Fritz (ed.). Historia Mundi, Vol 5. Francke Verlag, Bern, Switzerland. Vermeldenswaard is ook het bestaan van een "Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum", d.w.z. de wet van Angelen en Warnen d.i. Thuringers (De Boone 1956).
- 53 Zie noot 48.
- 54 Zie voor een goed overzicht J. Bazelmans 2000.
- 55 Vgl. noot 9!
- 56 Zie voor een uitvoerig exposé over de invloed van het gedachtegoed van R. Hachman en anderen W. de Jonge en C. Milot 1997. Bij Bazelmans zien we het thema terug.
- 57 De Beka, vertaling circa 1395, III.
- 58 Vgl. W.A. van Es 1994, p. 90.
- 59 Bazelmans 2000. Zie overigens ook De Beka, vertaling circa 1395, VII: "Also die Engelsche historie inhout, so quamen die Nedersassen, die men nu ghemeenlike Vresen hiet ..."
- 60 Vgl. noot 46 (De Beka). Verder beschrijft Beda (Hist. 5, 11) dat ten tijde van Willibrords missie het castellum dat de missionaris kreeg van Pippijn, in "de oude taal van de mensen" "Wiltaburg, of het oppidum van de Wilten", werd genoemd, maar in de "Lingua Gallica" Traiectum." Nogmaals De Beka (V): "Van welken lande die hoofdstat gheheten is in den latine Traiectum inferius, mer Utrecht hiet si te duutsche." Zie voor andere vermeldingen - met name ook in middeleeuwse heiligenlevens - R.E. Künzel c.s. 1988.
- 61 Bazelmans 2000, p. 59 noot 230, verwijst naar de door Henderikx in 1987 gesuggererde mogelijkheid dat Willibrord - en dus Beda - zich heeft vergist en dat met de Wiltenborch Vechten werd bedoeld, omdat deze plaats ook naar de naam Wiltenborch luisterde.
- 62 De Beka, vertaling circa 1395, VIII.
- 63 J.H. Holwerda 1923, p. 1.
- 64 "Toen deze dingen gebeurd waren" slaat terug op een eerdere passage bij De Beka waarin hij voor 856 de met grote wreedheid uitgevoerde vernietiging van Dorestad meldt (De Beka, vertaling circa 1395, XXVII). Van Es 1994, p. 114: "In 863 horen we voor het laatst van een vikingaanval op Dorestad."
- 65 Johannis de Beke 1347, caput 27b.
- 66 Vgl. Scriverius: "Dese Coninck ... dede maecken by Voorburch een al te grooten Casteel/ soo datmen sijns ghelijcke niet en wiste van grootheyt/ noch van hoocheyt."
- 67 Wilhelmus Heda leefde vanaf het midden van de 15e eeuw tot 1525. Heda's roem berust op zijn Historia Veterum Episcoporum Ultrajectinae sedis et Comitatum Hollandiae (in 1521 voltooid).
- 68 J.H. Holwerda 1923, p. 1: "arce munitissima in ea provincia ab Aureliano quondam Augusto illic constituat, quem vulgo Aurundilium vocant, in vico Voorburgh".
- 69 Hadrianus Junius (1511-75) was een Hooranse medicus en humanist. Hij schreef zijn in 1588 uitgegeven "Batavia" omstreeks 1570.
- 70 Marcus Zuerius Boxhorn (1612-53) was een Nederlandse historicus en Leidse

- hoogleraar. Holwerda citeert hem in 1923.
- 71 Holwerda citeert hem in 1923.
- 72 Bazelmans 2000.
- 73 Ibid., p. 53.
- 74 Vgl. W.A. van Es 1994, p. 91. Die heeft het over "vast in Friese handen".
- 75 W.A. van Es 1994, p. 114.
- 76 Vgl. noot 64.
- 77 Zie noot 47.
- 78 Verder onderzoek:
- vergelijking met vondstmateriaal uit Holstein en het noordoosten van Duitsland;
  - taalkundige analyse voor het gesuggererde verband Aurindilius=Audulius=Audulfus;
  - de bronnen van Johannes de Beka, anders dan Beda (zie ook noot 47);
  - de vondstmateriaal en registraties van Reuvens en Holwerda.

Literatuur

- Arend, J.P., 1840. *Algemeene Geschiedenis des Vaderland van de vroegste Tijden tot op Heden* (deel 1), Amsterdam.
- Baart, J.M., 1990. *Inventarisatie van Romeinse muntvondsten in Noord- en Zuid-Holland*, Amersfoort (Nederlandse archeologische rapporten 12).
- Bazelmans, J., 2000. Een laat-Romeins bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam. In: E. Taayke en E. Kramer (red.), 2000. Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 76-82, 1992-98, 14-75.
- Beda, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, ed. en vert. B. Colgrave en R.A.B. Mynors, 1991.
- Beke, J., de, 1347. *Chronographia*. Uitgave: H. Bruch, 1973. *Chronographia Johannis de Beke*. 's-Gravenhage.
- Beke, J., de, circa 1395 (vertaling). Uitgave: H. Bruch, 1982. *Johannes de Beke, Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant*. 's-Gravenhage.
- Blok, D.P., 1968. De Franken. *Hun optreden in het licht der historie*. Bussum.
- Bogaers, J.E., 1966. Voorburg. *Nieuwsbulletin Koninklijk Nederlandsch Oudheidkundig Genootschap*, 44-45.
- Boone, W.J., de, 1951. De lage landen in de West-Europese politiek omstreeks 500. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 64, 45-54.
- Boone, W.J., de, 1956. Grafveld van de Warnen. *Westerheem* 6/1, 10 ev.
- Buijtendorp, T.M., 1982. Een Romeinse stad bij Voorburg-Arentsburg. *Westerheem* 31/4, 142-163.
- Buijtendorp, T.M., I. Marcillaud, J.-L. E. Marcillaud, C. Milot en A.E. Oostdijk, 1989. Archeologie en Historie. In: Harms, M.J., G.Th Langerak, C. Milot en L. Bolt (red.), *Kroniek van Voorburg. Twintig eeuwen werken en wonen langs de Vliet*. Deel 9. Voorburg.
- Bult, E.J., en D.P. Hallewas, 1990. Archaeological Evidence for the early-medieval Settlement around the Meuse and Rhine Deltas up to ca AD 1000. In: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*. Assen en Maastricht, 71-90.
- Doorselaer, A., van, en L. Opsteyn, 1999. Saksische brandrestengraven op de Zwijvekouter te Dendermonde. *VOBOV-Info* 50, 15-22.
- Doorselaer, A., van, en M. Rogge, 1991. Spätromische und völkerwanderungszeitliche handgefertigte Keramik im Gebiet zwischen Scheldetal und Nordseeküste – Late Roman and Migration Period handmade pottery from the Area between the Scheldt and the North Sea. Sonderdruck aus: *Studien zur Sachsenforschung* 7. Hildesheim, 113-120.
- Es, W.A., van, 1994. Friezen, Franken en Vikingen. In: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*. Amersfoort, 82-119.
- Evelein, M.A., 1911. *Opgravingen in het Klein-duin te Katwijk-Binnen*. OMROL V, 69-75.
- Gibbon, E., 1776-88. *The decline and fall of the Roman Empire*, London.
- Gorris, G, H. Hardenberg en N. J. Pabon, 1953. *Dorp aan de Vliet*. Voorburg.
- Gregorius van Tours, circa 590. *Historiae* (uitgave AMBO, 1994. Baarn).
- Gysseling, M., 1959. De oudste plaatsnamen in Holland en Utrecht. In: M. Gysseling en D.P. Blok (red.), *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*. Amsterdam (Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 17), 1-12.
- Hallewas, D.P., en J.F. van Regteren Altena, 1980. Bewoningsgeschiedenis en landschapontwikkeling rond de Maasmond. In: A. Verhulst en M.K.E. Gottschalk (uitg.), *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*. Gent, 155-207.
- Hallewas, D.P., 1986. Archeologische gegevens over de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van het mondingsgebied van

- de Oude Rijn en hun relatie tot het landschap. In: *Rotterdam Papers V*, 173-182.
- Heeringen, R.M., van, 1992. *The Iron Age in the Western Netherlands*. Amersfoort.
- Holwerda, J.H., 1912. Opgraving in het Klein duin te Katwijk-Binnen. *OMROL VI*, 48-53.
- Holwerda, J.H., 1914. Het grafveld van Rijnsburg. *Leidsch Jaarboekje XI*, 43-49.
- Holwerda, J.H., 1915. Opgraving bij Arentsburg te Voorburg. *Vereeniging tot het doen van opgravingen in Nederland, verslag over 1914*. 's-Gravenhage.
- Holwerda, J.H., 1923. *Arentsburg, Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*. Leiden.
- Holwerda, J.H., 1925. *Nederlands vroegste geschiedenis*. Leiden.
- Holwerda, J.H. en M.A. Evelein, 1911. Opgraving bij Arentsburg te Voorburg. *Vereeniging tot het doen van opgravingen in Nederland, verslag over 1910*. 's-Gravenhage.
- Holwerda, J.H. en M.J. Krom, 1907. Opgravingen in het Klein-duin te Katwijk a. R. *OMROL I*, 23-27.
- Jager, D.H., de, en D.C.M. Raemakers, 2000. *Plangebied Effatha. Gemeente Voorburg*. Non-destructief archeologisch onderzoek op het archeologische monument CMA-code 30G-001 (Forum Hadriani). RAAP-rapport 569. Amsterdam.
- Jonge, W. de, J.-L. E. Marcillaud en C. Milot, 1996. Een nieuw kijkje in - en onder - Forum Hadriani. *Westerheem 45/5*, 247-258.
- Jonge, W., de, en C. Milot, 1997. De Cananefaten: Bataafs, Fries... Of wat eigenlijk? Op zoek naar de grootste gemene deler voor de West-Nederlandse archeologie van het jaar nul. *Westerheem 46/2*, 2-13, 46/3, 16-30.
- Knol, E. 1993. *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen* (academisch proefschrift van de Vrije Universiteit te Amsterdam). Amsterdam.
- Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhooff, 1988. *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Lenep, D.J., van, 1839. Verhandeling over de Slaven, Wilten en Warnen. In: *Verhandeling Der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut*. Amsterdam, 189-192.
- Milot, C., 1985. Proefsleuf Forum Hadriani ... of na honderd meter kwam de verrassing. *Kwadrant 3/4*, 9-13.
- NN., 1985. In Voorburg was 't raak. *Kwadrant 3/1*, 5.
- Pol, A. De verspreidingsgebieden van in Nederland geslagen Merovingische gouden munten der 7e eeuw. *Westerheem 27/3*, 145-155.
- Procopius, circa 540-560. *De bello Gothico*. In: Winkler-Verlag, 1966. *Prokop, Vandalenkrieg. Gotenkrieg*. Regensburg, 67-310.
- Reuvs, C.J.C., 1827. Opdelving van een Romeinsch Gebouw bij Voorburg. *Staatscourant 241* (12 oktober 1827).
- Reuvs, C.J.C., 1828. Opdelving van een Romeinsch Gebouw bij Voorburg. *Staatscourant 210* (5 september 1828).
- Scriverius, P., 1663. *Het oude Goutische Chronyckken, of Historie van Hollandt, Zealandt, Vrieslandt, en Uytreght*. Amsterdam.
- Vin, J.P.A. van der, 1999. The Roman coins from Wijnaldum. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga en J. de Koning, *The Excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and medieval times I*. Rotterdam, 185-190.
- Wimmers, W.H., 1986. *Het Merovingische grafveld van Rijnsburg* (niet gepubliceerde scriptie IPP). Amsterdam.

Naaldbanden

Fraai gedecoreerde naaldbanden in grijs en oranje; een sieraad voor uw boekenkast. In elke naaldband kunnen 2 jaargangen Westerheem worden opgeborgen.

De banden kosten f 12,50 per stuk, plus verzendkosten.

De verzendkosten (tot 5 kg) bedragen f 10,75.

Eén band weegt ongeveer 350 gr.

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. naaldbanden met opgave van de gewenste kleur.

In memoriam Jan Kees Haalebos

Met het overlijden van Jan Kees Haalebos, op de vroege ochtend van 6 februari verloor de Nederlandse archeologie één van haar belangrijkste vaandel dragers. Sinds 1995 bekleedde Haalebos de leerstoel provinciaal-Romeinse archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Onder zijn hoede werden er belangrijke opgravingen opgestart in Nijmegen, Woerden, Zwammerdam, Alphen aan den Rijn en Roemenië en maakte de vakgroep een ongekende groei door. Als wetenschapper ontloopte Haalebos zich als een waardig opvolger van zijn leermeester en voorganger Jules Bogaers: punctueel, welbespraakt, weloverwogen, misschien iets minder eigenzinnig maar net zo veeleisend. Op het gebied van Romeins aardewerk en militaire nederzettingen was hij ook internationaal gezien een autoriteit. Haalebos was, zoals we dat tegenwoordig noemen, een wetenschapper 'oude stijl'. Naast een enorme feitenkennis beschikte hij over een tomeloze energie, wat resulteerde in een indrukwekkende lijst van publicaties. Ook voor Westerheem schreef hij een tiental bijdragen. Zijn laatste artikel, over een onderzoek naar limesforten in Roemenië, betekende een mijlpaal in de geschiedenis van Westerheem: het bevat

Jan Kees Haalebos (r.), vereeuwigd met zijn leermeester wijlen Jules Bogaers. De foto is gemaakt in 1978 tijdens de opgraving van een Romeins schip in Woerden (diaarchief Provinciale Archeologie Nijmegen).

te de allereerste kleurenpagina's van ons blad.

In zijn jonge jaren was Haalebos als amateurarcheoloog actief in Hilversum en Heiloo. Het pleit voor hem dat hij ook later de amateurs nooit uit het oog verloor. Zo was hij een graag geziene gast bij de activiteiten van de plaatselijke AWN-afdeling en was hij altijd te porren voor het geven van een lezing. Ondanks zijn drukke bezigheden als hoogleraar hoefde niemand vergeefs bij hem aan te kloppen voor advies of de determinatie van een scherf. Zo'n vraag maakte het beste in hem los: de raderen van zijn wetenschappelijke geest werkten dan op volle toeren en in zijn repliek weerklonk stevast zijn onvoorwaardelijke, harts-tochtelijke liefde voor het vak. Zijn band met de amateurarcheologen kreeg een vast karakter met de toetreding tot de redactieraad van Westerheem in 1997.

De rechtlijnigheid waarmee hij op zijn doel afging werkte wel eens conflicterend, maar zijn handelen was altijd gevoed door een oprechte bezorgdheid over archeologische waarden en wetenschappelijke zuiverheid. Behalve een groot wetenschapper was Haalebos ook een fijn en bijzonder mens. Ondanks zijn status als hoogleraar is Haalebos nooit naast zijn schoenen - of liever gezegd, zijn sandalen - gaan lopen. Zijn positieve levenshouding was voor veel mensen in zijn omgeving een bron van inspiratie. Dat hij de medemens een bijzonder warm hart toedroeg, blijkt uit zijn motto: *'Ieder mens heeft zijn waarde'*.

Jan Kees Haalebos heeft zijn leven in dienst gesteld van de archeologie. En de archeologie is hem daarvoor veel, heel veel dank verschuldigd.

Jan Kees Haalebos is 58 jaar geworden.

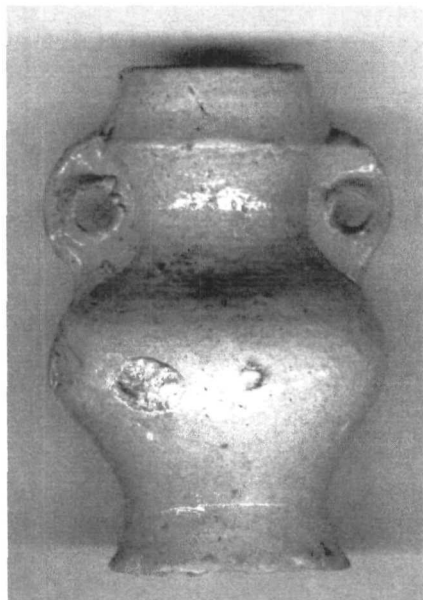
Paul van der Heijden

Waarin een klein kruikje groot kan zijn: het “spinpotje” uit Hoeven, tijd voor een nieuwe visie (3)

Gerrit Groeneweg

In het Westerheemnummer van augustus 1999 publiceerde ik een artikel over kleine steengoedkruikjes uit de periode 1475-1575, zoals die op tal van plaatsen uit onze vaderlandse bodem tevoorschijn zijn gekomen.¹

Dergelijke kruikjes worden in de literatuur soms als inktpotje, maar meestal als spinpotje aangeduid. Ze verschijnen in de loop van de vijftiende eeuw, lijken hun hoogtepunt omstreeks of kort na 1500 te hebben en verdwijnen na circa 1575 (afb. 1).

Het kruikje heeft een beperkt verspreidingsgebied (voornamelijk België en Nederland) en wordt uitsluitend in de directe omgeving van Aken, i.c. Raeren, vervaardigd.

Op basis van de spreiding van het spinpotje in tijd en plaats, mede gelet op de iconografische bronnen, is het gebruik van het spinpotje als hulpmiddel bij het spinnen van wol of vlas niet aannemelijk.

Vooralsnog is er, zo schreef ik toen, aanleiding om te veronderstellen, dat het spinpotje wellicht een met gewijd water gevuld souvenir was, dat de bedevaartganger van zijn pelgrimage naar bijvoorbeeld Aken, mee naar huis nam. Voor zichzelf, dan wel als geschenk voor familie of bekenden.

Ik stelde voor om, zolang we over de gebruiksfunctie nog geen echte zekerheid hebben, het kruikje gewoon spinpotje te blijven noemen.

Om meer zekerheid te krijgen over de werkelijke functie ervan, zullen we ons allereerst een gedetailleerder beeld moeten vormen van de verspreiding van de spinpotjes. Is er bijvoorbeeld een relatie te leggen tussen die spreiding en de herkomst van bedevaartgangers naar Aken (of Kornelimünster, Maastricht, of wellicht nog een ander nabij Raeren gelegen pelgrimsoord). We moeten het spinpotje scherper kunnen dateren: is er een relatie tussen de reformatie en de ondergang van het spinpotje?

Wellicht bieden ook de geschreven bronnen ons nog verdere aanwijzingen. Kortom, ik vond het tijd, dat we eens kritisch naar onze spinpotjes gingen kijken.

Gelukkig was niet alleen ik die mening toegedaan, want tal van trouwe lezers reageerden op mijn artikel.

Eén van die reacties trof u reeds in onze rubriek “Reacties van lezers” in het november/december-nummer van Westerheem aan.²

Voor deze en al de andere binnengekomen reacties ben ik de inzenders bijzonder erkentelijk. Het wordt tijd dat we die reacties eens op een rijtje zetten om te kijken of er aanleiding is mijn hypothese te herzien.

Afb. 1. Spinpotje uit de polder Oosterwolde nabij Elburg. Hoogte 7 cm. Vondst en foto: Jan van 't IJssel.

Afb. 2. Lood-tinnen
pelgrimsampul,
Parijs XVI. Uit:
Bruna 1996.

Afsluitbaarheid

Zonder anderen daarmee tekort te willen doen, ben ik bijzonder blij met de reactie van de heer H.J.E. van Beuningen. Hij was immers één van de eersten in ons land, die het potje - hij noemde het een inktpotje - publiceerde.³ Hij ook is, als nagenoeg geen ander, thuis in de wereld van pelgrimsin- signes en -ampullen. Het is overigens verheugend van hem te mogen verne- men, dat het eerste deel van het boek *“Heilig en profaan”* door een tweede deel zal worden gevolgd.⁴

In zijn reactie merkt hij op, dat de mondopening van de metalen pel- grimsampul die we uit de late middel- eeuwen kennen (circa 1200-1500) ge- makkelijk kon worden afgesloten door deze eenvoudigweg tussen de tanden te nemen en dicht te bijten (afb. 2). Bij steengoedkruikjes ligt dat uiteraard wat minder eenvoudig. Daar rest al snel de keus tussen hetzij een kurk of ander stopje in de mondopening, dan wel een stukje perkament of ander vlies dat met behulp van een koordje om de mondopening heen wordt ge- spannen.

En daarmee raken we direct al een pro- bleem. De mondopening varieert sterk in doorsnede en vereist dus uiteenlo-

Afb. 3. Lood-tinnen
pelgrimsampullen
uit Parijs XV (boven
en midden) en uit
Boulogne-s/M XVB
(onder). Uit: Bruna
1996.

pense formaten stoppen, aldus Van Beuningen.

Het is zelfs veel problematischer, zo reageert Henk Hendrikse uit Bressens. Het valt hem op, dat de kruikjes aan de binnenzijde van de hals vaak een ribbel vertonen, waardoor ze niet eens met een stopje zijn af te sluiten. Door de vorm en plaatsing van de oortjes is het evenmin mogelijk, zo schrijft hij, om ze door middel van bijvoorbeeld een stukje perkament af te sluiten. Maar, wanneer dit kruikje werkelijk zo moeilijk afsluitbaar is, dan komt daarmee eveneens de door sommigen aangehangen functie van inktpotje op losse schroeven te staan. Maar daarover straks meer.

Vincent van Vilsteren uit Assen miste in mijn artikel de afbeelding van zo'n metalen pelgrimsflacon. Mijn dank geldt uiteraard ook zijn reactie en voor wat betreft de afbeelding wordt hij hierbij op zijn wenken bediend (afb.3).

Wijwatervat in plaats van pelgrims-souvenir?

Sommigen vinden de mondopening te groot. Zo zou het volgens Jan van 't IJssel uit Oldebroek voor de hand liggen wanneer de mondopening minder groot zou zijn ter voorkoming van verspilling van het kostbare heilige water. Anderen, zoals Cees van der Esch uit Dordrecht, vinden hem juist weer te klein om de vinger erin te steken. Voor een functie als wijwaterkruikje is de doorsnede van de opening niet zo relevant, het is immers niet nodig om de vinger in het kruikje te dopen om de top ervan te bevochtigen. Het lijkt Sjra Wagemans uit Heythuysen dan ook niet onaannemelijk dat men dergelijke kruikjes gevuld met wijwater bij zich droeg. Dat wijwater behoeft evenmin als het kruikje noodzakelijkerwijs uit een bepaald bedevaartoord afkomstig te zijn. Het kruikje zou een functie kunnen vervullen bij het Angelus. Het Angelus was een gebed dat tot voor kort elke dag rond het middaguur werd gebeden. Hiervoor werd speciaal het Angelusklokje geluid, zo-

dat iedereen tot in de wijde omgeving van de kerk even het werk kon neerleggen om in gebed te gaan. Het is mogelijk, zo schrijft zij, dat men speciaal voor het maken van het kruisteken aan het begin van dit gebed, ook buitenshuis, wijwater bij de hand had.

Ik zou voor ons spinpotje een functie als draagbaar wijwatervat zeker niet willen uitsluiten!

Wijwater is weliswaar geen gewoon water, maar het zal, ook in de tijd van ons kruikje, toch regelmatig in de eigen parochiekerk in voldoende mate beschikbaar zijn geweest. En het stopje? Daar zorgt iedereen zelf voor, uniformiteit is overbodig en de diameter van de mondopening is niet langer van belang.

In dit verband is de afbeelding heel fraai die ik van An Osseweijer-van Bueren uit Dordrecht ontving (afb 4).

Afb. 4. Tekening van een bedevaartganger door Jacob Weyer 1543. Uit: Deutsche Zeichnungen, Schwerin.

Daarop zien we een bebaarde pelgrim uit het midden van de zestiende eeuw met aan zijn staf een kruikje, dat eigenlijk te klein is om de man onderweg van voldoende drinken te voorzien.⁵

Opvallend aan onze spinpotjes is het ontbreken van enige decoratie daarop, terwijl applicaties en andere versieringen op de (grotere) steengoed kannen en kruiken wel bekend zijn.

Op de tinnen pelgrimsampullen komen teksten die aangeven om welke bedevaartplaats het gaat weinig voor, maar vaak vormen dan wapenschilden of de afbeelding van een dubbelkoppige adelaar toch voldoende identificatie van de plaats van herkomst.

Het ontbreken daarvan op de kleine kruikjes lijkt een aanwijzing, dat ze niet als pelgrimssouvenir dienden, aldus Leida Goldschmitz uit Middelburg, Hendrikse en Osseweijer-van Bueren in hun reacties.

Toch zijn op de metalen pelgrimsampullen veelvuldig ook meer anonieme figuren aangebracht, zoals bloemmotieven en geometrische figuren, even-

als kruismotieven verwerkt in letters of huismerken, zo schrijft Van Beuningen. Het is dus niet zo, dat alle bekende metalen ampullen een afbeelding hebben, die naar de herkomst verwijst, een niet onbelangrijk aspect bij een pelgrimsouvenir.

Maar op ons spinpotje ontbreekt zelfs een simpel kruis, zoals je dat toch minimaal op wijwaterbakjes zou verwachten. Dus toch een profane functie? Daar staat dan weer tegenover, dat ons spinpotje door vormgeving en materiaal direct zo opvalt, dat ook heden ten dage over de herkomst ervan geen onduidelijkheid bestaat. Een extra identificatie door middel van versieringen, hoe eenvoudig ook, kan dan achterwege blijven.

Exclusiviteit als import tussen breuk en misbaksels?

In Bergen op Zoom werden de spinpotjes tussen het afval van een kannenhandelaar aangetroffen, tezamen met ander vroeg zestiende-eeuws Rijnlands steengoed (afb. 5).⁶

In Dordrecht werd zelfs een misbaksel aangetroffen, aldus Van der Esch.

Afb. 5. Steengoed uit Keulen (drinkbeker) en Raeren (overig), afval van "kannenmannen" 1518-1540, bodemvondst Bergen op Zoom. Rechtsvoor een spinpotje. Foto auteur.

Dit pleit mijns inziens niet noodzakelijkerwijs tegen een functie als pelgrimssouvenir, zoals Van Beuningen schrijft. Het Rijnlands steengoed kwam met scheepsladingen tegelijk in Dordrecht (en Bergen op Zoom) aan, inclusief misbaksels en andere “verontreiniging”. Die misbaksels en het andere onbruikbare materiaal (zoals kapotte pelgrimssouvenirs) werden ter plaatse verwijderd en de bruikbare waar werd verder verkocht. Een zeer belangrijk deel van dat Rijnlands steengoed kwam uiteindelijk in Engeland terecht, edoch, zonder de spinpotjes!

Opkomst spinpotje ten tijde van het verdwijnen van pelgrimssouvenirs

Het feit dat na circa 1500 nauwelijks meer sprake is van metalen pelgrimsampullen, zoals Van Beuningen schrijft, betekent niet dat daarmee ook alle (andere) pelgrimssouvenirs tot het verleden zijn gaan behoren. Zo publiceerde hij zelf ooit fraai gedecoreerde ceramische pelgrimsflessen uit de periode 1500-1575, waarbij hij een latere datering zelfs niet uitsluit!⁷ Niet voor niets verwees ik in mijn artikel naar de grot van Lourdes, waar nog steeds dagelijks ontelbaren in lange rijen aanschuiven om enorme aantallen kleine kitscherige plastic flesjes, maar ook grote jerrycans, met heilig water te vullen. Zo is het ook nog steeds op tal van andere plaatsen en zo was het ook in het verleden, ook na 1500. Misschien verwijst een geleidelijke overgang van tinnen flacons naar stenen kruikjes op een andere, mogelijk soberder wijze van pelgrimage.

Verspreiding

Tal van reacties vulden mijn verspreidingskaart aan, zoals Assendelft (mededeling Simon Boers, Zaandijk), Baarn (Vincent van de Kerk, afb. 6), Biervliet (J.P. Veerman, Son), Dordrecht (o.a. Merwedekade, Statenplein en Drievriendenhof, waaronder het eerder genoemde misbaksel, mededeling Van der Esch), Elburg (Van 't IJssel), Middelburg (Markt,

Afb. 6. Spinpotje uit Baarn. Vondst en foto: Vincent van de Kerk.

beerput, drie stuks tezamen met zes spinsteentjes, mededeling Hendrikse), Oostburg (J.P.M. de Jong, Molenhoek) en tenslotte Rotterdam en Zwijndrecht (Van Beuningen).⁸

Uit België kennen we nu ook vondsten uit Leuven en Mottin.⁹

Al deze nieuwe vondsten veranderen weinig aan ons eerdere beeld: ten oosten van de lijn Raeren-Kessel-Vreden-Zwolle en ten zuiden van grofweg de Belgisch-Franse grens, lijken onze spinpotjes te ontbreken.

Wel kennen we inmiddels enkele vondsten uit het hoge noorden. Van Beuningen noemde reeds Nya Lödöse aan de Zweedse westkust en de omgeving van Trondheim in Noorwegen. Gaimster verwijst in zijn boeiende publicatie over het Rijnlands steengoed naar een vondst in Troms, eveneens in Noorwegen. Dat kruikje bevatte een inscriptie op perkament uit 1476 waardoor juist een religieuze functie als pelgrimsflesje of reliekhouder aannemelijk wordt.¹⁰

In tegenstelling tot wat Van Beuningen schrijft, lijkt het niet zo te zijn, dat de verspreiding van het spinpotje samenvalt met de afzetgebieden van het andere Raerener steengoed. Ik noemde reeds Engeland als belangrijk afzetgebied voor Raerener en ander Rijnlands steengoed, waar onze spinpotjes lijken te ontbreken.

Datering en afmetingen

We hebben wat nieuwe dateringen. Zo zijn de vondsten uit Middelburg afkomstig uit de periode 1475-1550 (mededeling Hendrikse) en die van de Merwedekade uit Dordrecht uit 1525-1550 (Van der Esch).

In mijn artikel schreef ik, dat het "spinpotje" circa 4 cm hoog is. Dat is onjuist. Terecht reageerden velen daarop. De binnengekomen afmetingen bedroegen, van klein naar groot: 55, 59, 60, 62 (2x), 65, 68, 70, 78 (7x), 80 (2x), 81 en 85 mm (mededelingen De Jong, Veerman, Van 't IJssel, Van der Esch en Van Beuningen), gemiddeld dus 72 mm.

Vondstomstandigheden

Van Beuningen merkt op, dat de steengoed kruikjes bij archeologisch onderzoek vrij regelmatig in beerputten worden aangetroffen, terwijl voor zowel gegoten metalen ampullen als de metalen religieuze insignes geldt, dat ze eigenlijk nooit in beerputten worden aangetroffen.

Dat is inderdaad opvallend. Heeft het iets te maken met de opkomst van de beerput ten tijde van het verdwijnen van het metalen insigne, met de conserveringstoestand in de beerput, met het feit dat beerputinhouden minder met metaaldetectoren worden bewerkt, met gewijzigde maatschappelijke ideeën omstreeks 1500 over het omgaan met religioza?

Het spinpotje als inktpotje?

Uiteraard zijn wijwatervaatje of pelgrimskruikje niet de enige denkbare functies van ons potje.

Een voor de hand liggende functie lijkt ook dat van inktpotje te zijn. De plaats van het potje op het schilderij van Mostaert (1495-1500), dat ik in mijn artikel in 1999 beschreef, lijkt daarvoor te pleiten.

Theo Bottelier uit Haarlem maakte mij opmerkzaam op lood-tinnen bakjes waaraan men functies als vogeldrinkbakje, inktpotje, aderlaatkop en maatbeker toedicht. Wellicht kan aan deze

reeks ook de functie van wijwaterbakje worden toegevoegd. Ze zijn 4 à 5 cm hoog, rond van voren, afgevlakt aan de achterkant en soms voorzien van metalen draagoogjes. Hij achterhaalde inmiddels meer dan 150 voorbeelden van dergelijke bakjes en vermoedt, dat het voorlopers zijn van het latere inktpotje. Men hield ze bij het schrijven in de linkerhand, Mogelijk hing men ze ook wel aan een koordje aan de lessenaar. De opkomst van ons spinpotje valt vrijwel samen met het verdwijnen van niet alleen de pelgrimsampul, maar ook met het verdwijnen van de merkwaardige kleine metalen bakjes. Als inktpotje gebruikte men in de late Middeleeuwen tot in de zestiende eeuw vaak een koehoorn, die men door een gat in de lessenaar stak. Nog geruime tijd daarna, ook in de tijd van ons spinpotje, bleef men hoornen inktpotjes gebruiken.¹¹ Dan kennen we ook inktpotjes uit leer en uit lood. Ze waren door middel van een dekseltje (en/of een propje woll!) afsluitbaar. De zestiende-eeuwse hoornen en loden inktpotjes waren - evenals ons spinpotje - van twee oortjes of oogjes voorzien, zodat men ze door middel van een koord om de hals of het middel kon dragen. In tegenstelling tot onze spinpotjes konden de hoornen en loden inktpotjes niet alleen worden gedragen, maar ook stevig op het tafelblad worden geplaatst dankzij hun brede voet en geringe hoogte. Het spinpotje is immers hoger dan breed en de stabiliteit van de kleine, weliswaar vlak afgedraaide voet, is zeer matig.

Inktpotjes worden - neem ik aan - weggegooid nadat ze onbruikbaar zijn geworden, of omdat men ze niet meer nodig heeft. Op zo'n moment gaat men het potje niet zorgvuldig uitwassen. Dus je mag veronderstellen dat in een aantal gevallen een restje aangekoekte inkt blijft zitten, zoals ik mij dat herinner van de inktpotjes uit de schoolbanken van mijn lagere school! Is er een mogelijkheid dat dit bij bodemvondsten ook het geval is?

Wanneer het spinpotje als inktpotje werd gebruikt, dan is er een reële kans, dat een restant van de inkt (of van het ijzeroxide daaruit) zich als aanslag aan de binnenzijde van het spinpotje heeft vastgezet. Wellicht biedt dat gegeven een nieuw aanknopingspunt in onze speurtocht naar de functie van het spinpotje. Tegen de functie van inktpotje pleit, zo merkte ik reeds op, het feit dat het spinpotje moeilijk afsluitbaar is. Bij wijwater is het niet zo'n ramp wanneer een deel ervan verdampt of gemorst. Maar bij inkt ontstaat ongewild respectievelijk een onbruikbare dikke ingedampde prut of een akelige vlekvorming op kledij, schoeisel, of tapijt.

Of toch een functie bij het spinnen?

Hoewel inmiddels nagenoeg niemand meer gelooft in een functie van ons kruikje bij het weven of spinnen (Veer-mans spreekt van een "weefpotje"), is die functie nog steeds niet helemaal uit beeld.

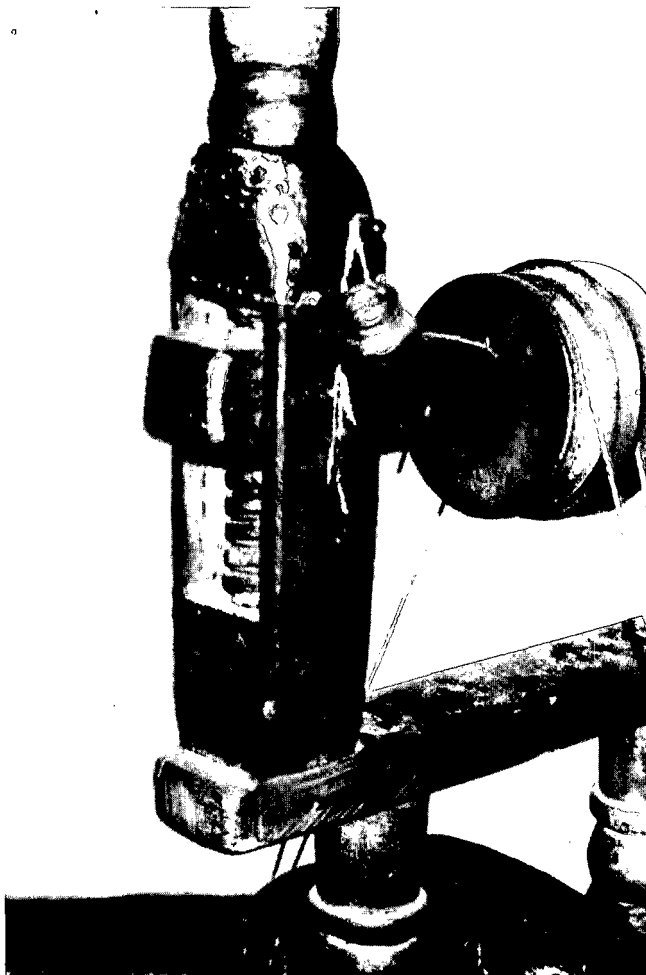
Vaak gaan vondsten van spinpotjes en spinsteentjes samen. Zo ook in een Middelburgse beerput, resp. drie en zes stuks (Hendrikse). Uit Dordrecht daarentegen zijn tientallen spinsteentjes bekend tegen slechts enkele potjes (Van der Esch).

Roelof Postma uit Eindhoven kocht jaren geleden op een markt in voormalig Joegoslavië een oud maar decoratief spinnewiel. Aan dat spinnewiel was met behulp van een smoezelig touwtje een klein glazen potje verbonden waarin zich nog een bruine smurrie bevond (afb. 7).

Tenslotte

Spinpotje, pelgrimssouvenir, wijwaterkruikje of inktpotje?

Echt veel verder zijn we nog steeds niet gekomen. Alle inzenders hartelijk bedankt voor uw reacties. Voor nieuwe berichten houd ik mij uiteraard nog steeds aanbevolen. Hopelijk levert het door Van Beuningen geëntameerde onderzoek ons straks definitief uitsluitsel over het grote raadsel van een klein kruikje.

Van Swietenlaan 12
4624 VW BERGEN OP ZOOM
gerritgr@concepts.nl

Afb. 7. Deel van een spinnewiel uit voormalige Joegoslavië. Let op het glazen potje. Foto: Roelof Postma.

Noten

- 1 Groeneweg 1999.
- 2 H.J.E. van Beuningen in Westerheem XLIX-6-2000, pag. 260-263.
- 3 Van Beuningen 1948, afb. 5
- 4 Koldewey & Willemsen red., 1995.
- 5 Jacob Weyer, 'pilger', afkomstig uit Deutsche Zeichnungen, een catalogus van het Staatliches Museum Schwerin (met dank aan An Osseweijer-van Bueren).
- 6 Groeneweg 2000
- 7 Van Beuningen 1988.
- 8 Hendrikse 2000.
- 9 Borremans 1969-1970, pl. XII en Provoost & Vaes red. 1980 nr. 7.65.
- 10 Gaimster 1997, p. 224
- 11 Prummel 2000.

Literatuur

- Beuningen, H.J.E. van, 1948. Middeleeuwse gebruiksvoorwerpen uit een particuliere collectie, *Hobby* 2, 8, 121-125. Zie ook: Kicken e.a. 2000, 40-44.
- Beuningen, H.J.E. van, 1988. Een 16de eeuwse pelgrimsfles uit Leiden. In: *Bodemonderzoek in Leiden* 10. Archeologisch Jaarverslag 1987. Leiden, p. 25-36
- Borremans, R., 1969-'70. Catalogue de la céramique médiévale du musée Curtius à Liège, *Bulletin de l'Institut archéologique Liégeois* LXXXII, p. 153-239.
- Bruna, D., 1996. *Enseignes de pèlerinage et enseignes profanes*. Musée National du moyen Age Thermes de Cluny, Paris.
- Gaimster, D.R.M., *German Stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History*. London.
- Greeneweg, Gerrit, 1999. Het 'spinpotje' uit Hoeven: tijd voor een nieuwe visie, *Westerheem* XLVIII nr. 4, augustus 1999, p. 121-130.
- Idem, 2000. De kannenmannen van Bergen op Zoom. Handel in 16e eeuws Rijnlants Steengoed, *Brabants Heem*, 52e jrg. nr. 4, 125-139.
- Hendrikse, H., 2000. Leven in de schaduw van de Sint-Maartenskerk - Het vondst-materiaal van de Westmonster. In: *J.J.B. Kuipers e.a.* 2000, p. 77-99.
- Kicken, D., A.M. Koldewij & J.R. ter Molen, 2000. Bibliografie H.J.E. van Beuningen en 'Middelieuwse gebruiksvoorwerpen uit een particuliere collectie'. In: *Kicken e.a.* (red.) 2000, 37-44.
- Kicken, D., A.M. Koldewij & J.R. ter Molen (red.) 2000. *Gevonden voorwerpen/Lost and found*. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen. *Rotterdam papers* 11. Rotterdam.
- Koldewij A.M. & A. Willemsen (red.), 1995. *Heilig en profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief*. Amsterdam.
- Kuipers, J.J.B., H. Hendrike en A. van Waarden-Koets (red.), 2000. De onderkant van de Markt. *De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie*.
- Provoost, A. & J. Vaes (red.) 1980, *Leuven graaft naar zijn verleden*. Leuven.
- Prummel, W., 2000. Inkhouders uit de beerput van de Sint-Maartensschool te Groningen. In: J.A.N. Leutscher-Bosker e.a. (red.), *Hervonden stad* 2000. Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen. Groningen. 79-84.

In memoriam Siem Pos

Op 16 maart 2001 overleed op 85-jarige leeftijd S. Pos, AWN-lid van het eerste uur en sinds 1992 erelid van onze vereniging.

Siem Pos was een man met een brede belangstelling, onder meer voor de geschiedenis van het Gooi en de Vechtstreek. Dit bracht hem al voor de oprichting van de AW(W)N in aanraking met de archeologie. Bovendien deed hij veel aan het bestuderen van vogels in de vrije natuur, tezamen met zijn vriend Henk Verhagen die in september 1951 een van de oprichters van de AWWN was. Zo werd Siem Pos direct na de oprichting van de vereniging als lid nr. 7 ingeschreven. Een zo laag lidmaatschapsnummer was lang in de AWWN iets om trots op te zijn!

Mede op zijn initiatief werd in 1953 de eerste afdeling in Hilversum opgericht, de huidige afdeling Naerdinland. Hiervan was hij lange tijd de bezielende motor. Hij organiseerde excursies en voordrachten en was ook lange tijd voorzitter van de afdeling. Daarnaast heeft hij als lid van het hoofdbestuur vele jaren zijn beste krachten aan de AWN gegeven.

Siem Pos was een aimabele man die zich tot op hoge leeftijd bleef interesseren voor het wel en wee van de AWN. Zo bezocht hij, ondanks toenemende doofheid, nog de algemene ledenvergadering in 1998. De AWN gedenkt hem in dankbaarheid en vriendschap.

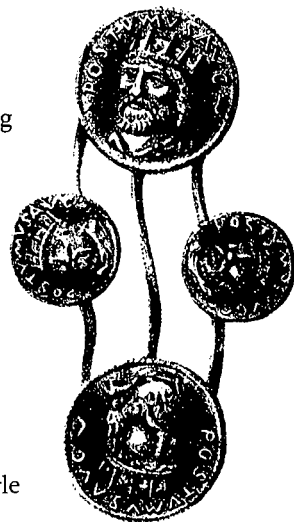
E.H.P. Cordfunke

Wie kent dit?

Op of bij de Eversberg, in de Ooijpolder ten noordoosten van Nijmegen, is in 1886 (!) een sieraad gevonden met medaillons van de derde eeuwse keizer Postumus. Het is een merkwaardig voorwerp dat al heel wat discussie heeft losgemaakt. De toenmalige directeur van het RMO, Leemans, vond dat het een vervalsing moest zijn, omdat Postumus nooit 'faciaal' werd afgebeeld. Dat is inmiddels achterhaald, blijkt onder andere bevindingen van prof. De Waele in 1964. Prof. Zadoks-Josephus Jitta oordeelde dat het om een zestiende-eeuws product moest gaan, wat ten stelligste

bestreden werd door prof. Jules Bogaers. De Eversberg kent zeker een Romeinse en Merovingische achtergrond. Op dezelfde plek is rond 1846 ook al een koperen plaatje met de beeltenis van Postumus gevonden. Wie kan iets meer vertellen over dit merkwaardige voorwerp?

Reacties naar:
Willem Spann
G. Gezellelaan 73, 5051 MK Goirle
willspan@bart.nl

Geheimzinnig glasfragment uit Groningen

Tijdens opgravingen aan de Zernikelaan te Groningen is een fragment gevonden van een glazen dekselknop. Ondanks een uitgebreid onderzoek in de literatuur en navraag bij deskundigen zijn wij er tot nu toe niet in geslaagd om te achterhalen wat de herkomst is en wat het geweest kan zijn. Daarom leggen wij onze vragen voor aan de lezers van Westerheem, wellicht kunnen zij hier meer over vertellen.

De knop is gevonden in een sloot, met een twaalfde - dertiende-eeuwse vulling, gelegen op het vermoedelijke voorterrein van het kasteel Zernike.

De dekselknop is gemaakt van glas met ingewalste draaddecoratie in de kleuren rood, lichtblauw en wit. De oorspronkelijke kleur van het glas is niet met zekerheid te zeggen, maar zou helder geweest kunnen zijn. De huidige kleur is donker. Mocht iemand denken het antwoord te weten op onze vragen, aarzel dan niet en stuur uw reactie naar:

Gemeente Groningen
t.a.v. Marijke Nieuwenhuis
Westerbinnensingel 48
9718 BV Groningen
e-mail: monument@planet.nl
foto's gemaakt door Jaap Buist

Kort archeologisch nieuws

Ontstaangeschiedenis Sint-Michielsgestel

Na onderzoek in het afgelopen jaar is meer bekend geworden over de ontstaangeschiedenis van het Brabantse Sint-Michielsgestel. Het blijkt dat het dorp niet gegroeid is op de plek waar het nu ligt. Het blijkt dat de rivier de Dommel vaak verschoven is en dat het dorp is meegegroeid. Dat wordt afgeleid uit het feit dat de aangetroffen resten van aardewerk en steengoed zonder enig patroon gevonden zijn. Bovendien waren er veel sporen van overstroming.

De Brug,
21 december 2000

Middeleeuws schip geborgen

In de zomer van 2002 zal een handelschip uit ongeveer 1460 geborgen worden voor de kust van Lelystad. Dat heeft Rijkswaterstaat besloten. Het schip ligt namelijk in de vaargeul Amsterdam-Lemmer en het omleggen van de vaargeul zou duurder zijn dan berging.

Het ruim 500 jaar oude schip is ongeveer 50 meter lang en 20 meter breed en is pas het tweede in zijn soort dat in Nederland is gevonden. De berging wordt uitgevoerd door het Nederlands Instituut voor Scheeps- en Onderwaterarcheologie.

Leeuwarder Courant,
4 januari 2001

Romeins kinderskelet

In Den Haag is bij opgravingen een skelet van een baby uit de tweede eeuw na Christus gevonden. Het goed bewaarde skelet is gedateerd aan de hand van de resten van een waterput en scherven die tegelijk werden opgegraven. Bijgiften waren niet aanwezig.

Het is niet de eerste keer dat er in Den Haag Romeinse resten worden aangetroffen, maar de vondst van een begraven skelet is wel bijzonder, omdat crematie gebruikelijk was.

Haagsche Courant,
5 januari 2001

Geen beschermde grond!

Frans Scholtens uit Ezinge (Gr.) maakt bezwaar tegen de aanwijzing van zijn grond in Ezinge als archeologisch monument. Volgens hem heeft zijn perceel weinig archeologische waarde, omdat een aannemersbedrijf de grond al tot een meter diep had afgegraven voordat hij er kwam wo-

nen. Scholtens is bang voor een inperking van zijn rechten en waardeverlies van de grond als die een beschermde status krijgt.

Ommelander Courant,
8 januari 2001

Pesthuizen in Nijmegen

Bij de verbouwing van een pand tot kindertheater in de Nijmeegse benedenstad zijn de resten van enkele pesthuisjes uit de zestiende eeuw gevonden, inclusief kelders en stookplaatsen, waar de pestlijders hun eten klaarmaakten. Tot nu toe gingen de restanten verborgen onder een 'garage' voor postkoetsen van de lijn Nijmegen-Antwerpen, die hier stond tot begin 20e eeuw. Bij nader onderzoek bleek dat de smeerpotten voor de koetsen eens de kelders van de pesthuisjes waren. Ook kwam er materiaal naar boven dat wellicht uit de Merovingische periode stamt.

De Stichting Oude Stad, die samen met de gemeente Nijmegen de plannen voor het kindertheater heeft opgesteld, is van plan de opgegraven fundamenten te integreren in het pand, zodat bezoekers straks de geschiedenis van het pand kunnen bekijken.

De Gelderlander, ed. Nijmegen,
9 januari 2001

Experiment met boomkano

In Drenthe wordt een reconstructie gemaakt van één van 's werelds oudste schepen, de boomstamkano. Archeoloog Jaap Beuker van het Drents Museum gaat de ruim 8000 jaar oude kano met authentieke middelen nabouwen. Zo probeert de archeoloog meer te weten te komen over het gebruik van stenen werktuigen. Zodra het vaartuig klaar is, zal hij een watersporter vragen of hij ermee het water op wil gaan. Bovendien wil hij met het experiment de twijfels rond de kano wegnemen. Sommige experts twijfelen of de kano werkelijk geschikt was om mee te varen. De kano van Pesse is namelijk vrij kort en zwaar uitgevoerd.

Drentse Courant,
11 januari 2001

Oudste inlegzool

In Zwitserland hebben archeologen een binnenzool gevonden. Het maatje 38, gemaakt van mos en bestemd voor een leren schoen, is 5200 jaar oud en werd vorig jaar gevonden in het kanton Zug. De Zwitsers

claimen daarmee de oudste binnenzool ter wereld te hebben gevonden.

*Algemeen Dagblad,
12 januari 2001*

Archeologisch centrum uit de brand

Staatssecretaris Rick van der Ploeg van Cultuur geeft het Archeologisch Dienstencentrum een financiële injectie van 8,5 miljoen gulden. Daarmee is het centrum gered van het faillissement. Om tegemoet te komen aan een internationaal verdrag, waardoor uitvoerende en controlerende taken van de archeologie gescheiden moesten worden, is het ADC twee jaar geleden afgesplitst van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De privatisering verliep echter niet als gehoopt. Het centrum werkte niet marktgericht en de opdrachten bleven dus uit, terwijl het opgezet was voor grote en snelle groei. Vanwege het belang van het ADC voor de Nederlandse archeologie heeft Van der Ploeg besloten tot ingrijpen. Met het geld is de schuld afgelost en er is een begin gemaakt met grootscheepse reorganisatie.

*Haagsche Courant,
13 januari 2001*

Romeinse brug beschermd

De Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek heeft vastgesteld dat de restanten van de Romeinse brug in de Maas bij Middelaar moeten worden aangewezen als beschermd. De brug, onderdeel van het laat-Romeinse verdedigingssysteem van deze gebieden, is een zeldzaam voorbeeld van Romeinse bruggenbouw. Ook buiten Nederland is namelijk weinig bekend van bruggenbouw in laaggelegen gebieden in de Romeinse periode.

De restanten van de brug bestaan uit heipalen, die als fundament voor de pijlers dienst hebben gedaan. De opbouw van de brug bestond uit natuursteen.

Gedeelten van de brug zijn al verdwenen door eerder onderzoek en baggerwerkzaamheden in de Maas.

*De Gelderlander, ed. Nijmegen,
19 januari 2001*

Hoogleraar in Venlose commissie

De gemeente Venlo heeft de Leidse hoogleraar archeologie W. Willems aangesteld als lid van de commissie Stadskwaliteit. Willems was hiervoor ook provinciaal archeoloog van Limburg en directeur van het ROB. Het is de eerste keer dat een archeoloog van deze commissie deel uitmaakt. De commissie Stadskwaliteit brengt advies uit

over de openbare ruimte in Venlo en fungeert als monumentencommissie.

*Dagblad de Limburg, ed. Noord-Limburg,
20 januari 2001*

VOC-wrakken beschermd

Het kabinet vindt de scheepswrakken in de Waddenzee bij Texel van dermate groot belang dat de bescherming daarvan opgenomen moet worden in de nieuwe wettelijke afspraken voor het natuurgebied. In de omgeving van de rede van Texel zijn 75 wrakken in kaart gebracht. Hoeveel daarvan daadwerkelijk VOC-schepen waren, is niet bekend, maar het is waarschijnlijk dat een groot deel daarvan door de maatschappij gecharterd waren.

Op Texel werd lang houdbaar, ijzerhoudend water ingeslagen voor de reis naar de Oost en terugkerende schepen sloegen hun waren over in schepen met minder diepgang, die de goederen vervolgens naar Amsterdam vervoerden.

*Leeuwarder Courant,
20 januari 2001*

Prehistorische nederzetting opgegraven

In Borger (Gr.) hebben Groningse archeologen de overblijfselen van een prehistorische nederzetting blootgelegd. Het Groningse Centrum voor Archeologische Research en Consultancy voert de opgravingen in de es uit, omdat ter plaatse een ongelijke kruising voor de N34 wordt aangelegd. Met deze opgravingen hoopt men de continuïteit van bewoning in en bij Borger aan te tonen. Er zijn sporen gevonden van bewoning uit de overgangperiode vanaf de Midden Bronstijd tot aan de IJzertijd. In het eigenlijke dorp zijn al eerder Romeinse resten aangetroffen. Aan de hand van het bewoningspatroon is al vastgesteld dat de voorloper van Borger door de eeuwen heen verschoven is in de richting van het huidige dorp.

*Nieuwsblad van het Noorden,
26 januari 2001*

Verdronken dorpen

Uit onderzoek van BN/DeStem blijkt dat er veel meer verdronken dorpen zijn in Zeeland en West-Brabant dan tot nu toe werd aangenomen: wel zo'n 200. De Provincie Zeeland weigert de bestaande lijst van deze dorpen vrij te geven tot de vijftigste herdenking van de Watersnoodramp in 2003.

*BN/DeStem,
29 januari 2001*

Miljoenen voor cultuurhistorie

Een combinatie van Ministeries heeft een miljoenenbedrag beschikbaar gesteld voor projecten waarbij cultuurhistorische waarden uit de archeologie, gebouwde monumentenzorg of historische geografie gebruikt worden om de kwaliteit van de ruimtelijke inrichting van Nederland te vergroten. Dit moet tot een minder eenvormig Nederland en versterking van die cultuurhistorische waarden leiden.

In het kader van de Tijdelijke subsidie-regeling Belvedere hebben 37 van 179 ingestuurde projecten in totaal 5,5 miljoen gulden subsidie ontvangen.

*Barneveld Nu,
31 januari 2001*

Aannemers en archeologen

Als het gevolg van het verdrag van Valletta moet er voorafgaand aan grootschalige bouwprojecten bodemonderzoek verricht worden. Daarom wordt verwacht dat de vraag naar archeologisch onderzoek zal groeien. Vooruitlopend op de nieuwe monumentenwet heeft staatssecretaris Van der Ploeg daarom voorgesteld dat bedrijven die voldoen aan de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie vanaf maart dit jaar dergelijk onderzoek mogen uitvoeren. Onder meer Arcadis, Grontmij en Oranjewoud hebben interesse getoond.

*Cobouw,
1 februari 2001*

Zeldzame grafheuvel

Bij opgravingen bij Nedcar in Born is een grafheuvel uit de IJzertijd ontdekt. De grafheuvel is van een zeldzame omvang met zijn zeventien meter doorsnede. Er wordt niet uitgesloten dat er rond de heuvel nog meer ijzertijdgraven gevonden worden. Mogelijk is er sprake van een compleet grafveld, en daarvan zijn er maar een paar in Nederland bekend.

*Limburgs Dagblad,
1 februari 2001*

Romeins hoofdkwartier

Nijmeegse archeologen hebben het hart van het Romeinse kamp op de Hunnerberg in Nijmegen opgegraven. Het gaat om het sacellum, het vaandelheilgdom, daar werden de standaarden van het legioen bewaard. Hoewel deze plek al eerder in kaart werd gebracht, wordt er nu dieper gegraven. Onder de contouren van het stenen gebouw zijn nu ook sporen van een ouder, houten bouwsel gevonden. Het is mogelijk dat dit een eerder gebouw van het Tiende Legioen is, dat later in steen werd herbouwd. Daarentegen kan het ook zijn dat het houten gebouw uit de Augusteïsche tijd stamt, toen daar een veel groter kamp gevestigd was. Verder onderzoek moet uitwijzen welke optie het meest waarschijnlijk is.

*De Gelderlander, ed. Nijmegen,
9 februari 2001*

Romeinen in Castricum

Velsen is wellicht niet langer het noordelijkste Romeinse fort in Nederland. Op luchtfoto's genomen bij Castricum zijn namelijk contouren te zien die van een Romeinse toren zouden kunnen zijn. Op die plek bevinden zich bovendien de restanten van twee middeleeuwse kastelen. De gevonden toren is wellicht van Romeinse oorsprong, maar het zal waarschijnlijk nog vele jaren duren voor er een schop in de grond gaat. Waarschijnlijk wordt het gebied binnenkort beschermd.

*Metro,
12 februari 2001*

Oudste huis in Delft

Onder een pizzeria in Delft is de fundering van een oud stenen huis aangetroffen. De stadsarcheoloog vermoedt, gezien de funderingstechnieken, dat het een woonhuis uit ongeveer 1250 betreft. Het huis van vijf bij acht meter zou daarmee het oudste stenen huis in de stad zijn.

*Rotterdams Dagblad,
13 februari 2001*

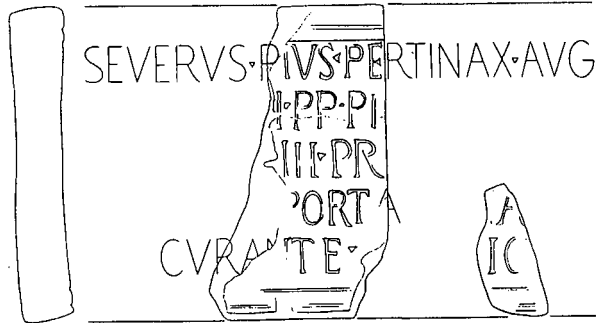
Jasper Oorthuys

Literatuurbesprekingen

J.K. Haalebos, P.F.J. Franzen e.a., *Alphen aan den Rijn - Albaniana* 1998-1999. Libelli Noviomagenses nr. 6, KUN, Nijmegen, 200 pp., ISBN 90-802647, prijs f 35,-. Te bestellen bij Vakgroep GLTC, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.

'*Alphen aan den Rijn is de enige gemeente in Nederland met de resten van twee Romeinse legerkampen binnen haar grenzen*', juicht wethouder Dales vol trots in het voorwoord. Zonder afbreuk te willen doen aan zijn enthousiasme over deze uitzonderlijke archeologische rijkdom, is hier een kleine correctie wel op zijn plaats. In ieder geval kent de gemeente Nijmegen ook twee legerkampen (de castra van het Tiende Legioen en het fort op het Kops Plateau). Bovendien zal dit verschijnsel, gezien de vele gemeentelijke fusies in ons land, straks wellicht al helemaal geen unicum meer zijn. We hebben namelijk nogal wat Romeinse legerkampen in Nederland en bovendien staan ze dicht bij elkaar. Naar Nederlandse begrippen is dat een weelde, die helaas teniet wordt gedaan door de onzorgvuldigheid waarmee we de monumenten in het verleden hebben bejegend. Alles wat nu nog aan onderzoek gedaan wordt, is niet meer dan een goedmakertje naar ons cultuurhistorisch erfgoed.

Dit is ongeveer het kader waarbinnen de opgraving van het Romeinse castellum in Alphen aan den Rijn (*Albaniana* op de *Tabula Peutingeriana*) heeft plaatsgevonden. De gemeente heeft bij de herinrichting van het stadscentrum, wijs geworden door een toegenomen historisch besef, de hulp ingeroepen van de Vakgroep Archeologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het onderzoek heeft geresulteerd in een uitputtend verslag, compleet met analyses, plattegronden en talloze (kleuren!)afbeeldingen. De grote waarde van het onderzoek is dat de lokatie en de stratigrafie van het castellum kon worden bepaald. In navolging van het *Nigrum Pullum* te Zwammerdam (eveneens gemeente Alphen) worden hier drie opeenvolgende militaire bezettingen vermeld: periode I van 47-69 na Chr (afgesloten door de Bataafse opstand), periode II van 70-180 en periode III van 180-270. Tijdens deze laatste periode zou het fort in steen zijn opgetrokken. De vondst van tufsteenblokken wijst in die richting. Het verslag munt - net als het onderzoek -

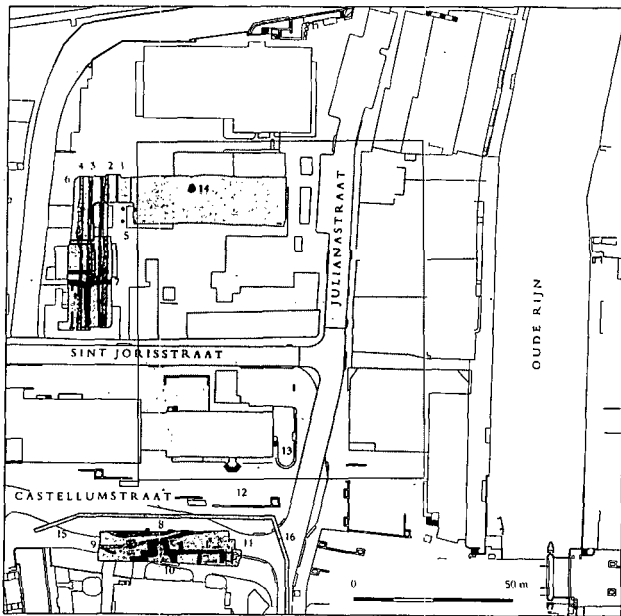

uit in degelijkheid. Naast analyse van aardewerk en houtresten krijgt ook geologisch, botanisch en zoölogisch onderzoek ruime aandacht. Keerzijde van deze degelijkheid is dat er weinig opzienbarende theorieën worden ontvouwd - daar wil men zich kennelijk de vingers niet aan branden. Termen als 'mogelijk', 'wellicht' en 'men mag vermoeden dat' komen net iets te vaak voor. Het gevonden materiaal leent zich ook niet echt voor verregaande speculaties, want uitermate spectaculair zijn de vondsten tot nu toe niet. Een uitzondering daarop vormt het fragment van een bouwinscriptie, gevonden bij één der toegangspoorten. Met enig gepuzzel kon opgravingsleider Haalebos - geheel in de stijl van zijn voorganger Jules Bogaers - de oorspronkelijke tekst reconstrueren. De inscriptie blijkt afkomstig van Septimius Severus, die kennelijk na de burgeroorlog in 196 de behoefte voelde om zijn toegenomen roem in onze contreien kracht bij te zetten door de limesforten te versterken.

Tegenover de matige materiële oogst (er werd stiekem toch meer verwacht) wordt in het boek de zekerheid van succes bij een mogelijk vervolgonderzoek duidelijk gemaakt. Men weet immers wat de archeologische en bodemkundige condities zijn als de rest van het stadscentrum op de schop gaat. Dan wordt het hart van het castellum aangesneden met onder andere de - waarschijnlijk goed geconserveerde - resten van houten manschapsbarakken. Inmiddels is al een ruime subsidie voor dat vervolgonderzoek zekergesteld. Het boek is daarmee dus, behalve een bijdrage aan de kennis van ons cultuurhistorisch erfgoed, ook een beleidsstuk.

Alphen aan den Rijn - Albaniana 1998-1999 is een modelverslag van een modelonder-

Fragment van een bouwinscriptie van L. Septimius Severus Pius (193-211). Gevonden voor één van de poorten van het castellum Albaniana (uit besproken boek).

Overzicht van de in 1998 gevonden sporen en de vermoedelijke liging van het castellum.

zoek. In deze woelige archeologische tijden is het uitzonderlijk dat een jaar na dato al een goed verzorgd, compleet uitgewerkt verslag van een onderzoek beschikbaar is. Andere archeologen zullen daar stinkend jaloers op zijn. Hoe men dat voor elkaar heeft gekregen? Eigenlijk heel simpel. Een budget voor uitwerking en publicatie is meegenomen als eis naar de opdrachtgever. Dat zouden meer onderzoekers moeten doen.

Paul van der Heijden

P.S.: Na het plotseling overlijden van Jan Kees Haalebos krijgt het boek ongewild een andere dimensie. Het blijkt zijn laatste tour-de-force. Dat is wrang.

Unieke blauwgroene beker (1480-1530). Uit: *De onderkant van de Markt*.

Jan J.B. Kuipers, Henk Hendrikse en Anneke van Waarden-Koets (red.), *De onderkant van de Markt. De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie*. Uitgeverij Uniepers in samenwerking met het provinciaal Archeologisch centrum Zeeland, de ROB en het Zeeuws Archief. Abcoude 2000. 112 pagina's, paperback, ISBN 90 6825 255 0. Prijs f 29,90 (€ 13,57).

Waar nu de Markt van de Zeeuwse hoofdstad zich bevindt, stond tot 1575 de Westmonsterkerk, waarvan de geschiedenis terug gaat tot in de tiende eeuw. Rondom de ooit zo befaamde kerk en het bijbehorende kerkhof bevonden zich winkeltjes, waarvan in de vijftiende eeuw reeds sprake is. Ook

die winkeltjes worden gesloopt en het vrijkomende terrein wordt bestraat en vormt daarmee een ruim opgezet marktterrein, waarop nog steeds elke donderdag een befaamde weekmarkt wordt gehouden. Het marktterrein is inmiddels weer wat kleiner, maar de restanten van de Westmonsterkerk zijn aan de onderkant van die Markt nog steeds aanwezig.

Omdat bij een voorgenomen herinrichting van de Middelburgse Markt een groot deel van de onderkant ervan onherstelbaar dreigde te worden verstoord, werd die herinrichting in 1998 archeologisch begeleid. Het onderzoek beperkte zich tot de bovenste 50 cm onder het straatniveau. Toch kon daarbij een groot deel van de laatmiddeleeuwse gotische kruiskerk worden getraceerd en gedocumenteerd. Bovendien legden de onderzoekers sporen bloot van een romaanse voorganger.

Speciaal aandacht vroegen daarbij de restanten van 32 grafkelders, waarvan een aantal van een beschildering was voorzien. Bij de winkeltjes rondom de kerk behoorden een tweetal onderzochte beerputten, die tal van interessante vondsten opleverden, zoals bijzonder mooie messing mesheftbekroningen, munten en ander klein metaal, Valenciaanse majolica, pijpenaarden beeldjes, leder, versierd botwerk en fraai versierd glaswerk.

Diepgaand archiefonderzoek brengt de ontstaansgeschiedenis van de Westmonsterkerk in beeld, verschaft ons een blik in het interieur daarvan en laat ons tot bijna in alle details zien, hoe de Beeldenstorm het begin van het einde van dit ooit zo belangrijke gebouw inluidde.

Robert van Dierendonck, Marc Kocken, Peter Henderikx, Anneke van waarden-Koets, Katie Heyning, Jan Kuipers, Berry Meijer te Meij, Henk Hendrikse, Bouke Jan van der Veen, Jaap Kottman, Olaf Goubitz en Lisette de Vries zijn er in geslaagd om in dit boek de historische, kunsthistorische en archeologische invalshoeken van het rijke religieuze, sociale en economische leven in en rondom de Middelburgse Westmonsterkerk nog eenmaal tot leven te brengen.

Gerrit Groeneweg

De onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch (Onder redactie van: Hans Willems, Gabri van Tussenbroek, Rob Gruben, Ronald Glaudemans). Matrijs Utrecht. ISBN 90 5345 168 4

De bovenstaande titel wekte bij mij hooggespannen verwachtingen over de inhoud van het boek. Immers het eerste deel van de titel wijst op gedegen onderzoek terwijl het tweede deel een langdurige opbouw van informatie en kennis doet vermoeden.

Al snel bleek dat dit optimisme terecht was. Het boek biedt een voor Nederland zeldzaam - zo u wilt uniek - overzicht van langdurig bouwhistorisch onderzoek in een stad. Onderzoek in al zijn aspecten met verbindingen naar de historie, archeologie, moderne bouwkunst, interieur etc. Al deze aspecten komen in een reeks van over het algemeen toegankelijk geschreven artikelen, gegroepeerd rond thema's aan bod. Bijzonder aardig is dat de 25 artikelen door evenzoveel auteurs - of combinaties daarvan - zijn geschreven. Dit vergroot niet alleen de variatie aan invalshoeken in de 'bovengrondse archeologie', waardoor de lezer het gevoel krijgt dat niets vergeten is, maar het geeft tevens de open instelling binnen het bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch aan. Men is daar in staat gebleken vele mensen te motiveren tot onderzoek, op te leiden, 'vast' te houden en te verleiden tot het schrijven van een artikel. Deze kwaliteit is één aspect van wat diverse schrijvers - niet zonder trots - 'de Bossche school' noemen. Een ander belangrijk fenomeen van die school is het zogenaamde 'bouwblokken onderzoek'. Hierbij worden niet alleen - delen van - panden onderzocht, maar worden complete bouwblokken in beeld gebracht. Dit schept voor de geschiedschrijving van een stad bijzondere mogelijkheden; bijvoorbeeld de reconstructies van de laat- of post-middeleeuwse stad.

De uitgevoerde studies van huizen en complexen en de aandacht voor interieurs geven echter ook de nodige detailinformatie over het dagelijks leven.

Een aardig aspect van het boek is dat in enkele artikelen ook over de stadsmuur heen wordt gekeken. Enerzijds betreft het hier de jongere stadsuitbreidingen en anderzijds gaat het om zaken, zoals de herkomst van grondstoffen in en de waterhuishouding rondom 's-Hertogenbosch, die voor de stad van belang waren.

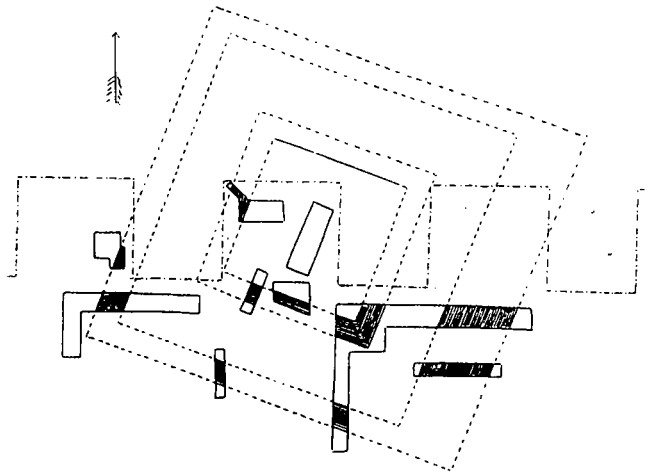
Alles bij elkaar vind ik 'De onderste steen boven' inhoudelijk bekeken een bijzonder en een goed boek. Daarnaast is het geheel overzichtelijk en met een nuttig gebruik van veel afbeeldingen vormgegeven. We moeten hopen dat er meer van dit soort boeken geschreven worden, ook buiten 's-Hertogenbosch. De prijs van f 49,95 (€ 22,66) mag voor de aanschaf van dit door Matrijs uitgegeven boek van 240 pagina's geen al te groot beletsel vormen.

Cees van Rooijen

Mathé Daniels: *Daniels. Archivaris, Archeoloog, Nijmegenaar*. 248 pp, ISBN 90 71509087, f 35,-.

In deze biografie wordt een portret geschetst van Mathé Daniels (1877-1952) door zijn gelijknamige achterneef. Daniels heeft zich, als gemeentearchivaris van Nijmegen, onsterfelijk gemaakt voor de archeologie. Met een scherp observatievermogen keek hij - voornamelijk in zijn vrije tijd - mee over de schouders van arbeiders die bezig waren met de grootschalige stadsuitbreidingen aan het begin van de 20e eeuw.

Reconstruictietekening van een Gallo-Romeinse tempel op basis van gevonden sporen in rioolsleuven in het nieuwe stadsdeel Nijmegen-West (1921) (uit besproken boek).

Nauwkeurig beschreef hij wat er aan Romeinsch materiaal uit de bouwputten naar boven werd gehaald. In die tijd was er nog absoluut geen sprake van systematisch archeologisch onderzoek. De aantekeningen van Daniels (postuum uitgebracht in 1955 onder de titel *Noviomagus Romeins Nijmegen*) gelden daarom als één van de belangrijkste bronnen van kennis over het Romeinse verleden van deze stad. Zo is hij de 'ontdekker' van het legioenskamp in Nijmegen-Oost en de stad Ulpia Noviomagus in Nijmegen-West.

Daniels was een bescheiden, maar ook zeer stug persoon, die regelmatig met anderen in aanvaring kwam. Desondanks werden zijn hartstochtelijke inzet voor het Nijmeegse verleden en nauwkeurige observaties door alle contemporaine archeologen (zoals Brunsting, Holwerda, Byvanck en

Braat) hogelijk gewaardeerd. De ontmoetingen en correspondentie met deze archeologen komen uitgebreid aan bod. In 1942 roemt Byvanck: "Uw verhandelingen behoren zonder eenigen twijfel tot het beste wat over den Romeinschen Tijd is gepubliceerd." Uiterst vermakelijk is het gekrakeel tussen de geleerde heren over specifieke Nijmeegse kwesties, zoals de locatie van het Oppidum Batavorum. Ook het gesol met de oudheidkundige collectie van de gemeente, als tegenhanger van Museum Kam, doet achteraf gezien kneuterig aan. Dat maakt deze biografie, hoewel af en toe wat rommelig geschreven, ook zo bijzonder: het geeft een unieke kijk in de gemeentelijke en archeologische wereld in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Paul van der Heijden

Literatuursignaleringen

Hervonden stad 2000. Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen (red. J.A.N. Leutscher-Bosker e.a.). Groningen 2000. ISSN-nr. 1386 0208. 128 pagina's. Prijs f 17,50.

Hervonden Stad 2000 is een co-productie van de Stichting Monument & Materiaal en de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de gemeente Groningen. In een drietal bijdragen wordt beknopt verslag gedaan over de resultaten van 1999 in de stad Groningen met betrekking tot de archeologie (Ger Kortekaas), de bouwhistorie en de restauraties.

Het verslag van Ger Kortekaas (p. 5-24) laat de dertien locaties die in 1999 om aandacht vroegen, stuk voor stuk de revue passereren, zoals de opgravingen aan de Euvelgunnerweg/Emspoot, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat en de proefopgraving aan de Zernikelaan.

In september 1998 kwamen bij archeologisch onderzoek twee delen van een bewust vernield middeleeuws zwaard tevoorschijn. Het onderzoek van het dertiende-eeuwse zwaard en de mogelijke achtergrond ervan, worden door Carol van Driel-Murray (p. 69-78) beschreven.

In 1993 troffen onderzoekers een beerput aan die gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw bij de Sint-Maartensschool

in gebruik was. Verschillende vondsten daaruit werden reeds eerder gepubliceerd. Thans worden door Wietske Prummel twee inktthoorns, twee hoornen inktpotjes en het dopje van een derde exemplaar, alle uit de befaamde beerput, in de schijnwerpers geplaatst (p. 84).

Marion Zijlema schrijft over het skeletonderzoek van de opgraving Martinikerkhof Zuidzijde (p. 59-68).

Het grensvlak tussen onder- en bovengrondse archeologie ontmoeten we in de bijdrage van Jan van der Hoeve over baksteen in bouwhistorisch onderzoek (p. 85-94).

Hervonden Stad 2000, geïllustreerd met meer dan 150 foto's en tekeningen in zwart-wit en in kleur, is o.a. verkrijgbaar bij de Stichting Monument & Materiaal, tel. 050-3146246.

* * *

Archéologia no. 370, septembre 2000. ISSN 0570-6270. Losse nummers FF 44 (€ 6,71).

Het tijdschrift *Archéologia*, dat zich behalve op Frankrijk ook op publiek uit België, Luxemburg en Zwitserland richt, omvat dit keer onder andere artikelen over neolithisch Parijs, over de prehistorische bisonjacht in de Oekraïne en over de merkwaardige middeleeuwse ronde torens in Ierland.

Christ van Terheijden & Chris Duijvestijn, *Verslag van het archeologisch onderzoek in het pand Blauwstraat 78*. Stichting Stadsarcheologie Steenberg 2000. 31 pp.

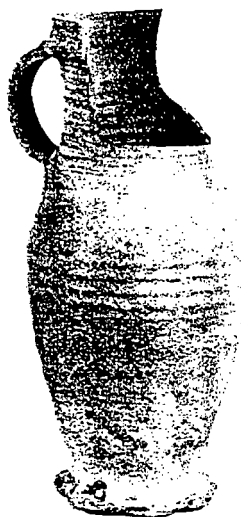
Dankzij de zoutwinning, -raffinage en -handel was Steenberg (westelijk Noord-Brabant) ooit een bloeiende stad. Branden, ziekten, overstromingen en uiteindelijk het ineensstorten van de zoutnijverheid maakten daaraan al snel een einde. Boven het maaiveld herinnert niets meer aan dat rijke laat-middeleeuwse verleden. Maar daaronder, afgedekt met dikke lagen as van stadsbrand en vooral van zoutwinning, bevinden zich nog tal van redelijk ongeschonden sporen die aan dat verleden herinneren. Op het kruispunt van de Markt en de belangrijkste straten ligt het gebouw dat sinds het eind van de jaren zeventig bekend stond als "Peet's Bloemenshop". Een beeldbepalend pand uit 1903, opgetrokken in neorenaissancestijl.

Dit pand werd inwendig ingrijpend verbouwd. Nadat binnenmuren, kelders en resten van oudere funderingen waren verwijderd konden de plaatselijke amateur-archeologen de diepere ondergrond onderzoeken. Omdat geen sporen zijn aangetroffen van veertiende- en vijftiende-eeuwse branden en overstromingen constateert men, dat ter plaatse reeds vroeg stenen bebouwing moet hebben gestaan. Hoe vroeg blijft onduidelijk. Er is sprake van twaalfde-eeuwse potscherven, doch het enige afgebeelde voorwerp dat als 12e-eeuwse wordt aangeduid (een protosteengoed kannetje), dateert zeker van ná 1200! Ook in haar vorige publicatie (gesignaleerd in *Westerheem* 48-2-1999, p. 66-67), werd een Steenbergse bodemvondst (een Andennekan) wel erg gemakkelijk aan de 12e-eeuw toegeschreven, waar een dertiende-eeuw meer in de rede zou liggen. Met behulp van tal van tekeningen op A-4 formaat worden profielen, grondboringen, muurresten en bovenaanzichten in beeld gebracht.

* * *

Archeologie Magazine, IX-1, februari-maart 2001, ISSN 1566-7553. Losse nummers f 11,50 (€ 5,21), 82 pag.

Zoals gewoonlijk veel buitenlandse nieuws: Engeland (Dover), Frankrijk (Lascaux en Atrecht), België (Ieper), Noord-Syrië, Latijns-Amerika met de Cariben en Oman. Wat Nederland betreft heeft het blad wei-

Kan, proto-steengoed, vermoedelijk dertiende-eeuwse.

Uit: Van Terheijden & Duijvestijn.

nig nieuws te melden. Op pagina 35-39 een leuk artikelje van Rogier de Groot, waarin de archeologie van Vlaardingen in de schijnwerpers wordt gezet, maar die geschiedenis kenden we al (toch?).

En o ja, onder het kopje "archeologische objecten nog altijd te koop" de heugelijke (...) mededeling dat het goed gaat met de handel in kunst en antiek (p. 58), dit onder dankzegging aan het RMO Leiden voor haar bijdrage aan de beurs PAN Amsterdam 2000.

* * *

Gerrit Groeneweg, *De kannenmannen van Bergen op Zoom; handel in zestiende-eeuwse Rijnslands steengoed, Keulans Heem*, jrg. 52, nummer 4, 2000 (ISSN 0166-431X), p. 125-139.

Bergen op Zoom was gedurende de periode 1450-1550 een welvarende koopmansstad, die een kortstondige maar belangrijke schakel speelde in het internationale handelsverkeer. Gedurende de jaren 1518-1576 zijn in Bergen op Zoom minstens vier kannenmannen actief geweest. Kannenmannen zijn handelaren in steengoed kannen en kruiken, die zij vooral vanuit Keulen, Raeren en Siegburg importeerden. Zij dumpten hun breuk, misbaksels en andere onverhandelbare waar ter hoogte van de huidige Westersingel.

Hun potten en scherven werden in 1970 door tal van belangstellenden verzameld. Een deel daarvan kwam in openbare collecties terecht.

Het verzamelde en bestudeerde materiaal

Decoratie op Keulse
drinkbeker (1518-'40).
Uit: Brabants Heem.

dateert uit de periode 1518-circa 1540. Op basis daarvan kon de samenstelling van de handelswaar van de kannenmannen worden gereconstrueerd.

Het is niet bekend of het verzamelde materiaal betrekking heeft op een eenmalige stort, dan wel dat het breukgoed bij verschillende gelegenheden op dezelfde plaats terecht is gekomen.

Eenvoudige boerse drinkkannetjes uit Raeren vormen het belangrijkste bestanddeel van het gerecupereerde materiaal.

De samenstelling van de vondst qua soort en herkomst komt sterk overeen met hetgeen uit dezelfde periode in Engeland wordt aangetroffen.

Bergen op Zoom speelde toen een belangrijke rol in de handel op Engeland, de kannenmannen hadden een zakelijke relatie met een brouwer in Engeland.

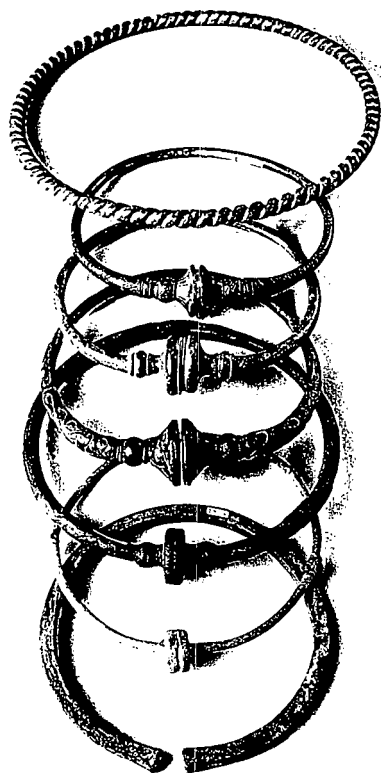
Vooralsnog lijkt het erop, dat de kannenmannen uit Bergen een Zoom een rol speelden in de doorvoer van Rijnlands steengoed naar Engeland.

Daarnaast valt het op dat in Raeren gedurende een aantal decennia twee soorten drinkkannen naast elkaar worden geproduceerd. Dit wekt de indruk, dat omstreeks of kort voor 1500 naast de bestaande "boeren" pottenbakkerijen nieuwe pottenbakkerijen worden gesticht die nieuwe modellen introduceren, terwijl de traditionele bedrijven bij hun producten de oude vormgeving blijven toepassen.

In de eerste helft van de zestiende eeuw wordt in Bergen op Zoom naast het bekende roodbruine gebruiks aardewerk ook volop majolica geproduceerd. We mogen aannemen dat ook die majolica (deels) voor de Engelse markt bestemd was.

* * *

Les Celtes et les arts du feu (Dossiers d'Archeologie no. 258) novembre 2000. ISSN 1141-7137. Losse nrs. FF 54 (8,23 euro), abonn. 485 FF (73,94 euro, abonnement@dossiers-archeology.com of J.-P. Tondeur, Van Kalkenlaan 9, B 1070 Brussel). 86 pp.

Evolutie van de Keltische halsringen (torques) uit de omgeving van Reims, begin vierde-eind derde eeuw v. Chr. Uit: Dossiers d'Archeologie.

Dit glossy magazine is geheel gewijd aan de kunsten die de Kelten met behulp van het vuur tot stand brachten. Klei, metalen en glas wisten zij te bewerken tot zeer fraai gedecoreerde wapens, gebruiksvoorwerpen en sierraden. Een elftal deskundigen leverden hun deskundige bijdrage aan deze zeer fraai geïllustreerde monografie. De belangrijkste onderwerpen zijn experimentele archeologie, ijzerbewerking (o.a. in Bohemen), pottenbakkerijen en bronzen halsringen ("torques") uit de Champagne-streek, beschilderd aardewerk, edelsmeedwerk, zwaarden en ander wapentuig en de befaamde glazen kralen en armbanden.

* * *

Willemien van de Wijdeven (red.), *Archeologie in Meerhoven*. Gemeente Eindhoven, afd. Archeologie. December 2000. 12 pp.

De afdeling archeologie van de gemeente Eindhoven voert, samen met enkele tientallen vrijwilligers van de AWN en studenten van de Universiteit van Amsterdam, sinds maart 2000 grootschalig archeologisch onderzoek uit in Meerhoven. De bedoeling is het archeologische onderzoek van Meerhoven in kaart te brengen voor deze door bouwwerkzaamheden geheel zal verdwijnen. Ter gelegenheid daarvan verscheen deze fraai verzorgde brochure waarin de bewoningsgeschiedenis en de archeologische activiteiten van Meerhoven worden gepresenteerd. De tekst is van Nico Arts. Meer info: 040-2446517 of arch-ehv@iae.nl.

* * *

Chris Blanchett, *The floor tiles at The Vyne, Hampshire, England* / De vloertegels van The Vyne Hampshire, Engeland. Speciale uitgave van de *Tiles & architectural ceramics society (Glazed Expressions)*, ISSN 0261-0329, nr. 41, 2000, tot stand gekomen in samenwerking met de Stichting van Vrienden van het Nederlands Tegelmuseum. Prijs f 16,50 (€ 7,49)

Bij The Vyne, gebouwd tussen 1500 en 1520, hoort een even oude grafkapel, waarvan drie gedeeltes van de vloeren met 537 stuks vroeg zestiende-eeuwse majolicategels zijn geplaveid.

Majolica tegels,
13 x 13 cm uit *The Vyne* (1500-1520).
Uit: *Glazed Expressions*.

In deze 31 pagina's tellende brochure wordt elk van die tegels in kleur en zwart-wit afgebeeld en beschreven.

De brochure kan worden besteld bij het Nederlands Tegelmuseum te Otterlo (0318-591519).

Gerrit Groeneweg

STICHTING ARCHEOLOGISCHE MONUMENTENWACHT NEDERLAND

De **Archeologische Monumentenwacht Nederland**, gevestigd te Amersfoort, is een onafhankelijke stichting die zich inzet voor instandhouding van archeologische en andere cultuurhistorische monumenten in het landschap. Middels inspectie en advisering in opdracht van terreinbeherende instanties, particulieren en overheden streeft zij haar doelstelling na. Het werkterrein bestrijkt heel Nederland.

Wegens toename van het inspectiewerk en uitbreiding van de dienstverlening zoeken wij op korte termijn naar een enthousiaste

medewerker (m/v)

voor 28 uur per week (0.8 fte). Uitgroei tot 36 uur behoort tot de mogelijkheden.

- Uw taak:**
- visuele inspectie van archeologische en aanverwante monumenten
  - vastleggen van de bevindingen in een inspectie-rapport
  - opstellen van adviezen inzake onderhoud en inrichting
  - overleg met eigenaren en/of opzichters
  - begeleiding van onderhoud

Wij zoeken een kandidaat met:

- een MBO opleiding
- aantoonbare affiniteit met archeologie
- bekendheid met natuur- en landschapsbeheer en/of
- ervaring met bos- en landschapsonderhoud
- ervaring met automatische gegevensverwerking (Word, Access, Excel)
- goede schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid
- goede contactuele eigenschappen
- rijbewijs B(E)

- Wij bieden:**
- vrij zelfstandig werk binnen een kleine organisatie
  - afwisselende werklocaties
  - mogelijkheid tot verdere kennisontwikkeling
  - ruimte voor zekere creativiteit

Aanstelling vooralsnog voor de duur van een jaar en een proeftijd van 2 maanden, met uitzicht op een dienstverband voor onbepaalde tijd. Afhankelijk van capaciteiten en ervaring wordt het salaris vastgesteld op basis van schaal 7 BBRA, minimum f 3.568,-, maximum f 4.840,- (bij volledig dienstverband), excl. 8% vakantietoeslag en eindejaarsuitkering.

Secundaire arbeidsvoorwaarden vormen een pensioen- en WAO-hiaat verzekering en de mogelijkheid tot deelname aan een spaarloonregeling.

Reageren: Sollicitaties, vergezeld van een curriculum vitae, kunt u zenden aan: Stichting Archeologische Monumentenwacht, Vanadiumweg 16, 3812 PZ Amersfoort. Uw brief dient uiterlijk op 15 mei 2001 in ons bezit te zijn. Over de functie-inhoud kunt u aanvullende telefonische informatie inwinnen bij de heer drs. R.R. Datema (033-4650574) of per e-mail archeomw@wishmail.net.

Werk in uitvoering

Een plaats waar (veldwerk)activiteiten van AWN'ers kort worden besproken. Onderwerpen zijn veelal afkomstig uit periodieken van de AWN-afdelingen. Maar meldingen van de afdelingen die niet of nog niet in hun periodiek staan, zijn eveneens welkom. Voor dit nummer van Westerheem maakte ik gebruik van informatie die ik ontving t/m 4 maart. Deadline voor deze rubriek in Westerheem 2001-3: 5 mei a.s. Stuur u uw periodiekenmeldingen tijdig en liefst rechtstreeks aan: J. Coenraads, Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.

Kwadrant nr. 4, 2000 (Afd. Den Haag e.o.)

Na een onderbreking vond in Scheveningen weer een Archeologische Dag plaats. Sprekers waren Wilco de Jonge (AW Voorburg): het onderzoek in het Sijtwendetracé, Marco Mosselman (AW Zoetermeer): de combinatie van archeologie en archiefonderzoek bij een opgraving aan de Voorweg, Ton Immerzeel (Westlands Land- en Tuinbouwmuseum): opgravingen in 's-Gravenzande, Epko Bult (stadsarcheoloog van Delft): onderzoek bij de parkeergarage Phoenixstraat en ten slotte Hans Koot (stadsarcheoloog van Rijswijk): een opgraving bij de Schilp. Liefhebbers konden hierna de expositie "Halve zolen, opgegraven schoenen" bekijken.

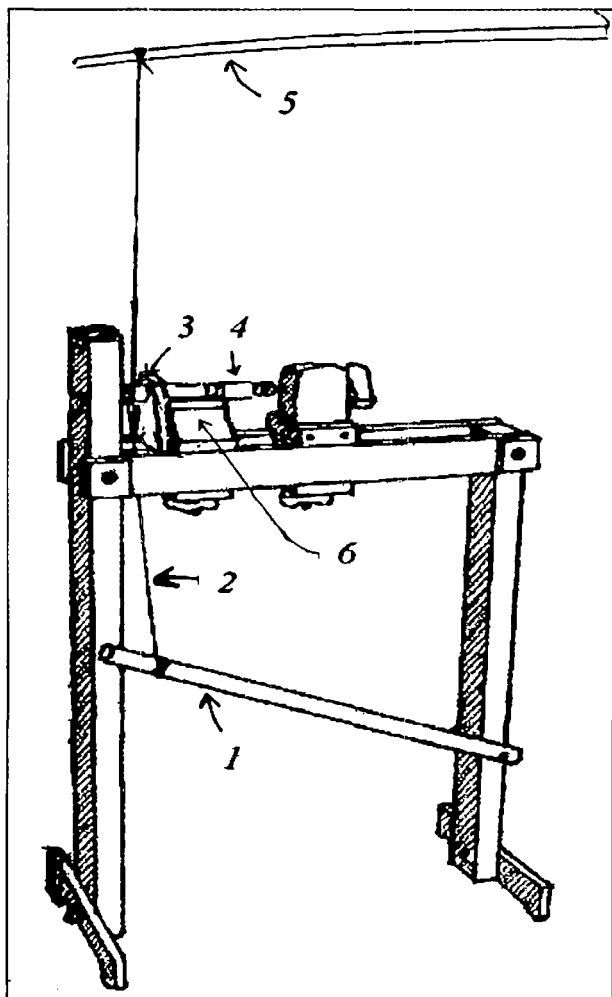
Bram Bakels (AW Wassenaar) schrijft over de gemeente Wassenaar, waar mede door de werkgroep vindplaatsen uit de IJzertijd werden ontdekt. Huis ter Weer: hier heeft waarschijnlijk een boerderijtje gestaan met gemengd bedrijf. De vondsten zijn hier keramiëscherven, maalsteenfragmenten en dierlijk bot (vooral rund). De gevonden keramiek en een C14-datering van botmateriaal wijzen op Vroege IJzertijd. Ommedijksche Polder: keramiëscherven en dierlijk bot. Onder de keramiek komt relatief veel "briquetage-materiaal" voor (gebruikt bij de productie en het vervoer van zout). Ook hier is sprake van Vroege IJzertijd. Elders in de Ommedijksche Polder trof men materiaal aan uit de Late IJzertijd: keramiëscherven, maalsteenfragmenten en dierlijk bot, terwijl een smeltkroesje en ijzerslakken wijzen op ijzerbewerking. Verlengde Hoge Klei: ook hier keramiek uit de Vroege IJzertijd. Pluymestein: keramiëscherven uit de Midden IJzertijd en fragmenten van een maalsteen, behorend tot een type dat voor het eerst in West-Nederland is aange-

troffen (helaas vergeet Bakels hier te vermelden om welk type maalsteen het gaat). Groot Berkheide: een afvalkuil met fragmenten van handgevormde potten, te plaatsen in de Midden-IJzertijd.

Ton Immerzeel verzorgde de Archeologische kroniek van het Westland 1999, waaruit een forse greep. Het grootste deel van de kroniek is gewijd aan 's-Gravenzande m.n. aan het onderzoek Vreeburghlaan-Vaartplein-Begijnhof-buitenplaats Vreeburgh. Dit terrein behoort tot het oudste bewoonde gedeelte van 's-Gravenzande. Van de dertiende tot de zestiende eeuw bevond zich hier het Begijnhof en daarna, vanaf het begin van de zeventiende eeuw, de buitenplaats Vreeburgh. Er was helaas onvoldoende geld om een volledig en professioneel onderzoek uit te voeren, zodat van te voren al vaststond dat zaken zouden worden gemist. Het hoofdgebouw van de buitenplaats was nog tamelijk compleet aanwezig, tot een achttiende-eeuwse spiegel in de hal aan toe. Een bijzondere vondst was een grote kelder uit de tijd van het Begijnhof (7x7 m), voorzien van kruisgewelven en gemetseld van tamelijk kleine kloostermoppen (1325-1350). Ondanks pogingen daartoe kon deze kelder niet worden behouden. Er werden veel funderingen gevonden, een middeleeuwse sloot met heel veel materiaal en diverse waterputten. De kapel van het Begijnhof kwam niet te voorschijn, hoewel sommige vondsten wel op de aanwezigheid van een kapel wijzen. Halverwege de opgraving werd met succes een open dag gehouden, waarop alle belangrijke funderingen, muren en waterputten waren te zien. Er waren rondleidingen en in het Westlands Museum was een expositie ingericht met foto's, kaartmateriaal en fraaie bodemvondsten. De enige wanclank tijdens dit archeologisch onderzoek was het feit dat een tijdelijke assistent-detectorman er met een dertiende-veertiende-eeuwse muntschat van 200 munten vandoor ging, waarvoor hij door het openbaar ministerie zal worden vervolgd. Ten oosten van het terrein van het middeleeuwse Begijnhof stond vanaf de vijftiende eeuw het Regulierenklooster. Ook deze plaats is dus archeologisch interessant en het is de bedoeling dat de archeologische werkgroep tijdens het bouwproces gelegenheid krijgt waarnemingen te doen en belangrijke sporen te onderzoeken.

Elders in 's-Gravenzande werd tijdens de reconstructie en herinrichting van het centrum veel metaal gevonden: o.m. een gegoten vingerhoed (vijftiende eeuw), Franse munten (1322/1328 en 1753), een bronzen beeldje van een liggende leeuw, gedragen aan een halsketting (dertiende eeuw) en een loden insect (pelgrimsinsigne?). Voor de dorpskerk vond men profielstenen en ornamenten van de middeleeuwse kerk. Aan de Havenstraat ten slotte trof men een zware fundering van kloostermoppen aan. In De Lier voerde men aan de Laan van Koop een "aao" uit om de archeologische waarde van dit gebied te bepalen. Volgens dit onderzoek is hier sprake van een belangrijke vindplaats, namelijk een nederzetting uit de Romeinse tijd (tweede eeuw). Er zijn nog veel onderdelen van de houten constructie van het huis aanwezig, terwijl vondsten uit het omliggende terrein wijzen

Schets van een wipdraaibank (uit Terra Nigra).

op een oud perceleringssysteem uit die tijd. In Maasdijk werd een oude boerderij aan het Blauwhek gesloopt. Er zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een voorganger van de boerderij gevonden, die natuurlijk ook op een iets andere plaats kan hebben gelegen.

In Monster werden tijdens bouwwerkzaamheden aan de Herenstraat/Kerkstraat archeologische waarnemingen uitgevoerd. Aangetroffen werden hier funderingen en een waterput, alles gemetseld van ijsselsteentjes. Enkele vondsten: schervenmateriaal (zestiende t/m twintigste eeuw), een aantal munten (zeventiende t/m negentiende eeuw), vier vingerhoedjes (vijftiende t/m zeventiende eeuw) en, verrassend, een draadfibula uit de Romeinse tijd (tweede eeuw?). Dit laatste voorwerp zal in grond van elders zijn aangevoerd.

In Wateringen vond men aan de Dorpskade de verwachte onderbouw en fundering van een poldermolen (19e eeuw).

Terra Nigra nr. 149, december 2000 (Afd. Helinium)

Zoals altijd veel lezenswaardige informatie in TN, waaruit een selectie. In deze TN lees ik een interessant verhaal van Ab Waasdorp over het Romeinse wegennet in West-Nederland o.m. over de vier, inmiddels beroemde, mijlpalen. Waasdorp legt de hem bekende schriftelijke en archeologische informatie bij elkaar en maakt redelijk aannemelijk dat er twee min of meer parallel aan de kust lopende Romeinse wegen zijn geweest die wellicht op twee plaatsen door een haaks hierop gelegen weg met elkaar waren verbonden. Het wegennet lijkt minstens een eeuw lang te hebben gefunctioneerd rond de stad Municipium Aelium Cananefatium (Forum Hadriani).

Bert Rosbach (houtdraaier) is geïnteresseerd in een in 2000 te Vlaardingen gevonden houten bord (elfde-twaalfde eeuw). In TN legt hij uit hoe zo'n bord werd gemaakt, in dit geval van esdoornhout.

In deel vijf van "Hoe oud is Vlaardingen eigenlijk?" behandelt stadsarcheoloog (en nieuw redactielid van Westerheem) Tim de Ridder de bewoning van 350 tot 175 v.Chr. Het artikel bevat een groot aantal tabellen met verdeling en voorkomen van keramiek per vindplaats, verdeling van botten per diersoort per vindplaats en de verdeling van slachtleeftijden van diverse dieren per vindplaats. Ellen Groen en Dorothea Schulz doen uitgebreid verslag van de excursie van afdelingsleden naar Noord-Duitsland en Denemarken: een mooie reis!

Grondig Bekeken nr. 4, december 2000
(Afd. Lek- en Merwestreek)

GB begint met verslagen van belangrijke zaken die niet alleen de afdeling bezighouden. De afdeling was betrokken bij inspraakrondes die voorafgingen aan de vaststelling van het cultuurplan van de provincie Zuid-Holland. Uit dit cultuurplan blijkt dat deze provincie de georganiseerde amateur-archeologen beschouwt als een onmisbare partner. De afdeling ziet dit als *"een stimulans om ons werk gewoon voort te zetten en daar kwaliteit in te leggen: want kwaliteit blijft!"*.

Vervolgens in deze GB een verslag van de contactavond monumentenzorg te Leiden. Marieke van der Enden zette hier uiteen hoe het staat met de Malta-wetgeving. De wet wordt waarschijnlijk in 2002 van kracht. Over de rol van veel gemeenten die nu archeologisch beleid moeten gaan voeren zonder daar extra geld voor te ontvangen, bestaat enige zorg. Gemeenten zouden zichzelf als veroorzaker van grondverstoringen een vergunning kunnen verstrekken. Controle van de provincie kan hier noodzakelijk zijn. Maarten Dolman (stadsarcheoloog van Leiden) ging in op het archeologisch beleid op gemeentelijk niveau. Gemeenten zouden een archeologische waardenkaart moeten samenstellen voor het eigen gebied. Archeologie en monumentenzorg zullen steeds nauwer met elkaar verbonden raken. De rol van de amateur-archeoloog is in dit alles (nog) niet steeds duidelijk, maar wordt door een ieder wel van belang geacht.

De AW Gorinchem heeft een nieuw onderdak gevonden in Avelingen-West. Pieter Floore, al enkele jaren op projectbasis actief voor Gorinchem, is in deeltijd benoemd tot archeoloog voor Gorinchem, met Martin Veen als assistent. De redactie van GB wil graag openbaarmaking van collecties van detectorzoekers en stelt daarvoor in GB ruimte beschikbaar.

In de rubriek *Uit de werkgroepen* vind ik nog wat interessante zaken: Peter van Hout schrijft over bruingelege pingsdorf-achtige schijven (Ø 65 mm) met cilindrische gaten in het midden: waarschijnlijk weefgewichten uit de 12e eeuw. Pieter Wemmers dook met duikers van de LWAOW in de Wiel, midden in Hardinxveld-Giessendam. Men vond hier van alles, zelfs een 25 jaar geleden in de Wiel geraakt VW-busje. Enkele leden, waaronder Norbert Zaalberg en Taco Groeneveld, namen deel aan een opgravingskamp van de AWN in Meerhoven (Eindhoven). Een mooie week, ondanks het

De raadselachtige strip (uit Grondig Bekeken).

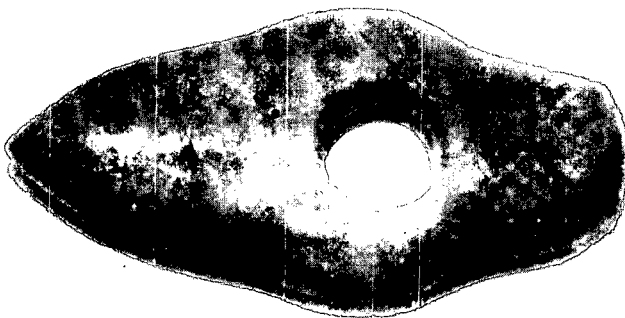
feit dat de vondst van de week werd gedaan op de stort: een toevallig aanwezig kind vond hier een mesolithische pijlpunt! Teus Koorevaar gaat in op twee inheems-Romeinse randscherven uit Dubbeldam. Hij vergelijkt ze met o.m. Assendelfts materiaal. In de West-Alblasserwaard komt dit soort keramiek sporadisch voor. Elders bespreekt hij de mogelijkheden van een apparaat dat eerder in de DOKA werd gebruikt, maar nu in de werkruimte van de afdeling staat. Het apparaat kan goede diensten bewijzen bij het tekenen van voorwerpen. An Osseweijer-van Bueren duikt in de namen van diverse soorten en formaten bakstenen, waarvan sommige zelfs "geschild" blijken te zijn. Menno Mulder vond een strip van waarschijnlijk een tinlegering die vermoedelijk ergens opgeplakt heeft gezeten: wie weet wat het is? (zie de afbeelding). GB besluit met een overzicht van de inhoud van diverse periodieken van AWN-afdelingen: concurrentie dus voor WIU.

Nieuwsbrief en Jaarverslag, februari 2001
(Afd. Utrecht e.o.)

De afdeling viert dit jaar het 40-jarig bestaan, tegelijk met de landelijke festiviteiten. Na twaalf jaar voorzitterschap van zijn afdeling vindt Pieter van der Voorde (oud-voorzitter van het HB) dat het tijd wordt om af te treden. Hij blijft nog voorzitter a.i. tot een opvolger is gevonden.

Dan een bijzondere gebeurtenis. De afdeling vroeg de provincie Utrecht om een kleine subsidie voor gedane educatieve uitgaven. In januari kende de provincie een ruim tienmaal zo groot bedrag toe voor "met name educatieve zaken op het gebied van de archeologie in de provincie". AW Leen de Keyzer verhuisde vorig jaar liefst tweemaal en hoopt nu iets langer in de Regenboog te kunnen blijven. Vóór deze verhuizingen was de werkgroep te gast bij de fam. De Keyzer. Als dank hiervoor benoemde het bestuur Henriëtte de Keyzer tot lid van verdienste van de werkgroep. Er was gelukkig toch nog gelegenheid om archeologisch bezig te zijn. Aan de Binnentuin vond men een slingerkogel (ijz-rom) en een groot stuk maalsteen (rom of middeleeuws). Bij Heemstede onderzocht de werkgroep de funderingen en omgrachting van de daar gesloopte bouwhuizen. Aan de Houtensewetering leverde systematisch boren (nog) niet het verwachte Romeinse materiaal op. Nadat Ben Eiberse een groot deel van een Romeinse grafsteen ontdekte, assisteerden leden van de werkgroep bij een opgraving door de VU Amsterdam en de provinciaal archeoloog. Er werd hier veel Romeins materiaal verzameld, maar geen verdere fragmenten van de grafsteen. In oktober was de werkgroep gastheer voor de (amateur)archeologen uit de regio Utrecht + de heer Kok (gedeputeerde). De gemeente Houten stelde de Raadszaal ter beschikking. Naar de reacties te oordelen was het een geslaagde dag. AW Zuidwest-Utrecht maakte een excursie naar Xanten en Nijmegen. De werkgroep gaf twee lezingen voor de afdeling Utrecht. Leden van de werkgroep werkten mee aan een ADC-opgraving o.l.v. Frank van der Heijden en konden "naar hartelust" bezig zijn tijdens het onderzoek van een nederzetting uit de Bronstijd en een Romeinse nederzetting. De samenwerking verliep erg plezierig. De werkgroep nam deel aan de

De bijl uit Beekbergen (uit Hunnepers).

Gemeentedag IJsselstein met een kraam met vondsten uit de regio en ander materiaal. AW Oude Rijn startte een opgraving in Vleuten (Thematerweg) onder kwaliteitsbewaking door de provincie Utrecht. Sporen wijzen op een stenen gebouw omringd door grachten. Bewoning vond plaats vanaf de 13e eeuw om in de 18e eeuw te verdwijnen. De functie van het gebouw is nog onduidelijk.

Hunnepers, december 2000 (Afd. Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezoom)
Weer veel nieuws in Hunnepers, ook al omdat deze eenmaal per jaar verschijnt. De AWN-werkgroep Apeldoorn deed in 1999 en 2000 op diverse plaatsen onderzoek, een greep hieruit.

Booronderzoek werd gedaan aan de Zanderijweg, op het terrein van de Van Haftenkazerne en in Loenen (Loenerdrift-Hameinde). Op al deze locaties gaven de resultaten geen directe aanleiding tot verder onderzoek. In 2000 legde een onderzoek door het ADC onder leiding van Juke Dijkstra (vervanger van de gemeente-archeoloog) een beekloop vrij en een groot deel van een boerderijplattegrond uit de 10e-11e eeuw. Het onderzoek trok veel aandacht, ook die van gemeenteambtenaren en de wethouder. Verder werd onderzoek gedaan in Beekbergen (Hietveldweg), Hoenderloo (Middenweg) en Apeldoorn (Sterrenlaan).

In 1995 werd bij het uitgraven van een paardenbak in Beekbergen een stenen bijl gevonden. Na bestudering blijkt dat het hier gaat om een "B/A hamer", te dateren in fase 2 van de Enkelgrafcultuur tussen 2800 en 2700 v.Chr.: een in Nederland erg zeldzaam type.

De Apeldoornse werkgroep nam een nieuwe werkruimte in gebruik aan de Nieuwstraat.

Dan volgen meer uitgebreide verslagen van onderzoek aan de andere (Deventer) kant van de IJssel. Zo schrijft F. Appels over een boerderij uit de Vroege IJzertijd die in Epse-Noord werd gevonden d.m.v. een "AAO". Deze boerderij was 17 m lang, 9 m breed en OW-georiënteerd. Over het binnenwerk van het huis kan weinig worden gezegd. De boerderij zou tot het "overgangstype Hijken" kunnen behoren. Ook begeleidende keramiekvondsten wijzen op de Vroege IJzertijd. De plattegrond van het gebouw komt redelijk overeen met eerder in Colmschate gevonden plattegronden. Het zou kunnen gaan om een "zwerfend erf", een geïsoleerd liggende huisplaats die

vrij kort is bewoond. In een tweede bijdrage behandelt Appels een gebouwplattegrond uit de 12e eeuw, eveneens gevonden in Epse-Noord. De OW-georiënteerde boerderij kon maar gedeeltelijk worden blootgelegd, maar behoort waarschijnlijk tot het "Gasselte B type". Het gebouw zal vermoedelijk ruim 23 m lang zijn geweest. Een tweede gebouw met dezelfde oriëntatie lag 30 m van het hoofdgebouw. Opvallend was een sloot die blijkens vondsten uit dezelfde tijd dateert en mogelijk een defensieve functie had. Men denkt wel aan een "hofboerderij met domaniale functie", dit op grond van gelijkenis met een eerder opgegraven boerderij (Swormink).

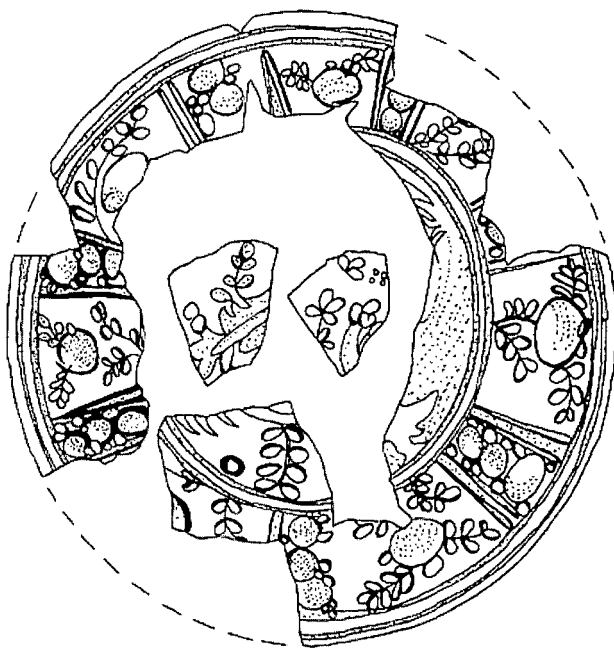
Michiel Bartels gaat in op Portugese keramiek van rond 1600 die in 1998-1999 aan de Polstraat in Deventer werd gevonden. In december 2000 onderzocht men het materiaal uit een van de beerputten, dat tussen 1570 en 1610 kon worden gedateerd. Onder het materiaal bevonden zich fragmenten van een bord met Chinese motieven, maar op faience-manier gebakken. Bijzonder, want het gaat hier om het eerste bord van Portugese faience in Oost-Nederland. Het vondstcomplex wordt nog verder geanalyseerd.

Provinciaal archeoloog Suzanne Wentink vertelt iets over projecten en ontwikkelingen die elders in Overijssel plaatsvonden. Wim Winterman somt op wat in 2000 is gedaan door de Werkgroep Raalte. Gevonden werden hier een "rituele allee" die nog nader wordt onderzocht. Verder mogelijk sporen van middeleeuwse hopteelt in de wijk De Berkte en een middeleeuwse waterput. De werkgroep deed mee aan een radioprogramma van RTV Oost over de Germaanse nederzetting in Heeten. In de Oudheidkamer van Raalte verzorgde Winterman een lezing over opgravingen in Raalte-Noord.

Ook in deze Hunnepers weer ruime aandacht voor het archeologisch onderzoek in Zutphen: een oppervlakke greep hieruit. In het uitbreidingsplan Leesten-Oost ontdekten men nederzettingssporen uit de tijd rond het begin van de jaartelling.

Vervolgens werd elders op deze Looërenk een grote nederzetting aangetoond uit de IJzertijd, die nog nader moet worden onderzocht.

De mesolithische jagerskampjes (8400-7900 v.Chr.) hebben veel bekendheid gekregen. De vijf nederzettingen zijn buitengewoon goed bewaard gebleven en variëren in omvang van 6x6 m tot 8x8 m. Er zijn vele duizenden artefacten gevonden: vooral

Het Portugese faience-bord (uit Hunnepers).

vuursteen maar ook botresten van jachtwild. In NW-Europa zijn nederzettingen uit deze periode met organische resten zeldzaam, voor Nederland zijn ze uniek.

In de Bakkerstraat troffen de onderzoekers tijdens een verbouwing een stratigrafie aan van ophogingen, vloeren en brandlagen uit de dertiende-veertiende eeuw. Deze sporen behoren bij een houten huis dat hier al tijdens de stadsbrand in het begin van de veertiende eeuw stond en waarvan loopniveaus en drie paalholten werden gevonden. Aan de Dieserstraat vond men in 1999 en 2000 sporen van bewoning vanaf de Romeinse tijd (derde eeuw). Tijdens de eerste ontwikkeling van Zutphen was het terrein van de latere "nieuwstad" als akkerland in gebruik. Ca. 1250 stichtten de Gelderse graven de Nieuwstad als een planmatig opgezette stad. Het zal nog wel even duren voor alle gegevens van dit onderzoek zijn verwerkt en beschikbaar komen.

Intussen is en wordt druk gepuzzeld met de duizenden fragmenten gebrandschilderd vensterglas die eveneens op dit terrein werden gevonden. Zo'n duizend fragmenten zijn gefotografeerd en op cd gezet.

Groothedde vertelt nog heel wat meer over de Dieserstraat en de bewoners: fascinerend, zelfs nu het nog maar om een overzicht van de belangrijkste resultaten gaat. Ten slotte stuitte men in 2000 op een vestingwerk uit de zestiende eeuw: een ron-

deel, gebouwd in 1532-1533, dat later nog werd uitgebreid. Waarschijnlijk was dit het "Dalfsgat" (Duc d'Alva's gat), waardoor de Spanjaarden in 1572 de stad binnendrongen.

Nieuwsbrieven Speerpunt, 19 januari / 15 februari 2001 (Afd. Flevoland)

Op een oproep deel te nemen aan de vondstverwerking op zaterdagmiddagen kwam zo veel response dat er met twee groepen wordt gewerkt: 's morgens onder leiding van Wies Kreukniet en 's middags onder leiding van André Kerkhoven.

Nieuwsbrief AW Voorburg nr. 10 (Afd. Den Haag e.o.)

De AWV heeft een nieuw onderkomen (Van Naeltwijkstraat), waar heel veel werk in is en wordt gestoken.

Twee AWV-leden verzorgden namens de landelijke AWN een van de lezingen op een symposium in Gent. Wilco de Jonge legde daar uit welke plaats de amateur-archeologie heeft in "de snel veranderende Nederlandse archeologische wereld." Aangezien België "Malta" nog niet ondertekende, bestaat daar veel zorg over de toekomst van de archeologie. Men hoopt te kunnen leren van Nederlandse ervaringen.

De banden tussen de gemeenteraad van Voorburg en de AWV werden in 2000 aangehaald. De AWV en de gemeente gaan in 2001 samen werken aan een gemeentelijke beleidsnota.

Teleurstellend was de gang van zaken rond de aanleg van een midden in Forum Hadriani gelegen speeltuintje. Ondanks op het eerste gezicht duidelijke afspraken werd het werk zonder bericht en dus zonder archeologische begeleiding uitgevoerd.

Bij inspectie van de al verspreide grond kwamen AWV'ers terra sigillata, ander Romeins aardewerk, resten van tegulae en ... kuiltjes van een detectorpiraat tegen.

Gelukkig kan het ook anders. Tijdens werkzaamheden elders (Vlietstraat 2) trof een aannemer fundamenten en twee putten aan. Het werk werd stilgelegd door de gealarmeerde monumentenambtenaar en de AWV gevraagd om "in te vliegen".

Gelukkig was dat op dat moment mogelijk. Het was fijn dat de mensen van het aannemingsbedrijf flink meehielpen bij het zichtbaar maken van een straatje en een beerkelder. Een en ander leverde overigens weinig dateerbare vondsten op, maar gaf wel informatie over de vroegere perceleering.

De veldwerkplanning laat zien dat de AWV nog wel iets heeft te doen in 2001. Uit het overzicht van 2000 blijkt het meest frustrerende moment van 2000: het oprapen van de brokstukken bij het speeltuintje op Forum Hadriani!

Kontakt nr. 24-3, december 2000 (Vereniging voor amateurarcheologen voor Goeree-Overflakkee "De Motte")

Leden van De Motte maakten in november een excursie naar Delft. Zij wandelden door oud-Delft, bezochten het Prinsenhof, de Nieuwe Kerk en het Legermuseum. Stadsarcheoloog Epko Bult was er niet, maar stond in maart 2001 op het programma van De Motte voor een lezing over archeologisch onderzoek in en om Delft.

AWN - monografie 5

A. Warringa en G. van Haaff

Opgraven. Technieken voor archeologisch veldwerk

Utrecht 1988, 128 pp., ill., ISBN 90 70482 68 1

Een praktische handleiding voor allen die op verantwoorde wijze willen (helpen) opgraven. Uitgegeven in samenwerking met de NJBG bij Matrijs in Utrecht.

Prijs voor leden f 15,00, voor niet-leden f 22,75 (excl. f 5,- verzendkosten voor één exemplaar).

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, de Bilt, o.v.v. Opgraven.

Tentoonstellingen

NEDERLAND

Opgegraven verhalen, archeologie in Noord-Nederland, t/m 27 mei 2001.

Natuurmuseum Groningen, Praediniussingel 59, Groningen, 050-3635562.

- Tentoonstelling over het werk van de archeoloog, i.s.m. de Groningse Universiteit. Bezoekers kunnen ook zelf objecten opgraven en determineren.

Was getekend, Rien Poortvliet, t/m 14 juni 2001.

Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18k, Haarlem, 023-5313135.

- Expositie over het dagelijkse leven in de zestiende eeuw, geïnspireerd door het boek 'de tresoor' van Rien Poortvliet.

Hel en Hemel - De Middeleeuwen in het Noorden, 13 april t/m 2 september 2001.

Groninger Museum, Museumeiland 1, Groningen, 050-3666555.

- Expositie over verschillende middeleeuwse thema's, gevat in een theateraal decor door inrichter/regisseur Peter Greenaway.

CONGRESSEN EN EVENEMENTEN

International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP)

Luik - 2 september 2001

De 14de internationale conferentie van de UISPP zal dit jaar worden gehouden aan de Universiteit van Luik. Er zijn twee grote lezingenreeksen geprogrammeerd over archeologische kennis: theorie en praktijk, en over nieuwe technologieën voor archeologische monumentenzorg en presentatie. Verder zullen diverse workshops worden gehouden. Info: ulg.ac.be/prehist/uispp-home

Tagung Experimentelle Archäologie

Eindhoven - 19 t/m 21 oktober 2001

Na succesvolle congressen in Duitsland wordt de Tagung dit jaar gehouden in Nederland. De bijeenkomst van experimenteel archeologen zal plaatsvinden in het Prehistorisch Openluchtmuseum in Eindhoven.

Info: vae.nl/tagung

SNA-Reuwendagen

Almere - 8 en 9 november 2001

Dit jaar wordt het grootste archeologische congres in Nederland gehouden in Almere.

Info: sna.nl/reuvens

AWN - monografie 4

Jurjen M. Bos

Archeologische streekbeschrijving, een handleiding

Z.p. (Vlaardingen) 1985, 158 pp., ill., ISBN 90 71312 01 1

Een praktische handleiding die alle aspecten van veldverkenning behandelt, de bronnen die kunnen worden geraadpleegd, de vondstverwerking en de rapportage.

Prijs voor leden f 7,50, voor niet-leden f 12,50 (excl. f 5,- verzendkosten voor één exemplaar).

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. Streekbeschrijving.

Adressenlijst coördinatoren Landelijke Werkgroepen

Landelijke Werkgroep Steentijd (LWS)

G. Vlamings, Ploeglaan 22,
3755 HT Eemnes, tel. 035-5387851.

A.W.J.M. (Ton) Kroon, Duistervoordseweg 116,
7391 CJ Twello, tel. 0571-273495.

Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW)

Voorzitter: B. (Boudewijn) Goudswaard,
Bodegraafsestraatweg 23, 2805 GK Gouda,
tel. 0182-571656.

Secretariaat: H. (Hans) Bruggeman, Roer 16,
8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Penningmeester: J. (Jan) Venema,
Grote Zijlroede 1, 8744 GG Makkum,
tel. 0515-232160.

Regiocoördinatoren

Regio Noord: Winfried Walta, De Wal 3,
9032 XE Blessum, tel. 058-2541432.

Sub regio Groningen: Otto Brinkhuizen,
Oude Adorperweg 7, 9738 TB Groningen,
tel. 050-5733263.
Regio Noordwest: vacature.

Regio Oost: Hans Bruggeman,
Roer 16, 8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Regio Zuidoost: Joost van den Besselaar,
Zoetendaalstraat 10, 5443 AM Haps,
tel. 0485-314925.

Nout Cornelissen, Pater Gymardstraat 4, 5844
AK Stevensbeek, 0485-383743.

Regio Zuidwest: Eric Weijters, Voorstraat 48,
4797 BH Willemstad (n. Br.), tel. 0168-472783.

Sub regio Zeeland: Dries van Weenen,
Tulpstraat 30, 4486 BZ Colijnsplaat,
tel. 0113-695457.

Redacteur: Louis van de Berg, Zonnebloem-
straat 32, 8012 XG Zwolle, tel. 038-4222320.

AWN-lidmaatschappen

De AWN kent de volgende lidmaatschappen:

A	basislidmaatschap (men dient het basislidmaatschap zonder aftrek van kosten over te maken)	f 80,00
B	studentlidmaatschap	f 48,00
C	jeugdlidmaatschap	f 40,00
D	geassocieerd lidmaatschap	f 41,00
E	huisgenoot-lidmaatschap	f 27,50
	in principe een eenmalig inschrijfgeld van	f 8,00

Rechten en plichten verbonden aan het lidmaatschap

Alleen lidmaatschap A, B en C geven recht op toezending van het verenigingsblad 'Westerheem'.

Het basislidmaatschap verleent de volgende rechten:

- toezending Westerheem
- AWN-verzekering op AWN-opgravingen
- toegang tot excursies van de Afdelingen en het Hoofdbestuur
- toegang tot graafactiviteiten onder de vlag van de AWN
- toegang tot de graafkampen van de AWN
- stemrecht op de Alg. Ledenvergadering.

De rechten van het basislidmaatschap zijn ook van toepassing op het studentenlidmaatschap en het jeugdlidmaatschap (14 t/m 18 jaar). Voor het huisgenootlidmaatschap geldt hetzelfde, maar zonder recht op Westerheem. Ten aanzien van het basislidmaatschap kent het geassocieerde lidmaatschap de volgende beperkingen:

- geen toezending van Westerheem en
- geen stemrecht op de Algemene Ledenvergadering
- aan het geassocieerde lidmaatschap kan geen huisgenootlidmaatschap verbonden worden (wat wel mogelijk is bij het basislidmaatschap).

Het geassocieerde lidmaatschap staat open voor allen die lid zijn van een zusterorganisatie (Historische Kringen, Oudheidskamers, etc.) met een geldig basislidmaatschap.

Nadere informatie over de lidmaatschappen kan verkregen worden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam.

Opzeggen voor 1 december: een bevestiging wordt niet toegezonden.

Zij die zich voor het studentenlidmaatschap of geassocieerde lidmaatschap aanmelden, dienen bij hun aanmelding een kopie te voegen van hun geldige studentenkaart of het lidmaatschap van de aangesloten zusterorganisatie.

Adressenlijst hoofdbestuur en afdelingssecretariaten van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland

Hoofdbestuur

Alg. voorzitter: J.W. Eggink, Prinses Mariannelaan 90, 2275 BJ Voorburg, tel. 070-3860307.

Vice-voorzitter: H.H.J. Lubberding (afdelingen en regio's), Verlengde Lindelaan 53, 7391 JH Twello, tel. 0571-275706.

Alg. secretaris: S.J. Elzinga, Spoorlaan 33, 3739 KB Hollandsche Rading, tel. 035-5771446, e-mail: elbod@dutch.nl.

Alg. penningmeester: H. van Herwijnen, Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 HD De Bilt, tel. 030-2203900. Postgiro 577808 t.n.v. AWN De Bilt.

Bestuursleden:

E.H.P. Cordfunke, Jan van Scorelpark 50, 1871 EX Schoorl, tel. 072-5092588.

J.N.M. de Grood, A. van Schendelstraat 739, 3511 MZ Utrecht, tel. 030-2322332.

Mw. A.E. Oostdijk (Professionalisering), Willemstraat 9, 2275 CN Voorburg, tel. 070-3869222.

W.J.C. Nieuwenhuis, veiligheid en verzekeringen, Lyra 60, 3328 NH Dordrecht, tel./fax 078-6186819.

Ereleden

E.H.P. Cordfunke, P. Stuurman, P. Vons, S. Pos.

Leden- en abonnementenadministratie AWN

Accountantskantoor N.L. van Dinther & Partners, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal, tel. 010-5017451 (tijdens kantooruren).

Bureau AWN

(postadres, algemene informatie en ledenservice), Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam, tel. 020-4276240, fax 020-4227910.

Secretariaten/contactpersonen Afdelingen

1. *Noord-Nederland*: B.J. ten Kate (a.i.), Hunzeweg 2, 9657 PB Nieuw Annerveen, tel. 0598-491420.

2. *Noord-Holland Noord*: M. Weesie, Grosthuisen 34, 1633 EL Avenhorn, tel. 0229-542277.

3. *Zaanstreek/Waterland*: Mw. J.E. Broeze, Overtoom 103, 1551 BG Westzaan, tel. 075-6873763.

4. *Kennemerland (Haarlem en omstreken)*: R.H. Spoor, Jan Luijkenstraat 30, 2026 AG Haarlem, tel. 023-5396199. E-mail: r.h.spoor@getronics.com.

5. *Amsterdam en omstreken*: R. Tousain, M. Yourcenarstraat 17, 1102 AJ Amsterdam ZO, tel. 020-6005179.

6. *Rijnstreek*: M. Dijkstra, Geregracht 50, 2311 PB Leiden, tel. 020-6838134.

7. *Den Haag en omstreken*: Joanneke Hees, Klikspaanweg 7, kamer 16, 2324 LW Leiden, tel. 071-5760533.

8. *Helinium (Waterweg Noord)*: Secretariaat Helinium, Westlandseweg 258, 3131 HX Vlaardingen.

9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam en omstreken)*: Mw. J.C. Vos-Kranendonk, Verwersdijk 77, 2611 NE Delft, tel. 015-2123443.

10. *Zeeland*: Mw. L.C.J. Goldschmitz-Wielinga, Verdilaan 35, 4384 LB Vlissingen, tel. 0118-462142, e-mail: j.goldschmitz@net.hcc.nl

11. *Lek- en Merwestreek*: Mw. A.F. Osseweijer-van Bueren, Lindelaan 79, 3319 XJ Dordrecht.

12. *Utrecht en omstreken*: H. Doornenbal, Torontodreef 22, 3564 KR Utrecht.

13. *Naerdincklant (Hilversum en omstreken)*: Mw. E.J. Wierenga, Theresiahof 28, 1216 MJ Hilversum, tel. 035-6834875.

14. *Vallei en Eemland (Amersfoort en omstreken)*: A.P. de Boer, Frans Tromplaan 22, 3871 EN Hoevelaken, tel. 033-2534729.

15. *West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard*: A. Haneveer, Achterweg 39, 4112 JD Beusichem, tel. 0345-502351.

16. *Nijmegen en omstreken*: J.J. van Daalen, Bargapark 27, 5854 HC Nieuw Bergen, tel. 0485-343456, <http://members1.chello.nl/~a.hendriksor>.

17. *Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland*: G.A. Boomsma, Bremstraat 3, 6813 EK Arnhem, tel. 026-4450360. E-mail: awnafdr17@worldonline.nl homepage: <http://awnafdr17.webpage.net>

18. *Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezoo*: G. Draaijer, Smedenstraat 120, 7411 RJ Deventer, tel. 0570-641887.

19. *Twente*: Mw. N. Otto, Lavendelhof 9, 7641 GG Wierden, tel. 0546-577284.

20. *IJsseldelta-Vechtstreek*: Mw. M. Traast-Bos, Opperswolde 32, 8325 PH Vollenhove, tel. 0527-246602.

21. *Flevoland*: W. Puyk, Postbus 2354, 8203 AJ Lelystad, tel. 0320-251242.

22. *West-Brabant*: Mw. A.-M. Visser, Zomerland 17, 4761 TA Zevenbergen, tel. 0168-327096. <http://gen-www.uia.ac.be/u/overveld/archeology/awn22.html>.

23. *Archeologische Vereniging Kempen en Peelland*: R. Linke, Keizersgracht 2, 5611 GD Eindhoven, tel. 0492-532731, e-mail: R.Linke@tue.nl.

24. *Midden-Brabant*: C.C.J.M. Cornelissen, Aalstraat 73, 5126 CR Gilze, tel. 0161-451612.

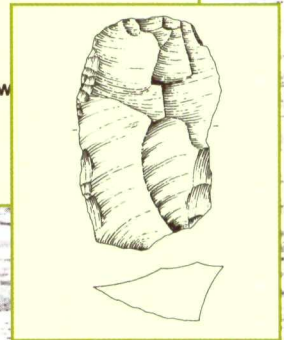
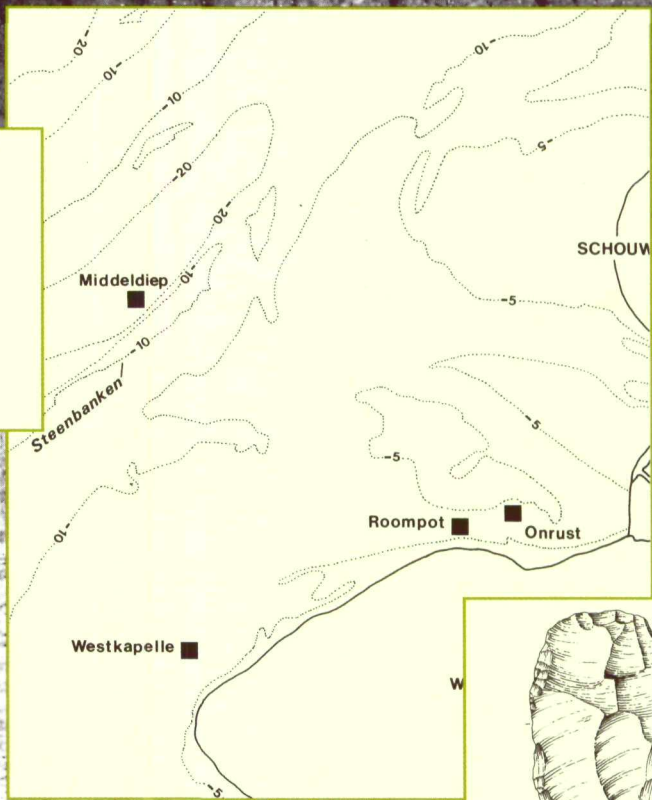
Sinds 1951 zijn amateur-archeologen verenigd in de AWN.
Inmiddels is deze organisatie uitgegroeid tot de grootste in Nederland.
De leden vervullen een onmisbare functie in het archeologisch onderzoek.

AWN-leden maken geschiedenis!

Westerheem

tijdschrift voor de Nederlandse archeologie

jaargang 50 • nr. 3 • juni 2003

1951 - 2001
50 JAAR AWN
NEDERLANDSE ARCHEOLOGISCH WERKGENOOTSCHAP
VOOR NEDERLAND

AWN

Colofon

Westerheem is het tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN)

www.Awn-archeologie.nl

Aanmelden: Bureau AWN, Herengracht 474,
1017 CA Amsterdam

Lidmaatschap/abbonnement f 80,- per jaar

Opzegging vóór 1 december; een ontvangst-bevestiging van uw opzegging wordt niet toegezonden

Redactie

- Paul van der Heijden (hoofdredacteur),
Javastraat 77, 6524 LX Nijmegen.
E-mail: ulpia@xs4all.nl
- Henk Nieuwenhuis (eindredacteur),
Het Erf 30, 8102 KD Raalte.
E-mail: HJ.Nieuwenhuis@worldonline.nl
- Gerrit Groeneweg (redacteur literatuurrubrieken),
Van Swietenlaan 12, 4624 VW Bergen op Zoom.
E-mail: gerritgr@concepts.nl
- Jan Coenraads (redacteur Werk in uitvoering),
Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.
- Tim de Ridder, Lambertushof 26, 2311 KP Leiden.
E-mail: t.de.ridder@vlaardingen.nl

Redactieraad

J.C. Besteman, J. de Cock-Buurman, H. Groenendijk, R.C.G.M. Lauwerier, H. Stoepker, L.B.M. Verhart.

Sluitingsdata kopij

1 december, 1 februari, 1 april, 1 juni, 1 augustus en 1 oktober. Aanwijzingen voor auteurs zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de hoofdredacteur. Artikelen dienen op diskette te worden aangeleverd. Voor inlichtingen over advertenties wende men zich tot de eindredacteur. Advertentietarieven: kwart pagina: f 250,-, halve pagina: f 500,-, hele pagina: f 900,-, insteekfolder: f 900,-.

© AWN 2001. Overname van artikelen en illustraties is slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Ontwerp omslag: Adriaan Gijsbrechts
Grafisch Ontwerp, Nijmegen

Druk: Ovimec Grafische Bedrijven, Deventer

ISSN 0166-4301

Wij verzoeken u adresveranderingen door te geven aan de leden- en abonnementenadministratie AWN, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal. Alleen zo bent u gegarandeerd van de toezending van Westerheem.

Inhoud

jaargang 50 no. 3, juni 2001

Redactioneel 101

Leo Verhart

De zee neemt, de zee geeft
Spectaculaire vondsten uit
de Noordzee 102

Ruurd Kok en Wim Kuijper

Het gebruik van boekweitkaf in
Nederland: (bouw)historische en
archeologische gegevens 109

Kort archeologisch nieuws 117

Literatuurbesprekingen 120

Literatuursignalen 125

Wie kent dit? 130

Oproep 131

Werk in uitvoering 132

Tentoonstellingen en evenementen 139

Adreslijst en AWN-
lidmaatschappen 140

Op het omslag: Vereenvoudigde topografie van de kuststrook ten westen van Walcheren (midden). Dissel van edelhertgewei (links). Vuursteenkern en krabber (onder). Zie artikel pag. 102 e.v.

Redactioneel

In de vorige Westerheem heeft Marie-France afscheid genomen als redactielid. Als nieuwkomer mag ik mijn eerste redactioneel schrijven. Er zijn weinig spelregels voor het schrijven ervan, maar het mocht in ieder geval niet over de inhoud van het blad gaan, zo de vertelden de redactieleden mij. Laat ik het dan hebben over datgene waar ik maar weinig in Westerheem over gelezen heb. Al jaren is het verdrag van Malta en de nieuwe Monumentenwet een belangrijk item in de Nederlandse archeologie. En nu staat ie dan voor de deur. Althans, dat denken we al jaren, maar het lijkt er nu toch echt van te komen. Hoewel deze wet nog niet is doorgevoerd, wordt zijn aanwezigheid alom gevoeld. Kwaliteitseisen, certificering en bestekken, het zijn inmiddels ingeburgerde begrippen in de archeologische bedrijvenwereld. Zelfs de rol van de amateur-archeoloog wordt geregeld in de nieuwe monumentenwet. Maar valt zo iets wel te regelen? Is er na de doorvoering van de nieuwe monumentenwet nog wel plaats voor de amateur-archeoloog in het nieuwe bestel? Aan welke eisen moet de amateur-archeoloog straks voldoen? Moet ook deze voordat hij straks een schop in handen neemt, gecertificeerd worden? Er is inmiddels van alles in gang gezet om de amateur-archeologen te professionaliseren. Maar wat als de archeologische bedrijven amateur-archeologen in de opgravingsput botweg weigeren? Dit is minder onwaarschijnlijk dan u denkt. Discussie hierover in Westerheem zou niet misplaatst zijn. Hoe denkt u over de rol van de amateur-archeoloog in het nieuwe archeologische bestel?

Aan de andere kant voorzie ik een heel nieuwe rol voor de amateur-archeoloog. Blevten vroeger de resultaten van archeologisch onderzoek jarenlang

ongepubliceerd of verscheen er helemaal niets, dankzij Malta worden er reeds volop basisverslagen gepubliceerd. Er zijn prachtige boekwerken verschenen over het archeologische onderzoek in het kader van de Betuwe-lijn in de RAM-reeks. Ik heb hier de nummers 80 t/m 82 voor mij liggen. Werkelijk schitterende rapportages die rijk geïllustreerd zijn en helder zijn opgesteld. Het zijn de eerste vruchten van de Malta-archeologie.

Maar wie schrijven straks de syntheses die de opgravingsput zelf overstijgen? De verstoorder (de betaler), is daar helemaal niet in geïnteresseerd. De ROB? Deze heeft zijn wetenschappelijk rol verwisseld voor een meer maatschappelijke outfit. De universiteiten dan? In ieder geval de studenten niet. Konden zij zich vroeger nog veroorloven om tijd te besteden aan onderzoeken, of een scriptie te schrijven met prachtige syntheses, thans moet er tempo gemaakt worden. Na vier jaar sluit immers de geldkraan. En de onderzoekers dan op de instituten? "Welke onderzoekers?", zou ik me haast willen afvragen. De universitaire instituten krimpen immers alleen maar in. Alle hoop is gevestigd op de (amateur-)archeoloog die in zijn of haar spaarzame vrije uurtjes synthetiserende artikelen zal schrijven. We hebben er in ieder geval een prachtig medium voor: Westerheem.

Tim de Ridder

De zee neemt, de zee geeft

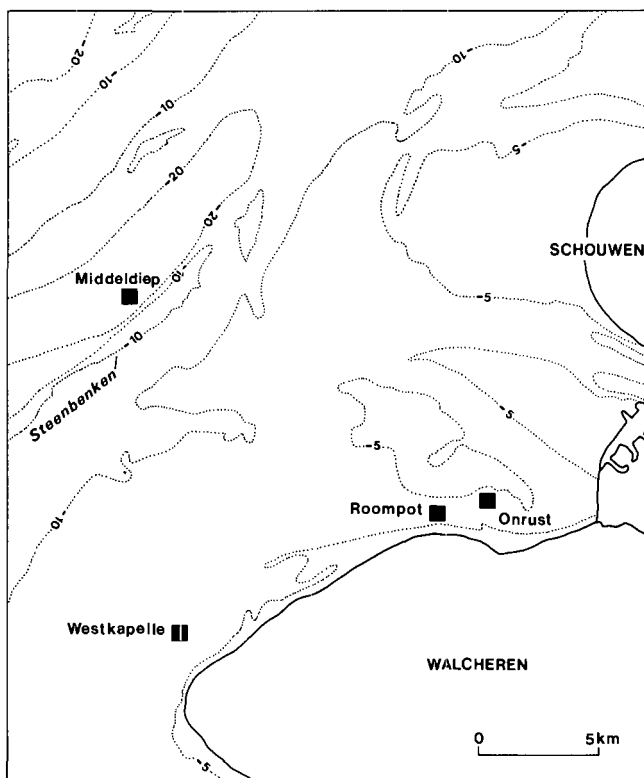
Spectaculaire vondsten uit de Noordzee

Leo Verhart

Inleiding

Zeeland heeft wat met vissen. In 1970 kwamen de spectaculaire Romeinse altaren van Colijnsplaat boven water¹ en nu kan de vondst van veel ouder materiaal gemeld worden. In het najaar van 1999 kwam de heer C.J.G van Hooijdonk uit Rucphen naar het Rijksmuseum van Oudheden. Hij wilde enige voorwerpen laten zien die opgevist waren door schelpenvissers van diverse locaties voor de Zeeuwse kust. Het ging om werktuigen van been en gewei, afvalstukken van been- en geweibewerking, een groot aantal vuursteenafslagen en twee vuistbijlen. Vooral de laatste sprongen in het oog want nog nooit eerder waren dergelijke oude artefacten van de zeebodem van

Afb. 1. Vereenvoudigde topografie van de kuststrook ten westen van Walcheren met daarin aangegeven de vier vondstlocaties.

het Nederlandse continentale plat opgevist. In dit artikel zullen de vondsten kort gepresenteerd worden.

Vondstgeschiedenis

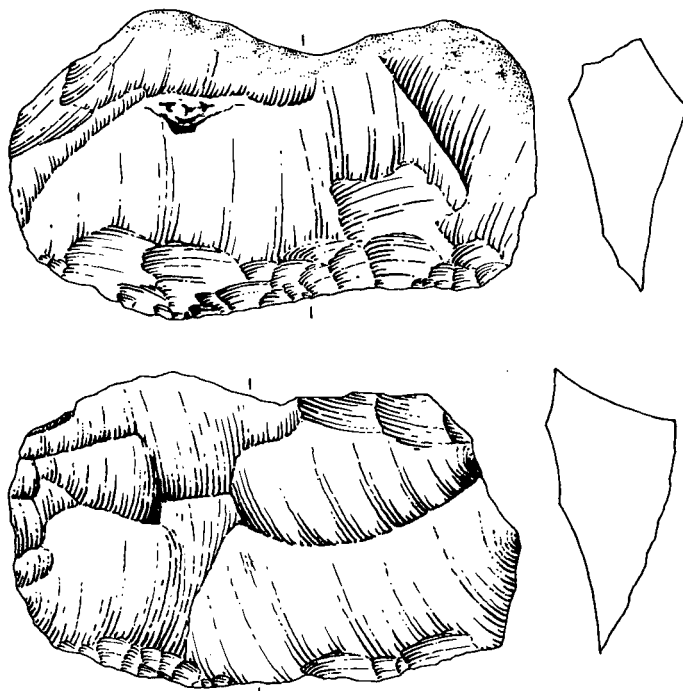
Al enige jaren zoekt Van Hooijdonk, samen met enkele andere amateurarcheologen, de afvalhopen af die ontstaan bij het schoonspoelen van de schelpen die voor de kust worden opgevist door de schelpenzuiger Eemshoorn. Er wordt gevist op het zuidelijke gedeelte van de Noordzee en op de Waddenzee. De schelpen worden bij schelpenbranderij Van de Endt Lauwerse verwerkt tot kattengrit, maar de laatste jaren steeds vaker toegepast als isolatie voor kruipruimten onder vloeren. Een zeefinstallatie scheidt al op zee het grove en fijne materiaal. Dit grove materiaal, waaronder hout en botten, wordt overboord gezet en het fijnere materiaal wordt op de wal verder verwerkt. Het afval dat daarbij vrijkomt wordt gestort op *de schelpenberg*, zoals die in de volmond heet. In die afvalhopen worden fossielen en artefacten gevonden. De afgelopen jaren is veel materiaal verzameld. Het bleek niet mogelijk precies te achterhalen welke verzamelaars de laatste jaren actief zijn geweest en wat ze gevonden hebben. In ieder geval is bekend dat het aantal vuistbijlen groter is dan de twee die hier gepresenteerd worden. Van minimaal één exemplaar is bekend dat die in bezit is van een Belgisch amateurarcheoloog.² Voor Nederland is dit de tweede keer dat er middenpaleolithische artefacten uit de Noordzee komen. Vanaf het midden van de zestiger jaren werden er middenpaleolithische artefacten, waaronder een vuistbijl, verzameld op het strand van Cadzand.³ Voor de kust van Engeland worden bij zandwinningsactiviteiten regelmatig middenpaleoli-

thische artefacten aangetroffen.⁴ Meestal is het afslagmateriaal, maar ook daar zijn vuistbijlen boven water gekomen.

Vondstlocaties (afb. 1)

Vrijwel wekelijks wordt door de heer Van Hooijdonk navraag gedaan bij de vissers zelf en het walpersoneel waar er die week is gevist. Daardoor is het mogelijk de vondstlocatie van de meeste artefacten bij benadering vast te stellen. Op een zuiglocatie vaart het schip over een gebied met een lengte van 1 tot 2 kilometer en enkele tientallen meters breed. Dat wordt een aantal keren herhaald en 2 maal per week worden de schelpen naar de wal gebracht. Bijkomende factoren in de bepaling en de nauwkeurigheid van de vondstlocatie was het feit dat vaak over een langere periode, soms wel enkele maanden, op één plaats gevist werd, maar ook de kleur van de schelpen vormde een indicatie van de herkomst. Zo kunnen tot op heden drie belangrijke vondstgebieden worden herkend. Het eerste bestaat uit een tweetal locaties die vrijwel aan elkaar grenzen. Het gaat om de Roompot en Onrust. De Roompot is al langer bekend als een vindplaats van prehistorisch materiaal.⁵ Beide zijn gelegen even ten noorden van Vrouwenpolder en zijn onderdeel van een langwerpige geul met een maximale diepte van 20 meter. Ten noorden en zuiden liggen hogere zandbanken die bijna boven de zeespiegel uitsteken. De tweede vindplaats ligt vrij dicht voor de kust en wordt Westkapelle genoemd. Hier liggen de Kueerens of Domburger Rassen, een vrij vlakke zeebodem op een diepte van ca. 7 meter. Even ten oosten van de vondstlocatie ligt een hogere rug op een diepte van slechts 3,5 meter, terwijl iets zuidwestelijk de diepe Oostgat-geul ligt die bij Westkapelle zelfs een diepte van 25 meter bereikt. De derde vindplaats ligt ongeveer 15 kilometer uit de kust. Ten westen van de Steenbanken ligt een langwerpige

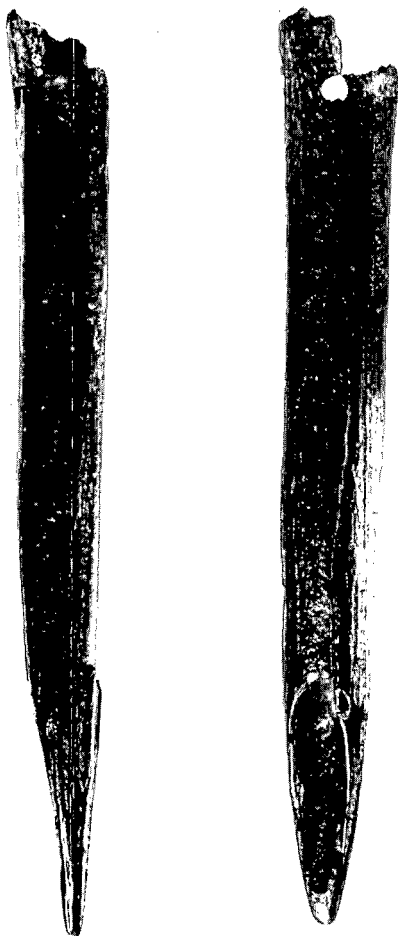
geul met de naam Middeldiep. De top van de Steenbanken ligt op ca. 4 meter onder het wateroppervlak, terwijl het Middeldiep een maximale diepte heeft van 27 meter. Hier is voornamelijk in het hellingsgedeelte naar schelpen gevist. De Steenbanken maakt onderdeel uit van de Zeelandruggen die relatief jong, vanaf het Vroeg Atlanticum, gedateerd worden.⁶

Onrust en Roompot

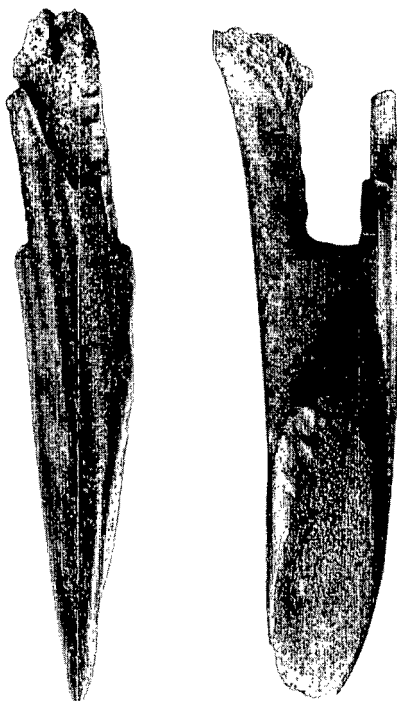
Van deze vindplaats zijn zeven vuursteenafslagen, een kernfragment, een fragment van een edelhertgewei met bewerkingssporen, een benen priem en een geweidissel afkomstig. De variatie aan patinerings- en bewerkingstechniek bij de afslagen is groot. Op veel artefacten bevindt zich een lichte onregelmatige retouche die als (sub)recente beschadiging is op te vatten en op vrijwel alle stukken bevindt zich cortex. Zowel een harde als een zachte slagtechniek werd gebruikt. Op twee afslagen is ook slagvlakpreparatie zichtbaar. Het kernfragment (afb. 2: links) is sterk gepatineerd en is met een bipolaire slagtechniek bewerkt.

Afb. 2. Vuursteenkern en krabber. Links van de vindplaats Roompot; rechts van de vindplaats Middeldiep. Schaal 1:1.

Afb. 3. Benen priem
van de vindplaats
Roompot.
Schaal 1:1.

Afb. 4. Dissel van
edelhertgewei van
de vindplaats
Onrust. Schaal 1:2.

Het is niet mogelijk de vuurstenen met enige zekerheid te dateren. Er is zowel van gerolde vuursteen als van 'verse' vuursteen gebruik gemaakt. Het bewerkte stuk gewei is afkomstig van een edelhert en het gaat om een fragment van een afgeworpen gewei-stang, waarvan alleen nog een deel van de ijstak bewaard is gebleven. Op de hoofdstang is aan één zijde een diepe snede te zien die is vervaardigd in de groeve and splinter-techniek. Nadat deze snede was aangebracht, is de stang afgebroken. De ouderdom van dit artefact is niet vast te stellen. De *groeve and splinter*-techniek dateert al uit het laat-paleolithicum/vroeg-mesolithicum en loopt in ieder geval door tot in het Laat-Neolithicum.⁷

De benen priem (afb. 3) is gemaakt van metatarsus of metacarpus van een klein dier, ter grootte van een ree. De soort kan niet vastgesteld worden omdat de kenmerkende gewrichtsuitenden ontbreken. Aan de bovenkant is aan één zijde een doorboring aangebracht. Door de slechte conservering van het object en de dikke laag conserveermiddel zijn geen bewerkingsporen meer zichtbaar. De doorboring heeft een vrijwel recht boorgat. De bovenzijde van de priem is afgebroken. Het voorwerp is moeilijk te dateren. Een vrij jonge datering is echter waarschijnlijk omdat prehistorische priemen zelden voorzien zijn van een (rechte) doorboring aan de bovenzijde. De dissel (afb. 4) is gemaakt van de hoofdstang van een edelhertgewei en de bovenzijde van het artefact ontbreekt. Vermoedelijk heeft een deel van de rozenkrans oorspronkelijk aan die bovenzijde gezeten. De disselsnede is met een (metalen?) mes of bijl in de vorm gesneden of gekapt. Het steelgat is rechthoekig van doorsnede met licht afgeronde hoeken. Op vrijwel alle zijden van het steelgat zijn nog bewerkingsporen te zien. Het steelgat moet vrij grof uitgehakt zijn. Geweibijlen en dissels met een rechthoekig steelgat worden laat gedateerd.⁸ Een vergelijkbaar, maar groter exemplaar is bekend

uit Den Haag-Madepolder waar nog een deel van de houten steel bewaard was gebleven. De datering van het hout leverde een C14-ouderdom op van 2406 ± 36 BP (UtC 4924, gecalibreerd: 414-401 BC.⁹

Westkapelle

De vindplaats Westkapelle heeft slechts enkele artefacten opgeleverd. Het gaat om een klein, vrij sterk verweerd bijltje gemaakt van edelhertgewei en een drietal afslagen van vuursteen.

De drie afslagen zijn sterk gepatineerd en met een harde slagtechniek bewerkt. Op één exemplaar is slagvlakpreparatie zichtbaar. De afslagen kunnen niet gedateerd worden.

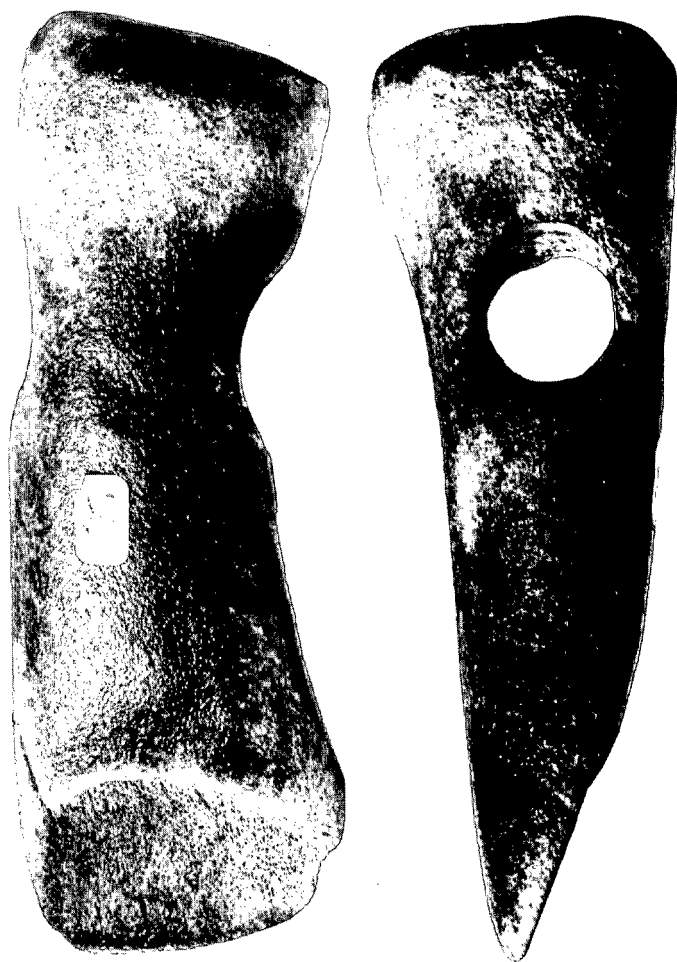
Het bijltje (afb. 5) is gemaakt van de hoofdstang van een afgeworpen gewei. De rozenkrans is zorgvuldig verwijderd. Het steelgat is aan de onderzijde rond, maar aan de bovenzijde iets ovaal. In het steelgat is een vrij smalle afdruk te zien met parallelle zijden. Deze afdruk lijkt veroorzaakt te zijn door een spie of wig voor het vastzetten van de steel. Dergelijke afdrukken ontstaan als een voorwerp langdurig in water ligt en het gewei zacht wordt.¹⁰ Het snededeel van het bijltje is sterk afgerond en verweerd. Sporen van bewerking kunnen niet meer waargenomen worden.

Ook dit artefact is lastig te dateren.

Het is niet waarschijnlijk dat het om een mesolithisch stuk gaat. Hoewel het aantal vergelijkingsexemplaren in Nederland niet erg groot is, zijn de afmetingen en de zorgvuldige afwerking afwijkend van mesolithisch gedateerde exemplaren. Vergelijkbare stukken zijn wel in het grote complex van Spoolde¹¹ te vinden, alsook in Drenthe.¹² Maar in deze gevallen gaat het steeds om slecht tot niet gedateerde stukken. Een jongere datering van bijltje van Westkapelle, vanaf het Neolithicum is dan ook het meest aannemelijk.

Middeldiep

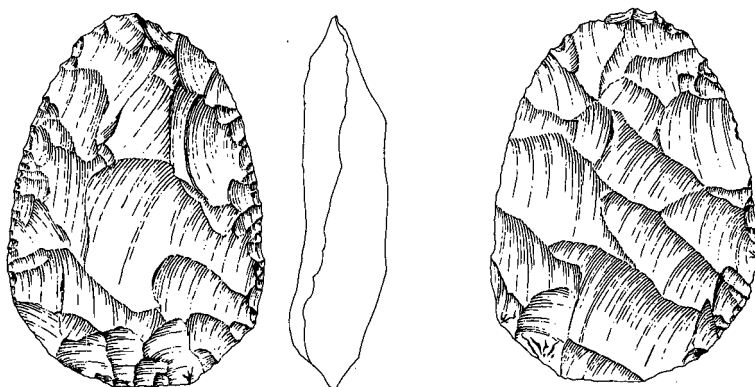
In de afvalhopen van de vindplaats Middeldiep werd alleen maar vuur-

steen gevonden. Het gaat om zeer veel brokken die geen sporen van menselijke bewerking vertonen. Zeer veel stukken vertonen de sporen van de inwerking van vorst. De vorstsplijtvlakken zijn dan ook talrijk. Tussen al dat vuursteen is een klein aantal afslagen verzameld die wel kenmerken van menselijke bewerking vertonen. De patinerings van de afslagen is nogal variabel. Van de 12 stuks zijn er 8 zwaar gepatineerd en 4 minder. Bij de groep met sterke patinerings zijn er 2 stukken met slagvlakpreparatie. Alle afslagen zijn in een harde slagtechniek vervaardigd en vertonen een uitgesproken slagbult. Veel afslagen vertonen ook slagnegatieven die uit verschillende richtingen komen. Het is mogelijk dat

Afb. 5. Geweibijltje van de vindplaats Westkapelle. Schaal 1:1.

Afb. 6. Vuistbijl
van de vindplaats
Middeldiep.
Schaal 1:2.

het om afvalstukken gaat van een beweringsproces volgens de Levallois-techniek. Deze artefacten hebben verse of gerolde cortex.

Tussen de artefacten bevinden zich drie werktuigen: één krabber en twee vuistbijlen.

De krabber (afb. 2: rechts) is uit een klingvormige afslag gemaakt en heeft een vrij vlak geretoucheerde werkkant. De afslag is in een harde slagtechniek vervaardigd zonder slagvlakpreparatie. Het meest tot de verbeelding sprekend zijn de vuistbijlen. Het eerste exemplaar (afb. 6) is maar licht gepatineerd en is hartvormig. In de typologie van Bordes kan hij omschreven worden als een *biface cordiformes*¹³ De ene zijde (afb. 6: rechts) heeft een patroon van regelmatig aangebrachte langwerpige aflagen. Ze lopen vrij parallel en zijn van twee kanten af aangebracht. Alleen aan de rechteronderkant is de bijl fijner bewerkt met als doel de bijl in de juiste vorm te brengen. De fijne retouche aan de top zijn recente beschadigingen. De andere zijde (afb. 6: links) is veel onregelmatiger bewerkt. Dit wordt vooral veroorzaakt door enkele grote *hinge fractures* aan de rechterbovenkant. Vrijwel geheel rondom is de bijl fijn en zorgvuldig bijgewerkt om hem de juiste vorm te geven.

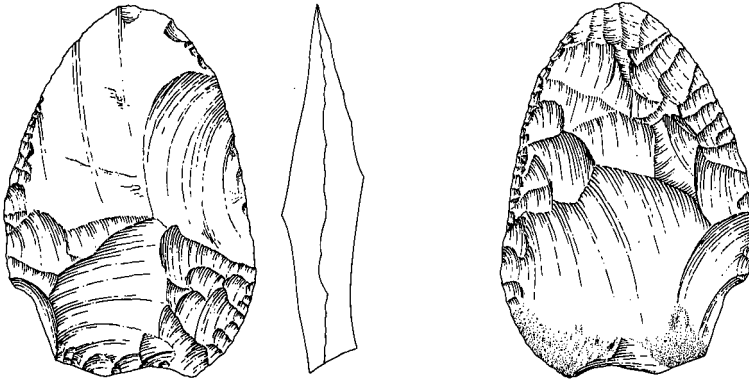
De tweede bijl (afb. 7) is veel sterker gepatineerd. In de typologie van Bordes kan hij ook omschreven worden als een *biface cordiformes*. De bijl is vervaardigd uit een grote afslag. Aan één zijde (afb. 7: rechts) bevinden zich

nog resten van het oorspronkelijke oppervlak. Dat oppervlak is sterk gerold en vormt een aanwijzing dat een deel van het vuursteen van deze vindplaats in secundaire positie is verzameld.

Aan de voorzijde (afb. 7: links) is de bijl alleen aan de onderzijde bewerkt, resulterend in een klein aantal nogal vlakke afslagnegatieven. Van de achterzijde is de gehele bovenzijde bewerkt met vrij vlakke en regelmatige oppervlakteretouche. Deze lijkt vooral te zijn aangebracht om de bijl zijn regelmatige vorm te geven. Aan de bovenkant van de voorzijde zijn enkele recente afslagnegatieven zichtbaar, veroorzaakt door beschadiging, waardoor de oorspronkelijke lichtgrijze kleur van het vuursteen waargenomen kan worden. Het vuursteen waar deze bijl van gemaakt is, kwam oorspronkelijk uit West-België.

Besluit

Het is lastig een duidelijk beeld te krijgen van iedere vindplaats. De associatie tussen vondstlocatie en materiaal is niet altijd even duidelijk en voorzichtigheid bij een toewijzing is dus geboden. Daarnaast blijken voorwerpen van een vindplaats in ouderdom te verschillen. Dit is vooral het geval bij de Roompot. De enige vindplaats die een consistent patroon laat zien is Middeldiep. Hier komen duidelijke middenpaleolithische artefacten voor en vuurstenen afslagen die niet te dateren zijn. De wijze van bewerking maakt het waarschijnlijk dat het merendeel

Afb. 7. Vuistbijl van de vindplaats Middeldiep. Schaal 1:2.

ook in het Midden-Paleolithicum gedaan kan worden. Tevens blijkt dat de mate van patinerings geen criterium kan zijn om de ouderdom vast te stellen. Er zijn middenpaleolithisch aandoende afslagen met en zonder patinerings, maar het meest duidelijk is deze waarneming bij de vuistbijlen. Het eerste exemplaar (afb. 6) toont nauwelijks enig spoor van verwerking, terwijl ook de patinerings van het tweede exemplaar (afb. 7) ook geringer is dan we kennen van midden-paleolithische vondsten uit het Pleistocene deel van Nederland¹⁴ en België¹⁵.

De vondsten van het Middeldiep zijn in een ruimere context niet uitzonderlijk. Uit het Nederlandse rivierengebied is middenpaleolithisch materiaal bekend waaronder vuistbijlen.¹⁶ De rivieroeveren waren blijkbaar favoriete locaties gezien de vondsten in de stuwwallen en de rivierbeddingen zelf. Waarschijnlijk is dat een vertekend beeld omdat het onderzoek zich juist in deze gebieden geconcentreerd heeft. Daar wordt gebaggerd en zijn de ontsluitingen te vinden waar middenpaleolithische artefacten opgespoord kunnen worden. Ook uit het aangrenzende Belgische gebied zijn talrijke middenpaleolithische vondsten bekend.¹⁷ De vondsten zijn wel uitzonderlijk als we naar de vondstomstandigheden kijken. Nadat de Noordzee vanaf 9000 BC grote delen droog land had verzwolgen, leek het uitgesloten dat wat de zee genomen had ooit nog terug zou komen. We hebben weliswaar

land verloren, maar de inspanningen van amateurarcheologen, hebben gegevens opgeleverd die het ons toch mogelijk maken een indruk te krijgen hoe dat land is gebruikt. Het is natuurlijk slechts een eerste indruk. Laten we hopen dat er in de toekomst nog meer vondsten worden gedaan die ons beeld van dat verleden kunnen vergroten.

Leo Verhart
Rijksmuseum van Oudheden
Postbus 11114, 2301 EC Leiden
E-mail: l.verhart@rmo.nl

Noten

- 1 Louwe Kooijmans 1970.
- 2 Helaas bleek het niet mogelijk deze vuistbijl te documenteren.
- 3 Stapert 1981b.
- 4 Wiltenburg 1980.
- 5 Louwe Kooijmans 1971-1972.
- 6 Laban & Schüttenhelm 1981.
- 7 Pers. med. E. David; Maarleveld 1985.
- 8 Heeringen & Lauwerier 1999.
- 9 Verhart 1997.
- 10 Verhart 1988.
- 11 Clason 1983.
- 12 Elzinga 1962.
- 13 Bordes 1961.
- 14 Beuker & Niekus 1994; Stapert 1980, 1981b.
- 15 Crombé & Van der Haegen 1994; Van Peer 1986.
- 16 o.a. Franssen & Wouters 1980; Stolzenback & Somers 1994; Wit, Roebroeks, 1989; Stapert 1981a.
- 17 Crombé & Van der Haegen 1994; Van Peer 1986.

Literatuur

- Beuker, J.R., & M.J.L.Th. Niekus, 1994: Neandertalers in Drenthe; enkele opzienbarende nieuwe vondsten. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* III, 95-110.
- Bordes, F., 1961: *Typologie du Paléolithique ancien & moyen. Bordeaux.*
- Clason, A.T., 1983: Spoolde. Worked and unworked antler and Bone tools from Spoolde, de Gaste, the IJsselmeerpolders and adjacent areas. *Palaeohistoria* 25, 77-130.
- Crombé, Ph. & G. Van der Haegen, 1994: Het Midden-Paleolithicum in noordwestelijk België. *Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks* 3.
- Elzinga, G., 1962: Prehistorische werktuigen van edelhert- en elandgewei uit Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 80, 185-219.
- Franssen, C.J.H. & A.M. Wouters, 1980: Het Oud-Paleolithicum in de Nederlandse Stuwwallen. II. Midden-Aucheuléen. *Archeologische Berichten* 9, 6-90.
- Heeringen, R. van & R. Lauwerier, 1999: Wie kent artefacten van gewei met een vierkant of rechthoekig steelgat uit de Brons- en/of IJzertijd? *Westerheem* 48, nr. 1, 21-22.
- Laban, C. & R.T. Schüttenhelm, 1981: Some new Evidence on the origine of the Zeeland ridges. *Special Publication International Association of Sedimentologists* 5, 239-245.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1971: Oudheidkundige boomkorvisserij op de Oosterschelde. *Westerheem* 20, nr. 3, 151-188.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1971-1972: Mesolithic bone and antler implements from the North sea and the Netherlands. *Berichten ROB* 20-21, 27-73.
- Maarleveld, Th. J., 1985: *Been en tand als grondstof in de Vlaardingencultuur.* Doctoraal scriptie, Leiden.
- Roebroeks, J.W.M., 1989: *From find scatter to early homonid behaviour: a study of the Middle Palaeolithic riverside settlement at Maastricht-Belvedere (The Netherlands).* Leiden.
- Stapert, D., 1980: A Levallois Flake from the IJsselmeer. *Berichten ROB* 30, 7-10.
- Stapert, D., 1981a: Middle Palaeolithic Finds from the Wijchense Meer (Province of Gelderland) and Several Other Finds from Pleistocene Fluvial Deposits in the Surrounding Region. *Berichten ROB* 31, 273-291.
- Stapert, D., 1981b: Middle Palaeolithic Finds from the Beach at Cadzand (Province of Zeeland). *Berichten ROB* 31, 293-305.
- Van Peer, Ph., 1986: Le Paléolithique moyen dans le Nord-Est de la Belgique. *Helinium* 26, 157-176.
- Verhart, L.B.M., 1988: Mesolithic barbed points and other implements from Europoort, the Netherlands. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 68: 145-194.
- Verhart, L.B.M., 1995: Fishing for the Mesolithic. The North Sea: a submerged Mesolithic landscape. In: A. Fischer, *Man & Sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level.* Oxford (Oxbow Monograph 53), 291-302.
- Verhart, L.B.M., 1997: 's-Gravenhage-Madepolder. In: R.M. van Heeringen en M. Meffert (red.), *Archeologische Kroniek van Holland II Zuid-Holland, Holland* 29, 1996, 387-388.
- Wiltenburg, D., 1980: Vondstmelding van een vindplaats uit het Midden-Aucheuléen uit de Noordzee. *Archeologische Berichten* 9, 98-103.
- Wit, J. de, O. Stolzenbach & F. Somers, 1994: Midden-Paleolithicum van de Kraayenbergse plassen, gem. Linden (N.Br.). *Archeologie* 5, 58-62.

Het gebruik van boekweitkaf in Nederland (bouw)historische en archeologische gegevens

Ruurd Kok en Wim Kuijper

Inleiding

"Ik ben wel zoo rijk als de korenaren," zei het boekweit, "ik ben bovendien heel wat mooier; mijn bloemen zijn zoo mooi als appelbloesems, het is een lust naar me te kijken" (afb. 1). Het arrogante gewas is volgens een sprookje van Andersen zo trots dat het zelfs tijdens een storm de stengels niet buigt. De hoogmoed wordt echter afgestraft door de bliksem, die het boekweit doet verschroeien (Andersen, naar het Deens door Van Eeden, 1949). Tijdens een opgraving in de binnenstad van Gouda werden grote hoeveelheden kaf van dit 'arrogante gewas' aangetroffen (Kok, 1996). De grote hoeveelheid riep vragen op over herkomst en gebruik van dit materiaal.

Aan de hand van historische bronnen en archeologische vondsten wordt in dit artikel het gebruik van boekweitkaf besproken en wordt een verklaring gezocht voor de vondst in Gouda.

Allereerst wordt kort ingegaan op de historie van de boekweitverbouw en de consumptie van boekweit in Nederland.

Boekweitcultuur in Nederland

Boekweit wordt vaak bij de granen gerekend. Maar deze laatste behoren tot de grassenfamilie, terwijl boekweit tot de duizendknoopfamilie behoort (afb. 2 en 3). De planten worden iets hoger dan een halve meter, de bloemtrossen zijn wit. De driekantige vruchten zijn 4 tot 6 mm lang en 3 tot 4 mm breed. De hoeken zijn scherp. Ze lijken wel op kleine beukenootjes. Onder de harde bruine of zwarte vruchtwand bevindt zich het witte eetbare nootje, waaromheen nog een dun bruin vliesje zit. Voor de consumptie moet de harde vruchtwand verwijderd worden. Deze vruchtwanden worden kaf of doppen genoemd.

Het is sinds lang een punt van discussie wanneer boekweit of met een oude naam heidekoren (*Fagopyrum esculentum*, oud synoniem: *Polygonum fagopyrum*) voor het eerst in Nederland aanwezig is en wanneer de verbouw is gestart. Leenders (1987) geeft een overzicht van vele waarnemingen (stuifmeel, zaden, historische bronnen) uit Nederland en omliggende landen. Ook van Haaster (1997) gaat

Afb. 1. De wilg en het boekweit (uit Kunst, 1979).

Afb. 2. Boekweit.
Tuin Warmond, au-
gustus 2000. Foto J.
Goudzwaard.

recentelijk op de geschiedenis van dit gewas in. Het blijkt dat stuifmeel van boekweit (in het oosten van het land) vanaf de twaalfde eeuw vrijwel overal in de bodem aanwezig is. Dit betekent dat deze plant dan waarschijnlijk op veel plaatsen gekweekt gaat worden. Daarnaast zouden enkele stuifmeelkorrels en een verkoold zaad uit de bronstijd, ijzertijd, Romeinse tijd en begin Middeleeuwen afkomstig zijn van boekweit, dat zich als akkeronkruid tussen het graan bevond. Een eerste verbouw is dan echter niet uit te sluiten. Nog oudere meldingen zijn tot nu toe onbetrouwbaar gebleken. Er wordt nu aangenomen dat boekweit vanaf de Karolingische tijd in Nederland is verbouwd. Plaatselijk zijn er natuurlijk verschillen in het moment van de start van de verbouw.

De herkomst van de plant is onduidelijk, maar het meest waarschijnlijk is Oost of Centraal-Azië. Hier zou het gewas voor het eerst in cultuur zijn genomen in steppengebieden. Vroege vondsten van boekweit zijn bekend uit Skythengraven in de Oekraïne vanaf de zevende-zesde eeuw voor Chr. Rond 1400 komen we in Nederland de eerste archiefvermeldingen tegen van verbouw of van belasting. Zo komt een eerste vermelding in een rekening uit 1390 van het armenhuis de Bornhof in

Zutphen (Bieleman, 1992). Verder kennen we de levering van 'vier malder boicweyts' in Middelaar bij Mook aan de hertog van Gelre in 1394/1395. Een pachtcontract betreffende een boerderij bij Antwerpen van 1395 vermeldt dat er één schepel boekweit geleverd moet worden en in 1410 komt boekweit voor in een pachtcontract uit de Meijerij van den Bosch, Uden (Slicher van Bath, 1960). Geleidelijk neemt de verbouw toe om een hoogtepunt te bereiken in de zestiende eeuw en met de negentiende eeuw. Dit wordt bevestigd door diverse archeologische vondsten van kaf uit onder andere beerputten (RADAR, 1995). Aan het eind van de negentiende eeuw neemt de cultuur snel af, om in de eerste helft van de twintigste eeuw vrijwel geheel te verdwijnen. Deze ontwikkeling blijkt ook uit waarnemingen van macroresten in het palaeobotanisch goed onderzochte Duitse Rheinland: in de veertiende eeuw de eerste vondsten in latrines en na de achttiende eeuw de afname met in de arme gebieden nog een verbouw tot het einde van de negentiende eeuw (Knörzer en Gerlach, 1999).

Boekweit werd vanouds op arme zandgronden gekweekt, in de achttiende en negentiende eeuw kwam de verbouw op (hoog-)veen op grote schaal voor.

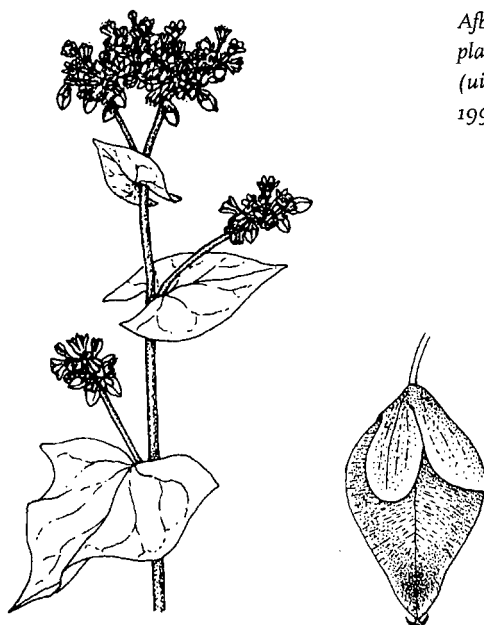

Grote oppervlakten werden oppervlakig ontwaterd en daarna in brand gestoken. In de mineraalhoudende as werd dan de boekweit gezaaid (boekweitbrandcultuur). Na enkele jaren was de grond echter uitgeput (Bieleman, 1992; Westhoff e.a., 1981). Meldingen van verbouw op laagveen zijn ons nog niet bekend.

Consumptie van boekweit

Boekweit was gedurende enkele eeuwen een belangrijk voedselgewas (onder andere Bernet Kempers, 1979; Van Haaster, 1997). Het was goedkoper dan graan en daarom werd het vooral door de armere bevolking gebruikt. Pas in de achttiende eeuw komt er concurrentie in de vorm van de aardappel. De verbouw was voornamelijk voor menselijke consumptie, later werd boekweit ook gebruikt als voer voor vee (runderen, schapen, paarden, varkens) en 'huisgevogelte'. Kippen zouden er veel 'eijeren' van leggen (Van der Trappen, 1839).

Om boekweit geschikt te maken voor consumptie moest het verschillende bewerkingen ondergaan. Allereerst werd in een grutterij de omhulling (kaf, doppen) gescheiden van het zaad. Daarna werden de zaden tot grutten, gries of meel gemalen in rosmolens. Voor huishoudelijk gebruik gebeurde dit met wrijfstenen of handmolens. Het grove meel werd aangelengd met water om er pap of brij van te maken. Hiervan konden vladen worden gebakken. Dit leverde een ongerezen en ongezuurd brood op. Van het fijne meel werd deeg gemaakt, dat tot gisting werd gebracht. Hiervan werd boekweitbrood gebakken. Puur boekweitmeel is echter niet zo geschikt voor het bakken van brood en daarom werd het meestal gemengd met tarwe- of roggemeel. De broden van tot meel gemalen boekweit waren vrij smakelijk, doch enigszins grauw en niet erg voedzaam (Van der Trappen, 1839). Boekweitmeel werd veel meer gebruikt voor het bakken van (pannen-)koeken.

Afb. 3. Boekweit, plant en vrucht (uit Jauzein, 1995).

Vooral kinderen vonden dit mengsel van meel met melk of water en boter heerlijk. Daarnaast was boekweitpap of gruttenpap bekend. Stukjes boekweit werden in melk of karnemelk gekookt en met stroop en wat boter gegeten. Waarschijnlijk was dit laatste een door de gewone mensen vaak gegeten voedsel. Dat ook de gegoede burger zijn neus niet optrok voor boekweit, blijkt uit een beschrijving van de eetgewoonten van een rijke Amsterdammer uit 1745. Boekwijtekoeken (met krenten) werden af en toe tijdens het middagmaal en een enkele keer 's avonds gegeten (De Roever, 1996).

Archeologisch onderzoek op Spitsbergen heeft uitgewezen dat de zeventiende eeuwse walvisvaarders boekweit aten aan boord en tijdens hun verblijf op Smeerenburg (Pals, 1984). Hieruit kan bovendien worden afgeleid dat boekweit een tijd houdbaar is.

Boekweitzaad werd ook gebruikt voor het stoken van brandewijn en spiritus en voor de bierbereiding (boekweibier). Het meel was tevens geschikt om te gebruiken bij het azijnmaken (Van der Trappen, 1839). Een weinig gemeld gebruik is de verwerking van

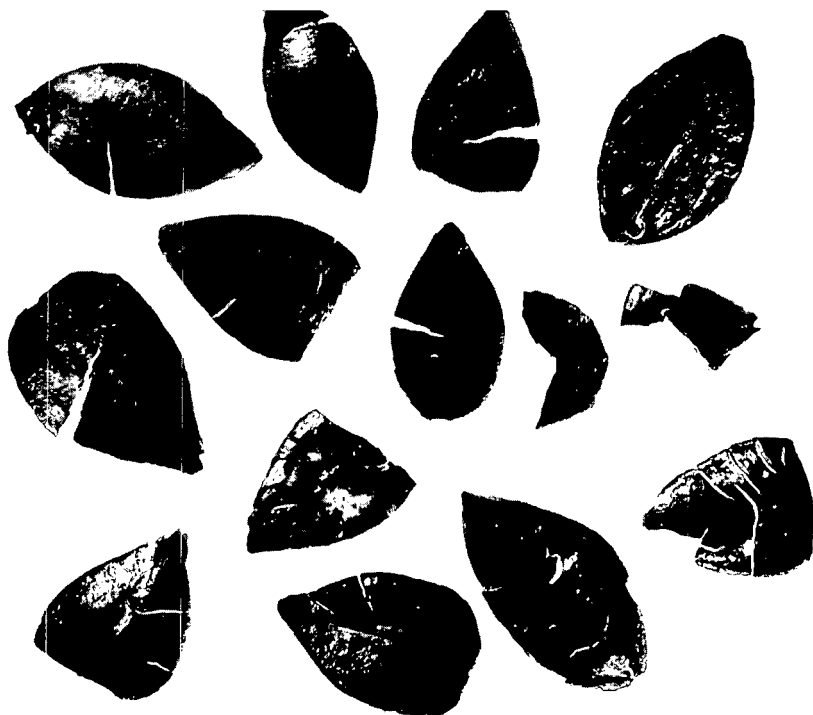
'uitspruitsels' van de plant in soep. Bloeiende planten zijn nog steeds zeer geschikt als honingleverancier. Verder zijn ook andere toepassingen van de plant bekend. Zo werd de hele plant gebruikt als groenbemesting, door de planten na het zaaien en opgroeien onder te ploegen. Tot slot zou het stro een rode of bruinachtige verf op kunnen leveren.

Gebruik van boekweitkaf

Boekweitkaf wordt regelmatig gevonden bij archeologisch onderzoek in (post-)middeleeuwse steden (RADAR, 1996 en eigen waarnemingen). Het gaat dan meestal om consumptieafval zoals kaffragmenten (afb. 4), dat wordt aangetroffen in beerputten en afvallen. De vondst van grote hoeveelheden (naar schatting enkele kubieke meters) zuiver kaf in Gouda is echter opmerkelijk.

Het kaf is in 1995 gevonden bij archeologisch onderzoek tijdens een bodemsanering op een oud gasfabrieksterrein aan de rand van de Goudse

binnenstad (Kok, 1996). Hierbij is een deel van het klooster van St. Marie blootgelegd met daarlangs de Lazarussteeg, waaraan vermoedelijk in de zestiende eeuw kleine huisjes werden gebouwd. In de loop der eeuwen hebben langs de steeg verschillende ambachtslieden hun beroep uitgeoefend. In drie huisjes naast elkaar werden grote hoeveelheden kleine bruine blaadjes aangetroffen. In één huis waren de vloeren bedekt met dikke lagen van dit materiaal en in één vertrek lag het opgeslagen in een met houten planken afgescheiden hok. Er werden verschillende monsters genomen waarbij na analyse steeds bleek dat het om vrijwel zuiver boekweitkaf ging. Uit hetzelfde huis zijn twee andere monsters genomen, waarvan één onder de laag boekweitkaf. Deze monsters bestonden voor bijna 100% uit houtsnippers en stukjes hout. De houtsnippers waren flinterdun en waarschijnlijk schaaftsel van houtbewerking. Door het ontbreken van dateerbare vondsten kon de ouderdom niet nauwkeurig worden

Afb. 4. Boekweitkaf uit een beerput te Kampen (foto J. Paupit, Faculteit der Archeologie, Leiden).

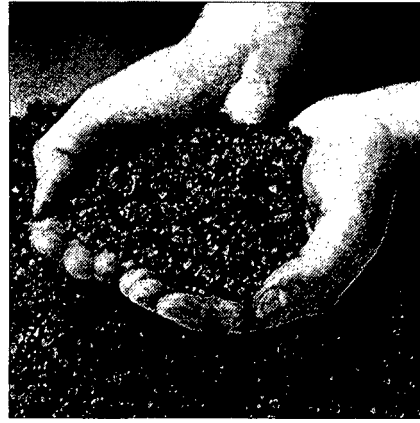
bepaald, maar een datering in de zeventiende eeuw lijkt waarschijnlijk. Het kaf werd mogelijk betrokken uit de directe omgeving; vlakbij de Lazarussteeg woonde (en werkte?) in 1686 namelijk de grutmolenaar Anthony van der Hee (Kuipers-Verbuys en Visschedijk 1991, blz. 24)

Uit historische en archeologische context zijn er verschillende toepassingen van boekweitkaf bekend. Hieronder worden enkele bekende toepassingen besproken, waarbij ook wordt gekeken naar het gebied en de periode waarin een bepaald gebruik bekend is.

Kussens en matrassen

Eén van de best gedocumenteerde toepassingen is het gebruik in kussens en matrassen. Hierbij gaat het vooral om het absorberend vermogen van het kaf. Stephaan Blankkaart (1756) meldt dit gebruik van boekweit in Den Nederlandschen Herbarius: "...om daar kinderbeddeakens van te maken, wanneer zij des nagts in 't bedde pissen".

Vondsten van boekweit in graven geven aan dat de overledene (deels) op kaf werd gelegd. Zo werden op Smeerenburg twee doodskisten gevuld met boekweitkaf gevonden. In andere kisten bevond zich zaagsel (Van Wijngaarden-Bakker en Pals, 1981, blz. 148). In een grafkelder in de Bergkerk te Deventer was boekweitkaf vermoedelijk gebruikt als vulmateriaal van een kussen voor de overledene (Lubberding, in litt.). Niet alleen de doden kregen kussens van boekweitkaf. In 1972 werd in Oostelijk Flevoland een Groninger tjalk opgegraven, die in 1886 op de Zuiderzee was vergaan. In het vooronder werden boekweiddoppen aangetroffen, die waarschijnlijk de overblijfselen waren van een matrasvulling (Van Holk, 1994, blz. 136). De frequentie waarmee boekweiddoppen worden gevonden in binnenschepen en soms de plaats in het schip wijst erop dat ze waarschijnlijk gebruikt zijn als matrasvulling (Van Holk, 1997). Vooral door opgravingen van scheeps-

Afb. 5. Boekweitkaf (advertentie ANWB Kampioen, 1998).

wrakken (onder meer NISA-schip NB 6, OU 105, OB 55/2) in het voormalige Zuiderzeegebied kennen we enkele voorbeelden. Afgaande op de genoemde voorbeelden werd dit gebruik in ieder geval van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw toegepast. Het is opvallend dat zelfs tegenwoordig boekweit hiervoor nog wordt gebruikt. Advertenties zoals in 1998 in de Kampioen, het ledenblad van de ANWB, prijzen orthopaedische boekweittussens aan gevuld met Japanse boekweiddopjes (afb. 5). Volgens de advertentie kunnen dons, schuimrubber en polyester er niet tegen op, want het is licht van gewicht, stofvrij, reukloos, anti-allergeen en steviger. Tevens wordt het hoofd gelijkmatig ondersteund, er is een vrije luchtcirculatie en hoofd en nek blijven koel. Het is goed voor een nog nooit ervaren slaapgenoegen!

Vloeren, muren en plafonds

Een vroeger waarschijnlijk veel gebruikte toepassing van het boekweitkaf is als vulling van ruimtes tussen vloeren, muren en plafonds. Het absorberend vermogen wordt gemeld door Martinet in zijn Katechismus der Natuur (1791, Aanmerkingen: blz. 119): "*Eenige Tuinlieden bedienen zig, met voordeel, van de schellen of doppen van het graan van de boekweit, om de bewaarplaatsen droog te houden, in welken zy hunne planten, geduurende den winter, bewaaren. Men maakt dezelve van*

planken, die men vult naauwkeurig de tusschenruimte, die tusschen den muur en de planken, is met schillen op."

Vergelijkbaar is de vermelding van Van der Trappen (1839) dat boekweitedoppen werden gebruikt ter aanvulling van dubbele schuttingen in perziken- en druivenkassen enz.

Bij restauraties en verbouwingen van oude panden komt regelmatig boekweitekaf te voorschijn onder vloeren, tussen plafonds of achter muren. De in de literatuur genoemde toepassing in kassen kan treffend worden geïllustreerd aan de hand van vondsten in de Orangerie op het landgoed Berbice te Voorschoten, en achter het plafond van de Orangerie van de Hortus Botanicus te Leiden. Deze laatste is tussen 1740 en 1744 gebouwd (Adema, in litt.).

Ook in andere ruimtes is het kaf gebruikt. Tussen het kelderplafond en de vloer van een boerderij aan de Bloemendaalseweg te Gouda werd in 1996 een 10 cm dikke laag aangetroffen (in totaal circa 1,5 m³), die er waarschijnlijk rond 1700 is aangebracht (Verhart, in litt.). Andere vondsten zijn gedaan tussen een plafond en een verdiepingvloer van een zestiende eeuws huis te Deventer (Brink 52) (Lubberding, in litt.); achter de plafonds uit circa 1850 van het kasteel Eerde te Ommen (Anoniem, 1997) en tussen plafond en zoldervloer van een huis uit 1720 aan de Hinderdam te Nederhorst den Berg. De genoemde voorbeelden doen vermoeden dat deze toepassing vanaf de achttiende eeuw gangbaar was.

De vraag is echter om welke reden het kaf op deze plaatsen werd toegepast. Martinet brengt het vullen duidelijk in verband met het absorberend vermogen. Bij de verwerking onder vloeren kan eveneens worden gedacht aan het tegenhouden van optrekkend vocht. Anders ligt dit bij het aanbrengen tussen plafonds. Het gebruik in kassen lijkt er duidelijk op te wijzen dat het kaf een isolerende functie had.

Verpakkingsmateriaal

Boekweitekaf werd ook gebruikt als verpakkingsmateriaal. Volgens Duco (1987, blz. 22) werden boekweitedoppen gebruikt voor het verschepen van de uiterst breekbare kleipijpen. Dit is ook een verklaring voor de vondsten van boekweitekaf in Smeerenburg (Van Wijngaarden-Bakker en Pals, 1981, blz. 148 en 1988, blz. 120). Men denkt dat dit kaf is gebruikt om breekbare spullen te verpakken, zoals serviesgoed, drinkglazen en tabakspijpen. Het moet hier in de eerste helft van de zeventiende eeuw terecht zijn gekomen. Stuifmeel van boekweit in het wrak van het in 1749 gezonken VOC-schip 'Amsterdam' zou afkomstig zijn van de boekweitedoppen, die als verpakking voor pijpen zijn gebruikt (Troostheide, 1995). Inderdaad werd er tijdens het onderzoek van dit schip een voorraad pijpen uit Gouda aangetroffen waarvan bij een deel nog boekweit ('buckwheat') in de kop zat (Marsden, 1974). Ook nieuwe koperen kandelaars waren in boekweit verpakt. Het wrak ligt in het strand bij de Zuidengelse plaats Hastings. Het VOC-schip 't Vliegend Hart' verging in 1735 in de monding van de Westerschelde. Ook hier werden tijdens een onderzoek van het wrak pijpenkoppen met eraan gekitte 'boekweitzaadjes' waargenomen (Krook, 1986). Veel verder van huis zonk het VOC-schip 'de Vergulde Draeck'. In 1656 verging deze voor de Australische westkust. Aan boord was onder meer een kist gevuld met boekweitzaad en 223 ongebruikte pijpen (Krook, 1986). Het voorgaande geeft aan dat er in ieder geval in de zeventiende en achttiende eeuw boekweitekaf als verpakkingsmateriaal gebruikt werd. Daarna gebruikte men (ook) houtkrullen en zaagsel (Van der Meulen, in litt.).

Brandstof

Volgens Van der Trappen werden boekweitedoppen ook gebruikt als brandstof voor "*ovens, kagchels en komforen*". Dit gebruik is uiteraard niet of

nauwelijks aantoonbaar aan de hand van vondsten.

Conclusie

Gedurende een relatief korte periode, namelijk van de vijftiende tot en met de negentiende eeuw, werd boekweit en boekweitkaf veel gebruikt in Nederland. In de periode daarvoor en daarna was het van veel minder betekenis. Bij de verwerking van de vruchten voor consumptie kwam veel kaf vrij dat bewaard werd. Dit kaf werd gebruikt voor isolatie, verpakking, vulling en absorptie. Vooral het gebruik van boekweitkaf als isolatiemateriaal kunnen we nog gemakkelijk constateren als er oude huizen gerenoveerd of gesloopt worden.

Gezien de vondstomstandigheden en de grote hoeveelheden kan het kaf in Gouda niet afkomstig zijn van de isolatie van vloeren of muren. De ligging in een afgescheiden hok wijst erop dat er hier sprake is van opslag. Daarmee is nog niet vastgesteld voor welk gebruik het kaf werd opgeslagen. Het gecombineerd voorkomen met houtsnippers maakt het niet waarschijnlijk dat het hier gaat om een locatie waar boekweit voor consumptie werd verwerkt. De mogelijkheden die overblijven zijn een voorraad verpakings- of vulmateriaal. Gezien het feit dat langs de Lazarussteeg verschillende pijpenmakers werkten, ligt het het meest voor de hand te denken aan verpakingsmateriaal ten behoeve van pijpenmakers.

Als u interessante vondsten heeft gedaan of aanvullingen weet op het voorgaande dan horen we dat graag. Reacties naar de tweede auteur.

Enkele personen hielpen ons met gegevens, wij bedanken:

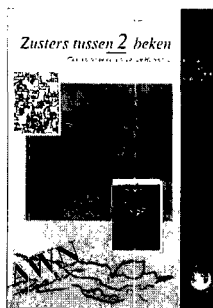
H. Adema (Leiden),
J. Joosse (Nederhorst den Berg),
H. Lubberding (Twello),
J. van der Meulen (Leiden),
C.D. Troostheide (Amsterdam),
L. Verhart (Gouda),
C. Verweij (Noordwijk).

R.S. Kok, Gemeente Gouda, Afdeling SVM, Postbus 1086, 2800 BB Gouda.
W.J. Kuijper, Archeologisch Centrum, Universiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.
e-mail: W.Kuijper@arch.leidenuniv.nl

Literatuur

- Anoniem, 1997. Ecologisch bouwen al eeuw oud. *Natuurbehoud* 28 (2), 8.
- Bernet Kempers, A.J., 1979. *In en om de grutterij*. Ver. Vrienden Nederl. Openluchtmus. 51 blz.
- Bieleman, J., 1992. *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*. Boom, Meppel. 425 blz.
- Blankaart, S., 1756. *Den Nederlandschen Herbarius*.
- Eeden, W. van, 1949. H.C. Andersen. *Sprookjes en vertellingen*. Naar het Deens, Deel 1. De Haan, Utrecht.
- Haaster, H. van, 1997. De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. Blz. 53-104 in: A.C. Zeven (red.). *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD*. Ver. v. Landbouwgesehiedenis, Wageningen. 107 blz.
- Hänninen, K., en H. van Haaster, 1998. *Een 16e eeuwse beerput uit Oldenzaal-Stadhuis/Ganzenmarkt met veel boekweit*. BIAxiaal 69.
- Holk, A.F.L. van, 1994. De inventaris van de Groninger tjalk 'de Zeehond' in vergelijkend perspectief. *Paleo-Aktueel* 5, 134-138.
- Holk, A.F.L. van, 1997. *Archeologie van de binnenvaart. Wonen en werken aan boord van binnenvaartschepen (1600-1900)*. Proefschrift, Groningen.
- Jauzein, P., 1995. *Flore des champs cultivés*. INRA, Paris.
- Knörzer, K.-H., en R. Gerlach, 1999. Geschichte der Nahrungs- und Nutzpflanzen im Rheinland. Blz. 67-127 in: K.-H. Knörzer e.a. *Pflanzen Spuren. Archäobotanik im Rheinland: Agrarlandschaft und Nutzpflanzen in Wandel der Zeiten*. Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland. Heft 10.
- Kok, R.S., 1996. *Vondsten uit vuile grond, archeologisch onderzoek bodemsanering Bolwerk fase 1 Gouda*. Gouda: afd. Stadsvernieuwing, Volkshuisvesting en Monumentenzorg.
- Krook, W. 1986. Oppedoken pijpen uit "'t Vliegend Hart". *Pijpelogische Kring Nederland* 9 (nr. 33), blz. 2-7.

- Kuipers-Verbuijs, M., en I. Visschedijk, 1991. *Gouda, Het Bolwerk*, Gouda. Intern rapport gemeente Gouda.
- Kunst, N, 1979. *Hand in hand door sprookjesland*. Omega Boek. Amsterdam.
- Leenders, K.A.H.W., 1987. De boekweitkultuur in historisch perspectief. K.N.A.G. *Geografisch Tijdschrift* 21, 213-227.
- Marsden, P., 1974. *The wreck of the Amsterdam*. Hutchinson.
- Martinet, J.G., 1791. *Natuurkundige en ophelderende aanmerkingen over het vierde deel van den Katechismus der Natuur*. Amsterdam.
- Pals, J.P., 1984. Palaeo-ethnobotanie in de Arctis; archeologische informatie over voedings- en gebruikplanten in Smeerenburg. Bijlage 5 (blz. 267-278) in: L. Hacquebord. *Smeerenburg. Het verblijf van Nederlandse walvisvaarders op de westkust van Spitsbergen in de zeventiende eeuw*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- RADAR, 1996. *De relationele archeobotanische database voor Nederland*. O. Brinkemper.
- Roever, M. de, 1996. 'Gort met rosijne en frikkadellen'. Het dagelijkse middagmaal van een 18e-eeuwse Amsterdammer. *Holland* 28, 214-231.
- Slicher van Bath, B.H., 1960. Duizend jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht (800 tot 1800). Blz. 21-96 in: Min. van Landb. en Visserij. *Landbouwgeschiedenis*. 's Gravenhage.
- Trappen, J.E. van der, 1839. *Herbarium vivum of Verzameling van gedroogde voorbeelden van nuttige gewassen*. Haarlem.
- Troostheide, K., 1995. Tabak uit VOC-schepen palynologisch onderzocht. *Geografia* 4, 42-43.
- Westhoff, V., P.A. Bakker, C.G. van Leeuwen, E.E. van der Voo, I.S. Zonneveld en R. Westra, 1981. *Wilde Planten. Flora en vegetatie in onze natuurgebieden. Deel 3: de hogere gronden*. Natuurmonumenten.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van en J.P. Pals, 1988. De voeding van de walvisvaarders. Blz. 119-123 in: L. Hacquebord en W. Vroom (red.). *Walvisvaart in de Gouden Eeuw. Opgravingen op Spitsbergen*. Rijksmuseum Amsterdam/Arctisch Centrum Groningen.
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van en J.P. Pals, 1981. Life and work in Smeerenburg. The bio-archaeological aspects. *Proc. Intern. Symp. Early European Exploitation of the Northern Atlantic 800-1700*. Artic Centre, Groningen.

AWN - reeks 1

Onder redactie van Nina Herweijer, Herman Lubberding en Jan de Vries
Zusters tussen 2 beken, graven naar het klooster Ter Hunnepe
 138 pp., ill., ISBN 90 71312 04 6

De bundel geeft een impressie van 25 jaar lang onderzoek door de afdeling Zuid Salland-Oost Veluwe naar de resten van het adellijk klooster Ter Hunnepe bij Deventer. Het klooster is in de 13e eeuw gesticht en verwoest in 1578. Naast het archeologisch onderzoek wordt ook ruime aandacht besteed aan het historisch onderzoek van het klooster en de bewoners.

Prijs voor leden f 22,-, voor niet-leden f 32,50 (excl. f 5,- verzendkosten voor één exemplaar).

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. AWN-reeks no. 1.

Kort archeologisch nieuws

Schatten in Goes

Onder een gesloopt theater in Goes liggen veel meer archeologische monumenten dan in eerste instantie werd aangenomen. De Provinciaal Archeoloog is enthousiast en teleurgesteld, want er is geen tijd voor een complete opgraving. In de beschikbare tijd werden diverse beerputten en de draagpalen van een houten huis uit de zeventiende eeuw gevonden.

In de beerputten zijn onder andere een gaaf zalfpotje en een bezem gevonden, naast massa's scherven. Omdat in de Goese binnenstad nog meer vondsten verwacht worden, heeft de gemeente het beleid aangepast. Elk toekomstig bouwproject moet voortaan aan een archeologisch onderzoek worden onderworpen.

Provinciale Zeeuwse Courant,
17 februari 2001

Vondsten in Schuytgraaf

Bij opgravingen in de nieuwe Arnhemse wijk Schuytgraaf is een groot aantal interessante vondsten gedaan. Het waterrijke gebied ten noorden van de gemeente Elst was al vroeg bewoond. Onder de vondsten bevonden zich dan ook resten van voorwerpen, mensen en dieren aangetroffen uit de periode tussen 500 voor en 700 na Christus, waaronder een glazen flesje voor geurende olie, een haarspeld in de vorm van een rhinoceros of eenhoorn en Romeinse slingerkogels. Echt unieke zaken zijn niet aangetroffen, maar wat gevonden is, geeft een goed beeld van het dagelijks leven in de nederzetting. Het gebied bleek bovendien honderden crematiegraven en enkele inhumatiegraven uit verschillende eeuwen te bevatten.

Over wat er met de vondsten gaat gebeuren wordt nog nagedacht.

De Gelderlander, ed. Arnhem,
20 februari 2001

Gluurgaten in klooster

Tijdens de restauratiewerkzaamheden in en rond het klooster in Ter Apel zijn de werklieden gestuit op gluurgaten, in krijt geschreven teksten en een tekening van een paard. Ook troffen ze meerkleurige verfesten aan. Over de achtergronden van de teksten en de tekening tast men volledig in het duister. Balorigheid van de monniken of de toenmalige bouwers wordt niet

uitgesloten. De gluurgaten waren al langer bekend, maar nu pas is duidelijk geworden waarvoor de gaten waren: de monniken konden door de gaten het publiek in de kerk bespieden.

Groninger Dagblad,
20 februari 2001

Onthoofd skelet

In het hart van de dorpskern van het Noord-Hollandse Bergen is een zo goed als compleet skelet gevonden. Zo goed als, want het hoofd ontbreekt. Gezien de andere vondsten kan het skelet niet ouder zijn dan twee- of driehonderd jaar. Er is wel een tand aangetroffen, wat doet vermoeden dat de schedel er wel bij heeft gelegen, maar er zijn geen sporen van versterking van het graf. Het is mogelijk dat de schedel door boomwortels de grond is ingevoerd.

BES Contact, Egmond e.o.,
21 februari 2001

Bolwerk in kaart

De Historische Vereniging Hasselt en de Archeologische Dienst Zwolle hebben gezamenlijk een deel van de verdedigingswerken van Hasselt opgegraven. Grote delen van het muurwerk zijn blootgelegd en zorgvuldig gedocumenteerd. Uit de opgraving werd duidelijk dat de stad tijdens de Tachtigjarige oorlog snel en goedkoop versterkt moest worden. Dit blijkt uit het feit dat het blootgelegde bastion oorspronkelijk helemaal uit aarde was opgetrokken en dat pas vijftig jaar later een stenen waterkering werd toegevoegd. Naar aanleiding van de uitkomsten van dit onderzoek wordt besloten of verder gegraven wordt naar de verdedigingswerken.

Stadskoerier Genemuiden,
28 februari 2001

Oude Egyptische dame

Nederlandse en Britse onderzoekers hebben het uiterlijk van een mummie gereconstrueerd. Zestig jaar na de opgraving in de Vallei der Koningen, vermoedelijk uit de tombe van farao Seti II, is het gezicht van de vrouwelijke mummie in was 'tot leven gewekt'. Niet eerder kreeg iemand de Egyptische autoriteiten zover dat zij een mummie lieten vertrekken uit het Egyptisch Museum. Onder politie-escorte werd de mummie in een ziekenhuis door

de computer gescand. Radiologen van Nederlandse ziekenhuizen vertaalden de computerscans in twee- en driedimensionale afbeeldingen, die dienden als basis voor de replicaschedel die TNO Industrie Eindhoven maakte. De uiteindelijke opbouw van spieren en huid gebeurde in Manchester.

Haagsche Courant,
28 februari 2001

Romeinen in Leidsche Rijn

Onder de bovenlaag van de vinexlocatie Leidsche Rijn bij Utrecht ligt een schatkamer vol archeologische informatie over de Romeinse limes en de strijd van de bewakers daarvan met het Nederlandse landschap. Mogelijk is ook een Romeinse wachttoren aangetroffen, een unicum in Nederland. Het onderzoek naar de wachtpost zal vermoedelijk nog enkele maanden duren. Inmiddels is duidelijk dat in Leidsche Rijn een complete sectie van het Romeinse grensverdedigingssysteem ligt met een verbindingsweg, aanlegplaatsen, bruggen, een castellum, een badhuis en een begraafplaats.

De strijd met het landschap blijkt onder meer uit het feit dat het hier niet mogelijk bleek rechte wegen aan te leggen vanwege de drassige grond. Ook de steeds wisselende koers van de zijrivieren van de Rijn vormden een probleem. Daardoor moest de weg langs de rivier regelmatig verstevigd worden.

De vondsten worden deels bewaard in enkele parken waar ze zichtbaar gemaakt zullen worden en een deel van de weg wordt vrijgehouden van bebouwing. Bovendien zijn er plannen voor een virtuele wandeling.

Metro,
28 februari 2001

De oude en de nieuwe markt

Dat het huidige Nijmegen in de Romeinse tijd Nieuwmarkt werd genoemd, lijkt er logischerwijze op te duiden dat er een andere, oudere markt was. De Nijmeegse archeoloog Van Enckevort denkt die nu gevonden te hebben. De afgelopen jaren zijn in het oosten van de stad de resten van een enorme markthal opgegraven, veel groter dan eerder werd gedacht. Het gebouw mat 133 bij 166 meter en is daarmee het grootste gebouw uit die tijd in Nederland. Deze markt was waarschijnlijk van belang voor het nabijgelegen kamp van het 10e Legio Gemina. Toen dat in 104 na Christus vertrok werd de oude markt opge-

heven en bleef alleen de marktfunctie van de westelijker gelegen Civitas Batavorum over, de nieuwe markt: vandaar Noviomagus.

De Gelderlander, ed. Nijmegen,
2 maart 2001

Twaalfde-eeuwse boerderij

Op het terrein van een voormalige kazerne is in Apeldoorn het bouwplan van een bootvormige boerderij van het veel voorkomende type Gasselte B ontdekt. Weliswaar is van de boerderij zelf niets meer over, maar aan de hand van de paalgoten kon worden vastgesteld dat het gaat om een pand van 29 meter lang en maximaal 8 meter breed. Naast de boerderij is bovendien een 'spieker', een graanopslag, gevonden. Opvallend weinig resten van huisraad of andere voorwerpen werden gevonden.

Gelders Dagblad, ed. Veluwe-Noord,
3 maart 2001

Verrassing in Middelburg

Bij het graven van rioleringsleuven in Middelburg stuitten gemeentewerknemers op resten van de Middeleeuwse stadsmuren van de stad. Volgens een medewerker van het Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland gaat het vermoedelijk om de fundering van een van de stadspoorten, wat bevestigd wordt door een Middeleeuwse tekening van Middelburg. Om de vondst niet te beschadigen wordt de riolering omgelegd na het voltooiën van de opgraving. De resten van de muur verdwijnen weer onder de grond.

Provinciale Zeeuwse Courant,
6 maart 2001

Sporen van Steentijd

Opgravingen bij de Napoleonsweg in Limburg hebben goed bewaarde kampelementen uit de Steentijd aan het licht gebracht. Verspreid langs het tracé zijn zes vindplaatsen ontdekt, die bijzondere vondsten hebben opgeleverd. Op een plaats zijn aardewerk en vuurstenen werktuigen gevonden uit de Nieuwe Steentijd, op een andere is een kamp uit de Midden-Steentijd aangetroffen, dat mogelijk is gebruikt voor een korte jachtexpeditie. Het is gebleken dat deze plaats ook in de IJzertijd nog bewoond was. Later dit jaar zullen de vindplaatsen volledig worden opgegraven, omdat ze anders door het nieuwe tracé verstoord zullen worden.

De Trompetter Midweek, ed. Roermond,
6 maart 2001

Arnhemse pottenbakkerij

Opgravingen in het centrum van Arnhem hebben een schat aan nieuwe informatie over de middeleeuwse binnenstad opgeleverd. In de zeer korte tijd die ter beschikking was voordat een projectontwikkelaar ter plaatse aan de gang gaat zijn er helaas maar weinig voorwerpen gevonden. Naast nieuwe gegevens over het stratenplan werd de kenmerkende ronde ovensvloer van een pottenbakkerij aangetroffen. Het aardewerkfabriekje uit de veertiende of vijftiende eeuw kwam naar voren in een wirwar van oude vloeren en muren van een oud winkelpand. Het onderzoek maakt duidelijk dat er daar een dichtbebouwde wijk vol ambachtelijke bedrijfjes te vinden was.

De Gelderlander, ed. Arnhem,
7 maart 2001

Almere en prehistorie

Amateur-paleontoloog Frank Roescher heeft in Almere tientallen botten van mammoeten, holenberen, leeuwen en neushoorns opgegraven. De Almeerse stadsarcheoloog onderkent het belang van de vondsten en stelt dat door de prehistorische resten de archeologie rond Almere internationaal van belang is. Juist bij deze stad zijn de resten goed bewaard doordat ze onder een veenapkket en het grondwater liggen.

Het Gooi,
15 maart 2001

Oude scheepshelling

Bij opgravingen in Amsterdam zijn de overblijfselen van een scheepshelling uit de zeventiende eeuw gevonden. De helling lag op het eiland Marken, dat in de zestiende eeuw samen met de eilanden Uilenburg en Rapenburg werd aangelegd voor de bouw van scheepswerven, waaraan toen veel behoefte was.

Metro,
16 maart 2001

Neushoorn in Deventer

Tijdens opruimwerkzaamheden in Deventer is een 30.000 jaar oud bot van een wolharige neushoorn aangetroffen. De medewerkers van het bedrijf van de werkzaamheden uitvoert, hadden eerst niet in de gaten wat ze gevonden hadden, maar besloten toch een bezoek aan de stadsarcheoloog te brengen. Die schakelde het Ecodrome in Zwolle in, waar het geïdentificeerd kon worden. Daar zal het ook geconserveerd en bestudeerd worden.

Deventer Dagblad,
16 maart 2001

Akker uit Bronstijd

Geheel onverwacht werd in de binnenstad van Den Bosch een akker uit omstreeks 1400 voor Christus aangetroffen. De oudste sporen van bewoning gingen tot nu toe niet verder terug dan 400 voor Christus. Resten uit de Romeinse periode en de IJzertijd waren al eerder gevonden. Ook over de geschiedenis van de middeleeuwse binnenstad van Den Bosch is meer bekend geworden. Er werd onder meer een holle weg uit de dertiende eeuw en een ijzersmeltoven uit dezelfde periode gevonden.

Brabants Dagblad, ed. 's-Hertogenbosch,
17 maart 2001

Sarcofagen op Janskerkhof

Bij het planten van bomen op het Utrechtse Janskerkhof zijn sarcofagen uit de twaalfde eeuw tevoorschijn gekomen. Ook vorig jaar bij de aanleg van een busbaan was dat het geval. Nu gaat het om zes tuffstenen kisten, waarvan er enkele nog geheel intact zijn. Vermoedelijk gaat het om graven van kanunniken van de Janskerk, maar het wordt ook niet uitgesloten dat rijke burgers zich hier hebben laten begraven. De kisten worden nu onderzocht door het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum

Utrechts Nieuwsblad,
20 maart 2001

Waardevolle grafsteen

De Romeinse grafsteen die vorig jaar door de amateurarcheoloog B. Elberse in Houten werd gevonden blijkt twintigduizend gulden waard te zijn. De vondst bestaat uit een kalkstenen brokstuk van 1 meter 10 bij 25 cm en is van een Romeinse soldaat van de hulpstroepen. De zerk is gedateerd tussen 25 en 50 jaar na Christus en is daarmee een van de oudste in ons land.

Utrechts Nieuwsblad,
27 maart 2001

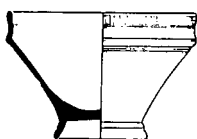
Literatuurbespreking

Marinus Polak, *South Gaulish Terra Sigillata with Potters' Stamps from Vechten. REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORUM ACTA, SUPPLEMENTUM 9*. Nijmegen 2000. ISBN 90-802647-4-1. Katholieke Universiteit Nijmegen, Afdeling provinciaal-Romeinse archeologie. 440 blz. (inclusief figuren) en 42 platen met honderden afbeeldingen 1:1 of 1:2 van stempels op terra sigillata. Prijs € 55

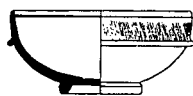
Marinus (Rien) Polak promoveerde op 7 november 1995 cum laude aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Zijn promotor was Prof. Dr. J.E. Bogaers. Velen hebben een bijdrage aan het buitengewone proefschrift geleverd, in het bijzonder dr. P. Stuart en dr. J.K. Haalebos. De zeer omvangrijke studie van de in het voormalige Romeinse fort Vechten bij Utrecht opgegraven 4797 Zuidgallische stempels is van het grootste belang voor onze kennis van de Zuidgallische terra sigillata, vooral van die uit La Graufesenque. De dissertatie van Polak verscheen in een beperkte oplage in 1995 in het Nederlands, maar de internationale betekenis van de tot een standaardwerk uitgegroeide studie maakte het meer dan wenselijk een vertaling in het - dit keer Engels - uit te geven. Tekstueel is er in de twee uitgaven weinig verschil te bespeuren, maar het opnemen van verscheidene figuren en tabellen binnen het tekstgedeelte, in plaats van verzameld achterin, is de leesbaarheid van de Engelse uitgave ten goede gekomen. Van grote praktische waarde voor het determineren van Zuidgallische terra sigillatastempels is de door Polak samengestelde catalogus van de gestempelde waar uit Vechten die zowel de 4013 gedomineerde stempels als de 784 niet-gedomineerde omvat. De door hem bestudeerde verzamelingen van het Rijksmuseum van Oudheden en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bevatten meer dan tienduizend stukken terra sigillata uit Vechten, waarvan er ruim zeventienduizend gestempeld zijn. Naar schatting is minstens tachtig procent gevonden bij de bouw van Fort Vechten in 1867-1870. De samenstelling van de Vechtense verzameling Zuidgallische terra sigillata blijkt min of meer representatief te zijn voor het gehele Nederrijngebied. Het merendeel komt uit La Graufesenque, een klein percentage is

mogelijk uit het filiaal in Le Rosier. De parallellen die in de catalogus worden opgevoerd, zijn veelal ontleend aan het in Leeds gevestigde archief 'Index of Potters' van B.R. Hartley en B.M. Dickinson. Dat archief beoogt de grondslag te zijn voor de modernere versie van het veel geraadpleegde werk van Felix Oswald uit 1931: *Index of Potters' Stamps on Terra sigillata "Samian Ware"*. De in 'Oswald' vermelde dateringen van namen op stempels afkomstig uit Zuidgallië kunnen door het werk van Polak dikwijls herzien of aangescherpt worden, maar veel onzekerheden blijven bestaan doordat bijvoorbeeld de tijd die is verlopen tussen de fabricage van het betreffende aardewerk en het uiteindelijk in de grond geraken moeilijk is in te schatten. Bij de beoordeling van terra sigillata als dateringsmateriaal moet worden bedacht dat veel van de 'gedateerde' vindplaatsen die de basis vormen van de sigillata-chronologie op hun beurt met ter plaatse aangetroffen sigillata zijn gedateerd. Van het grootste belang zijn natuurlijk gesloten vondsten met munten en inscripties, of vermeldingen in historische bronnen. Graven en depots leveren dikwijls zeer bruikbare gegevens op, vooral als deze tevens stukken uit Midden- en Oostgallische productiecentra bevatten, omdat die op zijn vroegst in het begin van de tweede eeuw zullen zijn aangelegd. Voor de dateringen die Polak in zijn proefschrift opgeeft, geldt in het algemeen dat het "afvaldateringen" betreft; zij hebben betrekking op de tijd waarin - zoals hij schrijft - de betreffende stukken in normale omstandigheden in de grond zouden zijn geraakt. Maar wat is 'normaal' kunnen we ons afvragen.

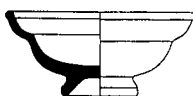
Bijzonder handzaam is 'de lijst van gedateerde vondstcomplexen' die als Bijlage D in het boek van Polak is opgenomen. Deze bijlage bevat een summier bespreking van de vondstcomplexen die zijn gebruikt voor de in de catalogus opgenomen stempels op de Zuidgallische terra sigillata. Bij elke vindplaats wordt verwezen naar van belang zijnde, zo mogelijk recente literatuur, die elders in de zeer uitgebreid aanwezige literatuurlijst kan worden gecompleteerd. In veel gevallen betreft het overzichtswerken waarin de geschiedenis van de betreffende nederzetting in een ruimer historisch kader is geplaatst; daarin zijn gewoonlijk nut-

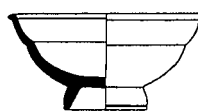
Ritt. 5

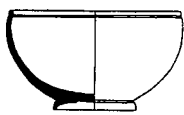
Drag. 24

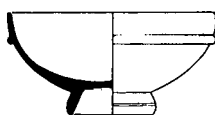
Drag. 27

Drag. 27g

Ritt. 8

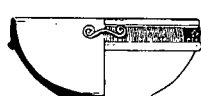
Drag. 24g

Drag. 33

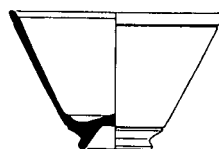
Ritt. 9

Drag. 25

Drag. 33a

Drag. 33b

tige verwijzingen naar meer gedetailleerde verslagen te vinden. Felix Oswald gaf in 1931 in zijn reeds boven geciteerde *'Index of Potters' Stamps'* een lange 'List of dated Sites', die ondanks zijn beknoptheid bewondering, en nu misschien hier en daar verwondering, afdwingt.

Het zijn natuurlijk niet alleen de pottenbakkersstempels (bodemstempels) die een handreiking vormen bij het dateren van vondstcomplexen en omgekeerd. De Zuidgallische stempels die in Vechten zijn aangetroffen, dateren uit de jaren 10-120 na Chr. In die ruim honderd jaar is de kwaliteit van het aardewerk achteruitgegaan, hetgeen goed te zien is. Veel houvast geven de aan mode onderhevige aardewerkvormen. De typologie van het Zuidgallische vaatwerk en haar ontwikkeling wordt door Polak tot in de kleinste details behandeld. De vele in de tekst opgenomen overzichten met nauwkeurige technische tekeningen zijn van onschatbare waarde voor een gestandaardiseerde beschrijving van sigillatavormen. De verzameling Zuidgallische terra sigillata uit Vechten omvat nagenoeg alle gestempelde typen die in La Graufesenque zijn gemaakt. Zij bestrijkt bovendien de gehele periode waarin sigillata uit dit pottenbakkerscentrum naar het noordwesten van het Romeinse rijk is uitgevoerd. Volgens Polak kunnen de gestempelde stukken die in Vechten zijn gevonden over vier grondvormen verdeeld worden: borden (1505 ex.), schotels (162), bakjes (2748) en kommen (382). Bij de borden is de Drag. 18 het best vertegenwoordigde type (737), bij de schotels de Drag. 18R (42) en bij de bakjes de Drag. 27

(2046). Het percentage gestempelde kommen is in de Flavische tijd sterk teruggelopen omdat de Drag. 29 in die periode is vervangen door de niet binnen op de bodem gestempelde Drag. 37. Aan de met reliëfs versierde, in vormschotels vervaardigde kommen Drag. 29 en de latere 37 wordt niet al te veel aandacht besteed. De problemen die hier nog moeten worden opgelost, zijn dermate ingewikkeld, dat men zich af kan vragen of een bevredigende bewerking van deze materie wel binnen de mogelijkheden ligt. Zo zijn er voorbeelden van kommen die uit een zelfde vormschotel afkomstig zijn, maar die verschillende pottenbakkersstempels dragen. Sommige terra sigillatafabrikanten hebben hun eigen vormschotels vervaardigd, maar de meesten hebben hun vormschotels van gespecialiseerde producenten betrokken. Het vervaardigen van kommen Drag. 29 werd aan de meest ervaren werknemers van een bedrijf toevertrouwd. De bedrijfsvoering binnen de terra sigillatafabrieken wordt door Polak uitvoerig behandeld. Het is bijna onvoorstelbaar hoe het produceren van tienduizenden stuks terra sigillata van hoogwaardige kwaliteit met behulp van moffelovens in die vroege tijd van de eerste eeuw werd volbracht. Daarbij komen dan nog de vele afzet- en transportproblemen, kortom het distributiesysteem. De 4013 gedetermineerde naamstempels uit Vechten zijn volgens Polak afkomstig van ongeveer 275 verschillende pottenbakkers. Veel voorkomende namen zijn: Aquitanus, Bassus, Calvus, Iucundus, Patricius, Primus en Vitalis.

Enkele gestempelde voorbeelden van terra sigillata uit Vechten. Schaal 1:5. Uit: M. Polak.

Marinus Polak beklemtoont dat terra sigillata in het algemeen gerekend wordt tot de best dateerbare overblijfselen uit de Romeinse tijd, maar dat slechts weinigen zich realiseren dat de sigillatachronologie een reus op leren voeten is!! Voorlopig maken we ons - met alle respect - toch meer zorgen over de scheve toren van Pisa.

J.A. Trimpe Burger

Germania inferior. Beziëdung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanische Welt. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 28. Div. auteurs. Walter de Gruyter, Berlijn 2001. ISBN 3-11-016969-X. 572 pp, DM 289,-.

Eens in de zoveel jaar verschijnt er een boek op de markt dat vele andere overbodig maakt. *Germania inferior* is er zo een. Het is een schriftelijke weerslag van een symposium dat onder de titel *Wirtschaft und Gesellschaft am römische Niederrhein* in september 1999 plaatsvond in Xanten. Waarom is dat nu zo bijzonder? Ten eerste vanwege het grensoverschrijdende karakter ervan: zowel Engelse, Duitse als Nederlandse archeologen leverden een bijdrage. Op de tweede plaats zijn de sprekers (en schrijvers) allemaal wetenschappelijke zwaargewichten, die hun sporen ruimschoots hebben verdiend in het onderzoek naar de Romeinse en inheemse bewoning van de provincie Germania inferior. Op de derde plaats gaf het tamelijk strak afgebakende onderwerp toch alle ruimte voor totaal verschillende invalshoeken, om aldus een voedingsbodemp voor theorievorming en synthese te creëren. Tot slot moet worden geconstateerd, dat de 'moderne' archeoloog toch al bijzonder synthetiserend te werk gaat. Het is verbluffend om te merken, hoezeer de kennis over de plaatselijke bewoners rond het begin van de jaartelling is toegenomen door een andere manier van kijken en interpreteren van zowel schriftelijke als archeologische bronnen. In dat licht mag het boek gezien worden als een zegetocht van de 'moderne' archeoloog, die de troffel steeds vaker vervuult voor de computer en daarbij steeds meer moet leunen op zijn vermogen tot het genereren van inzicht.

Germania inferior bevat 21 artikelen, die bij elkaar het meest actuele overzicht vormen van de stand van zaken in het onderzoek

naar de bewoning van onze streken in de Romeinse tijd. Voor het merendeel van de onderzoeken geldt dat ze in een andere vorm al eerder (deels) zijn gepubliceerd, maar zelfs voor deze bijdragen geldt dat ze geactualiseerd zijn met de allerlaatste onderzoeksresultaten en inzichten. De meeste onderzoeken zijn immers langlopende projecten, die eigenlijk nooit 'af' zijn. We zullen hier een aantal artikelen belichten die betrekking hebben op Romeins Nederland.

In een inleidend hoofdstuk schetst Tiemann Bechert de contouren van het onderzoeksgebied. Dat gebied is buitengewoon interessant, maar ook lastig te onderzoeken. Over de voor-Romeinse bewoning is weinig bekend, maar het is in ieder geval wel duidelijk dat de inheemse bevolking geen oppidum-traditie kende zoals Caesar die aantrof bij de Keltische stammen in Gallië. De strafexpeditie van Caesar jegens de hier levende Eburonen is een andere complicerende factor in het onderzoek. Veel stammen uit de Romeinse keizertijd zijn waarschijnlijk 'overgebleven' splintergroeperingen van deze Eburonen, aangevuld en vermengd met stammen van de rechter Rijnsoever. Deze omstandigheid leidde tot een zeer trage verstedelijking, die niet uitging van bestaande nederzettingen (want die waren er niet), maar zich in het kielzog van militaire activiteiten voltrok. Pas in het tweede decennium van de eerste eeuw zijn op enigszins kunstmatig wijze enkele bestuurlijke grenzen getrokken, waarbij de daarin wonende stamverbanden een officiële naam kregen. Zo ontstond onder andere de *Civitas Batavorum*.

Van de hand van Nico Roymans is een uiterst belangrijk artikel over de oorsprong van de Bataven. Geleerden zitten al decenia lang vergeefs op dit probleem te broeden, maar Roymans lijkt nu de sleutel tot de oplossing in handen te hebben: de verspreiding van Keltische *triquetrum* muntjes. Deze muntjes - een soort dopjes met geslagen patroon van cirkels en randversiering - blijken exact hetzelfde te zijn, behalve dan een extra geslagen merktekentje waar inmiddels 18 verschillende vormen van bekend zijn. Het verspreidingsgebied van deze muntjes komt heel goed overeen met het woongebied van de Bataven in de Betuwe. Bovendien vertonen de muntjes veel verwantschap met munten van de Chatten, waarvan de Bataven volgens Tacitus ook afkomstig zijn. Verder blijken er geen *triquetrum* muntjes voor te komen

op Cananafaats gebied, wat er op zou kunnen wijzen dat deze stam geen familie is van de Bataven. Overigens zijn vroege muntjes te vinden in het (kern?)gebied Empel-Tiel-Kessel. De verschillende merktekentjes zouden kunnen worden verklaard uit het voorkomen van leiderschap bij de Bataven, een traditie die zeker op de rechter Rijnsoever zeer gebruikelijk was. Elke nieuwe leider had kennelijk zijn eigen merkje. Dit leiderschap van een (koninklijke?) elite wordt bevestigd door de inscriptie van een altaarsteen in Ruimel, waar gesproken wordt over een Bataafse *summus magistratus*. Overigens is ook van de gebroeders Civilis bekend dat ze van Bataafse adel waren.

Heleen van Londen beschrijft in haar artikel een onderzoek in Midden-Delfland naar grootschalige landontginning in de tweede eeuw. Een regelmatig patroon van afwateringssloten over grote oppervlaktes verraadt een planmatige aanpak, die de lokale schaal verre overstijgt. Hier moet derhalve een (militaire of bestuurlijke) overheid in het geding zijn. Bovendien lijken de percelen opmerkelijk genoeg aangelegd te zijn met gebruik van de Gulden Snede, waarbij de verhouding tussen lengte en breedte gelijk is aan 1 : 0,618 (ongeveer 3 : 2). Deze Gulden Snede stamt uit het oude Griekenland en schijnt voort te komen uit de natuurlijke verhoudingen van het lichaam. Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat de planners van weleer niet alleen greppels groeven ten behoeve van een soort watermanagement, maar ook voor een architecturale vormgeving van het landschap.

In de bijdrage van Harry van Enckevort wordt een fors overzicht gegeven van de verschillende inheemse en inheemse-Romeinse nederzettingvormen in het zuidoosten van Nederland. In tegenstelling tot de bijdrage van Roymans richt het werkveld zich hier op het voormalige woongebied van de Eburonen. Diverse sporen wijzen erop, dat al in de voor-Romeinse tijd een proces van bewoningsconcentratie op gang was gekomen. Bovendien lijkt ook de traditie van 'wandelande nederzettingen', waarbij de woonstalhuizen om de 25 à 30 jaar werden afgebroken om een eindje verder weer te worden opgebouwd, op zijn eind te lopen. Op sommige locaties is vanaf ± 50 v.Chr., dus na de strafexpeditie van Caesar jegens de Eburonen, een nieuw huistype geïntroduceerd, wat zou kunnen wijzen op de immigratie (en integratie?)

van andere stammen in het uitgedunde gebied.

De komst van de Romeinen vanaf ± 15 v.Chr. bracht de nodige veranderingen. De voorheen zelfvoorzienend georiënteerde nederzettingen moesten plots ook voor een grote militaire en stedelijke bevolking voedsel produceren. Daartoe werden grote landbouwbedrijven (*villae*) aangelegd door of onder invloed van de Romeinse legionairs. Daarnaast moet er ook een behoorlijke handel op gang zijn gekomen met de inheemse bevolking. Hierbinnen speelde de elite een monopoliserende rol, wat tot uitdrukking komt in verregaande, maar exclusief aan de elite voorbehouden romanisering.

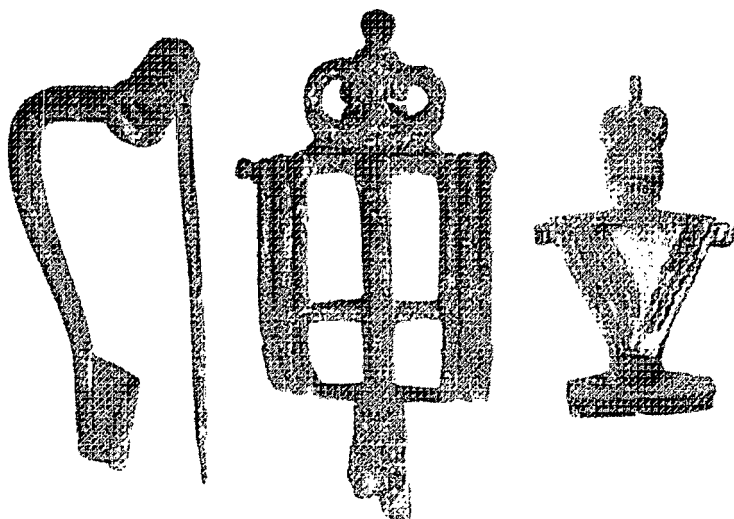
En zo staan er nog 17 artikelen in het boek die allemaal de moeite waard zijn. Helaas zijn sommige afbeeldingen van magere kwaliteit, zeker gezien de prijs van het boek. Maar wie bij wil blijven, komt er niet omheen om deze prettig dikke, fraai gebonden pil van a tot z door te nemen.

Paul van der Heijden

A. Pietersma (eindred.), *'Een paradijs vol weelde'*, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Uitgeverij Stichting Matrijns Utrecht 2000. ISBN 90-5345-175-7. 591 pp., rijk geïll. in kleur en zw./w., 21 x 27 cm, genaaid gebonden. Prijs f 89,90 (€ 40,79)

Het is een lastige opgave dit boek vanuit archeologisch oogpunt te recenseren en daarmee recht te doen aan het boek als geheel. Dit met name omdat archeologie maar een klein deel van het geheel uitmaakt.

'Een paradijs vol weelde' is een boek waarin de geschiedenis van het Utrechts stadsgebied over twintig eeuwen wordt beschreven. Dit gebeurt in een serie van populair-wetenschappelijke artikelen die door verschillende auteurs - op één na allemaal historici - zijn geschreven. De meeste archeologie komt aan bod in het eerste hoofdstuk dat door gemeentelijk archeoloog De Groot is geschreven. Ook in volgende hoofdstukken, met name 2 en 3, wordt in beperkte mate naar archeologische gegevens teruggegrepen. Alle hoofdstukken in het boek zijn toegankelijk geschreven en door diverse illustraties en ingezette kaders met tekst verduidelijkt. Daarnaast bevat het bijna 600

pagina's tellende, fraai vormgegeven hardcover boek veel informatie met achterin een omvangrijke bibliografie 'om door te lezen'. Daarmee is het boek voor een liefhebber van de geschiedenis van de stad Utrecht, of van steden in het algemeen eigenlijk een must. De prijs van f 89,90 is voor het gebodene zeker niet te veel.

Als ik uitsluitend de rol van de archeologie in het boek bekijk, dan is de waarde beperkter. Een leuk begin is dat in het hoofdstuk van De Groot een steen 'strijdhamer' wordt vermeld die lang geleden al eens door J.A. Bakker was gepubliceerd maar sindsdien uit beeld was verdwenen.

Het hoofdthema van het verhaal lijkt echter de continuïteit te zijn. Aan de hand van een selectie van archeologische en historische bronnen wordt een beeld geschetst van een continue bewoond Utrecht, van de komst van de Romeinen tot circa 925. Dit is een niet onbekend thema in de stadsarcheologie, waardoor er voor de volger van de Utrechtse archeologie weinig nieuws wordt gemeld. Voor diegenen die minder bekend zijn met het Utrechtse is het handig dat in een kort bestek en op toegankelijke wijze enkele highlights uit de Vroege Middeleeuwen langs komen.

Daarmee kom ik gelijk op de zwakte van het artikel aan. In het betoog is de selectie van archeologische bronnen en de interpretatie daarvan sterk gericht op de theorie, nergens wordt echter aangegeven dat die keuzes worden gemaakt of waarop die zijn gebaseerd. Nu is het lastig in een populair artikel alle discussies voor het voetlicht te brengen, maar iets meer afweging had wel gekund. Dit valt met name op bij het deel

over de Kruiskapel, op de datering en het bronnen gebruik daarvan is nogal wat kritiek geuit, maar daar is niets van terug te vinden. Helemaal spijtig is het dat dit artikel niet is gebruikt om, bijvoorbeeld in een ingezet tekstkader, een voor vrijwel iedereen onbekende voorganger van de Romaanse Dom die in 1996 door een vrijwilliger bij de gemeente is ontdekt, voor het voetlicht te brengen. Deze voor de discussie toch belangrijke voorganger wordt slechts zijdelings, in een noot, aangestipt. Ook is het spijtig dat De Groot geen verklaring geeft voor de dikke pakketten klei die in een groot deel van de stad na de Romeinse periode en voor ongeveer de elfde eeuw zijn afgezet. Deze kleilagen kunnen in het verhaal over wel of geen continuïteit toch een belangrijke rol spelen, maar de lagen worden zelfs niet genoemd. Ook de datering van de vroegmiddeleeuwse skeletten, de nederzetting bij de Buurkerk en enkele andere zaken hadden naar mijn smaak iets veelzijdiger besproken moeten worden. Dit vooral omdat een van de doelstellingen bij het schrijven van het boek was om een wetenschappelijk verantwoord standaardwerk te maken.

Het geheel samenvattend, kan ik stellen dat het boek 'Een paradijs vol weelde' een aanwinst voor de geschiedschrijving en daarmee een goede koop is. Waar het gaat om de archeologie voldoet het daarop betrekking hebbende artikel weliswaar aan de doelstelling om toegankelijk te zijn, maar had de wetenschappelijke opbouw zorgvuldiger gekund.

Cees A.M. van Rooijen

Literatuursignalement

Nieuwsbrief Monumentenzorg 2 en 3, augustus en december 2000. Gemeente Zutphen. Geïnteresseerden kunnen een gratis abonnement aanvragen op 0575-587376/587377.

In Zutphen bloeit wat moois. Er is de laatste jaren zoveel energie gestoken in archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, dat de gemeente heeft besloten om haar inwoners op de hoogte te houden door middel van een keurige nieuwsbrief in steunkleur. In no. 2 onder andere een uitgebreid artikel over de spectaculaire ontdekking en opgraving van het rondeel 'Duc d'Alva's Gat' vlak buiten de Spaanse Poort. Hier vielen de Spanjaarden in 1572 Zutphen binnen. In no. 3 de opgraving aan de Dieserstraat, achter de Sint Janskerk. Dit terrein is na een kortstondige bewoning in de derde eeuw zo'n duizend jaar in gebruik geweest als akkerland. In de 13e eeuw werd het bij de stad Zutphen getrokken en vormde het de wijk 'Nieuwstad'. Er verrezen sjeke huizen, waarvan er twee nog tot 1976 hebben bestaan. In één der huizen is een enorme hoeveelheid scherven van gebrandschilderd glas gevonden, waarschijnlijk afkomstig van de naburige Nieuwstadkerk. Waalse en Staatse soldaten vernielden de ruiten om lood te winnen voor het gieten van kogels. Vermoedelijk heeft de bewoner van het huis, kerkmeester Johan ter Kocke, het glas verzameld en verstoppt. De scherven zijn uitzonderlijk goed bewaard gebleven en geven een schat aan informatie over de Nederlandse brandschilderkunst tussen 1300 en 1572.

* * *

Nederlandse Kastelengids 2001. Nederlandse Kastelenstichting, 156 pp., f 17,50.

Handig gidsje dat een overzicht biedt van de ca. 120 kastelen en landhuizen in ons land die bezocht kunnen worden. De cultuurhistorische informatie wordt een beetje overschaduwd door gegevens over culinaire faciliteiten en beschikbaarheid voor feesten en partijtjes. Maar ook alle kasteelmusea staan erin en dat maakt een hoop goed.

* * *

Paul van der Heijden

E. Lohof (archeologisch onderzoek), M.W. Enderman (bouwhistorisch onderzoek) en J.W.M. Oudhof (redactie), *Archeologisch onderzoek en bouwhistorische opname in het zuidwestelijk deel van de tuinen van het kasteel Heemstede te Houten* (ADC Rapport 66). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISBN 90 5874 0536. 42 pag., illustraties zw/w en in kleur.

Het Archeologisch Dienstencentrum (ADC) voerde in oktober 2000 een onderzoek uit in de tuinen van het 'Kasteel Heemstede' in de gemeente Houten. Ongeveer tegelijkertijd is bovendien een bouwhistorisch onderzoek verricht naar de nog zichtbare muren in de tuin van het kasteel.

Men stuitte op overblijfselen van kolommen, voetsokkels, fruit- en pompmuur, fontein, waterpoort, vijfverbeschoeiing, trappen, terras, enzovoorts.

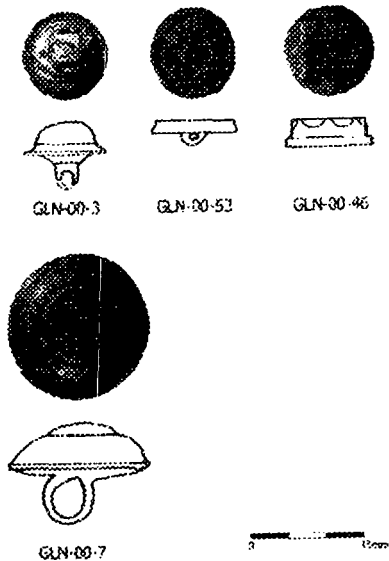
Het 'kasteel Heemstede' is een buitenhuis uit 1645. Het was lange tijd beroemd om zijn tuinaanleg. Op dit moment wordt het buitenhuis gerestaureerd. Het ligt in de bedoeling om in de nabije toekomst ook de omliggende tuinen naar het oorspronkelijke ontwerp in volle luister te herstellen. Doelstelling van de beide onderzoeken was het verzamelen van gegevens om een reconstructie mogelijk te maken van de tuinen ten zuidwesten van het buitenhuis naar hun oorspronkelijke staat van rond 1695. Het onderzoek heeft voldoende informatie opgeleverd voor de reconstructie van een aantal elementen uit de oorspronkelijke situatie. Die situatie werd destijds ook weergegeven op verschillende aquarellen en gravures, doch die vertegenwoordigen - zo blijkt nu - een geïdealiseerde werkelijkheid.

* * *

F.J.G. van der Heijden (met bijdragen van J.E. Robb en C. Nooijen), *Gilze en Rijen. Archeologisch onderzoek vindplaats "Het Kraaijenbos"* (ADC Rapport 67). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISBN 90 5874 0544. 20 pag., illustraties in kleur.

In de gemeente Gilze-Rijen (N.-Br.) werd een achttal grafkuilen met daarin negen be-

Knoopjes van onbekende herkomst
1568/1648? Uit:
ADC Rapport 67.

gravingen onderzocht. Het betreft begravingen van merendeels (jong) volwassen mannen. Bij één van hen was de schedel ingeslagen. Bij drie individuen werden metalen knoopjes aangetroffen, die vrijwel zeker niet uit Nederland afkomstig zijn. Gelet ook op het aardewerk dat men ter plaatse in het esdek aantrof, gaat het hier waarschijnlijk om een militair grafveld uit de tachtigjarige oorlog.

* * *

F.J.G. van der Heijden (met bijdragen van M.van Dinter, A. Kerkhoven, P. van Rijn, C. Vermeeren en D.Velthuisen), *Gemeente Noordoostpolder. Aanvullend archeologisch onderzoek. Vindplaats Rijksweg A6 - kavel J97* (ADC Rapport 69). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISBN 90 5874 0560. 32 pag., illustraties in kleur.

Aanleiding tot het onderzoek was het voeren van de gemeente Noordoostpolder om in Emmeloord een bedrijventerrein te vestigen op een locatie die geregistreerd staat als terrein met hoge archeologische waarde.

Op basis van het thans uitgevoerde onderzoek kon dat waardevolle karakter worden bevestigd. Hierbij gaat het met name om de noordoostzijde van een oeverwal, waar viswieren zijn ontdekt. Het betreft twee uitzonderlijk gave constructies uit het laat Neolithicum en/of de vroege bronstijd, waarvan zeker in Nederland geen parallelen bekend zijn. Het ADC adviseert hier een nader onderzoek uit te voeren. Naast

deze constructies is een grote hoeveelheid vondstmateriaal aangetroffen dat, gezien datering en context, er op wijst dat dit in situ ligt.

* * *

E. Loohof, *Archeologisch onderzoek in Elspeet-Noord, gemeente Nunspeet* (ADC Rapport 70). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISBN 90 5874 0579. N.M. Prangma, *Aanvullend Archeologisch onderzoek in Voorthuizen "De Kromme Akker"* (ADC Rapport 71). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISSN 90 5874 587

Twee onderzoeken die uiteindelijk weinig opleverden.

Eerder booronderzoek op een terrein in Elspeet-Noord wezen op een mogelijke aanwezigheid van sporen uit de prehistorie. Uit het thans door het Archeologisch Diensten Centrum uitgevoerde onderzoek blijkt, dat het niet waarschijnlijk is dat zich ter plaatse grondsporen bevinden die op prehistorische bewoning wijzen. Het onderzoek in Voorthuizen leverde evenmin sporen op van Neolithicum of bronstijd, zoals RAAP destijds vermoedde. Wel trof men ploeg- en spitsporen aan, evenals een esdek, restanten van greppeltjes en een tweetal potscherven. Die waarnemingen wijzen op agrarische activiteiten ter plaatse vanaf de Middeleeuwen.

* * *

E. Blom & E.P. Graafstal, *Aanvullend Archeologisch onderzoek Hoge Woerd* (ADC Rapport 73). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISBN 90 5874 0609. 33 pag., illustraties in kleur.

Het ADC voerde een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uit in het kader van de ontwikkeling van de bouwlocatie De Woerd, onderdeel van de VINEX-locatie Leidsche Rijn, destijds gemeente Vleuten-De Meern. De Hoge Woerd is de overgeleverde naam van een uitgestrekte woonheuvel ten noorden van De Meern, waarin zich resten van een Romeins legerkamp (castellum) en de bijbehorende burgerlijke nederzetting (vicus) bevinden. Tevens bevindt zich er een crematiegrafveld. Het gehele complex stamt uit de eerste twee eeuwen van onze jaartelling. Een groot deel ervan is een wettelijk beschermd monument. De geplande bebouwing strekt zich uit tot aan

de rand van het archeologische monument, maar de werkelijke begrenzing van het Romeinse complex was niet duidelijk. Het onderzoek richtte zich op eventuele sporen van menselijke bewoning of activiteit buiten het beschermde monument. Die sporen zijn inderdaad aangetroffen, maar gaafheid en conservering ervan lopen sterk uiteen. De waarde ervan is in de eerste plaats gelegen in hun context- en zeldzaamheidswaarde als randzone en agrarisch buitengebied van een Romeinse militaire nederzetting. Nader onderzoek is gewenst.

* * *

J. Dijkstra (met bijdragen van J.E. Robb, H. van Haaster & C. Nooyen), *Archeologisch onderzoek aan de Roosendaalseweg te Etten-Leur* (ADC Rapport 74). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISBN 90 5874 0625. 42 pag., illustraties in kleur.

De gemeente Etten-Leur is voornemens de oude kern van het dorp Etten ingrijpend te wijzigen. Uit een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) bleek, dat op een tweetal locaties een vervolgonderzoek noodzakelijk was, namelijk aan de zuid-oostzijde van de huidige kerk en ter hoogte van het terrein van het voormalige kasteel "Hof van den Houte".

Het thans verschenen rapport geeft een schets van de geschiedenis van kerk en kasteel. Nabij de kerk werden enkele muurresten en een aantal skeletten van na 1732 aangetroffen. Uit analyse van een twaalfstal skeletten bleek dat deze mensen als gevolg van een "laag niveau van dentale hygiëne" opvallend slechte gebitten hadden.

Van het kasteel resteerden verschillende sporen van grachten en kuilen. Ook vond men een waterput terug. Een leuke vondst was het fragment van een Spaanse majolica schotel uit de jaren 1480-1550, een aanwij-

zing voor de sociaal-maatschappelijk niet onbelangrijke positie van de kasteelheer. Uit het archeobotanisch onderzoek krijgen we een aardig beeld over de beplanting in de kasteeltuin en over de voedingsgewoonten van de achttiende-eeuwse bewoners van het 'Hof van den Houte'. Nadere inlichtingen over de ADC-rapporten: info@archeologie.nl of tel. 033-2998181.

* * *

Ename 974 (viermaandelijks uitgave van VZW SAKO - Stichting De Boever te Oudenaarde), nr. 15, januari 2001.

Dit op chloorvrij en 100% recyclage papier gedrukte krantje wordt gratis verspreid in heel Oudenaarde (B.) en opgestuurd aan geïnteresseerden. Het heeft tot doel de resultaten van het archeologisch en historisch onderzoek in *Ename* en omgeving op een speelse en bevattelijke wijze naar het grote publiek te brengen. In dit nummer maken we kennis met de Afdeling monumenten en landschappen van de Vlaamse Gemeenschap, met de restauratie van de Sint-Laurenskerk te Ename, met de tussentijdse resultaten van het noodonderzoek aan de Meerspoort in Oudenaarde en met de voortgang van de opgravingen in Aalst en Ronse.

Leuk is de vondst van verkoolde graankorrels in de Laurentiuskerk, die erop wijzen, dat de zolder van de kerk ten tijde van de brand in 1180 als graanopslag diende. De wat meer huishoudelijke getinte berichtgevingen ontbreken evenmin, zoals een artikeltje over middeleeuwse verlichtingsbronnen en een recept voor het maken van bloedworst.

Maar ook Enamer kaas, ham en bier als prijs voor het oplossen van de rebus (psst: "met twee dobbelstenen dertien ogen gooien"). Nadere informatie (een aanrader): <http://www.ename974.org>.

* * *

Bulletin Antwerpse Vereniging voor bodem- en grotonderzoek, 1997/3-4. ISBN 0771-5833.

Hoewel haar naam anders zou doen vermoeden, zoekt deze vereniging het steeds hogerop. Het jongste nummer van het bulletin bevat onder andere een uitgebreid artikel over "Enkele traditionele dakconstructies uit de Antwerpse binnenstad". Nadere inlichtingen: St.-Jacobsmarkt 54, 2000 Antwerpen (B.), tel. 00 31 3 2343743

Bronzen kandelaar uit Ename XIIB - XIII A.
Uit: *Ename 974*.

Vormen uit Vuur (mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas) nr. 174, 2001. ISSN 0927-748X

Alexandra De Poorter beschrijft pottenbakkersafval van dertiende-eeuwse hoogversierde waar (vooral kannen en spitschotels) uit Mechelen en vergelijkt dit aardewerk met de hoogversierde waar van elders uit Nederlands en Belgisch Brabant en met de duidelijk afwijkende decoraties op het materiaal uit Vlaanderen (p. 8-25).

Sinds de uitvinding van het loodglas in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw is dit soort glas altijd gerelateerd geweest aan Engeland. Uit de bijdrage van Peter Francis (p. 26-37) blijkt echter, dat er steeds meer gegevens naar boven komen, die wijzen in de richting van een internationale ontwikkeling. De eerste experimenten vonden wellicht plaats in een glashuis in Nijmegen.

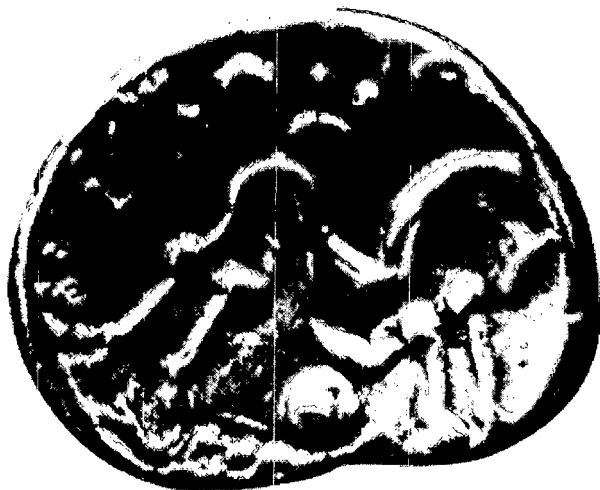
* * *

Nieuwsbrief Archeologie nr. 14. Provinciaal bestuur van Zeeland, Middelburg, maart 2001, 10 pp.

In het jongste nummer van dit informatieblad veel aandacht voor de meest uiteenlopende vondstmeldingen, zoals tinnen insignes, Romeinse speelschijf, grafzerken, vuursteenknollen en benen mesheften.

Henk Hendrikse plaatst een tweetal steengoed trechterbekertjes uit de periode 1350-1450 voor het voetlicht. De bekertjes kwamen te voorschijn bij een noodonderzoek in Sluis (Zeeuws-Vlaanderen) en zijn zeker

Gouden Keltische munt uit Lieshout (N.-Br.). Uit: *Brabants Heem*.

niet uit Siegburg afkomstig zoals dat vrijwel altijd wel het geval is. Als mogelijke plaats van herkomst wordt gedacht aan Beauvais in Noordwest Frankrijk.

Leida Goldschmitz vraagt aandacht voor het lopende project zegelstempels en -ringen. Inmiddels zijn al meer dan 160 vondsten aangemeld. Vogeldrinkbakjes vormen het onderwerp voor een nieuw project. Inmiddels zijn al 21 in Zeeland gevonden bakjes getekend.

Voor een (gratis) abonnement op deze brochure: 0118-631394

* * *

Brabants Heem, jrg. 53 nr. 1, 2001. ISBN 0166-431X

Sinds april 1999 verricht het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit (AIVU) opgravingen bij Lieshout (N.-Br.). In dit nummer van *Brabants Heem* doet projectleider Henk Hiddink verslag van de resultaten van de veldwerkcampagnes van 1999 en 2000 (p. 1-13). Hij schetst daarbij een voorlopig beeld van de bewoningsgeschiedenis van dit zes hectare grote onderzoeksterrein gedurende IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen. Bijzonder was de vondst van een zeldzame Ambiani 'stater', een gouden Keltische munt. Het onderzoek bij Lieshout wordt voortgezet.

Info: 073-6146193 / e-mail: brg.brabant@wxs.nl.

* * *

Spiegel Historiae, Magazine voor geschiedenis en archeologie, jrg. 36 nr. 3, maart 2001. Prijs f 12,75/Bfr.250 (€ 5,79).

In dit nummer een artikel over "Kelten aan de Nederlandse kust" van Laurant Toorians (p. 112-117). Tijdens het La Tène-tijdperk (500 v. Chr.-begin van de jaartelling) heersten de Kelten over Zuid- en West Europa. In Nederland hebben zij zich echter nooit gevestigd. Althans, dat werd lange tijd aangenomen. De laatste tien jaar zijn veel keltologen in Nederland overtuigd geraakt van het tegendeel. Taalkundig onderzoek wijst er steeds meer op, dat er wel degelijk Kelten waren in Nederland, tenminste, wanneer Kelten gedefinieerd worden als mensen die een Keltische taal spreken.

Info: 020-6652759. E-mail: s.h.@inter.nl.net

* * *

Archeologie Magazine (voorheen *Scarabee*),
9e jrg. nr. 2, 2001. ISBN 1566-7553.

Tenzij je het gebruik van de wichelroede bij archeologie en het vissen naar mammoetbotten op de Noordzee als aspecten van Nederlandse archeologie zou willen beschouwen, blijft ons vaderlands bodemonderzoek in dit april/mei-nummer vrijwel onbelicht.

Wel weet het blad een aantal boeiende berichtgevingen te doen over onderzoeken in Egypte (Sakkara), India (Kerala, Zuid-India), Italië (Satricum) en België (Ravenstein en Brussel).

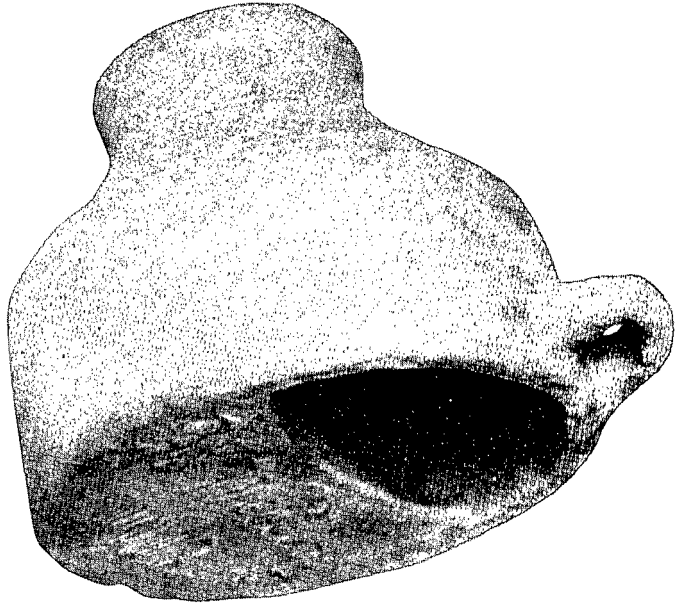
Het blad sluit zoals gewoonlijk af met een fraaie tentoonstellingsladder.

* * *

B. Hillewaert, Een koekoeksei is ook maar een ei ...! Enkele bedenkingen over de interpretatie van laat-middeleeuws importaadewerk in Aardenburg en de Zwinstreek, *Mededelingenblad Heemkundekring West-Zeeuws-Vlaanderen*, jrg. 33 nr. 3, september 2000, p. 3-15

Twee jaar geleden werd aan ir. J.A. Trimpe Burger ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator van het Archeologisch Museum in Aardenburg (Zeeuws-Vlaanderen) het symposium 'Aardenburg van alle tijden' aangeboden. Tijdens dit symposium hield Bieke Hillewaert (wetenschappelijk medewerkster van de stedelijke dienst voor archeologie in Brugge) een voordracht over het laatmiddeleeuwse importaadewerk in de Zwinstreek. Zij trachtte daarin de aandacht voor het importaadewerk en de interpretatie ervan in de ruimere context van de internationale handel te nuanceren en te herwaarderen. De tekst van haar voordracht is in dit mededelingenblad gepubliceerd.

* * *

A. van der Meulen en P. Smeele, *De IJssel, Doesburg 1841-1969. Portret van een Gelderse Pottenbakkerij*. Stad en Ambt Doesburgh, 1999. Ill. In zw/w en kleur, 60 pp. Prijs f 35,- (€ 15,88)

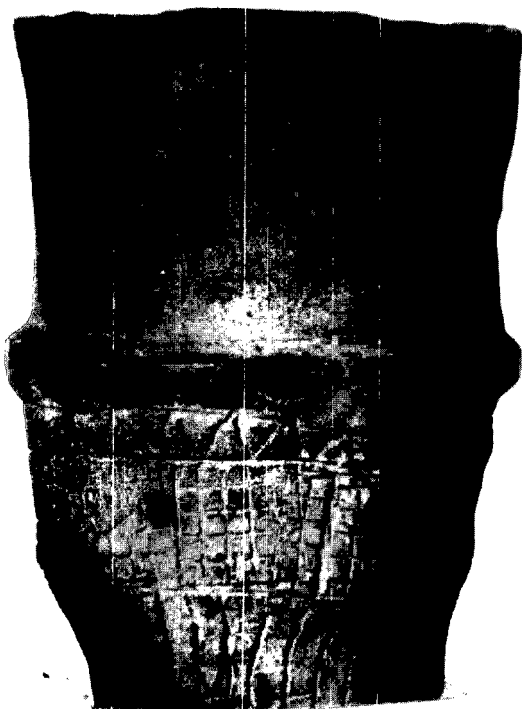
Een aardig boekje, waarin Adri en Paul eerst de negentiende-eeuwse Gelderse pottenbakkersnijverheid de revue laten passeren om vervolgens specifiek de bedrijfsgeschiedenis en het ambachtelijke gebruiksaadewerk van de Bloempotten- en aardewerkfabriek 'De IJssel' onder de loupe te nemen.

* * *

Gerrit Groeneweg

Mussenpot, Doesburg 1917.
Uit: *Van der Meulen en Smeele 1999.*

Wie kent dit?

Ton van Bommel uit Driebergen kwam een paar jaar geleden in het bezit van die hierbij afgebeelde raadselachtige pot (urn?). Hij dacht eerst aan een prehistorisch voorwerp, waarvan het inderdaad veel kenmerken vertoont

Het type kon Van Bommel echter nergens in de literatuur terugvinden en navraag bij het Museum van Oudheden (Leo Verhart) en het Museum van Volkskunde leverde evenmin iets op. *“Het kan natuurlijk een vervalsing zijn, maar dan is het wel een hele goede,”* schrijft Ton van Bommel.

De vorige eigenaar was een amateur-archeoloog die op verschillende plaatsen in Nederland actief is geweest.

Onder meer in Ermelo, maar ook daar is dit model onbekend. *“Hij heeft helaas niets nagelaten waaruit de herkomst van de pot blijkt,”* aldus Van Bommel.

Daarom doet hij een beroep op de kennis van onze lezers. In aanvulling op de foto kan nog vermeld worden dat de pot 17 centimeter hoog is, de diameter boven is 13 centimeter, beneden 9 centimeter. De wand is 1 centimeter dik en de grondkleur is grijs, dit is nog aan één zijde te zien. Voor het overige is de pot zwart/bruin (waarschijnlijk geblakerd). Halverwege de pot is een breder rand als versiering aangebracht, daaronder strepen in de vorm van een v. Daar weer onder zit een soort blokstempelversiering en als laatste helemaal onderaan verticale strepen.

Het lijkt er volgens Ton van Bommel op dat de pot is opgebouwd uit rollertjes klei (aan de binnenkant nog zichtbaar). De pot ruikt overigens niet naar aarde zoals verwacht zou kunnen worden van een archeologisch voorwerp, maar verspreidt eerder een soort brandlucht.

Van Bommel wil weten of er lezers zijn die meer kunnen vertellen over deze merkwaardige pot. Reacties graag naar Ton van Bommel, Schippersdreef 17 3972 VA in Zaltbommel. Telefoon overdag: 030-6660744, 's avonds: 0343-521779. E-mail: tonvanbommel@wxs.nl

Oproep

Het ontstaan van het Marsdiep

In Westerheem van augustus 2000 ontleent Irene Maas aan mijn overzicht van de archeologische vondsten in de Noordkop van Noord-Holland in het juni-nummer enkele argumenten om het gelijk van Kikkert en De Jager te bewijzen dat het Marsdiep pas in 1770 vanuit het westen doorbrak en daarvoor niet meer dan een oostwaarts stromende moerasafwatering was. Nu was mijn overzicht niet voor dat doel geschreven, maar ook klopt het relaas van mw. Maas niet. Op de door haar genoemde kaart van de situatie in de Noordkop rond ca 800 AD (zie afb.) is niet een 'breed Marsdiep' getekend, zoals zij beweert, maar een doodlopende zee-arm (getijdengeul) van de Noordzee als een zuidarm van een wijd zeegat in Texels' westkust. Ik ontleende die aan de Archeologische kaart van Nederland 1 : 100.000 blad Hollands Hoofdkwartier, Vroege Middeleeuwen, die in 1994 werd uitgegeven door de ROB en het Hoogheemraadschap Uitwaterende sluisen in Edam en ontworpen was door het team Besteman-Hallewas-Van Regteren Altena-Woltering. Volgens hen bestond deze situatie dus al in de periode 500 - 700 AD. Vandaar ook dat Woltering in het boek 'In de bodem van Noord-Holland' (Rappol-Soonius 1994) bij een soortgelijke kaart het Marsdiep al kort na 500 AD laat ontstaan. In één van de reacties op mijn overzicht-artikel die ik ontving wordt terecht gezegd: 'dat het Marsdiep pas van 1770 zou zijn, lijkt me onzin'.

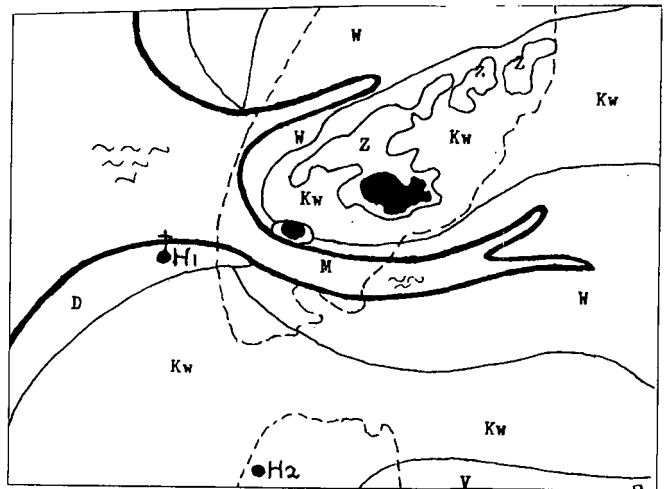
Voorts klopt het argument van mw. Maas van een zout in plaats van een zoet Balgzand niet - of liever: doet niet terzake -, omdat bij een naar binnen opschuivende kustlijn - zoals de Noordkop die al heel lang kent - scherpe gradiënten in milieus (van zout via brak naar zoet) kunnen voorkomen, volgens recente nieuwe inzichten. Al eerder toonde mw. Maas zich een aanhangster van de theorie van Kikkert en De Jager. Beter dan te reageren op enkele uit hun verband gerukte gegevens in een niet over dit onderwerp handelend artikel, zal zij zich kunnen mengen in een discussie over het ontstaan van het Marsdiep die binnenkort wel opnieuw zal losbreken. In hun toelichting bij de kaart uit 1994 motiveerden de ontwerpers hun reconstructie van het Marsdiep met een verwijzing naar de geologische, archeologische en historisch-

geografische gegevens in het boek dat dr. Henk Schoorl toen voorbereide: 'De convexe kustboog'. Door zijn plotseling overlijden in december 1997 daartoe gedwongen, hebben drs. J.T. Bremer en drs. H.Th.M. Lambooy uit het nagelaten materiaal inmiddels de vier delen van dit werk het licht doen zien. Dat betekent onder meer dat thans het materiaal voorhanden is voor het voortzetten van de discussie over de ouderdom van het Marsdiep en de wijze van zijn ontstaan.

Wie bindt de kat de bel aan? Mevr. Maas of misschien de heren Kikkert en De Jager zelf?

J.K. Schendelaar
Torp 3, 1785 RN Den Helder

Fragment van de kaart uit 1994 van de situatie rond het Marsdiep als getijdegeul in de eeuwen na 500 AD (naar Besteman c.s. 1994).

■	Keileem	M	Marsdiep ←
☪	Zee, geulen	D	Duinen
⊕ H1	Huisduinen ca 800 AD	Z	Dekzand
● H2	Huisduinen thans	Kw	Kwelders
—	Kustlijn ca 800 AD	W	Wadden
- - -	Kustlijn thans	V	Veen

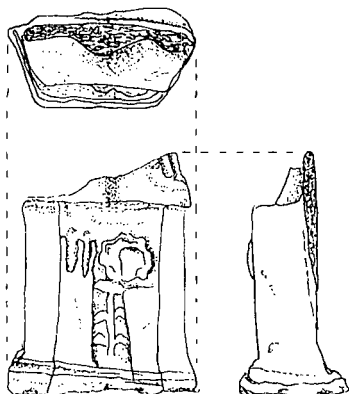
Werk in uitvoering

Een plaats waar (veldwerk)activiteiten van AWN'ers kort worden besproken. Onderwerpen zijn veelal afkomstig uit periodieken van de AWN-afdelingen. Maar meldingen van de afdelingen die niet of nog niet in hun periodiek staan, zijn eveneens welkom. Voor dit nummer van Westerheem maakte ik gebruik van informatie die ik ontving t/m 5 mei. Deadline voor deze rubriek in Westerheem 2001-4: 1 juli. Stuur u uw periodieken/meldingen tijdig en liefst rechtstreeks naar: J. Coenraads, Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.

Een 'dikke' WIU dit keer, veroorzaakt door het in deze tijd van het jaar gebruikelijke stuwmeertje aan jaarverslagen (hieronder Jv) én ... er gebeurt gewoon veel in AWN-afdelingen!

Grondspoor nr. 138, maart 2001 (Afd. 3 - Zaanstreek-Waterland e.o.)

De afdeling heeft twee nog niet goed thuis te brengen fragmenten van pijpvaardens beeldjes: een Maria(?)beeld gekleed in een soort Romeinse toga, verder nog een hoog voetstuk van een beeld waarop een roos is te zien. Uw suggesties met behoeve tot de genoemde beelden en nuttige literatuur hierover zijn ongetwijfeld welkom. Eerste secretaris mevr. J. Broeze meldt dat het aantal leden met twee is toegenomen. De 'jubileum-archeodag' was zeer geslaagd. Er verscheen bovendien een boek 'Grondsporen', waar enkele leden erg veel tijd aan hebben besteed. Jammer dat de al vrijwel afgeronde voorbereiding voor de expositie in het Zaanse Museum ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de AWN voor niets bleek te zijn geweest: geen plaats in het herziene expositieschema van het museum! Gelukkig kan de afdeling over af-

Voetje van het beeld met roos (uit Grondspoor).

zienbare tijd wel een nieuwe werkruimte in gebruik nemen.

Dan enkele onderzoeken, te beginnen met dat bij de Vlietboerderij in Assendelft, interessant omdat onder deze boerderij de funderingen van het huis van Assendelft aanwezig zijn (14e-15e eeuw). Na veel moeite dan wel tegenwerking was het mogelijk te constateren dat het beton voor de extra stal al was gestort en er alleen wat storthopen waren te bekijken!

Aan de zuidkant van de Wijde Wormer onderzochten leden van de afdeling een plaats waar wellicht funderingen van molens (17e eeuw) waren te zien. Afgezien van wat aardewerk uit deze tijd en een toegenomen inzicht wat betreft het molencomplex en bijbehorende watergangen leverde het onderzoek weinig op.

Ali Tromp-Veeter bespreekt weer wat tegelmateriaal, als gevolg van de verhuisplannen ditmaal opgediept uit een oude doos. De fragmenten zijn van kolom- of pilaardecoratie tegels die indertijd aan weerskanten van de haard werden ingemetseld of in een witte wand als versiering aanwezig waren. Een van de fragmenten toont de bokkenpoten van de duivel, als tegenwicht zijn er gelukkig twee fragmenten met engelen.

Redacteur Van Roon vervolgt de reeks 'De kapel van Oost-Zaanderdam' naar aanleiding van de verslagen van H.J. Soeteboom (17e eeuw) met aflevering 4.

In het Jv van tweede secretaris E.J. Helderman somt deze een respectabele hoeveelheid veldwerk op, veelal betrekking hebbend op de 17e tot 19e eeuw. Er was onderzoek in Akersloot, Assendelft, Haaldersbroek, Koog aan de Zaan, Amsterdam (assistentie bij onderzoek van scheepshellingen van de VOC), Dorregeest (Ijzertijd/Vroege Middeleeuwen) en Wormer.

Het Profiel, maart 2001 (Afd. 5 - Amsterdam e.o.)

HP bevat een verslag van de Studiedag 2000, waarop een bezoek werd gebracht aan de werkruimte van de afdeling Archeologie van Amsterdam bij de Noorderkerk. Men bekeek hier tal van fraaie Amsterdamse vondsten. Hierna leidde Ron Tousain de AWN'ers rond in de Noorderkerk totdat de organist van de kerk hem overstemde. De kerk is gebouwd in de 17e eeuw naar ontwerpen van Hendrik de Keijser. In Nes a/d Amstel vond een onderzoek

plaats naar een zeventiende-eeuwse schuilkerk die inderdaad werd gevonden (Paul Hoogers). Verder in HP een voorlopige beschrijving van bij de voormalige Mariakerk gevonden munten. Een mij hiervoor onbekende muntsoort is de 'Bleyensteine duit', een in de negentiende eeuw door een gebrek aan wisselgeld door particulieren in omloop gebracht koperen muntstuk. In 's-Hertogenbosch heetten ze wel 'Lanschotjes' en in Duitsland 'Judenpfennige'. In de numismatiek heet een dergelijke munt een 'token'.

Op de veldwerkagenda staan projecten in Overdiemen (boerderij Zeehoeve), in Ouderkerk a/d Amstel (Tulpenburg) en Diemen (boerderij Vinkenhof / lichten sarcofaag Mariakerk / funderingsonderzoek Mariakerk).

Op verzoek van de gemeente Diemen richtte de dinsdagavondwerkgroep vitrines in voor het nieuwe gemeentehuis.

Tot slot de rubriek Berichten, waarin onder meer het volgende: Hanna Blok, Piet van Reenen en Ruud Wiggers zijn bezig met het boek 'Diemen buyten Amsterdam, deel 2', dat naar verwachting nog dit jaar of in begin 2002 verschijnt. Het eerste deel verscheen in 1987.

Kwadrant nr. 2001-1 (Afd. 7 - Den Haag e.o.)

Het verslag van de veldwerkleidersvergadering in K geeft een overzicht van veldwerken en andere activiteiten van de werkgroepen binnen de afdeling. Projecten in Rijswijk, Den Haag, Delft, Leidschendam, Zoetermeer, Westland, Wassenaar en Voorburg passeren hier de revue. Secretaris Joanneke Hees meldt dat het aantal leden van de afdeling iets terugliep tot 153.

Verder in K enkele bladzijden informatie over Forum Hadriani en zijn (voor)geschiedenis, waarna ook de treurige gang van zaken rond de uitbreiding van het op de Romeinse stad gelegen speeltuintje de nodige aandacht krijgt.

In Rijswijk stuitte men in de Tulpstraat bij toeval op een oude muur. Onderzoek leert dat deze muur aan het eind van de veertiende eeuw deel uitmaakte van het huis van Dirk van Hodenpijl. Dit omgrachte huis stond er maar veertien jaar: ruwaard Albrecht van Beieren liet het afbreken als vergelding voor de moorden op zijn maîtresse Aleid van Poelgeest en hofmeester Willem Cuser. Stenen van dit huis werden onder meer hergebruikt bij verbouwingen aan de Haagse Ridderzaal.

In 's-Gravenzande kon een bootje worden opgegraven, waarvan het bestaan al bekend

was. Het blijkt een soort punter te zijn met een lengte van ± 6 m die van vóór 1449 kan dateren. Alleen dendrochronologisch onderzoek kan hier zekerheid verschaffen. Medewerkers van het NISA gaan het vaartuig bergen en onderzoeken. Misschien is de boot naderhand te zien in het Westlands Museum.

Zuidwesterheem nr. 27 (Afd. 10 - Zeeland)

De secretaris meldt dat het ledental toenam tot 76. De AWN neemt deel aan de in 1999 opgerichte Werkgroep Metaal Zeeland (WMZ), die zich heeft gestort op de inventarisatie en registratie van in Zeeland gevonden zegelstempels en zegelringen. Eind 2000 waren gegevens verzameld van 160 zegelstempels. Het bestuur van de WMZ startte intussen al een nieuw project op: metalen vogelrinkbakjes uit de vijftiende-zeestiende eeuw, ook wel 'inktpotjes' genoemd. Veel archiefstukken van Zeeland worden bewaard in Brugge, Gent, Antwerpen en Brussel. Leden van de afdeling bezochten daarom in december Brugge, terwijl in een later stadium Brussel op het programma staat.

In 2001 wordt de Stichting cultureel erfgoed Zeeland (SceZ) opgericht, aangezien de provincie op het gebied van het cultureel erfgoed één aanspreekpunt wil hebben en alle tot nu toe gescheiden subsidiegelden naar de SceZ zal overhevelen. Een en ander zal een verhuizing van het PACZ en de AWN met zich meebrengen.

In het kader van het 50-jarig bestaan van de AWN organiseert de afdeling in het Aardenburgse Archeologisch Museum een tentoonstelling 'Uit de klei getrokken' over Valkenisse en ander veldwerk in het westen van Zeeuws-Vlaanderen. De opening vindt plaats op 12 mei en op dezelfde dag wordt hier ook de Zeeuwse Amateur Archeologen Dag gehouden.

Van een inheems-Romeinse boerderij in de gemeente Borsele, die op basis van het aardewerk is gedateerd tussen 80 en 120 AD, werden monsters van een dennemiddenstaander C14 gedateerd: ca. 3500 BC. Op zijn minst verrassend, daarom werden ook andere palen C14 gedateerd, met eenzelfde resultaat. Rest de conclusie dat men rond 100 AD nieuw elzen- en eikenhout gebruikte voor deze boerderij, maar ook dennenhout dat toen al 3600 jaar oud was. Het oude hout haalde men uit een verdrinken bos bij Terneuzen.

Op en bij het eiland Tholen zijn vanaf 1956 twee voorwerpen uit de Late IJzertijd gevonden te weten een complete armband/-

De Romeinse scherf met groevenpatroon (uit Grondig Bekeken).

ring met een zigzagpatroon en een fragment van een gitten armband. Sommige archeologen denken aan een korte bloei van 'Thoolse Kelten' die hun welvaart niet konden vasthouden, omdat het veenmoeras waarin zij woonden daartoe te weinig mogelijkheden bood.

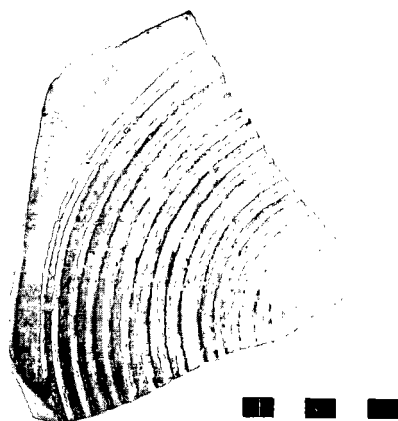
Grondig Bekeken nr. 1 (Jaarverslag 2000), maart 2001 (Afd. 11 - Lek- en Merwestreek)
Het altijd al zeer verzorgde GB ziet er dit jaar nog mooier uit door een fleurige omslag, dit vanwege het 50-jarig bestaan van de AWN (en het 40-jarig bestaan van de afdeling mag ik aannemen).

Voorzitter Teus Koorevaar vraagt zich in zijn voorwoord af welke ruimte er in de toekomst is om zelf met archeologie bezig te zijn. Gemeenten krijgen een belangrijke rol, maar zijn daar veelal (nog) niet voor toegerust. Steeds meer wordt vastgelegd in basisrapporten en vondstdepots, maar dan? Wie zet alles op een (archeologisch) rijtje? In regio's zonder eigen archeoloog *"blijft de AWN het enige regionaal georganiseerde netwerk met kennis en hart voor archeologie"*. Contacten met gemeente en provincie zijn belangrijk. We kunnen onze kennis op peil houden door te assisteren bij professionele opgravingsprojecten en deel te nemen aan cursussen en zomerkampen. Er blijft zeker werk voor AWN'ers, want Malta regelt lang niet alles. Onze ogen en oren-functie blijft onze kracht.

Secretaris An Osseweijer-van Buren meldt in haar Jv een groeiend ledental, nu 81. In GB verder jaarverslagen van de diverse werkgroepen die de afdeling telt, waaruit blijkt dat er wel wat wordt gedaan in en rond Dordrecht. Een greep: de werkgroep Dordrecht-Binnenstad (An Osseweijer) startte met de uitwerking van het project Groenmarkt 27. Ter gelegenheid van het jubileum van de AWN verschijnt hierover een boekje en komt er een expositie van vondsten in het Dordts Archeologisch Centrum.

De werkgroep Dordrecht Buitengebied (Cees van der Esch) deed onderzoek in de Polder Wieldrecht (verspoeld laat-middeleeuws aardewerk uit de 11e-15e eeuw en botmateriaal), de Polder Kort- en Lang Ambacht (eveneens laat-middeleeuws materiaal: onder meer aardewerk en dijksrentanten).

De Werkgroep Alblasserwaard (Cees van der Esch/Teus Korevaar) deed onderzoek in de Vinkerpolder en trof hier Romeins aardewerk aan. Opvallend was hier een bruin (rivier)kleipakket van gemiddeld 60

cm dik, afgezet na de Romeinse tijd.

Jammer dat de gemeente Alblasserdam liet passeren dat een terrein van hoge archeologische waarde archeologisch 'geruisloos' is volgebouwd.

In december 2000 vond men een bijzonder fragment van grijs aardewerk met een concentrisch groevenpatroon (Romeinse tijd): een bodemfragment, een deksel? In de Polder Nieuwland was het als gevolg van zonder waarschuwing ingezette grondwerkzaamheden nog maar net mogelijk gegevens te verzamelen over laat-middeleeuwse dijkes en een terpje.

Een in Brandwijk gevonden mysterieus koperen schijfje blijkt bij nadere bestudering een rad van een ruiterspoor te zijn. In Goudriaan vond men enkele jaren geleden een vrijwel gave proto-steengoed kan. De kan vertoont roetsporen en is blijkbaar gebruikt om iets in op te warmen.

De Werkgroep Gorinchem (Teus Korevaar) vond het rituele bad van de vroegere synagoge terug. De contouren van deze 'mikweh' zullen op een plaquette in de vloer van de nieuwbouw worden aangeven.

De middeleeuwse maaltijd (Jan Koonings), verzorgd door leden van de afdeling, viel letterlijk goed in de smaak. Het menu?

Gnocchi - Leidse 3 oktober hutspot (zonder aardappel maar met pastinaak) - rankentaart. Voor wie al trek heeft gekregen: de recepten staan in GB.

Ten slotte maakten leden van de afdeling een excursie naar Delft, waarbij vooral het Nederlands Meetinstituut Museum IJkwezen de aandacht trok.

Jaarverslag 2000 (Afd. Nijmegen e.o.)

Voorop het Jv prijkt een leuk fragment van een vroegmiddeleeuwse spitsbuikpot uit Wijchen. Uit een bijdrage van Laurens Flokstra wordt duidelijk dat het verhaal achter de scherf minder leuk is. Als gevolg

van inadequate afspraken tussen gemeente en aannemer werd een belangrijk deel van een merovingisch grafveld vernield. Eerder ROB-onderzoek in 1991/1992 was veelbelovend geweest. Maar in de zomer van 2000 zorgden bouwwerkzaamheden voor een diepe sleuf van 20 bij 3 meter dwars door de merovingische graven. Wijchense amateurs verzamelden nog zoveel mogelijk. Een opsomming van wat vondsten in het Jv illustreert wat hier gebeurde.

Crematie-/skeletresten, kralen, bronzen sieraden, glas, ijzeren lanspunten, een pijlpunt, een compleet kralensnoer met 47 kralen en natuurlijk de nodige keramiek. Het overlijden van medelid prof.dr. Jan Kees Haalebos betekent een groot verlies voor de afdeling. Hij was een allerwegen erkend expert op het gebied van de Romeinse archeologie en als zodanig jarenlang een vraagbaak voor de afdeling. Gelukkig staan er in dit Jv juist ook veel positieve zaken. Zo is het ledenaantal van Nijmegen e.o. weer gestegen. Volgens de opgave van het HB (1-1-2001) zijn er nu 148 leden, waarmee Nijmegen e.o hard op weg is de grootste afdeling van de AWN te worden.

Een blik op de inhoudsopgave van het Jv onderstreept de bloei van de afdeling: vijftien bijdragen over veldwerk door zo'n dertien(!) verschillende auteurs.

De afdeling droeg bij tot het succes van een tentoonstelling 'Voeten in het landschap' in Beuningen. De lezingen en de jaarlijkse schervensavond trokken veel bezoekers, met een lezing door stadsarcheoloog Jan Thijssen als topper (85 aanwezigen). Van de twee excursies ging die naar Flevoland niet door wegens te geringe belangstelling en viel die naar het veronderstelde aquaduct van Berg en Dal letterlijk in het (hemel)water. Voor de gezamenlijke cursus van afdeling 16 en 17 'Archeologisch veldwerk voor beginners' was in beide afdelingen grote belangstelling. Mogelijk wordt deze cursus herhaald. Het bestuur probeert in het najaar een cursus 'De klassieke oudheid en de beeldende kunst' te organiseren. Dan naar het veldwerk.

Martien Koolen - Tijdens werkzaamheden in Linden werd een kuiltje met aardewerk en stenen uit het Midden-Neolithicum gevonden. Koolen denkt dat het gevondene tot "een Hazendonk-type" behoort.

Peter van den Broeke - In Lent leidde de opmerksaamheid van Wim Otemann tot de ontdekking van een grafveld uit de Vroege IJzertijd/Midden-IJzertijd. Volgens de schrijver zijn uit Lent meer ijzertijd-skelet-

ten bekend dan uit de rest van Nederland en ruime omgeving bij elkaar.

Martien Verrijt ontdekte in Millingen a/d Rijn een grafkuil met 2e-3e-eeuws materiaal in de wand van een bouwput. Gezien de brandsporen lagen vrijwel alle vondsten op de brandstapel. Bijna alle scherven passen aan elkaar en de diameter van de buitenrand van de borden en bakjes is vrijwel gelijk. Laurens Flokstra beschrijft een in Lith gevonden 4e-eeuwse bronzen munt van Gratianus die viermaal is doorboord.

Wim Tuijn - De afdeling verleende tweemaal assistentie aan de ROB: een archeologische inspectie in Wijchen (IJzertijd-Romeinse tijd-Late Middeleeuwen) en een 'kijkoperatie' bij Linden (Midden-IJzertijd). Wim Otemann en Henk Leensen ontdekten bij Gendt in een afgegraven Linge-oever aardewerk en botmateriaal, afkomstig van een nederzetting uit de 1e-4e eeuw n. Chr. en uit de 8e t/m 10e eeuw. Zo'n 54% van het Romeinse aardewerk bestaat uit importmateriaal. Dat is ruim tienmaal zoveel als het 'gangbare' percentage in Gendt. Joost den Besselaar - Mergor in Mosam zocht en vond in 2000 bij Gennep resten van een in 1944 in de Maas neergestorte Mustang-jager.

Wim Tuijn - In Deest bevindt zich bij het Uivermeerte een vroeg-Romeinse nederzetting die misschien al bestond in de Late IJzertijd. Interessante vondsten zijn o.m. een fragment van een tot 'het Keltische cultuurgood' behorende zevenribbige, kobaltblauwe glazen armband met gele slinger-versiering (2e eeuw v. Chr.-1e eeuw n. Chr.). Ook bijzonder is een benen dobbelsteen, waarmee vooral enen en zessen kunnen worden gegooid, dit vanwege de platte vorm.

Marc de Groot verhuisde naar het dorp Pouzdrany in Tsjechië, vlakbij de bekende paleolithische vindplaats Dolni Vestonice en Musov (verblijfplaats van Legio X Gemina). Toen zijn huis werd verbouwd, was dat aanleiding om alert te zijn. Met succes: al in de 12e-13e eeuw bevond zich een houten voorloper op de plaats van een gotische boerderij die weer werd opgeno-

De spitsbuikpot uit Wijchen (uit Jv Nijmegen e.o.).

men in het huidige huis. Hij maakte door dit onderzoek kennis met de Tsjechische beroepsarcheologie die een vrij armoedig bestaan leidt. Amateurarcheologen blijken hier (nog) niet officieel te bestaan. Schatgraverij en vrije handel in archeologica zijn daarentegen wijd verbreid. Veel van het materiaal komt in Duitsland terecht. Jantien Koeling en Ton van der Zanden schrijven over de Romeinse noord-zuid verbinding tussen Nijmegen naar Tongeren die in en rond Cuijk op diverse plaatsen is waargenomen. De heerbaan was zo'n 6 meter breed en het wegdek was in het midden van de weg ca. 65 cm dik. Cor Neijenhuis vertelt over het archeologisch onderzoek dat leidde tot de ontdekking van de Vierakkerse Poort in Huissen. Het blijkt dat tijdens werkzaamheden in het niet eens zo verre verleden resten van de poort meermalen zijn gezien, men er zelfs zeer hardhandig mee omging, maar dat dat nooit wijdere bekendheid heeft gekregen. Men vond nu ook een stuk van de weermuur terug en, verrassend, aardewerk en botmateriaal uit de IJzertijd, Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. Gerard van Alphen beschrijft een in Oss gevonden tonput uit de 12e-13e eeuw. De ton had een inhoud van minstens 850 liter. Wim Otemann: Tijdens de renovatie van de boerderij Loo-hof (gem. Gendt) kwam een 18e-eeuwse schouw met paarse tegels tevoorschijn. Van de vijftien hele tegels zijn er negen met landschappen en drie met bijbelse motieven. Rest nog te vermelden dat Rob Loeffen met Kiki van Heijst en Frank Boot een Romeinse pottenbakkersoven nabouwde, waarin hij met goed resultaat door hemzelf gedraaide 'Romeinse' potten bakt.

Jaarverslag 2000 (Afd. 17 - Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland)

Voorzitter Ben Clabbers in zijn voorwoord: Voor velen is ook 2001 een jubeljaar, omdat de AWN 50 jaar bestaat. De publiciteits- en ledenwerfactie van de afdeling was succesvol, zodat deze in 2001 een vervolg vindt. Voor de beginnerscursus archeologie die samen met Afd. Nijmegen e.o. werd georganiseerd, was zoveel belangstelling dat ook deze misschien wordt herhaald. De afdeling organiseerde in 2000 acht lezingen. De voorjaarsexcursie naar Elst en Nijmegen trok 35 en de najaarsexcursie naar Drenthe 18 deelnemers. Tentoonstellingen waren/zijn er in de Arnhemse Bibliotheek, in Cultureel Centrum 't Eiland van Duiven, in het Liemers Museum

in Zevenaar, in Museum de Casteelse poort in Wageningen, in het Nivon museum de Bosbeek in Bennekom en in de Zwanenstraat in Arnhem.

De door Walter Sietinga verzorgde website van de afdeling blijkt steeds meer in een behoefte te voorzien.

Afgezien van de reguliere arbeid in de werkruimte die in 2000 flink vorderde, vonden hier ook bijzondere activiteiten plaats. Zo bezochten leerlingen van een Oosterbeekse basisschool de werkruimte, waren er de jaarlijkse open dagen (met veel belangstelling van pers en radio), kwam stadsarcheoloog Mieke Smit er met haar gravers op bezoek en nam het "Arnhemse meisje" Trees Boltze hier na 22 jaar afscheid van haar taak als leider van de vondstverwerking. Dan de veldwerkactiviteiten in 2000: De zomeropgraving vond plaats op de Markt in Zevenaar. Onder leiding van Jan Verhagen, technisch begeleid door het ADC en financieel gesteund door de gemeente Zevenaar zijn hier de restanten van het vroegere huis De Doelen onderzocht. Bij de opgraving werd de bouwgeschiedenis van De Doelen vanaf de tweede helft van de 15e eeuw duidelijk. Enkele bijzondere vondsten: een stenen kanonskogel, een 15e-eeuwse sierspeld, muntgewichtjes, spinsteentjes, vingerhoeden en inktpotjes uit het Gimborn-verleden van het gebouw. In 1984 werden de fundamenten van de Zevenaarse Bleckse Poort oppervlakkig opgegraven. Het blijkt een vierkante torenpoort met een grondvlak van 9x9 meter te zijn geweest die tijdens een tweede onderzoek in 2000 nauwkeuriger is ingemeten. In de gedempte gracht zijn restanten van duiker- en brugconstructies gevonden. In Duiven is onder leiding van Rinus Houkes verder gezocht naar het verloop van de gracht rond de Frankische curtis. Vooruitlopend op de sloop van woningen in het centrum van Duiven vond onder leiding van Rinus Houkes in tuinen een booronderzoek plaats ter oriëntering. Bijzonder is dat hier een ruim 2 meter dikke "esdekachtige" laag aanwezig is, die hier ook al eerder werd gesignaleerd. Deze laag is ongewoon dik vergeleken met eslagen elders. Onder leiding van Wim Angenent vond op verschillende plaatsen in Bennekom onderzoek plaats. Op drie locaties werden in totaal vijf waterputten onderzocht met een ouderdom van 100-150 jaar. Aan de Veenderweg werd onder de 50 cm dikke eslaag een scherp afgetekende rode zandlaag van 15-20 cm dikte zichtbaar die in de hele bouwput (breedte 17 m.) aanwezig

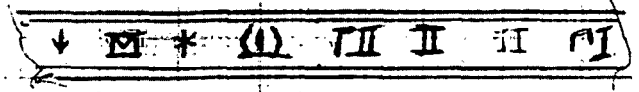
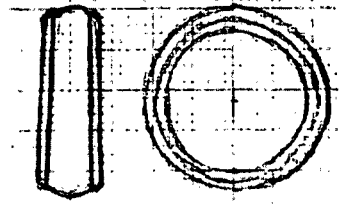
was. Tijdens een booronderzoek in 1977 was men deze laag al tegengekomen. Het zou een brandlaag kunnen zijn die mogelijk iets met ijzersmeltovens heeft te maken. Op een bouwterrein aan de Bovenweg ontdekte men een concentratie scherven in een gele dekzandlaag waarin eerder bewoningssporen uit de IJzertijd werden aangetroffen. Het betreft fragmenten van acht verschillende potten uit de IJzertijd, versierd met kamstreep en nagelindrukken. Op grond van vorm en versiering is het aardewerk gedetermineerd als "Harpstedt" en "Marne".

Aan de Kloostersteeg in Wageningen onderzocht men onder leiding van Wim Angenent muurresten en een waterput van twee op elkaar gestapelde duigtonnen. Tussen de muur en de put bevond zich een pad van veldkeien. Gevonden werden hier verder palen (Ø 40 cm), aardewerk uit de 14e en 15e eeuw en het al van elders bekende aslaagje van de stadsbrand uit 1625.

De samenwerking met de gemeente Arnhem en gemeentelijk archeoloog Mieke Smit verloopt zeer naar wens. De afdeling verleende assistentie bij enkele onderzoeken. Zo werden waarnemingen gedaan tijdens de sloop van het Huis Angerengstein en tijdens het zoeken naar mogelijke ingangen naar kelders vanaf de Rijnstraat en de Oeverstraat en in die kelders zelf. Dit in het kader van het "kelderproject", dat middeleeuwse kelders in de omgeving van de genoemde straten geschikt wil maken voor nieuw gebruik. De aanleg van riolering op de Korenmarkt werd voortdurend gevolgd. Direct op de ongeroerde grond heeft zich hier een humeuze laag gevormd van 1,20 m. Uit deze laag kwamen botmateriaal, aardewerk (wat kogelpot en paffrath, veel steengoed en gladwandig steengoed), een kuil met hele hazelnoten en een nog niet gedetermineerd tinnen voorwerpje. Veel leden assisteerden bij onderzoek op de Schuytgraaf, zowel in het veld als bij het verwerken van de talrijke vondsten.

Nieuwsbrief Archeologie nr. 1, februari 2001 (Afd. 24 Kempen en Peelland)

In deze NA deel 4 van "Opgravingen in Meerhoven" door Nico Arts. Op een dekzandrug ontdekte men een prehistorisch grafveld, dat begin 2001 is opgegraven. Het urnenveld dateert uit de Vroege en Midden-IJzertijd. De meeste grafmonumenten bestaan uit vierkante omgreppelingen, maar opvallend zijn minstens twee erg lange rechthoekige omgreppelingen; waarvan één met een afmeting van liefst 42 x 7 m.

Het lijkt erop dat deze voor het eerst zijn gevonden in Zuid-Nederland. Vrijwel alle begravingen zijn gevonden zonder urn: gecremeerd botmateriaal, tot volumes van 2-3 liter. Het grafveld zal de komende maanden verder worden onderzocht.

In Valkenswaard werd gegraven bij het bedrijventerrein Schaapsloop 2 ten oosten en ten westen van het Belgisch Lijntje. Aan de oostkant van de spoorlijn vond het ADC vooral resten uit de IJzertijd, aan de westkant stuitte amateurarcheologen in proefsleuven op misschien wel vijf huisplattegronden uit de Romeinse tijd. Men hoopt dat later uitgebreider onderzoek mogelijk is.

Een deel van de stadsgracht van Eindhoven (Smalle Haven) leverde veel vondsten op, waaronder ruim 1700 fragmenten van klei- en aardewerk. Afdeling Kempen- en Peelland ontwikkelde op basis van al bestaande systemen een eigen inventarisatie- en registratiesysteem voor klei- en aardewerk.

Uit de veldwerkkalender blijkt dat er nog wel iets is te doen, al dan niet door / met de Afdeling Archeologie van de gemeente Eindhoven.

Bas van der Pol vond in Budel op verschillende plaatsen twee ringen. In de omtrek van het ene exemplaar staat een reeks tot nu toe geheimzinnige tekens gegraveerd. Ria Berkvens gaat in op het al in een vorige WIU gesignaleerde verhaal over ontgravingen in Someren, waarbij vanuit archeologisch oogpunt gezien erg veel fout ging. Het meest opvallende aan deze zaak lijkt het feit, dat door te lang vast te houden aan een beleid van beschermen juist veel archeologische gegevens verloren gingen. De afdeling organiseert een wandeling langs grafheuvels in de Kempen (Huismeer en Toterfout) onder de deskundige leiding van Liesbeth Theunissen. Dit jaar staat bovendien nog een excursie naar het Belgische Lommel op het programma en wellicht nog twee andere.

De afdeling besteedde een in 1998 door het

Ring met geheimzinnige tekens uit Budel (uit Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland).

Anjerfonds en de gemeente Eindhoven toegerekend bedrag van in totaal ruim f 4000,- aan de aanschaf van meer dan honderd boeken voor een "archeologische handbibliotheek".

Ten slotte werkt de afdeling mee aan de totstandkoming van een archeologische kaart van de gemeente Schijndel.

Speerpunt nr. 4, december 2000 (Stichting Archeologie Noordwest Veluwe)

In de reeks gesprekken met wethouders die over archeologie gaan nu wethouder L.A. Wieringa van de gemeente Putten: De gemeente is rijk aan archeologische monumenten, vooral grafheuvels, op de bescherming waarvan de gemeente alert is. B&W houden bij het maken van bestemmingsplannen alvast rekening met cultuur-historische waarden. Vorming van een streekarcheologische dienst is een optie die zeker wordt meegenomen. Het is mogelijk op het gebied van archeologisch beleid gebruik te maken van de deskundigheid van de AWN. Het is een goede zaak dat de AWN een bijdrage levert aan de ontwikkeling van een structuurvisie, een bestemmingsplan voor het buitengebied en een landschapsbeleidsplan.

Redacteur Henk Stuurman gaat in op de waarde van esdekken. Vooral prehistorische sporen zijn vaak goed bewaard gebleven door de natuurlijke bescherming. Omdat grafvelden moeilijker zijn te herkennen dan nederzettingen levert dit problemen op voor overheden die steeds meer rekening moeten houden met het bodemarchief. Met boorcampagnes kunnen essen worden onderzocht, waarbij overigens de voorspellende waarde van zo'n booronderzoek nog niet helemaal duidelijk is.

Jan Hartman vestigt de aandacht op een symposium 'historisch landschapsbeheer', dat in november plaatsvond op kasteel Starverden. Het was het slot van een campagne om op te komen voor het onderhoud, herstel en beheer van landschapselementen. Flinta van Spete bepleit in haar 'Flinters' het bekendmaken en onderzoeken van "geheime archeologische collecties", want openheid voegt dikwijls waarde toe. Positief voorbeeld: de ontwikkeling van Linux, een betrouwbaar besturingsprogramma voor de computer. Dit kon ontstaan doordat veel mensen er open en kritisch mee bezig waren. Negatief voorbeeld: de alchemisten die elk voor zich probeerden goud te maken, gedoemd waren elkaars onderzoek steeds te herhalen en niet of nauwelijks voortgang boekten.

De Ouwe Waerelt nr. 1, maart 2001 (De Motte - Goeree-Overflakkee)

Het contactorgaan van De Motte steekt met ingang van dit jaar in een ander jasje en is omgedoopt tot 'De Ouwe Waerelt' (DOW). Het blad is inderdaad "professioneel en fraai vormgegeven", zoals voorzitter Paul Heerschap in zijn voorwoord opmerkt. Niet alles in DOW gaat over archeologie: de overigens wel degelijk interessante bijdrage van Martina Westdorp over heksenprocessen te Goedereede, bespreek ik hier om deze reden dus niet. De eerste bijdrage in het blad (P. Heerschap) leert dat DOW is genoemd naar een plaats op het strand ten noorden van de Oostduinen op Goeree, waar in de 17e eeuw een storm de resten van een oude nederzetting blootspoelde. Veel mensen bezochten deze plek in de loop der tijd om naar "Geldt ende oude Rariteyten te soecken", zoals de 17e-eeuwse geschiedschrijver H. van Dam dat noemt. Deze schrijver oppert dat de nederzetting "Oudt-Vlaerdinge mochte zijn gheweest". In het gemeentehuis van Goedereede is een geel koperen hoorn (lituus) te zien die, naar men zegt, uit de verdronken 'stad' afkomstig is. De nederzetting 'de oude wereld' is al lang weer onder water verdwenen: volgens de auteur wellicht de beste en veiligste plaats voor dit archeologisch monument.

J.H. van den Berge bespreekt een 18e-eeuws blauw 'haardachterwandtableau', afkomstig uit het rond 1600 gebouwde en in 1879 gesloopte weeshuis van Sommelsdijk. Hij gaat daarbij onder meer in op de op meer dan de helft van de 96 tegels identificeerbare cijfers/letters op de achterkant. Het tableau bevindt zich thans in het Rijksmuseum in Amsterdam.

J.C. Both bespreekt een grote gevelsteen, nu aanwezig boven de deur van een Sommelsdijks pand, maar oorspronkelijk afkomstig van het hierboven genoemde weeshuis. De steen is voorzien van een 'chronogram', een dichtvers waarin het stichtingsjaar van het weeshuis is verwerkt: 1772. Elders in DOW schrijft dezelfde auteur over een hardstenen grenspaal, die vanuit het Streekmuseum Goeree-Overflakkee herplaatst is op de grens tussen Sommelsdijk en Middelharnis. De paal toont de wapens van Zeeland, Holland en Sommelsdijk en het jaartal 1782.

Ten slotte vestigt J. Hoving de aandacht op een polder "die het niet gehaald heeft". De Sint Jacobsolder, eertijds gelegen aan de zuidzijde van het eiland, werd rond 1500 bedijkt en na een bij tijden erg nat bestaan kort voor 1780 definitief opgegeven.

Tentoonstellingen

NEDERLAND

Gevonden: Allosaurus, Neanderthaler, Romeinse weg..., t/m 19 augustus 2001.

Museum Het Valkhof, Kelfkensbos 59, Nijmegen, 024-3608805.

- Recente resultaten van opgravingen in Nordrhein-Westfalen, Gelderlands naaste buur.

Hel en Hemel - De Middeleeuwen in het Noorden, t/m 2 september 2001.

Groninger Museum, Museumeiland 1, Groningen, 050-3666555.

- Expositie over verschillende middeleeuwse thema's, gevat in een theateraal decor door inrichter/regisseur Peter Greenaway.

Antiek Glas - de kunst van het vuur, t/m 16 september 2001.

Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, Amsterdam, 020-5252556.

- Geschiedenis en ontwikkeling van het glas, van de eerste ontdekking rond 5000 v.Chr. tot en met de hoogstaande glaskunst van de Romeinen.

Archeologie uit Den Haag in Haarlem, 29 juni t/m 16 september 2001

Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18k, Haarlem, 023-5313135.

- Hoogtepunten van archeologisch onderzoek in Den Haag, dat - op het Romeinse verleden na - ongeveer dezelfde ontwikkeling meemaakte als Haarlem. Congres 'Hollanders uit en thuis'.

Cuijk, een regionaal centrum in de Romeinse tijd, t/m 31 oktober 2001.

Museum Ceucum, Castellum 1, Cuijk, 0485-322280.

- Van het Romeinse Ceucum zijn de laatste jaren bijzondere elementen opgegraven, zoals muren van het castellum, de heerweg, stenen kelders en natuurlijk de brug over de Maas.

CONGRESSEN EN EVENEMENTEN

International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP)

Luik - 2 september 2001

De 14de internationale conferentie van de UISPP wordt dit jaar gehouden aan de Universiteit van Luik. Er zijn twee grote lezingenreeksen geprogrammeerd over archeologische kennis: theorie en praktijk, en over nieuwe technologieën voor archeologische monumentenzorg en presentatie. Verder zullen diverse workshops worden gehouden. *Info: ulg.ac.be/prehist/uispp-home*

Jubileum AWN

Haarlem - 28/29 september 2001

De Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland bestaat vijftig jaar. Dat wordt gevierd met enkele festiviteiten, maar ook met een symposium. De inhoud wordt later bekend gemaakt. Het evenement wordt in Haarlem gehouden, omdat hier de wortels van de AWN liggen. *Info: www.awn-archeologie.nl*

Tagung Experimentelle Archäologie

Eindhoven - 19 t/m 21 oktober 2001

Na succesvolle congressen in Duitsland wordt de Tagung dit jaar gehouden in Nederland. De bijeenkomst van experimenteel archeologen zal plaatsvinden op het Prehistorisch Openluchtmuseum in Eindhoven.

Info: vae.nl/tagung

SNA-Reuwendagen

Almere - 8 en 9 november 2001

Dit jaar wordt het grootste en gezelligste archeologische congres in Nederland gehouden in Almere.

Info: sna.nl/reuwendagen

Archeologie, geschiedenis en bouwhistorie gedurende de VOC-tijd in de Oost, de West en thuis; cultuurhistorie van de Nederlandse expansie.

Zaandam - Vrijdag 19 oktober 2001, Zaans Museum, Zaandam.

De Stichting Archeologie en Historie (SCHI) en de Nederlandse Vereniging van Archeologen (NVvA) organiseren samen een congres dat gewijd is aan de periode van de Nederlandse expansie. De laatste jaren staat de archeologie van de nieuwe tijd volop in de belangstelling. In het verre buitenland, zowel in 'de West' als in 'de Oost' worden vele vindplaatsen met een Nederlandse geschiedenis in kaart gebracht en onderzocht. Ook in eigen land vormt de archeologie van de nieuwe tijd een integraal deel van het cultuurhistorisch onderzoek. Zaandam is gekozen omdat deze stad de exponent is van Holland in de nieuwe tijd en aan de basis stond van de welvaart die de Gouden Eeuw bracht. In het voorjaar van 2002 verschijnt van het congres een bundel. Er worden drie thema's behandeld: Faciliteiten en infrastructuur; Handel, productie en consumptie; Forten en factorijen.

Info: Michiel Bartels (SCHI/NVvA); m.bartels@zap.a2000.nl of: Archeologie Deventer, RMW-VHMZ, Postbus 5000, 7400 GC Deventer, 0570-693467/06250-17248.

Adreslijst coördinatoren Landelijke Werkgroepen

Landelijke Werkgroep Steentijd (LWS)

A.W.J.M. (Ton) Kroon, Duistervoordseweg 116,
7391 CJ Twello, tel. 0571-273495.

Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW)

Voorzitter: B. (Boudewijn) Goudswaard,
Bodegraafsestraatweg 23, 2805 GK Gouda,
tel. 0182-571656.

Secretariaat: H. (Hans) Bruggeman, Roer 16,
8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Penningmeester: J. (Jan) Venema,
Grote Zijlroede 1, 8744 GG Makkum,
tel. 0515-232160.

Regiocoördinatoren

Regio Noord: Winfried Walta, De Wal 3,
9032 XE Blessum, tel. 058-2541432.

Sub regio Groningen: Otto Brinkhuizen,
Oude Adorperweg 7, 9738 TB Groningen,
tel. 050-5733263.

Regio Noordwest: vacature.

Regio Oost: Hans Bruggeman,
Roer 16, 8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Regio Zuidoost: Joost van den Besselaar,
Zoetendaalstraat 10, 5443 AM Haps,
tel. 0485-314925.

Nout Cornelissen, Pater Gymardstraat 4, 5844
AK Stevensbeek, 0485-383743.

Regio Zuidwest: Eric Weijters, Voorstraat 48,
4797 BH Willemstad (n. Br.), tel. 0168-472783.

Sub regio Zeeland: Dries van Weenen,
Tulpstraat 30, 4486 BZ Colijnsplaat,
tel. 0113-695457.

Redacteur: Louis van de Berg, Zonnebloem-
straat 32, 8012 XG Zwolle, tel. 038-4222320.

AWN-lidmaatschappen

De AWN kent de volgende lidmaatschappen:

A	basislidmaatschap (men dient het basislidmaatschap zonder aftrek van kosten over te maken)	f	80,00
B	studentlidmaatschap	f	48,00
C	jeugdlidmaatschap	f	40,00
D	geassocieerd lidmaatschap	f	41,00
E	huisgenoot-lidmaatschap	f	27,50
	in principe een eenmalig inschrijfgeld van	f	8,00

Rechten en plichten verbonden aan het lidmaatschap

Alleen lidmaatschap A, B en C geven recht op toezending van het verenigingsblad 'Westerheem'.

Het basislidmaatschap verleent de volgende rechten:

- toezending Westerheem
- AWN-verzekering op AWN-opgravingen
- toegang tot excursies van de Afdelingen en het Hoofdbestuur
- toegang tot graafactiviteiten onder de vlag van de AWN
- toegang tot de graafkampen van de AWN
- stemrecht op de Alg. Ledenvergadering.

De rechten van het basislidmaatschap zijn ook van toepassing op het studentenlidmaatschap en het jeugdlidmaatschap (14 t/m 18 jaar). Voor het huisgenootlidmaatschap geldt hetzelfde, maar zonder recht op Westerheem. Ten aanzien van het basislidmaatschap kent het geassocieerde lidmaatschap de volgende beperkingen:

- geen toezending van Westerheem en
- geen stemrecht op de Algemene Ledenvergadering
- aan het geassocieerde lidmaatschap kan geen huisgenootlidmaatschap verbonden worden (wat wel mogelijk is bij het basislidmaatschap).

Het geassocieerde lidmaatschap staat open voor allen die lid zijn van een zusterorganisatie (Historische Kringen, Oudheidskamers, etc.) met een geldig basislidmaatschap.

Nadere informatie over de lidmaatschappen kan verkregen worden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam. Opzeggen voor 1 december: een bevestiging wordt niet toegezonden.

Zij die zich voor het studentenlidmaatschap of geassocieerde lidmaatschap aanmelden, dienen bij hun aanmelding een kopie te voegen van hun geldige studentenkaart of het lidmaatschap van de aangesloten zusterorganisatie.

Adressenlijst hoofdbestuur en afdelingssecretariaten van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland

Hoofdbestuur

Alg. voorzitter: J.W. Eggink, Prinses Marianne-
laan 90, 2275 BJ Voorburg, tel. 070-3860307.

Vice-voorzitter: H.H.J. Lubberding (afdelingen en
regio's), Verlengde Lindelaan 53,
7391 JH Twello, tel. 0571-275706.

Alg. secretaris: S.J.S. Elzinga, Spoorlaan 33,
3739 KB Hollandsche Rading, tel. 035-5771446,
e-mail: elbod@dutch.nl.

Alg. penningmeester: H. van Herwijnen,
Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 HD De Bilt,
tel. 030-2203900. Postgiro 577808 t.n.v.
AWN De Bilt.

Bestuursleden:

E.H.P. Cordfunke, Jan van Scorelpark 50,
1871 EX Schoorl, tel. 072-5092588.

J.N.M. de Grood, A. van Schendelstraat 739,
3511 MZ Utrecht, tel. 030-2322332.

Mw. M.A. Noordhoek, Cattenhagestraat 10,
1411 CT Naarden, tel. 035-6321023.

Mw. A.E. Oostdijk (Professionalisering), Willem-
straat 9, 2275 CN Voorburg, tel. 070-3869222.

W.J.C. Nieuwenhuis, (veiligheid en
verzekeringen), Lyra 60, 3328 NH Dordrecht,
tel./fax 078-6186819.

Ereleden

E.H.P. Cordfunke, prof. dr. D.J.R. Modderman,
P. Stuurman, mw. Verhagen, P. Vons.

Leden- en abonnementenadministratie AWN

Accountantskantoor N.L. van Dinther & Partners,
Postbus 714, 3170 AA Poortugaal,
tel. 010-5017451 (tijdens kantooruren).

Bureau AWN

(postadres, algemene informatie en ledenservice),
Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam,
tel. 020-4276240, fax 020-4227910.

Secretariaten/contactpersonen Afdelingen

1. Noord-Nederland: B.J. ten Kate (a.i.), Hunzeweg 2,
9657 PB Nieuw Annerveen, tel. 0598-491420.

2. Noord-Holland Noord: M. Weesie, Grosthui-
zen 34, 1633 EL Avenhorn, tel. 0229-542277.

3. Zaanstreek/Waterland: Mw. J.E. Broeze,
Overtoom 103, 1551 PG Westzaan,
tel. 075-6165680.

4. Kennemerland (Haarlem en omstreken):
R.H. Spoor, Jan Luijkenstraat 30,
2026 AG Haarlem, tel. 023-5396199.
E-mail: r.h.spoor@getronics.com.

5. Amsterdam en omstreken: R. Tousain,
M. Yourcenarstraat 17, 1102 AJ Amsterdam
ZO, tel. 020-6005179.

6. Rijnstreek: M. Dijkstra, Geregracht 50,
2311 PB Leiden, tel. 020-6838134.

7. Den Haag en omstreken: Joanneke Hees,
Klikspanweg 7, kamer 16, 2324 LW Leiden,
tel. 071-5760533.

8. Helinium (Waterweg Noord): Secretariaat
Helinium, Westlandseweg 258,
3131 HX Vlaardingse.

9. De Nieuwe Maas (Rotterdam en omstreken):
Mw. J.C. Vos-Kranendonk, Verwersdijk 77,
2611 NE Delft, tel. 015-2123443.

10. Zeeland: Mw. L.C.J. Goldschmitz-Wielinga,
Verdilaan 35, 4384 LB Vlissingen, tel. 0118-
462142, e-mail: j.goldschmitz@net.hcc.nl

11. Lek- en Merwestreek: Mw. A.F. Osseweijer-van
Bueren, Lindelaan 79, 3319 XJ Dordrecht.

12. Utrecht en omstreken: H. Doornenbal,
Torontodreef 22, 3564 KR Utrecht.

13. Naerdincklant (Hilversum en omstreken):
Mw. E.J. Wierenga, Theresiahof 28,
1216 MJ Hilversum, tel. 035-6834875.

14. Vallei en Eemland (Amersfoort en omstreken):
A.P. de Boer, Frans Tromplaan 22,
3871 EN Hoevelaken, tel. 033-2534729.

15. West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard:
A. Haneveer, Achterweg 39,
4112 JD Beusichem, tel. 0345-502351.

16. Nijmegen en omstreken: J.J. van Daalen,
Bargapark 27, 5854 HC Nieuw Bergen,
tel. 0485-343456,
<http://members1.chello.nl/~a.hendriksor>.

17. Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland:
G.A. Boomsma, Bremstraat 3,
6813 EK Arnhem, tel. 026-4450360.
E-mail: awnafdr17@worldonline.nl
homepage: <http://awnafdr17.webpage.net>

18. Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezoom:
G. Draaijer, Smedenstraat 120,
7411 RJ Deventer, tel. 0570-641887.

19. Twente: Mw. N. Otto, Lavendelhof 9,
7641 GG Wierden, tel. 0546-577284.

20. IJsseldelta-Vechtstreek: Mw. M. Traast-Bos,
Opperswolle 32, 8325 PH Vollenhove,
tel. 0527-246602.

21. Flevoland: W. Puyk, Postbus 2354,
8203 AJ Lelystad, tel. 0320-251242.

22. West-Brabant: Mw. A.M. Visser,
Zomerland 17, 4761 TA Zevenbergen,
tel. 0168-327096. <http://gen-www.uia.ac.be/u/overveld/archeology/awn22.html>.

23. Archeologische Vereniging Kempen en Peelland:
C. Poelman-Tummers, Bosberg 20,
5708 DA Helmond.
e-mail: carinetummers@hotmail.nl.

24. Midden-Brabant: C.C.J.M. Cornelissen,
Aalstraat 73, 5126 CR Gilze, tel. 0161-451612.

Sinds 1951 zijn amateur-archeologen verenigd in de AWN.
Inmiddels is deze organisatie uitgegroeid tot de grootste in Nederland.
De leden vervullen een onmisbare functie in het archeologisch onderzoek.

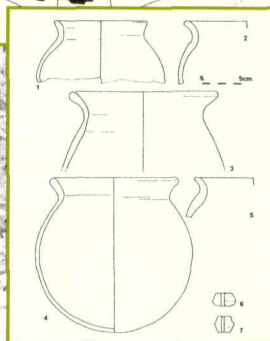
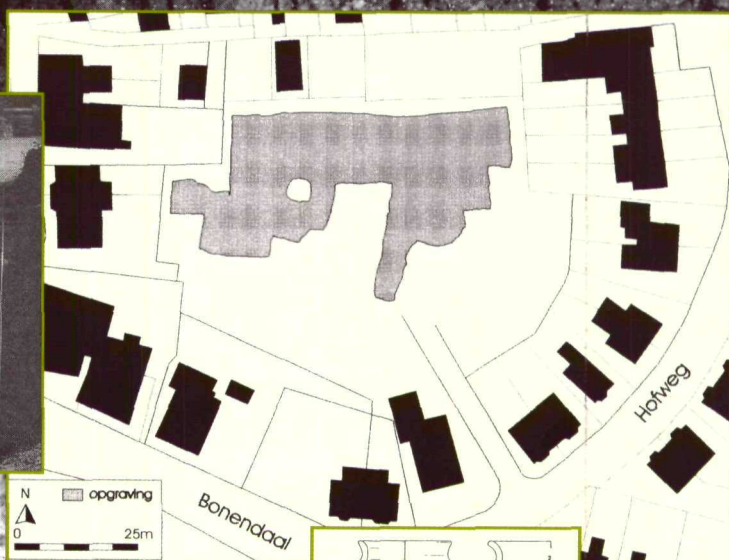
AWN-leden maken geschiedenis!

Westerheem

tijdschrift voor de Nederlandse archeologie

jaargang 50 • nr. 4 • augustus 2001

1951 - 2001
50 JAAR AWN

AWN

Colofon

Westerheem is het tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN)
www.Awn-archeologie.nl

Aanmelden: Bureau AWN, Herengracht 474,
1017 CA Amsterdam

Lidmaatschap/abbonnement f 80,- per jaar
Opzegging vóór 1 december; een ontvangst-
bevestiging van uw opzegging wordt niet toegezonden

Redactie

- Paul van der Heijden (hoofdredacteur),
Javastraat 77, 6524 LX Nijmegen.
E-mail: ulpia@xs4all.nl
- Henk Nieuwenhuis (eindredacteur),
Het Erf 30, 8102 KD Raalte.
E-mail: HJ.Nieuwenhuis@worldonline.nl
- Gerrit Groeneweg (redacteur literatuurrubrieken),
Van Swietenlaan 12, 4624 VW Bergen op Zoom.
E-mail: gerritgr@concepts.nl
- Jan Coenraads (redacteur Werk in uitvoering),
Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.
- Tim de Ridder, Lambertushof 26, 2311 KP Leiden.
E-mail: t.de.ridder@vlaarding.nl

Redactieraad

J.C. Besteman, J. de Cock-Buurman, H. Groenendijk, R.C.G.M. Lauwerier, H. Stoepker, L.B.M. Verhart.

Sluitingsdata kopij

1 december, 1 februari, 1 april, 1 juni, 1 augustus en 1 oktober. Aanwijzingen voor auteurs zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de hoofdredacteur. Artikelen dienen op diskette te worden aangeleverd. Voor inlichtingen over advertenties wende men zich tot de eindredacteur. Advertentietarieven: kwart pagina: f 250,-, halve pagina: f 500,-, hele pagina: f 900,-, insteekfolder: f 900,-.

© AWN 2001. Overname van artikelen en illustraties is slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Ontwerp omslag: Adriaan Gijsbrechts
Grafisch Ontwerp, Nijmegen

Druk: Ovimex Grafische Bedrijven, Deventer

ISSN 0166-4301

Wij verzoeken u adresveranderingen door te geven aan de leden- en abonnementenadministratie AWN, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal. Alleen zo bent u gegarandeerd van de toezending van Westerheem.

Inhoud

jaargang 50 no. 4, augustus 2001

Redactioneel 141

Ronald van Genabeek

Een Karolingisch erf in Warnsveld:
Archeologisch onderzoek aan de
Hofweg in Warnsveld 142

Tosca Y. van de Walle-van der Woude

Ingekraste voorstellingen op
Hoornse leisteefragmenten 152

Kort archeologisch nieuws 164

Boven het maaiveld 165

Expositie in Stedelijk Museum 167

Reacties van lezers 169

Literatuurbesprekingen 172

Literatuursignalen 177

Werk in uitvoering 185

Adreslijst en AWN-
lidmaatschappen 188

*Op het omslag: Ligging van de opgraving (midden).
Onderzoek tijdens het couperen van de huisplattegronden
en de afvalkuilen (links). Handgevormd aardewerk:
kogelpotten en spinstenen(onder). Zie artikel pag. 142 e.v.*

Redactioneel

Nooit goed

Archeologie is net als het weer: het is nooit goed. Altijd valt er wat te klagen. Zelfs in deze tijden van archeologische hoogconjunctuur, waarin het Verdrag van Malta steeds meer wordt geëerbiedigd en in het kielzog van de alomwoekerende bouwzucht meer gegraven wordt dan ooit. Links en rechts hoor je nog wel archeologen plichtmatig de massaal opgekomen pers vertellen dat ze eigenlijk liever niet graven, want het bodemarchief kan beter onverstoord blijven. Dat is op zijn minst een beetje hypocriet. Archeologen willen natuurlijk wél graven, anders waren ze geen archeoloog geworden. En het is ook wel wat makkelijk om principieel te doen als er toch genoeg werk voorhanden is. Maar goed, de beweegredenen van de individuele wetenschapper zijn ondergeschikt aan het resultaat, dat hoe dan ook neerkomt op een verrijking van de kennis van ons verleden.

Wat valt er dan nog te klagen? Op de eerste plaats houdt Malta de archeologische wereld zo'n grote worst voor, dat de commerciële bedrijven als paddestoelen uit de grond schieten.

Binnen onze conservatief ingestelde beroepsgroep klinkt het woord 'commercieel' nog altijd een beetje vies, maar onder aanvoering van een nieuwe generatie archeologen zal dat wel betijen. Toch blijft het wennen, vooral nu grote bouwondernemingen zelf ook archeologen in dienst gaan nemen. Vanuit winst oogmerk is dat een logische stap, want het inhuren van specialisten is natuurlijk vele malen duurder dan een eigen werknemer.

Maar deze nieuwbakken archeologen hebben van meet af aan de schijn tegen, want in die positie lijkt belangenverstrengeling onvermijdbaar. Ook een ander, onverwacht gevolg van Malta wordt inmiddels voelbaar. Het aantal archeologische onderzoeken in Nederland is de laatste jaren zo uitgebreid en versnipperd, dat een doorsnee wetenschapper het niet meer bij kan houden. Veruit de meeste onderzoeken bestaan uit noodopgravingen die resulteren in specialistische deelrapportjes. Voor het zoeken naar dwarsverbanden en het maken van een archeologische totaalvisie is echter geen ruimte. Een kwestie van geld, zo weten we sinds de vercommercialisering van de archeologie. Voor totaalvisies is helaas geen budget en geen markt. En zo dreigt de archeologische wetenschap te verzanden in haar eigen productiviteit.

Paul van der Heijden

Een Karolingisch erf in Warnsveld: Archeologisch onderzoek aan de Hofweg in Warnsveld

Ronald van Genabeek

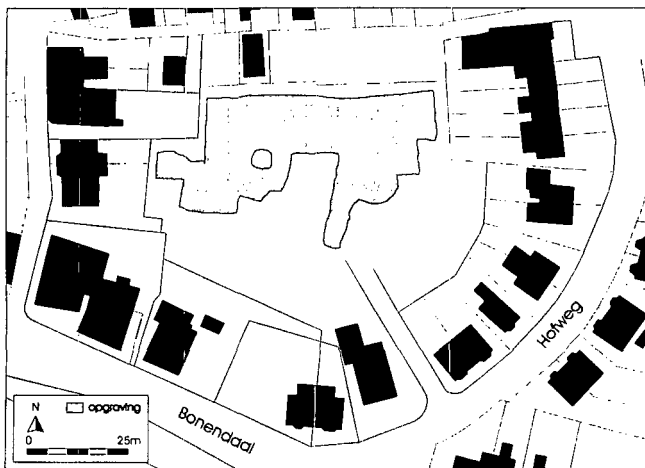
Inleiding

In het voorjaar van 1996 werd in het centrum van Warnsveld (Gld.) door de ROB en de AWN een archeologisch onderzoek uitgevoerd voorafgaand aan de bouw van nieuwe huizen.¹ Het opgegraven areaal lag op het binnenterrein van een huizenblok, ongeveer 100 m ten oosten van de middeleeuwse kerk (afb. 1). In 1995 was door middel van een proefsleuf en grondboringen al vastgesteld dat het om een archeologisch interessant terrein ging en ook de ligging op een hoge zandrug, dichtbij de middeleeuwse kerk wekte hoge verwachtingen. Bovendien was het terrein het laatste onbebouwde terrein van enige omvang op de zandrug van Warnsveld en daarom de laatste kans om inzicht te krijgen in een enigszins onverstoord bodemarchief.

Ligging

Warnsveld ligt op een relatief hoge zandrug bestaande uit rivierafzettingen die grotendeels zijn afgedekt door een pakket dekzand. Deze zandrug wordt aan de noordzijde begrensd door het

Afb. 1. Ligging van de opgraving.

dal van de Berkel. Aan de zuidwest kant stroomt de Onderlaatse Laak en in het zuidoosten gaat de zandrug over in een lager gelegen en vochtiger dekzandvlakte. Vergelijkbare situaties van door beken en lage gebieden afgegrensde zandruggen zijn in de omgeving goed onderzocht.² Ze blijken in ieder geval vanaf de Late Bronstijd bewoond te zijn, waarbij de bewoning zich in de loop van de tijd over de zandrug verplaatste. Vanaf de elfde of twaalfde eeuw lijkt de plaats van de bewoning vast te liggen en treedt geen verschuiving meer op. In de omgeving van deze bewoning worden akkers aangelegd, waarop in de loop van de eeuwen door plaggenbemesting een esdek ontstaat. Hoewel van de Warnsveldse zandrug maar weinig archeologische gegevens bekend zijn, lijken de resultaten van het onderzoek aan de Hofweg bovenstaand beeld te bevestigen. Tijdens het onderzoek van het terrein van ongeveer 70 bij 20 m zijn bewoningssporen uit de Karolingische tijd (negende eeuw) en de twaalfde-derdertiende eeuw tevoorschijn gekomen (afb. 2). Deze lagen onder een relatief dun esdek dat vanaf de twaalfde of dertiende eeuw gevormd lijkt te zijn. De twaalfde- en dertiende-eeuwse vondsten betreffen een ongeveer drie meter brede sloot of gracht aan de uiterste westkant van het terrein (afb. 2, nr. 2). Deze leverde veel vondstmateriaal op, waaronder tufsteen en leien, die waarschijnlijk afkomstig zijn van de kerk. Deze aan Sint Maarten gewijde kerk wordt voor het eerst genoemd in 1121 maar de oudste delen van de tufstenen toren kunnen nog uit de elfde eeuw dateren.³ De opgegraven gracht heeft vermoedelijk de kerk en het dorpsareaal omsloten. Aangezien

de opgraving niet verder naar het westen kon worden uitgebreid kon deze veronderstelling niet worden bevestigd. Ten oosten van de gracht zijn in ieder geval geen sporen van bewoning en nauwelijks scherven uit de twaalfde en dertiende eeuw aangetroffen. Een tweede brede sloot kan erop duiden dat het dorpsareaal ooit naar het oosten toe is uitgebreid (afb. 2, nr. 1). Deze sloot is in de veertiende of vijftiende eeuw dichtgemaakt.

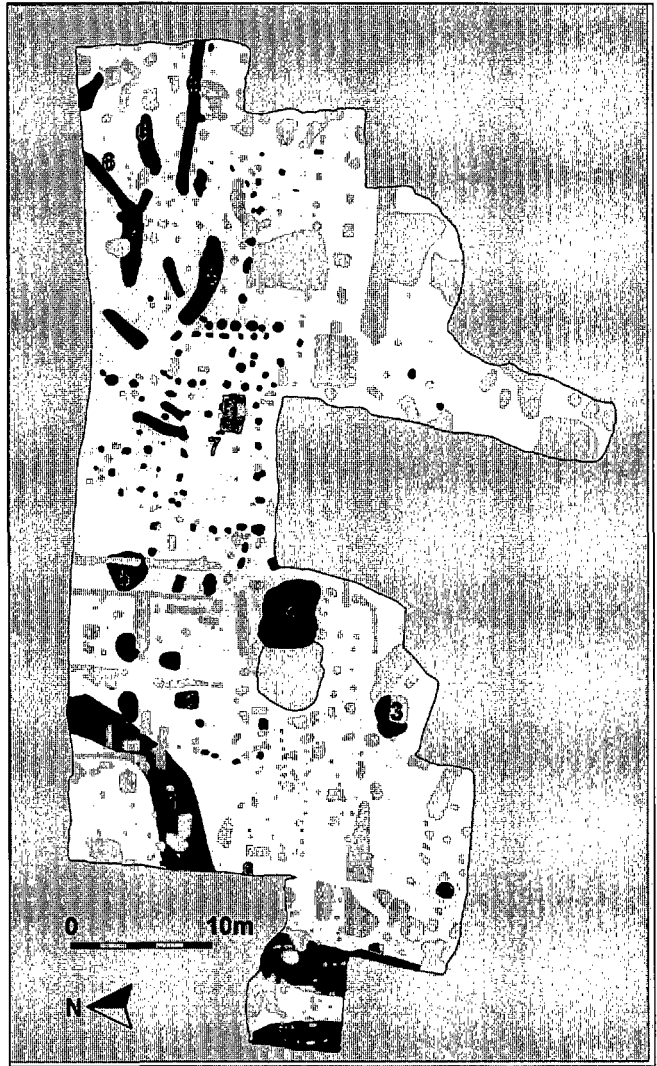
Karolingisch erf

Gebouwen

In de noordoosthoek van het terrein bevond zich een concentratie oude sporen, die duidelijk afstak in een verder vrij leeg vlak. De sporen dateren gezien het aangetroffen aardewerk uit de Karolingische tijd. Helaas kon het aansluitende deel in het noorden en oosten niet worden opgegraven maar op basis van de vrij scherpe grenzen aan de zuid- en de oostzijde kunnen we spreken van een erf, dat waarschijnlijk gedurende enkele generaties bewoond is geweest. De omvang van het erf was ook herkenbaar aan de concentraties Karolingisch aardewerk in de onderste lagen van het esdek.

Uiteindelijk konden in de wirwar van sporen in ieder geval twee huisplattegronden (afb. 3), mogelijk enkele andere gebouwen, twee waterputten, een haard of oven en een aantal grote (afval)kuilen worden herkend. Een aantal sporen was erg twijfelachtig ten gevolge van de vele mollengangen en om dezelfde reden zijn wellicht sporen gemist.

Één van de huisplattegronden is ongeveer 18 m lang en 6,5 m breed. De oostwand loopt recht en bestaat uit een reeks rechthoekige palen, die kunnen duiden op een houten wand. De westelijke beëindiging van het huis bestaat uit twee grote palen en lijkt op de beëindiging van een bootvormige plattegrond. Aan de lange zijden bevinden zich palen die de plaats van de toegang

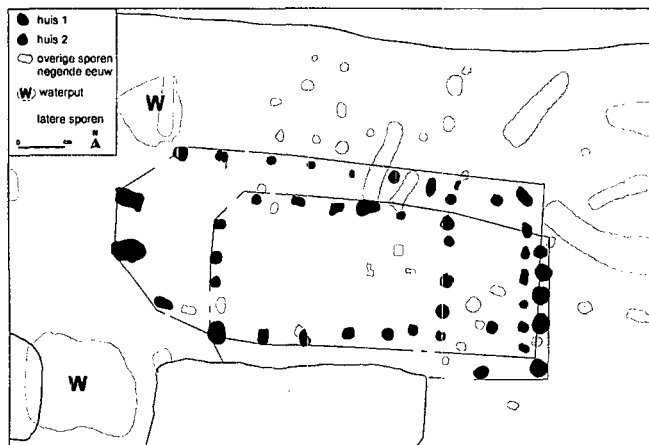

aangeven. Vermoedelijk lag het woongedeelte in het oosten en de stal in het westen.

Een tweede plattegrond, die op vrijwel exact dezelfde plaats ligt als de eerste, is rechthoekig van vorm, 14 m lang en 6 m breed. Bij deze plattegrond zijn geen duidelijke aanwijzingen voor een indeling of ingangen.

Ten oosten van dit huis ligt een oost-west lopende rij zeer diepe en erg duidelijke palen. De rij heeft geen tegenhanger en deze kan gezien de duidelijkheid en diepte van de sporen ook niet gemist zijn. Het lijkt hier in eerste instantie te gaan om een rij diepe middenstaanders van een tweeschepig

Afb. 2. Overzicht van de aangetroffen sporen. 1: sloot, veertiende eeuw; 2: gracht, twaalfde eeuw; 3: oven?, negende eeuw; 4: waterput, negende eeuw; 5: waterput, negende eeuw; 6: afvalkuilen, negende eeuw; 7: huisplattegronden, negende eeuw.

Afb. 3. Sporen vermoedelijk behorend bij de beide huisplattegronden.

huis. De datering is op basis van het schervenmateriaal echter ook Karolingisch, waardoor een tweeschepige plattegrond minder waarschijnlijk wordt. Voor een erfafscheiding of iets dergelijks zijn de palen wel wat zwaar.

Waterputten

Aan de westzijde van het erf zijn twee waterputten aangetroffen (afb. 2, nr. 4 en 5). Helaas kon op basis van oversnijdingen niet bepaald worden welke het oudste was en bij welke plattegrond ze eventueel hebben behoord. De meest noordelijke put was vervaardigd uit een uitgeholde eikenboomstam, die in tweeën was gespleten. De insteek was relatief klein en schoon. Onderin de vulling van de kern bevond zich een grote hoeveelheid brandresten. Grote stukken deels verkoold

Afb. 4. Zuidelijke waterput met houten planken binnen de putconstructie.

hout, verbrande huttenleem, brokken maalsteen, aardewerk en bot zijn waarschijnlijk na het afbranden van een huis in de waterput geworpen.

Onderin de put lag onder andere een ijzeren lepelboor (afb. 10, nr. 11) en het fragment van een tweede. Na de demping van de put met de brandresten is het overgebleven gat in korte tijd opgevuld met relatief schoon zand met weinig vondstmateriaal. Alles wijst erop dat op een gegeven moment na een brand het erf is opgeschoond en de resten in de put zijn geworpen.

Daarna is de rest van het gat opgevuld om te voorkomen dat vee of kinderen in het gat zouden vallen. Het erf is vervolgens opnieuw in gebruik genomen om een nieuw huis te bouwen. Helaas kon geen van de huisplattegronden aan het afgebrande of het nieuw gebouwde huis worden gekoppeld.

De zuidelijke waterput is wellicht de opvolger van de noordelijke hoewel dit niet bewezen kan worden.⁴ Deze put heeft een interessante constructie. Voor de putschacht is wederom een uitgeholde eiken boomstam gebruikt. Deze bleek echter zeer scheef gegroeid te zijn en is daardoor ook schuin gespleten. Dit heeft waarschijnlijk al tijdens het plaatsen van de stam in de insteek tot problemen geleid. De putschacht dreigde scheef te zakken en is daarom met behulp van planken aan de binnen en de buitenzijde op zijn plaats gehouden. Vervolgens is de insteek dichtgegooid en is de put in gebruik genomen. De planken die voor het recht houden van de put zijn gebruikt, zijn daarbij blijven zitten (afb. 4). Het betreft radiaal gespleten planken van fijn eikenhout. Waarschijnlijk heeft men planken gebruikt die ergens in huis verwerkt zijn geweest, want in een aantal planken waren houtwormgaatjes aanwezig. Ook zijn enkele delen van de bodem van een tonnetje gebruikt. De bomen waaruit de planken afkomstig zijn, blijken in 840 of 841 gekapt te zijn.⁵ Als we ervan uitgaan dat de planken ten minste enkele jaren

en mogelijk langer in het huis verwerkt zijn geweest alvorens in de waterput verwerkt te zijn, dan moet de waterput op zijn vroegst rond 850 zijn aangelegd. Uiteindelijk is ook deze put buiten gebruik geraakt. Vervolgens is veel afval in de put terecht gekomen afgewisseld door pakketten bladeren. Onder het afval bevonden zich fragmenten van een leren schoen, zoutwatermosselen, aardewerk en veel bot. De put is blijkbaar na het gebruik nog een tijd als afvalput gebruikt en vervolgens langzaam dichtgeslibd. Het lijkt erop dat het gat van de waterput nog lang heeft open gelegen hetgeen erop kan wijzen dat het erf toen verlaten was en er geen gevaar meer bestond dat vee of kinderen in de put vielen.

Overige sporen

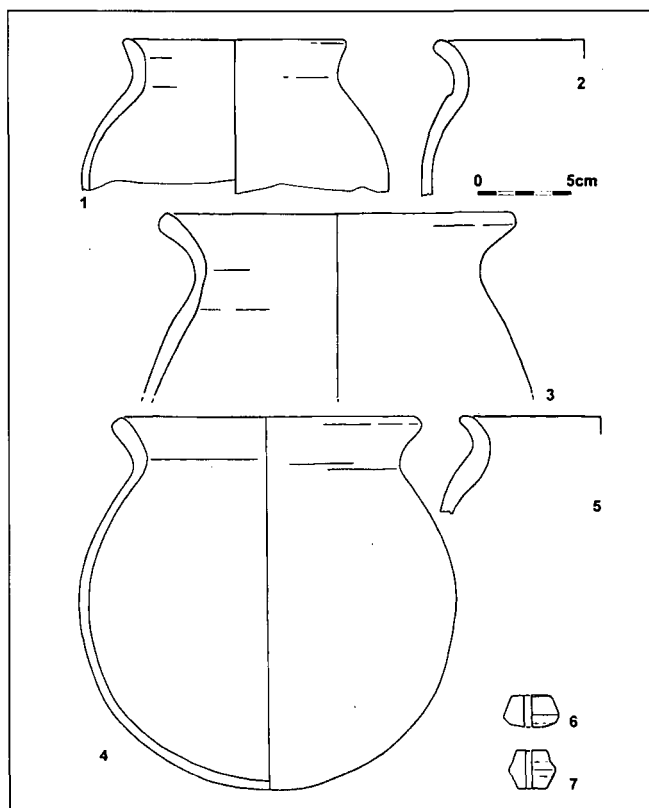
Eveneens op het westelijk deel van het erf lag een vrij geïsoleerd spoor waaronder de aarde rossig was ingebrand (afb. 2, nr. 3). Er zijn geen sporen van een constructie rond het spoor aangetroffen en opvallend is ook het volledig ontbreken van houtskool. Mogelijk hebben we te maken met de onderste resten van een oven, die vanwege stank of brandgevaar wat geïsoleerd aan de rand van het erf lag.

Ten oosten van de huizen lag een aantal grote, diepe langwerpige kuilen (afb. 2, nr. 6). Onderin bevond zich een pakket zeer humeus materiaal, afgewisseld door dunne bandjes ingestoven zand. Het humeuze pakket lijkt oorspronkelijk dikker geweest te zijn en sterk te zijn ingeklonken. Op dit humeuze pakket volgde een demping van vuil zand met veel vondstmateriaal. Er was geen duidelijk patroon in de kuilen te ontdekken en het was ook niet duidelijk of de kuilen gelijktijdig hebben gefunctioneerd. De functie lijkt pas in tweede instantie die van afvalkuil te zijn geweest. De eerste functie is onduidelijk. Gedacht is wel aan looikuilen, waarbij de humeuze laag het restant is van vergane run. De vondst van enkele onderpoten van runderen in één van de kuilen zou daar-

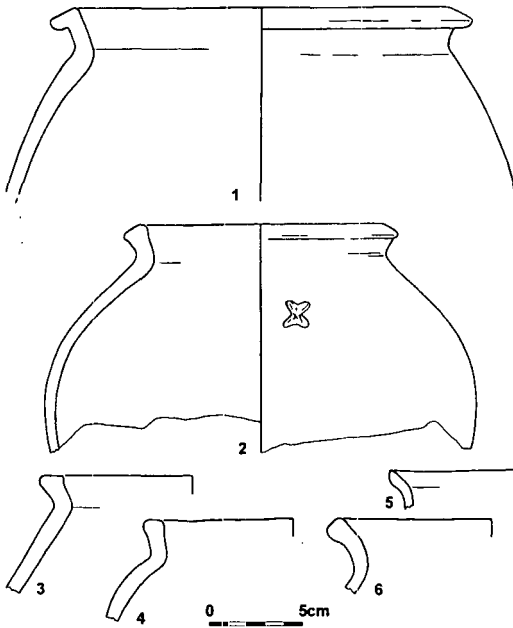

mee in verband gebracht kunnen worden. De vorm van de kuilen maakt deze interpretatie echter weer minder waarschijnlijk. Hoe dan ook, na het primaire gebruik zijn de kuilen gedempt

Afb. 5. Onderzoek tijdens het couperen van de huisplattegronden en de afvalkuilen.

Afb. 6. Handgevormd aardewerk: kogelpotten en spinstenen (tekening I. Cleijne). Schaal 1 : 4.

Afb. 7. Handge-
vormd aardewerk:
kogelpotten (teke-
ning I. Cleijne).
Schaal 1 : 4.

met afval. Het gaat daarbij waarschijn-
lijk om primaire depositie en niet om
afval en scherven die al lang op het erf
rondzwierven. Veel van het met name
locale aardewerk bestond uit scherven
die nauwelijks waren verweerd en in
elkaar gepuzzeld konden worden tot
grote fragmenten en enkele bijna com-
plete potten.

Het aardewerk

Het vondstmateriaal uit de grote kuilen
en uit de waterputten geeft een goed
beeld van het in de nederzetting ge-
bruikte aardewerk. In de eerste plaats
moet hierover worden gezegd dat de
samenstelling van het vondstmateriaal
in alle vondstcomplexen, zowel uit de
waterputten (insteek en kern) als in de
kuilen gelijk is. Er zijn geen sporen
met duidelijk jonger of duidelijk ouder
materiaal, met afwijkende verhoudin-
gen tussen de vondstcategorieën of
met duidelijk extra verweerd of frag-
mentarisch materiaal. Het enige opval-
lende verschijnsel is dat het import
aardewerk in alle sporen fragmentari-
scher is dan het locale aardewerk dat
van mindere kwaliteit is. We kunnen
dus aannemen dat het gaat om een

nederzetting met bijbehorend vondst-
materiaal uit één bewoningsfase van
waarschijnlijk enkele generaties. Er
zijn geen aanwijzingen voor een oude-
re of jongere component. Wanneer we
het totaal aantal scherven bekijken
blijkt ongeveer 90% van het aardewerk
locaal te zijn vervaardigd, tegenover
10% import. De verhouding tussen het
minimum aantal import exemplaren
tegenover lokaal is vergelijkbaar; na-
melijk ca. 93% lokaal tegenover 7%
import (afb. 11).⁶

Handgevormd aardewerk

Het locale, handgevormde, aardewerk
is te verdelen in een vijf- of zestal typen
of vormen, die in grote lijnen overeen
komen met de Dorestad-typologie.⁷

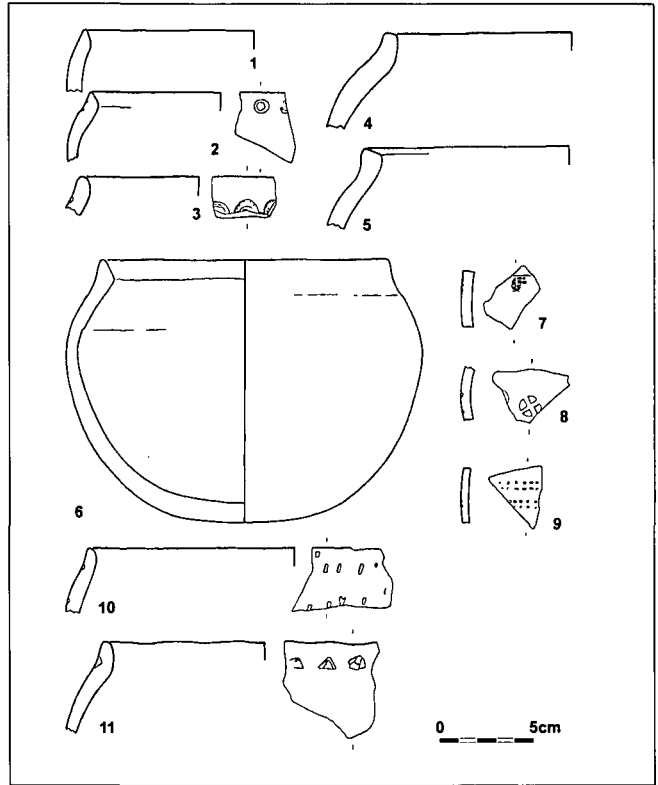
- 1 Kogelpotten. (Dorestad type HI).
31% van de exemplaren (51) betreft
kogelpotten met een duidelijk uit-
staande rand. De meeste randen zijn
eenvoudig afgeronde (type H1A)
(afb. 6, nr. 1-5) in twee gevallen zijn
de randen aan de bovenzijde afge-
plat (type H1B) (afb. 7, nr. 3-4) en in
drie gevallen is de rand naar buiten
toe afgeschuind (type H1C) (afb. 7,
nr. 1-2,6).
- 2 Potten met een korte iets uitstaande
rand (eitöpfe) (Dorestad type HIII).
Onder de Warnsveldse vondsten zijn
geen duidelijke exemplaren van dit
type aangetroffen. In enkele gevallen
bestond er twijfel of scherven aan dit
type of aan gesloten kommen moes-
ten worden toegeschreven (bijv. afb.
9, nr. 9). In deze gevallen is gekozen
voor de gesloten kommen aangezien
de grootste diameter van de potten
boven het midden leek te zitten en
er graduele verschillen zijn met an-
dere exemplaren van de gesloten
kommen. Zonder compleet profiel is
het vaak niet goed mogelijk een on-
derscheid te maken tussen eivormige
potten en wijdmondige eivormige
potten.
- 3 Wijdmondige potten met een naar
binnen toe staande rand (gesloten
kommen). Deze groep is in tegen-
stelling tot Dorestad in Warnsveld

zeer goed vertegenwoordigd. Bijna 42% van de exemplaren is aan dit type toe te schrijven. Er kan daarbij nog een onderscheid gemaakt worden tussen kommen met een afgeronde naar binnen staande enkelvoudige rand (Dorestad type HIV, halsloze kom) (afb. 8) en kommen waarbij onder de rand aan de buitenzijde duidelijk een richel aanwezig is (afb. 9, nr. 1-10). In dit laatste geval neigt het type al in de richting van de eitöpe en wordt het door Verhoeven aangeduid als wijdmondige eivormige pot.⁸ Het verschil tussen halsloze kommen en wijdmondige eivormige potten is echter geleidelijk. Soms lijkt de rand op een langzame schijf te zijn nagedraaid.

- 4 Open kommen. Dit type wordt door Van Es en Verwers niet apart onderscheiden en vormt in Warnsveld een gering percentage. Mogelijk betreft het randscherven van bakpannen en moeten ze onder Dorestad type HII worden gerekend (afb. 9, nr. 12-13).
- 5 Bakpannen (Dorestad type HII). In Warnsveld zijn de scherven van ten minste twee bakpannen aangetroffen (afb. 9, nr. 11). Mogelijk behoren de randscherven van enkele kommen echter ook tot dit type.
- 6 Spinstenen. Tijdens de opgraving zijn twee spinstenen aangetroffen van lokaal aardewerk (afb. 6, nr. 6-7).

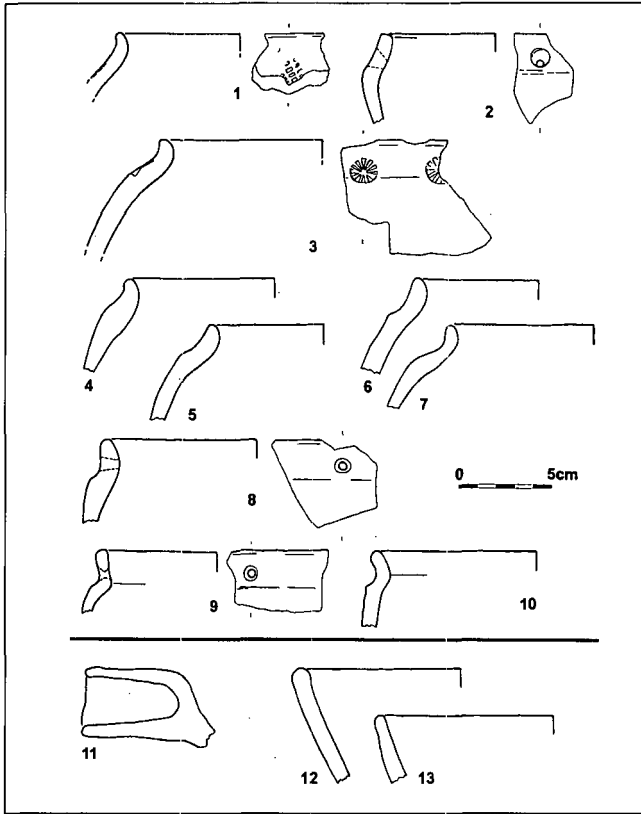
Op elf potten van lokaal aardewerk komt versiering voor in de vorm van ingestempelde of ingedrukte motieven. In enkele gevallen is het niet duidelijk tot welk type deze versierde potten behoren. Versiering komt in ieder geval zowel op de kogelpotten als op de gesloten kommen voor. Er komen negen verschillende soorten versieringen voor. Eén scherf is versierd met iets dat op een radstempel lijkt. Op de scherf zijn rijen putjes op regelmatige afstand aangebracht (zie afb. 8, nr. 9). Wellicht gaat het hierbij om een imitatie van Badorf potten. De overige stempels zijn enkelvoudige stempels. Eénmaal komt een soort zandlopervorm

voor op een kogelpot (afb. 7, nr. 2). Andere typen stempels zijn een vier-spakig wiel (afb. 8, nr. 8), een achts-pakig wiel (afb. 9, nr. 3) en wafelstempels (afb. 8, nr. 7 en 9, nr. 1). Drie andere typen versiering doen nogal archaisch aan en zijn aangebracht in rijen. Het gaat daarbij om driehoekige putjes, aangebracht met een puntig stokje of spatel (afb. 8, nr. 11), cirkelvormige putjes aangebracht met een hol stokje, vogelbotje of grasstengel (afb. 8, nr. 2) en rijen langwerpige putjes (afb. 8, nr. 10). In een aantal gesloten kommen waren direct onder de rand secundair gaatjes aangebracht. Het is niet uitgesloten dat het hierbij om reparatiegaten gaat voor het aanbrengen van krammen.

De baksels van de lokale potten lijkt in de eerste indruk zeer verscheiden van karakter te zijn. Nadere inspectie van een vers breukvlak leert echter dat de baksels in grote lijnen op elkaar lijken maar dat alleen de grofheid en de sor-

Afb. 8. Handgevormd aardewerk: gesloten kommen (tekening I. Cleijne).
Schaal 1 : 4.

Afb. 9. Handgevormd aardewerk: gesloten kommen en bakpannen (tekening I. Cleijne). Schaal 1 : 4.

tering en soms de samenstelling van de magering verschilt. Er zijn echter geen duidelijke groepen te onderscheiden en alle lokale baksels vallen onder de categorie H-1 van Van Es en Verwers.⁹ Het wat fijnere en harde baksel H-3 komt onder het Warnsveldse materiaal niet voor. De potten zijn meestal vrij dikwandig en hard. De magering is zeer slecht gesorteerd en bestaat uit een mengsel van fijn tot grof zand, kwartsgruis, potgruis en brokjes ijzer-oer of ijzerslakjes. De verhouding tussen deze elementen en de grootte ervan varieert nogal. De grootste insluitsels zijn soms tot 5 mm groot. Schelpgruis komt voor zover herkenbaar niet voor. Het oppervlakte van de potten is in veel gevallen met natte kleipap afgesmeerd, waardoor de grote insluitsels wel als bobbel in het oppervlak zichtbaar zijn maar de magering niet echt buiten het oppervlak uitsteekt. Dit soort aardewerk wordt meestal aangeduid met de term Hessens Schortens.

Import aardewerk

Het importaardewerk is veel fragmentarischer en daarom moeilijker in een typologie onder te brengen (afb. 11). De meeste scherven zijn van Badorf-aardewerk. De baksels variëren van zeer fijn of middel fijn en van zacht tot zeer hard. Echt grove baksels ontbreken vrijwel en de harde baksels zijn in de meerderheid. Er zijn drie fragmenten van reliëfbandamforen gevonden. Ruim 4% van de exemplaren is toegeschreven aan het productiecentrum Mayen. Het betreft de karakteristieke Karolingische bolpotten van zeer hard gebakken aardewerk met een korte omgeslagen rand. Tenslotte zijn twee scherven aangetroffen van Karolingisch blauwgrijs zogenaamd gittermuster-aardewerk.

Chronologie en datering

Aanvankelijk werd het gebruik van het erf op basis van het aardewerk gedateerd aan het eind van de achtste of begin negende eeuw. Met name het hoge percentage gesloten kommen naast kogelpotten in het Hessens-Schortens-achtige baksel (H-1) en het ontbreken van kogelpotten in het baksel H-3 zou wijzen op de overgangperiode van eitopf naar kogelpot, die in Zutphen kort voor 800 wordt geplaatst.¹⁰ Zoals hierboven al is vermeld lijkt er sprake te zijn van één bewoningsfase van één of enkele generaties, die waarschijnlijk ongeveer een halve eeuw beslaat. Twee elkaar opvolgende huisplattegronden en twee waterputten zijn daarmee niet in tegenspraak. Hoewel het niet bewezen kan worden lijkt de noordelijk waterput het oudste te zijn. De insteek van deze put bestaat uit schoon zand met weinig vondsten, waaruit opgemaakt kan worden dat het erf tijdens de aanleg nog niet lang in gebruik was. Na een brand is de put volgegooid met brandresten en meteen gedempt, wat erop wijst dat het erf daarna nog in gebruik bleef. De insteek van de zuidelijke put is gevuld met vuiler materiaal en relatief veel vondsten die bij

de aanleg al op het erf hebben rondgezworven. Na het gebruik als waterput heeft de schacht nog lang open gelegen, is als afvalput gebruikt en vervolgens langzamerhand dichtgeraakt. Dit laatste kan erop wijzen dat het erf toen reeds verlaten was.

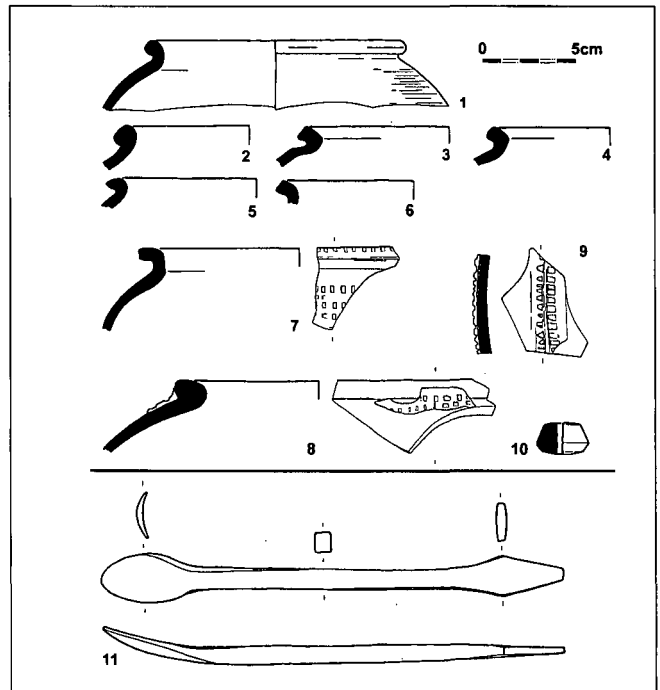
De dendrochronologische datering van de zuidelijke (jongste) waterput maakte het noodzakelijk de datering van het aardewerkcomplex aan te passen. De kapdatum van het hout voor de hergebruikte planken kwam op 840 of 841 uit. Wanneer daarbij nog een periode voor het primaire gebruik van de planken en een periode voor het gebruik van de waterput wordt geteld dan komen we ergens in de tweede helft van de negende eeuw uit. Zoals is gezegd, zijn er aanwijzingen dat deze put tegelijk met het erf buiten gebruik is geraakt en dat het erf dus ook ergens in de tweede helft van de negende eeuw wordt verlaten. Uiteindelijk kunnen we het aardewerkcomplex dus dateren in de negende eeuw met de grootste waarschijnlijkheid tussen ca. 825 en 875. Deze datering is niet in tegenspraak met het aangetroffen import aardewerk. Alleen het gittermuster aardewerk is wat vroeger, maar op basis van twee scherven kunnen weinig conclusies getrokken worden. Het voorkomen van eitöpfe en gesloten kommen in Hessens Schortens aardewerk lijkt echter later dan de traditionele datering.

Vergelijking met andere complexen

Wanneer we het Warnsveldse materiaal vergelijken met vondstcomplexen uit de omgeving¹¹, valt een aantal zaken op. In de eerste plaats is het lage percentage importaardewerk (9,6%) niet abnormaal. Het baksel van vrijwel alle lokaal vervaardigde potten in Warnsveld is grof gemagerd, met onder andere steengruis en brokjes moerasijzererts. Een ongeveer gelijktijdig vondstcomplex uit Eme bestaat voor meer dan de helft uit met fijn zand ge-

magerde kogelpotten, die in Warnsveld niet voorkomen.¹² Rond 880 ligt de verhouding tussen het grof gemagerde en met fijn zand gemagerde baksel in Zutphen op 1:4.¹³ In de tweede helft van de 9de eeuw is dus een snelle afname te zien van het grove 'traditionele' Hersens-Schortensbaksel ten voordele van het fijnere kogelpotbaksel. Wanneer we kijken naar de potvormen wordt het beeld nog duidelijker. De kommen en eivormige potten kunnen gezien worden als vertegenwoordigers van de Hessens-Schortens-traditie. Deze vormen in het oudste complex in Eme uit de eerste helft van de negende eeuw nog 94% van de handgevormde potten. In Warnsveld rond het midden van de negende eeuw is dit teruggelopen tot 53% en in Zutphen rond 882 tot 27% van de potten. De rol van de Hessens-Schortenspotten wordt overgenomen door kogelpotten. Daarbij lijken de grote eivormige potten het eerst te verdwijnen en blijven de kleinere kommen en wijdmondige eivormige potten, wellicht om functionele redenen,

Afb. 10. Import aardewerk en ijzeren lepelboor. 1-6: laat Mayen; 7-10: Badorf (tekening I. Cleijne). Schaal 1 : 4.

	baksel	vorm	minimum aantal exemplaren				aantal scherven			
			n	%	totaal	%	totaal		%	
locaal	Hessens Schortens	kogelpot	51	30,5	156	93,3	1202	90,4		
		eitöpf	0?	0						
		gesloten kom	70	41,9						
		open kom	6	3,5						
		bakpan	2	1,2						
		spinsteen	2	1,2						
		onbekend	25	15,0						
import	laat Mayen		7	4,2	11	6,6	22	127	9,6	
	Badorf		3	1,8			96			
		reliëfbandamfoor	1	0,6						
	diversen/ onbekend		0	0			9			

Afb. 11. Tabel met de verhoudingen tussen verschillende aardewerksoorten

het langst in gebruik. Dit beeld lijkt meer overeen te komen met de ontwikkeling in het meer naar het oosten gelegen Duitse gebied tot aan de Weser dan met West en Midden Nederland.¹⁴

Conclusie

Dankzij enkele in tijd afgebakende goed gedateerde vondstcomplexen uit een relatief klein gebied rond Zutphen, krijgen we een steeds beter beeld van de ontwikkeling van het aardewerk in de negende eeuw. Met name ruimtelijk afgebakende vondstcomplexen met geringe kans op 'verontreiniging' uit oudere en jongere sporen en een goede 'harde' datering zijn daarbij onmisbaar. Hopelijk biedt het archeologisch onderzoek in dit deel van Nederland in de komende jaren de mogelijkheid onze kennis van het vroegmiddeleeuwse aardewerk verder uit te breiden. Een goed begrip van het aardewerk is tenslotte onmisbaar voor de interpretatie van de resten uit het verleden.

Mr. Broerensingel 184
5246 RH Rosmalen

Noten

- Hierbij gaat met name dank uit naar Maaïke Galema, Arjen Bosman (ROB), Michel Groothedde (gemeente Zutphen), de gemeente Warnsveld en de provincie Gelderland en alle vrijwilligers van de archeologische werkgroep Zutphen zonder wie het onderzoek niet mogelijk was geweest. Verder bedank ik Michel Groothedde voor het kritisch doornemen van het concept voor dit artikel.
- Zie hiervoor Groothedde 1996; Bouwmeester 2000.
- Bloemink en Van der Waard 1999.
- De vulling van de insteek is vuiler dan bij de eerste put, wat erop kan wijzen dat het erf toen al langer in gebruik was en er dus meer afval rondzwierf.
- Dendrochronologische datering: E. Hanraets, RING.
- Bij het bepalen van het minimum aantal exemplaren zijn alleen randen meegeteld, omdat anders geïmporteerde soorten oververtegenwoordigd zouden zijn.
- Van Es en Verwers 1980, p. 112-124.
- Verhoeven 1998, p. 27-29.
- Van Es en Verwers 1980, p. 56-59.
- Groothedde 1996, p. 74-75. Inmiddels is de datering van de betreffende vondstcomplexen in Erne bijgesteld naar respectievelijk de eerste helft en het midden van de negende eeuw, vriendelijke mededeling M. Groothedde.

- 11 Groothedde 1996, p. 72-75; Sanke 1999, p. 259-262. Zie ook noot 10.
 12 Groothedde 1996, p. 74-75, zie ook noot 10
 13 Sanke 1999, p. 260-261.
 14 Vergelijk Verhoeven 1998, p. 39 en 239.

Literatuur

Bloemink, W., en F. van der Waard, 1999: *De N.H. kerk te Warnsveld. Bouwhistorisch onderzoek en waardebeoordeling, november 1999.* (IBID-rapport). Groningen.

Bouwmeester, H.M.P. 2000: *Eme in de Romeinse en Frankische tijd. Archeologisch onderzoek naar de nederzetting en het grafveld op de terreinen van het Laaksche veld en de Laaksche tuin in de Ooyerhoek, gemeente Zutphen.* (BAAC-rapporten 98.045). Deventer.

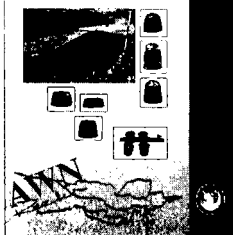
Es, W.A. van, en W.J.H. Verwers, 1980: *Excavations at Dorestad 1. The Harbour: Hoogstraat I.* (Nederlandse Oudheden 9). Amersfoort.

Groothedde, M., 1996: *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurtschappen bij Zutphen.* Kampen.

Sanke, M., 1999: "Wikingerschutt" aus Deventer und Zutphen. Zwei enddatierte Keramikkomplexe mit rheinischer Importware aus den Niederlanden. In: S. Brather e.a. (hrsg.) *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa.* (Internationale Archäologie; Band 9). Rahden, 251-267.

Verhoeven, A.A.A., 1998: *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8ste-13de eeuw).* Amsterdam.

Vingerhoeden en naairingen
 uit de Amsterdamse bodem

AWN-reeks no. 2

Catherine A. Langedijk en Herman F. Boon

'Vingerhoeden en naairingen uit de Amsterdamse bodem, productie-technieken vanaf de late middeleeuwen'.

112 pagina's, ill., ISBN 90 71312 06 2

Een onmisbaar boekwerk voor het determineren van vingerhoeden en naairingen en een interessant boek voor degenen die meer over de productiemethoden van deze voorwerpen willen lezen. Kortom, een boek dat in uw boekenkast thuis hoort.

Een uitgebreide summary maakt het boek ook geschikt voor Engelstaligen.

Prijs voor leden f 21,- (€ 9,50), voor niet-leden f 32,- (€ 14,70) (excl. f 5,- [€ 2,30] verzendkosten voor één exemplaar). Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. AWN-reeks no. 2.

Ingekraste voorstellingen op Hoornse leisteenfragmenten

Tosca Y. van de Walle-van der Woude

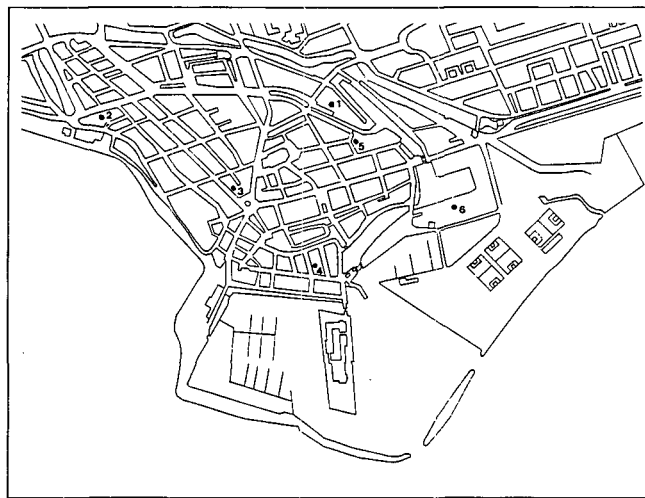
Inleiding

Aanleiding tot het schrijven van dit artikel vormde de vondst van vier leitjes, waarop zich aan beide zijden ingekras-te tekeningen bleken te bevinden. De vondst werd min of meer bij toeval gedaan tijdens een opgraving in 1999 naar bewoningsresten uit de late zestiende - achttiende eeuw op het Jeudje, een voormalig bedrijfsterrein aan de rand van de binnenstad van Hoorn. De leitjes deden sterk denken aan een exemplaar dat in 1989 was gevonden op een terreintje aan de Molsteeg in dezelfde stad. Ook hierop bevonden zich aan weerszijden getekende tafere-len, geplaatst in een vergelijkbare omkadering.

Een nadere inspectie van de archeologische collectie van de gemeente Hoorn leverde nog vijf interessante voorbeelden op, terwijl zich tevens in particulier bezit nog een exemplaar bleek te bevinden.

Op zeven van de in totaal elf leitjes zijn figuratieve voorstellingen afgebeeld. De ingekras-te figuren van de vier overige hebben een praktisch gebruiksdoel gediend.¹

Afb. 1. Kaart van de binnenstad van Hoorn met de vindplaatsen van leitjes met ingekras-te voorstellingen. 1. Jeudje; 2. Molsteeg; 3. hoek Rode Steen/Grote Noord; 4. Italiaanse Zeedijk; 5. hoek Peperstraat/G.J. Henninkstraat; 6. Karperkuil.

De vier leitjes van het Jeudje²

Bij het dichten van een der werkputten die voor het archeologisch onderzoek op het Jeudje gegraven waren, moest door de graafmachine een gedeelte van de putwand worden losgewoeld om een daar nog aanwezige muurrest te kunnen verwijderen. Daarbij rolden vier leifragmenten, voorzien van ingekras-te tekeningen tevoorschijn uit een harde donkere grondlaag. Hiervan was tijdens het onderzoek in de betreffende werkput vastgesteld dat het een oud loopvlak uit de late zestiende eeuw betrof, voorafgaand aan de bebouwing van het terrein.³

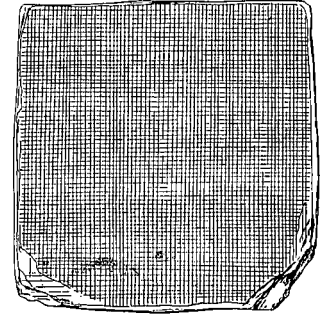
De tekeningen op de leitjes betreffen gestileerde plantenmotieven, dieren en aan de heraldiek ontleende voorstellingen. Hieronder volgt een korte beschrijving.

- Vierkant, vrijwel onbeschadigd leitje (afb. 2).⁴ De hoogte bedraagt 15,3 cm; de breedte is 15,0 cm. Op de voorzijde is een dubbelkoppige gekroonde adelaar afgebeeld met op de borst een wapenschild. Hierop is nog vaag een tekening te ontwaren van twee tegenover elkaar staande vogels met gekromde snavel (waarschijnlijk eveneens adelaars). Boven de dubbelkoppige adelaar is een kroon afgebeeld. In de bovenhoeken en ter weerszijden van de poten zijn vereenvoudigde bloemmotieven weergegeven. Het geheel is omkaderd door een dubbele lijn. Op de achterzijde van de leisteen is een fijn en regelmatig raster van horizontale en verticale lijnen getekend.
- Vijfhoekig, vrijwel onbeschadigd leitje met een hoogte van 15,8 cm en een breedte van 10,8 cm (afb. 3). De voorstelling op de voorzijde doet sterk denken aan die op de voorkant van het vorige exemplaar. Ook hier is

een dubbelkoppige gekroonde adelaar afgebeeld met op de borst een wapenschild, waarin ditmaal een horizontale balk is aangebracht. Boven de adelaar is eveneens een kroon te zien, met daarboven het jaartal 1574. Simpele, symmetrisch getekende bloemmotieven vullen de overgebleven ruimte. Vlak langs de randen van de leisteek is een dubbele lijn ingekrast als kader rond de compositie.

Ook op de achterzijde is een dergelijk kader aanwezig. De voorstelling daarbinnen bestaat uit een ruitvormig wapenschild, dat door een horizontale en verticale lijn verdeeld is in vier gelijke kwartieren. Boven het wapenschild is een kroon getekend, die door de bovenste punt van de ruit gedeeltelijk wordt doorsneden. De kwartieren linksonder en rechtsboven zijn op gelijke wijze gevuld met in een blokpatroon gerangschikte gearceerde driehoekjes. Het veld linksboven toont verschillende in banen gerangschikte geometrische figuren. In het veld rechtsonder tenslotte; zijn twee dieren getekend. Het ene moet naar alle waarschijnlijkheid een staande of klimmende leeuw voorstellen, zoals we die kennen uit de heraldiek. Het andere figuurtje lijkt enige overeenkomst met een vis te hebben. Rond het gekroonde wapenschild zijn ter opvulling bladranken getekend.

• Vijfhoekig leitje, waarvan de rechter benedenhoek en een klein gedeelte van de linkerzijde ontbreken (afb. 4). De hoogte heeft ongeveer 15 cm bedragen; de breedte bedraagt 11,2 cm. De voorzijde toont een tamelijk onbeholpen getekend paard, voorzien van leidsels, temidden van een korenveld. Boven de korenhalmen is een soort ster afgebeeld, die we echter eerder als de zon zullen moeten interpreteren. In de driehoekige ruimte die door een dubbele lijn van deze voorstelling gescheiden is, zijn gestileerde planten weergegeven. Het geheel is geplaatst in een kader van een dubbele lijn met daartussen een arcering

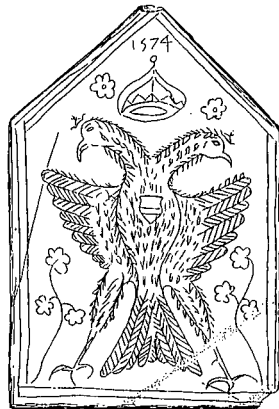

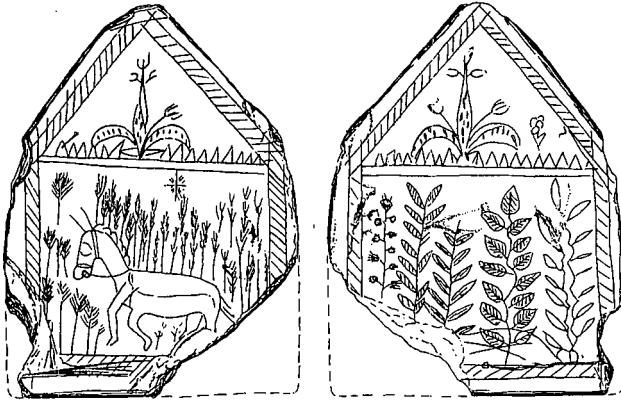
van schuine lijntjes. Op de achterzijde zijn naast elkaar op vereenvoudigde wijze vijf plantenranken afgebeeld. De voorstelling die zich in de driehoekige ruimte bovenaan bevindt, is vrijwel een herhaling van die aan de voorzijde. Ook de omlijsting is op dezelfde wijze uitgevoerd.

• Vijfhoekig fragmentarisch leitje met dezelfde basisvorm als de exemplaren van afb. 3 en 4 (afb. 5). De hoogte bedroeg oorspronkelijk ca. 11 cm; de breedte moet ca. 9 cm geweest zijn. Aan de voorzijde zijn slordig getekende gestileerde bladmotieven herkenbaar, waarvan de middelste lijkt te zijn gebaseerd op een Franse lelie.⁵ Een dergelijke vorm is ook in de driehoekige ruimte aan de bovenzijde weergegeven. De omkadering is identiek aan die van het vorige exemplaar. De achterzijde toont naar het schijnt willekeurig gerangschikte gestileerde bladmotieven. De tekening in de drie-

Afb. 2. Vierkant leitje met op de voorzijde een gekroonde dubbelkoppige adelaar en op de achterzijde een rasterarcering (vindplaats: Jeurde).

Afb. 3. Vijfhoekig leitje met op de voorzijde een gekroonde dubbelkoppige adelaar met het jaartal 1574 en op de achterzijde een gekroond ruitvormig fantasiewapen (vindplaats: Jeurde).

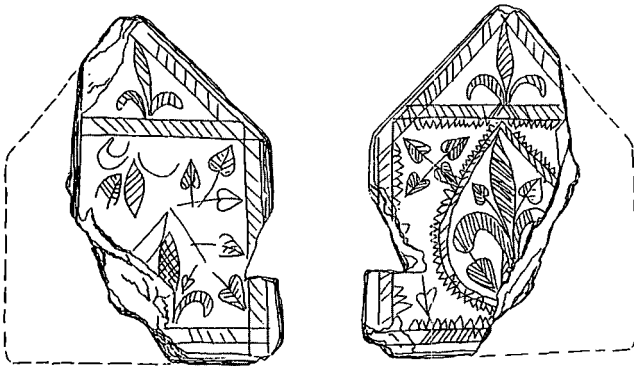

Afb. 4. Vijfhoekig leijte met op de voorzijde een paard in een korenveld en op de achterzijde vijf plantenranken (vindplaats: Jeudje).

hoek bovenaan is identiek aan die van de voorzijde, evenals het kader met schuine lijnarcering.

Terwijl de tekeningen op de leijtes van afb. 3 en 5 uit de vrije hand lijken te zijn gemaakt, heeft voor de andere twee vermoedelijk dezelfde prent of boekverluchting als voorbeeld gediend. De dubbelkoppige adelaar, van oorsprong het symbool van het Duitse keizerrijk, is later ook overgenomen door het Habsburgse rijk van Oostenrijk-Hongarije. Daarnaast ziet men de dubbelkoppige adelaar ook terug in diverse Nederlandse stadswapens. Het wapenschildje met de horizontale balk op de borst van de adelaar op het leijte van afb. 3 zou zowel naar het wapen van de stad Groningen (groene balk op zilveren ondergrond) als dat van het aarts Hertogdom Oostenrijk (zilveren balk op rode ondergrond) kunnen ver-

Afb. 5. Fragment van vijfhoekig leijte met op voor- en achterzijde gestileerde bladmotieven (vindplaats: Jeudje).

wijzen. De als kroontjes bedoelde figuurtjes boven de koppen van de adelaar, evenals de grote kroon verwijzen echter ondubbelzinnig naar de tweede mogelijkheid. Het is niet gelukt om het wapenschildje van de adelaar van het leijte van afb. 2 thuis te brengen. Wellicht is het ontsproten aan de creativiteit van de tekenaar.

Ook het ruitvormige wapenschild op de achterzijde van het leijte van afb. 3 berust naar alle waarschijnlijkheid op fantasie.

Aan het jaartal 1574 kan - althans in combinatie met de betreffende voorstelling - geen specifieke historische gebeurtenis worden verbonden. Ook het verleden van Hoorn of West-Friesland biedt geen aanknopingspunten. Vermoedelijk geeft het dan ook alleen het jaar aan, waarin de tekening op het leijte gemaakt is. De datering komt goed overeen met de vermoede ouderdom van de grondlaag waartoe de vondst van de vier leijtes behoort. De tekeningen vertonen alle een zekere mate van onbeholpenheid.

Vergelijkt men de wijze waarop de verschillende motieven zijn uitgewerkt, dan zou met de nodige voorzichtigheid verondersteld kunnen worden dat de leijtes van afb. 3, 4 en 5 door dezelfde persoon zijn getekend, terwijl de tekening op het vierkante leijte een andere maker heeft.

Het leifragment van de Molsteeg

In 1989 werd op een klein terrein aan de Molsteeg een fragment van een leijte gevonden, waarop aan weerszijden interessante tekeningen bleken te zijn aangebracht (afb. 6). Het leijte is in oorsprong ca. 13,5 cm breed geweest; de hoogte is niet meer na te gaan. Aan de ene zijde is een jachtscene afgebeeld, geplaatst binnen een kader van een dubbele lijn. We zien vier paarden, waarvan twee nog compleet met hun berijder. De paarden zijn getooid met dekkleden of sjabracken, versierd met in banen verlopende schuine arceringen. De bovenste nog zichtbare ruit blaast op een jachthoorn. De onder-

ste houdt een vogel in de linkerhand, wellicht een voor de jacht afgerichte valk. Voor hem op het paard bevinden zich twee paddestoelvormige voorwerpen, die we mogelijk moeten interpreteren als trommels. De tekenaar heeft eenvoudigweg de bovenlichamen van de ruiters bovenop de paardenruggen getekend. Benen en stijbeugels ontbreken.

In de rechter benedenhoek is nog een op een paard gelijkend dier in zittende houding afgebeeld. Gedeeltelijk is een dekkleed aangegeven. Het lijkt echter of de maker zich tijdens het tekenen bedacht heeft en er een eenhoorn van heeft gemaakt. Is dit een ludieke verwijzing naar de eenhoorn, die als schildhouder van het stadswapen van Hoorn fungeert?⁶

Op de andere zijde van het leitje is binnen eenzelfde omkadering als de jachtscene, een banketscene uitgebeeld. Als in een stripverhaal zijn onder elkaar (nog) vier taferelen zichtbaar, door dubbele lijnen met schuine arcering van elkaar gescheiden. Bovenaan zien we van links naar rechts: een schotel met daarop een grote vis, een ondefinieerbaar voorwerp, omgeven door vier cirkels (bordjes of kommen, van boven gezien?) en een schenkan met deksel. Daaronder zijn vier personen afgebeeld. De meest linkse van hen houdt een bord omhoog, terwijl de twee mensen rechts samen het glas lijken te heffen. In de 'strip' onder deze figuren zijn twee pistolen met daartussen een musket getekend. Geheel onderaan tenslotte zien we drie personen. De man links houdt een grote vogel omhoog; waarschijnlijk een van de gerechten die tijdens het banket geserveerd worden. De andere twee lijken in gesprek, terwijl de rechter man een stuk gebrad of een bout in de hand houdt.⁷

Door de afgebeelde kleding, kunnen de tekeningen in het laatste kwart van de zestiende eeuw geplaatst worden. Dit komt ook overeen met de aardewerkfragmenten die in de directe omgeving van het leitje gevonden zijn.

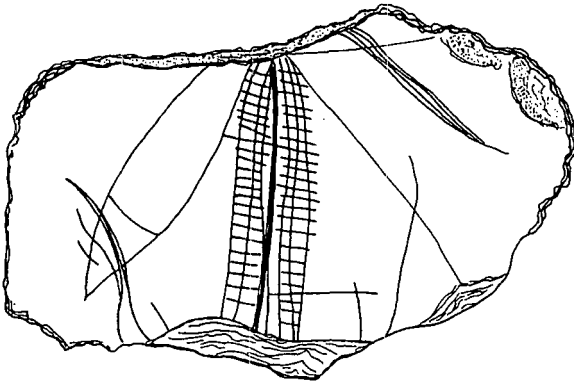
De vondst van de Molsteeg vertoont sterke overeenkomst met de leitjes van het Jeudje. Niet alleen dateren ze uit dezelfde periode, maar ook de wijze van omkadering van de voorstellingen is hetzelfde. Bovendien zijn in beide gevallen de leitjes aan voor- en achterzijde van tekeningen voorzien. Al lijken de tekeningen van Molsteeg en Jeudje niet van dezelfde hand te zijn, ze hebben mogelijk wel dezelfde herkomst.

Twee leifragmenten, afkomstig van het terrein van de voormalige Winston-bioscoop

In het najaar van 2000 werd op het terrein van de afgebrande Winston-bioscoop op de hoek van de Rode Steen en het Grote Noord een opgraving verricht naar vroegere huisresten. Hierbij werden twee fragmenten van leitjes met ingekraste tekeningen gevonden. De vondstomstandigheden dateren de fragmenten beide in de 15e eeuw. Omdat de leitjes lang niet compleet zijn, kunnen de tekeningen slechts met enige moeite geïnterpreteerd worden.

- De grootste van de twee is slechts aan één zijde van een tekening voorzien (afb. 7). We kunnen een zeilschip herkennen, waarvan de zeilen, het want en een gedeelte van de boeg nog zichtbaar zijn. Ook van de lange wimpel, die van het topje van de mast wappert, is nog een gedeelte te zien.
- Het andere leifragment is veel moeilijker te duiden (afb. 8). Aan de ene kant (niet afgebeeld) zijn verscheide-

Afb. 6. Leitje met een jachtscene aan de ene zijde en een banketscene aan de andere zijde (vindplaats: Molsteeg).

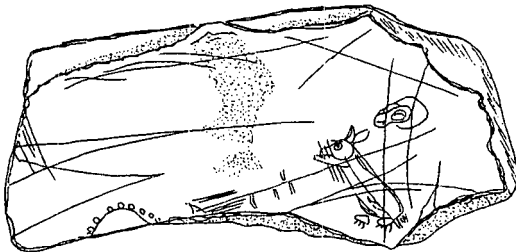
Afb. 7. Fragment van leitje met de voorstelling van een zeilschip (vindplaats: terrein Winston-bioscoop, hoek Rode Steen/Grote Noord).

ne krassen en lijnen te zien, die willekeurig lijken te zijn getrokken. Wellicht zijn ze zelfs ongewild ontstaan doordat de lei als harde ondergrond is gebruikt bij snijwerkzaamheden. De andere zijde vertoont ook dergelijke krassen, doch hier zijn ook vaag enkele tekeningetjes of fragmenten daarvan te onderscheiden. Slechts één daarvan is herkenbaar als een dier met korte pootjes, dat nog het meest aan een rat of muis doet denken.

Fragment van een paskaart

In 1979 werd op het terrein van de voormalige bonbonfabriek 'de Hoorn' aan de Italiaanse Zeedijk een leifragment gevonden, waarop aan één kant met lineaal en passer fijne lijnen en cirkels bleken te zijn aangebracht, die duidelijk een onderlinge samenhang vertoonden (afb. 9). Het fragment meet ca. 20 bij 13 cm en heeft aan twee zijden afgeschuinde kanten. Naar later tijdens een kleine opgraving ter plaatse bleek, is het afkomstig van een ophogingspakket, dat globaal kan wor-

Afb. 8. Fragment van leitje, waarop onder meer een primitieve tekening van een rat of muis(?) is te herkennen (vindplaats: terrein Winston-bioscoop, hoek Rode Steen/Grote Noord).

den gedateerd omstreeks het midden van de zestiende eeuw.

Op het eerste gezicht lijken de lijnen en cirkels deel uit te maken van een windroos. Op een grote cirkel met een middellijn van 17,6 cm zijn door middel van kleine cirkels de zestien belangrijkste windrichtingen aangegeven. Deze zijn door een lijn verbonden met het middelpunt. Behalve deze lijnen zijn nog diverse andere lijnen tussen de windrichtingen onderling getrokken. Het geheel doet denken aan een zogenaamde portolaan of paskaart.⁸ Dit is een zeekaart, waarbij de basis wordt gevormd door een net van meestal zestien windrozen, met behulp waarvan de zeeman de richting van de te varen koers kon bepalen. Van het land worden alleen de kusten met belangrijke havenplaatsen aangegeven, evenals riviermondingen, kappen, ondiepten en andere voor zeelieden belangrijke zaken.

Hoewel alleen paskaarten op perkament of papier bekend zijn, is het denkbaar dat het betreffende leifragment een basiskaart is geweest die aan boord van een schip gebruikt is om een hydrografische opname in te tekenen. Deze zou dan later op papier kunnen zijn overgezet.⁹ Omdat de afmetingen van de steen klein zijn, zullen er overigens geen grote stukken kust op getekend zijn.

Op de leisteen zijn lang niet alle onderlinge verbindingslijnen tussen de windrichtingen getekend, zodat de indruk wordt gewekt dat het object niet is afgemaakt. Wellicht is de steen tijdens de vervaardiging van de kaart gebroken. Vervolgens zijn op het betreffende fragment willekeurige letters en krassen 'gekrabbeld', zowel aan de voor- als achterkant (niet afgebeeld).

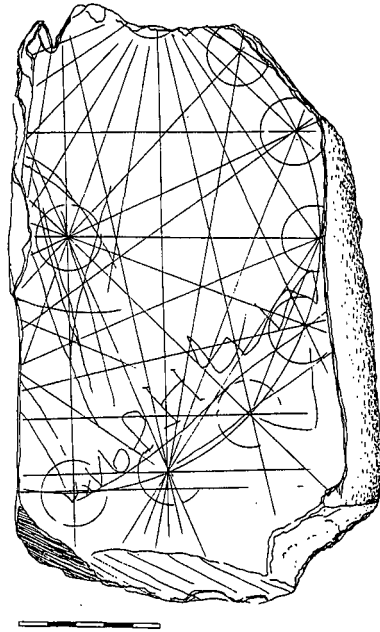
Fragmentarisch rechthoekig zakspeelbordje

Tijdens een meerdaagse waarneming op een bouwterrein op de hoek van de Peperstraat en de G.J. Henninkstraat in 1998 door leden van de AWN-werkgroep Hoorn werd een fragmentarisch

rechthoekig leitje gevonden, dat als zakspeelbordje bleek te hebben dienst gedaan (afb. 10). Het leitje, dat oorspronkelijk ca. 11,5 x 9,5 cm heeft gemeten, is door zijn context te dateren omstreeks 1600.

Aan de ene zijde is een vereenvoudigde variant van het molenspel getekend. Dit spel was al bij de Romeinen bekend, maar vindt wellicht zelfs zijn oorsprong bij de oude Egyptenaren. Er zijn verscheidene voorbeelden bekend van afbeeldingen van het molenspel, die in vloeren van openbare gebouwen of woonhuizen zijn aangebracht.¹⁰ Het molenspel wordt door twee spelers gespeeld, die ieder bij aanvang de beschikking hebben over negen spelstenen. Om beurten wordt een steen gezet op een kruis- of hoekpunt van het speelbord met als doel, drie stenen op een rij te krijgen ('molen'). Wie een molen gemaakt heeft, mag een steen van de ander wegpakken, mits deze niet zelf van een molen deel uitmaakt.¹¹

Normaliter bestaat het speelbord van het molenspel uit drie concentrische vierkanten, waarvan de zijden in het midden zijn verbonden door dwarslijnen. Waarschijnlijk heeft ruimtegebrek de tekenaar gedwongen tot een vereenvoudiging, waarbij slechts twee in plaats van drie vierkanten (in dit geval rechthoeken) zijn weergegeven. Deze zijn niet alleen op de gebruikelijke wijze in het midden met elkaar verbonden, maar ook op de vier hoeken. Op de andere kant van het leitje is de afbeelding van een dambord herkenbaar. Ook hier heeft ruimtegebrek geleid tot een vereenvoudigde versie van 48 (6 x 8) velden, in plaats van de 64 (8 x 8) velden die in die tijd gebruikelijk waren. Pas in de loop van de achttiende eeuw kwam het dambord met 100 velden in zwang.¹² Bij de oude versie van het damspel op 64 velden had ieder van de twee spelers bij aanvang de beschikking over twaalf stenen. Bij deze aangepaste versie zullen dat vermoedelijk acht of negen stenen geweest zijn, afhankelijk van een gebruik van het speelbord in de breedte- (twee

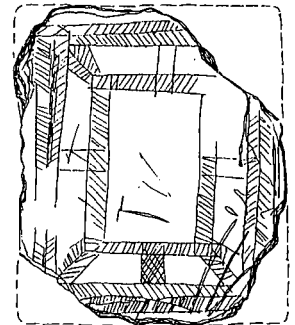
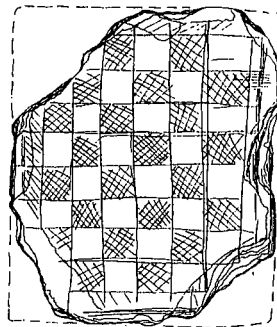

rijen van vier stenen) of lengterichting (drie rijen van drie stenen).

Uit de slordige wijze van tekenen en de vrije interpretatie van beide spellen, kan slechts worden afgeleid dat de eigenaar zijn zakspeelbordje zelf gemaakt heeft.

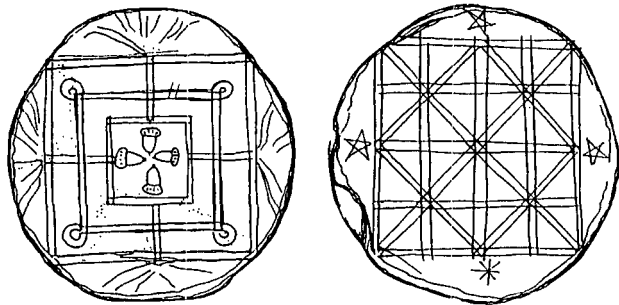
Rond zakspeelbordje

Een rond gekapt leitje (doorsnede: 7,6 - 7,8 cm) bevindt zich als enige van de in dit artikel beschreven voorwerpen in particulier bezit (afb. 11). Het is gevonden in 1998 op een bouwterrein aan de Karperkuil, een uit 1576 daterende haven. Ook hier hebben we te maken met een aan twee zijden te gebruiken zakspeelbordje, dat naar alle

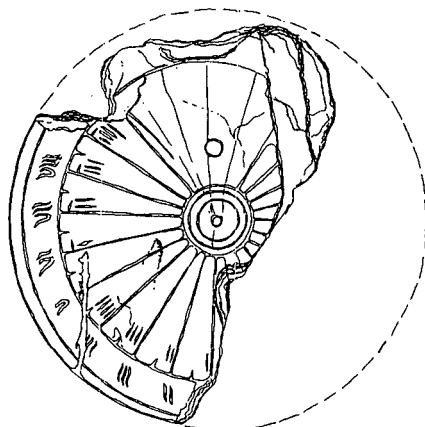
Afb. 9. Fragment van een op een lei gegraveerde paskaart met daaroverheen gekraste willekeurige letters (vindplaats: terrein 'De Hoorn', Italiaanse Zeedijk).

Afb. 10. Rechthoekig speelbordje met aan de ene kant een molenspel en aan de andere kant een damspel (vindplaats: terrein hoek Peperstraat/G.J. Henninkstraat).

Afb. 11. Rond speelbordje met aan de ene kant een molenspel en aan de andere kant een Alquerque spel (vindplaats: zuidzijde Karperkuil).

waarschijnlijk het product is van huisvlijt is. Evenals dit bij het hierboven beschreven leetje het geval was, is aan een der zijden een molenspel afgebeeld. Het minuscule speelbordje is op de gebruikelijke wijze weergegeven met drie concentrische vierkanten, waarvan de zijden in het midden verbonden zijn door dwarslijnen. Ter verfraaiing zijn in het middenveld vier eikels getekend. Ook de slordig uitwaaierende lijntjes langs de zijden van het buitenste vierkant hebben ongetwijfeld een decoratieve betekenis. De andere kant van het ronde leetje toont een vierkant, dat door drie horizontale, drie verticale en zes diagonale dubbele lijnen op regelmatige wijze is onderverdeeld in 32 driehoekige velden. Een dergelijk speelbord wordt gebruikt voor het spel Alquerque, dat door sommigen wel wordt beschouwd als de voorloper van het damspel.¹³ Evenals het molenspel zou het spel al in het oude Egypte bekend geweest zijn. In de Middeleeuwen is het door

Afb. 12. Fragment van een zonnewijzer (vindplaats: West-Friesland).

de Arabieren naar Spanje gebracht, waarna het vervolgens in de rest van Europa bekend raakte. Alquerque werd gespeeld door twee spelers, ieder met twaalf stenen. In tegenstelling tot het damspel, werden deze niet op de velden tussen de lijnen geplaatst, maar op de 25 hoek- en kruispunten van de lijnen zelf. De drie vijfpuntige sterren en de asterisk, die naast het midden van iedere zijde van het speelbord zijn getekend, moeten als decoratie worden uitgelegd.

Fragment van een zonnewijzer

Sedert 1934 bevindt zich in het Westfries Museum in Hoorn een fragment van een leistenen zonnewijzer (afb. 12). Helaas is van deze bodemvondst de precieze herkomst niet meer te achterhalen.¹⁴ Van de zonnewijzer met een doorsnede van 14,5 cm, is nog ruim de helft bewaard gebleven. Op de buitenste ring zijn in Romeinse cijfers de hele uren van 2 uur 's middags t/m 8 uur 's avonds nog zichtbaar. Oorspronkelijk was een verdeling aangebracht van 3 uur 's nachts t/m 10 uur 's avonds, te herleiden aan de hand van het aantal (deels alleen nog in aanzet zichtbare) stralen, dat voor ieder uur vanuit het centrum van de zonnewijzer duidelijk is aangebracht.¹⁵ Door middel van een kort verticaal streepje in het midden van de buitenzijde van de door de stralen begrensde segmenten, zijn tevens de halve uren aangegeven. De segmenten tussen 1 uur en 5 uur 's middags zijn voorzien van de Romeinse cijfers I t/m IIII. Ook de segmenten tussen 6 uur 's middags en 10 uur 's avonds hebben een dergelijke indeling, doch hier is boven ieder cijfer een klein horizontaal streepje aangebracht. Mogelijk zijn ook andere segmenten van een cijferindeling voorzien geweest. De betekenis van deze dagindeling is onbekend. Wellicht heeft het iets te maken gehad met de aard van het werk van de gebruikers? Midden in het grote segment tussen 10 uur 's avonds en 3 uur 's nachts bevindt zich een; een kleiner

gat is aanwezig in het midden. Naar alle waarschijnlijkheid hebben ze beide te maken met de bevestiging van de stijl, de driehoek die de schaduw afwerpt. Vergelijkbare leistenen zonnewijzers zijn ook van elders bekend. De meeste overeenkomst met het hier beschreven exemplaar vertoont een zonnewijzer met een doorsnede van 12,5 cm die tijdens het archeologisch onderzoek van het in 1431 gestichte klooster Galilea Minor bij Monnickendam werd gevonden.¹⁶ In plaats van een tweede excentrisch aangebracht gat, is in deze zonnewijzer een schuin gleufje gemaakt (overigens op een andere plaats dan bij de zonnewijzer uit het Westfries Museum). Het exemplaar uit Monnickendam dateert uit de vijftiende eeuw. Ook bij de opgraving van burcht II te Kuinre werd een leistenen zonnewijzer aangetroffen. Deze wordt gedateerd in de veertiende of vijftiende eeuw.¹⁷ Uit de gracht van het voormalige Huis te Dongen is een zonnewijzer met 12 i.p.v. 24 sectoren afkomstig, vervaardigd in de tweede helft van de vijftiende eeuw.¹⁸ Tenslotte kan een bijzonder exemplaar uit Leiden worden vermeld, afkomstig uit een beerput die werd blootgelegd bij de sloop van het voormalige Zaalbergcomplex.¹⁹ Rechts van de zonnewijzer is in de lei een toren gegraveerd. Op basis van de schrijfwijze van de cijfers wordt deze zonnewijzer geplaatst in de veertiende of vijftiende eeuw.

Elders in Nederland gevonden leitjes met ingekraste voorstellingen

Vondsten van leitjes met daarop ingekraste voorstellingen of tekstfragmenten blijken minder zeldzaam, dan men wellicht zou vermoeden. Afgezien van de hierboven genoemde zonnewijzers uit Monnickendam, Kuinre, Dongen en Leiden, leverde een klein literatuuronderzoek, dat zeker niet pretendeert, volledig te zijn, een aanzienlijk aantal voorbeelden op van leifragmenten met inkrassingen.²⁰ Daarbij dient men bovendien te bedenken dat menig exemplaar met ondiepe en vage inscripties

wellicht door de vindsters niet als bijzonder herkend zal zijn. Ongetwijfeld zal ook niet iedere vondst op dit gebied gepubliceerd zijn. Hieronder volgt een beknopte opsomming naar alfabetische volgorde van vindplaats, die dus niet pretendeert, volledig te zijn.

In Amersfoort werden bij opgravingen op de Hof, de middeleeuwse marktplaats, in een vroegere drenkplaats 10 leifragmenten met ingekraste tekstfragmenten gevonden.²¹ Eveneens op de leitjes voorkomende cirkeltjes, vierkantjes en parallelle lijntjes worden door de onderzoekers uitgelegd als mogelijke hulplijnen bij het schrijven. De teksten en tekens zijn zeer ondiep gegraveerd, fragmentarisch en ten dele door elkaar heen geschreven. Naar analogie van de hieronder beschreven leivondsten uit Lopikerkapel, wordt verondersteld dat het fragmenten betreft van leistenen wastafeltjes, voorlopers van de latere schrijfleitjes. Op grond van het gebruikte schrift moeten de fragmenten gedateerd worden in de 14e of 15e eeuw.

Een leifragment, waarop twee notenbalken zichtbaar zijn is afkomstig van een terrein aan de Zuilingstraat in Den Haag.²² Het werd gevonden in een zinkput, waarop een vermoedelijk 19e eeuwse afvoergoot uitkwam. Deze zinkput was aangelegd in een beerput, die in de 17e en het begin van de 18e eeuw in gebruik was.

In Deventer werd tijdens grondverzet een leitje ontdekt dat aan beide zijden door elkaar gekraste tekstfragmenten, losse letters, willekeurige lijnen en krabbels, en een tekening van een mijter bevatte. Het lettertype doet een datering van vóór 1600 vermoeden.²³ In het verslag van het archeologisch onderzoek naar de resten van het Huis te Dongen worden behalve de bovengenoemde zonnewijzer ook diverse dakleien met inscripties vermeld.²⁴ Helaas wordt hierover geen nadere informatie in de tekst verstrekt. Wel wordt een daklei met daarop een telling in Romeinse cijfers afgebeeld. Een interessante vondst is afkomstig

van een opgraving op het Statenplein in Dordrecht.²⁵ In de tweede helft van de dertiende en de veertiende eeuw hadden hier leerlooiers, leerbewerkers en schoenlappers hun domicilie. Tussen hun afval bevonden zich verscheidene leifragmenten met ingekrasste tekeningen, zowel figuratief als non-figuratief of met de passer gemaakt. In een enkel geval zijn ook nog letters en tekstfragmenten zichtbaar. Een aantal tekeningen betreft religieuze voorstellingen (onder meer Christus aan het kruis en het Lam Gods). Ook komen gestileerde bladmotieven en vogels voor. Vergelijkt men de afbeeldingen op de leitjes met de versieringsmotieven die voorkomen op hier gevonden dolk- en messcheden en andere stukken gedecoreerd leer, dan valt een duidelijke stilistische overeenkomst op. Bij de onderzoekers bestaat dan ook de indruk dat de leitjes ontwerp tekeningen van een of meer leerbewerkers bevatten. De opgraving van het in 1420 gestichte Kasteel van Eindhoven leverde een rond stukje leisteen op met een niet te ontcijferen ingekrasste tekst.²⁶ Vermoedelijk heeft het stuk lei een secundair gebruik gehad als speelschijfje en zo zijn ronde vorm verkregen. In Haarlem werd gedurende verscheidene jaren onderzoek gedaan naar de resten van het middeleeuwse Huis ter Kleef, dat in 1573 door de Spanjaarden was opgeblazen.²⁷ Hierbij vond men diverse leifragmenten met ingekrasste tekstfragmenten, losse letters, initialen, primitief getekende figuurtjes, rechte of decoratief gekrulde lijnen en een notenbalk. De meeste van deze leien vertoonden spijkergaten ten gevolge van een primair gebruik als daklei. Eveneens afkomstig van dakbedekking zijn de 24 leifragmenten met inscripties die tijdens grondverzet op het erf achter de Apostelhoeve in Helmond konden worden verzameld.²⁸ De leitjes bevatten vrijwel alle tellingen door middel van reeksen streepjes of cijfers. op grond van de schrijfwijze van de cijfers lijkt een datering tussen ca. 1475 en 1550 het meest aannemelijk.

Gesuggereerd is dat de tellingen mogelijk in verband kunnen worden gebracht met het beugelspel, een enigszins met kolven te vergelijken balspel. Tijdens een opgraving aan de Boerenmouw te 's-Hertogenbosch werd in een beerput met 16e eeuwse inhoud een rond leitje gevonden met ingekrasste religieuze voorstellingen.²⁹ Onder het hoofd van Christus, weergegeven zoals op de zweetdoek van Veronica, zijn de symbolen van de heiligen Agatha (tang), Catharina van Alexandrië (rad) en Barbara (toren) getekend. Uit Kampen is een leitje bekend met daarop een ingekrast tekstfragment.³⁰ De vondst heeft men aan de hand van het lettertype gedateerd omstreeks 1600. Enkele leistenen schijfjes met inkrassingen werden gevonden bij archeologisch onderzoek naar een nederzetting uit de 15e en 16e eeuw te Leenderstrijp.³¹ Met name een onderzoek naar de resten van de middeleeuwse hofstede Te Vliet in Lopikerkapel leverde een groot aantal leifragmenten met inkrassingen op.³² Ze zijn globaal te dateren tussen ca. 1325 en 1500. Behalve willekeurige krassen en lijnen, komen tekst- en notenbalkfragmenten en eenvoudige (kinder)tekeningetjes voor, die in een aantal gevallen door elkaar heen lopen. Eén tekening, waarop diverse architectuurelementen te zien zijn, is zeer precies uitgewerkt. Ooyevaar oppert in zijn in 1987 in Westerheem verschenen artikel over deze bijzondere leifragmenten enkele interessante gedachten over het gebruik ervan. Zijn suggesties zijn in latere publicaties over vergelijkbare vondsten veelal overgenomen. Omdat verscheidene leitjes afgeschuinde kanten hebben en de inkrassingen in die gevallen ook niet tot aan de rand doorlopen, wordt door hem verondersteld dat ze oorspronkelijk in een houten raamwerk waren gevat, zoals de ons bekende schrijfleitjes. Tevens bestaat het vermoeden dat deze leitjes, evenals de houten schrijftafeltjes, van een laagje was waren voorzien, waarin met een schrijfstift een tekst of tekening kon

worden gekrast. Dit vermoeden wordt met name gebaseerd op het feit dat de inkrassingen over het algemeen zeer ondiep zijn en elkaar deels overlappen. Een leitje met ingekraste letters en een 'tekening' van enkele lijntjes, dat in 1985 in Utrecht is gevonden, lijkt bij nadere bestudering een verklaarbare herkomst te hebben. Naar alle waarschijnlijkheid betreft het een fragment van een daklei, waarin de leidekker zijn naam en huismerk gekrast heeft.³³ De datering ervan is niet precies na te gaan. Tenslotte kunnen twee bijna complete schrijfleitjes worden genoemd, die werden aangetroffen tijdens een archeologisch onderzoek in een van de kelders van de zogenaamde Fraterhuizen in Zwolle, gesticht door de Broeders van het Gemene Leven in 1384.³⁴ Ze zijn voorzien van ingekraste teksten, losse woorden en letters, en deels met een passer gemaakte tekeningen. Evenals bij de leifragmenten uit Lopikerkapel zijn de inkrassingen zeer ondiep, zodat ook hier wordt verondersteld dat ze met was bestreken waren. Op grond van het erbij gevonden aardewerk moeten de leitjes gedateerd worden tussen 1384 en ca. 1450. Ze kunnen naar alle waarschijnlijkheid in verband worden gebracht met de Zwolse Latijnse School, waarvan bekend is, dat vele scholieren in het Fratercomplex gehuisvest waren.

Datering en gebruiksdoel van de leitjes

De hierboven beschreven leitjes kunnen globaal worden ingedeeld in vier groepen.

1 Schrijfleitjes, te vergelijken met onze blocnotes.

Ze werden meerdere malen achtereen gebruikt voor het maken van korte notities, concept-teksten, tekeningetjes en dergelijke. Sommige zijn duidelijk bij kinderen in gebruik geweest. De suggestie dat ze evenals de houten wastafeltjes voor gebruik van een laagje was werden voorzien, lijkt zeer aannemelijk. In een aantal gevallen zijn er aanwij-

zingen dat de leitjes in een houten rand geklemd waren. Verreweg de meeste van de hierboven genoemde exemplaren behoren tot deze groep. Te oordelen naar de aanwezige spijkergaten hebben sommige tevens een bestaan gekend als daklei (Haarlem) of als speelschijfje (Eindhoven). Ook de exemplaren van het Winston-terrein in Hoorn zijn waarschijnlijk fragmenten van (kinder)schrijfleitjes. De ons bekende voorbeelden dateren uit de veertiende t/m zestiende eeuw. Het exemplaar uit Den Haag wordt door de onderzoekers als enige in een vermoedelijk 19e eeuwse context geplaatst.

- 2 Leitjes waarvan de ingekraste voorstelling een specifiek gebruiksdoel dient. Het betreft de twee zakspeelbordjes en het fragment van een paskaart voor de zeevaart uit Hoorn, alsmede de vijf voorbeelden van leistenen zonnewijzers. De twee speelbordjes en de meeste zonnewijzers zijn door hun onbeholpen maakwijze ongetwijfeld tot de categorie 'huisvlijt' te rekenen. De paskaart en de zonnewijzer uit de collectie van het Westfries Museum lijken veeleer professioneel gemaakt te zijn. De zonnewijzers dateren uit de 14e en 15e eeuw. De overige voorwerpen zijn van 16e eeuwse oorsprong.
- 3 Leitjes met voorstellingen van louter creatieve aard.

Behalve de vondsten uit Dordrecht en 's-Hertogenbosch, behoren de Hoornse leitjes van het Jeudje en de Molsteeg tot deze groep. Behalve de Dordtse leitjes, die uit de dertiende of veertiende eeuw stammen, dienen die uit de andere twee steden in de (late) zestiende eeuw te worden geplaatst. Het exemplaar uit 's-Hertogenbosch is een object van devotie, dat de eigenaar mogelijk als een soort amulet bij zich heeft gedragen. De veronderstelling dat de tekeningen op de Dordtse leitjes hebben gediend als ontwerp voor leerdecoraties, lijkt althans voor een

aantal daarvan, zeer aannemelijk. Moeilijker is het om een goede verklaring te vinden voor de Hoornse exemplaren. Hierboven is er al op gewezen dat het leitje van de Molsteeg qua uitvoering een aantal duidelijke overeenkomsten vertoont met die van het Jeudje. Ook de datering komt in beide gevallen overeen, zodat aan een zelfde herkomst gedacht kan worden. De tekeningen op de leitjes uit Hoorn lopen tot aan de randen van de leien door, zodat niet kan worden aangenomen dat ze in een raamwerk gevat waren. Nergens zijn bovendien meerdere voorstellingen door elkaar heen getekend ten gevolge van herhaald gebruik. Voor ontwerptekeningen van bijvoorbeeld een leer- of metaalbewerker lijken de tekeningen veel te ingewikkeld en dus ongeschikt. Veeleer moet gedacht worden aan tekenoefeningen van leerlingen van dezelfde school. Hierdoor zouden tevens de ver uit elkaar gelegen vindplaatsen (zie afb. 1) eenvoudig zijn te verklaren. De driehoekige bovenkant van de leitjes van afb. 3, 4 en 5 zou simpelweg het gevolg kunnen zijn van de vorm van het basismateriaal dat toevallig voor handen was.

4. Dakleien met inscripties.
De meeste voorbeelden van deze groep zijn eenmalige inscripties (veelal tellingen) op fragmenten van dakleien, waarbij het aannemelijk is dat de inscriptie doorgaans pas zal zijn aangebracht nadat de daklei zijn oorspronkelijke functie door breuk had verloren. Het betreft de leitjes uit Helmond en een aantal uit Haarlem en Dongen. Het Utrechtse leitje vormt hierop een uitzondering. Het is naar wordt aangenomen een door de leidekker gesigioneerde daklei.

Archeologische Dienst Hoorn
Nieuwsteeg 42
1621 EE Hoorn.

Noten

- 1 Ik ben J. Maas en W. Snip zeer erkentelijk voor hun opmerkzaamheid, waardoor de bijzondere leitjes van het Jeudje, respectievelijk de terreinen aan de Molsteeg en de Italiaanse Zeedijk niet verloren zijn gegaan. Tevens is dank verschuldigd aan E. Specht voor het tijdelijk ter beschikking stellen van zijn vondst voor bestudering en documentatie.
- 2 Behalve de hieronder beschreven leitjes, werd tijdens het onderzoek van een der werkputten elders op het terrein een minuscule hoekfragmentje van een vergelijkbaar exemplaar gevonden. Aan beide zijden is een klein gedeelte van een omkadering zichtbaar, bestaande uit een dubbele lijn, waartussen een zigzag patroon is aangebracht.
- 3 Van de Walle-van der Woude 2000.
- 4 De tekeningen zijn vervaardigd door D. Mak (afb. 2-6 en 10-12) en C. Aay (afb. 1 en 7-8). De foto is van de hand van F. Gijbels.
- 5 Mogelijk zou ook een zogenaamde driespruit, oud volkssymbool van regeneratie bedoeld kunnen zijn.
- 6 Mulder, 1957.
- 7 Dit zou echter ook geïnterpreteerd kunnen worden als de primitief weergegeven linkerarm van de andere man.
- 8 Zie het artikel 'Cartografie' in de Grote Winkler Prins encyclopedie dl 5, 9e druk (1991), p. 544-550.
- 9 Schriftelijke mededeling van W.F.J. Mörzer Bruyns van het Rijksmuseum 'Nederlands Scheepvaart Museum' te Amsterdam.
- 10 Interessante voorbeelden zijn o.a. bekend uit de stad Utrecht. Zie Sarfatij 1990.
- 11 Informatie afkomstig van internet-site <http://www.archeon.nl>.
- 12 Zie het artikel 'Dammen' in de Grote Winkler Prins encyclopedie dl. 7, 9e druk (1991), p. 123-125.
- 13 Informatie afkomstig van internet-site <http://web.ukonline.co.uk/james.masters/TraditionalGames> (The online guide to traditional games. History and useful information.).
- 14 De zonnwijzer maakt deel uit van een collectie bodemvondsten uit de nalatenschap van L.A. Roozen te Hoogkarspel. Deze vondsten zijn hoofdzakelijk afkomstig uit Hoorn, maar ook uit andere Westfriese gemeenten.
- 15 De overige 4 stralen zijn slechts uiterst ondiep en slordig in de lei gekrast en lijken te behoren tot een eerste 'schets'.

- 16 Besteman en Heidinga 1975.
 17 Idem.
 18 Burm 1993.
 19 Suurmond-van Leeuwen 1981.
 20 Ik ben G. Groeneweg erkentelijk voor de nuttige tips inzake een aantal minder toegankelijke publicaties.
 21 Snieder 1994.
 22 Jacobs 1995.
 23 Bloemink 1981.
 24 Burm 1993.
 25 Hendriks 1999a en b.
 26 Arts 1992.
 27 Bottelier 1995.
 28 Goossens 1986.
 29 Nijhof en Janssen 2000.
 30 Van der Heijden 1998.
 31 Arts en Deeben 1982.
 32 Ooyevaar 1987.
 33 Smit e.a. 1986 en Van der Lof 1987.
 34 Assink 1991.

Literatuur

- Arts, N. en J. Deeben, 1982: *Opgravingen in een 15e-16e eeuwse nederzetting te Leenderstrip*. Geldrop.
 Arts, N. (red.), 1992: *Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning*. 1420-1676. Eindhoven, 97-100.
 Assink, J., 1991: Schrift grift, gepraat vergaat. Kort verslag van een archeologisch onderzoek in het 'Fraterhuis' te Zwolle. In: *Westerheem* 40, 359-362.
 Besteman, J.C. en H.A. Heidinga, 1975: *Het klooster Galilea Minor bij Monnickendam; een historisch en archeologisch onderzoek*. *Hollandse Studiën* 8, 1-130.
 Bloemink, W.J., 1981: Wie kent dit? *Westerheem* 30, 89-90.
 Bottelier, T., 1995: Glazen en metalen voorwerpen. In: *Huis ter Kleef. Het enige kasteel van Haarlem* (red. J.J. Teminck). Haarlem, 92-108.
 Burm, P., 1993: *Het Huis te Dongen. Geschiedenis en vondsten van het heerlijk huis*. Dongen, 61-64.
 Goossens, H., 1986. Apostelhuis, inscripties op leisteen. In: *De pottekijker jrg. II-1* (vereniging 'Helmont'), 22-31.
 Hendriks, J., 1999a: Van een leien dakje? In: *Dordrecht in Historisch Perspectief* 5 (bulletin van Stadsontwikkeling Dordrecht, afd. Ruimtelijk Beheer, taakgroep Monumentenzorg en Archeologie), 6-7.
 Hendriks, J., 1999b: Draken in Dordt. In: *Dordrecht in Historisch Perspectief* 5, 8-10.
 Heijden, P. van der (red.), 1998: Kort Archeologisch Nieuws. In: *Westerheem* 47, 301-303.
 Hoekstra, T.J. en B.J.M. Klück, 1990: Utrecht, archeologie en bouwhistorie in een bisschopsstad. In: *Verborgten Steden. Stadsarcheologie in Nederland* (red. H. Sarfatij). Amsterdam, 112-122.
 Jacobs, E., 1995: *Achter kerk en klooster. Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat*. (VOM-reeks 1995-2). Den Haag, 35.
 Lof, R.F.C. van der en R. de Zwarte, 1987: Reacties op artikelen uit voorgaande Kronieken. In: *Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht* 1986. In: *Maandblad Oud-Utrecht* 1987/11, 116-117.
 Mulder, T.R., 1957: Hoorns hoorn en de eenhoorn. Zegels en wapen als reflexen van stadshistorie. In: *West Frieslands Oud en Nieuw* 24, 34-51.
 Nijhof, E. en H.L. Janssen, 2000: Tekens voor heiligen. Symbolen voor de heilige Catharina, Barbara en Agatha in 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zestiende eeuw. In: *Gevonden Voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen (Rotterdam Papers 11)*. Rotterdam, 257-281.
 Ooyevaar, R.J., 1987: Van wastafel tot lei. In: *Westerheem* 36, 165-173.
 Smit, M., R. de Zwarte en M.A.G. Sengers, 1986: Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1a-1b. In: *Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht* 1985. In: *Maandblad Oud-Utrecht* 1986/11, 157-165.
 Snieder, F., 1994: Leisten met inscriptie. In: *Nering en Vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort* (red. M. Krauwer en F. Snieder). Utrecht, 101-102.
 Suurmond-van Leeuwen, H., 1981: Verslag over het jaar 1980. In: *Bodemonderzoek in Leiden. Archeologisch jaarverslag 1980*, 7-27.
 Walle-van der Woude, T.Y. van de, 2000: Negen onderzoekspotten aan het Jeudje. De Voorlopige resultaten van de opgravingen. In: *Kwartaalblad van de Vereniging Oud-Hoorn* 22, 11-15.

Kort archeologisch nieuws

Voorburg bewoond

Nieuw onderzoek doet vermoeden dat Forum Hadrianum, het huidige voorburg, na het vertrek van de Romeinen snel weer bewoond is geraakt. Tot nu toe werd aangenomen dat het stadje eeuwenlang verlaten lag. Onderzoek van opgravingsrapporten en een nieuwe datering van een gerestaureerde pot, die in een Angelsakische traditie past, heeft tot die conclusie geleid.

Voorburgse Courant,
22 maart 2001

Oude waterleiding

Bij opgravingen in Den Haag zijn de resten van een houten waterleiding uit de zestiende eeuw aangetroffen. De ruim tien meter lange pijp voerde water aan naar huizen die ooit stonden aan de Lange Gracht (nu Gedeempte Gracht). In die periode woonden er op deze plaats in Den Haag veel ambachtslieden, waaronder ook wolbewerkers. De houten buis ondergaat een conserverende behandeling en wordt daarna tentoongesteld.

Haagsche Courant,
3 april 2001

Pesser kano vaart

De proefnemingen zijn geslaagd: de kano van Pesse was wel degelijk een vaartuig. Met zoveel mogelijk authentieke werktuigen werd een reconstructie van de kano gemaakt, die vervolgens te water is gelaten. Na de doping door de kleindochters van de vinden van de Kano van Pesse heeft een ervaren kanoër er een rondje mee gevaren. Lange tijd werd gedacht dat de kano het oudste vaartuig ter wereld was, maar kortgeleden waren daar vraagtekens bij gezet vanwege de vorm van de kano: die zou niet geschikt zijn om ermee te varen. Nu is de vaarwaardigheid alsnog bevestigd.

Meppeler Courant,
13 april 2001

Boerderij in Jordaan

Het vermoeden is bevestigd: in 1200 woonden er al mensen in de Jordaan. Tijdens opgravingen zijn er sporen gevonden van een kleine vestiging uit de eerste helft van de dertiende eeuw. In die tijd stonden er enkele boerderijen. Er zijn eveneens resten van een Karthuizerklooster aangetroffen dat er in de vijftiende en zestiende eeuw stond.

Het Parool,
14 april 2001

Jachthuis van Oranjes

In twee weken is tussen de overgebleven bouwresten van het voormalig jachthuis van stadhouder Willem II en de koningstadhouder Willem III in Dieren naarstig gezocht naar nieuwe feiten en oude vondsten. De zoektocht is zeker niet zonder resultaat gebleven, een in zeer goede staat verkerende achttiende eeuwse wijnfles is het topstuk, daarnaast werden stukjes vloertegel, huishoudporselein, lakzegels, botresten, potscherven en zelfs een deurknop gevonden. Op de plaats waar de resten staan sinds het jachthuis afbrandde in 1795 vrijst straks een nieuw appartementencomplex.

Gelders Dagblad, ed. Achterhoek,
14 april 2001

Haven onder klooster

Vlakbij de Sint Jan in Den Bosch hebben archeologen enkele houten palen in de modder aangetroffen. Volgens de onderzoekers zou het om een kleine haven kunnen gaan waar de natuursteen voor de bouw van de kerk werd afgeleverd. Later is er op die plaats een klooster gebouwd, waarvan de fundamenten van de kapel ook gevonden zijn. Tijdens het onderzoek zijn er bovendien sporen aan het licht gekomen van bewoning uit de IJzertijd, onder meer veel aardewerkscherven en paalkuilen.

Brabants Dagblad, ed. 's-Hertogenbosch,
20 april 2001

Hoofd van 'grote man'

Voor het eerst is hier in Nederland het hoofd van een skelet gereconstrueerd. Al eerder onderging een veenlijk dat proces, maar dat vond in Engeland plaats. Drs. Maja d'Hollosy uit Amsterdam leerde daar de techniek die nu is toegepast op een skelet uit Bergen op Zoom. Vanwege de lengte van het skelet, ongeveer 1 meter 75, werd hij 'de grote man' genoemd. Het gaat waarschijnlijk om het lichaam van een van de huismeesters van het Sint Maartensgasthuis uit Bergen op Zoom.

BN de Stem,
21 april 2001

Walburcht in Rhenen

Op het uiterste puntje van de Utrechtse Heuvelrug liggen bij Rhenen de restanten van een walburcht, een type versterking dat in ons land verder alleen voorkomt bij Uddel (de Hunenschans) en bij Doorwerth (de

Duno). De ROB wil komend jaar een onderzoek gaan doen naar dit Rhenense bouwwerk door het graven van twee proefsleuven ter hoogte van beide ingangen door de aarden wal.

Oorspronkelijk moet het een enorme vesting zijn geweest: de dubbele omwalling had een lengte van honderden meters met daartussen een droge gracht. En hoewel de hellingen inmiddels zijn afgevlakt, is het hoogteverschil tussen binnenwal en gracht nog steeds vijf meter.

Met het onderzoek hoopt de ROB duidelijk te krijgen of de wal een houten pallsade had en ook wie het heeft gebouwd. De datering is namelijk tot op heden nog steeds niet duidelijk en varieert van de prehistorie tot de vroege middeleeuwen.

*Gelders Dagblad, ed. Betuwe,
21 april 2001*

Zilveren sieraad

In een bouwput in Eindhoven is tijdens opgravingen een klein zilveren sieraad uit de veertiende eeuw gevonden, en is daarmee gelijk het oudste sieraad van de stad. Het voorwerp, in de vorm van een fluitje met daarop een haan, werd gevonden tussen een hele serie voorwerpen uit de dertiende en veertiende eeuw, waaronder schoenen en aardewerkscherven. Het sieraad is precies hetzelfde als een exemplaar uit een verdronken dorp in de Oosterschelde. Ze zijn waarschijnlijk afkomstig uit dezelfde mal.

*Eindhovens Dagblad,
2 mei 2001*

Boven het maaveld

Archeologische kaart van Nederland

Begin juli heeft de ROB een website voor het publiek geopend over archeologische monumenten. Deze website biedt een grote hoeveelheid informatie over archeologische monumenten, perioden, archeologische landschappen en toeristische routes. Iemand die iets wil weten over de bewoners van Nederland in de Oude Steentijd of de Vroege Middeleeuwen, die begint bij de tijdwijzer. Daar wordt uitleg gegeven over archeologische perioden en staan verwijzingen naar monumenten, vindplaatsen, publicaties, musea en archeologische fiets- en wandelroutes die betrekking hebben op de geselecteerde periode. Iemand die nieuwsgierig is naar de bewoningsgeschiedenis van de eigen streek of vakantiebestemming, kan gebruik maken van de kaart. Daarop zijn alle monumenten en routes aangegeven die in deze website zijn opgenomen. Verder wordt er per gebied iets verteld over de landschappelijke kenmerken en de archeologische overblijfselen die er zijn aangetroffen.

Bezoekers die liever meteen op thema zoeken (bijvoorbeeld vuursteenmijnen, grafheuvels of waterburchten) kunnen onder de knop 'zoeken' een zoekopdracht laten uitvoeren. De website bevat een kleine honderd monumenten en vindplaatsen en ca. twintig archeologische routes. Op termijn zal dit aantal worden uitgebreid.

De website is te vinden op www.archeologienet.nl.

Muurresten in Steenberg

Tijdens het bouwrijp maken van het terrein 'De Waterlinie', zijn door Stichting Stadsarcheologie Steenberg resten aangetroffen van een oude muur. Op een diepte van zo'n halve meter kwamen over een lengte van ± 150 meter de onderste lagen van een muur tevoorschijn.

Het bouwterrein 'De Waterlinie' bevindt zich op het terrein van een voormalige tuinderij. Volgens archiefgegevens maakte het terrein van de veertiende eeuw deel uit van de verdedigingswerken van de stad en bevond zich er een wal en gracht.

De muurresten bestaan uit twee tot zes lagen bouwstenen van meerdere formaten.

Aan de voet is de muur zo'n 1,20 meter breed geweest.

De muur dateert waarschijnlijk uit de 15e eeuw. Dit is gebaseerd op gegevens van de Stichting Menno van Coehoorn, waarin melding wordt gemaakt van het tot stand komen van een omwalling tussen 1330 en 1340. De muur op de wal is later tot stand gekomen. De plaats van de muurresten komt ongeveer overeen met schetsen die over die omwalling bestaan. De bij de muurresten aangetroffen fragmenten aardewerk en de gebruikte stenen voor het bouwwerk dateren uit diezelfde tijd.

Of de functie van de muur ter verdediging van de stad is geweest, of als 'keermuur' tussen de stad en het omringende land en water, is op dit moment nog niet duidelijk. Op een afstand van zo'n acht meter uit de muurresten, zijn op meerdere plaatsen sporen aangetroffen van een oude watergang. Een proefsleuf haaks op de muurresten toonde een profiel van een gracht van zo'n tien meter breed en 2,80 meter diep. Mogelijk gaat het hier om een verdedigingsgracht. In de vulling van de watergang zijn aardewerkfragmenten aangetroffen uit de veertiende en vijftiende eeuw en verder veel zelas (resten van de zoutwinning in de twaalfde t/m veertiende eeuw). Na het afronden van het onderzoek en het completeren van de onderzoekgegevens volgt nog een eindverslag.

Glazen ringen gevraagd!

Uit een afvalkuil in het centrum van Zutphen is in een laat elfde-eeuwse context een fragment van een glazen vingerring

met 'zegel' tevoorschijn gekomen.

Glazen ringen, voor het overgrote deel gladde exemplaren, uit de periode 900 tot 1300 zijn bijna uitsluitend afkomstig uit Duitsland, Polen en Engeland. Na 1300 komen glazen ringen nauwelijks meer voor. Voorzover wij weten is de Zutphense ring de eerste uit de betrokken periode die in onze streken is gevonden. De opaakgele ring heeft een hoog soortelijk gewicht: 5:1. Dit houdt in dat het glas circa 70 gew. % loodoxide bevat.

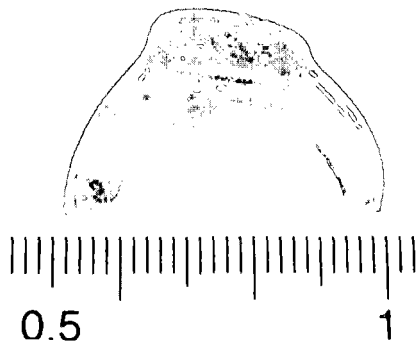
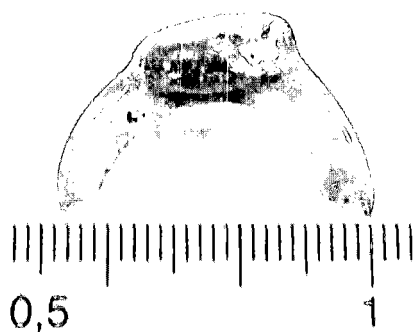
Glazen ringen worden als vingerringen beschouwd wanneer de inwendige diameter ligt tussen 1,3 centimeter en ongeveer 2,2 centimeter. Ringen met een kleinere diameter worden tot de ringkralen gerekend. Glazen vingerringen zijn al bekend uit de Oudheid. Ze komen verder voor in de La Tène-periode, de Romeinse tijd, maar ze ontbreken vrijwel helemaal tussen ongeveer 500 en 900.

Hoewel onze belangstelling vooral uitgaat naar ringen afkomstig uit de Middeleeuwen, willen we ook graag op de hoogte worden gebracht van het bestaan van glazen (vinger)ringen uit andere cultuurperiodes.

Ook zijn wij geïnteresseerd in ringen die uit andere materialen zijn gemaakt, met name git en barnsteen. Metalen vingerringen willen we echter niet in ons onderzoek betrekken!

Reacties graag naar Harold Henkes of Michel Groothedde, archeologische afdeling gemeente Zutphen, Jan Vermeerstraat 79, 7204 CL Zutphen, tel. 0575-510229, fax 0575-545491, of e-mail: m.groothedde@hi.nl.

Over de opgraving waarbij deze ring is gevonden, kan men lezen op website 'archeologie' onder www.chiczutphen.com. De opgraving vindt men onder, opgegraven en daarna 'Bakkerstraat 12'.

Expositie in Stedelijk Museum:

Zwolle ondergronds, zeven blikvangers van bijzondere archeologische vondsten:

'Zwolle ondergronds, zeven blikvangers van archeologische vondsten' heet de nieuwe permanente tentoonstelling die dezer dagen werd geopend in het Stedelijk Museum Zwolle.

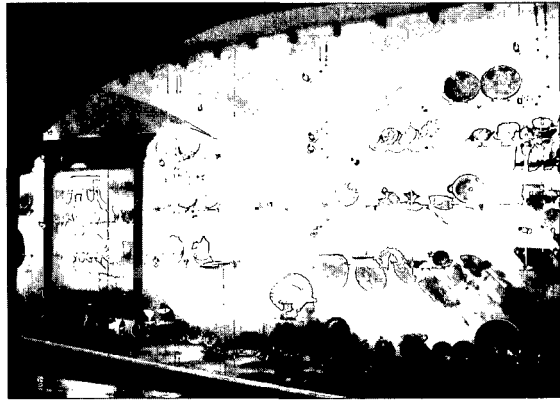
De tentoonstelling is ingericht in de kelders van het museum, de vondsten zijn afkomstig van verschillende opgravingen in Zwolle. Dagen voor de expositie werd geopend haalde gemeentearcheoloog dr. Hemmy Clevis al de hele vaderlandse pers vanwege twee zogeheten vrouwenspuiten die in een beerput werden gevonden.

Toen Clevis en zijn medewerkers de houten voorwerpen ontdekten, dachten ze eerst met een stukje sekspeelgoed te maken te hebben, maar later bleek dat de houten spuit, gemaakt in de vorm van penis, in de zeventiende eeuw door dames gebruikt werd om zich inwendig schoon te spoelen. Een soort voorbehoedsmiddel avant la lettre dus.

Clevis kwam pas met zijn vondst naar buiten tegen de tijd dat expositie bijna was ingericht. Een goed idee, want tentoonstelling (met de twee houten vrouwenspuiten als blikvangers) trekt vanaf de opening eind juni meteen al veel belangstelling.

Overigens zijn die twee houten penissen niet kenmerkend voor de tentoonstelling in zijn geheel. Clevis en zijn assistenten haalden in vrij korte tijd op verschillende plaatsen waar gebouwd werd in de stad, een enorme hoeveelheid voorwerpen en scherven uit beerputten en kelders. En niet alleen daaruit. Ook de slotgracht en het terrein van de al in de veertiende eeuw verwoeste burcht De Voorst leverden veel interessante vondsten op. Hier verzamelden de archeologen vooral veel antiek oorlogstuig, zoals loden donderbuskogels, pijlpunten en tientallen kraaienpoten. De kogels werden afgeschoten uit donder- of haakbussen.

Wapens die voor de schutter bijna net zo gevaarlijk waren als voor de vijand waarop gevraagd werd. De bussen explodeerden nogal eens. De kraaienpoten (ze werden zelfs in de Tweede Wereldoorlog nog gebruikt om ze op de weg te strooien zodat passerende Duitse legerauto's de banden lek reden) zijn zodanig gemaakt dat er altijd één scherpe punt omhoog steekt, hoe je ze ook neergooit. In de gracht werd ook een kort steek-

zwaard gevonden, een baselard. De kasteelbewoners hielden van een slok op z'n tijd, er werden althans enorm veel scherven van jacobakannen gevonden: 42 bijna complete en een grote hoeveelheid scherven.

In de beerput van het vijftiende-eeuwse gymnasium Domus Parva, ontdekten de archeologen onder meer een lederen etui met heel fijne wastafeltjes en een inktpotje. De beerput van het klooster in Windesheim was goed voor de vondst van een uit de vijftiende eeuw stammend brilmontuur, gemaakt van schildpad.

De expositie toont ook heel veel voorwerpen die vroeger gebruikt werden door de betere standen.

Hemmy Clevis: "Uit een beerput in de Luttekstraat komen twee prachtige glazen, een pasglas en een achtzijdig kelkglas met een in goudkleurige glasdraad afgezette mondrand. Dat is uniek voor Nederland. Een tweede exemplaar is bekend uit het pauselijk paleis in Avignon. Het is het glas waaruit ik met genoegen zou drinken... als het compleet geweest was."

Bij de tentoonstelling hoort een met veel illustraties verrijkt boek dat Clevis en de zijnen aan de vondsten en hun historische achtergronden hebben gewijd. Het kost twee tientjes, ziet er goed uit en de tekst is plezierig om te lezen zonder oppervlakkig te worden.

Wie de expositie wil bekijken kan dat doen van dinsdag tot en met zaterdag van 10-17 uur en op zon- feestdagen van 13-17 uur. Het museum ligt aan de Melkmarkt 41 in het hart van Zwolle.

Henk Nieuwenhuis

Overige tentoonstellingstips

Hel en Hemel - De Middeleeuwen in het Noorden, t/m 2 september 2001.
Groninger Museum, Museumeiland 1, Groningen, 050-3666555.
- Expositie over verschillende middeleeuwse thema's, gevat in een theateraal decor door inrichter/regisseur Peter Greenaway.

Antiek Glas - de kunst van het vuur, t/m 16 september 2001.
Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, Amsterdam, 020-5252556.
- Geschiedenis en ontwikkeling van het glas, van de eerste ontdekking rond 5000 v.Chr. tot en met de hoogstaande glas-kunst van de Romeinen.

Archeologie uit Den Haag in Haarlem, t/m 16 september 2001.
Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18k, Haarlem, 023-5313135.
- Hoogtepunten van archeologisch onderzoek in Den Haag, dat - op het Romeinse verleden na - ongeveer dezelfde ontwikkeling meemaakte als Haarlem.

Cuijk, een regionaal centrum in de Romeinse tijd, t/m 31 oktober 2001.
Museum Ceulcum, Castellum 1, Cuijk, 0485-322280.
- Van het Romeinse Ceulcum zijn de laatste jaren bijzondere elementen opgegraven, zoals muren van het castellum, de heerweg, stenen kelders en natuurlijk de brug over de Maas.

Opgespoord Verleden, 3 september t/m 16 januari 2002.
- Vondsten en verhalen uit de opgravingen van de Betuweroute, gevat in een soort reizende kijkdoos. De expositie reist de trein vooruit: Rotterdam/Kunsthal (t/m 18 nov), Hardinxveld-Giessendam (23-29 nov), Geldermalsen (30 nov-6 dec), Buren (7-13 dec), Kesteren/Dodewaard (14-20 dec), Nijmegen (2-16 jan).

Congrestips

International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP)
2 september 2001, Luik
Info: ulg.ac.be/prehist/uispp-home

Heilig en Profaan

3 september 2001, Rotterdam
Studiedag over laat-Middeleeuwse pelgrimsinsignes.
Info: Museum van Boymans Van Beuningen, tel. 010-4419400.

Jubileum AWN

28/29 september 2001, Haarlem
Zie het verenigingskatern.
Info: www.awn-archeologie.nl

Archeologie, geschiedenis en bouwhistorie gedurende de VOC-tijd in de Oost, de West en thuis; cultuurhistorie van de Nederlandse expansie
19 oktober 2001, Zaans Museum, Zaandam.
Info: m.bartels@zap.a2000.nl of tel. 0570-693467.

Tagung Experimentelle Archäologie

19-21 oktober 2001, Prehistorisch Openluchtmuseum, Eindhoven
Internationale bijeenkomst van experimenteel archeologen.
Info: vae.nl/tagung

SNA-Reuwendagen

8-9 november 2001, Almere
Info: sna.nl/reuwendagen

Reacties van lezers

Na Flevum nu ook Baduhenna teruggevonden?

Sommige artikelen zou je zelf geschreven willen hebben; is het niet om de inhoud, dan toch zeker vanwege het thema en de strekking. Zo'n artikel pronkte als opening van de eerste Westerheem van dit jaar, onder de titel: Baduhenna. Godin van het slagveld, van de hand van W.A. Braakman.¹ Velsersbroek, de ooit zo fraaie polder tussen duin en IJ, en inmiddels woonplaats voor duizenden, blijkt de zetel van goden uit wier naam de vermaledijde Romeinse bezetter door 'ons Germanen' in de pan is gehakt. Waarom zijn we eigenlijk niet zelf aan het schrijven van dat artikel toegekomen?

Bewondering hebben we voor het streven om door het combineren van gegevens tot een klinkende synthese te komen. Maar al te vaak blijven waarnemingen gevangen in een verslag, of komen, in een gunstig geval, niet verder dan het basisrapport. Hier nu worden de grote verbanden gelegd, en wordt, onder verduidelijking van de context, uiteindelijk 'Het Verhaal' geschreven. Bovendien wordt een waardevolle suggestie gedaan om de geschiedenis gestalte te geven door middel van de herinrichting van het landschap.

Echter, de als eerste te stellen vraag bij het in onderling verband brengen van de beschikbare gegevens gaat over de vergelijkbaarheid voor wat betreft zekerheid en achtergrond. In hoeverre kunnen - en dus mogen - de gegevens wel met elkaar in verband worden gebracht?

Een verschil in achtergronden komt reeds in het begin van het artikel naar voren wanneer, refererend aan de monumenten voor Hermann in Detmold (Dld.) en Vercingetorix te Alise-Sainte-Reine (Fr.), de vraag wordt gesteld: "Waarom hebben we in Nederland niet zo'n beeld?" Hierbij dient rekening te worden gehouden met het ongebreidelde nationalistische negentiende-eeuwse klimaat waarin de beelden tot stand zijn gekomen. Dergelijke stromingen zijn in Nederland nooit in die mate extreem geworden. De suggestie dat in Nederland geen beeld staat vanwege het gemis aan historisch besef is op zijn minst aanvechtbaar. Sterk te betwijfelen is echter de conclusie dat hier wel degelijk een heroïsche overwinning in de Romeinse Tijd is behaald. De schier permanente aanwezigheid van het Romeinse leger te Velsen 1 en ver-

volgens Velsen 2 gedurende de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr., alsmede de acties onder leiding van Gabinius en Corbulo in het Friese gebied in dezelfde periode, geven al aan dat het Romeinse leger actief bleef in onze streken en dat het, na de Friese Opstand in 28 n.Chr., bepaald niet met de staart tussen de benen is afgedropen. Sterker nog, Tacitus vermeldt² dat de Friese vorsten Verritus en Malorix naar Rome gaan, zoals voor 'royalty' gebruikelijk in die tijd, om bij keizer Nero hun verzoek in eigen persoon kracht bij te zetten. Zij wilden graag de voor militair gebruik vrijgehouden terreinen in het Friese gebied in gebruik nemen. Omdat de Romeinse invloed zoveel jaren na 28 en 47 n.Chr. nog zo sterk was dient aan de impact van de overwinning sterk te worden getwijfeld.

In dit kader is het belangrijk om de achtergrond van Tacitus te belichten. Op deze plaats kan worden volstaan met de algemeen aanvaarde conclusie dat Tacitus schreef met een onmiskenbare politieke / morele agenda in het achterhoofd. Hij zag in principe weinig goeds in het keizerlijke systeem en verlangde terug naar de Republiek. Een algemeen gevoel van 'vroeger was het beter' voert de boventoon. In dit licht moet ook zijn ophemeling van de 'primitieve, barbaarse gemeenschappen' als die van de Friezen, met al hun 'tot in deze tijd voortdurende stereotypen' worden gezien. Ook hun strijd tegen de Romeinen als een 'volkse opstand tegen de decadentie' is in dit kader van belang. Recente oorlogen hebben geleerd dat slachtofferaantallen in verslagen niet betrouwbaar zijn, hetgeen ook stof tot nadenken geeft bij de aantallen die door Tacitus worden vermeld. Bovendien leefde Tacitus tussen 55 en 115 n.Chr. en hij kan derhalve niet gelden als een ooggetuige van de Opstand der Friezen.

Met inachtneming van het bovenstaande dient ons inziens het belang van het Woud van Baduhenna in een ander licht te worden gezien. Velsersbroek vindplaats B6 is geen strijdtoneel geweest. Alleen bij Velsen 1 zijn sporen gedocumenteerd die in verband kunnen worden gebracht met de Opstand van de Friezen in 28 n.Chr. Dé indicatoren van de omvang en hevigheid van de strijd zijn de loden slingerkogels, en de menselijke resten in haven en waterputten. Alhoewel circa 520 loden slingerkogels zijn gevonden, kunnen die in zeer korte tijd

vervaardigd en weggeslingerd zijn, wat de mogelijkheid open laat dat de duur van de belegering door de Friezen zeer kort kan zijn geweest. De kogels zijn in de archeologische records terecht gekomen doordat ze onvindbaar in de bodem zijn ingeslagen. Andere wapens zijn hier niet tevoorschijn gekomen. In het havenbekken zijn slechts enkele wapens gevonden, die wellicht tussen het afval zijn geraakt, dan wel bewust zijn geofferd in het Oer-IJ. Ook het minimum aantal gesneuvelde individuen waarvan resten in het Velsense havenbekken zijn teruggevonden bedraagt slechts vijf. Het aantal waterputten met complete noodbegravingen bedraagt drie, en verder zijn nog zeven stuks menselijke resten aangetroffen waarvan de context minder duidelijk is. Het idee na het verschijnen van Bosman 1997 is steeds meer dat Velsen 1 en 2 een permanente militaire aanwezigheid te Velsen te zien hebben gegeven. Velsen 1 lijkt later te eindigen, onder andere op grond van een dendrochronologische datering van 29 n.Chr. van een funderingsplank van een toren in de verdedigingswerken.³ Aan de andere kant is het onderzoek te Velsen 2 nog zo fragmentarisch dat wat betreft de precieze datering geen uitgekristalliseerd beeld bestaat. Algemeen wordt als bezettingsperiode 40-50 n.Chr. aangenomen, recent nog ondersteund door een dendrodatum van de winter van 42 op 43 n.Chr.⁴ Het begin kan echter heel wel eerder zijn geweest. In het kader van de synthese van de proefschriften van Morel en Bosman⁵ is een precisering van de chronologie een van de recente onderzoeksvragen. De vondsten in Velsersbroek (Vindplaats B6) duiden bovenal op de aanwezigheid van een rituele plaats. De datering van alle vondsten die in een ritueel verband (offergaven) geplaatst kunnen worden dateren met ingang van de Midden IJzertijd tot en met de 3e eeuw n.Chr.⁶ Voor de huidige problematiek is van belang dat de vondsten uit de Romeinse tijd slechts voor een deel uit de periode van de forten te Velsen dateren. Hiervan kan bovendien maar een zeer gering deel worden toegeschreven aan de periode van vóór 28 n.Chr. De militaire artefacten zijn in geen enkel geval uitsluitend te identificeren als een relict van strijd. Twee andere opties liggen derhalve veel meer voor de hand dan het identificeren van Velsersbroek B6 als het strijdtoneel van 28 n.Chr. Ten eerste kunnen Romeinse militairen uit de forten van Velsen 1 en 2 de plek hebben bezocht en gebruikt als offerplaats voor hun eigen heil. Als tweede

mogelijkheid kan de locatie inheems zijn gebleven en zijn de geofferde Romeinse artefacten hetzij door ruil, hetzij in de vorm van 'pick-ups' in de Friese context geraakt (conform Vons & Bosman 1988).

De gegevens in het schema op bladzijde 7 in het artikel van Braakman, ter verduidelijking van de vraag waar het fort Flevum gelokaliseerd zou kunnen worden, zijn kennelijk direct ontleend aan Bosman 1997. Braakman heeft zich vrijwel beperkt tot het veranderen van de volgorde. Het laat eens te meer zien dat de vereenzelving van het fort Velsen 1 met Flevum sinds de publicatie van de eerste vondsten van Velsen 1 in 1974 nauwelijks een discussiepunt is, laat staan een verrassing.

De discussie waaraan wordt gerefereerd heeft zich vooral in de tijd afgespeeld dat alleen de locatie van (het te late) Velsen 2 bekend was. Nadien is steeds aangegeven dat er nauwelijks andere locaties denkbaar zijn waar dit fort gelegen kan hebben. Absolute zekerheid zal waarschijnlijk nooit worden verkregen; de omgevallen poort met de ingehakte naam is helaas niet gevonden. Dat Bakkum als de locatie van het Woud van Baduhenna niet in aanmerking zou kunnen komen vanwege de afwezigheid van drassigheid tussen die plaats en Velsen gaat voorbij aan het feit dat het duingebied in het verleden - ook in de Romeinse Tijd - een uitgesproken wetland was. Weliswaar een zeer specifiek wetland, met sterk contrasterende hoge en droge delen, maar als regel vormde het duingebied een landschap dat aan water oververzadigd was. Het bodemarchief informeert hierover frequent in de vorm van veenpakketten die gedurende de Romeinse Tijd zijn gevormd. Bij Heiloo zou 't het ontbreken van de juiste vondsten zijn dat de plaats uitsluit als locatie van de veldslag. Wat dan te denken van de vindplaats Velsersbroek B6, nauwelijks meer dan 10 jaar geleden nog onbekend? Goden zij dank bevat het bodemarchief nog volop geheimen en zijn er dagelijks fascinerende zaken te ontdekken.

Waarom we niet zelf aan het schrijven van het Baduhenna-verhaal zijn toegekomen zal inmiddels duidelijk zijn. Het met elkaar in verband brengen van gegevens die onvoldoende grond onder zich hebben laat dat niet toe. Toch verzinkt de poging van Braakman voor ons bepaald niet in het moeras (hetgeen trouwens, zoals wij lezers van Westerheem weten, helemaal niet zó'n slechte plek is om een tweede bestaan af te wachten). De route naar Baduhenna lijkt vooralsnog dus niet ontdekt. Misschien ligt de oplos-

sing er wel in dat deze route, gelijk alle andere wegen, uiteindelijk naar Rome leidt. We behoeven alleen maar op onze schreden terug te keren, ons om te draaien om vervolgens opnieuw een onbekend pad in te slaan. Zou het helpen indien we onze blik nog meer op de bodem richten? Vast!

Noten

- 1 Braakman 2001.
- 2 Annales XII, p. 53.
- 3 Bosman 1997, p. 28.
- 4 Bosman/Bosman/De Weerd 1998, p. 26.
- 5 Morel 1988 en Bosman 1997.
- 6 Bosman 1997, p. 291.

Literatuur

- Bosman, A.V.A.J., 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1, Amsterdam* (met tot moment van verschijnen een vrijwel compleet overzicht van publicaties over Romeins Velsen).
- Bosman, A.V.A.J., W.J. Bosman & M.D. de Weerd, 1998: *De Vroeg-Romeinse basis Velsen 2, Het onderzoek in het tracé van de drinkwatertransportleiding in de Zuidersecheg in september 1997*, Amsterdam.
- Braakman, W.A., 2001: Baduhenna, Godin van het slagveld, *Westerheem* 50, 2-12.
- Glasbergen, W., B.L. van Beek, M.D. de Weerd & P.Vons, 1974: Velsen-Zuid, *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 73, 42-45.
- Grant, M., 1984: *Tacitus, The Annals of Imperial Rome*, Dorset.
- Morel, J.-M.A.W., 1988, *De Vroeg-Romeinse versterking te Velsen 1, Fort en Haven*, Amsterdam.
- Vons P. en A.V.A.J. Bosman, 1988: Inheemse boeren bezochten de verlaten Romeinse versterkingen Velsen I en II, *Westerheem* 37, 1-16.

Arjen Bosman en Wim Bosman

Beste heer Schendelaar,

In de laatste *Westerheem* las ik uw (verlate) reactie op mijn briefje in *Westerheem* 2000, augustus.

Uiteraard is 1770 onzin. Dat moet zijn 1170 (elfhonderdzeventig). Ik heb die fout direct bij de redactie gemeld, maar er volgde geen rectificatie.

Kees de Jager was blij met de fout. Er schijnt in geologische kringen een richtingenstrijd te woeden die gebaseerd is op de interpretatie van de woorden FLUVIUM MARESDEOP) zie noot 52 en 53 op p. 156 in 'De Convexe Kustboog'. In dat boek zijn op p. 547 en 770 schetskaarten van Henk Schoorl afgedrukt met een 'late' datering

van het Marsdiep, terwijl men in de inleiding voor een 'vroeg' datering heeft gekozen. Het is niet het boek dat dhr. Schoorl zich had voorgesteld.

De heer Buisman van 'Duizend jaar Weer, Wind en Water' schrijft op p. 360-363 over de afbraak van het kustgebied: "De duinrug tussen Zijpe en Texel wordt - waarschijnlijk in 1170 - op 2 plaatsen doorbroken waardoor o.m. het Marsdiep en de eilanden Callantsog en Huisduinen ontstaan." Kikkert en De Jager staan dus niet alleen in hun 'theorie'. Spreken van een theorie is niet correct, wie hun boeken en hun rubriek in 'De Hoornder' leest weet dat alles is gebaseerd op bestudering van sporen in het landschap en bodemvondsten (zoals een scheepshelling op de westkant van het Hoornder Klif ± 1200-1250). Alleen uitgebreid, onbevooroordeeld bodemonderzoek met betrouwbare dateringen kan uitsluitsel geven. Helaas is het gebied waar wij het over hebben na 1170 weggeslagen, daarna deels overstoven of weer aangegroeid in andere vorm als gevolg van verhelingen van Noorderhaaksbanken. Jammer dat u niet eerder contact met mij hebt opgenomen, maar het nodig vond mij naar aanleiding van een fout belachelijk te maken. De archeologie is te interessant om zo met elkaar om te gaan.

Literatuur:

- Schoorl - De Convexe Kustboog
Buisman - Duizend jaar Weer, Wind en Water
Zagwijn - Nederland in het Holoceen
Kikkert en De Jager - Ontstaan van het Marsdiep
Kikkert en De Jager - Van het Clif tot Den Hoorn

Irene Maas, Stuartstraat 105,
1815 BR Alkmaar

Opgavingen in de gemeente Gilzen en Rijen

In *Westerheem* van juni dit jaar is bij de literatuursignaleringen op pagina 125/126 een stukje gewijd aan een publicatie van F.J.G. van der Heijden over opgravingen in de gemeente Gilzen en Rijen, waarin onder meer het onderzoek van acht graven wordt behandeld. In de grafkuilen werden de resten gevonden van merendeels jong volwassen mannen.

Lang geleden moest ik bij de geschiedenisles een scriptie maken over de tachtigjarige oorlog en wel speciaal rond de persoon van Willem de Zwijger, onze Vader des Vaderlands. De scriptie was speciaal ge-

richt op zijn vrouwen, hun bezittingen (zoewel landerijen als financiën), zijn kinderen en zijn broers zoals Lodewijk in de slag bij Heiligerlee en later Jemmingen waar Hendrik, z'n jongste broer, al bij het begin van de veldslag gesneuveld zou zijn, althans hij was totaal verdwenen, zijn stoffelijke resten zijn nimmer gevonden. Zou het dan mogelijk zijn, dat de acht geopende graven bij Gilzen Rijen de resten bevatten van Hendrik en zijn metgezellen? Deze opgraving wijst namelijk op de vangenneming van Hendrik en zijn wapen-

broeders door de Spanjaarden. Volgens mij moeten die knooppjes van onbekende herkomst herkend kunnen worden in het slot Nassau-Dillenburg. Zo kan deze prins, tevens held uit onze tachtigjarige oorlog na vermoedelijke identificatie herbegraven worden op een plaats, een held waardig.

J.P. Specht
Ypesteinerlaan 10
1851 WJ Heiloo

Literatuurbespreking

Willy Van den Bossche, *Antique Glass Bottles. Their History and evolution (1500-1850). A Comprehensive, Illustrated Guide. With a World-wide Bibliography of Glass Bottles.* Photographed by Fred Weegenaar. Antique Collector's Club, Suffolk 2001. ISBN 1 85149 337 9. 439 pag., 368 kleurenfoto's en 26 zw./w. afbeeldingen. Prijs \$ 99,50 (circa f 235,- of € 106,-).

Met zo'n titel en zo'n reeks ondertitels hebben we de inhoud van het boek al grotendeels samengevat. Toch is er voldoende aanleiding om wat extra aandacht aan deze publicatie te besteden.

Over antiek glas is, ook in ons land, al heel wat gepubliceerd. In den beginne waren het vooral de museale hoogtepunten met fraaie vormgevingen, speciale gravures of uit verre streken, die de aandacht kregen. De laatste decennia geldt dit steeds vaker ook voor het gewone gebruiksglas. De nadruk ligt daarbij op het laat- en postmiddeleeuwse drinkerei, de roemers, maigeleins, berkemeijers, de kelkglazen en het fraaie glas 'à la façon de Venise'. Het gewone flesengoed laat men toch nog vaak wat links liggen. Wel verschenen wat detailstudies over bijvoorbeeld de glaszegels op wijnflessen en komen we steeds vaker publicaties tegen, waarin flessen worden beschreven, die bij archeologisch onderzoek tevoorschijn komen. Juist dan valt het op, hoe weinig we van dat materiaal afweten. Bijvoorbeeld over de herkomst daarvan. Vrijwel consequent wordt de bekende typische Hollandse achttiende-eeuwse buikige wijnfles, zoals we die onder andere uit

VOC-wrakken kennen, aan een productiecentrum 'ergens' in Nederland toegeschreven.

Eén van de verrassingen uit het bijzonder fraaie boek van Willy Van den Bossche is, dat deze flessen, speciaal voor de Hollandse markt op tal van plaatsen in Noordwest Europa zijn gemaakt, behalve in Nederland. In met name de Angelsaksische landen verzamelt men al heel lang en heel nijver lege flessen. Daar bestaan hele verzamelingen waarbij men zich soms specialiseert in bijvoorbeeld Pepsi- of andere colaflessen, parfumflacons, bier- of wijnflessen, etc. In Nederland is dat pas veel later en wat aarzelend op gang gekomen.

De Nederlander verzamelt blijkbaar niet graag flessen. Is hij te klein behuisd, probeert hij zuinigjes zijn statiegeld terug te krijgen, of deponeert hij het leeggoed heel milieubewust in de glasbak, waarna Maltha Glasrecycling dit in haar moderne en grootste glasrecyclingplant ter wereld verwerkt tot grondstof voor glas- en glaswolindustrie. Uitgerekend Maltha (niet te verwarren met het eiland Malta, waar behalve vroege aardappeltjes ook het bekende verdrag van Valletta vandaan komt) is één van de sponsors van het boek *Antique Glass Bottles*. Het boek geeft een representatief beeld van de gewone gebruiksfles, zoals die zich tussen 1500 en 1850 in Nederland en de ons omringende landen ontwikkelde. Dat beeld wordt ons gepresenteerd op 368 bijzonder fraaie kleuren- en 26 zwart-wit foto's, waarop in totaal 737 flessen worden afgebeeld. Daarbij zijn er 156 uit Engeland, 209 uit Nederland en België, 162 uit Frankrijk en

149 uit de Duitssprekende landen.

De auteur, Belg van oorsprong en wonend in Nederland, is zelf glastechnicus van beroep. Dat verklaart niet alleen de accenten die hij in zijn boek legt, doch ook waarom wat wordt voorbijgegaan aan de bevindingen van onze stadsarcheologen. Wanneer dan al bodemvondsten worden afgebeeld, dan blijven we in het ongewisse over vindplaats en vondstomstandigheden, zonder dat dit evenwel een gemis is.

Door haar uitstraling noodt het boek uit om zelf flessen te gaan verzamelen, maar het geeft op geen enkele wijze de indruk dat schatgraverij daartoe de aangewezen weg is. Integendeel, de afgebeelde bodemvondsten steken maar dof en kleurloos af tegen het andere materiaal, dat ons helder en gekleurd tegemoet straalt.

Kleur en vorm, zoals die op de afbeeldingen zo mooi tot uitdrukking komen, zijn evenwel slechts twee aspecten die de fles kenmerken. Een ander aandachtspunt is de vorm van de ziel, de omhoog gedrukte bodem van de fles. Niet elke fles is even doorschijnend en zo zijn er nogal wat afgebeelde flessen waarvan de vorm van de ziel voor ons in het ongewisse blijft.

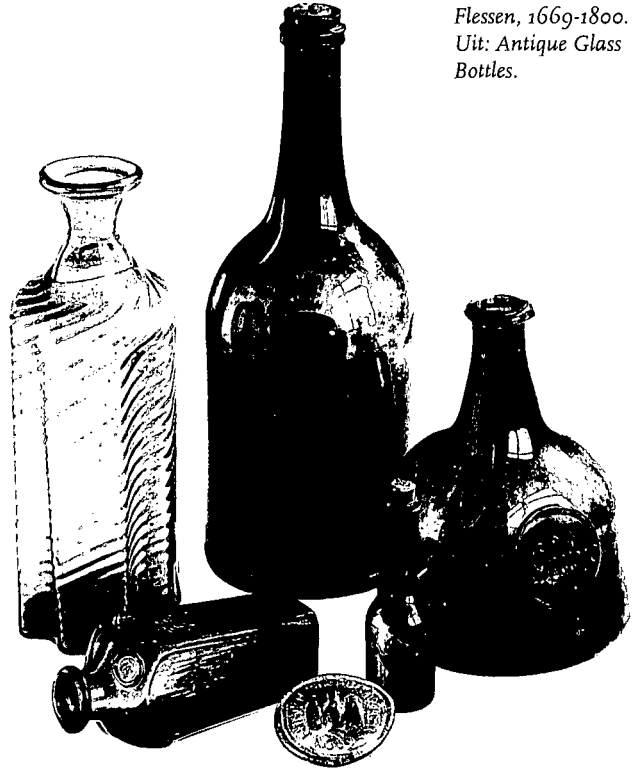
Antique Glass Bottles begint met een tijd-ladder, waar we de geschiedenis en evolutie van het glas en van de fles kunnen volgen van 1500 v.Chr. tot 1929. Na die samenvatting besteedt Van den Bossche uitgebreid aandacht aan de productietechnieken. Het boek besluit met een 1.151 tittels tellend bibliografisch overzicht.

Voor een bedrag ad f 182,- (€ 82,59, inclusief porto-kosten) kun je dit boek rechtstreeks bij de auteur proberen te bestellen: Kniplaan 3, 2251 AK Voorschoten, 071-5611688, e-mail: Wvdbossche@planet.nl

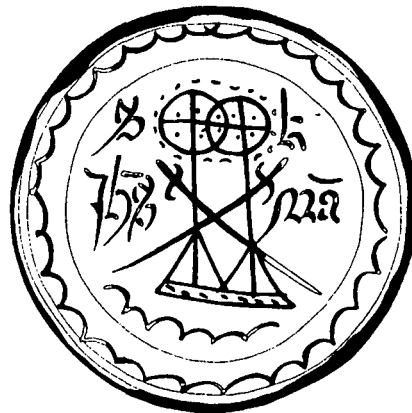
D. Kicken, A.M. Koldewij & J.R. ter Molen
(red.), *Gevonden voorwerpen / Lost and found. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam Papers XI). BOOR (Coördinatie Commissie van Advies inzake Archeologisch Onderzoek binnen het Ressort Rotterdam), Rotterdam 2000. ISBN 90802118 3 4; 360 pag.; geill.; oplage: 700. Prijs f 49,50 (€ 22,46), verzendkosten voor Nederland en België f 9,50 (€ 4,31).

Dit elfde deel uit de reeks *Rotterdam Papers* verscheen ter ere van de tachtigste verjaardag van H.J.E. van Beuningen. In de eerste vier hoofdstukken van dit

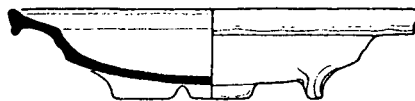
Flessen, 1669-1800.
Uit: *Antique Glass Bottles.*

boek wordt door verschillende auteurs aandacht besteed aan het leven van de Rotterdamse koopman en verzamelaar H.J.E. van Beuningen en aan zijn betekenis voor de studie van het Nederlandse pre-industriële gebruiksvoorwerp.

Schotel met symbolen
St. Catharina, Den Bosch XVI A. Uit: *Rotterdam Papers XI.*

Schotel, Werra-waar uit Hannoversch-Münden (Dtsl.), datering 1612. Uit: Rotterdam Papers XI.

De bundel bevat vervolgens een 27-tal artikelen van vrienden, die op alfabetische volgorde elk met hun specialismen (waaruit zij een onderwerp voor hun bijdrage kozen) tevens het belangstellingsgebied van de jubilaris bestrijken: het pre-industriële gebruiksvoorwerp en de (laat-)middeleeuwse insignes.

Die gebruiksvoorwerpen worden in de schijnwerpers gezet door Jan Baart (het ontstaan van het 'Hollants Porceleyn'), Jeroen P. ter Brugge (historiografie van de Jacobakannetjes), D.A.J. Dijs (tafelmesses), Geoff Egan (hoogversierde loden voorwerpen), Hans van Gangelen (slibdecoratie op aardewerk), Harold E. Henkes en Cora Laan (graveringen op alledaags 'Boheems' glaswerk uit Nederlandse en Vlaamse bodem), R.J. Holtman (IJKmerken in steengoed drinkkannen), Jos Koldewey (sier- en gebruiksvoorwerpen op een vroeg-zestiende-eeuwse Antoniusvoorstelling), Ingeborg Krueger (protestantse geloofsbelijdenis op een Siegburger Schnelle uit Amsterdam), Eddie Nijhof en Hans L. Janssen (symbolen voor de heilige Catharina, Barbara en Agatha in 's-Hertogenbosch op aardewerk uit de eerste helft van de zestiende eeuw), Sebastiaan Ostkamp (veertiende-eeuws tinalgazuur aardewerk uit de Nederlanden), J.

Speerpunt, graf Rhenen, vijfde eeuw. Uit: Rotterdam Papers XI.

Renaud (problemen met de nomenclatuur van gedraaid houten drinkgerei) en H.-G. Stephan (Werra-waar).

Het aantrekkelijke van een dergelijke bundel opstellen is, dat de auteurs daarbij de kans krijgen om hun ideeën over een heel specifiek aspect van hun gebruikelijke onderzoeksgebied te ventileren. En daar wordt dankbaar gebruik van gemaakt. Zo verschijnen er in deze bundel tal van stellingen over kleine aspecten, waar latere onderzoekers moeilijk omheen kunnen.

De laatste tien jaar verlegde de heer Van Beuningen zijn belangstellingen naar de kleine, doch fraaie lood-tinnen insignes. Naast de insignes met een religieuze achtergrond, de pelgrimsinsignes, onderscheiden we de profane insignes. Die laatste variëren van onschuldige hangertjes die aan de huidige bedelarmband niet zouden mistaan, tot insignes met raadselachtige erotische voorstellingen.

Eind 1993 verscheen het boek Heilig en profaan, 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen als deel 8 in de reeks Rotterdam Papers. Binnenkort verschijnt het vervolg daarop: Heilig en profaan 2; 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties (Rotterdam Papers XII). Ook in het thans verschenen boek Rotterdam Papers XI krijgen deze insignes ruimschoots de aandacht: Denis Bruna (reliëkborstbeelden op pelgrimstekens), Robert van Heeringen en Fred Ruchhöft (pelgrimstekens uit Saint-Nicolas-de-Port, Bari en andere Nicolaasheiligdommen), Malcolm Jones (papegaai-speldjes en Meiconografie), Herbert Sarfatij (een tinnen ruitertuigje van omstreeks 1300), Brian Spencer (in Canterbury gevonden pelgrimstekens) en J.E. Wustenhoff (middeleeuwse tinnen 'Sedes Sapientiae').

Sommige bijdragen tenslotte hebben wat minder rechtstreeks betrekking op het pre-industriële gebruiksvoorwerp of de tinnen insignes, maar bestrijken wel degelijk het interessegebied van de jubilaris:

A.A. Arkenbout (koop en gebruik van

bouwmaterialen op Voorne), Alexandra van Dongen (De levensloop van een baardman-kruik in 1533), B. Dubbe (een boedelinventaris van een Deventer kanunnik omstreeks 1518), W.A. van Es en A. Wagner (vijfde-eeuwse grafgriften op de Donderberg in Rhenen), David R.M. Gaimster (iconografie op kacheltegels), St. Vandenbergh (der-tiende-eeuwse kromstafbekroning in email uit de Brugse Sint-Salvatorskathedraal) en Annemarieke Willemsen (verzameling, herkomst en functie van loodtinnen minia-tuurtjes).

Bedevaartampul uit Champmol, vijftien-de eeuw, opgegraven in Zeeland. Uit: Rotterdam Papers XI.

Rotterdam Papers XI telt meer pagina's, meer auteurs en meer onderwerpen, dan de meeste van zijn voorgangers en is waar-schijnlijk nog meer een 'must' voor elk die geïnteresseerd is in de materiële cultuur uit de late middeleeuwen. Het is bovendien een plezier om te hebben, te lezen en .. om te kopen, want een bedrag van nog geen vijftig gulden (€ 22,46) voor een dergelijke hoeveelheid boeiende teksten mag voor niemand een probleem zijn. Rotterdam Papers XI is te bestellen bij: Bureau Oudheidkundig Bodemonderzoek van gemeentewerken Rotterdam, St.-Jobsweg 7, 3024 EH Rotterdam.

Gerrit Groeneweg

H.A. Hiddink e.a., *Archeologisch onderzoek in de Maasbroekse Blokken te Boxmeer 2, de opgravingscampagne van 1998* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 76).

De titel verraadt het al, dit rapport omvat een deel van een langduriger onderzoek. Het rapport begint dan ook met een verslag van eerder onderzoek in de Maasbroekse Blokken (RAM 64). Vervolgens wordt in vier hoofdstukken uitgebreid verslag gedaan van de campagne uit 1998. In 1997 is een 18 ha groot terrein archeologisch in kaart gebracht door evenredig over het gebied smalle proefsleuven aan te leggen. Op basis van de resultaten en de vragen van dat onderzoek is in 1998 een vervolgonderzoek uitgevoerd. De nadruk lag daarbij op nederzettingssporen uit de Midden Bronstijd, maar daarnaast werden ook resten uit het Vroeg Neolithicum, de (late) IJzertijd en de Karolingische tijd gevonden. Uit het Vroeg Neolithicum zijn een haardkuil en een omringende verspreiding van vuurstenen en natuurstenen artefacten aangetroffen. Het betreft ongemodificeerde artefacten waardoor de vindplaats enkel op

basis van een C14-datering gedateerd kon worden. De locatie wordt geïnterpreteerd als een (tijdelijke) verwerkingplaats van voedselbronnen verkregen door de jacht, visvangst of verzamelen, mede door het ontbreken van woonstructuren en aardewerk. Bij die verwerking was een belangrijke rol weggelegd voor het natuursteen (510 fragmenten) tegenover een beperktere rol voor vuursteen (113 fragmenten). Helaas wordt in het rapport weinig aandacht geschonken aan de vondstcategorie natuursteen. Daarnaast is maar een zeer beperkt deel van de vindplaats opgegraven, waardoor de interpretatie discutabel is.

De belangrijkste aandacht tijdens het onderzoek ging uit naar een aantal kuilen uit de Midden Bronstijd. In 1997 werden hier goede conserveringsomstandigheden voor botanische resten vastgesteld. Tevens werd in combinatie met het Midden Bronstijd aardewerk vuursteen aangetroffen.

Rondom de kuilen is een aantal aaneensluitende putten aangelegd. Daarbij werden in ieder geval drie huisplattegronden blootgelegd. Op basis van het vondstmateriaal (Laren-aardewerk) en C14-dateringen konden deze in de Late Midden Bronstijd worden gedateerd (ca. 1400 - 1200 v. Chr.). Typologisch en qua oriëntatie ligt dat niet voor de hand. Daarvoor wijken deze aspecten teveel af van de bekende standaarden voor huisplattegronden uit de Midden Bronstijd. Zowel de noord - zuid oriëntatie (tegen de gebruikelijke oost - west) als de geringe lengte van 9 - 12 m (tegenover lengtes van 20 m en langer) wijken af. Een van de redenen van het onderzoek was de aanwezigheid van vuursteen in enkele van de kuilen. Over het gebruik van vuursteen in de (Midden) Bronstijd is nog weinig bekend. In het rapport wordt dan ook ruim aandacht geschonken aan deze vondstcategorie. Er zijn 960 vuurstenen artefacten gevonden waarvan het merendeel

afkomstig is uit grondsporen. Een groot deel is verbrand en ruim 99% betreft onge-modificeerde artefacten. Van de geïdentificeerde artefacten zijn er echter ca. 390 ontstaan door verbranding. De wijze van vervaardiging is weinig gestandaardiseerd en de diversiteit aan gemodificeerde artefacten is beperkt. De geproduceerde afslagen werden direct gebruikt of slechts marginaal geretoucheerd. De werktuigen zijn bovendien kortstondig gebruikt en relatief snel afgedankt. De beperkte kennis van het gebruik van vuursteen in de latere fase van de Midden-Bronstijd wordt door de auteur(s) gewijd aan een fixatie van het nederzettingsonderzoek op structuren. Het gebruik van vuursteen neemt echter in de loop van de Bronstijd gestaag af. In Boxmeer is vrijwel alleen lokaal materiaal gebruikt dat voorhanden was in de grindrijke Maasterrassen. De (beperkte) vuursteenindustrie lijkt dan ook gebaseerd op de aanwezigheid van vuursteen in de directe omgeving. Er lijkt geen sprake van een bloeiende vuursteenindustrie in de Midden Bronstijd.

Tenslotte worden nog een aantal sporen uit de (late) IJzertijd, losse vondsten uit de Romeinse tijd en greppels uit de vroege Middeleeuwen (te) kort behandeld.

Het botanisch onderzoek behandelt met name de Midden Bronstijd. De aangetroffen cultuurgewassen kennen één bijzonderheid. Naast het gebruikelijke bedekte gerst, naakte gerst en erenmer zijn in een kuil graankorrels als spelt geïdentificeerd. Dit zou de vroegste speltvondst in Nederland zijn. De auteurs zijn echter voorzichtig en een nader onderzoek wordt aanbevolen.

In het hoofdstuk landschap, geologie en bodem worden in het kort het micromorfologische en het esdekonderzoek besproken. Voor een (algemene) landschappelijke, geologische en geomorfologische inkadering is, ondanks de titel, geen aandacht. Dit blijft beperkt tot een vaststelling dat het botanisch onderzoek weinig houvast biedt voor uitspraken over het toenmalig natuurlijke milieu.

In de samenvatting en synthese worden de resultaten wel in een breder cultureel kader geplaatst. De aangetroffen huisplaatsen zullen onderdeel hebben uitgemaakt van een 'zwervend' systeem zoals bekend van de zandgronden. Afgaande op de vondsten uit deze periode rondom de vindplaats is sprake van een aaneengesloten areaal van 20 ha met Midden Bronstijd bewoning. Tenslotte houden de auteurs nog een terecht pleidooi voor de vaak onderschatte archeologische potentie van het Maasterrassenlandschap. De specifieke omstandigheden vereisen echter ook eigen, alternatieve methoden. Hier geeft een verkenning door middel van proefsleuven minder inzichten dan dat op de zandgronden doet. Bredere proefsleuven waarbij de mogelijkheid moet zijn om direct een sleuf uit te breiden wordt door de auteurs voorgesteld. Het onderzoek te Boxmeer is nu (ondanks de mooie resultaten) te veel bepaald door externe factoren. Tot slot enkele algemene opmerkingen. Het rapport oogt degelijk en overzichtelijk. De behandelde onderwerpen worden uitvoerig behandeld, al blijft een aantal zaken onderbelicht. De tekeningen zijn in het algemeen duidelijk, alleen is het soms zoeken naar bepaalde putten in het overzicht liggen. Wel ontbreken er (enkele) foto's. Een laatste opmerking betreft de hoop dat er (nog) een publicatie komt waarin beide RAM-rapporten als een geheel worden gepresenteerd, zeker gezien de mooie resultaten.

Richard Jansen

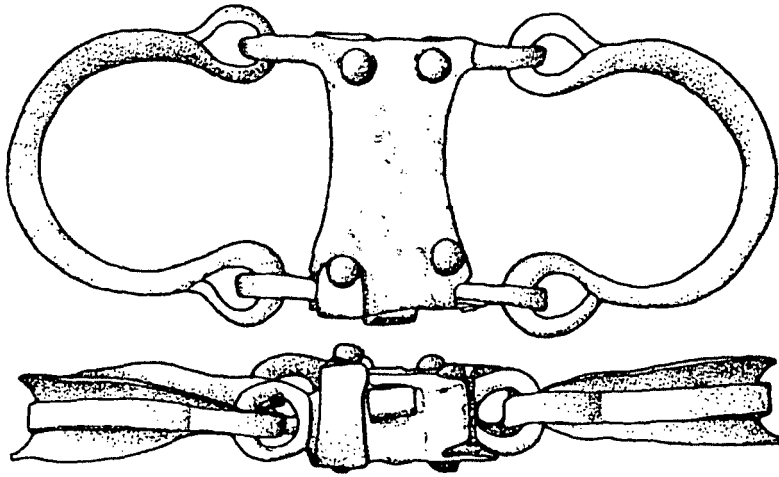
Literatuursignalement

W.K. Vos en J.J. Lanzing, *Houten-Zuid, terrein 21* (ADC Rapport 36). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten mei 2001. ISBN 90 5874 0226. 126 pag., tal van kaarten, tabellen en grafieken op A3-en A-4 formaat, illustraties in kleur.

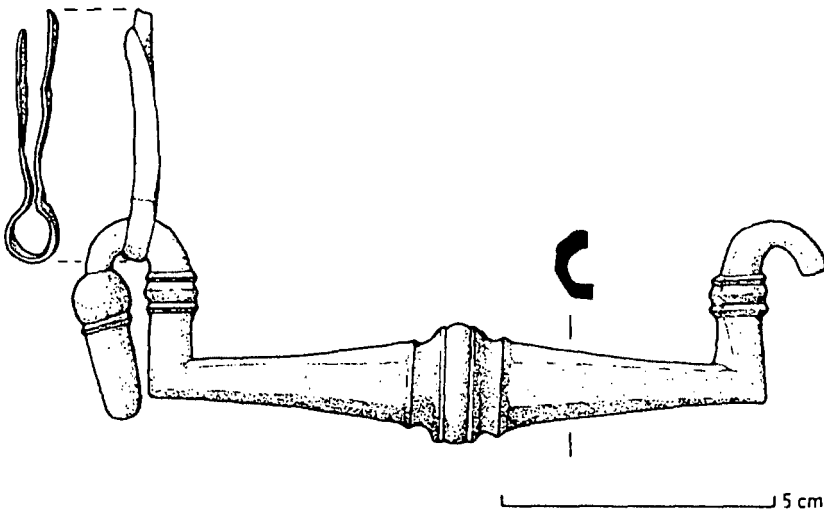
Van juni 1997 tot en met mei 1998 is een uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd op een toekomstige VINEX-locatie in Houten-Zuid in het archeologisch befaam-

de Kromme-Rijngebied. De opgraving werd aanvankelijk uitgevoerd door de ROB, later overgenomen door het ADC. Verschillende leden van de AWN verleenden hun medewerking.

Op het onderzochte 'terrein 21' was in de IJzertijd een nederzetting gevestigd, die tegen het begin van de Romeinse tijd werd verlaten. Pas op het einde van de Romeinse tijd wordt de locatie weer in gebruik genomen. Omstreeks het einde van de negende

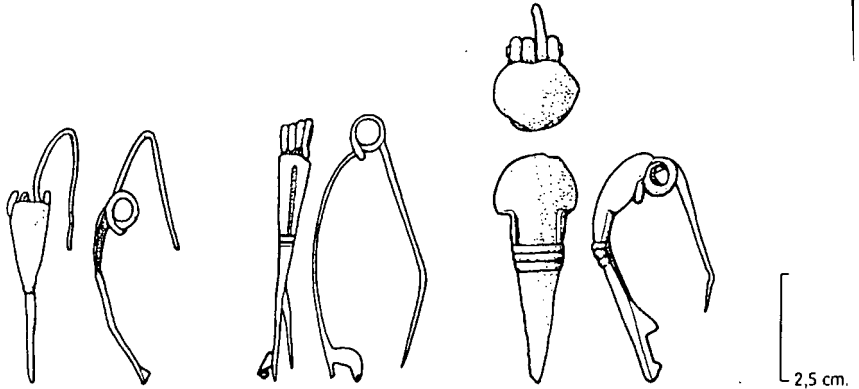

Voetboeien uit Houten-Zuid, Romeins. Uit: ADC Rapport 36.

Bronzen handvat uit Houten-Zuid, Romeins. Uit: ADC Rapport 36.

Fibulae uit Houten-Zuid. Links een zgn. *Nauheim*-fibula, Late IJzertijd. Midden en rechts twee kapfibulae, vroeg-Romeins. Uit: ADC Rapport 36.

eeuw wordt het terrein definitief verlaten. In vijf bijlagen komen enkele specifieke aspecten van het onderzoek aan bod, namelijk de fysische geografie (M. van Dinther), de archeobotanie (O. Brinkkemper en I. van Amen), de archeozoölogie (L.S. de Vries en F.J. Laarman), het aardewerk (C.G. Wiekping) en tenslotte het metaal (F.A. van der Chys en C.K. Nooijen). Opvallend is, dat veel metaalvondsten uit de vroege en midden Romeinse tijd dateren, terwijl de datering van de sporen op basis van aardewerkscherven juist aangegeven, dat gedurende die periode de bewoning ontbreekt. Datering van de beide vondstgroepen lijken niet met elkaar in overeenstemming te zijn. Een vervolgonderzoek zou dat raadsel misschien kunnen oplossen.

* * *

F.J.G. van der Heijden, met bijdragen van Simone B.C. Bloo (het aardewerk) en Laura I. Kooistra (archeobotanisch onderzoek), *Archeologisch onderzoek in de Velsbroekpolder (plandeel H), gemeente Velsen* (ADC Rapport 72). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten 2001. ISBN 90 5874 0595. 52 pag., verschillende kaarten, tabellen en grafieken op A3-formaat, illustraties in kleur.

Op een woningbouwlocatie in de Velsbroekpolder (gem. Velsen) is door het Archeologisch Diensten Centrum (ADC) een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uitgevoerd, gevolgd door een integrale opgraving van een IJzertijdvindplaats. Uit het onderzoek kwamen twee afzonderlijke bewoningsperiodes te voorschijn. De oudste fase is moeilijk te dateren, het aardewerk wijst op Late Bronstijd. Aan deze gebruiksfase worden verschillende kringgreppels toegeschreven die mogelijk

als graanopslagplaats of veekraal gediend hebben. Maar het is evenzeer mogelijk dat we te maken hebben met kringgreppels rondom grafheuvels.

De tweede fase betreft een tweeschepige boerderij uit de Late IJzertijd (150 v.Chr. - begin van onze jaartelling). Opvallend is het ontbreken van bijgebouwen, spiekers en/of waterputten, wat ook het geval was bij eerder onderzoek in de Assendelfer polder. De plattegronden in Assendelft waren echter steeds drieschepig.

* * *

Maaik M. Sier. (met verschillende bijdragen), *Een opgraving in het veen; bewoningssporen uit de Romeinse tijd. Gemeente Borsele, provincie Zeeland* (ADC Rapport 76). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten, maart 2001. ISBN 90 5874 0641. 86 pag., geïll., verschillende kaarten, tabellen en grafieken op A3-formaat, kaartbijlage. Illustraties in kleur.

* * *

In het voorjaar 1999 voerde het ADC een definitieve opgraving uit nabij Ellewoutsdijk (gem. Borsele, Zeeland) op het tracé van de noordelijke oeververbinding van de Westerscheldetunnel.

Uit booronderzoek van het Archeologisch Adviesbureau RAAP was eerder gebleken, dat zich Romeinse sporen bevonden op een kop in het Hollandveen, afgedekt met een kleilaag.

Hier stond ooit een woonstalhuis met toebehoren, gebouwd op gedraineerd bosveen nabij een veenontwateringsgeul. De vindplaats was in geringe mate aangetast door middeleeuwse moerneringsputten. De bewoning van het woonstalhuis dateert van rond of iets na het midden van de eerste

eeuw n.Chr. De weinige sporen uit de tweede eeuw wijzen niet meer op een intensieve bewoning. Dankzij de perfecte conservering van tal van vondsten en bodemsporen, de sponsoring door de Westerscheldetunnel N.V. en de onderzoeken van onder meer Marieke van Dinter (fysische geografie), Edwin Blom (sporen), Coriene G. Wiepking (aardewerk), Pauline van Rijn (coördinatie organisch vondstmateriaal en houtonderzoek), Eva A.K. Kars (natuursteen), Kirstie Hänninen (zaden) en Jacqueline F.S. Oversteegen (dierlijk botmateriaal) biedt deze publicatie een verrassende kijk op een woon- en leefsituatie in het huidige Zeeland rond het midden van de eerste eeuw.

* * *

E. Blom (met bijdragen van C.K. Nooijen, C.G. Wiepking en E.K.A. Kars), *Aanvullend Archeologisch Onderzoek Vleuterweide: Prins Hendrikweg* (ADC Rapport 79). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten, maart 2001. ISBN 90 5874 0676. 25 pag., geïll. in kl. en zw./w.

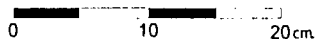
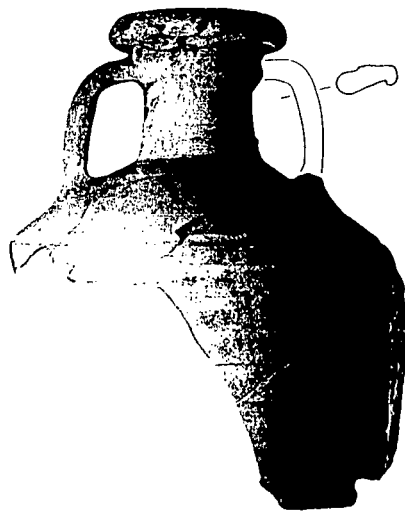
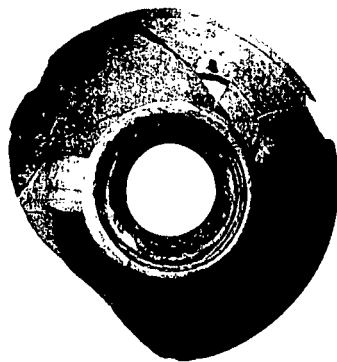
In augustus 2000 werd aan de Prins Hendrikweg in het plangebied Vleuterweide (destijds gem. Vleuten-De Meern, nu Utrecht) een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd. Ter plaatse waren eerder sporen aangetroffen van bewoning uit de (Late) IJzertijd en de (Vroege) Romeinse Tijd.

Uit het nu uitgevoerde onderzoek blijkt, dat de sporen beperkt zijn tot twee greppels met daarin enig bewoningsafval. Dit geheel wijst op de aanwezigheid van een nederzettingsterrein in de directe omgeving van het onderzoeksgebied, mogelijk onder of net ten noorden van de spoorlijn Utrecht - Amsterdam/Den Haag. De conservering van het vondstmateriaal is matig tot slecht.

* * *

A.M. Bakker, W.K. van Zijverden en W.K. Vos, *Vleuten-De Meern. Aanvullend Archeologisch Onderzoek bij de Castellumlaan* (ADC Rapport 81). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten, april 2001. ISBN 90 5874 0692. 13 pag., geïll. in kl. en zw./w.

In de nazomer van 2000 verrichtte het ADC een aanvullend archeologisch onderzoek op het voormalig bedrijventerrein aan de Castellumlaan in De Meern. Het braakliggende terrein bood de mogelijkheid om

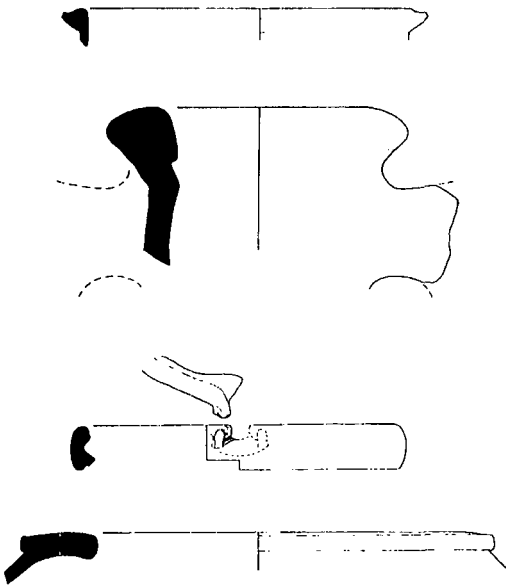
de vermoedelijke aanwezigheid van een Romeinse weg binnen de dorpskern van De Meern vast te leggen. In de werkput op deze locatie zijn geen resten van de Romeinse weg aangetroffen. Deze weg dient waarschijnlijk aanzienlijk oostelijker te worden gezocht.

* * *

F.J.G. van der Heijden & H.M. van der Velde (met een bijdrage van R. Exaltus). *Aanvullend archeologisch onderzoek Denekamp, vindplaats Tilligte*. (ADC Rapport 82). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten, mei 2001. ISBN 90 5874 0706. 21 pag., geïll. in kl. en zw./w., incl. kaart op A-3 formaat.

In opdracht van de gemeente Denekamp voerde het ADC een AAO uit ter plaatse van de te ontwikkelen woonwijk net buiten de dorpskom van Tilligte. Uit bijna alle

Romeinse stand-
amfoor uit Borsele.
Uit: ADC Rapport
76.

Gedraaid
Romeins
aardewerk uit
Ijsselstein, 1:4.
Uit: ADC
Rapport 84.

proefsleuven werd vondstmateriaal verzameld dat uit de (Late) IJzertijd tot en met de tweede eeuw n.Chr. dateerde. Grondsporen bleken echter slecht geconserveerd, ze waren in ieder geval vrijwel niet meer herkenbaar. Om die reden is afgezien van een archeologisch vervolgonderzoek.

* * *

E.E.B. Bulten (met bijdragen van S. Bloo, H. van Haaster, E.A.K. Kars, C. Nooijen, C. Wiepking en W.K. van Zijverden), *Ijsselstein Lage Dijk N 210*. (ADC Rapport 84). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten, mei 2001. ISBN 90 5874 0703. 56 pag., geïll. in kl. en zw./w., incl. 7 kaarten en tabellen op A-3 formaat.

Tijdens het archeologisch onderzoek in het tracé van de N210 in Ijsselstein (U.) zijn de resten van ten minste twee verschillende nederzettingen gevonden. Ter plaatse van de oudste nederzetting zijn de sporen van een tweetal gebouwen aangetroffen, waarschijnlijk boerderijen, die op basis van het aardewerk in de vroege IJzertijd gedateerd moeten worden. In de Romeinse Tijd is een nieuwe nederzetting gesticht. Helaas konden daarvan geen gebouwen worden gereconstrueerd. Opvallend is de vondst van een paardengraf, al is dat in die periode niet ongevoen. De opgraving was ook van belang voor de ontwikkeling van het archeologisch natuur-

steenonderzoek. Zo is bekend dat diameters van draaimolens grofweg toenemen met de tijd, maar hoe dit precies zit en waar mogelijk variaties zijn, is nog niet duidelijk. Een goed gedateerd randfragment (150-200 AD) uit Ijsselstein levert een bescheiden bijdrage aan een op te bouwen bestand van gedateerde series van diameters op grond waarvan uiteindelijk een typechronologie ontwikkeld kan worden. Op de locatie van de Romeinse nederzetting is ook een grondspoor uit de Midden Bronstijd gevonden

* * *

E. Blom (met een bijdrage over de aardewerkvondsten van S.B.C. Bloo), *Vleuterweide - Wilhelminalaan - AAO* (ADC Rapport 85). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten, mei 2001. ISBN 90 5874 0749. 25 pag., geïll. in kl. en zw./w.

In mei-augustus 2000 is op een drietal locaties in het plangebied Vleuterweide (VINEX-locatie Leidsche Rijn, voorheen gemeente Vleuten-De Meern, thans Utrecht) een aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uitgevoerd. Eén van die locaties was de Wilhelminalaan, waar eerder sporen uit de IJzertijd werden aangetroffen. Bij het onderzoek werd een deel van een woonstalboerderij uit de Vroege IJzertijd blootgelegd. De grondsporen vertoonden overeenkomsten met plattegronden uit Wijk bij Duurstede en Oss-Ussen.

* * *

A.M. Bakker (met een bijdrage van W.K. van Zijverden), *Een bouwbegeleiding aan de Lageweg in de gemeente Zeist (provincie Utrecht)* (ADC Rapport 86). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten, mei 2001. ISBN 90 5874 0757. 16 pag., kleurenafb.

Het rapport biedt in de eerste plaats een algemeen beeld van Zeist en haar naaste omgeving op grond van eerdere waarnemingen en vondsten en behandelt daarnaast de fysisch-geografische ligging en de ontwikkeling van het landschap. De opgravingsput lag, zo kon worden geconstateerd, in de restgeul van een stroomrug die vanaf circa 300 n.Chr. geheel verland was. Er zijn geen vondsten gedaan.

Nadere inlichtingen over de ADC rapporten:
info@archeologie.nl of tel. 033-2998181.

* * *

Raymond Corbey en Wil Roebroeks (eds.), *Studying Human Origins - Disciplinary History and Epistemology*. Amsterdam 2001. ISBN 90 5356 464 0, 22 x 30,5 cm, 174 pagina's, f 85,- (€ 38,57). Een interdisciplinair onderzoek naar hoe archeologische informatie kan worden geïnterpreteerd. Meer info: <http://www.aup.nl>

* * *

Johan Hendriks en Jan Koonings, *Van der stede muere; beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht*. Jaarboek 2000 van de Vereniging Oud-Dordrecht, Dordrecht 2001. ISBN 90-805497-2-X, 120 pp., 58 zw./w. afb. en tabel. Prijs (excl. verzendkosten) f 25,- (€ 11,34)

Nog voor het einde van de dertiende eeuw begon men in Dordrecht met de bouw van een stadsmuur. Een kleine nederzetting had zich een eeuw daarvoor al ontwikkeld tot een samenleving met een stedelijk karakter. De stad werd niet in één keer ommuurd: beetje bij beetje kwamen delen van de muur, poorten en torens tot stand en elk van die delen werd in de daarop volgende tijd weer aangepast, verfraaid en uiteindelijk gesloopt.

De auteurs slagen erin om dankzij intensief bronnenonderzoek de ligging en geschiedenis van die stadsmuren te ontrafelen. Zij constateren ook, dat de stadsmuren niet zozeer een defensief karakter hadden, als wel een symbolisch. De stadsmuren vormden reeds van verre het zichtbare visitekaartje van de middeleeuwse stad. De auteurs gaan in hun publicatie bovendien in op het begrip 'stad'. Het ontvangen van stadsrechten is daarvan niet het begin, maar het logische gevolg. En zo wordt weer een zet geplaatst in de al lang durende strijd tussen Dordrecht en (het thans in Noord-Brabant gelegen) Geertruidenberg over de eer de oudste Hollandse stad te zijn. Het woord is weer aan Geertruidenberg. 'Van der stede muere' biedt niet alleen een nieuw licht op de ontwikkeling van Dordrecht, maar is ook bijzonder boeiend voor al wie geïnteresseerd is in het ontstaan en de groei van een Hollandse middeleeuwse stad.

Info: het boekje is verkrijgbaar in de Dordtse boekhandel, het stadsarchief aldaar en het Dordtse archeologische centrum.

* * *

Andrew McGarva, *Country Pottery. Traditional Earthenware of Britain*. A & C

Johannes Beeks, een verwoed pijproker, begraven in de Grote Kerk te Alkmaar op 7 februari 1781, oud 38 jaar. Uit: S. Baetsen 2001.

Black (Publishers) Ltd, London 2000. ISBN 0-7136-4813-9. 128 pp., rijk geïll. in kl. en zw/w. Prijs £ 30 (€ 48,25) Eeuwenlang speelden pottenbakkers een grote rol in onze samenleving. Dat gold niet in de laatste plaats degenen die het laat- en post-middeleeuwse gebruiks aardewerk produceerden. Bij tal van opgravingen getuigen grote hoeveelheden roodbruine potscherven nog steeds daarvan. Tot in de twintigste eeuw werd ook in ons land nog op tal van plaatsen op dezelfde ambachtelijke manier loodglazuuraardewerk geproduceerd zoals dat eeuwenlang daarvoor ook al gebeurde. Langzaam verdwenen de pottenbakkerijen. Toen de bloeiperiode eenmaal voorbij was interesseerden slechts zeer weinigen zich voor de talloze potterijen, die kommervol wegwijnden. Zo verdween onopvallend ook een bron aan informatie over de achtergrond van het materiaal dat we nu zorgvuldig koesteren. Datzelfde gebeurde ook in Groot-Brittannië. Misschien wat trager, want in verval geraakte bedrijfjes bleven daar soms wat langer bewaard, waarbij sommige pottenbakkerijen tot enkele decennia na de Tweede Wereldoorlog in bedrijf bleven. Misschien verdwenen ze daar ook wat minder onopvallend, want veel kennis werd opgetekend en veel bedrijfsactiviteiten werden op de gevoelige plaat vastgelegd. Country Pottery geeft de lezer een boeiend inzicht in een zeer rijk pottenbakkersverleden. Materiaal en techniek verschilden niet zo veel met dat in ons land.

We maken in dit boek kennis met de traditionele pottenbakker, zijn werk, gereed-

schap, technieken, producten en zijn oven. Het boek is tevens bedoeld als uitnodiging aan de moderne pottenbakker om een ongemerkt verloren gegane traditie te laten herleven.

* * *

S. Baetsen, Graven in de grote Kerk. *Het fysisch-antropologisch onderzoek van de graven in de St. Laurenskerk van Alkmaar.*

Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie (RAMA) nr. 8). Gemeente Alkmaar 2001. ISBN 90-806077-2-X. Tal van zw/w ill., 125 pp. Het is inmiddels alweer bijna zes jaar geleden, dat het veldwerk van de opgravingen in de Grote Kerk of Sint Laurenskerk van Alkmaar werd beëindigd. Die opgravingen waren buitengewoon succesvol. De doelstellingen, het verzamelen van gegevens over de begrafenissen en over de eventuele resten van de kerk van vóór 1470, werden ruimschoots gehaald. Dat is voor een flink deel te danken aan de grote inzet van tientallen vrijwilligers en studenten, die soms wekenlang aaneen aan het veldwerk deelnamen. De afgelopen jaren is het stil geworden rond de uitwerking van het onderzoek, maar er is wel aan doorgewerkt. In 1999 verscheen dan het rapport over de textielvondsten onder de titel 'Goed gevonden', van de hand van stadsarcheoloog Peter Bitter.

Inmiddels is nu dus het tweede rapport gereed: Graven in de Grote kerk (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 8).

Hierin doet Steffen Baetsen verslag van een nauwgezet fysisch-antropologisch onderzoek van de skeletten ('het medisch bottenonderzoek'). Van de circa 800 opgegraven skeletten werd een 250-tal voor dat onderzoek geselecteerd.

Aan het botmateriaal kan niet alleen het geslacht en de leeftijd van de overledene worden afgeleid, maar ook een reeks van ziekten. De individuen die in de achttiende eeuw in de Grote St.-Laurenskerk ter aarde werden besteld, vormen een welvarende en een, op het gebit na, redelijk gezonde bevolkingsgroep.

Dit najaar verschijnt in een bundel van Alkmaarse Historische Reeks XI tenslotte een derde publicatie over deze kerk, namelijk over de opgegraven funderingen en over grafgebruiken.

* * *

Taco tel, *De Kapelkerk in Alkmaar.* Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie (RAMA) nr. 9. Gemeente Alkmaar 2000. ISBN 90-806077-1-1. Illustr. in zw/w, enkele in kleur, 201 pp. De binnenstad van Alkmaar telt twee boeiende middeleeuwse kerkgebouwen, de ene is de St.-Laurenskerk, de andere is de Kapelkerk. In het kader van zijn afstudeeropdracht heeft Taco een uitgebreid onderzoek ingesteld naar de bouwhistorie van de Alkmaarse kapelkerk. De daarover door hem uitgebrachte rapportage wordt in nummer 9 van de reeks 'RAMA' voor een grotere groep belangstellenden toegankelijk gemaakt. De Kapelkerk is vermoedelijk in de eerste helft van de zestiende eeuw in fases tot stand gekomen en was aanvankelijk uitgevoerd in de stijl van de Brabantse gotiek. In 1707 werd de kerk in Hollands classicistische stijl verbouwd waaraan in 1762 herstellingen in rococostijl zijn toegevoegd. In augustus gaan restauratiewerkzaamheden aan de Kapelkerk van start. Wellicht kan volgend jaar archeologisch onderzoek een duidelijker antwoord geven op de vraag naar de ouderdom van het gebouw. Info: beide publicaties (RAMA 8 en RAMA 9) zijn verkrijgbaar bij het Archeologisch Centrum C.W. Bruinvis, Oude Gracht 245, 1811 CG Alkmaar. Nadere info over RAMA 8 en 9: 072-5154115 (Archeologisch Centrum) of 5142494 (afd. Monumentenzorg & Archeologie)

* * *

Marian Diepeveen-Jansen, *People, Ideas and Goods. New Perspectives on Celtic 'Barbarians' in Western and Central Europe (500-250 BC).* Volume 7 in the Amsterdam Archaeological Studies Series. Amsterdam, 2001. ISBN 90 5356 481 0. 285 pp. Prijs: f 90,- (€40,84). Een boeiende studie over de giften in de elite-graven vanaf de Late-Hallstatt tot in de vroege La-Tène-periode, bezien vanuit hun betekenis binnen de toenmalige sociaal-maatschappelijke structuren. Het Engelstalige boek presenteert een nieuw interpretatiemodel dat gebruik maakt van een combinatie van symbolische en sociale analyses. We komen hier later nog op terug. Nadere inlichtingen: info@aup.uva.nl.

* * *

A. Tol, N. Romans, I.L. Uitdrink en F. Kortlang (red). *Twee urnenvelden in Limburg: Een verslag van opgravingen te Roermond en Sittard, 1997-1998* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, dl. 6). Amsterdam 2001, ISBN 90 5629 1173, 21 x 30 cm, 172 pagina's, f 29,50 (€ 13,39). De publicatie verscheen in de serie Zuidnederlandse Archeologische Rapporten. Deze serie is een gezamenlijk project van het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam en het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam. Met deze serie wordt beoogd om de eerste resultaten te publiceren van actuele universitaire opgravingprojecten in Zuid-Nederland. In het afgelopen decennium heeft de studie naar de urnenvelden een nieuwe vlucht genomen. Door de beide Amsterdamse universiteiten is een reeks prehistorische grafvelden opgegraven in het kader van het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis en de ontwikkeling van het cultuurlandschap in Zuid-Nederland. Anders dan in het verleden is er niet alleen aandacht voor de graf- en aardewerkvormen in de urnenvelden, maar ook voor sociale en demografische aspecten en de landschappelijke situering van de vindplaatsen. In de afgelopen jaren zijn reeds publicaties verschenen over urnenvelden op de hogere zandgronden van Zuid-Nederland. Met deze bundel wordt voor het eerst verslag gedaan van modern onderzoek naar urnenvelden in het stroomgebied van de Maas (Roermond) en in de lösszone (Sittard).

* * *

Herman Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd. Hunebedden, dolmens en menhirs in de Lage Landen*. Davidsfonds Leuven 2001. ISBN 90-5826-123-9. 197 pag., ill. In zw./w en kleur. Prijs: Bfrs. 895 (€ 22,19). Hunebedden, dolmens, menhirs en andere megalieten: iedereen kent ze uit Drenthe, Stonehenge en Bretagne. Maar ook op tal van andere plaatsen in de Lage Landen duiken ze schijnbaar lukraak in het landschap op. Ze zijn getuigen van een ver en geheimzinnig verleden. De auteur geeft niet alleen een overzicht van deze neolithische monumenten in de Lage Landen, maar doet ook een zoektocht naar de mogelijke betekenis van deze bouwwerken in het sociale en religieuze leven van onze voorouders. We komen hier later nog op terug.

* * *

Archeologie Magazine, juni-juli 2001, jrg. IX, nr. 3. Prijs jaarabonnement f 65,- (€ 29,50), losse nummers f 11,50 (€ 5,22). Het jongste nummer van *Archeologie Magazine* (voorheen *Scarabee*) staat vooral in het teken van de museale actualiteiten. Allereerst de onlangs gerealiseerde verbouwing en herinrichting van het Rijksmuseum van Oudheden aan het Rapenburg te Leiden. Na jarenlang hard werken heeft het museum een volledige metamorfose ondergaan, met nieuwe presentaties, meer expositieruimte, betere klimaatbeheersing, de Archeotheek en moderne facilitaire voorzieningen. *Archeologie Magazine* besteedt daaraan ruim aandacht. Ook de voorgeschiedenis van het museum komt daarbij aan bod, evenals een interview met zijn huidige directeur, Renée Magendans. Daarnaast besteedt het blad aandacht aan de fraaie glasexpositie, die in het Allard Pierson Museum is te zien en aan het kleine Nijmeegs Museum De Stratemarkersdoren. Het buitenland is vertegenwoordigd met België (de reconstructie van Walraversijde), India (een kritische achttiende-eeuwse VOC-dienaar), Cyprus (sporen uit het Christendom) en Italië (voettocht door Midden-Italië). Verder uiteraard tal van wetenswaardigheden in de vaste rubrieken. Info: 070-5178256. Meer info: onder andere www.rmo.nl (Rijksmuseum), www.uba.uva.nl/apm of tel. 020-5252556 (glasexpo in Allard Pierson Museum), tel. 024-3238690 (Stratemarkersdoren), tel. (0032) (0)59 702285 (Walraversijde).

Gerrit Groeneweg

* * *

Archeobrief jrg 5, nr. 18, lente 2001. In dit kwartaalblad van de SNA enkele korte, maar doorwrochte beschouwingen over Archeologie en internationale samenwerking (van Willem Willems), het Belvedereproject, het inventarisatieproject LanceWad dat de Wadden wil nomineren als Werelderfgoed en archeologie in relatie tot de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening. Daarnaast natuurlijk SNA-nieuws, boekbesprekingen en een tentoonstellingsladder.

* * *

Het Onderste Boven. Negen amateurarcheologen aan het woord. Nijmegen 2001. 40 pp, f 10,-. Verkrijgbaar bij Museum Het Valkhof te Nijmegen.

Dit boekje is uitgebracht ter gelegenheid van de opening van het Gelders Archeologisch Centrum, gehuisvest in het voormalige Museum Kam te Nijmegen. Het bevat negen kleine portretjes van Gelderse amateurarcheologen. De meesten daarvan zijn in AWN-kringen goede bekenden. Wim Tuijn bijvoorbeeld kreeg ooit de bronzen AWN-legpenning. Ook Jan Verhagen, Guus Taconis, de Wijchense vader en zoon Jansen, Gerard Heij, Herman Schepers, Joost van den Besselaar en Ben Brus verschijnen in de spotlights. Ondanks de wat afstandelijke manier van schrijven (vreemd genoeg in de vorm van interviews) geeft het een aardig beeld van de mens achter de amateurarcheoloog.

* * *

Nijmeegs Katern, jrg 15 nr. 3, juni 2001. In dit twee-en-een-half-maandelijkse periodiek van de Nijmeegse heemkundevereniging Numaga een artikel van Harry van Enckevort over de opgraving aan de Vlaamse Gas (pp. 2-9). Hier werden, tot grote verbazing van de archeologen, resten gevonden van bebouwing uit de Romeinse tijd. Twee houten kelders en paalgaten geven reden om te geloven, dat hier in de 2e eeuw een strook met smalle en lange huizen ('Striphouses' of 'Streifenhäuser') lag. Dat is heel vreemd, want deze plek ligt een behoorlijk eind buiten de muren van de stad Ulpia Noviomagus.

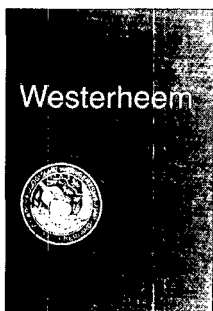
* * *

Antike Welt, Jrg. 32, nr. 3. Veel moois uit verre oorden, maar ook wel wat leuks van dichterbij; bijvoorbeeld de heropening van de afdeling IJzertijd/Romeinse tijd van het Lippische Landesmuseum Detmold, op een pilumworp afstand van het Hermannsdenkmal. Verder een artikel over Otto de Grote in Magdeburg, of beter gezegd, het hergebruik van antiek, Zuidouropees bouw materiaal in de Ottoonse tijd.

* * *

Archeologische Monumentenzorg, nieuwsbrief van de ROB, jaargang 6 nr. 1, juni 2001. Erg laat voor een eerste nummer, maar de inhoud vergoedt veel. In enkele korte artikelen krijgen we een zeer plezierige update van de activiteiten van het ROB: naast beleidsmatige en inhoudelijke zaken ook enkele tussenstandjes van langlopende projecten, zoals het project 'Reis door de Tijd' (i.s.m. Staatsbosbeheer), de HSL-route, de Maaswerken, het Romeinse Villa-project (met een reconstructie van de villa van Kerkrade) en het archeologisch informatiesysteem Archis II. Daarnaast korte NISA-verslagen over de opgegraven Hanzekogge bij Antwerpen en een scheepshelling in Medemblik. De ROB-nieuwsbrief oogt steeds professioneler en is flink op weg om onmisbaar te worden.

Paul van der Heijden

Naaldbanden

Fraai gedecoreerde naaldbanden in grijs en oranje; een sieraad voor uw boekenkast. In elke naaldband kunnen 2 jaargangen Westerheem worden opgeborgen.

De banden kosten f 12,50 (€ 5,70) per stuk, plus verzendkosten.

De verzendkosten (tot 5 kg) bedragen f 10,75 (€ 4,90).

Eén band weegt ongeveer 350 gr.

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. naaldbanden met opgave van de gewenste kleur.

Werk in uitvoering

Een plaats waar (veldwerk)activiteiten van AWN'ers kort worden besproken. Onderwerpen zijn veelal afkomstig uit periodieken van de AWN-afdelingen. Maar meldingen van de afdelingen die niet of nog niet in hun periodiek staan, zijn eveneens welkom. Voor dit nummer van Westerheem maakte ik gebruik van informatie die ik ontving t/m 1 juli. Deadline voor deze rubriek in Westerheem 2001-5: 1 september a.s. Stuur u uw periodieken/meldingen tijdig en liefst rechtstreeks naar: J. Coenraads, Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.

Grondspoor nr. 139, juni 2001 (Afd. 3 - Zaanstreek-Waterland e.o.)

In deze G. natuurlijk grote blijheid over de toekenning van de zilveren legpenning aan de afdeling, waaraan de schrijver van deze rubriek graag zijn felicitaties toevoegt. De afdeling zit nu midden in de verhuizing naar Zaandijk, alwaar de nieuwe werkruimte naar verwachting in juli wordt geopend door de wethouder van cultuur. Hoewel voorzitter Jelus Matzer zich ervan bewust is, dat het echte veldwerk de laatste tijd wat minder op de voorgrond heeft bestaan, is er veel geïnvesteerd in nuttige zaken als contacten met het basis- en voortgezet onderwijs. Deze 'open opstelling' naar buiten zal in een steeds breder kader komen te staan, iets dat de gemeente als subsidiegever ook verwacht van de AWN. Toch was er wel veldwerk. In Assendelft dook René Lute in de archieven om gegevens over huizen, de eigenaren en hun landerijen te weten te komen. Oud-voorzitter Said Mooijman zoekt ook in Drenthe naar zaken die voor de afdeling interessant zijn: hij ontdekte een krantenartikel over de vondst van een 17e/18e-eeuwse 'slee', in gebruik bij scheepswerven aan de Hoogendijk.

Ali Tromp bespreekt een tegelfragment waarop een man vanaf zijn huis de omgeving in ogenschouw neemt. Het blijkt een nieuwetijdse David te zijn die Bathseba in het vizier heeft. Verder een 18e-eeuws in Rotterdam gefabriceerd fragment waarop een niet zichtbare Jezus de handelaren verjaagt uit de tempel. Elders in G. behandelt zij een aantal beroete fragmenten die afkomstig zijn uit een in de 60'er jaren van de vorige eeuw gesloopte boerderij in Assendelft. Het gaat hier om tweekleurige ornamenttegels en paarse bijbeltegels. De

Hals van de steengoedkruik (uit Grondspoor).

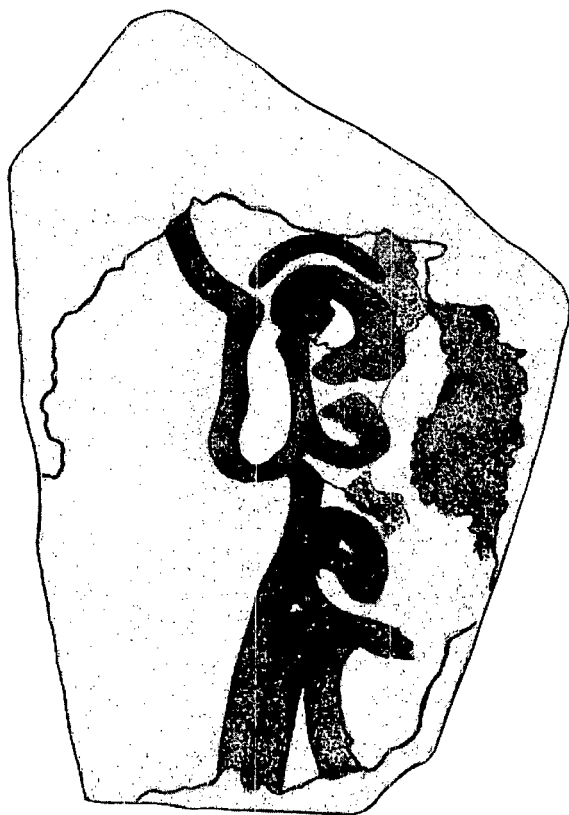
auteur vermoedt dat de afbeeldingen op de 18e-eeuwse bijbeltegels indirect zijn gebaseerd op prenten van Mattheus Merian. De (fragmenten van de) ornamenttegels maken deel uit van een groter geheel: pas bij een serie van negen zijn alle figuren te zien, daarna via kopiëren het hele patroon. Kees van Roon - Bij een afgebroken boerderij op een oud plekje in Uitgeest werd na enkele boringen een proefput gegraven die, onder 17e/18e-eeuwse en 15e/16e eeuwse lagen, steengoed, kogelpot, paffrath en vroeg-steengoed materiaal opleverde, daaronder zelfs nog een ijzertijdscherfje. René Lute verzamelde hier wat metalen voorwerpen, waaronder vooral munten uit de 17e-19e eeuw.

Het in Westerheem 2000-3 in WIU getoonde voetstuk van een pijpvaard beeldje is waarschijnlijk het onderste deel van een kinderstoel, terwijl het fragment met de Romeinse toga dateert uit de periode 1750-1825.

In Assendelft werden enkele huisjes met grote snelheid afgebroken. Toen zich even de gelegenheid voordeed, tijdens verhuiswerkzaamheden voor de nieuwe werkruimte, kon wat aardewerk uit de 16e-19e eeuw worden verzameld (vroeg majolica/vroeg

slibversierd/'faence' brandewijnkommetjes). Met de detector kwamen daar nog wat 17e-eeuwse munten bij, gevonden bij een fundering van een boerderij. Bij een oud onderzoek tijdens een uitbreiding van de Assendelftse begraafplaats vond men onder meer de voet van een steengoed kan/beker, die qua baksel doet denken aan keramiek uit het Pottland in Nedersaksen (omgeving van Duingen), terwijl de 'druiprand' voorkomt in Hessen en Keulen, daar echter niet in steengoed maar in aardewerk. Volgens de gebruikte literatuur van John Hurst werd het aardewerk in Hessen gemaakt in een tijd dat er intensieve contacten waren met o.m. het Pottland in Nedersaksen. Gerard Graas - Tijdens een onderzoekje in de nieuwbouwwijk Willis in Krommenie vond men in uit Hoorn afkomstige grond een fragment van de hals van een westerwaldkruik met daarop de naam 'AN.Alers'. Kruiken met deze naam komen voor in alle belangrijke Nederlandse steden, maar ook in Frankrijk en Engeland. Eveneens in de scheepswrakken van de Batavia en de Vergulde Draak, beide vergaan voor de westkust van Australië.

Glasfragment met hoofd, 34 mm (uit Het Profiel).

Het Profiel, juni 2001

(Afd. 5 - Amsterdam e.o.)

Redacteur Ruud Wiggers bespreekt in 2000 bij de Mariakerk (Diemen) gevonden glasfragmenten (14e/15e eeuw en later), een vervolg op zijn eerdere, ook in Westerheem (2000-1, 2-10) gepubliceerde artikel over laat-middeleeuws gebrandschilderd glas.

Elders in HP beschrijft Wiggers enkele munten, eveneens een vervolg op eerdere verslaggeving in HP. De daar toen besproken Bourgondische munt is volgens Bouke van der Veen (Koninklijk Penningkabinet) iets jonger, want deze is niet geslagen tijdens Maria van Bourgondië, maar tijdens Philips de Schone. Het is een halve groot uit 1487/88, uitgegeven in Gelderland. Aan een toen eveneens besproken Gelderse duit (17e eeuw) ontdekte Van der Veen resten van textiel: een grafgift dus? Verder komen in dit artikel aan de orde: een West-Friese (1702) en een Hollandse duit (1739), een Friese 'opgeklopte' oord (1608-1648) en nog een Friese oord (1608-1648). Hennie Visser werkte als nieuwe AWN'er enthousiast mee aan de opgravingen bij de boerderij Zeehoeve in Overdiemen en tekende in HP enkele van de 17e/18e-eeuwse vondsten.

Paul Hoogers beschrijft een archeologische verkenning te Weesp, waar funderingen en muurtjes werden aangetroffen, waarschijnlijk 18e/19e eeuws. Vanwege de voortgang van de werkzaamheden was verder alleen wat meet-, teken- en fotowerk mogelijk. Het werk aan het boek 'Diemen buyten Amsterdam, deel II' vordert zodanig dat het boek in 2002 kan uitkomen.

Zuidwesterheem nr. 28 (Afd. 10 - Zeeland)

Op 12 mei vond in Aardenburg de Tweede Zeeuwse Amateur Archeologendag plaats, georganiseerd door de SceZ Archeologie, de AWN-afdeling Zeeland en de gemeente Sluis-Aardenburg. De dag werd geopend door gedeputeerde De Kok voor Cultuur die onder meer snel actie wil om het verdronken Valkenisse zo goed mogelijk te bewaren. Na diverse lezingen kon Robbert Jan Swiers de openingshandeling verrichten van de tentoonstelling 'Uit de klei getrokken. De AWN en de amateurarcheologie in Zeeland'. Deze gaat in op de betekenis en de rol voor de Nederlandse archeologie van de amateurarcheologie in het algemeen en van de 50-jarige AWN in het bijzonder.

Uit de notulen van de Jaarvergadering blijkt dat Afd. Zeeland goed op de kleintjes

moet letten onder meer vanwege de kosten van Z. en de lagere afdracht door het HB. De provincie heeft een verzoek om subsidie nog niet gehonoreerd. Een idee om Z. via Internet aan te bieden wordt nog nader onderzocht. Elders in deze Z. alvast een artikel met globale informatie over Internet. Op uitnodiging van provinciaal archeoloog Robert van Dierendonck kan de afdeling in het vervolg op het PACZ terecht voor de lezingen. Hierna volgen in Z. enkele pagina's met krantenartikelen over Zeeuwse archeologie, veelal over het werk van AWN-afd. Zeeland. Deze maakte op 19 mei een geslaagde excursie naar Zierikzee, waar ook de reizende tentoonstelling ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de AWN werd geopend. Bij al deze bedrijvigheid was toch nog sprake van veldwerk en wel een booronderzoek op Walcheren, waar op verzoek van de provinciaal archeoloog een niet bij name genoemd perceel werd onderzocht. Hier vermoedde men een 18e-eeuwse omgrachte buitenplaats, waarvan na drie dagen zwaar boorwerk alle grachten zijn teruggevonden.

Convocaat, juni 2001 (Afd. 17 - Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland)

Evenals in 2000 organiseert de afdeling een zomeropgraving, dit keer in het groene hart van Arnhem, naast de Begeijnenmolen in het Sonsbeekpark. Naast de molen komt een ondergronds deel van het nieuwe Watermuseum, waarvoor een bouwput van 40 x 40 m nodig is. Van 9 t/m 13 juli wordt hier onder leiding van gemeentelijk archeoloog Mieke Smit eerst een deel van de hier ca. 80 cm dikke esdek laag voor laag afgegraven en gezeefd. Dit om de verschillende gebruiksperiodes van het esdek te kunnen vaststellen. Vervolgens wordt gezocht naar nog oudere sporen onder het esdek. Die zouden er heel goed kunnen zijn, want het Sonsbeekdal was in de prehistorie zeker geschikt voor landbouw.

In het najaar zal de afdeling opnieuw een ledenwerfactie houden, zo mogelijk gevolgd door een graafactiviteit. In het voorjaar van 2002 organiseert de afdeling, ook nu weer samen met Afdeling Nijmegen e.o., een cursus 'inleiding in de archeologie', speciaal bedoeld voor leden met weinig archeologische ervaring. Bestuurslid Ron Moerenhout stelde weer een leuke excursie samen voor de afdeling. In oktober bezoeken de deelnemers het eiland Pampus, Muiden, het Muiderslot en Naarden-Vesting.

Nieuwsbrief, juni 2001 (Archeologische Werkgroep Voorburg)

Ontvangst van de elektronische versie van deze nieuwsbrief leerde dat deze wijze van verzenden niet uitsluitend voordelen biedt. Dankzij de snelle en adequate reactie van de verzenders én de betrekkelijk onschuldig aard van het virus lijkt de schade beperkt. Het feit dat de recent opgewaardeerde virusscanner (McAfee) van de AWV dit virus niet ontdekte, toont nog eens weer aan dat op dit gebied grote voorzichtigheid is geboden.

Jean-Luc Marcillaud verliet na tien jaar het bestuur en werd als voorzitter opgevolgd door Bram van den Band. De overige bestuursleden van de AWV zijn Wilco de Jonge, Martin van Rijn, Robert Hirschel en Alexandra Oostdijk. De nieuwe werkruimte was nog niet helemaal klaar, maar wel zo ver dat hij in april door wethouder Rookmaker kon worden geopend. De feestelijke dag leverde zelfs nog nieuwe leden op. Leden van de AWV deden de hoogtemetingen bij een booronderzoek van RAAP op het terrein van het vroegere doveninstituut Effatha. Dit terrein ligt bovenop een deel van het beschermde Forum Hadriani. Alle hoogtes van de ingemeten boorgaten bevinden zich tussen 0,60-1,59 m +NAP. Gezien de archeologische waarde van het terrein krijgt de projectontwikkelaar hier waarschijnlijk niet al te veel speelruimte. Vervolgens in deze N. een verkorte versie van het in Westerheem (2001-2, 50-71) gepubliceerde artikel van Wilco de Jonge en Jean-Luc Marcillaud over de 'Angelsaksische' pot die in 1985 op Forum Hadriani werd gevonden. Deze pot maakt de aanwezigheid waarschijnlijk van immigranten uit Sleeswijk, nauw verwant met de bevolking in Oost-Engeland.

Martin van Rijn schrijft over vingerhoeden, veelal uit de periode 1700-1800, die de laatste jaren onder meer door de AWV vrij veel zijn gevonden. Voor zover bekend werden in Voorburg geen vingerhoeden gemaakt. Bij Huis De Werve is een booronderzoek gestart op basis waarvan wordt beslist of er proefsleuven volgen. Ook de bouw van woningen naast Westeinde 28 zal worden gevolgd. Eerder onderzoek in deze omgeving leverde interessante resultaten op.

Adressenlijst coördinatoren Landelijke Werkgroepen

Landelijke Werkgroep Steentijd (LWS)

A.W.J.M. (Ton) Kroon, Duistervoordseweg 116,
7391 CJ Twello, tel. 0571-273495.

Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW)

Voorzitter: B. (Boudewijn) Goudswaard,
Bodegraafsestraatweg 23, 2805 GK Gouda,
tel. 0182-571656.

Secretariaat: H. (Hans) Bruggeman, Roer 16,
8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Penningmeester: J. (Jan) Venema,
Grote Zijlroede 1, 8744 GG Makkum,
tel. 0515-232160.

Regiocoördinatoren

Regio Noord: Winfried Walta, De Wal 3,
9032 XE Blessum, tel. 058-2541432.

Sub regio Groningen: Otto Brinkhuizen,
Oude Adorperweg 7, 9738 TB Groningen,
tel. 050-5733263.

Regio Noordwest: vacature.

Regio Oost: Hans Bruggeman,
Roer 16, 8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Regio Zuidoost: Joost van den Besselaar,
Zoetendaalstraat 10, 5443 AM Haps,
tel. 0485-314925.

Nout Cornelissen, Pater Gymardstraat 4, 5844
AK Stevensbeek, 0485-383743.

Regio Zuidwest: Eric Weijters, Voorstraat 48,
4797 BH Willemstad (n. Br.), tel. 0168-472783.

Sub regio Zeeland: Dries van Weenen,
Tulpstraat 30, 4486 BZ Colijnsplaat,
tel. 0113-695457.

Redacteur: Louis van de Berg, Zonnebloem-
straat 32, 8012 XG Zwolle, tel. 038-422320.

AWN-lidmaatschappen

De AWN kent de volgende lidmaatschappen:

A	basislidmaatschap (men dient het basislidmaatschap zonder aftrek van kosten over te maken)	f 80,00	€ 36,40
B	studentlidmaatschap	f 48,00	€ 21,80
C	jeugdlidmaatschap	f 40,00	€ 18,20
D	geassocieerd lidmaatschap	f 41,00	€ 18,65
E	huisgenoot-lidmaatschap	f 27,50	€ 12,50
	in principe een eenmalig inschrijfgeld van	f 8,00	€ 3,65

Rechten en plichten verbonden aan het lidmaatschap

Alleen lidmaatschap A, B en C geven recht op toezending van het verenigingsblad 'Westerheem'.

Het basislidmaatschap verleent de volgende rechten:

- toezending Westerheem
- AWN-verzekering op AWN-opgravingen
- toegang tot excursies van de Afdelingen en het Hoofdbestuur
- toegang tot graafactiviteiten onder de vlag van de AWN
- toegang tot de graafkampen van de AWN
- stemrecht op de Alg. Ledenvergadering.

De rechten van het basislidmaatschap zijn ook van toepassing op het studentlidmaatschap en het jeugdlidmaatschap (14 t/m 18 jaar). Voor het huisgenootlidmaatschap geldt hetzelfde, maar zonder recht op Westerheem. Ten aanzien van het basislidmaatschap kent het geassocieerde lidmaatschap de volgende beperkingen:

- geen toezending van Westerheem en
- geen stemrecht op de Algemene Ledenvergadering
- aan het geassocieerde lidmaatschap kan geen huisgenootlidmaatschap verbonden worden (wat wel mogelijk is bij het basislidmaatschap).

Het geassocieerde lidmaatschap staat open voor allen die lid zijn van een zusterorganisatie (Historische Kringen, Oudheidskamers, etc.) met een geldig basislidmaatschap.

Nadere informatie over de lidmaatschappen kan verkregen worden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam. Opzeggen voor 1 december: een bevestiging wordt niet toegezonden.

Zij die zich voor het studentlidmaatschap of geassocieerde lidmaatschap aanmelden, dienen bij hun aanmelding een kopie te voegen van hun geldige studentenkaart of het lidmaatschap van de aangesloten zusterorganisatie.

Adressenlijst hoofdbestuur en afdelingssecretariaten van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland

Hoofdbestuur

Alg. voorzitter: J.W. Eggink, Prinses Mariannelaan 90, 2275 BJ Voorburg, tel. 070-3860307.
Vice-voorzitter: H.H.J. Lubberding (afdelingen en regio's), Verlengde Lindelaan 53, 7391 JH Twello, tel. 0571-275706.
Alg. secretaris: S.J.S. Elzinga, Spoorlaan 33, 3739 KB Hollandsche Rading, tel. 035-5771446, e-mail: elbod@dutch.nl.
Alg. penningmeester: H. van Herwijnen, Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 HD De Bilt, tel. 030-2203900. Postgiro 577808 t.n.v. AWN De Bilt.

Bestuursleden:

E.H.P. Cordfunke, Jan van Scorelpark 50, 1871 EX Schoorl, tel. 072-5092588.
J.N.M. de Groot, A. van Schendelstraat 739, 3511 MZ Utrecht, tel. 030-2322332.
Mw. M.A. Noordhoek, Parklaan 17, 3722 BC Bilthoven, tel. 030-2448672.
Mw. A.E. Oostdijk (Professionalisering), Willemstraat 9, 2275 CN Voorburg, tel. 070-3869222.
W.J.C. Nieuwenhuis, (veiligheid en verzekeringen), Lyra 60, 3328 NH Dordrecht, tel./fax 078-6186819.

Ereleden

E.H.P. Cordfunke, prof. dr. D.J.R. Modderman, P. Stuurman, mw. Verhagen, P. Vons.

Leden- en abonnementenadministratie AWN

Accountantskantoor N.L. van Dinther & Partners, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal, tel. 010-5017451 (tijdens kantooruren).

Bureau AWN

(postadres, algemene informatie en ledenservice), Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam, tel. 020-4276240, fax 020-4227910.

Secretariaten/contactpersonen Afdelingen

1. *Noord-Nederland*: B.J. ten Kate (a.i.), Hunzeweg 2, 9657 PB Nieuw Annerveen, tel. 0598-491420.
2. *Noord-Holland Noord*: M. Weesie, Grosthuisen 34, 1633 EL Avenhorn, tel. 0229-542277.
3. *Zaanstreek/Waterland*: Mw. J.E. Broeze, Overtoom 103, 1551 PG Westzaan, tel. 075-6165680.
4. *Kennemerland (Haarlem en omstreken)*: R.H. Spoor, Jan Luijkenstraat 30, 2026 AG Haarlem, tel. 023-5396199. E-mail: r.h.spoor@getronics.com.
5. *Amsterdam en omstreken*: R. Tousain, M. Yourcenarstraat 17, 1102 AJ Amsterdam ZO, tel. 020-6005179.
6. *Rijnstreek*: M. Dijkstra, Geregracht 50, 2311 PB Leiden, tel. 020-6838134.
7. *Den Haag en omstreken*: Joanneke Hees, Klikspanweg 7, kamer 16, 2324 LW Leiden, tel. 071-5760533.
8. *Helinium (Waterweg Noord)*: Secretariaat Helinium, Westlandseweg 258, 3131 HX Vlaardingseweg.
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam en omstreken)*: Windmolen 86, 2986 TL Ridderkerk, tel. 0180-431240.
10. *Zeeland*: Mw. L.C.J. Goldschmitz-Wielinga, Verdilaan 35, 4384 LB Vlissingen, tel. 0118-462142, e-mail: j.goldschmitz@net.hcc.nl
11. *Lek- en Merwestreek*: Mw. A.F. Osseweijer-van Bueren, Lindelaan 79, 3319 XJ Dordrecht.
12. *Utrecht en omstreken*: H. Doornenbal, Torontodreef 22, 3564 KR Utrecht.
13. *Naerdincklant (Hilversum en omstreken)*: Mw. E.J. Wierenga, Theresiahof 28, 1216 MJ Hilversum, tel. 035-6834875.
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort en omstreken)*: A.P. de Boer, Frans Tromplaan 22, 3871 EN Hoevelaken, tel. 033-2534729.
15. *West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard*: A. Haneveer, Achterweg 39, 4112 JD Beusichem, tel. 0345-502351.
16. *Nijmegen en omstreken*: J.J. van Daalen, Bargapark 27, 5854 HC Nieuw Bergen, tel. 0485-343456, <http://members1.chello.nl/~a.hendriks01>.
17. *Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland*: G.A. Boomsma, Bremstraat 3, 6813 EK Arnhem, tel. 026-4450360. E-mail: awnafdr7@worldonline.nl homepage: <http://awnafdr7.webpage.net>
18. *Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezoom*: G. Draaijer, Smedenstraat 120, 7411 RJ Deventer, tel. 0570-641887.
19. *Twente*: Mw. N. Otto, Lavendelhof 9, 7641 GG Wierden, tel. 0546-577284.
20. *IJsseldelta-Vechtstreek*: Mw. M. Traast-Bos, Opperswolde 32, 8325 PH Vollenhove, tel. 0527-246602.
21. *Flevoland*: W. Puyk, Postbus 2354, 8203 AJ Lelystad, tel. 0320-251242.
22. *West-Brabant*: Mw. A.M. Visser, Zomerland 17, 4761 TA Zevenbergen, tel. 0168-327096. <http://gen-www.uia.ac.be/u/overveld/archeology/awn22.html>.
23. *Archeologische Vereniging Kempen en Peelland*: C. Poelmann-Tummers, Bosbes 20, 5708 DA Helmond. e-mail: carinetummers@hotmail.com
24. *Midden-Brabant*: C.C.J.M. Cornelissen, Aalstraat 73, 5126 CR Gilze, tel. 0161-451612.

AXA verzekeraar van de AWN

Sinds 1951 zijn amateur-archeologen verenigd in de AWN.
Inmiddels is deze organisatie uitgegroeid tot de grootste in Nederland.
De leden vervullen een onmisbare functie in het archeologisch onderzoek.

AWN-leden maken geschiedenis!

Westerheem

tijdschrift voor de Nederlandse archeologie

jaargang 50 • nr. 5 • oktober 2001

1951 - 2001

50 JAAR AFW

AWN

Colofon

Westerheem is het tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN)

www.Awn-archeologie.nl

Aanmelden: Bureau AWN, Herengracht 474,
1017 CA Amsterdam

Lidmaatschap/abonnement f 80,- per jaar

Opzegging vóór 1 december; een ontvangst-
vestiging van uw opzegging wordt niet toegezonden

Redactie

- Paul van der Heijden (hoofdredacteur),
Javastraat 77, 6524 LX Nijmegen.
E-mail: ulpia@xs4all.nl
- Henk Nieuwenhuis (eindredacteur),
Het Erf 30, 8102 KD Raalte.
E-mail: HJ.Nieuwenhuis@worldonline.nl
- Gerrit Groeneweg (redacteur literatuurrubrieken),
Van Swietenlaan 12, 4624 VW Bergen op Zoom.
E-mail: groenweg@home.nl
- Jan Coenraads (redacteur Werk in uitvoering),
Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.
- Tim de Ridder, Lambertushof 26, 2311 KP Leiden.
E-mail: t.de.ridder@vlaardingen.nl

Redactieraad

J.C. Besteman, J. de Cock-Buurman, H. Groenendijk, R.C.G.M. Lauwerier, H. Stoepker, L.B.M. Verhart.

Sluitingsdata kopij

1 december, 1 februari, 1 april, 1 juni, 1 augustus en 1 oktober. Aanwijzingen voor auteurs zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de hoofdredacteur. Artikelen dienen op diskette te worden aangeleverd. Voor inlichtingen over advertenties wende men zich tot de eindredacteur. Advertentietarieven: kwart pagina: f 250,-, halve pagina: f 500,-, hele pagina: f 900,-, insteekfolder: f 900,-.

© AWN 2001. Overname van artikelen en illustraties is slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Ontwerp omslag: Adriaan Gijsbrechts
Grafisch Ontwerp, Nijmegen

Druk: Ovimes Grafische Bedrijven, Deventer

ISSN 0166-4301

Wij verzoeken u adresveranderingen door te geven aan de leden- en abonnementenadministratie AWN, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal. Alleen zo bent u gegarandeerd van de toezending van Westerheem.

Inhoud

jaargang 50 no. 5, oktober 2001

Redactioneel 189

Wim Otemann

Een nieuwe fruitloods op de Loohof ... 190

E.M. Theunissen & R.S. Hulst

Zijderveld: bijzondere overblijfselen van een boerenbestaan van 3500 jaar geleden 195

Herman Lubberding

Vollerkuipen bij de vaalt
Een onderzoek naar ingegraven
kuipen in de binnenstad van
Deventer 207

Kort archeologisch nieuws 211

Literatuurrubrieken 215

Wie kent dit? 228

Reacties van lezers 230

Werk in uitvoering 231

Adressenlijst en AWN-
lidmaatschappen 236

Op het omslag: De plattegrond van de woonstalboerderij waardoor heen een kavelsloot is gegraven (midden). Een doorsnede van een actief en een passief riviersysteem (links). Mei 1965: leden van de AWN-werkgroep 'Lek- en Merwestreek' (onder). Zie artikel pag. 195 e.v.

Redactioneel

In Assendelft blijkt het niet mogelijk de werkzaamheden bij een boerderij archeologisch te begeleiden, zelfs niet terwijl bekend is dat onder deze boerderij funderingen van het 'Huis van Assendelft' aanwezig zijn. AWN'ers kunnen nog wat storthopen bekijken. In Voorburg vinden werkzaamheden rond een speeltuintje, gelegen op de Romeinse stad Forum Hadriani, on-aangekondigd en op een andere wijze plaats. AWN'ers kunnen nog wat materiaal oprapen dat toevallig aan de oppervlakte is blijven liggen.

In Alblasserdam is het mogelijk dat een terrein van hoge archeologische waarde wordt volgebouwd zonder dat er gelegenheid is een en ander archeologisch te begeleiden.

In de Polder Nieuwland bij Papendrecht begint men zonder waarschuwing met grondverzet. Met grote moeite verzamelen AWN'ers nog wat gegevens.

In Wijchen wordt een belangrijk deel van een merovingisch grafveld vernield. AWN'ers verzamelen nog zoveel mogelijk vondsten die vooral illustreren wat verloren ging.

Bij Someren gaat tijdens ontgrondingen archeologisch gezien veel mis en dat nog wel terwijl de bescherming van het bodemarchief min of meer voorop stond.

Het bovenstaande trieste lijstje is verzameld uit één aflevering van mijn rubriek Werk In Uitvoering. Ik geef onmiddellijk toe, dat juist deze WIU iets omvangrijker was dan gemiddeld, maar toch... al nalezend schrok ik er wel van.

Het is toch een bedroevende zaak: ondanks Belvédère, Malta, SNA, ROB, provinciaal respectievelijk gemeentelijk beleid en maaivelden vol met afspraken op vele niveaus, gebeuren deze dingen nog steeds in onze zo verlichte tijd. En dat op een aanzienlijk grotere schaal dan archeologie minnenden lief is.

Ach, we zullen het nooit helemaal precies krijgen zoals we het wensen, ook niet op het archeologisch vlak. Laten we vooral ook niet vergeten, dat er gelukkig heel veel goed gaat, dikwijls heel goed zelfs. Maar laten we evenmin vergeten niet te veel aan calculerende instanties en onze dikwijls al evenzeer calculerende medeburger over te laten. Anders vrees ik dat we nog lange tijd ontsporingen, zoals hierboven gememoreerd, kunnen waarnemen.

Goed dat er al vijftig jaar AWN'ers zijn, die niet alleen de vinger aan de archeologische pols houden, maar die pols ook steeds beter en sneller weten te vinden!

Jan Coenraads

Een nieuwe fruitloods op de Loohof

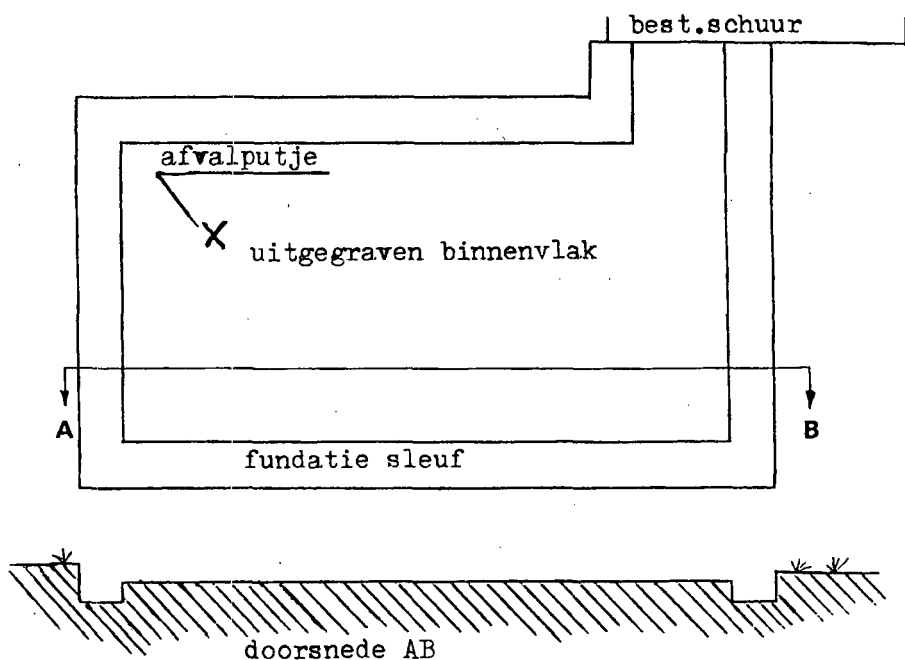
Wim Otemann

Met haar prachtige ligging in het buitengebied, het riviertje de Linge een twintigtal meters verwijderd van de staldeuren, is boerderij de Loohof voor elke voorbijganger een lust voor het oog. De boerderij maakt deel uit van de buurtschap Flieren, gemeente Gendt (Gelderland), en ligt op een hoge oeverwal omgeven door sloten. Het zijn restanten van oude rivierdoorbraken. De Historische Kring Gente heeft op dit terrein diverse veldverkenningen uitgevoerd.¹ Zo is vast komen staan dat de bewoning van dit perceel zich uitstrekt van de Vroege IJzertijd tot en met de Late Middeleeuwen. De uitzondering wordt gevormd door de Merovingische periode (400-750). Sporen hiervan ontbreken op de Loohof. In 1982 is de grond rondom de boerderij op de monumentenlijst geplaatst, wat enigszins een schaduw werpt op het nu volgende verhaal. Hoe dan ook, de bouw van een nieuwe

fruitloods ter plaatse heeft opnieuw archeologische vondsten aan het licht gebracht. Hoewel deze het bestaande beeld met betrekking tot de bewoning van het Loohof-terrein krachtig bevestigen, zijn ze interessant genoeg om er wat dieper op in te gaan.

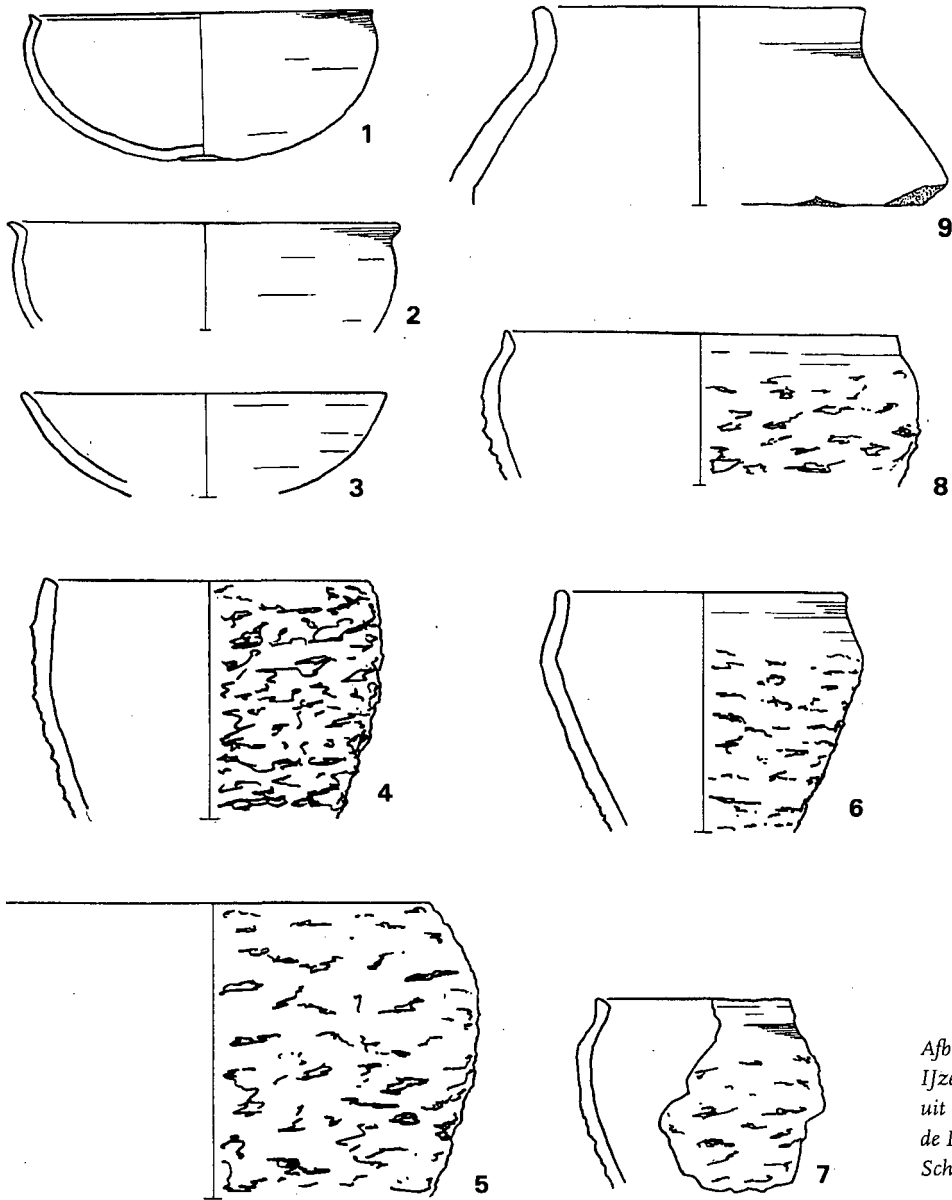
Funderingssleuf

Met toestemming van de eigenaar heb ik de grondwerkzaamheden in juni 1996 nauwkeurig kunnen volgen. De bouwput van de nieuwe fruitloods, afmetingen 13 x 23,40 meter, is haaks ten opzichte van de bestaande schuur uitgegraven. Aan één zijde grenst de bouwput van de nieuwe loods aan de wand van de oude loods (afb. 1). Eerst is een funderingssleuf uitgegraven. De breedte hiervan bedroeg 1,50 meter. De diepte ervan varieerde tussen de 96 en 120 cm. De bouwput is uitgegraven op het hoogste gedeelte van de oeverwal waarna de grondslag flink afliep.

Afb. 1: Situatieschets van de grondwerken t.b.v. de nieuwe fruitloods op de Loohof. Schaal 1 : 250.

Afb. 2: Midden
IJzertijd aardewerk
uit het afvalputje op
de Loohof te Gendt.
Schaal 1 : 4.

Na het uitgraven van de funderings-
sleuf is de daartussenin liggende grond
verwijderd tot een diepte tussen 32 en
55 cm onder het maaiveld. Alle grond-
verkleuringen in het vlak zowel als in
de wand van de funderings-sleuf zijn
door mij en Henk Leenssen, een lid van
Gente, getekend. Tevens hebben we
enkele foto's genomen. Daarna hebben
we uit de grond die uit de bouwput
was verwijderd, scherven, botten en
ander archeologisch materiaal verza-

meld. Met behulp van de metaaldetec-
tor konden we ook nog enkele metalen
voorwerpen bergen. Nadat het enkele
dagen later diverse keren flink geregend
had, hebben we nogmaals een flink
aantal scherven kunnen verzamelen.

Brandlaag

De diepte van de funderingssleuf is in
verband met de bodemgesteldheid
vooraf bepaald door middel van enkele
grondboringen. De onderkant van de

sleuf zat precies op de schone gele, zandige laag; net onder de zwarte, oude bewoningslagen. In een hoek van de funderingssleuf tekende zich een grote roodgele verkleuring af. Toen we deze verkleuring in het profiel opgeschaafd hadden, werd duidelijk dat het hier om een grote brandplaats ging. We zagen veel houtskoolresten, rode verbrande leem en strakke gele en zwarte banen: een pakket van 35 x 380 cm. Rondom de brandlaag bevonden zich opvallend veel keien. De laag zat aan beide zijden van de funderingssleuf en in het binnenvlak. De sleuf was er dus dwars doorheen getrokken. Uit de brandlaag staken scherven, die we verwijderd, gewassen en genummerd hebben. Afgezien van het verwijderen van uitstekende keien en scherven hebben we de gehele laag, zowel in de wand als in het vlak, onaangeroerd gelaten. Met de detector vonden we op de bodem van de funderingssleuf een geëmailleerde schijffibula (afb. 4.1). Deze bevond zich 4 cm onder de zwarte bewoningslaag. Mollenwerk? Verder vonden we nog een bronzen muntje waarvan de ingraving duidelijk zichtbaar was. Waarschijnlijk is het een zestiende-eeuws exemplaar uit Nijmegen. Al het aardewerk uit de brandlaag is verschaald met geklopte kiezel. Uit de profielen kwamen verder nog twee keien, drie gepolijste fragmenten van een schaal met haakrand, elf besmeten en zes gladwandige fragmenten, waarvan twee randfragmenten. Eén van de randfragmenten is afgebeeld (afb. 3.1). Het aardewerk plaatsen we op basis van de magering met grove kiezel in de Vroege IJzertijd. Een extra aanwij-

zing voor een datering in de Vroege IJzertijd vormt de haakrand, een gidsvorm voor de zesde eeuw voor Chr.²

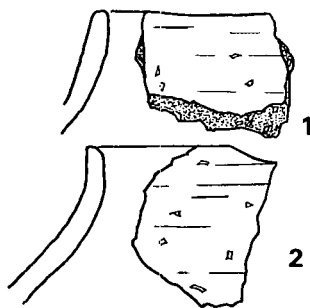
Afvalputje

In het uitgegraven binnenvlak werden drie donkere verkleuringen aangesneden. Twee van de drie kleine verkleuringen hadden een diameter van respectievelijk 30 en 28 cm en een diepte van 8 respectievelijk 14 cm. Ze bestonden louter uit verbrande leem met wat houtskoolresten. De derde verkleuring had een diameter van 47 cm. Toen we dit grondspoor wilden couperen, bleek het zo propvol aardewerk te zitten dat we van couperen hebben afgezien om de zeer grote scherven niet te beschadigen. Bij het verzamelen van de scherven bleek dit afvalputje, want dat was het, 42 cm diep te zijn. De inhoud bestond uit:

- gladwandig aardewerk, in totaal 28 scherven, waarvan negentien randfragmenten, acht wandfragmenten en één bodemfragment;
- besmeten aardewerk, in totaal 60 stuks, waarvan 14 randfragmenten, 44 wandfragmenten, twee bodemfragmenten.

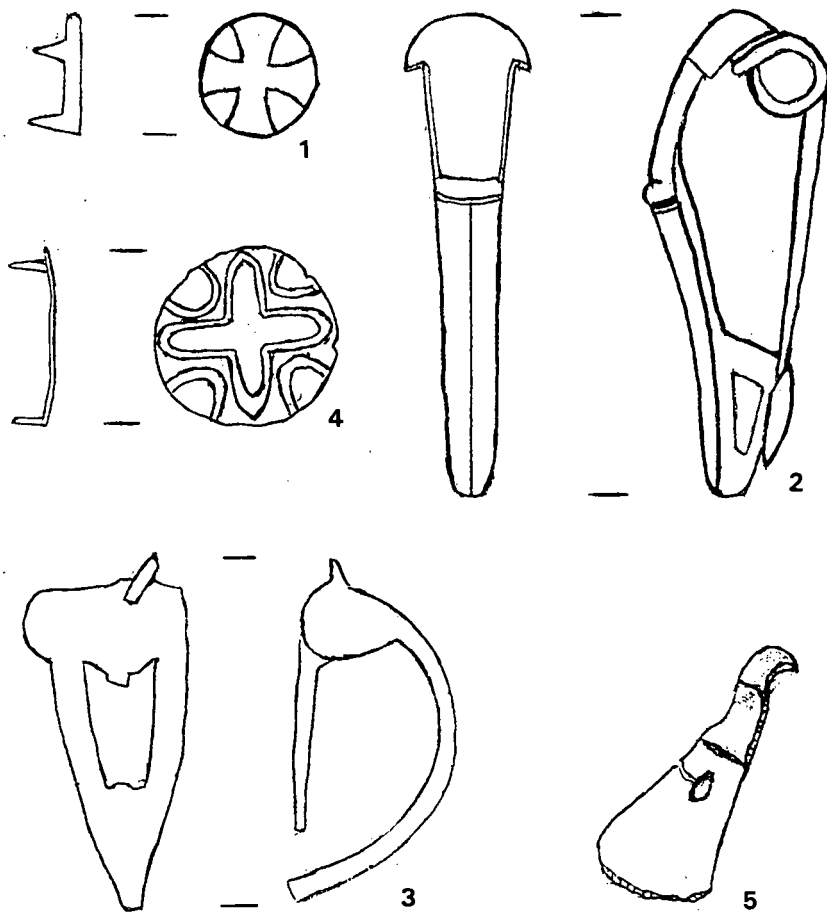
Na het wassen van de scherven bleek het mogelijk een aantal potten (gedeeltelijk) te reconstrueren (afb. 2.1 t/m 2.9). Het aardewerk vertoont de volgende karakteristieken:

1. 68% van de scherven is besmeten, wat wijst in de richting van de Midden IJzertijd;³
2. de potten afb. 2.4. en 2.5 zijn tot en met de rand besmeten, eveneens een indicatie voor de Midden IJzertijd;⁴
3. het aantal tweeledige potten is relatief groot, vgl. afb. 2.1, 2.4, 2.5 en 2.7 en eventueel 2.8, opnieuw een aanwijzing richting Midden IJzertijd;⁵
4. het aardewerk stamt duidelijk van na de Marne-Invloeden, dus richting tweede helft van de Midden IJzertijd; het aardewerk op afb. 2.1 en 2.2 is goed vergelijkbaar met de vondsten op de Hooidonksche Akkers, type Id, kommen met naar buiten gebogen rand;⁶

Afb. 3. Met kiezel gemagerd aardewerk van de Loohof uit de Vroege IJzertijd. Schaal 1 : 4.

Afb. 4. Fibulae van
de Loohof te Gendt.
Schaal 1 : 1.

5. het ontbreken van elke vorm van randversiering is opnieuw een aanwijzing dat het aardewerk uit de Midden IJzertijd stamt.⁷

Het afvalputje kan gedateerd worden in de tweede helft van de Midden-IJzertijd, oftewel in de fasen G en H van het systeem van Van den Broeke.⁸

Stortmateriaal

In het stortmateriaal van de bouwput deden we eveneens een aantal vondsten, waaronder aardewerk uit de Vroege IJzertijd: twaalf fragmenten gemagerd met geklopte kiezel, waarvan vier stuks zijn besmeten. Acht fragmenten zijn gladwandig, waaronder een halsfragment van een nauwmondige pot (afb. 3.2) en een wandfragment dat totaal versierd is met vingertopindrukken. Ook uit Midden en Late IJzertijd troffen we materiaal aan,

waaronder 45 stuks gladwandig aardewerk. Veertien stuks hiervan zijn randfragmenten. De randfragmenten zijn onversierd. Eén randfragment heeft een sterk geknikte lip (Marne-imitatie). Verder: 26 wandfragmenten, waaronder een fragment met groefversiering en één met kriskras-kamversiering, en vijf bodemfragmenten, waarvan er twee versierd zijn met vingertopindrukken in de bodemrand. Hiervan is één fragment in de opgaande wand met vingertopindrukken versierd terwijl het andere van groeflijnen is voorzien. 97 stuks aardewerk zijn besmeten, waaronder drie randfragmenten. Eén van de randfragmenten is versierd met vingertopindrukken, een ander randfragment behoort bij een verbrand bakje. Daarnaast 91 wandfragmenten, waarvan er één aan de binnenzijde vermoedelijk bedekt is met pijpaaarde.

Drie bodemfragmenten completeren het besmeten materiaal.

Uit het stort kwam tevens een fragment kustaardewerk. Uit de Romeinse Tijd stammen achttien scherven waaronder randfragmenten van een amfoor, fragmenten dolium, wandfragmenten van terra nigra en een tweeledig oor. Ook de Vroege en Late Middeleeuwen zijn aanwezig in het aardewerk. De vondsten bestaan uit: één wandfragment van een Karolingisch Mayen-baksel, 21 fragmenten Pingsdorf-aardewerk, dertien fragmenten Paffrath, één randfragment behorend bij een vroege kogelpot, 29 fragmenten blauwgrijs (kogelpot), één fragment Elmpter waar en één fragment steengoed (Siegburg).

Metaalvondsten

Verdere vondsten uit het stort zijn: twee spinklosjes, een fragment huttenleem, een ovenslak, twee fragmenten basaltlava, vier stukken kwartsiet, waarvan een stuk als slijpsteen is gebruikt. Botfragmenten vonden we ook, waaronder een stuk (5 x 4 cm) van een menselijke schedel. Verder 22 fragmenten rond, dertien fragmenten varken en een paardentand.⁹ Ook metaalvondsten komen uit het stort:

- een Vroeg-Romeinse bronzen kapfibula (afb. 4.2), in de eerste helft van de eerste eeuw na Chr. voornamelijk gedragen door militairen;
- een Vroeg-Romeinse bronzen aucissafibula (afb. 4.3), eerste helft van de eerste eeuw na Chr., gedragen door militairen;
- een bronzen eikel met oogje, afm. 17 x 8 mm, datering tweede-derde eeuw, militair;
- een geëmailleerde bronzen schijffibula, datering: zevende-tiende eeuw (afb. 4.4);
- een bronzen ringetje, afm. 19 x 2 mm;
- een koperen bikkel, afm. 21 x 9 mm;
- een bronzen driehoekig plaatje, afm. 35 x 19 mm (afb. 4.5), vermoedelijk gaat het hier om een beslagstukje of een deel van een fibula.

De kapfibula en de aucissafibula zaten op het moment dat ze gevonden wer-

den met de naalden aan elkaar vast. Verder: twee gesmede spijkers, een ijzeren spie, een ijzeren mesje, en een ijzeren schrijfstift.

Conclusie

Eerdere vondsten hebben al aan het licht gebracht dat het Loohof-terrein in de Vroege en Midden IJzertijd bewoond is. De nieuwe vondsten bevestigen dat krachtig. Het Romeinse materiaal is relatief karig, maar niet te ontkennen. De Merovingische tijd ontbreekt in de vondsten. Na de vierde eeuw zijn de bewoners verhuisd, mogelijk naar het enkele honderden meters verder gelegen Kempke.¹⁰ In de Karolingische tijd komt men weer terug. Het waarom van deze onderbreking blijft onduidelijk.

Noten

- 1 Otemann e.a., 1987; Hendriks e.a., 1989.
- 2 Van den Broeke 1987, p.36.
- 3 Van den Broeke 1987, p.32.
- 4 Van den Broeke 1980, p.52; Van den Broeke 1987, p.32.
- 5 Van den Broeke 1987, p.32.
- 6 Van den Broeke 1980, Fig.17, p.34-35.
- 7 Mondelinge mededeling P.W. van den Broeke.
- 8 Van den Broeke 1987, p.32.
- 9 Determinatie J. Thijssen, Bureau Archeologie Nijmegen.
- 10 Hendriks, e.a., 1989, 19.

Literatuur

- Broeke, P.W., 1980: Bewoningssporen uit de IJzertijd en andere perioden op de Hoodonksche Akkers, gem. Son en Breugel, prov. Noord-Brabant. In: *Analecta Praehistorica Leidensia* XIII, 7-80.
- Broeke, P.W. van den, 1987: De dateringsmiddelen voor de IJzertijd van Zuid-Nederland. In: Sanden, W.A.B. van der, en P.W. van den Broeke, 1987, 23-43.
- Haalebos, J.K., 1986: Fibulae uit Maurik. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Supplement 65, 1984-85. Leiden.
- Hendriks, A. e.a., 1989: Vroeg-middeleeuwse bewoning op het Kempke. In: *Jaarverslag 1988, AWN afdeling Nijmegen e.o.*, 19-21. Nijmegen.
- Otemann, W., e.a., 1987: Meer over de oude bewoning van de Loohof te Gendt. In: *Jaarverslag 1986, AWN afdeling Nijmegen e.o.*, 18-19. Nijmegen.
- Sanden, W.A.B. van der en P.W. van den Broeke (red.), 1987: *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*. Waalre.

Peter van den Broeke dank ik voor zijn hulp bij de aardewerkdeterminatie, Wim Tuijn en Peter Vissers voor het redigeren van de tekst.

Zijderveld: bijzondere overblijfselen van een boerenbestaan van 3500 jaar geleden

E.M. Theunissen & R.S. Hulst¹

Inleiding

Wie over de A2 rijdt en bij de afslag Everdingen de snelweg verlaat, ziet op het viaduct aan de rechterzijde de polder Over-Zijderveld; uitgestrekte weilanden met op de voorgrond nog net zichtbaar tussen de fruitbomen een waterplas, in gebruik als eendenkooi. Aan de linkerzijde, aan de overkant van de A2, ligt het dorpje Zijderveld met het hoge kerkgebouw als belangrijkste blikvanger.

Voor veel archeologen, met name diegenen die geïnteresseerd zijn in de Nederlandse prehistorie heeft de naam 'Zijderveld' een magische klank. Net ten oosten van het Zuid-Hollandse dorp werden, nu al weer 36 jaar geleden, de restanten van duizenden jaren oude nederzettingen ontdekt. De resultaten van drie opgravingscampagnes leren ons dat deze locatie gedurende de prehistorie verschillende malen is verkozen als woonplaats. Met name uit de Midden Bronstijd, de periode van 1800 tot 1100 voor Chr., zijn vele overblijfselen opgegraven. Een speciale bijkomstigheid was dat de conserveringsomstandigheden goed waren. De bewoningsresten waren door latere kleiafzettingen afgedekt, waardoor de meest kwetsbare archeologische informatiebronnen, organische resten (bijvoorbeeld hout en botfragmenten) en ondiepe sporen, goed bewaard waren gebleven. Aan de hand van deze gegevens is het boerenbestaan in deze periode in het gebied 'De Vijfheerenlanden' nauwkeurig te reconstrueren.

Onderzoeksgeschiedenis

De vindplaats werd ontdekt in mei 1965 door amateur-archeologen van de AWN-werkgroep 'Lek- en Merwestreek'. De leden H.A. de Kok en H. den Besten hadden bij verkenningen

op het hoogste punt in een boomgaard, vlak bij de eendenkooi, een aantal proefputjes gegraven, waarin aanzienlijke hoeveelheden grofgemagerde scherven werden aangetroffen (afb. 1). Door deze vondsten was het onomstotelijk vast komen te staan dat ook het rivierengebied in de Midden Bronstijd bewoond was. Uit het onderzoek naar de grafheuvels op de pleistocene delen van Nederland, zoals in Drenthe,

De AWN-afdeling 'Lek- en Merwestreek' viert dit jaar haar 40-jarig jubileum. Terwijl de oud-voorzitter Huib de Kok in zijn toespraak 'Nooit gedacht' terugblijkt op de vele activiteiten die de leden de afgelopen vier decennia hebben uitgevoerd, nemen Liesbeth Theunissen en Rudi Hulst ook een duik in de geschiedenis, die van de afdeling en nog verder terug, de Bronstijd in.¹

In het begin van de jaren zestig startte de jonge AWN-groep met een kartering in De Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, waarbij vele vindplaatsen aan het licht kwamen. In het gebied Vijfheerenlanden waren het vooral nederzettingen uit de Bronstijd, waarin de enthousiaste leden - in eerste instantie niets vermoedend - hun spade zetten. In één geval leidde de ontdekking van zo'n 3500 jaar oude woonplaats vrijwel direct tot een meer uitgebreid onderzoek; de opgravingen bij Zijderveld. Daaruit werd al snel duidelijk wat het karakter was van een Bronstijdnederzetting in het rivierengebied: veel grondsporen en bijzonder goed geconserveerd organisch materiaal. In deze bijdrage wordt stilgestaan bij de opgravingsresultaten van het onderzoek bij Zijderveld, er wordt een poging gedaan de Bronstijdbewoning in het rivierengebied te reconstrueren en ook het duurzaam behoud van deze 'rijke' vindplaatsen, met bewoningsresten in situ, komt ter sprake. Het moge duidelijk zijn dat zonder de daadkracht van deze AWN-afdeling dit niet tot stand was gekomen. Beide auteurs willen dan ook graag van deze gelegenheid gebruik maken de AWN-afdeling 'Lek- en Merwestreek' van harte te feliciteren met haar jubileum.

¹ H.A. de Kok, 2001: Nooit gedacht, *Grondig Bekeken* (tijdschrift Lek- en Merwestreek, jaargang 16, nr. 2, juni), 2-10.

Afb. 1. Mei 1965: leden van de AWN-werkgroep 'Lek- en Merwestreek' delven uit de kleine proefputten in de boomgaard grote hoeveelheden nederzettingsafval uit de Midden Bronstijd op. Professor P.J.R. Modderman van het Leidse instituut voor prehistorie komt een kijkje nemen.

Noord-Brabant en op de Veluwe, was al het een en ander bekend over het grafritueel van deze Bronstijdsamenlevingen.² En ook de plattegronden van grote woon-stalboerderijen waren tijdens opgravingen in Overijssel en Drenthe aan het licht gekomen. Daardoor hadden de archeologen enig inzicht verkregen in de levenswijze van deze boeren van 3500 jaar geleden. Maar het midden-Nederlandse rivierengebied leek halverwege de jaren zestig nog steeds een lege, schijnbaar

Afb. 2. Er was veel zand nodig voor de aanleg van viaducten in de jaren zestig. De zandzuigput, destijds al gegraven voor de aanleg van de A2, werd weer in gebruik genomen. Door deze uitbreiding werd de pas ontdekte vindplaats bedreigd. Er volgde snel een opgravingscampagne, uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

onbewoonbare regio. Sporen uit de Romeinse Tijd waren er wel aangetroffen, maar geen uit de Bronstijd. Dat veranderde ineens met deze ontdekking.

Al snel werd duidelijk dat de bewoningssporen die De Kok en Den Besten hadden gevonden, werden bedreigd door de uitbreiding van de waterplas. Er was veel zand nodig voor de aanleg van viaducten. Daarom werd besloten de vindplaats direct op te graven (afb. 2). Dit noodonderzoek werd uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in drie campagnes, in 1965, 1966 en 1971. Gedurende deze drie campagnes zijn 25 opgravingsputten met een totaal oppervlak van 1,2 ha opengelegd. Hoewel het onderzoek ook bewoningssporen uit de IJzertijd (800 v. Chr. - o) opleverde, wordt in deze bijdrage hoofdzakelijk ingegaan op de overblijfselen uit de Midden Bronstijd.

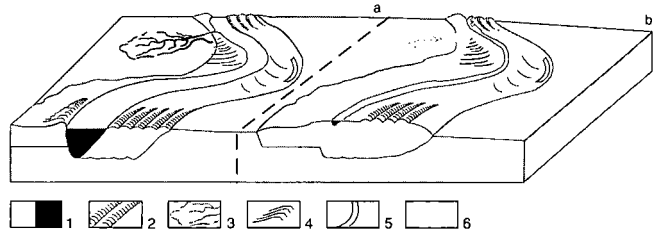
Het rivierenlandschap: een dynamisch en aantrekkelijk vestigingsgebied. Het gebied van 'De Vijfheerenlanden' omvat een deel van het natuurlijke, onbedijkte rivierenlandschap dat zich de afgelopen 10.000 jaar heeft gevormd. Eeuwenlang is er door de meanderende rivieren meegevoerd sediment, grind, zand en klei, afgezet. Regelmatig hebben deze rivieren hun beddingen verlegd.³ De oude stroomgordels bleven achter en vormden brede, langgerekte ruggen in het landschap, ook wel stroomruggen genoemd (afb. 3). De vroegere rivierarm voerde geen stromend water meer en raakte langzaam dicht met veen en slib.

Zo zijn er in De Vijfheerenlanden ruim tien fossiele stroomgordels door geografen onderscheiden en deze zijn aan verschillende stroomstelsels toegevoerd.⁴ Na jarenlang onderzoek heeft men bovendien de paleogeografische ontwikkeling weten te ontrafelen (afb. 4).⁵ In afbeelding 4 is deze dynamiek gevisualiseerd: het Benschopse stroomstelsel is het oudste en is tussen 7600 en 5350 BP te plaatsen. De oude

rivierlopen van dit systeem worden oversneden door die van het Graafse stroomstelsel, te dateren tussen 5000 en 3700 BP. Vervolgens doorsnijdt de Hagesteijnse stroomrug, met een ouderdom van 2514 tot 1050 BP en behorende tot het Linschotense stroomstelsel, weer het Benschopse ruggensysteem. Ten slotte bevinden zich in het noorden en in het zuiden van het gebied de jonge stroomruggen van de Lek en de Linge, die tot het Krimpense stroomstelsel worden gerekend. De vorming van dit systeem wordt geplaatst rond het begin van de jaartelling. Kortom, de ontwikkeling van actieve naar passieve rivier heeft in de Vijfheerenlanden vele malen plaatsgevonden: hogere (jongere) stroomgordels die de lagere (oudere) kruisen, met als eindresultaat een gekruiste opeenstapeling van brede, zandige banen.

Het zijn de oude rivierlopen van het Graafse riviersysteem die in dit verhaal over de bronstijdbewoning een hoofdrol spelen. Tegenwoordig hebben ze klinkende namen als de Zijderveldse, de Schoonrewoerdse, de Vuylkoopse en de Schaikse stroomrug, maar voor de bronstijdboeren waren ze aantrekkelijke vestigingsplaatsen: zandige, vruchtbare gronden in een waterrijke omgeving. Ook oude rivierduinen, de zogenaamde donken, zijn regelmatig verkozen als woonplaats.⁶ Dat weten we door de vondsten die daar de laatste drie decennia aan het licht zijn gekomen. Zo ligt de opgegraven bronstijdnederzetting van Zijderveld op de Zijderveldse stroomrug, waar nog drie andere vindplaatsen uit de Bronstijd bekend zijn. Maar ook op de iets jongere Schoonrewoerdse stroomrug zijn overblijfselen uit de Bronstijd aangetroffen.⁷

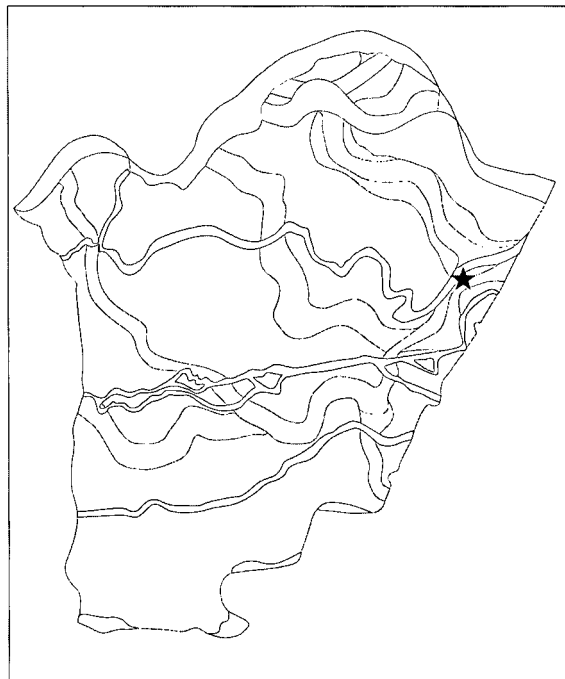
Uit C14-dateringen van de opvullingen van de restgeulen en het archeologische materiaal, aangetroffen op de ruggen, is duidelijk geworden dat de meeste pas bewoond werden nadat de rivierarm niet meer watervoerend was. Kennelijk werden ze pas aantrekkelijk als bewoningslocatie als ze na inklin-

Afb. 3. Een doorsnede van een actief (a) en een passief riviersysteem (b). Legenda: 1 actieve rivier; 2 kronkelwaardrug; 3 crevasse; 4 oeverwal; 5 restgeul; 6 komgebied.

king van de omgeving duidelijk zichtbaar in het landschap kwamen te liggen. Het hoogteverschil was gering - niet meer dan één meter - maar in dit milieu betekende dat een grote variatie in de flora. Op de hogere en drogere stroomruggen groeiden vele, verschillende loofbomen, zoals iepen en essen, maar ook populieren, hazelaars en eiken. In de lagere, nattere delen stonden wilgen- en elzenbroekbossen, terwijl in de laagste delen van de komgebieden rietvelden en graslanden

Afb. 4. De vier stroomstelsels in De Vijfheerenlanden: het eindresultaat van bijna 10.000 jaar rivierdynamiek. Legenda: 1 Benschopse stroomstelsel; 2 Graafse stroomstelsel; 3 Linschotense stroomstelsel; 4 Krimpense stroomstelsel (naar Berendsen & Stouthamer 2001). Het sterretje duidt de vindplaats Zijderveld aan.

1 2 3 4 ★ 5

1 : 200.000

dering of nok. In de korte, westelijke zijde van de plattegrond is een ingang herkenbaar. De wanden zijn zichtbaar als twee parallelle rijen kleine sporen. Verschillende wandconstructies zijn daarbij denkbaar. Tussen de rechtopstaande paaltjes kunnen buigzame takken zijn gevlochten of gestapeld. Ook kunnen rietbossen, veenplaggen, kleizoden of een combinatie daarvan tussen de dubbele vlechtwerk wand zijn gestapeld, wellicht besmeerd met klei of leem. Een aanwijzing voor dat laatste zijn de greppels aan weerszijden van de plattegrond. Deze zijn waarschijnlijk ontstaan bij de kleiwinning voor het optrekken van de wand en dienden vervolgens voor de opvang van regenwater dat van het dak stroomde en dus voor de drainage van de huisplaats.

Restanten van haarden of stalboxen zijn niet vastgesteld: het aanwijzen van een duidelijk woon- of staldeel in de plattegrond blijft daardoor lastig. Wel komen in het westelijk deel de meeste vondsten voor. Dit maakt het aannemelijk dat dit deel van de boerderij als woonruimte in gebruik is geweest en het oostelijke deel als stal. Op grond van het vermoedelijk gebruikte oppervlak kan verondersteld worden dat in het westelijk deel een gezin van acht tot twaalf personen woonde en dat de stal onderdak bood aan een veestapel van 20 tot 30 stuks.

Uit de sporen is af te leiden dat dit woon-stalhuis twee bouwfases heeft gekend. Dat is zichtbaar aan de dubbele staanders, de greppeloversnijdingen en een schijnbaar 'losse' serie paal- en wandsporen in het oostelijke deel. In de eerste fase had het gebouw vermoedelijk een lengte van ca. 23 m, waarna het grondig is vernieuwd. Tenminste zes staanders, alsook delen van wand en de westelijke ingang waren aan vervanging toe. De houten palen waren na ca. 15 tot 20 jaar zodanig aangetast dat ze hersteld moesten worden. Deze geschatte levensduur is gebaseerd op de dikte van de gebruikte palen (ca. 30 tot 40 cm), de houtsoort (els) en de

Afb. 6. De opgraving van Zijderveld in volle gang.

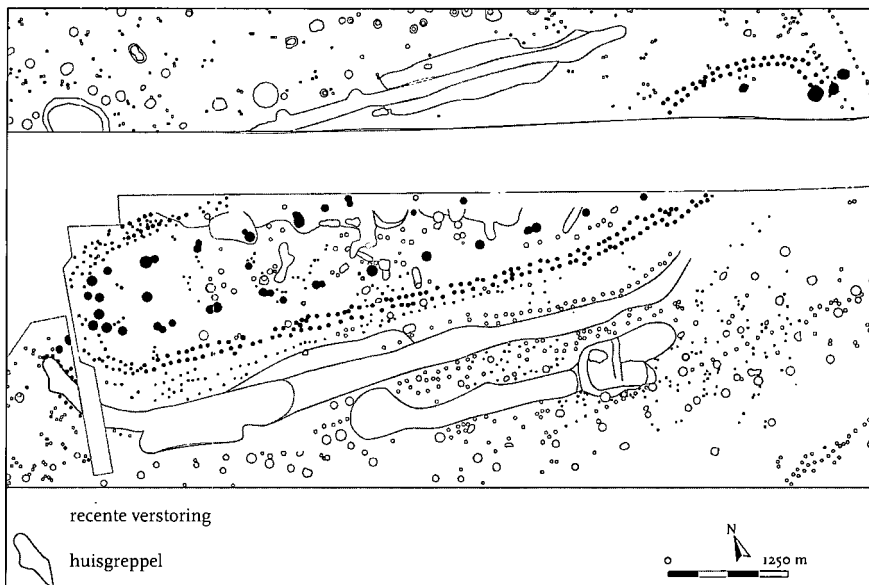
(a) In 1966 werd in het opgravingsvlak een deel van de noordelijke huisgreppel zichtbaar. In de grondsporen, stak men houten, gekleurde stokjes, dit om de herkenning van de structuren, de plattegronden van gebouwen, te vergemakkelijken. Op de achtergrond is de uitbreiding van de eendenkooi te zien.

(b) Een tweetal kleine plattegronden van spiekers, de restanten van gebouwtjes voor opslag, is zichtbaar gemaakt met stokjes en ertussen gespannen draden. Ook de rijen kleine sporen, enkele en dubbele, zijn zo goed herkenbaar.

vochtigheid van de ondergrond. Daarnaast is de boerderij naar het oosten verlengd, tot ca. 32 m. De greppels werden daarbij alleen uitgediept en niet naar het oosten doorgetrokken. Dit verlengen van alleen het oostelijke deel van de boerderij is wel vaker vastgesteld, met name bij plattegronden

Afb. 7. De plattegrond van de woonstalboerderij waarvoor een kavel-sloot is gegraven. De recente 'verstoringen' in het westelijke deel van de plattegrond zijn het resultaat van de graafactiviteiten door de leden van de AWN in mei 1965; het graven van de testputjes op het hoogste punt in de boomgaard.

uit de Bronstijd in Drenthe en Noord-Holland. Als wordt aangenomen dat het daarbij om het staldeel gaat, dan kan de verlenging van het Zijderveldse huis geïnterpreteerd worden als een uitbreiding van de veestapel. Of het verlengen van de boerderij gelijktijdig met het vervangen van de staanders is verricht, valt niet uit de sporen af te lezen, maar aannemelijk is het wel. Rondom de boerderij zijn restanten van kleinere structuren met een vierkante of rechthoekige plattegrond her-

kend. Deze kleine gebouwtjes worden in het algemeen 'spiekers' genoemd en werden waarschijnlijk gebruikt voor de opslag van gewassen. Af en toe waren zelfs nog delen van houten palen in de ondergrond aanwezig (afb. 8).

Hekjes, hekjes en nog eens hekjes

Een heel bijzondere categorie bewoningssporen zijn de grote aantallen kleine paalsporen, die in het opgravingsvlak zijn herkend. Bijzonder omdat het er zo veel zijn en bijzonder omdat ze niet vaak in Nederland zijn aangetroffen. De reden dat ze bij Zijderveld wél zijn ontdekt, is dat er op de stroomrug weinig erosie heeft plaatsgevonden. Bovendien zijn de sporen na de bronstijdbewoning afgedekt door een beschermende kleilaag.

De paalsporen hebben een diameter van 5 tot 6 cm en zijn vaak in lange rijen georiënteerd. Ze worden geïnterpreteerd als restanten van hekwerken, gevlochten constructies waarmee gebieden waren afgezet of omheind. Ruim 200 rijen zijn uit de wirwar te destilleren, hetgeen overigens maar een klein percentage moet zijn van het oorspronkelijke aantal.

Er zijn twee typen te onderscheiden: het enkelvoudige (type 1) en het dubbele type (type 2). Het eerste type bestaat

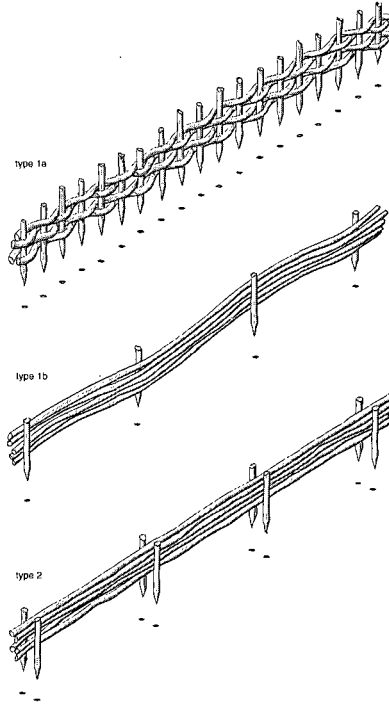
Afb. 8. Uit een paalkuil van een midden-bronstijdspieker is dit deel van een houten staander afkomstig. Het 3500 jaar oude houtfragment is goed bewaard gebleven: de kasporen zijn duidelijk zichtbaar én meetbaar. De bronzen bijl die de bronstijdboer gebruikte had een snede van 40 mm breed. Uit de positie van de kasporen blijkt dat de boomstam van elzenhout geheel van schors en andere oneffenheden was ontdaan en dat ook de onderkant van de staander geheel was bewerkt.

uit een enkele rij paaltjes, waarin twee vormen zijn te herkennen (afb. 9) Bij variant 1a staan de sporen op een afstand van 15 tot 20 cm uit elkaar. Tussen de verticale staken zijn waarschijnlijk buigzame takken gevlochten, bijvoorbeeld van wilgen- of essenhout of takken van de hazelaar. Bij de andere variant (type 1b) staan de sporen op ca. 1,80 m van elkaar, wat verspringend en alternerend in de lengterichting. Deze sporen zijn waarschijnlijk de overblijfselen van dunne palen waar-tussen lange takken waren geklemd. Bij het dubbele type staan de paaltjes paarsgewijs op een onderlinge afstand van 10 tot 15 cm. De afstand tussen deze paren bedraagt ca. 2 m. Vermoedelijk zijn tussen de twee verticale staken horizontaal geplaatste takken gestapeld, een takkenconstructie die ook wel 'knuppelhout' wordt genoemd.

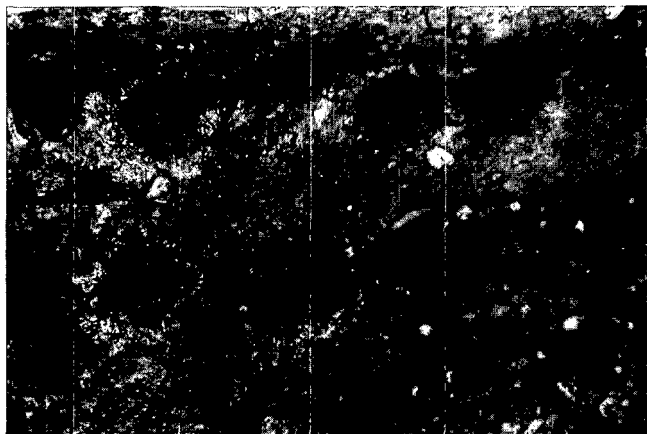
Het is interessant dat er een duidelijk onderscheid zichtbaar is in de ruimtelijke verspreiding van beide typen. De enkelvoudige omheiningen komen vooral voor waar de meeste sporen zijn waargenomen, dus in het centrum van de bewoning, terwijl het dubbele type juist meer in de randzones is gesignaleerd (afb. 10). Wellicht geeft dit verschil in constructie en verspreiding ook een verschil in functie aan. De enkelvoudige hekken kunnen diverse functies hebben gehad. Dit type komt veelal voor in vier tot zes dichtbij elkaar gelegen rijen. Minimaal twee keer maken deze omheiningen haakse bochten. Deze afbuigingen worden geïnterpreteerd als twee, wellicht drie hoeken van erven. De hoeken van de twee erven in het westelijk deel van de opgraving bestaan uit gemiddeld zes enkelvoudige hekken. Deze twee erven lijken duidelijk met elkaar geassocieerd te zijn: de oriëntatie is hetzelfde en tussen de rijen is een lege zone van ongeveer zes meter breed zichtbaar. Zeer waarschijnlijk stond op dit tweede erf eveneens een woon-stalboerderij die bij de aanleg van de waterplas onopgemerkt is verdwenen. In de rand-

Afb. 9. Drie varianten hekwerktypen, aangetroffen te Zijderveld.

Afb. 10. Overzicht van de twee erfhoeken in het westelijk deel van de opgraving; ze bestaan uit gemiddeld zes enkelvoudige vlechtwerk-afscheidingen. In de randzones van de depressies tussen de rijen in het noordwestdeel van het opgegraven terrein komen grote aantallen runderhoefindrukken voor, hetgeen een indicatie is dat ze als veegangen of veeweringen zijn gebruikt. Het dubbele hekwerktype komt vooral buiten het centrum van de bewoning voor en heeft waarschijnlijk als akker-afscheiding gediend. Legenda: 1 enkelvoudige type; 2 dubbel type.

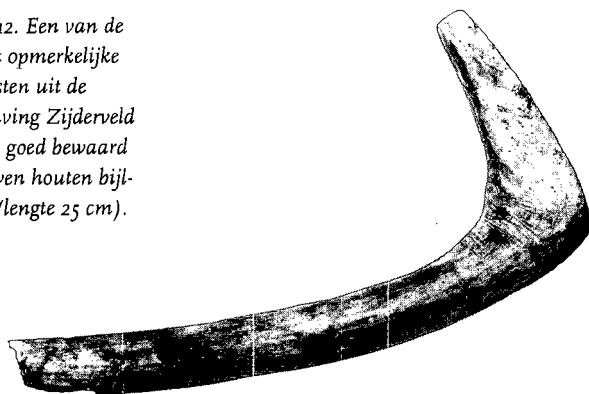
Afb. 11. Ruim 20 kg aardewerk is gedurende de opgravingen verzameld: het gaat om dikwandige scherven, waarin het verschalingsmateriaal, fijn afgerond grind, duidelijk zichtbaar is. Ongeveer 4% is versierd, meestal met rijen vingernagelindrukken.

zones van de depressies tussen de rijen enkelvoudige hekken in het noordwestdeel van het opgegraven terrein komen grote aantallen runderhoefindrukken voor. Dit is een duidelijke aanwijzing dat de hekwerken ook als veegang zijn gebruikt. Aangezien de knuppelhoutconstructies vrijstaand voorkomen buiten de erven, is het mogelijk dat met dit type het akkerareaal werd afgezet.

Gevonden voorwerpen

Bij de opgravingen zijn grote hoeveelheden nederzettingsafval uit de Midden Bronstijd aan het licht gekomen (afb. 11). Vooral de zijbeuken in het westelijk deel van de boerderij en de huisgreppels bevatten veel vondsten; scherven van grofgemagerde potten, leembrokken, kook- en haardstenen en botresten. De studie naar de plantenresten leverde verkolde graan-

Afb. 12. Een van de meest opmerkelijke vondsten uit de opgraving Zijderveld is een goed bewaard gebleven houten bijlsteel (lengte 25 cm).

korrels op.⁹ De aangetroffen botfragmenten zijn afkomstig van vee; hoofdzakelijk runderen, wat varkens en schapen/geiten. Uit de kleine hoeveelheid botten van wild, van ree en edelhert, hebben specialisten afgeleid dat de jacht kennelijk van weinig betekenis is geweest. Kortom, de bewoners van de grote woon-stalboerderij leidden een gemengd boerenbedrijf, waarbij ze af en toe wat jaagden.

In 1966 werd een opmerkelijke vondst gedaan: een L-vormig artefact van wilgenhout (afb. 12), vervaardigd van een dikke tak met zijtak. Op het korte, vierkante uiteinde zijn duidelijke kassporen aanwezig en op de kromming zijn smalle, evenwijdige sporen zichtbaar. Het artefact kan geïnterpreteerd worden als een bijlsteel, zeer waarschijnlijk voor een kokerbijl. Deze was geschacht op het korte uiteinde. De smalle sporen zijn veroorzaakt door het insnoeren van bindsels om de bijl stevig te bevestigen. Het is een voor Nederland unieke vondst. Andere bijlstelen zijn vooralsnog niet bekend. Helaas is de datering nogal problematisch. De vondstcontext levert weinig aanknopingspunten; het voorwerp is aangetroffen in de vondstlaag en is niet afkomstig uit een spoor. Op grond van het opvallend korte uiteinde, slechts 8 cm lang, lijkt een datering in de Vroege IJzertijd nog het meest aannemelijk. Bronzen kokerbijlen uit de Late Bronstijd zijn in het algemeen langer en hebben een diepere holte dan de latere exemplaren.

Bronstijdvindplaatsen in het rivierengebied

Sinds de eerste opgravingscampagne bij Zijderveld in 1965 zijn er veel meer bewoningssporen in het rivierengebied uit de Bronstijd aan het licht gekomen, zowel in De Vijfheerenlanden als daarbuiten. Zo zijn in 1966 tijdens de aanleg van de A15 bij Dodewaard in de Over-Betuwe enkele huisplattegronden ontdekt en opgetekend.¹⁰ Ruim tien jaar later, tussen 1977 en 1987, vonden in het uitbreidingsplan 'De

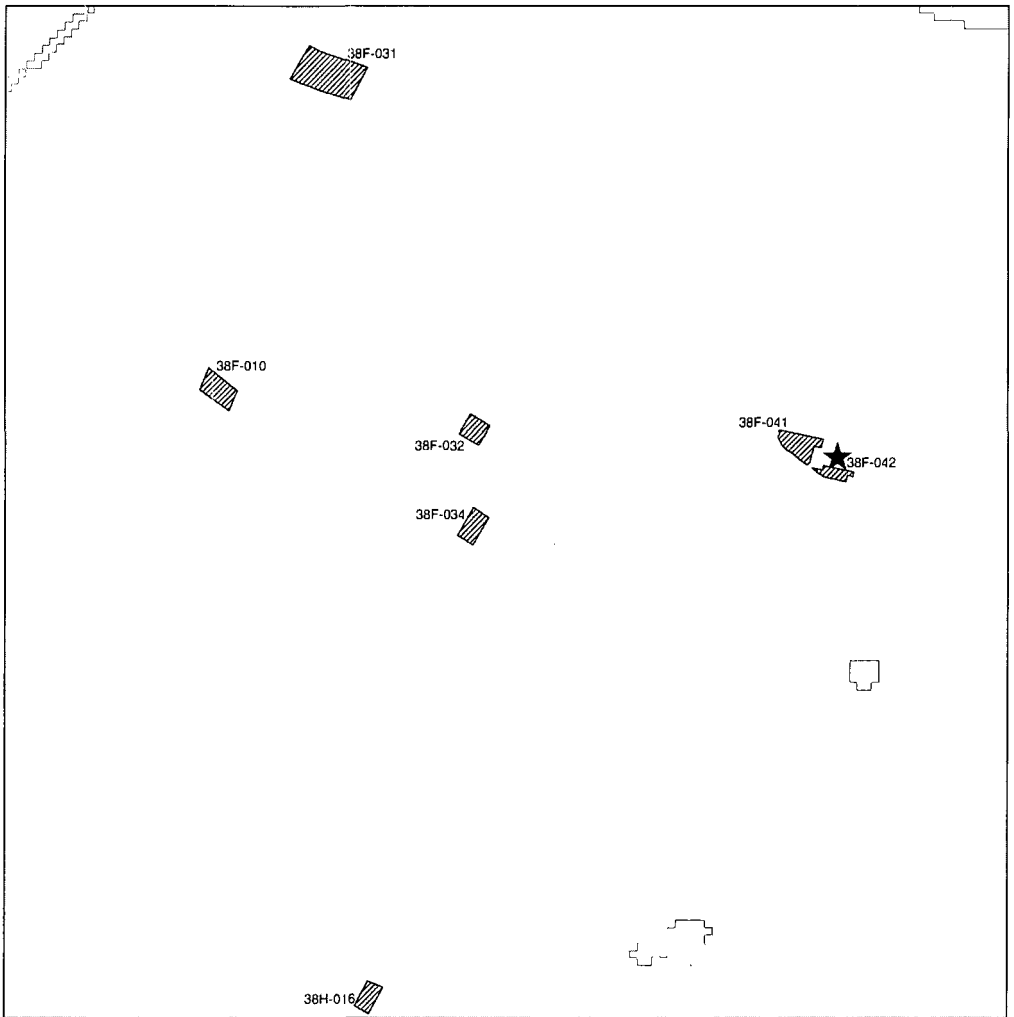
Horden' in Wijk bij Duurstede groot-schalige opgravingen plaats, waarbij in een areaal van 14 ha onder meer de resten van twaalf huisplattegronden zijn vastgesteld.¹¹ Anders dan bij Zijderveld en Dodewaard hadden daar na de midden bronstijdbewoning veel verstorende activiteiten plaatsgevonden, zowel natuurlijke erosie als de bouw van latere boerderijen door een inheems-Romeinse bevolking. Daardoor waren alleen de diepe sporen van standers bewaard gebleven. De kleine en ondiepe sporen ontbraken, zoals die van wanden van boerderijen of van erfafscheidingen of indrukken van runderhoeven.

De laatste paar jaar zijn verschillende nieuwe bronstijdvindplaatsen aangesneden in het tracé van de toekomstige Betuwelijn, de spoorwegverbinding tussen Rotterdam en de Nederlands-Duitse grens. Zo is bij Rumpst een plattegrond van een drieschepig woon-stal-huis opgegraven die sterk lijkt op het grondplan van de boerderij van Zijderveld. Ook de eerste restanten van begravingen zijn onlangs ontdekt: ten westen van het dorpje Meteren troffen de opgravers een grafheuvel aan met daarin de resten van vijf begravingen. Uit de grondsporen en de grafgriften werd duidelijk dat het grafmonument lange tijd in gebruik was geweest; vanaf de nieuwe Steentijd tot mogelijk in de IJzertijd. Zeer bijzonder was de vondst van het skelet van een volwassen individu, dat gedeeltelijk was verstoord door een moderne ploegschaar, met een bronzen zwaard dat net niet was geraakt.¹² In dit graf uit de Midde Bronstijd werden bovendien nog bronzen objecten aangetroffen, zoals twee pijlpunten, een bronzen naald en een klein kraaltje. Een voorbeeld van een rijke begraving, dat vooralsnog uniek is voor het rivierengebied. Op grond van deze (nog steeds) toenevende stroom van gegevens kan een beeld worden geschetst van de bewoning in het rivierenlandschap van 3500 jaar geleden. In de eerste plaats is duidelijk geworden dat het rivieren-

gebied in de Bronstijd een uitgebreide bewoning heeft gekend. Wanneer we afgaan op de vele vondstlocaties lijkt het zelfs wel dichter bewoond dan andere delen van Nederland, zoals de Brabantse zandgronden.¹³ De vondstrijkdom in het rivierengebied is vermoedelijk nog het best te vergelijken met die in het West-Friese kwelderlandschap in Noord-Holland, waar door jarenlang onderzoek op de zavelige kreekruigen uitgestrekte nederzettingsterreinen zijn blootgelegd.¹⁴ Het gevarieerde rivierenlandschap met de hogere delen van de oude rivierduinen, de stroomruggen en crevasse-afzettingen en de lage rietlanden was kennelijk een zeer geschikte omgeving voor een gemengd boerenbedrijf.¹⁵ De hoogtes van mineraalrijke, vochthoudende gronden waren ideale plaatsen om te wonen en akkerbouw te bedrijven. Er was altijd open water in de directe nabijheid. De komgebieden boden uitstekende graasmogelijkheden voor het vee.

In de tweede plaats is het mogelijk om, aan de hand van de archeologische informatie die nu voorhanden is, een beter inzicht te krijgen in de samenlevingen van 3500 jaar geleden. Hoe leefden de gemeenschappen en hoe richtten de Bronstijdboeren het landschap in? Het zijn interessante, maar lastige vragen voor een archeoloog. De vertaalslag van huisplattegrond, naar bewoners en tot nederzetting en lokale gemeenschap zit vol onzekerheden en hypothesen. Daardoor kan het beeld slechts in grote lijn en modelmatig worden voorgesteld.

We nemen aan dat vanuit de nederzetting, die voor een generatie op eenzelfde locatie was gesitueerd, het omringende landschap werd geëxploiteerd. Voor de aanleg van akkers en erven was het noodzakelijk grote delen van de bossen te kappen. Het hout werd gebruikt voor de constructie van de boerderijen en van bijgebouwen en als brandstof. Het milieu veranderde in de loop van de eeuwen van een dicht begroeid, oncultiveerd landschap naar

Afb. 13. Behalve de directe omgeving van het opgegraven deel van de nederzetting bij Zijderveld, de terreinen 38F-041 en 38F-042, zijn vijf andere nederzettingen als een archeologisch waardevolle terrein aangemerkt; twee zijn gesitueerd op een oude rivierduin en drie op de Zijderveldse stroomrug. Schaal 1 : 50.000

een meer open, gecultiveerde omgeving. Het omheinde boerenerf werd vermoedelijk na ongeveer 20 jaar, de geschatte levensduur van een boerderij, over een bepaalde afstand verplaatst. Zo 'wandelde' de boerderij met haar bewoners en de bijbehorende akkers geleidelijk door het rivierenlandschap. De bewoners van een klein aantal, twee tot drie, woon-stalboerderijen, vormde vermoedelijk een klein buurtschap, een sociale gemeenschap van ca. 30 tot 40 personen, waarvan de leden (minstens voor een deel) aan elkaar verwant waren. Deze groep mensen stond dagelijks met elkaar in contact en woonden dicht bij elkaar. De kleine gemeenschap voerde grotere

werkzaamheden collectief uit, zoals het ontginnen van bosarealen tot akkers, het oogsten van gewassen, het uitwisselen van (fok-)dieren en producten, het begraven van de overledenen, het oprichten van de grafmonumenten en het bouwen van de boerderijen. Deze lokale groepen stonden op hun beurt niet op zichzelf maar onderhielden (wellicht niet op dagelijkse basis) contacten met andere gemeenschappen, waarbij de uitwisseling van 'huwelijks'-partners, voorwerpen (zoals bronzen werktuigen) en andere bijzonderheden van belang was. Dit complex aan relaties vormde bovendien een sociaal netwerk waarop men kon terugvallen in slechtere tijden.

Zijderveld: een rijk bodemarchief, waardevol voor de toekomst

Het archeologische onderzoek bij Zijderveld bracht bijzondere resultaten aan het licht. Bijzonder omdat de conserveringsomstandigheden gunstig waren: de bewoningssporen van 3500 jaar geleden waren door een latere kleilaag als het ware luchtdicht verpakt. Dit kalkrijke dek had er voor gezorgd dat het vergankelijke, organische materiaal goed bewaard was gebleven, zoals het hout in de paalkuilen van de boerderij. Bovendien waren de bodemsporen door de aanwezigheid van het beschermende kleidek nauwelijks aangetroffen in de Middeleeuwen.

Daardoor waren zelfs ondiepe sporen, zoals de indrukken van runderhoeven en de restanten van hekwerken, nog in het opgravingsvlak zichtbaar.

Kortom, een rijk bodemarchief, vol met gevarieerde informatie waarmee het leven van de Bronstijdboeren tot in detail kan worden gereconstrueerd.

Deze situatie steekt schril af tegen dat van de zandgronden waar kleidekken vaak ontbreken. In het zure, droge zand zijn organische resten vaak verdwenen, tenzij deze zich onder het grondwater bevinden. Meestal is een flink deel van de prehistorische ondergrond met het originele looppniveau in de recente akkerlaag opgenomen, waardoor alleen de diepere paalsporen nog bewaard zijn gebleven.

Vanwege deze speciale omstandigheden is de directe omgeving van het opgegraven terrein in Zijderveld sinds 1984 wettelijk beschermd. Het gaat om het deel ten westen en ten zuiden van de eendenkooi, ingeklemd tussen de Graaf Huibertlaan en de Parallelweg, een gebied van 5 ha. Het landgebruik is sinds de jaren zestig zeer constant geweest: de percelen zijn altijd als grasland en boomgaard in gebruik. Hierdoor is de kans op de aanwezigheid van meer bewoningssporen uit de Bronstijd daar zeer groot. De vraag is of organische resten, zoals hout, onverkoolde zaden en botresten, nog in goede staat zijn. De grondwaterstand

kan in de loop der jaren zijn veranderd. Of en in welke mate dit gevolgen heeft voor het vergankelijke materiaal zou in de nabije toekomst nog onderzocht moeten worden.

De Archeologische Monumenten Kaart van Zuid-Holland, afgekort AMK, laat zien dat niet alleen de locatie bij de eendenkooi als waardevolle terrein op de kaart is gezet, ook de ontdekking van andere vindplaatsen uit de Bronstijd heeft geleid tot archeologische monumenten (afb. 13). Zo zijn in de regio Vianen vijf nederzettingen als waardevol archeologisch terrein aangemerkt.¹⁶

Drie nederzettingsterreinen zijn gesitueerd op de Zijderveldse stroomrug, één op een oude rivierduin ten zuiden van Vianen en een andere nederzetting op de Schoonrewoerdse donk.^{xvii}

Door ze op een kaart te zetten, worden deze bijzondere vindplaatsen duidelijk zichtbaar gemaakt voor planologen en bestuurders en kan er rekening mee worden gehouden bij de aanleg van wegen, nieuwe woningen of andere werkzaamheden die het bodemarchief bedreigen. Zo kan dit waardevolle archeologische erfgoed voor het nageslacht worden behouden en kan toekomstig onderzoek het beeld van de Bronstijdbewoning in het rivierengebied verder aanvullen en verfijnen. De magische klank van 'Zijderveld' zal evenwel altijd blijven doorklinken: het is en blijft de eerste onderzochte bronstijdnederzetting in het rivierengebied, de eerste stip op een steeds vollere verspreidingskaart.

Noten

- 1 De eerste auteur, Liesbeth Theunissen, heeft de opgravingsresultaten van het onderzoek bij Zijderveld in haar promotieonderzoek naar de Midden Bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen betrokken. De opgravingen destijds vonden plaats onder de wetenschappelijke leiding van de tweede auteur, Rudi Hulst. Beide auteurs zijn Ruurd Kok en Ad Verlinde veel dank verschuldigd voor het kritisch commentaar op eerdere versies van de tekst.

- 2 De laatste periode van de geologische geschiedenis, het Kwartair, wordt onderverdeeld in twee tijdvakken: het Pleistoceen (ca. 2,4 miljoen jaar geleden-10.000 BP) en het Holoceen (10.000 BP-heden). B.P. betekent 'Before Present', d.w.z. vóór 1950.
- 3 H.J.A. Berendsen, 1997: *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en de geomorfologie*, Assen.
- 4 Een stroomstelsel is gedefinieerd als een complex van stroomruggen die bepaalde eigenschappen gemeen hebben, zoals leeftijd, brongebied of stroomrichting.
- 5 H.J.A. Berendsen & I. Stouthamer, 2001: *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, the Netherlands*, Assen.
- 6 Rivierduinen, opgewaaide heuvels uit droogliggende, brede en ondiepe rivierbeddingen, zijn omstreeks 10.000 BP gevormd
- 7 De begin- en eindfase van de Zijderveldse stroomrug bevindt zich tussen 5345 en 4620 BP en die van de Schoonrewoerdse stroomrug tussen 4520 en 3700 BP. Zie noot 6.
- 8 J. de Jong, 1970-1971: Pollen and C14-analysis of Holocene deposits in Zijderveld and environs, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20-21, 75-88.
- 9 De verkoolde graankorrels zijn gedetermineerd als zesrijige bedekte *gerst* (*Hordeum vulgare vulgare*) en emmertarwe (*Triticum dicoccum*) in W. van Zeist, 1968: Prehistoric and early historic food plants in the Netherlands, *Palaeohistoria* 14, 41-173.
- 10 E.M. Theunissen, 1999: *Midden brons-tijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip Hilversum-cultuur*, Leiden.
- 11 W.A.M. Hessing, 1991: Bewonings-sporen uit de Midden bronstijd en de vroege ijzertijd op 'De Horden' te Wijk bij Duurstede, in: H. Fokkens & N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de Lage Landen (Nederlandse Archeologische Rapporten 13)*, 9-28.
- 12 B.H.F.M. Meijlink, 2001: The barrow of The Bogen, in: W.H. Metz, B.L. van Beek & H. Steegstra (eds.), *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*, Groningen/Amsterdam, 405-430.
- 13 Verschillen in de stand van onderzoek per regio beperken uiteraard de mogelijkheden tot vergelijking.
- 14 Onder meer in G.J. IJzereef & J.F. van Regteren Altena, 1991: Nederzettingen uit de Midden- en Late Bronstijd bij Andijk en Bovenkarspel, in: H. Fokkens & N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de Lage Landen (Nederlandse Archeologische Rapporten 13)*, 61-81.
- 15 Een crevasse-afzetting ontstaat door een doorbraak van de oeverwal: bij hoog water wordt een deel weggeslagen en het sediment wordt vervolgens in het komgebied afgezet (zie ook afb. 3). Vroeger werden deze afzettingen overslaggronden genoemd.
- 16 Deze vindplaatsen waren reeds ontdekt halverwege de jaren zestig door leden van de AWN; uit kleine proefputjes, gegraven op deze locaties, is bronstijdaardewerk naar boven gekomen. Een aanvullende inventarisatie uitgevoerd vanuit het Rijksmuseum van Oudheden door de heer L.P. Louwe Kooijmans, in het kader van zijn promotie-onderzoek, toonde de opmerkelijke waarde aan. L.P. Louwe Kooimans, 1974: The Rhine-/Meuse delta. Four studies on its prehistoric occupation and Holocene geology, *Analecta Praehistoria Leidensia* 7, 1-421.
- 17 Het gaat om de terreinen 38F-010, 38F-031, 38F-032, 38F-034 en 38H-016. Deze nummers verwijzen naar de terreinen zoals ze in het Centraal Monumenten Archief van de ROB zijn vastgelegd; de aanduiding van het kaartblad (in deze gevallen 38F en 38H) met een volgnummer.

Vollerkuipen bij de vaalt Een onderzoek naar ingegraven kuipen in de binnenstad van Deventer

Herman Lubberding

Inleiding

In de eerste week van december 1979 verrichtte de afdeling Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezoom van de AWN een bescheiden onderzoek in de bouwput, gegraven ten behoeve van nieuwbouw van de firma Resink in Deventer.

In goed overleg werd de bouwput 'slechts' tot 2.70 m onder het peil van de straat uitgegraven, het niveau waar bij ingravingen in de ongeroerde grond al enigszins herkenbaar werden. Veertien dagen later zou de put tot op de vereiste diepte worden uitgegraven. Het was die weken snijgend koud en het regende onophoudelijk; dit bemoeilijkte ons onderzoek.

Naast een aantal nieuwe gegevens over vroegere bewoning, werden twee merkwaardige vondsten gedaan die mijns inziens het vermelden in Westerheem rechtvaardigen.

Dat pas elf jaar na dato deze gegevens worden gepubliceerd, heeft te maken met intensief archiefonderzoek dat pas kortgeleden is afgesloten.

De bouwput lag in de binnenstad van Deventer, achter de bebouwing van de Broederenstraat -Achter de Broederen en tegen de Bagijnenstraat (zie afb. 1).

Het archiefonderzoek

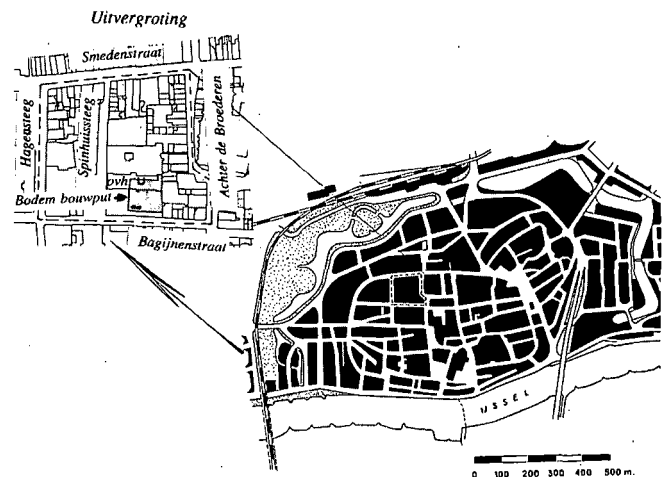
Uit de cameraarsrekeningen, de administratie over de stadsfinanciën van Deventer, waarin alle inkomsten en uitgaven van en door het stadsbestuur tussen 1337 tot 1794 staan vermeld, blijkt dat in 1492 de oostkant van bovengenoemde bouwput grensde aan Den Vaelt, de stadsmestvaart.¹ Rond deze vaalt stond in diezelfde tijd een aantal huizen/gebouwen dat recht-

streeks of zijdelings te maken had met een klooster en/of een instelling van liefdadigheid.

Zo verklaart Hendrik Stappe, Henricus dictus Stappe, perpetuus vicarius ecclesiae Daventriensis, bij uiterste wilsbeschikking op 7 november 1342 onder meer dat hij het gehele, door hem bewoonde huis in de Bagijnenstraat schenkt als woning voor 'verarmde lieden'. Dit huis met erf kreeg later de naam Stappenconvent. Evenzo schonk Arent Meijer in 1455 een huis aan de Broederenstraat aan 10 arme oude vrouwen (Meijershofje).² Ook andere notabelen uit Deventer deden in die eeuwen schenkingen.

De status van de wijk blijkt ook uit de straatnaamgeving. Op de kadastrale minuut staan nog Spinhuissteeg (eerder Cromstegele 1451; pas in de zeventiende eeuw kwam hier het Spinhuis), Dreksteeg (later Kuiperstraat), Bagijnenstraat en Broederenstraat.³ Dat in voorgaande eeuwen het gebrui-

Afb. 1. Binnenstad van Deventer.

kelijk was dat bewoners van liefdadigheidsinstellingen een contraprestatie moesten leveren, is algemeen bekend. Zo stond aan de Spinhuissteeg het Spinhuis (1620) waar jongere armen (kinderen) moesten spinnen en weven (wullewevers). In 1798 was dit Spinhuis klaarblijkelijk opgeheven en werden er Franse soldaten in gehuisvest. Later, in 1850 werd aan de zijde van de Bagijnenstraat een aantal van deze instellingen samengetrokken, de bestaande panden afgebroken en ten behoeve van armlastige oude vrouwen werd het Oude-Vrouwenhuis gebouwd (ovh op afb. 1). Pal ernaast, tussen Spinhuissteeg en Hagensteeg, verrees het Oude-Mannenhuus.

Hoewel van minder belang voor de strekking van dit artikel is de status van het Oude-Vrouwenhuis en het Oude-Mannenhuus in de twintigste eeuw vermeldenswaard. Beide waren instellingen van liefdadigheid.

Mannen bij mannen, vrouwen bij vrouwen. Gezinnen werden eenvoudigweg uit elkaar gerukt en mochten alleen 's middags een poosje samen zijn. Als tegenprestatie voor de opname in de tehuizen moesten de mannen (nog in 1959!) aanmaakhoutjes hakken

en kolenkitten vullen en de vrouwen hielden zich onledig met aardappelen schillen en licht verstelwerk. Het Oude-Mannenhuus en het Oude-Vrouwenhuus zijn in de jaren zestig van de twintigste eeuw gesloopt.

Uiteraard zijn ten behoeve van ons onderzoek ook de stadsplattegronden van Jacob van Deventer (1558) en Joan Blaeu (1649) geraadpleegd, maar hierop staan enkel de straten, de bebouwing langs de straten en de Ursulakapel (1498/1499) aangegeven. De Ursulakapel lag iets ten zuiden van de genoemde bouwput, naast het Meijershofje.⁴

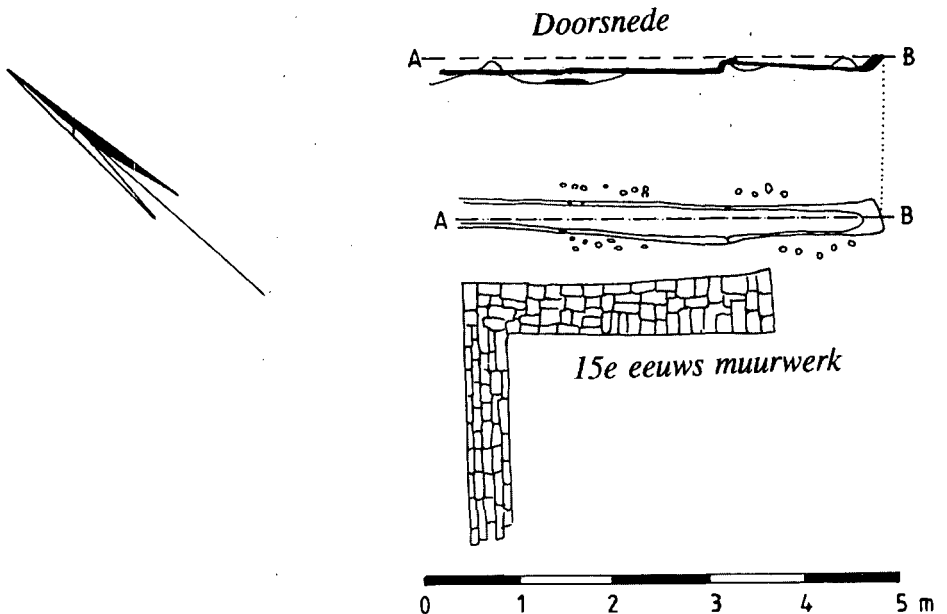
Toen de bouwput werd uitgegraven, waren al deze instellingen verdwenen en restte alleen nog de herinnering aan deze 'goede-oude-tijd'.

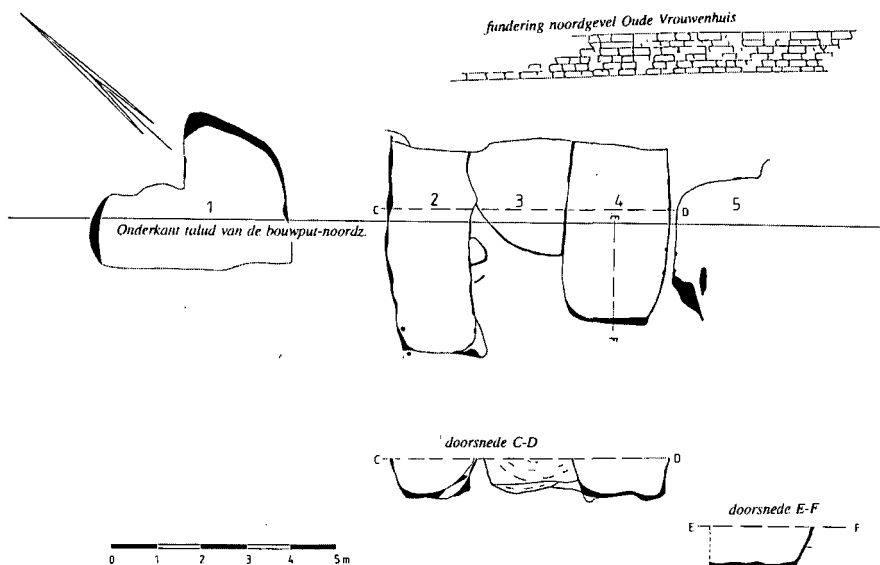
Het archeologisch onderzoek

De houten goot (afb. 2)

In het noordwestelijke deel van de bouwput werd, deels ingegraven in de ongeroerde grond, een noord-zuid lopende goot ontdekt, evenwijdig aan de huidige Bagijnenstraat en evenwijdig

Afb. 2. Houten goot tegen 15e-eeuws muurwerk aan de zijde van de Bagijnenstraat.

Afb. 3. Houten kuipen en afvalkuilen onder het Oude-Vrouwenhuis.

aan een funderingsrestant van het Oude-Vrouwenhuis. De goot was vervaardigd uit een, in de lengterichting gespleten, boomstam van ongeveer 35 cm doorsnede. Het teruggevonden fragment bestond uit drie delen, aaneengekit met een soort 'las' van beer en pek. De lengte van de goot was niet vast te stellen; een meer recente doorgraving en het talud van de bouwput verhinderden verder onderzoek.

Aan weerszijden van de goot, op dezelfde hoogte als de bovenkant ervan, lag een aantal verspreide zwerfstenen van 10 tot 15 cm doorsnede.

De aardewerkvondsten in de laag in en boven de goot varieerde van proto-steengoed uit de tweede helft van de dertiende eeuw tot roodbakkerd aardewerk uit de eerste helft van de vijftiende eeuw.

Frappant was, dat deze houten goot boven het grondwaterpeil lag en toch redelijk intact was. Een chemisch onderzoek van het hout, dat voor ons in die tijd onmogelijk was, had hierop wellicht meer licht kunnen werpen.

De kuipen (afb. 3 en 4)

Tegen het noordoostelijke talud van de bouwput, tussen de funderingen van voor- en achtergevel van het Oude-Vrouwenhuis, werd een aantal even-

wijdige sporen ontdekt. Negentiende-eeuwse verstoringen aan de zuidoost zijde maakten het onmogelijk om het oorspronkelijke aantal van deze sporen vast te stellen.

Omdat tijd onze grote tegenspeler was en wij bovendien werden geconfronteerd met het van water verzadigde talud van de bouwput, werd besloten alleen die sporen te couperen die mogelijk de meeste informatie over de functie ervan verstrekten (de sporen 2 en 4 op afb. 3).

Uit de coupes leidden wij af dat tenminste twee van de sporen kuipen bleken te zijn die tot in de ongeroerde grond waren ingegraven (afb. 5 en 6).

Afb. 4. De aftekening van de kuipen op de bodem van de bouwput.

Afb. 5.
Lengtedoorsnede van
kuil 4.

Bodem en wanden bestonden uit tenen vlechtwerk met aan de buitenkant houten spanten. Het vlechtwerk was oorspronkelijk ingesmeerd geweest met een centimeters dikke beerlaag.⁵ Van het vlechtwerk restte nog een paar centimeter dikke turfachtige massa met hier en daar fragmenten van wilgentenen. Ook van de spanten waren alleen de verveende resten overgebleven. De beerlaag op de bodem was iets dikker. Tussen het vlechtwerk werden minuscule fragmentjes pluizig materiaal en wolresten aangetroffen. De beerlagen van wanden en bodem bleken zaden en pitten te bevatten.⁶ De beide onderzochte kuipen waren laagsgewijze volgestort met huis- en tuinafval waartussen ondermeer twee steengoedkannen (1425-1475) werden aangetroffen. Op de bodem werd één fragment van een fraai zijden weefsel met een bloemmotief geborgen.

Afb. 6.
Dwarsdoorsnede van
kuil 2.

Een afvalkuil, doorgraven bij de aanleg van de kuipen en dus ouder (spoor 3 op afb. 3), bevatte hoofdzakelijk een veenachtige substantie waarin organisch materiaal als hout en kleine fragmentjes textiel, goed bewaard waren gebleven.

Het textiel is onderzocht door S.Y. (Xandra) Comis. Zij constateerde dat er sprake was van linnen stoffen van twintig verschillende weefsels, zowel grove als zeer fijne, alle in linnen binding geweven, waarbij één fragment in een fantasiebinding, afgeleid van keperbinding.

De kuipen waren beide ongeveer twee meter breed, de lengte was niet vast te stellen vanwege de jongere verstoring bij de bouw van het Oude-Vrouwenhuis en omdat we reeds ver buiten de bouwput waren geraakt.

Conclusie

De plek, de vorm van de kuipen, deels ingegraven in de ongeroerde grond, de tenen wanden besmeerd met faecaliën en de restjes wol die daarin werden aangetroffen, doen vermoeden dat we hier te maken hebben met vollerkuipen, kuipen waarin laken tot vilt werd vervaardigd (misschien is gekneet een beter woord). Immers het is bekend dat het vollen gebeurde in kuipen die waren gevuld met ondermeer urine (denk aan de bijnaam van de Tilburgers, 'kruikenzeikers'). Het wegvloeiën ervan in deze primitieve kuipen werd voorkomen door de wanden te besmeren met faecaliën.

Dat er in de cameraarsrekeningen hierover niets wordt vermeld, kan betekenen dat deze 'industrie' kleinschalig was en de overheid zich er niet mee bemoeide. Dat bovendien deze minder-mens-vriendelijke industrie juist in deze wijk werd uitgeoefend, kan geen toeval zijn.

Noten

1. Op 24 juli 1482 kom ik voor het eerst de naam Die Vaelt tegen. Het betreft een overdracht aan het St. Anthonisgilde. Op 15 oktober 1498 wordt gesproken over

het Soppeneters Hues naast de Vaelt en in 1535 woont een zekere Willem Modder met zijn zoon Lamberts in een woning tegen den Vaelte. Willem Modder is Hairwever.

Volgens dr. A.C.F. Koch (mondelijke mededeling) was de Vaalt, de stedelijke mestvaalt, een deel van het binnenterrein dat werd ingesloten door de bebouwing langs Smedenstraat, Spinhuissteeg, Bagijnenstraat en Achter de Broederen.

2. Dit hofje lag iets ten oosten van de bouwput en de jongste versie ervan is ongeveer 35 jaar geleden afgebroken.
3. De Broederenstraat loopt naar de Broederenkerk. Het verlengde ervan, langs de Broederenkerk, heet Achter de Broederen.
4. Bij de aanleg van het Broederenplein in 1969 is de koorsluiting van de Ursulakapel (1498-1604?) teruggevonden. De funderingen zijn gevisualiseerd in de bestrating; een sierlijk beeldje binnen de contourlijn van het koor toont het schip van de heilige Ursula met haar elfduizend maagden.

5. De functie van de ingraven was aanvankelijk erg onduidelijk. Ons idee was dat hier sprake was van ingegraven schuiten. H.R. (Reindert) Reinderts, toen archeoloog verbonden aan de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en thans hoogleraar te Groningen, ontzenuwde deze gedachte door er op te wijzen dat de spanten van deze 'schuiten' aan de buitenzijde zaten, een onmogelijke bootconstructie. J.R.A.M. (Jan) Thijssen en F. (Francis) Witmer, eveneens geconsulteerd, dachten aan kuipen voor het mengen van verfstoffen, het looien van huiden o.i.d.
6. De pitten waren van pruimen, druiven en vijgen. Zaden van boekweit, zuring, ganzevoet, vlier en hop. Opmerkelijk weinig granen, wel akkeronkruiden zoals hennepnetel, duivekervel, perzikkruid, bolderek, korenbloem en knopherik. Determinatie: mevr. drs. P. Wijnmaalen.

Kort archeologisch nieuws

Doesburg blootgelegd

Over de geschiedenis van de Hanzestad Doesburg is uit documenten veel bekend. Archeologisch onderzoek voegt daar nu ook tastbare gegevens aan toe. Tijdens het onderzoek wordt een deel van de oude stadsgracht uitgegraven en ook een deel van een van de stadspoorten, waarschijnlijk uit de vijftiende eeuw, is blootgelegd.

*Gelders Dagblad, ed. Liemers,
17 mei 2001*

Oude botten

In 1999 werden bij graafwerkzaamheden schedels en botten van twee mensen gevonden. Na onderzoek blijkt nu dat het gaat om een jonge vrouw en man uit de periode 689-731 of 733-755. Hiervoor werd aangenomen dat de botten stamden uit de Slag bij Boksum (1586), maar nu blijken ze dus veel ouder te zijn. Op de schedel van de vrouw is een kras van een verwonding te zien. Daaraan is zij volgens onderzoekers ook overleden.

Er resten nog steeds veel vragen. Het is bijvoorbeeld onduidelijk of de man en vrouw

op een christelijke begraafplaats of op een grafveld zijn begraven. Tot de Frankische verovering in, toen het christendom naar Friesland kwam, werden mensen nog op grafvelden begraven, daarna gebeurde dat niet meer. Voorlopig zijn er echter geen plannen om de bodem verder te onderzoeken.

*Leeuwarder Courant,
18 mei 2001*

Oorlogsschip in de vriesdroger

In Engeland is een enorme vriesdroger ingeschakeld om de vondsten, skeletten en het wrak van de Mary Rose te conserveren. Het oorlogsschip uit de zestiende eeuw verging in 1545 met man en muis en werd 20 jaar geleden boven water gehaald. Plank voor plank en spant voor spant zal in de vriesdroger van het water ontdaan worden. Daarna wordt het schip weer helemaal in elkaar gezet en tentoongesteld in Portsmouth. Deze methode van conserveren is een veel sneller dan het gebruikelijke proces van langzaam vervangen van het water door kunststoffen. De voorwerpen

worden in de vriesdroger, met een afmeting van 14 bij 4 meter, snel afgekoeld tot 28 graden onder nul. Het water bevriest en sublimiert, zodat het aan het materiaal onttrokken wordt.

*Noordhollands Dagblad,
ed. Alkmaarsche Courant,
31 mei 2001*

Roebroeks in Akademie

Prof. Dr. Wil Roebroeks (46), hoogleraar Pre- en Protohistorie aan de Universiteit Leiden is benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De KNAW is een belangrijk adviserend instituut van de regering op wetenschappelijk gebied. Lid worden van de Akademie is uitsluitend mogelijk op basis van wetenschappelijke publicaties.

*Dagblad de Limburger, e.d Zuid Limburg,
1 juni 2001*

Twee stadspoorten van Lochem

Opravingen hebben aangetoond dat Lochem in de zeventiende eeuw niet alleen twee grachten, maar ook twee stadspoorten had. Tussen de twee grachten was een ravelijn gebouwd, een extra bastion voor de wallen. Het bestaan van deze constructie werd betwijfeld, deze is weliswaar te zien op een kaart uit 1609, maar verder uit de geschiedenis niet bekend. De onduidelijkheden zijn ook veroorzaakt doordat de stad vaak belegerd is, waardoor het een en ander vernield is.

*Gelders Dagblad, ed. Graafschap,
2 juni 2001*

Mummie in CT-scan

De mummie die al 150 jaar in het bezit is van het Stedelijk Museum Zwolle heeft afgelopen juni in het Zwolse ziekenhuis een CT-scan ondergaan. Het blijkt dat de mummie verre van compleet is. Het gezicht is grotendeels verdwenen en ook de ruggengraat is niet aanwezig. Of de mummie een tweehonderd jaar oude toeristmummie is of daadwerkelijk duizenden jaren oud, moet een koolstofdatering nog uitwijzen.

*Zwolse Courant,
6 juni 2001*

Nederlandse vesting

Bij opgravingen in Rees, vlak over de grens bij Nijmegen, zijn vestingwerken uit het begin van de zeventiende eeuw gevonden. Vanwege de bouw, die in baksteen is uitgevoerd, wordt geconcludeerd dat de versterkingen door Nederlanders zijn aangelegd. Vanwege de interesse in de vondst wordt

nu onderzocht of de vestingwerken voor het publiek toegankelijk gemaakt kunnen worden.

*De Gelderlander, ed. Nijmegen,
9 juni 2001*

Bataafse boeren beheersten Latijn

Bij Bataafse boerderijen zijn zegeldoosjes gevonden. Deze bronzen doosjes dienden ter bescherming van teksten, waaronder bijvoorbeeld brieven. Onderzoekers van de Vrije Universiteit, die nu bezig zijn met een inventarisatie van de rol van de Bataven in het Romeinse Rijk, concludeerden dus triomfantelijk dat de Bataven het een en ander opstaken van de Romeinen en bepaald geen barbaren waren.

*Spits,
12 juni 2001*

Romeinse resten in Zuid-Limburg

Bij de spoorlijn in Meerssen zijn resten van een Romeins gebouw ontdekt. Waarschijnlijk gaat het om een bijgebouw, een graan- of voorraadschuur, van nabijgelegen Romeinse villa. Bij de opgraving van deze boerderij in 1865 werden onder meer badkamers met versierde vloeren aangetroffen, gebruiksvoorwerpen en twee skeletten. De villa is waarschijnlijk in de tweede eeuw na Christus gebouwd en ook dit bijgebouw stamt naar waarschijnlijkheid uit deze tijd. De archeologische dienst van de provincie Limburg zal de precieze afmetingen van het bijgebouw vaststellen, maar het zal niet verder worden onderzocht. De provincie heeft ervoor gekozen de grond niet verder te verstoren.

*Dagblad de Limburger, ed. Zuid-Limburg
13 juni 2001*

Prehistorisch kamp

In de buurt van Deventer is door archeologen een jachtkamp van prehistorische jagers gevonden. Bijzonder is dat het kamp 'redelijk ongeschonden' is. Het geeft een beeld van een kamp van enkele weken uit de periode tussen 8000 en 7000 voor Christus.

*Metro,
14 juni 2001*

Gelderland hoedster erfgoed

De Provincie Gelderland wil werk maken van het behoud van de honderden in Gelderland gevonden grafheuvels, urnenvelden en prehistorische akkercomplexen. In de provincie liggen alleen al minstens 700 grafheuvels, waarvan ongeveer 650 op

de Veluwe. De grafheuvels dateren uit de periode tussen 25.000 voor Christus en het begin van onze jaartelling toen urnenvelden in zwang raakten.

Gedeputeerde Staten van Gelderland hebben financiële steun toegezegd voor een grafheuvelproject op de Veluwe waarbij het in eerste instantie gaat om behoud van 155 geselecteerde grafheuvels op terrein van particulieren. Het project kost in totaal negen ton en komt voor rekening van de grondeigenaren, de terreinbeheerders, de provincie Gelderland en de PostcodeLoterij. De coördinatie van het project is in handen van de stichting Landschapsbeheer Gelderland en wordt uitgevoerd onder leiding van de Archeologische Monumentenwacht.

De Gelderlander, ed. Arnhem
14 juni 2001

Romeinse weg

In een natuurgebied bij Sittard zijn de resten van een Romeinse weg blootgelegd. Door de ingrijpende veranderingen in het natuurgebied hebben archeologen van de Werkgroep Archeologie uit Sittard de kans gekregen opgravingen te doen. De Romeinse weg was ongeveer acht meter breed en had een fundering van ongeveer twintig tot vijftig centimeter dik, die bestond uit grind. De weg is onderdeel van een kruispunt van wegen die leidden naar legerplaatsen langs de Rijn.

Dagblad de Limburger, ed. Noord-Limburg
23 juni 2001

Castellum Alphen a/d Rijn

In Alphen aan den Rijn hebben Nijmeegse archeologen de overblijfselen van het Romeinse Castellum Albaniana opgegraven. Jarenlang waren er vermoedens over de precieze plaats en wat er aangetroffen zou worden. Nu zijn er midden in die stad de resten van een Romeins fort gevonden, tenminste de resten van balken van de fundering daarvan. Het fort moet ongeveer 100 bij 60 meter groot geweest zijn.

Leidsch Dagblad,
23 juni 2001

Groningse sporen IJzertijd

Op een toekomstig industrieterrein in Groningen zijn de sporen van gebouwen uit ongeveer 500 voor Christus gevonden. Dat is een unieke vondst, omdat in Noord-Nederland nog nooit eerder resten uit de Midden-IJzertijd zijn aangetroffen. De sporen, paalgaten en ploegsporen, duiden eerder op tijdelijke opslagruimten of misschien zomerbewoning dan permanente

behuizing. Omdat er niet veel bewoning is geweest, zijn er weinig gebruiksvoorwerpen aangetroffen.

De eerste bewoners woonden elders en staken het veen over om op deze plaats akkerbouw en veeteelt te bedrijven. Na de stijging van het grondwaterpeil werd de plek te nat en weer achtergelaten. Pas in de Middeleeuwen werd de grond opnieuw gebruikt en verkaveld. Van de slootjes die toen gegraven werden zijn ook sporen aangetroffen.

Nieuwsblad van het Noorden,
5 juli 2001

Visser vindt kanon

Tijdens het vissen op de Noordzee werd de bemanning van een Vlissingse kotter verast door een kanon in hun netten. Het twee ton zware kanon stamt uit 1654 en is waarschijnlijk afkomstig van een koopvaarder en werd in Den Haag gegoten. Het is versierd met hefogen in de vorm van dolfinen en verschoot kogels van vierentwintig pond.

De vinder mag zijn vondst houden, maar moet wel maatregelen nemen om hem te conserveren. Na drieëneuhalf eeuw onder water moet het zout uit het metaal geweekt worden, anders verdwijnt het kanon binnen korte tijd. De eenvoudigste oplossing: het kanon twee jaar in een sloot leggen.

Provinciale Zeeuwse Courant,
7 juli 2001

Opgraving VOC-werf

Waar de Storkfabrieken stonden op het Oostenburg in Amsterdam en straks IBC vastgoed zal bouwen, hebben archeologen de fundamente van een zeventiende-eeuwse scheepswerf van de VOC blootgelegd. Daarbij zijn bijzondere constructies gevonden, zoals een extra verstevigde beschoeiing langs de kade van de scheepswerf. Die was zwaar uitgevoerd om de druk te kunnen weerstaan van een scheepsrumpf die het IJ in werd geschoven. Deze constructie is nog nergens anders gevonden. Op de werf, die in 1670 in gebruik werd genomen, zijn ongeveer zeshonderd schepen gebouwd. Het complex maakte deel uit van een enorm terrein op Kattenburg, Oostenburg en Wittenburg waar in een ongekend aantal gebouwen en installaties de schepen van de VOC werden gebouwd door duizend medewerkers.

Het Parool,
7 juli 2001

Handboog prehistorie

Drie jaar geleden werd een handboog gevonden in het veen bij Zwartemeer. De vinder legde het ding in de schuur en liet het daarbij. Zijn zoon vertelde zijn geschiedenisleraar er enkele maanden geleden over, die nam contact op met het Drents Museum in Assen. Nu blijkt dat de boog 4600 jaar oud is en daarmee een unieke vondst. Volgens de provinciaal archeoloog is het een sensatie dat deze boog in het veen is gevonden.

De boog is gemaakt van taxushout en verkeert nog in perfecte staat. Binnenkort wordt de boog tentoongesteld in het Drents museum.

*Zwolse Courant,
7 juli 2001*

Geld voor archeologie

Staatssecretaris Van der Ploeg wil 20 miljoen gulden vragen van de Kamer voor gemeenten en provincies. Met dat geld kunnen die de extra lasten betalen die voortkomen uit de uitvoering van het Verdrag van Malta.

*NRC Handelsblad,
11 juli 2001*

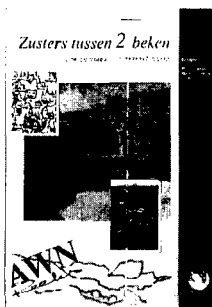
Jasper Oorthuys

Archeologische site op internet

Het Vlaardings Archeologisch Kantoor (VLAK) van de Gemeente Vlaardingen heeft een eigen website. Op deze site staan wetenswaardigheden over archeologie in de gemeente Vlaardingen. De site kan men raadplegen via www.archeologie.vlaardingen.nl.

Er wordt aandacht besteed aan de drie archeologische organisaties in Vlaardingen, de archeologische werkgroep Helinium, het Museum Hoogstad en het VLAK. Daarnaast is er informatie over de hoogtepunten van de Vlaardingse bewoningsgeschiedenis: van de jagers en verzamelaars die circa zesduizend jaar geleden de Oostwijk bezochten, de beroemde Vlaardingen-cultuur, de kano uit de Romeinse Tijd, tot de twaalfde eeuw toen Vlaardingen in verval raakte. Wie meer wil weten kan doorklikken naar de publicaties waarvan een aantal online raadpleegbaar is. De site is vormgegeven door VLAK-medewerker Ed van der Linden.

*Gemeente Vlaardingen, VLAK
Email: t.de.rijder@vlaardingen.nl,
www.archeologie.vlaardingen.nl*

AWN - reeks 1

Onder redactie van Nina Herweijer, Herman Lubberding en Jan de Vries

Zusters tussen 2 beken, graven naar het klooster Ter Hunnepe

138 pp., ill., ISBN 90 71312 04 6

De bundel geeft een impressie van 25 jaar lang onderzoek door de afdeling Zuid Salland-Oost Veluwe naar de resten van het adellijk klooster Ter Hunnepe bij Deventer. Het klooster is in de 13e eeuw gesticht en verwoest in 1578. Naast het archeologisch onderzoek wordt ook ruime aandacht besteed aan het historisch onderzoek van het klooster en de bewoners.

Prijs voor leden f 22,- (€ 10,-), voor niet-leden f 32,50 (€ 14,70) (excl. f 5,- [€ 2,30] verzendkosten voor één exemplaar).

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. AWN-reeks no. 1.

Literatuurrubrieken

Van oudsher vormen de literatuurrubrieken 'recensies' en 'signalementen' een veel gelezen en qua omvang aanzienlijk deel van ons tijdschrift.

De doelstelling daarbij is altijd geweest het bieden van een overzicht van recent verschenen literatuur voor zover die voor de Nederlandse archeologie van belang is. Onder Nederlandse archeologie bedoelen we de archeologie binnen ons land en het onderzoek naar sporen van Nederland in den vreemde (bijvoorbeeld de VOC). Ook in het buitenland verschenen publicaties kunnen van belang zijn voor de archeologie in Nederland.

Een verdere selectie vindt niet plaats. Hoewel we ons realiseren, dat wij daar nooit in zullen slagen, proberen we een zo compleet mogelijk beeld te geven van alles dat verschijnt en voor anderen toegankelijk is: boeken, rapporten, tijdschriftartikelen, CD-ROMs, etc. Er verschijnt veel, neem dat van mij aan. Ongetwijfeld zijn er tal van publicaties die aan onze aandacht ontsnappen. Mist u de vermelding van een publicatie of wilt u een bepaalde publicatie alsnog opgenomen zien? Neem dan contact op met de redacteur literatuurrubrieken.

Elke twee maanden verschijnen er wel een paar boeken die zo interessant, opvallend of belangrijk zijn, dat een oppervlakkige vermelding (signalement) niet volstaat. In die situatie wordt het boek, vaak door iemand van buiten de redactie, besproken. We proberen het aantal recensies te beperken tot twee à drie titels per Westerheemnummer.

Periodieken van AWN-afdelingen zijn voor een groot deel gevuld met verenigingsnieuws, ze zijn vaak heel lezenswaardig, maar voor de Nederlandse archeologie zijn ze soms wat minder interessant. Zij worden daarom niet in de literatuurrubrieken opgenomen. Deze tijdschriften zijn wel van belang voor de AWN. Ze geven immers een beeld van hetgeen waar de afdelingen mee bezig zijn. Bovendien staan ze soms boordevol boeiende wetenswaardigheden, kortom ze zijn alleszins het vermelden in Westerheem waard. Dat gebeurt in een afzonderlijke rubriek 'Werk in Uitvoering'. Mocht een afdelingsperiodiek een artikel bevatten dat uit oogpunt van archeologie het lokale belang overstijgt, dan kan dat ar-

tikel (tevens) onder de literatuurrubrieken worden gesignaleerd.

In feite verandert er niet zo veel. Het onderscheid tussen 'recensies' en 'signalementen' blijft bestaan, de beide rubrieken worden onder het kopje 'literatuurrubrieken' samengevoegd, we worden wat kritischer en streven naar meer volledigheid. Alleen u kunt ons daarbij helpen.

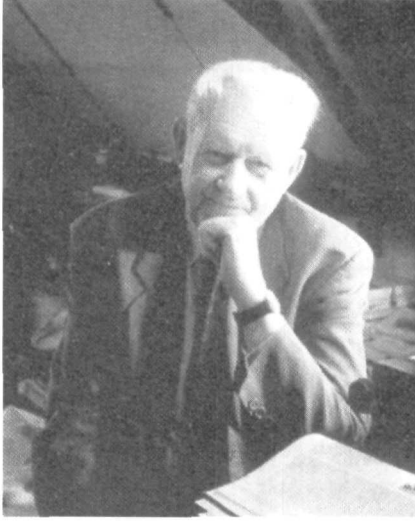
* * *

Recensies

H. Halbertsma (red. E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij), *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Stichting Matrijs Utrecht 2000. ISBN 90-5345-167-6. 406 blz., illustraties in zwart-wit en kleur. Prijs f 79,90.

Dr. Herre Halbertsma is wellicht het meest bekend door zijn boek *Terpen tussen Vlie en Eems* (1963) en zijn archeologisch onderzoek van vele kerken. In 1982 promoveerde hij op het proefschrift "*Frieslands oudheid*", toen in een zeer gelimiteerd aantal en niet in de handel verschenen. Tot aan zijn overlijden in 1998 was hij bezig zijn proefschrift geschikt te maken voor een handelseditie, die ons ten slotte in 2000 is bezorgd door E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij. Zoals mocht worden verwacht, is het een lijvig boekwerk geworden over ... ja, waarover precies? Uiteraard gaat het over Friesland, zij het dan wel over een heel groot Friesland dat wil zeggen van Vlaanderen (het Zwin) tot het mondingsgebied van de Weser. Hoewel, eigenlijk gaat het boek niet zozeer over Friesland, maar vooral over Friezen en waar nog iets van hun invloed merkbaar is of was. Illustratief is dat op de voorkant van het boek niet één van de vele vroegmiddeleeuwse sieraden uit het tegenwoordige Friesland staat afgebeeld, maar de bekende broche uit Dorestad. Het boek behandelt vooral de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen en Halbertsma richt zich daarbij op het grondgebied van bijna heel tegenwoordig Nederland en de aangrenzende Noord-Duitse regio. Hij maakt daarbij vooral gebruik van schriftelijke bronnen, voor de Vroege

Dr. H. Halbertsma
(uit het besproken
boek).

Middeleeuwen onder meer van vele vitae en oorkonden. Waar mogelijk toetst hij de gegevens aan resultaten van archeologisch onderzoek.

Het boek begint met een verantwoording van de redacteurs Cordfunke en Sarfatij, een inleiding door W.A. van Es en een woord vooraf van Halbertsma zelf. De eigenlijke tekst valt uiteen in drie delen:

- 1 de Friezen in de vroeg-Romeinse Tijd;
- 2 Friesland in de Middeleeuwen: het deel aan deze zijde van de Rijn (Fresia citerior);
- 3 aan de overzijde van de Rijn (Fresia ulterior): Friesland.

Het zwaartepunt ligt duidelijk bij het tweede deel, dat bijna tweederde van het boek in beslag neemt.

Frieslands oudheid heeft geen doorlopende chronologische lijn doordat het zich richt op een veelheid aan onderwerpen, veelal in aparte hoofdstukken uitgewerkt. Dat daarbij dikwijls weer stappen en stapjes terug worden gedaan en er bovendien veel herhalingen voorkomen, is bij de gekozen opzet onvermijdelijk. Daar komt nog bij dat de auteur graag vertelt, snel geneigd is dieper in te gaan op de materie en zijstapjes allerminst schuwt. Gelukkig zorgde hij voor een uitgebreide samenvatting, waarin hij de belangrijkste zaken nog eens doorneemt. Daarna volgt nog een meer beknopte samenvatting in het Engels.

Halbertsma gebruikt een fraai maar ietwat archaisch Nederlands, dat zich kenmerkt door vaak vrij lange zinnen die het overzicht soms niet vereenvoudigen. Een boek derhalve dat zonder haast dient te worden gelezen. De tekst is overigens uitzonderlijk

goed verzorgd: zeker gelet op de enorme hoeveelheid tekst is het aantal gesignaleerde fouten minimaal. Opvallend is wel het hoofdlettergebruik en dan doel ik op het consequent ontbreken van hoofdletters in samenstellingen als 'noordzeekust', 'rijnoever' en 'eemsmond'.

De illustraties, merendeels in zwartwit, zijn zinvol en van goede kwaliteit, maar staan wel eens wat ver van de betreffende tekst, terwijl ik de afbeelding op blz. 265 helemaal niet aan de tekst kon verbinden (maar misschien is het in het bijschrift vermelde jaartal 1984 onjuist?).

Tijdens het lezen van het boek wordt snel duidelijk hoe enorm belesen Halbertsma was; het aantal noten en bladzijden met literatuurvermeldingen is uiteraard navolgend. De auteur beperkt zich niet tot het aanreiken van een overstelpende hoeveelheid gegevens, maar geeft wel degelijk ook zijn eigen mening over tal van zaken en dat steeds geargumenteerde. In hoeverre zij zich ook door deze argumenten laten overtuigen, laat ik graag over aan de lezers van het boek. Ik moet het hier helaas laten bij enkele voorbeelden van interessante uitspraken in het boek: de Frisiavones zijn een afsplitsing van de Friezen; de vestiging van een (aarts)bisdom Utrecht (einde 7e eeuw) is het begin van het koninkrijk der Nederlanden; Bonifatius werd door rovers uit Noord-Groningen vermoord; graaf Gerulf (gezien als stamvader van het Hollandse gravenhuis) was afkomstig uit Westergo; er is sprake van een Friese bewoningscontinuïteit vanaf de prehistorie (Vroege IJzertijd) tot nu toe.

Frieslands oudheid is beslist geen chaotisch, maar door de gekozen opzet wel enigszins een verwarrend boek. Het vergt inspanning om de draad van het verhaal goed vast te houden. Maar voor wie dat niet bezwaarlijk is, is het een heerlijk uitgebreid, rijk boek om veel in te lezen en vooral te herlezen. Het geeft zoveel informatie, er staan zoveel interessante verhalen in, het compileert zoveel van bestaande maar moeilijk bereikbare en/of toegankelijke literatuur. Het uitgebreide register, verzorgd door de redacteurs, voorziet dan ook overduidelijk in een behoefte.

Wie geïnteresseerd is in de kerstening en de politieke geschiedenis van ons land in het eerste millennium na Chr. en bovendien een beetje gevoelig is voor het taalgebruik van Halbertsma, zal veel plezier beleven aan dit boek. Al lezend groeide mijn respect voor de auteur, voor zijn overzicht en de kolossale hoeveelheid tijd die hij aan

dit boek moet hebben gewijd. Het is inderdaad een levenswerk, een 'magnum opus' zoals de redacteurs het noemen, dat het Friese belang dan ook duidelijk overstijgt. Over Fries belang gesproken: het zal latere auteurs niet gemakkelijk vallen begrippen als Friesland, Friezen en Friese invloed nog verder uit te breiden en nog ruimer te zien dan Halbertsma in *Frieslands oudheid* doet, daarbij wel gedreven door enig chauvinisme (hij is geboren in Sneek), maar zonder ongeloofwaardig te worden.

Het verdient veel waardering dat de redacteurs Cordfunke en Sarfatij, nadat zij Halbertsma al enige tijd assisteerden, na zijn overlijden zorgdroegen voor het persklaar maken van dit boek.

Jan Coenraads

* * *

Herman Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd. Hunebedden, dolmens en menhirs in de Lage Landen*. Davidsfonds Leuven 2001. ISBN 90-5826-123-9. 197 pag., ill. In zw./w. en kleur. Prijs: Bfrs. 895 (€ 22,19).

In het hartje van de Ardennen op ongeveer twee uur rijden vanaf Bergen op Zoom of Eindhoven, ligt Wéris. Een typische Ardennens dorpje, met een romaans kerkje in het midden en daaromheen min of meer willekeurig wat woningen en boerderijen, opgetrokken uit de lokaal gedolven grijze natuursteen. Dit fraaie dorpje (gemeente

Durbuy) telt de meest indrukwekkende collectie megalieten van België. Het omvat twee dolmens (vergelijkbaar met onze hunebedden), een stuk of tien menhirs, een vermoedelijke menhircroevé en een aantal rotsformaties die met de dolmens en menhirs in verband kunnen worden gebracht en daarmee een geheel lijken te vormen. Kortom, Wéris was op 8 juni de uitgelezen plaats voor het Davidsfonds te Leuven (B.) om het boek van Herman Clerinx, *Kathedralen uit de Steentijd* te presenteren (afb. 1). Hunebedden, dolmens en menhirs: iedereen kent ze wel van een plaatje of uit eigen waarneming in Stonehenge, Bretagne en wellicht ook Drenthe.

Maar ook op andere plaatsen in de Lage Landen duiken ze schijnbaar lukraak in het landschap op, zoals rondom Wéris.

Wie heeft deze kolossale monumenten opgericht en waarom? Tal van mythen en legenden laten daarover geen misverstand bestaan, doch de archeologische wetenschap laat daarvan weinig heel en komt met een geheel andere interpretatie. We weten nu dat zij uit het Neolithicum dateren en door mensen zijn gebouwd. Over de functie daarvan is echter nog steeds veel in het ongewisse gebleven.

De auteur van het gepresenteerde boek, Herman Clerinx (afb. 2), is geen archeoloog, maar communicatiewetenschapper van professie. Daarnaast is hij actief geïnteresseerd in de cultuur van de Kelten. Maar zo verzekert hij ons: de Kelten hebben niets met de oprichting van megalieten te maken en in de Romeinse Tijd was het evenmin gebruikelijk dat Galliërs zoals Obélix met zo'n steen op hun rug voortsjouwden.

Maar dat wist de auteur nog niet, toen hij zijn eerste Nederlandstalige publicatie over megalieten in handen kreeg. Het boekwerkje, dat hij bij De Slegte in Maastricht aantroef, was ongemeen boeiend en verwarrend. Het was afkomstig van Frits Bom, beter bekend als de TV-consumentenman. Hij schreef dat hunebedden misschien wel bedoeld waren als schuilkelders tegen prehistorische atoomaanvallen door UFO-nauten. Voor Herman Clerinx was deze verklaring weinig plausibel en hij ging zelf op zoektocht naar een meer bevredigende verklaring. Hij bezocht de megalitische monumenten, bibliotheken, opgravingen en archeologen, sprak met de lokale bevolking, verzamelde legendes, enzovoorts.

Hij vergelijkt dolmens graag met onze kathedralen. Daarin vonden ook begravingen plaats, maar dat is niet haar primaire func-

Afb. 1. *Kathedralen uit de steentijd*, omslag

Afb. 2. Wéris 2001, Herman Clerinx bij één van de menhirs (foto G.Groeneweg).

tie. Kathedralen waren/zijn geen mausolea, maar sociale knooppunten, cultusplaatsen, niet bestemd voor de overledenen, maar voor de achterblijvers.

Evenmin als kathedralen zijn de megalithische monumenten willekeurig in het landschap geplaatst. Met behulp van kaart en kompas toonde Clerinx de genodigden in Wéris, dat de verschillende megalithische monumenten bij het dorp exact in zuid-west/noord-oostelijke richting liggen, dan wel ten opzichte van elkaar oost-west geo-

Afb. 3. Wéris 2001, archeologisch onderzoek van een dolmen (foto G.Groeneweg).

riënteerd zijn. Op andere plaatsen lijkt veel meer een territoriale begrenzing de doorslag te hebben gegeven. Maar even boeiend weet Clerinx ook over de Nederlandse hunebedden te vertellen. Om pragmatische redenen kiest hij er voor om het Nederlandse, Duitse en Scandinavische megalithische (graf)monument als 'hunebed' aan te duiden, terwijl de Belgische en Franse tegenhanger 'dolmen' wordt genoemd. In zijn boek Kathedralen uit de Steentijd voert Clerinx ons langs al die prehistorische monumenten uit de lage Landen. Een verrassende zoektocht naar de betekenis ervan, maar ook naar de resultaten van archeologisch onderzoek, naar het verdwijnen ervan en naar de desastreuze gevolgen van goedbedoelde restauraties en archeologische onderzoeken. Van Giffen nog bijvoorbeeld, sloopt in Drenthe het ene hunebed om daar het andere naar eigen goeddunken mee te verfraaien. De auteur zet in zijn boek al die wetenswaardigheden bij elkaar, feiten en fabels, verhalen over vernieling en vernieuwing. Zo heeft elke megaliet haar eigen verhaal, welke verhalen door Clerinx worden gebundeld en van fraaie kleurenfoto's worden voorzien. Daarmee heeft het boek ook iets van een toeristische gids, het nodigt uit tot menige prettige uitstap.

Wat ik naast al die wetenswaardigheden eigenlijk een beetje mis zijn kaartjes: wandel- of fietsroutes langs de bereikbare beschreven megalieten. Alleen de dolmens en enkele megalieten rondom Wéris kunnen we dankzij een plattegrond in het boek ook zelf in het veld terugvinden.

Wat is er aardiger dan een weekend in de omgeving van Wéris door te brengen. Het aardige museum annex café te bezoeken, te genieten van een Durboise, Rochfortoise, Chouffe of ander lokaal bier, in één adem het boek van Herman Clerinx uit te lezen en uiteraard menhirs en dolmens te bezichtigen. Eén dolmen is overigens op dit moment moeilijk toegankelijk omdat deze voor de zoveelste keer (!) archeologisch wordt onderzocht (afb. 3). Het hele jaar door is Wéris een aanrader, maar vermijdt het dorp op 21 juni, zo waarschuwde Clerinx mij nog, wanneer telkenjare horden mensen, vooral Nederlanders, vaak gekleed in lange witte gewaden, ter plaatse het feest van de zonnewende komen vieren.

Gerrit Groeneweg

* * *

Henk Stoepker (red.), *Venray-Hooghiebroek en Venray-Loobek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en late Middeleeuwen* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 46). Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 2000. ISBN 90-7310-473-4; 212 blz., 66 afbeeldingen; prijs niet bekend.

In de jaren 1990-1994 werden in het tracé van de inmiddels in gebruik genomen Rijksweg 73, (de weg van Venlo, prov. Limburg, naar Boxmeer, prov. Noord-Brabant) op een zestal terreinen opgravingen verricht. Hieraan voorafgaand waren door het archeologische adviesbureau RAAP veldverkenningen en grondboringen uitgevoerd. Uiteraard werd voor de selectie van op te graven terreinen ook gebruik gemaakt van de resultaten van de productieve terreinverkenningen van verschillende regionale amateur-archeologen. Over de opgravingsresultaten van het tracé van Rijksweg 73 verscheen in 1997 reeds het fraaie, door Uniepers te Abcoude uitgegeven boekje 'De weg terug. Archeologische ontdekkingen langs de A73 bij Venray'.

De nieuwe bundel uit 2000 betreft hoofdzakelijk de onderzoeksresultaten van de in 1990 en 1991 opgegraven vindplaats Hooghiebroek (gemeente Venray). Deze worden degelijk en uitgebreid beschreven en geïllustreerd. Die van een andere in 1990 opgegraven vindplaats, Loobek genaamd, beslaan slechts acht bladzijden. De eindpublicatie van de onderzoeksresultaten van de overige terreinen moet nog volgen. Wel wordt een samenvatting gegeven van de resultaten van het in 1993/1994 gedeeltelijk opgegraven Romeinse grafveld 't Brukske. Het eerste hoofdstuk, geschreven door redacteur Henk Stoepker, heeft de geschiedenis van het onderzoek als onderwerp, waarbij de resultaten van dat onderzoek gespiegeld worden aan de kennis van de regionale bewoningsgeschiedenis.

Jan Krist heeft de overblijfselen uit de prehistorie beschreven. De vindplaats Hooghiebroek leverde een drietal huisplattegronden uit de Midden Bronstijd op, maar twee ervan zijn niet geheel opgegraven. Ook zijn enkele afvalkuilen gevonden, waarvan er één een zeldzame bronzen sikkels bleek te bevatten. Van dergelijke sikkels zijn er thans 27 in Nederland bekend (waarvan er overigens slechts negentien op de verspreidingskaart in afb. 12 worden weergegeven), maar die van Venray is vermoedelijk de eerste die binnen een duidelijke archeologische context is gevonden. Uit de Vroege of

Midden IJzertijd dateert een erf, bestaande uit een huis met bijgebouwen en spiekers. Het grootste gedeelte van de bundel betreft de overblijfselen van een gedeeltelijk opgegraven Romeinse nederzetting te Hooghiebroek, die hoofdzakelijk uit de eerste helft van de derde eeuw dateert. De opgravingresultaten komen in twee hoofdstukken aan de orde: één betreft de grondsporen, het andere de vondsten. Deze hoofdstukken zijn grotendeels geschreven door de wel heel erg productieve archeoloog Harry van Enckevoort. Hij heeft zich niet beperkt tot een, overigens uiterst gedetailleerde beschrijving van de sporen en de vondsten, maar met onder andere talrijke verwijzingen naar andere Romeinse vindplaatsen in het zuiden van Nederland plaatst hij de gegevens op een buitengewoon hoog niveau in een brede context. De bijdragen van Van Enckevoort vormen daardoor tevens een actuele synthese van de kennis van de bewoning en de materiële cultuur van de Zuid-Nederlandse zandgronden gedurende de Romeinse Tijd. Opvallend te Hooghiebroek is de vondst van een drietal smalle lange schuren, die tot op heden elders nauwelijks bekend zijn. Overigens zijn twee variaties van dergelijke langgerekte schuren in 1998-1999 opgegraven in de derde-eeuwse nederzetting van Brandevoort (gemeente Helmond). Interessant is de constatering dat de enige waterput die werd gevonden slechts vijf tot tien jaar in gebruik kan zijn geweest, namelijk tussen de jaren 230 en 235/240. Het is nog niet vaak gebeurd dat zo'n precieze datering gegeven kon worden van de gebruiksduur van één waterput. Het vijfde hoofdstuk heeft het botanisch materiaal uit de prehistorie en de Romeinse Tijd van de vindplaats Hooghiebroek als onderwerp. De auteur Kirstin Hänninen geeft een gedetailleerd overzicht van de talrijke gevonden plantensoorten. Opvallend daarbij zijn zaden van peterselie en kroosjespruim, twee soorten die waarschijnlijk door de Romeinen zijn geïntroduceerd. Jan Krist beschrijft in een kort zesde hoofdstuk het vondstmateriaal uit de Steentijd dat tijdens de opgraving van de vindplaats Loobek in 1990 werd gevonden. Het is jammer dat niet wordt vermeld of Wommersomkwartsiet wel of niet vertegenwoordigd is. De aanwezigheid van een zogenaamd rhomisch trapezium (dat overigens niet als zodanig wordt genoemd) wijst op een bewoning gedurende het einde van de Midden Steentijd.

De vindplaats Loobek leverde ook de plattegronden op van een bootvormig huis, een

bijgebouw en een spieker (of hooiberg) uit de twaalfde eeuw. Deze worden door Henk Stoepker in het zevende en laatste hoofdstuk beschreven. Vermoedelijk gaat het hierbij om een zogenaamde Einzelhof die misschien slechts gedurende één generatie werd bewoond.

Al met al is dit een voorbeeldige bundel, waar echter wel wat kanttekeningen bij kunnen worden geplaatst.

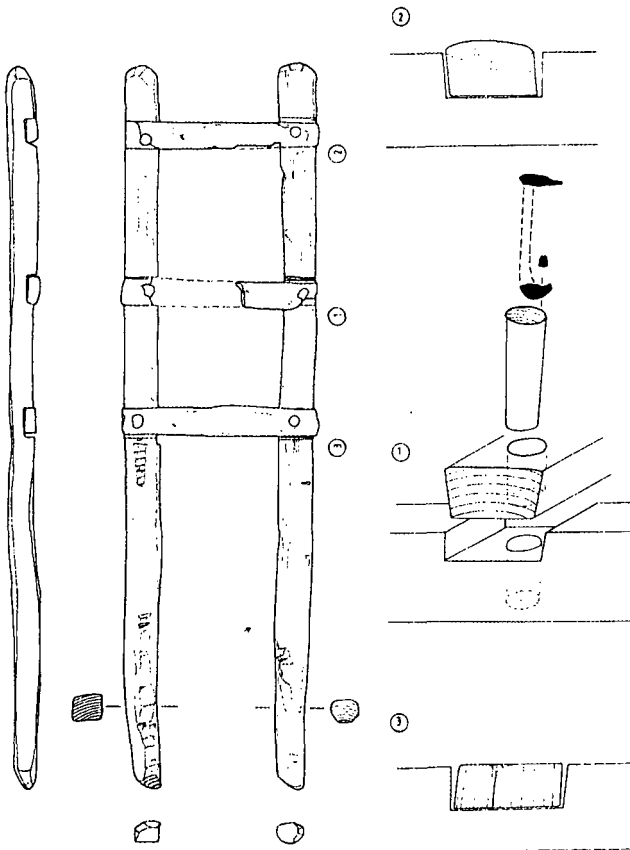
De resultaten van het onderzoek zouden inhoudelijk veel beter zijn geweest wanneer veel meer zou zijn opgegraven. Dit geldt niet alleen voor de bronstijduizen en de Romeinse gebouwen van Hooghiebroek, maar ook voor de twaalfde-eeuwse nederzetting Loobek. Waarom zijn die niet helemaal en allemaal opgegraven? Dat zal wel te maken hebben met het krampachtig streven tot behoud, maar ik vraag me af of de ontbrekende delen ooit nog kunnen worden opgegraven. Het zijn dus gemiste kansen.

Storend vind ik het ontbreken van schaalstokjes op vrijwel alle kaarten. Uiteraard

wordt telkens wel de schaal vermeld, maar daar is een grote variatie in (1:5000, 1:2500, 1:800, 1:600, 1:500, 1:400). Wel worden alle plattegronden van gebouwen op dezelfde schaal (1:200) afgebeeld. Het is ook jammer dat belangwekkende opgravingsresultaten zoals deze, zo eenvoudig worden uitgegeven. Dat betreft met name de uitvoering van de omslag; zo zijn bijvoorbeeld de rug en de achterflap geheel blanco. Uiterlijk heeft deze bundel daardoor de uitvoering van een scriptie en van een echt boek is eigenlijk geen sprake. Van de vormgevers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek had ik wat meer fantasie verwacht. Overigens is het binnenwerk overzichtelijk vorm gegeven en de tekst is degelijk, compact en helder. De bundel van Henk Stoepker verdient meer aandacht dan het uiterlijk van deze bundel doet vermoeden en is aan te bevelen voor ieder die geïnteresseerd is in de bewoningsgeschiedenis van de Nederlandse zandgronden, in het bijzonder voor hen die zich bezig houden met provinciaal-Romeinse archeologie.

Nico Arts

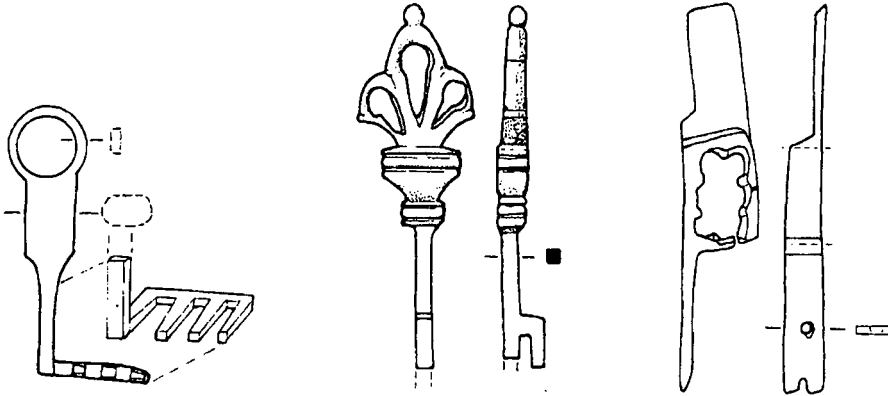
Afb. 4. Eikenhouten laddertje uit Kesteren - De Woerd. Illustratie uit besproken boek.

* * *

M. Sier en C.W. Koot (red.) - *Kesteren - De Woerd; Bewoningssporen uit de IJzertijd en Romeinse tijd*. Archeologie in de Betuwe. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 82, Amersfoort 2001. ISBN 90-5799-017-2, gebonden, 406 pp., met z/w en kleurenafbeeldingen en bijgevoegde kaarten. Prijs f 75,- (€ 34,-).

Van de vele archeologische vindplaatsen in het Betuweroute-project zijn er maar weinig Romeins. Van Kesteren-De Woerd werd daarom veel verwacht; in het verleden zijn er immers meerdere vondsten gedaan die de archeologen hoopvol stemden. Enkele losse vondsten uit het begin van de twintigste eeuw benadrukken het Romeinse karakter van deze plek en, bij de aanleg van de A15 waren er in een waterput zelfs resten gevonden van beschilderd pleisterwerk, wat destijds aanleiding was om te denken aan een (inheems-?) Romeinse villa. Kennelijk is het aan de aandacht van de makers ontsnapt, dat er bijna twee eeuwen geleden ook al melding wordt gemaakt van vondsten op de Woerd. De Betuwse dominee O.G. Heldring beschreef de site al in 1838 in zijn *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinse Oudheden*,

Afb. 5. Romeinse sleutels (links en midden) en een slot (rechts) uit Kesteren - De Woerd. Illustratie uit besproken boek.

Legenden enz. Bevoorrecht door een zee van vrije tijd (als protestant in Katholiek gebied) richtte deze predikant zijn Betuwse speurtochten vooral op terpen en woerden, die hij - terecht - zag als locatie van oeroude bewoning. Over de (Hoge) Woerd in Kesteren meldt Heldring, dat "deze in belangrijkheid alle te boven gaat, die ik tot nog toe beschouwd had. Reeds op eenen verren afstand vertoont hij zich als eenen hoogen heuvel, van waar men heinde en verre het land overziet. (...) Men vindt bijna geen molschoop, waar niet eenige scherven liggen, welke aan dit kleine dier zijn weg door de diepte heen moeilijk maakten, en die hij daarom liever naar boven werkte. (...) De Woerd zelf is twaalf morgen groot. Naast de woerd ligt een stuk grond, dat den naam van het kamp of de kampen draagt. Ook hier, verhaalde mij de eigenaar, had hij vaak groote en kleine steenen, overblijfsels van vroegere gebouwen, scherven, en zelfs eens twee zilveren Romeinse munten gevonden, die bij denloed met het afstooien van den grond te voorschijn waren gekomen."

De Woerd ligt op pakweg een Romeinse mijl afstand van de vermoedelijke ligging van castellum Carvo, één der grensforten langs de limes. Het lag dan ook in de lijn der verwachting dat op de Woerd een inheems-Romeinse nederzetting zou worden aangetroffen, die ons meer zou kunnen vertellen over de bewoning en culturele interactie aan de uiterste rand van het Romeinse Rijk. Een eerste verrassing bij de opgraving was, dat de IJzertijdvondsten - in tegenstelling tot wat prospectief onderzoek deed vermoeden - zich beperkten tot de Midden IJzertijd. De Late IJzertijd ontbreekt derhalve, zodat niet gekeken kon worden naar de belangrijke overgang tussen 'inheems' en 'inheems-Romeins'. Uit de IJzertijdperiode is een palenzwermmne-

derzetting blootgelegd: een grote hoeveelheid paalsporen, waar in het beste geval wel een aantal spiekers uit af te leiden is, maar in dit geval geen huisplattegrond. Die zijn wel gevonden uit de Romeinse tijd: één uit de eerste helft van de eerste eeuw en de ander uit de tweede eeuw. De plek lijkt begin derde eeuw te zijn verlaten. Vondsten waren er genoeg. In totaal kregen de onderzoekers 25.699 aardewerkscherven, 2013 metalen voorwerpen, 3368 stuks keramisch bouw materiaal en 14.286 faunaresten voor de kiezen. Samen met bodemkundige en botanische monsters levert dat een indrukwekkende hoeveelheid informatie op. In elk hoofdstuk wordt getracht om per vondstgroep een verantwoorde reconstructie te maken van de toenmalige omstandigheden (landschap, fauna, flora, economie etc.). Dat is helaas maar ten dele gelukt, en wel om verschillende redenen: de vindplaats bestrijkt slechts een klein gedeelte van de nederzetting, de kwaliteit van de vondsten is in veel gevallen niet toereikend en de specialisten zijn erg voorzichtig in het trekken van conclusies. Zo zijn de meningen over het 'inheems' karakter van de bewoning uit de Romeinse tijd niet eenduidig. Er is weliswaar veel luxe importmateriaal verzameld, maar een villa is niet gevonden. Sterker zelfs, al het gevonden natuurstenen bouw materiaal en de tientallen dakpannen blijken niet ter plekke uit stenen gebouwen afkomstig. Misschien zijn het overblijvertjes van het castellum Carvo, die op de Woerd als vloerversteving zijn hergebruikt. Wel zijn er sterke aanwijzingen dat hier, net als in andere Bataafse nederzettingen, paarden werden gefokt. Al met al zijn er dus wel wat tegenvallers, ook al door het geringe aantal spectaculaire vondsten - alleen een misvormde kinder-

schedel uit de IJzertijd en een Romeins houten trapje (zie afb. 4) springen er echt bovenuit. Voorts is het triest om te bedenken dat het grootste gedeelte van de nederzetting is weggebulldozerd bij de aanleg van de A15 in de jaren zeventig. In feite is 'De Woerd' alleen nog maar het noordelijke reepje daarvan. Blij dat dat in ieder geval nog opgegraven is, maar des te pijnlijker voelt het verlies van de rest.

Voor wie door de tegenvallers heen kijkt, is het rapport een zeer boeiend, diepgravend en voorbeeldig verslag van een multidisciplinaire onderzoek naar de onzichtbare geschiedenis van een klein stukje Nederland. Het bestaat uit uitmuntende exercities van archeologische wetenschapstoepassing door enkele van onze beste beroepsarcheologen. Elke site zou jaloers zijn op zo'n gedegen aanpak en het siert de nieuwe manier van archeologie (met Malta als aanjager) dat dit soort uitgebreide, luxe rapporten binnen relatief korte tijd het licht mogen zien. Waarbij niet alleen de lezer de winnaar is, maar de archeologie in het algemeen. Want een betere documentatie is op dit ogenblik bijna niet denkbaar. Graag meer, heel veel meer van dit soort publicaties!

Paul van der Heijden

* * *

Signalementen

Jane Kjaergaard Andresen - Amateur-arkaeologer i Danmark. In: Kuml - Årborg for Jysk Arkaeologisk Selskab, pp 159-186. ISBN 87-88415-09-0. Te verkrijgen bij: Jysk Arkaeologisk Selskab, Moesgård. 8270 Højberg, Denemarken. Prijs 200 Deense kronen.

Voor wie de Deense taal machtig is, is dit een interessant artikel over de stand van zaken in de Deense amateurarcheologie. Gelukkig wordt het artikel ook vergezeld van een Engelstalige samenvatting (met dank aan Jan Meijer voor de tip).

* * *

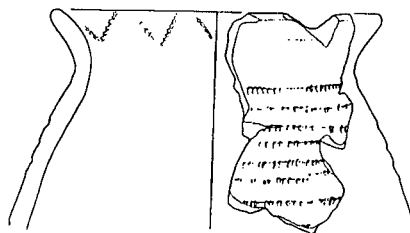
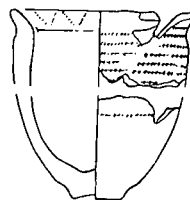
W.K. Vos, met bijdragen van C.G. Wierking en W.K. van Zijverden, *Woerden Harmelerwaard* (ADC Rapport 91). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten juni 2001. ISBN 90 5874 0803, 16 pag., afb. in zw./w. en kleur.

Aanleiding voor het onderzoek vormde de aanleg van glastuinbouw in een gebied waar zich de restanten van een kleine landelijke nederzetting bevonden. De nederzetting blijkt uit de Vroeg-Romeinse Tijd te dateren. Hoewel het keramische materiaal in slechte staat verkeerde, bleek dat de grondsporen redelijk tot goed geconserveerd waren gebleven. Sporen van nederzettingen uit deze periode zijn in het midden-Nederlandse rivierengebied betrekkelijk uniek. Zij zijn interessant, want ze geven de situatie aan, zoals de Romeinen die bij hun aankomst in het rivierengebied rond het midden van de eerste eeuw aantreffen.

* * *

P.F.B. Jongste (met bijdragen van S.B.C. Bloo, M.C. Kenemans, R.H.A. Machiels, J.J.W. de Moor, C.K. Nooijen, C.G. Wierking en W.A.M. Hessing), *Rhenen - Remmerden*, AAO en DO (ADC Rapport 92). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten juli 2001. ISBN 90 5874 0811, 52 pag., afb. in zw./w. en kleur, tabellen op formaat A-3.

Plannen om het huidige industriegebied Remmerden in de gemeente Rhenen uit te breiden noodzaakten tot een archeologisch onderzoek. Dat onderzoek heeft sporen van bewoning opgeleverd die dateren vanaf het Laat-Neolithicum tot en met de IJzertijd

Afb. 6. Twee potten versierd met wikkel-draadstempels uit Rhenen, Laat-Neolithicum. Uit: ADC Rapport 92.

(afb. 6). Hierbij zijn vooral huisplattegronden herkend uit het Laat-Neolithicum (2000-1800 v.Chr.) en de Vroege- en Midden-Bronstijd (1800-1100 v.Chr.). De vindplaats heeft overigens sterk te lijden gehad onder landbouwactiviteiten, die hier vanouds plaatsvonden.

* * *

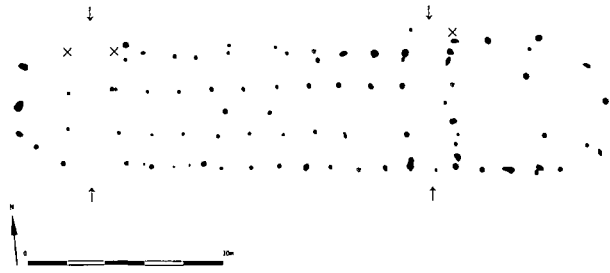
H.M. van der Velde, A. van Benthem & S.B.C. Bloo, *Een huisplaats uit de late Bronstijd te Dalfsen. Archeologisch onderzoek aan het bedrijventerrein Welsum te Dalfsen* (ADC Rapport 95). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten juli 2001. ISBN 90 5874 08-46, 33 pag., afb. in zw./w. en kleur, tabel en kaart op formaat A-3.

In januari 2001 heeft het Archeologisch Dienstencentrum (ADC) een archeologische begeleiding uitgevoerd tijdens afgravingen bij een toekomstige industrieterrein Dalfsen (Ov.), waarbij gedurende tien dagen een areaal van bijna een hectare werd blootgelegd. Daarbij trof men de restanten aan van een bronstijdboerderij, daterend uit de achtste eeuw v.Chr. (afb. 7). De boerderij was 30 meter lang, bood ruimte aan zo'n 30 runderen en is gedurende een periode van ongeveer 30 jaar lang gebruikt geweest. Is het toeval dat de omvang van dit rapport exclusief de bijlagen, 30 pagina's telt?

* * *

Gerard Tichelman (met bijdragen van Carola Nooijen en Wilco van Zijverden), *Aanvullend Archeologisch Onderzoek aan de Monnikendijk te Vrouwenpolder, gemeente Veere* (ADC Rapport 96). Archeologisch Dienstencentrum Bunschoten juli 2001. ISBN 90 5874 08-54, 22 pag., afb. in zw./w. en kleur.

Het aanvullend archeologisch onderzoek op Walcheren vond plaats naast een eerder ten dele opgegraven laatmiddeleeuws klooster. Bij het recente onderzoek zijn sporen teruggevonden van de gracht die de begrenzing van het kloosterterrein vormde. De weinig luxueuze vondsten uit de gracht weerspiegelden het zwaartepunt van de bewoning van het klooster uit de tweede helft van de vijftiende tot en met de eerste helft van de zestiende eeuw. Bij het onderzoek werd ook een dijklichaam teruggevonden, waarvan de eerste fase uit de periode 1200-1450 dateert.

Nadere inlichtingen over de ADC rapporten: info@archeologie.nl of tel. 033-2998181.

Afb. 7. Dalfsen, plattegrond bronstijdboerderij. Uit ADC, Rapport 95.

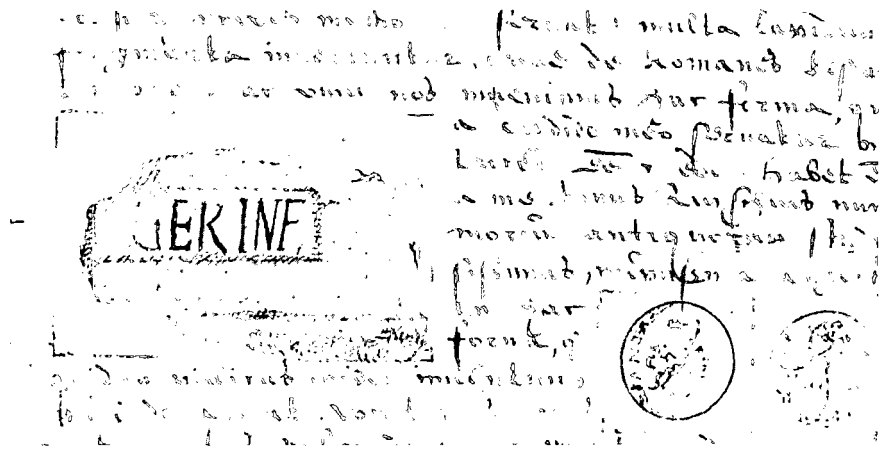
* * *

Sandra Langeris, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*. Historische Vereniging Holland, Haarlem / Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2001. ISBN 90-70403-48-X. 368 pag., ingenaaid, geïll., prijs f 59,50 (€ 27,-).

Dit boek is de handelseditie van het gelijknamige proefschrift. Het bevat het verslag van het promotieonderzoek naar de oudheidkundigen Arnoldus Buchelius uit Utrecht (1565-1641) en Petrus Scriverius in Leiden (1576-1660). Beide geleerden genieten tegenwoordig bekendheid als de 'mythenjagers', die met hun oorspronkelijke bronnenstudies vele gangbare oude vertelsels over onze vaderlandse geschiedenis naar het rijk der fabelen hebben kunnen verwijzen.

Beide heren verzamelden en onderzochten bodervondsten uit de Bataafs-Romeinse tijd, evenals monumentaal erfgoed zoals kerken, kloosters, grafmonumenten, middeleeuwse archiefstukken en oude kronieken (afb. 8). Beiden waren van groot belang voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse beeldvorming over het Bataafse en middel-eeuwse verleden. Zij leverden belangrijke bijdragen aan de ontwikkeling van het vak van historicus. Scriverius maakte zich tevens verdienstelijk met zijn inventarisatie van archeologische bronnen. Hij toont aan, dat het gewest Holland kon bogen op een indrukwekkend verleden en gaf daarmee duidelijk blijk van de Hollandse vooringenomenheid over de eigen grootsheid in heden en verleden. Als goede humanisten brachten beide heren in hun geschriften en polemieken een politiek engagement en vaderlandsliefde tegenover hun geboortegrond tot uitdrukking. Als oudheidkundigen zochten zij daartoe hun argumenten in

Afb. 8. Romeinse dakpan met legioenstempel en munten, door Buchelius gevonden in de omgeving van Utrecht. Uit: *geschiedenis als ambacht*

archeologische vondsten, oude archiefstukken en middeleeuwse analen en kronieken. Zo zien we weer, er is echt niet zo veel nieuws onder de zon.

***

Thelen (red.), *Het Hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren van Gemert. Bijdragen tot de geschiedenis van Gemert nr. 27.* Uitgave van Heemkundekring "De Kommanderij Gemert" i.s.m. de ROB, Gemert 2001. ISBN 90-73621-18-6. Geïll. in zw./w. en kl., 148 pag. Prijs f 49,50 (€ 22,46), inclusief verzendkosten f 62,50 (€ 28,36)

De hoofdauteurs Piet Kleij, Jan Timmers, Ad Otten, H. Vogels en professor Hans L.Jansen leveren elk vanuit hun deskundigheid hun bijdrage over het onderzoek naar de geschiedenis van het reeds lang verdwenen Hooghuis van Gemert. De oudste fase van het opgegraven kasteelterrein dateert uit de periode tussen circa 1050 en 1150 en bestond uit een forse drieschepige houten zaalbouw. Na die tijd raakte het eiland min of meer in onbruik, terwijl het vanaf circa

1250 wederom als kasteelterrein in gebruik werd genomen.

Naast de hoofdauteurs leverden onder andere ook Erik Graafstaal (bodemsporen), Ronald van Genabeek (aardewerk), Nico Arts (vuursteen), Jaap Kottman (glas), Eva Kars (stenen vijzel), Theo de Jong (bot), Ruud de Man (hout pollen en zaden), Olaf Goubitz (leer) en Karel Vlierman (bootje) hun bijdragen aan het fraaie boekwerk. We komen nog nader hierop terug.

***

Jaarboek voor munt- en penningkunde nr. 84-85, 1997/1998. Koninklijk Nederlands Genootschap voor munt- en penningkunde, Amsterdam. ISSN 0920-380X. 272 pag., zw./w. ill. Prijs exclusief verzendkosten f 130,- (€ 60,-).

Dit jaarboek is verschenen als een dubbelnummer en bevat, anders dan gebruikelijk, slechts één bijdrage, namelijk van dr. Peter Ilisch, conservator van de numismatische collectie van het Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte te Münster. Dit artikel draagt de titel: "*Die Münzprägung im Herzogtum Niederlotharingen, I: die Münzprägung in den Räumen Utrecht und Friesland im 10. und 11. Jahrhundert*".

Het betreft een buitengewoon belangrijke bijdrage over de muntslag in Nederland in de periode vanaf ca. 980 tot het begin van de twaalfde eeuw. Beschreven worden onder andere de munten van Tiel, Utrecht, Dorestad, Rijnsburg, Leiden, Vlaarding en Groningen, maar ook van diverse minder bekende of zelfs moeilijk te lokaliseren muntplaatsen in Gelderland, Overijssel, Groningen en Friesland.

Afb. 9. Munt Bolsward, Graaf Egbert II (?), 1068-1077 (?), vindplaats Berlijn. Uit: *Jaarboek munt- en penningkunde*.

De munten uit Maastricht sluiten veeleer aan bij die uit de omgeving van Luik en blijven om die reden buiten beschouwing. Te zijner tijd zullen achtereenvolgens ook de munten uit deze periode uit de omgeving van Keulen en uit het zuidelijke deel van het hertogdom Nederlotharingen worden gepubliceerd.

Opvallend is, dat grote hoeveelheden van de in deze periode in Nederland geslagen munten als schatvondst zijn teruggevonden in de landen rondom de Oostzee, terwijl ze in ons land zelf vrijwel niet in omloop lijken te zijn geweest (afb. 9-10).

In de sober uitgevoerde maar goed verzorgde publicatie worden de munten per muntplaats en per munttype uitgebreid beschreven. Voor zover mogelijk zijn alle munten op 200% van de originele grootte afgebeeld. Bij een deel van de munten is tevens een tekening op origineel formaat opgenomen. Mede door de logisch opgezette nummering (elke muntplaats heeft een hoofdnummer, elk type een subnummer) zal dit boek op dit terrein ongetwijfeld als standaardwerk gaan dienen. Door de uitgebreide beschrijvingen, illustraties, dateringen en toeschrijvingen, is dit boek ook zeer toegankelijk voor de numismatisch minder onderlegde lezer. Omdat het boek in het Duits is verschenen, is wel enige kennis van de Duitse taal gewenst, zo waarschuwt de uitgever.

Het jaarboek kan besteld worden door overmaking van het verschuldigde bedrag, (verhoogd met verzendkosten binnen Nederland f 5,50 of € 2,50) op postbanknummer 31.187 ten name van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde, onder vermelding van: "Jaarboek 84/85".

* * *

W.S. van Egmond & M. Mostert (red.), *Spelen in de Middeleeuwen. Over schaken, dammen, dobbelen en kaarten* (Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek nr. 7). Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001. ISBN 90-6550-642-X. 298 pag., ingenaaid, enkele zw./w. afb., prijs f 44,- (€ 19,94).

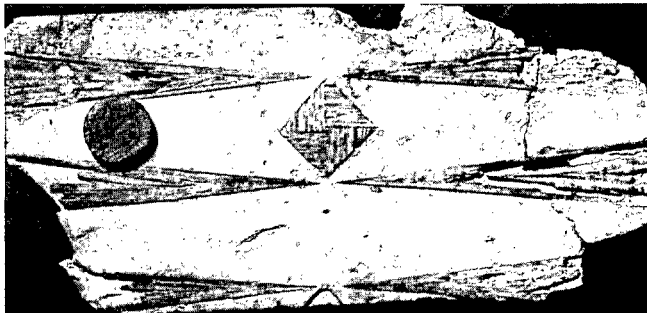
Tot het werkterrein van Uitgeverij Verloren behoren boeken en tijdschriften over geschiedenis en aanverwante disciplines. Het niveau van de publicaties varieert van heel specialistisch tot publieksgericht. De nog vrij jonge uitgeverij beschikt op dit moment over zo'n 600 leverbare titels. Jaarlijks komen er ongeveer 70 bij. Eén van de jongste publicaties is het boekje *Spelen in de*

Afb. 10. Munt Deventer, Koning Heinric II. Uit: *Jaarboek munt- en penningkunde*.

Middeleeuwen. Deze titel, zoals die op de voorzijde prijkt, is wat misleidend. De ondertitel geeft aan, dat men zich beperkt tot schaken, dammen, dobbelen en kaarten. In werkelijkheid komen ook bordspellen als triktrak (afb. 11) en molenspel aan bod. Gespeeld is er overal en altijd. In de Middeleeuwen behoorden spelletjes zoals dobbelen, schaken, dammen, het molenspel, triktrak en, later, het kaartspel tot het tijdverdrijf van adel en burgerij. Schaken en dobbelen werden eerst afgekeurd door de geestelijkheid, die er niets dan ledigheid en duivels vertier in zag. Later werd het schaken oogluikend toegestaan en konden alle genoemde spellen zelfs gebruikt gaan worden voor didactische en moraliserende doeleinden. Vooral het schaakspel leende zich voor allegorische interpretaties. Spelen vervulden een grote rol in het gezelschapleven. Voor de bestudering van middeleeuwse (bord-)spellen hebben we de beschikking over bewaard gebleven spelmateriaal, teksten die de regels van de spellen behandelen, beschrijvingen van spellen en teksten die het spel allegorisch interpreteren. Een tiental bijdragen van auteurs belichten de verschillende aspecten van het spel. Zo besteedt Annemarieke Willems (van het boek *Kinder Delijkt*) aandacht aan de materiële cultuur van het spel. Andere auteurs gaan dieper in op de geschiedenis van de verschillende spellen, de sociale rol van het spel en de veranderende moraal ten opzichte van de verschillende spelvormen.

Afb. 11. Fragment triktracbord uit Dordrecht, veertiende eeuw, coll. RMO. Uit: *Spelen in de middeleeuwen*.

Afb. 12. Bronzen sleutelgreep met afbeelding van een haan, Romeins.
Uit: *Nieuwsbrief archeologie*.

National Geographic Nederland-België, augustus 2001.

Weinig tekst, maar bijzonder fraaie foto's op pag. 2-19 over de rotsschilderingen in de grot van Chauvet in de Ardèche (F.). Ze werden in 1994 ontdekt en zijn ruwweg twee keer zo oud als de befaamde tekeningen in Lascaux en Altamira.

* * *

Notre Comté (Annales du Cercle d'Histoire, d'Archéologie et de Folklore du Comté de Jette et la Région - a.s.b.l.) / *Ons Graafschap* (Jaarboek van de geschied- en Heemkundige Kring van het Graafschap Jette en Omgeving - v.z.w.), nr. 27, 1998-2000. *Liber Amicorum Robert Van den Haute*. Ganshoren 2000. ISSN 0048 0924. 292 pag., zw./w.ill.

Het jaarboek is opgedragen aan de inmiddels 90-jarige medeoprichter en erevoorzitter van de kring. Naast een biografische schets van de bejaarde Van den Haute en een selectief overzicht van diens oeuvre bevat de bundel een tiental veelal in het Frans gestelde bijdragen over geschied- en heemkundige aspecten van het graafschap Jette en omgeving.

De archeologie blijft beperkt tot een bijdrage van Stephan Van Bellingen over "*Middeleeuwse en postmiddeleeuwse vloertegels uit de voormalige priorijkerk van Groot-Bijgaarden (gem. Dilbeek, Prov. Vlaams-Brabant)*", zoals die daar tussen 1899 en 1905 werden verzameld.

De oudste tegels, groen en geel getint met een afmeting van 56x56x17 mm, dateren waarschijnlijk uit het midden van de veertiende eeuw. De meest omvangrijke groep tegels had een gemiddelde grootte van 150x150x33 mm. Deze groep omvat zowel tegels met slibdecoratie als monochrome exemplaren. Uit een combinatie van heraldische motieven op deze tegels, met bouwkundig- en archiefonderzoek wordt vastgesteld, dat deze uit de periode 1506-1518 dateren.

* * *

Nieuwsbrief Archeologie nr. 15. Informatieblad provincie Zeeland. Juni 2001.

Zoals gewoonlijk wordt de voorzijde van dit door de provincie Zeeland uitgegeven informatieblad opgeluisterd met een foto en bijbehorende beschrijving van een bijzon-

dere vondst. Dat is dit keer een Romeinse bronzen sleutelgreep uit Aardenburg. De greep wordt bekroond met een haan (afb. 12). Belangrijk archeologisch nieuws is het verdwijnen van het vertrouwde PACZ (Provinciaal archeologisch centrum Zeeland). Dit vormt in het vervolg het onderdeel Archeologie van de Stichting cultureel erfgoed Zeeland (SCEZ). Verder bevat het blad weer veel vondstmeldingen, waarbij een oude vondst van een badorfpot extra aandacht krijgt. Info voor een gratis abonnement: (0118) 631394 / 631396.

* * *

Hemmy Clevis, *Zwolle Ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*. Stichting Promotie Archeologie Zwolle 2001. 187 pag., tal van zw./w. illustraties. Prijs inclusief verzendkosten f 26,- (€ 11,80).

Zwolle Ondergronds is niet alleen de naam van dit boekwerkje, maar bovendien van de onlangs geopende permanente expositie in de kelder van het Stedelijk Museum Zwolle. Het Stedelijk Museum aan de Melkmarkt is geopend op dinsdag tot en met zaterdag

van 10.00-17.00 uur en op zondag van 13.00-17.00 uur.

Boek en expositie bieden een blik op de bodemschatten die de afgelopen jaren in Zwolle tevoorschijn zijn gekomen.

De publicatie geeft een inzicht in een zevental verschillende opgravingen. Veel ruimte is gebruikt voor de afbeeldingen en bijbehorende beschrijvingen van postmiddeleeuws glas- en aardewerk volgens het zogenaamde Deventer systeem. We komen nog nader hierop terug.

De publicatie is te bestellen door f 26,- (€ 11,80) over te schrijven op giro 703734 van de Stichting Promotie Archeologie Zwolle.

Nadere info: website www.archeologie-spa.nl of e-mail archeologie.spa@wxs.nl.

* * *

Brabants Heem, jaargang 53 nr. 2, 2001.
ISSN 0166-431X. Abonn. f 37,50 (€ 17,02)
per jaar, losse nummers f 12,50 (€ 5,67)

De provincie Noord-Brabant telt meer dan honderd heemkundekringen. Elke zichzelf respecterende kring kent uiteraard haar eigen periodiek. Elk nummer van het tijdschrift *Brabants Heem* besluit met een *Heemkundige tijdschriftenparade*, waarin bij toerbeurt een redactielid de verschenen tijdschriften vanuit een bepaalde invalshoek de revue laat passeren. Dit maal viel deze eer te beurt aan Liesbeth Theunissen. Zij neemt de tijdschriften uit het eerste kwartaal 2001 onder de loep (pag. 76-80) vanuit de vraagstelling of archeologie nog steeds bij de Brabantse heemkundekringen in de belangstelling staat. Het antwoord is bevestigend: van de 47 tijdschriften uit die periode besteedden er zeventien (= 36%) aandacht aan archeologica. De bijdragen variëren uiteraard van meldingen over losse vondsten tot complete opgravingverslagen. Opvallend is dat in al die tijdschriften relatief veel aandacht wordt besteed aan Romeinse tijd en de Middeleeuwen, terwijl de prehistorie, de steen- en metaaltijden wat onderbelicht blijven.

Nadere info: e-mail brg.brabant@wxs.nl

* * *

Y. Dijkstra e.a. (red.), *Archeologie in de Betuweroute. Papendrechtse Stroomrug (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 80)*. NS Railinfrabeheer B.V., Utrecht 1999. ISSN 1383-5025. ISBN 90-5799-008-3. zw./w. afb., 143 pag. Prijs f 40,- (€ 18,18).

Inmiddels zijn de eerste drie publicaties verschenen over het onderzoek dat werd verricht in het kader van de aanleg van de Betuweroute, de goederenspoorlijn van Rotterdam naar Zevenaar. Eind dit jaar volgen er nog meer. In het eerste boek wordt de opgraving bij Papendrecht beschreven. Aanvankelijk verkeerde men in de veronderstelling, dat dit moerassige rivierenland tussen de kust en de Brabantse zandgronden vóór het begin van de jaartelling onbewoond was. Bij het onderzoek deed men vondsten uit de Midden- en Late IJzertijd. Ook trof men een Romeinse afvalstort aan.

* * *

J.W.M. Oudhof e.a. (red.), *Archeologie in de Betuweroute. "Huis Malburg" van spoor tot spoor. Een middeleeuwse nederzetting in Kerk-Avezaath (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 81)*. Amersfoort/NS Railinfrabeheer B.V., Utrecht 2000. ISSN 1383-5025. ISBN 90-5799-015-6. afb. in kl. en zw./w., 368 pag., bijlagen. Prijs f 75,- (€ 34,09).

Bij de aanleg van de Betuweroute stuitte men op een tweetal erven, die tussen circa 1050 en 1225 intensief werden bewoond. Het terrein maakte waarschijnlijk deel uit van de Avezaathse bezittingen die rond het jaar 1000 aan de abdij van Thorn werden geschonken.

* * *

Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek nr. 44. ISBN 90-5799-019-9. 560 pag., losse bijlagen met kaarten, deels in kleur. Prijs f 170,- (€ 77,27) excl. verzendkosten.

Na lange tijd is weer een nieuwe bundel BROB verschenen met daarin een drietal bijdragen, te weten:

P.J. Woltering, "*Occupation History of Texel, dl. IV. Middle Bronze Age - Late Iron Age (1350-100 BC)*", p. 9-396; R.S. Hulst, "*The Castellum at Arnhem-Meinerswijk: The Remains of Period 5*", p. 397-438 en B. Goudswaard e.a. (eds.), "*The Late Roman Bridge at Cuijk*", p. 438-546.

Ook hierover hoort u nog meer van ons. Bestelling en info: ROB afd. Communicatie, Postbus 1600 BP Amersfoort, tel. 033-4227777, e-mail: info@archis.nl.

* * *

R.S. Kok, Archeologische inventarisatie Gemeente Alphen aan den Rijn. Alphen a/d Rijn, afd. ROV februari 2001. 170 pag. me zw./w.-afb., 4 losse kaartbijlagen in kleur. Oplage 300.

In februari 1999 verscheen de *“Archeologische Inventarisatie Stadshart Alphen aan den Rijn”*, waarin een overzicht werd gegeven van de te verwachten archeologische waarden op de bouwlocaties van het centrum van Alphen aan den Rijn. Dit nieuwe rapport vormt hierop een vervolg en strekt zich uit tot het hele grondgebied van de gemeente, inclusief de kernen Zwammerdam, Aarlanderveen en Oudshoorn. Per deelgebied wordt op basis van verzamelde gegevens een overzicht gegeven van de landschappelijke ontwikkeling en van de bewoningsgeschiedenis. Aan de hand van een inventarisatie en analyse van beschikbare bodemkundige, historische en archeologische gegevens worden gebieden begrensd waar archeologische waarden zijn aangetoond of nog kunnen worden verwacht. De uitvoering is gedetailleerde in-

ventarisatie leidt bovendien tot een negental aanbevelingen voor het opstellen van een gemeentelijk archeologiebeleid en wordt afgesloten met een uitgebreide literaturopgave.

Een deel van de publicatie (pag. 107-162) bestaat uit een beschrijving in chronologische volgorde van de archeologische onderzoeken die reeds in de gemeente Alphen aan den Rijn zijn uitgevoerd. Dit evenwel met uitzondering van de onderzoeken in het Masterplangebied, die eerder zijn beschreven in de inventarisatie Stadshart. In deze catalogus beschrijft Ruurd Kok in totaal 141 onderzoeken of vondsten, telkens met verwijzing naar documentatie en literatuur. Het verspreidingsgebied daarvan is uiteraard in sterke mate bepaald door de onderzoeksintensiteit. Als gevolg daarvan zijn vindplaatsen uit de Romeinse Tijd oververtegenwoordigd. Info: 0172-481321.

* **

Gerrit Groeneweg

Wie kent dit?

Met de handen in het haar

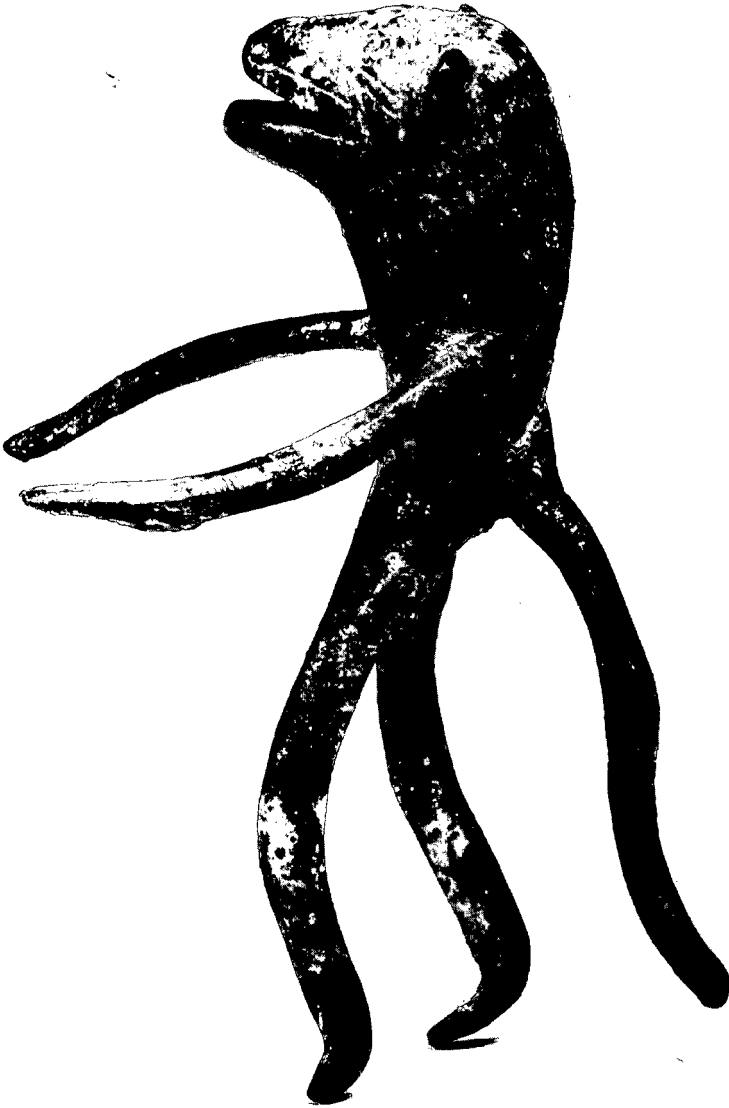
Verleden jaar bracht een museumbezoeker uit Heeze een klein bronzen beeldje mee naar het Rijksmuseum van Oudheden. Ze had het in het midden van de jaren zestig gevonden op een zandpad in de omgeving van Eindhoven. Kort daarvoor had een trekker over het pad gereden en was de grond omgewoeld. Uit die grond stak een klein stukje metaal waar haar oog op viel. Ze groef het uit en er kwam een ca. 10 centimeter groot bronzen beeldje aan het licht. Ze vond het leuk, gooide het niet weg en nam het mee naar huis. Jarenlang vroegen familieleden, vrienden en kennissen wat het nu precies was. Het antwoord moest ze schuldig blijven en in 2000 werd er contact opgenomen met het museum om er achter te komen wat het nu eigenlijk is.

Het beeldje is gemaakt van brons en vertoont een groene patineringslaag. Slechts op enkele plekken is door slijtage het onderliggende bronskleurige oppervlak zichtbaar.

Ook bevinden zich op het oppervlak enkele donkerbruine concreties, vermoedelijk ijzerner slag.

Het beeldje stelt een dier voor - misschien een hond of wolf - met een geopende bek. De ogen en oren zijn duidelijk weergegeven en de haren worden gesuggereerd door kleine kerfjes op het bovenlijf. De lippen zijn geaccentueerd door een doorgetrokken gegraveerde lijn. De poten en staart zijn extreem lang en dun en bieden de mogelijkheid dat het diertje zelfstandig kan staan.

Het patina van het brons suggereert dat het beeldje niet van recente ouderdom is. Maar wat het nu precies voorstelt en hoe oud het is, blijft een raadsel. Er zijn diverse pogingen ondernomen om dit te achterhalen, maar de geraadpleegde kenners en periodespecialisten kunnen het niet thuisbrengen. We zitten dus met de handen in het haar. Misschien zijn er onder u wel kenners, die direct zeggen: ja, dat is het. Is het prehisto-

risch of van veel recentere datum? Als u het weet, laat het me dan weten.

Leo Verhart
Rijksmuseum van Oudheden
Postbus 11114, 2301 EC Leiden
e-mail: l.verhart@rmo.nl

* * *

Tijdens een veldverkenning op Wieringen door archeologiestudent Wim Ettema, werd hem het hierbij afgebeelde potje getoond door de vinder. De pot werd gevonden op het westen van het voormalige eiland, waar het vermoedelijk in situ is gevonden tijdens speurwerk met een metaaldetector. Wim

Ettema schrijft dat het vermoedelijk in een kogelpot-achtige techniek vervaardigde potje een grootste diameter heeft van 17,5 centimeter en een hoogte (tot de beschadigde rand) van circa 13 centimeter. De uniforme wanddikte is 4 à 5 millimeter. Voor het bakken is de bolle bodem iets ingedrukt zodat het potje blijft staan zonder dat er van een aparte voet sprake is. Opvallend is het zeer harde baksel.

Op de grootste omvang is met een spatel in de ongebakken klei een horizontale band aangebracht, evenals enkele centimeters onder de rand.

Daartussen bevindt zich een meanderachtig, eveneens met een spatel aangebracht, patroon vanwaar verticale banden naar bo-

ven en beneden zijn getrokken. Alle open ruimtes zijn opgevuld met zones van afwisselend horizontale en verticale kerfjes.

Gezien de talrijke vondsten van middeleeuws aardewerk in de directe omgeving werd in eerste instantie gedacht aan een vroegmiddeleeuwse datering.

Geraadpleegde experts in middeleeuws aardewerk kunnen het potje echter niet thuisbrengen. Het zou kunnen zijn dat een Wieringer zeeman het ooit in latere tijd uit verre streken heeft meegebracht, maar dat is uiteraard pure speculatie.

Als iemand meent iets meer te kunnen vertellen over dit opvallende potje, dan zou Wim Ettema die informatie zeer op prijs stellen. Reacties graag naar Wim Ettema, Omval 221 1096 HR Amsterdam, telefoon 020-4689329. E-mail wim.ettema@hcc-net.nl

Reacties van lezers

Het ontstaan van het Marsdiep

De aan mij gerichte brief van mevrouw Irene Maas in Westerheem van augustus had ik op 22 juni jl. al rechtstreeks van haar ontvangen. Nadat ik die op 29 augustus zeer uitvoerig had beantwoord, bereikte mij de augustus-Westerheem begin september op mijn vakantieadres waar dezelfde brief ook in was opgenomen. Voor de lezers volsta ik nu maar met erop te wijzen dat mevrouw Maas verwacht dat ik een fout harerzijds zou herkennen (het jaar 1770 moest 'uiteraard' (!) 1170 zijn) Ik ben echter wel 83 jaar, maar nog altijd niet helderziend, evenmin als de redactie van Westerheem en enkele lezers die reageerden. Daarom beticht mevrouw Maas mij er ten onrechte van dat ik 'het nodig vond haar naar aanleiding van een fout belachelijk te maken'. Ik heb haar integendeel volstrekt serieus genomen! Daarom ook zag ik geen enkele aanleiding om contact met haar op te nemen. Waarom deed zij dat eigenlijk niet met mij? Het wordt er overigens niet eenvoudiger op als we ons bij alles wat we onder ogen krijgen moeten afvragen: is dit soms een fout en 'uiteraard onzin'.

Ik ben dan ook maar zo vrij om de opmerking 'dat de archeologie te aardig is om zo met elkaar om te gaan' als niet voor mij be-

doeld te beschouwen. Maar ik vraag me wel af of mevrouw Maas een voorbeeld geeft hoe het dan wél hoort, als ze het enorme karwei van Bremer en Lambooy om uit de nalatenschap van Henk Schoorl vier forse boeken '*De convexe kustboog*' samen te stellen, met één zinnetje afschiet: "Het is niet het boek dat de heer Schoorl zich had voorgesteld." En dat alleen omdat Schoorl zijn mening over het ontstaan van het Marsdiep (1973 Zesduizend jaar) later herzag (1978 lezing Gent). Mevrouw Maas betwijfelt dat, ten onrechte. Want Schoorl noemde zijn boek uit 1973 zelf slechts 'een tussenstand' en waarschuwde in Gent: "*We must always be prepared for new data and interpretation from yet other as well as our own disciplines*". Bovendien wees hij zelf Bremer en Lambooy aan om zijn werk te voltooiën omdat ze zijn opvattingen kenden. Mevrouw Maas vergist zich dus gewoon.

Ik riep in Westerheem op om de discussie over de ouderdom van het Marsdiep en de wijze van zijn ontstaan voort te zetten, met inachtneming van die 'new data and interpretation.' Niet om onwrikbaar vaststaande meningen te herhalen.

J.K. Schendelaar
Torp 6 1785 RN Den Helder

Werk in uitvoering

Kwadrant nr. 2, 2001 (Afd. 7 - Den Haag e.o.)

Op 28 juni 2001 openden burgemeester Deetman van Den Haag en zijn collega Pop van Haarlem een tentoonstelling in het Archeologisch Museum te Haarlem. Deze expositie toonde interessante vondsten uit Den Haag en was van juni t/m half september te zien. In juli onthulde wethouder Bruins van Den Haag de vier replica's van de Romeinse mijlpalen in het Wateringseveld. Deze zijn te vinden aan het Oosteinde bij de kruising met de Laan van Wateringseveld.

Verder in K enkele krantenartikelen over archeologische vondsten en aanpalende zaken:

Bij De Lier vond men overblijfselen uit de Romeinse en Karolingische tijd, waaronder een dakpan met een legerstempel.

In Harnaschpolder ontdekte een team archeologen via boringen een duinrug uit het vierde millennium v.Chr., waarop visresten, vuursteen en verkoolde graankorrels werden gevonden. Onduidelijk is of het duin veilig onder de grond kan blijven of dat het moet worden opgegraven.

Landschapsarchitect John Lonsdale maakte volgens de jury van de Prix de Rome het beste ruimtelijke ontwerp voor het Westland. Een van zijn ideeën is het blootleggen van oude grondlagen en de streek opnieuw vormgeven met gebruikmaking van het oude nu nog begraven landschap.

Er bestaan plannen om op de plaats van de 'stenen kamer' in het Loosduinse Madestein een middeleeuwse tuin aan te leggen. De stenen kamer was een stenen gebouw dat in dezelfde tijd werd gebouwd als de Ridderzaal en de kerk van Loosduinen (tussen 1250 en 1300). Het gebouw werd ca. 1500 gesloopt en men wil de fundamenten van het oude gebouw inpassen in de vrij toegankelijke tuin.

Vervolgens is in deze K de Nieuwsbrief van de AW Voorburg opgenomen die al aan de orde kwam in de vorige Werk in uitvoering. De jaarlijkse Midden-Delfland Dag (op 22 september, al geweest dus) stond dit jaar in het teken van archeologie en cultuurlandschappen. Er is een fietstocht uitgezet langs bijzondere archeologische plaatsen in het gebied. Bovendien zijn de werkruimten van de archeologische diensten in Delft en Vlaardingen opengesteld en zijn er vondsten te zien in Maasland en Schipluiden. Tevens is sprake van een workshop rond

het thema van de dag en van een barokconcert in 't Woudt.

Terra Nigra nr. 150, april 2001 (Afd. 8 - Helinium)

Uit het bijgevoegde Jaarverslag blijkt dat Helinium in 2000 geen secretaris had en de betreffende taken onder andere bestuursleden waren verdeeld. Jeroen ter Brugge en Petra de Wit verlieten het bestuur, terwijl Dorothea Schulz toetrad als nieuw bestuurslid. De afdeling telde op 1 januari 2001 58 leden en liefst 68 donateurs.

Het jaarverslag noemt veldwerk in: Kethel - Hier werd een proefsleuf gegraven naast de N.H. kerk. Onder de funderingen van huisjes trof men keramiek van rond 1600 aan, maar geen oudere bewoningssporen.

Vlaardingen, Clattenburg - Men constateerde via een proefsleuf, dat zich hier een dikke puinlaag bevindt boven de oude funderingen. Vlaardingen, Het Hof - Hier zette men een aantal boringen om een beter inzicht te verkrijgen in de opbouw van de kade (Hogelaan). Zuidbuurt (tussen Vlaardingen en Maassluis) - Bij het graven van nieuwe sloten en vijvers kwam scherfmetaal naar boven. Doordat niemand werd ingelicht, kwam ook Helinium te laat en restte slechts keramiek te verzamelen van de stort. Tevens vernielden de werkzaamheden hier een terp, waarvan de profielen nog konden worden gedocumenteerd.

De afdeling organiseerde excursies naar Delft, Haarlem, Noord-Duitsland/Zuid-Jutland en Dordrecht.

TN wordt al enige tijd op regelmatige tijden in het jaar gedrukt, dit met het oog op de actualiteit van de bijdragen.

*De Juffrou Aechten
woninge in 1572 (uit
Terra Nigra).*

Ellen Groen (bibliothecaris van de Hoogstad-bibliotheek) maakte voor TN weer een selectie van tien nieuw ingeschreven boeken.

Assistent-archeoloog van de gemeente Vlaardingen Martijn Pieter Defilet (sinds februari 2000) stelt zich uitgebreid voor. Hij was ook hiervoor al enige tijd actief in het Vlaardings archeologisch veld en doet in deze TN verslag van de belangrijkste werkzaamheden van april t/m december 2000, waarvan ik er enkele uitlicht. Tijdens rioleringswerkzaamheden aan het Van Schravendijkplein was het mogelijk weer onderzoek te doen naar de hier veronderstelde grafelijke burcht van Dirk III. In Vijfsluizen was het mogelijk tijdens de verbreding van de A4 ten westen van de afrit archeologisch onderzoek uit te voeren.

Hier werden al eerder aangetoonde Romeinse en middeleeuwse bewoningslagen aangetroffen, maar nader onderzoek is wegens ongunstige omstandigheden uitgesteld. In 1999 vond mevr. Mostert in de Aalkeet Buitenpolder twee vuursteenknollen. Gemeentelijk archeoloog Tim de Ridder vermoedt dat de knollen niet in relatie staan met de Vlaardingen-cultuur, maar hier in meer recente tijden zijn terechtgekomen. Aan de Oosthavenkade is een booronderzoek uitgevoerd, dat geen concrete aanwijzingen opleverde voor de aanwezigheid van oeverwallen op deze plaats, evenmin aanwijzingen voor bewoning uit periodes vóór de 17e eeuw. Wat later werd hier een bouwput uitgegraven zonder archeologische begeleiding, aangezien de werkzaamheden pas naderhand werden gemeld. P.J. Westerdijk schrijft over de *"Juffrou Aechten woning in Delflant"*, een klein kasteel daterend uit de 13e eeuw, enigszins vergelijkbaar met het bekendere kasteel Holy. Via de cartografie krijgt men een indruk van huis en directe omgeving, terwijl archeologisch onderzoek in de jaren '60 van de 20e eeuw, vooral door C. Hoek, aanmerkelijk maakt dat de toren rond 1574 werd verwoest. Nog niet duidelijk is of hier sprake is van een "chateau à motte" of van een vierkant kasteelterrein met een toren/donjon. Een voorganger van het huis, een houten tweeschepige boerderij, was al rond 1100 aanwezig. De auteur gaat tevens uitvoerig in op de oudst bekende bezitters/pachters, waarvan er één rond 1421 gerechtelijk ter dood werd gebracht tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten, die hier ook uitgebreid ter sprake komen.

M.P. Defilet en T. de Ridder bespreken onder en recent archeologisch onderzoek naar

de burcht van graaf Dirk III, vooral bekend vanwege zijn illegale tolheffing en aansluitend daarop zijn overwinning op het riddersleger van de Duitse keizer. Tijdens rioleringswerkzaamheden doorsneed men de gracht van het grafelijk hof. Een aangetroffen vlijlaag op de bodem, waarschijnlijk aangelegd om tijdens de aanleg het water weg te houden, is C14-gedateerd: kort na 985. Het grafelijk hof te Vlaardingen is daarmee het oudst bekende en gelocaliseerde grafelijk hof van Holland.

Matthijs A. Struijs vervolgt zijn overdenkingen ten aanzien van het "wanthuis" in de Engelse Boomgaard en wel in de betekenis van een lakenhal. Hij wijst zes locaties aan in het centrum van Vlaardingen waar zo'n lakenhal (ook) zou kunnen hebben gestaan.

Grondig Bekeken nr. 2, juni 2001 (Afd. II - Lek- en Merwestreek)

In deze GB wordt Cees van der Esch in het zonnetje gezet. Hij kreeg op de ALV op 12 mei in Vlaardingen de Bronzen Legpenning. Uw redacteur van WIU sluit zich graag aan bij de felicitaties in GB. Cees deed veel ontdekkingen, schreef hierover diverse artikelen voor Westerheem en nog veel meer voor GB (ruim 80!) en was bovendien van 1982 tot 1995 lid van het afdelingsbestuur. Ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de afdeling hield oud-afdelingsvoorzitter Huib de Kok na afloop van de jaarvergadering op 21 maart j.l. een toespraak, waarin ruime aandacht voor het reilen en zeilen van de afdeling in deze 40 jaar. Elders in GB lees ik de mededeling, dat secretaris An Osseweijer-van Bueren in 2002 na twintig jaar afscheid gaat nemen van het bestuur. Op Monumentendag 2000 stelde de Dordtse werkgroep de kelder van het Huis Scharlaken weer open voor het publiek: 613 personen lieten zich voorlichten over de opgraving en de bijzonderheden van de kelder. Dan snel naar de 'echte' archeologische artikelen.

Teus Korevaar - In Noordeloos vond de eigenaar van een in restauratie zijnde boerderij een ijzeren kookpot onder de vroegere hardplaats, gebruikt als aspot. De pot is 35 cm hoog, heeft een randdiameter van 33 cm, een inhoud van ruim 20 liter en is voorzien van twee haakoren en drie poten. Na onderzoek van de vrij schaarse literatuur over dit onderwerp blijkt de pot zeer waarschijnlijk te dateren uit de 18e-19e eeuw en gebruikt te zijn bij de zuivelbereiding. Korevaar toont in zijn artikel de ontwikkeling van de metalen kookpot van de 13e tot de 18e eeuw.

Elders in GB schrijft Korevaar over zijn reconstructie van een Romeinse wrijfschaal van terra sigillata uit de 2e-3e eeuw, gevonden in Papendrecht. Dit omdat men restauratie niet goed aandurfde. De reconstructie was volgens Korevaar "een heidens werk, een hogeschool voor geduld en het vergt een sloot aan tijd. Maar het resultaat maakt veel goed." Kees Groeneveld - In Dubbeldam onderzocht de auteur met Taco Groeneveld de ouderdom van een afgebroken boerderij. Aan de hand van het gevonden materiaal kwamen zij tot een datering van midden 19e eeuw. Groeneveld gaat verder in op de aangetroffen steenformaten en een 'kui-kentegel'.

Jan Koonings - Tijdens een opgraving op het Statenplein in Dordrecht (1997) vond men een kauri-schelpje, 'gedateerd' rond 1640. Deze schelpjes waren in verre streken eeuwenlang in gebruik als betaalmiddel. Koonings achterhaalde via literatuuronderzoek, dat het schelpje mogelijk afkomstig is van een partij van bijna 40000 'cauris' uit de Maladiven/Solomon-eilanden. Uit het artikel wordt duidelijk dat de schelpjes tamelijk waardevol waren: eens telde men op Nederlands Nieuw-Guinea voor een vrouw drie, voor een varken vijf van deze schelpen neer.

An Osseweijer-van Bueren - Op het Buytincterrein in Dordrecht vond men in de jaren '80 van de vorige eeuw een loden 'bulla' uit de 13e eeuw, waarschijnlijk van paus Alexander IV (1254-1261). Een bulla is een pauselijk zegel. Op dit terrein bevond zich eerder het ca. 1250 gestichte Minderbroedersklooster.

Dan volgt in GB een korte samenvatting uit diverse tot de afdeling gekomen periodieken. Gelukkig maar ook enigszins teleurgesteld lees ik hier over het eerste nummer van de periodiek 'Graven tussen de rivieren' van de weer opgestane Afd. 15 West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard (april 2001), een periodiek die ook uw redacteur graag had ontvangen.

Ten slotte enkele tentoonstellingen onder meer te Groot-Ammers (kasteel Liesveld), te Dordrecht: Dordts Archeologisch Centrum / Woerdenbach (Voorstraat) / Groenmarkt 27 (waarover ook een boekje verschijnt) en in het gemeentehuis van Papendrecht: Romeinse vondsten van de voormalige ligweide van het zwembad.

Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland nr. 3, juni 2001 (Afd. 23 - Archeologische Vereniging Kempen- en Peelland)
In zijn Redactioneel vestigt Kees van

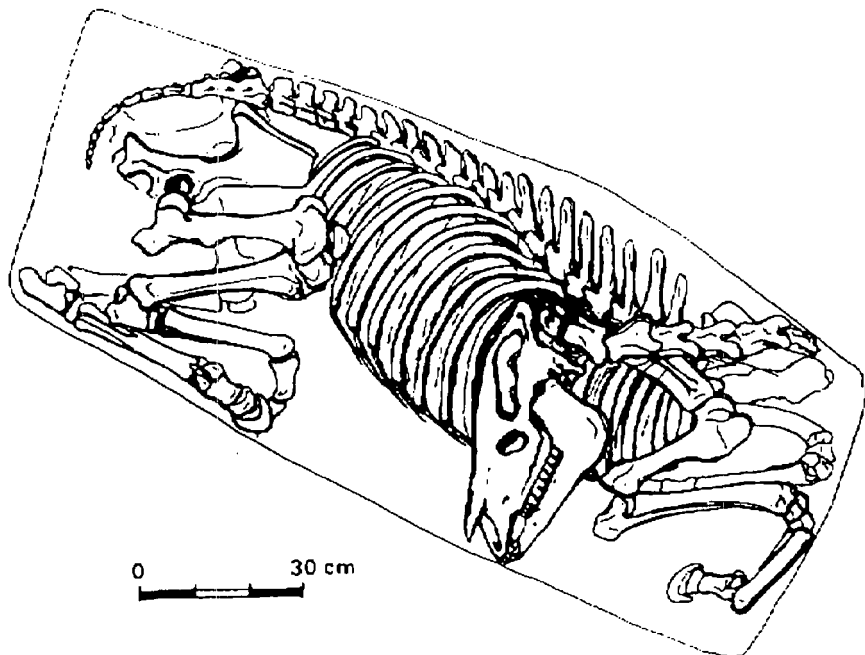
Kookpot uit Noordoost (uit Grondig Bekeken).

Baaren de aandacht op het feit dat, afgaande op door de regering in notities vastgelegde plannen, de komende jaren grote delen van het zuidoosten van Noord-Brabant op de schop gaan. Tijd dus "om de indicatieve archeologische en cultuurhistorische waardenkaarten op gemeentelijk niveau te actualiseren. De opgewaardeerde kaarten vormen dan een solide basis voor de discussie op gemeentelijk, regionaal en provinciaal niveau over de revitalisering van het landschap".

Goof van Eijk beschrijft drie vuurstenen spitsen die helaas wat onduidelijk zijn afgebeeld. Ze zijn alle dit voorjaar in Udense bodem gevonden. Het gaat hier om een spits van het type 'rhombisch trapezium' uit het laat-Mesolithicum, een spits uit het midden-Neolithicum van vuursteen uit Rijckholt (Michelsbergcultuur) en een spits uit de Vroege of Midden Bronstijd. Deze drie vondsten verdubbelden het aantal tot dan toe bekende spitsen uit Ud.

Henk Simons vond in het begin van 2001 op een akker in de gemeente Helmond een deel van een glazen La Tène-ring. De ring is bruingeel van kleur, wat volgens de auteur redelijk bijzonder is, aangezien deze armbanden en ringen meestal blauw zijn en maar zo'n 2% bruin is. De ring is gedateerd in de 1e eeuw vC. In de omgeving van Mierlo zijn overigens tientallen fragmenten van La Tène-armbanden gevonden. Andere leden van de Heemkundekring Myerle vonden rond 1990 een Romeinse 'meloenkraal', nu bruinachtig maar oorspronkelijk blauw. De kraal is gemaakt van aardewerk en dateert waarschijnlijk uit de tweede eeuw n.Chr. Ten slotte vonden leden van 'Myerle' in 1995-1996 tijdens noodopgravingen in de omgeving van de St. Luciakerk onder meer een halve kraal uit de Mero-

Paardenskelet uit Stiphout (uit NA Kempen- en Peelland).

vingische tijd, misschien geproduceerd in Maastricht waar vooral in de 6e eeuw dit soort kralen werd gemaakt.

In Stiphout vond men in 1987 tijdens een opgraving naast de alleenstaande Oude Toren fundamenten van het vroegere kerkgebouw, tientallen begravingen en sporen van een middeleeuwse nederzetting (ca. 700-1200). In 2000 onderzocht men een terrein tegenover de huidige kerk, waar sporen werden gevonden vanaf ca. 1200. Zoals met veel dorpen in deze omgeving het geval is, heeft de dorpskern zich verplaatst. Opvallend was de vondst van enkele waterputten van pluggen, waarvan er enige zijn gefundeerd op een (deel van een) karrenwiel.

In de Veldwerkkalender van Kempen- en Peelland worden heel wat projecten opgesomd. Veelal zijn dit projecten die door beroepsinstanties worden of zijn uitgevoerd, maar waarbij veelal 'medewerking van vrijwilligers bijzonder op prijs wordt gesteld'. Begin oktober start in Eindhoven een grootschalige opgraving op de plaats waar het Catharinaplein en het Catharinahuis zullen komen.

Vervolgens naar de rubrieken met kleinere berichten. In de gemeente Best vond Henk Casteleijns een bijl van rood gepatineerde maar overigens grijze vuursteen. Tijdens de opgraving aan de Smalle Haven in Eindhoven vond men op een achtererf van het Stratumseind een begraven paard en een

rund, beide uit de 17e eeuw. Van beide dieren werd de maagdarminhoud teruggevonden met daarin nog herkenbare plantenresten.

Op 17 juni 2001 overleed Ad Wouters, velen van u bekend als amateur-archeoloog, als groot kenner van vuurstenen artefacten uit het Paleolithicum én ... van de vele fraaie tekeningen die hij hiervan maakte. Het bestuur van Afd. Kempen- en Peelland heeft twee nieuwe leden: Carine Poelmann (secretaris) en Auke Langhout (penningmeester). Het bestuur constateerde dat het booronderzoek onder leiding van Ria Berkvens in Gemert-Bakel intensief is maar succesvol verloopt. De voorbereiding van de jubileumtentoonstelling 'vordert gestaag'. Carine Poelmann doet verslag van de AWN-ledenvergadering in Vlaardingen, terwijl Frank de Kleyen de excursie naar de (Bronstijd)grafheuvels van Oerle en Knegsel onder leiding van Liesbeth Smits memoreert. Deze vond plaats samen met andere Brabantse AWN-afdelingen.

Rest mij u te melden dat in juli en augustus in Eindhoven (Milieu Educatie Centrum) een tentoonstelling 'Het beste paard van stal' was te zien met vele vondsten van en rond paarden, zoals opgegraven skeletten, hoefijzers, bidden en ruiterspooren. De tentoonstelling werd begin september afgesloten met een studiedag over 'archeologische' paarden. Bij de expositie verscheen een heel aardige en fraai uitgevoerde bro-

chure over de geschiedenis van paarden en hun nauwe relatie met de mens. Deze is wellicht nog te koop (f 10,-) bij het bovengenoemde MEC (tel. 040-2594703).

Speerpunt nr. 1, maart 2001 (Stichting Archeologie Noordwest-Veluwe)

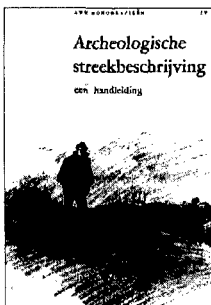
In de binnenstad van Harderwijk ligt een archeologisch waardevol terrein, dat echter moet worden gesaneerd wegens verontreiniging. Redacteur Henk Stuurman spreekt hierover zijn zorg uit. De belangen van milieu en archeologie staan in dit geval tegenover elkaar. Er is overigens nog geen definitieve beslissing genomen over de grond. In de serie interviews met wethouders nu een gesprek met wethouder G. van der Velde van de gemeente Elburg. In zijn gemeente wordt archeologisch (voor)onderzoek verricht voordat bouwplannen worden ontwikkeld. Een streekarcheologische dienst voor de regio is voor de wethouder 'een optie', maar hij geeft de voorkeur aan uitbesteding van de werkzaamheden aan een extern bedrijf, dat werk op maat kan

leveren en waardoor zich geen onder- of overbezetting van personeel zal voordoen. In hoeverre de AWN een rol kan spelen in het archeologisch beleid van de gemeente *'hangt af van de ontwikkelingen die zich voordoen'*.

In Vierhouten staat, na die in Amerongen, de tweede replica grafheuvel van Nederland. Niet iedereen was gelukkig met deze replica, maar hij is er wel gekomen. In dit verband is het goed de aandacht te vestigen op het verschijnen van TRAP-rou-
te nr. 26 *'Nunspeet. Een fietstocht langs Veluwse grafheuvels'*.

Vanwege het 50-jarig jubileum van de AWN presenteren de werkgroepen uit Harderwijk, Ermelo en Putten zich in het Milieucentrum van Harderwijk, waar ook activiteiten van de werkgroepen in de eigen regio te zien zijn.

Ten slotte mijmert Flinta van Spete in haar column over archeologie in de eigen achtertuin, dit naar aanleiding van een nieuwe kippenren.

AWN - monografie 4

Jurjen M. Bos

Archeologische streekbeschrijving, een handleiding

Z.p. (Vlaardingen) 1985, 158 pp., ill., ISBN 90 71312 01 1

Een praktische handleiding die alle aspecten van veldverkenning behandelt, de bronnen die kunnen worden geraadpleegd, de vondstverwerking en de rapportage.

Prijs voor leden f 7,50 (€ 3,40), voor niet-leden f 12,50 (€ 5,70) (excl. f 5,- [€ 2,30] verzendkosten voor één exemplaar).

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. Streekbeschrijving.

Adressenlijst coördinatoren Landelijke Werkgroepen

Landelijke Werkgroep Steentijd (LWS)

A.W.J.M. (Ton) Kroon, Duistervoordseweg 116,
7391 CJ Twello, tel. 0571-273495.

Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW)

Voorzitter: B. (Boudewijn) Goudswaard,
Bodegraafsestraatweg 23, 2805 GK Gouda,
tel. 0182-571656.

Secretariaat: H. (Hans) Bruggeman, Roer 16,
8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Penningmeester: J. (Jan) Venema,
Grote Zijlroede 1, 8744 GG Makkum,
tel. 0515-232160.

Regiocoördinatoren

Regio Noord: Winfried Walta, De Wal 3,
9032 XE Blessum, tel. 058-2541432.

Sub regio Groningen: Otto Brinkhuizen,
Oude Adorperweg 7, 9738 TB Groningen,
tel. 050-5733263.

Regio Noordwest: vacature.

Regio Oost: Hans Bruggeman,
Roer 16, 8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Regio Zuidoost: Joost van den Besselaar,
Zoetendaalstraat 10, 5443 AM Haps,
tel. 0485-314925.

Nout Cornelissen, Pater Gymardstraat 4, 5844
AK Stevensbeek, 0485-383743.

Regio Zuidwest: Eric Weijters, Voorstraat 48,
4797 BH Willemstad (n. Br.), tel. 0168-472783.

Sub regio Zeeland: Dries van Weenen,
Tulpstraat 30, 4486 BZ Colijnsplaat,
tel. 0113-695457.

Redacteur: Louis van de Berg, Zonnebloem-
straat 32, 8012 XG Zwolle, tel. 038-422320.

AWN-lidmaatschappen

De AWN kent de volgende lidmaatschappen:

A	basislidmaatschap (men dient het basislidmaatschap zonder aftrek van kosten over te maken)	f 80,00	€ 36,50
B	studentlidmaatschap	f 48,00	€ 22,00
C	jeugdlidmaatschap	f 40,00	€ 18,00
D	geassocieerd lidmaatschap	f 41,00	€ 19,00
E	huisgenoot-lidmaatschap	f 27,50	€ 12,50
	in principe een eenmalig inschrijfgeld van	f 8,00	€ 5,00

Rechten en plichten verbonden aan het lidmaatschap

Alleen lidmaatschap A, B en C geven recht op toezending van het verenigingsblad 'Westerheem'.

Het basislidmaatschap verleent de volgende rechten:

- toezending Westerheem
- AWN-verzekering op AWN-opgravingen
- toegang tot excursies van de Afdelingen en het Hoofdbestuur
- toegang tot graafactiviteiten onder de vlag van de AWN
- toegang tot de graafkampen van de AWN
- stemrecht op de Alg. Ledenvergadering.

De rechten van het basislidmaatschap zijn ook van toepassing op het studentlidmaatschap en het jeugdlidmaatschap (14 t/m 18 jaar). Voor het huisgenootlidmaatschap geldt hetzelfde, maar zonder recht op Westerheem. Ten aanzien van het basislidmaatschap kent het geassocieerde lidmaatschap de volgende beperkingen:

- geen toezending van Westerheem en
- geen stemrecht op de Algemene Ledenvergadering
- aan het geassocieerde lidmaatschap kan geen huisgenootlidmaatschap verbonden worden (wat wel mogelijk is bij het basislidmaatschap).

Het geassocieerde lidmaatschap staat open voor allen die lid zijn van een zusterorganisatie (Historische Kringen, Oudheidskamers, etc.) met een geldig basislidmaatschap.

Nadere informatie over de lidmaatschappen kan verkregen worden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam.

Opzeggen voor 1 december: een bevestiging wordt niet toegezonden.

Zij die zich voor het studentlidmaatschap of geassocieerde lidmaatschap aanmelden, dienen bij hun aanmelding een kopie te voegen van hun geldige studentenkaart of het lidmaatschap van de aangesloten zusterorganisatie.

Adressenlijst hoofdbestuur en afdelingssecretariaten van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland

Hoofdbestuur

Alg. voorzitter: J.W. Eggink, Prinses Marianne-
laan 90, 2275 BJ Voorburg, tel. 070-3860307.

Vice-voorzitter: H.H.J. Lubberding (afdelingen en
regio's), Verlengde Lindelaan 53,
7391 JH Twello, tel. 0571-275706.

Alg. secretaris: Sj.S. Elzinga, Spoorlaan 33,
3739 KB Hollandsche Rading, tel. 035-5771446,
e-mail: elbod@dutch.nl.

Alg. penningmeester: H. van Herwijnen,
Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 HD De Bilt,
tel. 030-2203900. Postgiro 577808 t.n.v.
AWN De Bilt.

Bestuursleden:

E.H.P. Cordfunke, Jan van Scorelpark 50,
1871 EX Schoorl, tel. 072-5092588.
J.N.M. de Groot, A. van Schendelstraat 739,
3511 MZ Utrecht, tel. 030-2322332.
Mw. M.A. Noordhoek, Parklaan 17,
3722 BC Bilthoven, tel. 030-2448672.
Mw. A.E. Oostdijk (Professionalisering), Willem-
straat 9, 2275 CN Voorburg, tel. 070-3869222.
W.J.C. Nieuwenhuis, (veiligheid en
verzekeringen), Lyra 60, 3328 NH Dordrecht,
tel./fax 078-6186819.

Ereleden

E.H.P. Cordfunke, P.J.R. Modderman, G.A. Pet-
tin, P. Stuurman, mw. E.T. Verhagen, P. Vons.

Leden- en abonnementenadministratie AWN

Accountantskantoor N.L. van Dinther & Partners,
Postbus 714, 3170 AA Poortugaal,
tel. 010-5017451 (tijdens kantooruren).

Bureau AWN

(postadres, algemene informatie en ledenservice),
Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam,
tel. 020-4276240, fax 020-4227910.

Secretariaten/contactpersonen Afdelingen

1. *Noord-Nederland*: B.J. ten Kate (a.i.), Hunzeweg 2,
9657 PB Nieuw Annerveen, tel. 0598-491420.
2. *Noord-Holland Noord*: M. Weesie, Grosthui-
zen 34, 1633 EL Avenhorn, tel. 0229-542277.
3. *Zaanstreek/Waterland*: Mw. J.E. Broeze,
Overtoom 103, 1551 PG Westzaan,
tel. 075-6165680.
4. *Kennemerland (Haarlem en omstreken)*:
R.H. Spoor, Jan Luijkenstraat 30,
2026 AG Haarlem, tel. 023-5396199.
E-mail: r.h.spoor@getronics.com.
5. *Amsterdam en omstreken*: R. Tousain,
M. Yourcenarstraat 17, 1102 AJ Amsterdam
ZO, tel. 020-6005179.
6. *Rijnstreek*: M. Dijkstra, Geregracht 50,
2311 PB Leiden, tel. 020-6838134.

7. *Den Haag en omstreken*: Joanneke Hees,
Klikspaanweg 7, kamer 16, 2324 LW Leiden,
tel. 071-5760533.
8. *Helinium (Waterweg Noord)*: Secretariaat
Helinium, Westlandseweg 258,
3131 HX Vlaardingen.
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam en omstreken)*:
Windmolen 86, 2986 TL Ridderkerk,
tel. 0180-431240.
10. *Zeeland*: Mw. L.C.J. Goldschmitz-Wielinga,
Verdilaan 35, 4384 LB Vlissingen, tel. 0118-
462142, e-mail: j.goldschmitz@net.hcc.nl
11. *Lek- en Merwestreek*: Mw. A.F. Osseweijer-van
Bueren, Lindelaan 79, 3319 XJ Dordrecht.
12. *Utrecht en omstreken*: H. Doornenbal,
Torontodreef 22, 3564 KR Utrecht.
13. *Naerdincklant (Hilversum en omstreken)*:
Mw. E.J. Wierenga, Theresiahof 28,
1216 MJ Hilversum, tel. 035-6834875.
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort en omstreken)*:
A.P. de Boer, Frans Tromplaan 22,
3871 EN Hoevelaken, tel. 033-2534729.
15. *West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard*:
A. Haneveer, Achterweg 39,
4112 JD Beusichem, tel. 0345-502351.
16. *Nijmegen en omstreken*: J.J. van Daalen,
Bargapark 27, 5854 HC Nieuw Bergen,
tel. 0485-343456,
<http://members1.chello.nl/~a.hendriks01>.
17. *Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland*:
G.A. Boomsma, Bremstraat 3,
6813 EK Arnhem, tel. 026-4450360.
E-mail: awnafd17@worldonline.nl
homepage: <http://awnafd17.webpage.net>
18. *Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezooom*:
G. Draaijer, Smedenstraat 120,
7411 RJ Deventer, tel. 0570-641887.
19. *Twente*: Mw. N. Otto, Lavendelhof 9,
7641 GG Wierden, tel. 0546-577284.
20. *IJsseldelta-Vechtstreek*: Mw. M. Traast-Bos,
Opperswolle 32, 8325 PH Vollenhove,
tel. 0527-246602.
21. *Flevoland*: W. Puyk, Postbus 2354,
8203 AJ Lelystad, tel. 0320-251242.
22. *West-Brabant*: Mw. A.M. Visser,
Zomerland 17, 4761 TA Zevenbergen,
tel. 0168-327096. [http://gen-www.uia.ac.be/u/-
overveld/archeology/awn22.html](http://gen-www.uia.ac.be/u/-overveld/archeology/awn22.html).
23. *Archeologische Vereniging Kempen en Peelland*:
C. Poelmann-Tummers, p.a. Keizersgracht 2,
5611 GB Eindhoven, tel. 0492-553456,
e-mail: carinetummers@hotmail.com
24. *Midden-Brabanti*: C.C.J.M. Cornelissen,
Aalstraat 73, 5126 CR Gilze, tel. 0161-451612.

AXA verzekeraar van de AWN

Sinds 1951 zijn amateur-archeologen verenigd in de AWN.
Inmiddels is deze organisatie uitgegroeid tot de grootste in Nederland.
De leden vervullen een onmisbare functie in het archeologisch onderzoek.

AWN-leden maken geschiedenis!

Westerheem

tijdschrift voor de Nederlandse archeologie

jaargang 50 • nr. 6 • december 2007

AWN

Colofon

Westerheem is het tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN)

www.Awn-archeologie.nl

Aanmelden: Bureau AWN, Herengracht 474,

1017 CA Amsterdam

Lidmaatschap/abbonement € 37,- per jaar

Opzegging vóór 1 december; een ontvangst-bevestiging van uw opzegging wordt niet toegezonden

Redactie

- Paul van der Heijden (hoofdredacteur),
Javastraat 77, 6524 LX Nijmegen.
E-mail: ulpia@xs4all.nl
- Henk Nieuwenhuis (eindredacteur),
Het Erf 30, 8102 KD Raalte.
E-mail: HJ.Nieuwenhuis@worldonline.nl
- Gerrit Groeneweg (redacteur literatuurrubrieken),
Van Swietenlaan 12, 4624 VW Bergen op Zoom.
E-mail: groenweg@home.nl
- Jan Coenraads (redacteur Werk in uitvoering),
Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.
- Tim de Ridder, Lambertushof 26, 2311 KP Leiden.
E-mail: t.de.ridder@vlaardingens.nl

Redactieraad

J.C. Besteman, J. de Cock-Buurman, H. Groenendijk, R.C.G.M. Lauwerier, H. Stoepker, L.B.M. Verhart.

Sluitingsdata kopij

1 december, 1 februari, 1 april, 1 juni, 1 augustus en 1 oktober. Aanwijzingen voor auteurs zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de hoofdredacteur. Artikelen dienen op diskette te worden aangeleverd. Voor inlichtingen over advertenties wende men zich tot de eindredacteur. Advertentietarieven: kwart pagina: € 115,-, halve pagina: € 230,-, hele pagina: € 410,-, insteekfolder: € 410,-.

© AWN 2001. Overname van artikelen en illustraties is slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Ontwerp omslag: Adriaan Gijsbrechts
Grafisch Ontwerp, Nijmegen

Druk: Ovimes Grafische Bedrijven, Deventer

ISSN 0166-4301

Wij verzoeken u adresveranderingen door te geven aan de leden- en abonnementenadministratie AWN, Postbus 714, 3170 AA Poortugaal. Alleen zo bent u gegarandeerd van de toezending van Westerheem.

Inhoud

jaargang 50 no. 6, december 2001

Voorwoord 237

F. van der Ploeg en R. van Hengstum
Scheidslijn profs en amateurs
minder duidelijk dan men denkt 238

W.J.H. Willems
In de liefhebberij liggen de wortels
van de archeologie 240

E.H.P. Cordfunke
Vijftig jaar AWN 249

Jan Coenraads
Impressie van een jubileum 258

Kees van Roon
AWN-presentatie geeft een goed beeld 265

Rinus Houkes
Relaties in de verspreiding van
grafheuvels uit het laat Neolithicum
en de Bronstijd 266

LWAOW-duikers gaan door waar de
'droge' collega's moeten ophouden 275

Leida Goldschmitz
Valkenisse, een verdrongen dorp in
de Westerschelde 277

Evert Ulrich
Het Agnes-klooster in Oldenzaal 286

A.M. Numan
Het verblijf van de graven van
Holland in Haarlem 288

Jan Coenraads
Over koggen, oer-Friezen en de
Romeinse rijksgrens in Rijnstreek 300

Literatuurrubrieken 302

In memoriam Gerard Stam 319

Werk in uitvoering 320

Adreslijst en AWN-lidmaatschappen 328

Op het omslag: Het eerste logo van de AW(W)N.

Voorwoord

Op 6 september 1951 werd door een klein groepje enthousiaste amateur-archeologen de AWN, toen nog AWWN (Archaeologische Werkgemeenschap voor Westelijk Nederland), in Haarlem opgericht. Ik vermoed dat geen van de oprichters in die eerste jaren verwachtte dat de AWWN alras zou uitgroeien tot de alom gerespecteerde landelijke vereniging AWN.

Die AWN bestaat nu 50 jaar:

- 50 jaar beschermen van ons archeologisch erfgoed
- 50 jaar de ogen en de oren van de Nederlandse archeologie
- 50 jaar opgraven en veldverkenningen
- 50 jaar samenwerken met opgravingsbevoegde instanties
- 50 jaar behartigen van het maatschappelijk belang van het bodemarchief
- 50 jaar Westerheem en AWN-monografieën

Dit alles hebben we op 28 en 29 september jl. uitbundig gevierd in onze 'geboortestad' Haarlem. Een impressie ervan vindt u in deze extra dikke Westerheem.

Vooruitblikkend: heeft de AWN nog toekomst?

Het antwoord is kort en krachtig: JA. Uit de toespraak op de 28e september door de Staatssecretaris en verwoord door de Directeur Cultureel Erfgoed, drs. R.J.M. van Hengstum alsmede uit de voordracht van de Directeur Kwaliteitszorg Archeologie, prof. dr. W.J.H.

Willems, blijkt duidelijk dat archeologisch Nederland niet buiten de amateur-archeoloog kan. Onze aandacht, gericht op de bescherming van het bodemarchief, blijft vereist!

Laten we er goed van doordrongen zijn en laten we vooral niet vergeten dat 50 jaar AWN niet betekent dat we op onze lauweren kunnen rusten. Er is veel werk aan de winkel, we moeten blijven doorgaan met alert zijn op wat overheid, projectontwikkelaars en kleinere bouwondernemers voor plannen ontwikkelen. Onze ogen en oren goed de kosten blijven geven en streven naar het behoud en goed beheer van ons archeologisch erfgoed. De AWN heeft een fraai verleden en we gunnen haar een goede toekomst!

Graag wil ik allen, die op enigerlei wijze hebben meegewerkt aan ons jubileum, de jubileum- en tentoonstellingscommissie, de werkgroep Haarlem, de sprekers op het symposium, de bruikleengevers aan de tentoonstelling, de samenstellers van het prachtige jubileumboek 'Archeologie in veelvoud' en de redactie van dit speciale Westerheemnummer, graag heel hartelijk bedanken voor hun loyale inzet.

Namens het hoofdbestuur van de AWN,

Herman Lubberding,
vice-voorzitter AWN

Scheidslijn profs en amateurs minder duidelijk dan men denkt

Toespraak van de directeur van de directie Cultureel erfgoed, drs. R. van Hengstum namens Staatssecretaris dr. F. van der Ploeg voor de opening van jubileumsymposium Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, op vrijdag 28 september 2001 te Haarlem

Dames en heren,
In de film *Lime Light* zegt iemand tegen Charlie Chaplin 'Ik ben maar een amateur'. Waarop de komiek antwoordt: 'We zijn allemaal amateurs, het leven is voor ons te kort om iets anders te zijn.' Dat lijkt me een mooi statement om dit jubileumsymposium mee te openen. Want juist in de archeologie is de scheidslijn tussen pro-

fessionals en amateurs soms minder duidelijk dan men wel denkt. Anders gezegd: amateur-archeologen zijn waardevolle krachten in het archeologische veld en de cultuurwereld, en ze doen qua expertise soms niet onder voor hun professionele vakbroeders. Uw vereniging, de AWN, bestaat vandaag vijftig jaar. We zijn hier natuurlijk vooral bij elkaar om dit heuglijke feit te vieren. Gedreven door de gemeenschappelijke liefde voor ons nationale bodemarchief, is de AWN van een kleine Gideonsbende uitgegroeid tot een landelijke vereniging met 24 afdelingen en twee-en-een-half duizend leden. Reden genoeg dus om herinneringen op te halen, mijlpalen te markeren en anekdotes te vertellen. Maar ook een mooie gelegenheid om met u van gedachten te wisselen over de nabije toekomst.

Zoals u weet verandert er met de invoering van het Verdrag van Malta nogal wat in het archeologische veld. Ik heb begrepen dat u zich als amateur-archeologen zorgen maakt over uw toekomstige positie. Graag wil ik vandaag proberen die zorg om te zetten in enthousiasme.

U bent altijd onmisbaar geweest voor de professionele wereld, en dat blijft volgens mij zo. Amateur-archeologen worden niet voor niets zo mooi 'de ogen en oren van de archeologie' genoemd. Als leden van een AWN-afdeling ter ore komt dat er in de buurt een bodemverstoring plaatsvindt, zijn zij er vaak als eerste bij om sporen van het verleden te signaleren.

Maar u signaleert niet alleen, u assisteert ook. Bijvoorbeeld bij opgravingen. Door uw kennis van de eigen streek en regio, bent u ook als specialist uitstekend te raadplegen. Hierdoor bezit u vaak waardevolle kennis voor het in kaart brengen van belangrijke archeologische vindplaatsen.

Omdat staatssecretaris Rick van der Ploeg elders andere bezigheden had, las drs. R. van Hengstum de toespraak van Van der Ploeg voor.

Wanneer Malta straks is ingevoerd gaat die informatie - en vooral de overdracht ervan - een belangrijke rol spelen. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek heeft de taak te zorgen dat alle partijen in het archeologische proces de kennis krijgen die voor hen van belang is.

Zo moeten provincies en gemeenten over de meest recente 'archo-gegevens' kunnen beschikken. Zij nemen straks besluiten over bodemverstoringvergunningen of wijzen een archeologisch attentiegebied aan. Maar ook bedrijven die straks mogen opgraven moeten goed op de hoogte zijn van wat zich in de grond of onder water bevindt.

Kortom: vondstkaarten en kaarten waarop de archeologische waarde van een bepaald gebied staat aangegeven, worden nog belangrijker dan ze nu al zijn.

U begrijpt dat die kaarten, die inmiddels ook digitaal beschikbaar zijn, voortdurend in ontwikkeling zijn. Om ze up-to-date te houden hebben we ook uw expertise en speurzinnigheid nodig. En het belang van digitale kaarten gaat zelfs nog verder: ze vormen één van de basis-ingrediënten voor de cultuurhistorische waardenkaarten die bij de ruimtelijke ordening van Nederland een steeds grotere rol vervullen. Het gedachtegoed van Belvedere.

Door de invoering van Malta krijgt een nieuw bestel vorm en wordt de archeologie steeds professioneler. Ik weet dat de AWN, op weg naar het wetsvoorstel, heeft laten weten bevreesd te zijn. U vreest dat er door de introductie van marktwerking minder ruimte komt voor deelname van amateur-archeologen aan opgravingen.

Ik kan u zeggen dat onder Malta de rol van amateur-archeologen bij opgravingen strikt genomen niet verandert. Amateur-archeologen kunnen blijven assisteren bij opgravingen, zolang ze begeleid worden door een gekwalificeerde persoon of instantie.

Dit neemt niet weg dat ik uw zorg wel begrijp. Met de nieuwe wetgeving willen we vermijden dat opgravingen met

te weinig tijd en geld uitgevoerd moeten worden. En van oudsher kwamen amateur-archeologen vaak bij dit type 'noodonderzoek' in beeld. Met vaak beperkte middelen heeft u veel archeologische informatie weten veilig te stellen, die anders verloren was gegaan. Toch verwacht ik dat de noodzakelijke professionalisering per saldo niet ten koste zal gaan van uw deelname aan opgravingen. Natuurlijk zal de hulp van amateur-archeologen niet altijd goed zijn in te passen in een bedrijfsmatige opgraving. Maar lokale betrokkenheid en kennis kunnen onderzoek veel meerwaarde geven. Ook commerciële bedrijven hebben die kennis vaak niet paraat.

Overigens denk ik dat Malta ook geheel nieuwe perspectieven opent voor amateur-archeologen. Gemeenten krijgen straks meer regie in handen.

Wanneer bouwers of projectontwikkelaars de grond in willen, wordt van de gemeente verwacht dat ze zich een oordeel vormt over het archeologiebelang. Hierdoor is het voor amateur-archeologen relatief eenvoudig om op lokaal niveau de belangen van de archeologische monumentenzorg te behartigen. Ik zal u een voorbeeld noemen. Ik weet dat de archeologische werkgroep in Voorburg er bij de gemeente op aandringt een gemeentearcheoloog in dienst te nemen. Niet zo'n gekke gedachte natuurlijk als je weet dat op het grondgebied van Voorburg het Romeinse stadje Forum Hadriani en vele andere sporen zijn gevonden. En zo zijn er natuurlijk nog tal van andere manieren om het lokale archeologische belang te dienen. In deze context kunnen amateur-archeologen enige kennis over de ruimtelijke ordening natuurlijk wel gebruiken. De AWN heeft deze handschoen al opgepakt, zo heb ik vernomen.

Als u naar de Troonrede heeft geluisterd, weet u dat de regering het toegankelijker maken van ons cultureel erfgoed op de agenda heeft staan. Ook voor de amateur-archeologie zie ik daarin fraaie kansen, die overigens

soms al benut worden. U bent bij opgravingen het aanspreekpunt voor de vaak talloze nieuwsgierige toeschouwers. Of u vertelt uw verhaal op scholen, bij de rotary of een historische vereniging, en verzorgt tentoonstellingen over onze bodemschatten. Ook het informeren van de regionale pers is belangrijk wanneer vondsten in een bepaald gebied van een mooie toelichting moet worden voorzien.

Maar er zijn meer ontwikkelingen. Het bodemarchief moet behouden blijven, liefst in de oorspronkelijke context. Dat betekent dat we het graven naar tastbare objecten zorgvuldiger moeten afwegen. Maar dat betekent niet dat we het niet digitaal inzichtelijk kunnen maken. Integendeel. Het zou mooi zijn als iedereen in Nederland makkelijk toegang krijgt tot de geschiedenis van zijn leefomgeving. Ook bij de digitalisering van het erfgoed, is uw inzet van belang.

Dames en heren,

Ik zei het al: vijftig jaar lang bent u de ogen en oren van de professionele archeologie geweest. En de komende vijftig jaar komt daar nog eens een 'verhalende' dimensie bij. Ons verle-

den staat steeds meer in de publieke belangstelling. Met een sterker lokaal en regionaal archeologiebeleid, zal de populariteit van ons erfgoed groeien. Al kost dat misschien nog tijd. Een bier-reclame die u ongetwijfeld kent, bewijst dat er vaak nog een eenzijdig beeld van archeologie bestaat.

Namelijk dat het alleen gaat om opgraven. Maar dat dat anders kan, is te zien in Engeland. Een televisieprogramma als *Meet the ancestors* brengt het verleden tot leven.

Ook wij zijn voor een groot deel van ons verleden aangewezen op de resten en sporen in ons nationale bodemarchief. U kent het verhaal van die 'stille getuigen' als geen ander, en kunt daarvoor ons cultureel erfgoed in diverse opzichten een stem geven.

Ik wens de AWN een mooie toekomst.

Wie informatie wil over de invoering van het Verdrag van Valette (Malta) in Nederland, kan die vinden op www.minocw.nl/malta.

Via Malta-dossier kan men ook toegang krijgen tot het algemene dossier archeologie: www.minocw.nl/archeologie.

In de liefhebberij liggen de wortels van de archeologie

Toespraak prof. dr. W.J.H. Willems

Dames en heren,
Beste amateurs,

Toen ik thuis zat na te denken over hoe ik u zou aanspreken, vond ik in eerste instantie dat het natuurlijk helemaal fout zou zijn als ik u zou aanspreken als 'amateurs'. Het deed me denken aan een waar gebeurd verhaal van de Duitse bondskanselier Lübke, die in de jaren '60 berucht was vanwege zijn stommiteiten in speeches. Daar is een tijdje geleden in Duitsland zelfs een bandje van uitgebracht, waar-

op onder meer te horen is hoe Lübke tijdens een staatsdiner in Nigeria zijn gastheren aansprak. Hij begon zijn speech met een onsterfelijke blunder als volgt: "Meine sehr verehrten Damen und Herren, liebe Neger..."

Misschien ziet u hier ook een parallel met de manier waarop ik u zojuist aansprak. Dat zou dan jammer zijn, want dat was wat mij betreft natuurlijk helemaal geen verspreking. Toen mij die speech van Lübke te binnen schoot, realiseerde ik me namelijk op

hetzelfde moment dat ik een heel verkeerde associatie legde. Het woord amateur wordt vooral als bijvoeglijk naamwoord: 'amateuristisch' in een negatieve betekenis gebruikt, en daarom wordt het ook net als 'neger' wel eens ervaren als niet zo politiek correct. Volgens mij is er helemaal geen reden voor het gebruik van begrippen als 'vrijtijdsarcheoloog', 'hobby-archeoloog' of dat soort termen. De hoofdbetekenis van amateur is 'liefhebber' en u bent, als leden van de jubilerende AWN, liefhebbers van de archeologie. Daar is niks mis mee. Integendeel zelfs, want in liefhebberij liggen de wortels van de archeologie en die gaan heel wat verder terug dan de halve eeuw die uw vereniging intussen bestaat.

Ik wilde daarom beginnen met eerst eens naar die wortels, en ook die van het archeologische verenigingsleven te gaan kijken. Dat is nuttig, want aan de vijftig jaar AWN waarover we zojuist al het een en ander hebben gehoord, ligt een hele ontwikkeling ten grondslag die mijns inziens veel verduidelijkt en die goede aanknopingspunten biedt voor de toekomst. Ik geloof niet dat het zinnig is om in het kader van mijn verhaal te proberen om in zijn algemeenheid de relatie tussen amateur en beroeps uit te diepen. Een van de dingen die we als archeologen altijd zeggen, is dat het voor de toekomst belangrijk is om het verleden te kennen. Het leek me dus beter om eerst eens met u te kijken naar het verleden en van daar uit te kijken naar het heden en de mogelijke ontwikkelingen in de komende jaren. Vooraf nog één opmerking: ik spreek hier vandaag niét als ambtenaar van OCenW, maar gewoon als mezelf. Niet dat ik denk dat ik iets heel controversieels te vertellen heb, maar je weet maar nooit.

De belangstelling voor het verleden is waarschijnlijk net zo oud als de mensheid zelf. De eerste echte opgraving waarvan we een verslag hebben, vond

plaats in Irak in de 6e eeuw vóór Chr., zo'n 2600 jaar geleden dus, en het verslag is dan ook in spijkerschrift. Ook uit de klassieke oudheid hebben we diverse bronnen; en van daaruit is in feite een ononderbroken lijn via de Italiaanse dilettanti, en de zeventiende- en achttiende-eeuwse antiquaren tot ergens rond de overgang van de achttiende en de negentiende eeuw toen het begin werd gelegd voor de archeologie als wetenschappelijke discipline. Vanaf dat moment krijg je dus ook mensen die zich fulltime met het nieuwe vak gaan bezig houden en er hun brood mee gaan verdienen. Geleidelijk aan ontstaat zo binnen de grote groep liefhebbers een categorie die er zijn beroep van maakt en dan wordt de wereld natuurlijk omgedraaid en heten de beroepsmatige liefhebbers 'archeoloog' en de anderen 'amateur'. In Nederland is dat onderscheid volgens mij pas in de periode tussen de eerste en de tweede Wereldoorlog ontstaan en ik denk dat het pas in de jaren vijftig echt een rol is gaan spelen.

Daar kom ik nog op terug. Eerst wil ik met u eens kijken naar de geschiedenis van archeologische verenigingen en genootschappen. De interesse voor overblijfselen uit het verleden is - ik zei het zojuist al - van alle tijden en op zijn minst vanaf de Renaissance is er sprake van steeds meer mensen die zich met oudheidkunde bezighouden. Amare, van iets houden, ergens liefhebberij in hebben, heeft een belangrijke consequentie: het kan je dus ook iets schelen wat er met het object van je liefde, in ons geval met de materiële overblijfselen uit het verleden, gebeurt. En als dat niet naar je zin is, dan moet je in actie komen om daar iets aan te doen: je moet medestanders zoeken en je op enigerlei manier met hen verenigen om maatschappelijke actie te bewerkstelligen. Simpel gezegd: je moet politiek actief worden. Archeologie als academische discipline mag dan over het verleden gaan, de omgang met dat verleden vindt per

definitie plaats in het heden en is dus een politieke activiteit.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat precies daarin dan ook de wortels liggen van het archeologische verenigingsleven. De eerste poging om een oudheidkundige vereniging op te richten, met als doel het behoud van erfgoed, van archeologische en andere monumenten, was in Engeland in 1572. Die poging had geen succes omdat koning James I geen charter wilde verlenen: hij vond dat de club een politiek doel nastreefde, en dat mocht niet. Zo'n anderhalve eeuw later, in 1718, waren het opnieuw de Engelse oudheidkundigen die het initiatief namen met de oprichting, ditmaal wel succesvol, van de Society of Antiquaries of London die ook nu nog bestaat: het is de oudste archeologische vereniging ter wereld.

Met afstand de oudste, want het ontstaan van archeologische verenigingen in de meeste landen vond pas een kleine eeuw later plaats, op het eind van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw, toen er in enkele decennia een ware vloedgolf was van oprichtingen van genootschappen en verenigingen. Dat was geen toeval, want er is een duidelijke relatie met de politieke veranderingen van die tijd, namelijk de herstructurering van Europa na Napoleon en het ontstaan van de moderne staten. Al die nieuwe politieke eenheden hadden de behoefte om een eigen, nationale identiteit te ontwikkelen of opnieuw te definiëren en daarbij speelde het verleden een prominente rol. Er zijn fascinerende studies gemaakt van de rol van de archeologie en nationalisme in landen als Denemarken en Griekenland, maar het voert te ver om daar hier nu op in te gaan en bovendien deed het verschijnsel zich overal in meer of mindere mate voor. Het is ook geen toeval dat de term 'nationaal erfgoed', in die periode is uitgevonden. Tegenwoordig doen we allemaal net alsof dat echt bestaat en spreken we van erfgoed van

nationaal belang, maar de term is in feite uitgevonden door een Fransman, die het gebruikte in de titel van een boek dat in 1790 werd gepubliceerd. Binnen de kortste keren werd het concept overal in Europa driftig benut, en dat zijn we sindsdien blijven doen, ook al is het een puur politiek concept zonder enige wetenschappelijke en inhoudelijke basis.

Het resultaat van deze ontwikkeling was dat de archeologische belangstelling, die sinds de Renaissance toch primair gericht was op de klassieke oudheid en het mediterrane gebied, zich rond 1800 veel nadrukkelijker richtte op de prehistorie in eigen land. In Nederland werd in 1818 professor Reuvers in Leiden benoemd, die als eerste hoogleraar ter wereld een leeropdracht had waarin expliciet de vaderlandse oudheidkunde was opgenomen. Een jaar later, in 1819, komt de Deen Thomsen met zijn indeling van de prehistorie in Steentijd, Bronstijd en IJzertijd en dankzij de politieke belangstelling komen er middelen beschikbaar die geleidelijk een professionalisering van de archeologie mogelijk maken.

Maar de overheid was natuurlijk vooral geïnteresseerd in zaken van nationaal belang, dus in het opzetten van een nationaal oudheidkundig museum, vaak ter vervanging van een koninklijk rariteitenkabinet, en in iconen die een rol konden spelen bij het ontwikkelen en onderbouwen van een nationale identiteit, in sites zoals de Acropolis, Stonehenge, of Jelling in Denemarken. Het RMO in Nederland dateert trouwens ook van 1818. Een ander effect was het ontstaan van allerlei verenigingen die zich op nationaal en regionaal niveau bezig gingen houden met het aanleggen van verzamelingen, het oprichten van musea en bibliotheken, het aanleggen van archieven en ga zo maar door. Het zijn juist die verenigingen geweest die van cruciaal belang waren bij het ontstaan van een infrastructuur voor cultureel erfgoed. De

leden kwamen natuurlijk vooral uit de goeude burgerij; in de meeste gevallen hadden ze een regionale basis en waren ze zeer actief in het onderzoek, maar ook in het behoud van allerlei monumenten. Bekende voorbeelden zijn bijvoorbeeld in Duitsland de Verein für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung, opgericht in 1812 en in eigen land ontstonden tussen 1814 en 1827 verschillende provinciale Oudheidkundige genootschappen. In tegenstelling tot sommige andere landen bleef de nationale overheid in ons land maar beperkt geïnteresseerd in cultureel erfgoed en volgens mij is vanaf het midden van de negentiende eeuw het meeste van wat tot stand kwam te danken aan de inzet van dit soort regionale verenigingen. Op landelijk niveau moet ik natuurlijk ook de oprichting van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond noemen, in 1898. Dat was mede een gevolg van het verzet dat ontstond tegen de teloorgang van veel cultureel erfgoed door de passiviteit van de overheid en de roemruchte publicatie van Victor de Stuers: *Holland op zijn smalst*.

Wat al dit soort verenigingen gemeen hadden, was dat ze zich bezighielden met oudheidkunde in de brede zin van het woord: archeologie nam een belangrijke plaats in, maar daarnaast waren gebouwde monumenten en kunsthistorie, taalkunde, historische geografie en andere aspecten evenzeer belangrijk. Een tweede aspect was, dat in deze organisaties sprake was van een nauwe samenwerking tussen mensen die zich professioneel met een bepaald vakgebied bezighielden en degenen die dat als amateur deden. Zeker in de negentiende eeuw was het onderscheid trouwens klein en was er eigenlijk sprake van een vloeiende overgang die waarschijnlijk nauwelijks een rol speelde. Men kwam allemaal uit ongeveer hetzelfde milieu en vaak waren de regionale belangen waarvoor men opkwam meer een bindende factor dan dat de mate van professionaliteit

van de leden een verdelende rol speelde. Het is trouwens opvallend, dat in dit soort verenigingen – waarvan er zowel in Nederland als elders heel veel nog steeds bestaan – tot op de dag van vandaag die mix van beroeps- en amateurs is blijven bestaan, en ook de breedte over de verschillende disciplines die aan de universiteiten, met de toenemende wetenschappelijke specialisering, vaak ver uit elkaar zijn gegroeid. Wel veranderd is meestal de positie van de archeologie, die van een hoofdactiviteit van dit soort verenigingen vaak is gedegeerd tot iets wat er een beetje bij bungelt.

Ook daar valt trouwens wel een oorzaak voor aan te wijzen, want het verenigingsleven is in de afgelopen eeuw exponentieel gegroeid en de verschillende vakgebieden hebben na de Tweede Wereldoorlog, soms al daarvoor, allemaal hun eigen verenigingen gekregen. Zo denk ik dat de relatief geringe rol die de archeologie tegenwoordig heeft binnen een organisatie als de KNOB wel eens direct kan samenhangen met het ontstaan en bloei van de AWN en andere archeologische verenigingen. Je kunt dan natuurlijk de vraag stellen of dat jammer is. Mijn antwoord is: misschien wel, in ieder geval natuurlijk voor organisaties als de KNOB en voor hun traditionele rol als belangenbehartiger van het erfgoed in brede zin. Die is na de oorlog langzaam maar zeker toch minder geworden, of misschien moet ik zeggen, wat beperkter. Anderzijds is het naar mijn idee juist een hele gunstige ontwikkeling geweest dat de archeologie zijn eigen organisatiestructuren heeft gevonden. Daarmee kreeg ze namelijk ook haar eigen spreekbuizen in een bestel dat steeds meer gereguleerd werd.

Voor de oorlog was daar eigenlijk nauwelijks sprake van. Hoewel al in de troonrede van 1928 een Monumentenwet was aangekondigd, kwam die er niet en dat maakte het steeds moeilij-

ker om in het archeologisch bestel enige mate van orde te scheppen. Wat dat betreft lijkt de situatie van toen misschien wel een beetje op de situatie waarin we de laatste tien jaar zitten. Nu gaat het er primair om de aansluiting op de ruimtelijke ordening te krijgen en de introductie van het veroorzakersprincipe, toentertijd ging het vooral om het reguleren van de opgravingsactiviteit en de verdeling van vondsten over de musea.

Achter de schermen werd er blijkbaar toch wel iets voorbereid, want op het moment dat Nederland door de Duitse inval bij de oorlog betrokken raakte, bleek er wel degelijk iets in de la te liggen. Om bemoeienis van de bezetter met het nationale erfgoed te voorkomen vaardigde in mei 1940 generaal Winkelman een regeling uit. Daarmee was voor het eerst de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid voor het archeologisch erfgoed in een regeling vastgelegd. In de praktijk is overigens van het regulerende effect van die regeling niet veel terechtgekomen. Na de oorlog werd het bestel daarom opnieuw herzien. De Monumentenraad werd opgericht en in 1947 ontstond de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Voor de archeologie was dat een belangrijk emancipatorisch moment, want ze kreeg nu definitief een eigen gezicht binnen de rijksoverheid. De nieuwe dienst kreeg aanvankelijk twee taken: het vastleggen van informatie over vondsten en vindplaatsen in Nederland en het uitvoeren van alle opgravingen die van rijkswege werden verricht. In de praktijk is van die beoogde monopoliepositie gelukkig niks terechtgekomen. De bijdrage van de universiteiten bij het opgraven van bedreigde vindplaatsen is tot op de dag van vandaag een onmisbaar onderdeel van de monumentenzorg in Nederland, nog afgezien van hun functie in de vernieuwing van het onderzoek.

Veertien jaar na de oprichting van de ROB, in 1961, kwam eindelijk een Monumentenwet tot stand waarin

onder andere de bevoegdheid tot opgraven werd geregeld door een vergunningstelsel. De belangrijkste kwestie die toen werd geregeld, was de introductie van de wettelijke bescherming van archeologische monumenten. De wet legde daarmee het fundament voor de maatschappelijke legitimering van de archeologiebeoefening in Nederland.

Om haar werk te kunnen doen, beschikte de ROB onder andere over een netwerk van amateur-archeologen, de zogeheten correspondenten, dat zich over heel Nederland uitstrekte. Dat netwerk dateerde in aanzet al uit de jaren twintig en was overgenomen van het RMO, dat voor de oorlog de documentatie van archeologische vondsten en vindplaatsen verzorgde. Zij hadden op de eerste plaats een rol als informanten, die op lokaal niveau de ontwikkelingen volgden, vondstmeldingen deden voor het documentatiesysteem en vaak kleine opgravingen uitvoerden als er een noodsituatie bestond of als er vanuit de ROB niemand beschikbaar was.

In de jaren zestig ontstond het systeem van de provinciaal archeologen, die door de provincies en het Rijk samen werden betaald, en zij werden de linking pin tussen de ROB, het provinciaal bestuur en de amateurwereld. Ook vanuit de universitaire instituten werd veel met de amateur-archeologen samengewerkt, als informant en als soms onmisbare hulp bij het opgravingswerk. Het was de tijd van de wederopbouw en de daarop volgende economische bloei, met aanleg van wegen, gasleidingen, nieuwe stadswijken, de polders, immense ruilverkavelingen, noem maar op. Half Nederland ging op de schop met alle gevolgen van dien voor de archeologie natuurlijk. Zowel voor de beroeps- als voor de amateurwereld gold: graven, graven, graven, en redden wat er te redden valt.

In de herinnering van velen, zowel in de beroeps- als de amateurwereld is deze periode, van de jaren vijftig tot

tachtig, ongetwijfeld een soort van gouden tijd. Er was natuurlijk met de Monumentenwet van 1961 een situatie ontstaan die het graafwerk van allerlei lokale clubs en regionale musea flink beperkte. Eigenlijk was het verboden en daar waren ook wel de nodige relletjes om, te meer omdat er een steeds meer zelfbewuste beroepswereld een claim legde op dat opgraven. In 1961 werd de studie prehistorie opgenomen in het Academisch Statuut, waarmee een verdere stap was gezet in de professionalisering en het aantal fulltime beroepsarcheologen in Nederland groeide van zo'n 10-15 in 1950 tot meer dan 100 rond 1980. Toch was en bleef er sprake van een nauwe samenwerking, die zich vooral concentreerde rond vondstmeldingen, veldverkenningen en noodopgravingen.

Vanaf de jaren zeventig en vooral daarna is er nog een andere heel belangrijke impuls voor die samenwerking gekomen met het ontstaan van de gemeentelijke archeologie. Dat is ook heel logisch, want met het vormgeven van de zorg voor het archeologisch erfgoed door gemeenten ontstond er op lokaal niveau een basis voor nauwe samenwerking die tot op de dag van vandaag voor beide partijen heel erg belangrijk is. Ik heb de indruk dat de relatie met de provinciaal archeologen, die tegenwoordig veel meer als beleidsambtenaar van de provincie opereren, duidelijk minder intensief is geworden, al wil dat niet zeggen dat hun betekenis voor de amateur-archeologie in Nederland daarmee ook minder is. Die ligt misschien niet meer zo zeer in de directe samenwerking, maar juist de provinciale archeologen zijn in de voorwaardenscheppende sfeer heel belangrijk geworden.

Ik ben, dames en heren, zo langzamerhand al min of meer in de tegenwoordige tijd beland. Het archeologisch bestel is in het afgelopen decennium flink aan het veranderen. Die gouden tijd waar ik het net over had, was natuurlijk ook een periode waarin het

voor de archeologie in feite dweilen met de kraan open was: we liepen met z'n allen voortdurend achter de feiten aan. Let wel, er is in die jaren een prachtige onderzoekstraditie ontstaan die de Nederlandse archeologie ook in internationaal perspectief op een heel hoog niveau heeft gebracht, maar in de strijd om het behoud van archeologisch erfgoed leden we in feite nederlaag op nederlaag. We bevonden ons in de politieke luwte, en dat had het voordeel dat de inhoudelijke kant zich goed kon ontplooien. Maar tegelijkertijd betekende het dat er geen goed maatschappelijk fundament voor ons werk was en dat ook de financieringsbasis heel beperkt bleef. Nog steeds liggen er op de zolders van de amateurverenigingen en in de depots van bodemvondsten honderden kubieke meters met vondstmateriaal waar niets of weinig mee is gebeurd, omdat alleen de opgraving zelf financieel gedekt was.

De kern van de verandering die we nu zijn ingegaan, zit 'm in het feit dat de archeologie niet langer meer dweilt met de kraan open, maar dat ze een hand mee aan de kraan krijgt: in de besluitvorming over de ruimtelijke ordening wordt het archeologische belang mee gewogen, en als er toch een opgraving komt, dan wordt die ook fatsoenlijk gefinancierd. In de beroepswereld heeft dat al ingrijpende gevolgen gehad voor de manier waarop het vak wordt uitgeoefend, en de vraag rijst, wat de veranderingen kunnen, zullen of moeten betekenen voor de amateurwereld. Tot eind jaren tachtig zaten we met z'n allen in een soort archeologische ivoren toren en die is nu opengebroken. De archeologie wordt niet meer alleen beoefend als wetenschap en als hobby, maar tegenwoordig ook als bedrijf. Met de nieuwe wetgeving wordt de maatschappelijke positie van de archeologie verder versterkt: als het parlement volgend jaar de voorstellen van de staatssecretaris aanneemt, dan hebben we daarmee als Nederlandse samenleving besloten het

belang van het archeologisch erfgoed eindelijk op een volwaardige manier mee te laten tellen in de wereld van vandaag.

Een direct gevolg daarvan is een nieuwe stap in de professionalisering van het vak. De archeologie gaat meetellen, en dat betekent dat er bij allerlei economische activiteiten verplichtingen ontstaan die op adequate wijze moeten worden ingevuld. De archeologie moet aangeven waar de belangen nu precies liggen, wat waardevol is en wat niet, of minder. De kwaliteit van het werk moet worden gegarandeerd: zowel zakelijk, dus met contracten over tijdsduur van veldwerk en de kosten daarvan, als inhoudelijk. Vandaar dat er een Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie is ontwikkeld, dat er een beroepsregister gemaakt wordt door een beroepsvereniging die ook pas een paar jaar bestaat, dat uitvoerende bedrijven straks gecertificeerd zullen worden en dat de staatssecretaris een inspectie instelt omdat hij vanuit zijn politieke verantwoordelijkheid voor het bestel een oogje in het zeil moet kunnen houden.

"Nou", is dan natuurlijk je eerste reactie als amateur en als amateurvereniging, "dan kunnen wij het voortaan wel schudden met onze activiteiten". Begrijpelijk, en misschien ten dele ook nog wel waar ook: vroeger was de barbier ook chirurgijn en dat je niet meer naar de kapper gaat voor een operatie vinden we tegenwoordig heel normaal. Maar op de keper beschouwd is dat eigenlijk al meer dan een halve eeuw zo, en in ieder geval vanaf 1961. Ik denk dus niet, dat aan de bestaande samenwerking tussen de beroeps- en de amateur-archeologie in Nederland veel zal veranderen als het gaat om de uitvoering van archeologisch werk. De traditionele rol van de amateur die in zijn eigen leefomgeving op onderzoek uitgaat en met een vaak verbluffende terreinkennis en kennis van de lokale geschiedenis van alles boven tafel

brengt, zal niet veranderen. Niet voor niets staat in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie bijvoorbeeld dat bij vooronderzoek van een bepaald gebied altijd de lokale amateurs geraadpleegd moeten worden: de informatie die op die manier kan worden verzameld is van onschatbare waarde. Ook het samenwerken op opgravingen zal gewoon blijven bestaan. Er zijn nu wel strenge regels opgesteld, maar wij weten allemaal dat er op iedere opgraving genoeg werk te doen is waarvoor je geen afgestudeerd archeoloog hoeft te zijn. U moet zich realiseren dat wat in de KNA is vastgelegd, niet nieuw is, het is gewoon een codificering van de bestaande praktijk. Nieuw is alleen dat er strakker op zal worden toegezien dat de praktijk ook echt wordt uitgevoerd zoals we vinden dat het moet. Elk archeologisch bedrijf of instelling kan amateur-archeologen inschakelen bij het veldwerk zolang ze zich daarbij maar aan de regels houden: 'samenwerken met' is iets anders dan 'overlaten aan en af en toe eens komen kijken'. Dat laatste is er dus niet meer bij, althans niet voor wat betreft een reguliere opgraving waartoe een gemeente of andere overheid heeft besloten. Maar ook hier geldt weer: er zullen net als nu genoeg gevallen zijn waarin de overheid besluit dat er géén opgraving wordt opgelegd aan een veroorzaker, en net als nu is er dan niets op tegen als een groep amateurs toch kans ziet nog wat onderzoek te doen. Sterker nog, ik zou dat heel belangrijk vinden, want je zult zien dat dan regelmatig blijkt dat het besluit om formeel niets te doen of op te leggen, dat dat ten onrechte was en dat is belangrijk want daar kunnen we immers van leren. Om dezelfde reden denk ik dat het belangrijk is dat zowel door een organisatie als de AWN als vanuit de beroepswereld en gestimuleerd door de overheid, voldoende aandacht besteed blijft worden aan een goede scholing van de amateur-archeologen. U doet daar als vereniging al het nodige aan en op dit vlak zal, denk ik, vanuit met

name de provinciale en rijksoverheid in faciliterende zin blijvend steun geboden moeten worden. Ik heb net gezegd dat de mogelijkheid van deelnemen aan veldwerk, waar natuurlijk een belangrijke scholingscomponent in zit, ten principale niet verandert, maar in de praktijk wordt dat natuurlijk wel moeilijker. Ik heb de afgelopen twee jaar vaak horen beweren dat het inschakelen van amateurs concurrentievervalsing zou zijn en daarom niet meer zou moeten worden toegestaan, maar volgens mij is dat onzin. Tijd is geld, en als je goede begeleiding wilt leveren kan kost de inschakeling van amateurs juist meer dan dat het wat oplevert. Een bedrijf of een universiteit die een opdracht aannemen, kunnen dat soort kosten natuurlijk niet op de veroorzaker verhalen, dus daar ligt een natuurlijke taak voor overheden om bij te springen; temeer omdat die overheden er ook alle belang bij hebben dat geïnteresseerde burgers de gelegenheid krijgen om actief te participeren in de zorg voor het erfgoed. Dat vergroot het maatschappelijk draagvlak.

Wat dat laatste betreft, zie ik trouwens een steeds breder vlak voor samenwerking ontstaan tussen de beroeps- en de amateurwereld. Zoals ik eerder al zei, de archeologie als wetenschap is gericht op het verleden, maar de archeologische monumentenzorg, het beheer van het archeologische deel van het erfgoed, is per definitie gericht op het heden en op de toekomst. Ik heb u laten zien dat het ontstaan van verenigingen primair een cultuurpolitieke in plaats van een wetenschappelijke achtergrond had, maar het activisme dat daaraan ten grondslag lag, is toch wel een beetje afgenomen. Dat komt voor een deel door de emancipatie van de archeologie als vak. We hebben gezien hoe dat vak langzaam vorm kreeg vanaf het begin van de negentiende eeuw en hoe al voor de oorlog een klein groepje fulltime professionals was ontstaan. Na de oorlog kreeg het vak verder vorm als wetenschappelijke disci-

pline, en er ontstond klaarblijkelijk een behoefte aan aparte amateurverenigingen: een club als de AWN is de invulling van die behoefte. Het betekende onder meer een democratisering van de archeologie, dat van een vrijetijdspassing voor heren van stand uitgroeide tot een hobby waar mensen uit alle lagen van de bevolking plezier aan kunnen beleven. Maar het was daarmee ook een specialisering: het ging in archeologische verenigingen primair om de archeologische inhoud en niet minder om een veel breder veld met een duidelijk maatschappijgerichte activistische component.

Voordat ik nu verkeerd begrepen word: ik ben nu bezig om de ontwikkeling in algemene zin te analyseren en ik ben niét bezig om u als AWN of andere amateurverenigingen ervan te beschuldigen dat ze zich niets aan het wel en wee van archeologisch erfgoed gelegen laten liggen of hebben laten liggen. Dat is aantoonbaar niet het geval. Waar het mij om gaat, is om te stellen dat door de groei van het vak en het creëren van eigen voorzieningen, er ook een sterk op de inhoud van het vak gerichte, introspectieve ivoren torenmentaliteit is ontstaan. Dat gold voor de ROB als uitvoerder van de monumentenzorg, voor de universitaire archeologische instituten, én voor de specifiek op de archeologie gerichte verenigingen. Dat de archeologie zijn eigen voorzieningen moet hebben én houden, staat voor mij als een paal boven water. Ik wil u dan ook allerminst adviseren na vijftig jaar maar weer op de gaan in een breder verband, net zo min als het goed zou zijn als de archeologie zijn eigen academische identiteit zou opgeven of als ROB en RDMZ één geheel zouden worden. Dan zouden we de klok terugzetten en dat is nooit goed. Maar, voor alle zekerheid, daarmee wil ik natuurlijk niét zeggen dat de brede samenwerkingsvormen die de laatste jaren zijn ontstaan, geen goede zaak zijn. Dat zijn ze nu juist wél, ze zijn zelfs onmisbaar!

Waar ik ook voor pleit, is dat de amateur- en de beroepsarcheologie ten behoeve van de zorg voor het archeologische erfgoed, meer gaan samenwerken op maatschappelijk vlak. Een aantal jaren geleden is met de omvorming van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie tot koepelorganisatie waar beide groepen deel van uit maken, al een goede basis gelegd. Maar u zou, volgens mij althans, nog veel meer op gelijkwaardige basis mee kunnen doen. U beoefent de archeologie als liefhebber, maar u doet in uw dagelijkse leven wat anders. Dat geeft u de mogelijkheid om de archeologie op andere manieren van dienst te zijn. Ik zie in dat kader drie rollen: die van activist, van deskundige en van ambassadeur.

Allereerst is er de rol van activist, door gewoon als burger van dit land op lokaal of op regionaal niveau, individueel en als groep, samen met anderen op te komen voor de belangen van het erfgoed, waarbij u dan met name voor de archeologie kunt werken. Dat gebeurt op veel plaatsen ook wel, en soms met groot succes, maar volgens mij niet structureel genoeg. Op de tweede plaats denk ik, dat te weinig gebruik wordt gemaakt van specifieke kennis van amateur-archeologen. De tijd dat liefhebbers zich inhoudelijk konden meten met de professionele archeoloog, die is al lang voorbij. Maar u bent wel degelijk een deskundige professional, zij het in een ander vak, in uw eigen beroep; en er zijn vanuit dat perspectief heel wat mensen die hun eigen professe goed kunnen benutten en inzetten voor de archeologie. Als dat meer zou gebeuren, dan zou de amateur-archeologie ook binnen een koepel als de SNA vanzelf een veel zwaardere inbreng krijgen en dat lijkt me een goede zaak. Op de derde plaats is er uw rol als ambassadeur, als iemand die vanuit liefde voor de archeologie begrip kan kweken voor het belang van het archeologisch erfgoed, die via lezingen, publicaties, manifestaties, het beheer van oudheid-

kamers, en ga zo maar door een belangrijke bijdrage kan leveren aan het maatschappelijke draagvlak voor de archeologie.

Naar mijn idee is die laatste rol iets waar wél al veel aan is gedaan en waar een organisatie als de AWN in de afgelopen vijftig jaar haar sporen ruimschoots heeft verdiend. En niet alleen richting de samenleving trouwens, maar ook binnen eigen gelederen, als ik dat zo mag noemen. Er zijn heel wat mensen met een zekere belangstelling voor archeologie en een organisatie als de AWN heeft er voor gezorgd dat velen daarvan de kans hebben gekregen zich te ontwikkelen tot amateur-archeoloog. Ook dat is heel belangrijk. Denk bijvoorbeeld maar eens aan de sprinkhanenplaag van de metaaldetectorhobbyisten die de wereld nu al twintig jaar teistert en het archeologisch erfgoed onnoemelijke schade berokkent. Velen van U weten dat dat een stokpaardje van mij is en dat ik het zeer betreurt dat we in Nederland nog steeds onvoldoende juridisch kader hebben om daar effectief tegen op te kunnen treden. Maar ik geef graag toe dat repressie alléén ook niet werkt. En wat is er nou mooier dan iemand die via zijn of haar kennissenkring van detectorpiloot tot amateur-archeoloog wordt. Amateurverenigingen kunnen wat dat betreft heilzaam werk doen, en de AWN heeft dat ook gedaan.

Dames en heren,

Ik kom aan het eind van mijn verhaal. Ik heb geprobeerd om vanuit de geschiedenis van de archeologie de wortels van de samenwerking tussen beroeps- en amateur-archeologen te onderzoeken en de lijn door te trekken naar de toekomst. Ik ben er van overtuigd, dat die samenwerking op inhoudelijk vlak nagenoeg op dezelfde manier kan worden voortgezet en dat het ook van groot belang is dat dat gebeurt. Sterker nog, ik heb aangegeven dat de amateur-archeologie binnen het totaal van de Nederlandse archeologie een zwaardere inbreng zou kunnen

hebben als ze nu heeft en de AWN is als landelijke vereniging de eerst aangewezen om dat vorm en inhoud te geven, als u dat zou willen. Ik hoop het wel, natuurlijk, en ik hoop ook dat uw afdelingen op lokaal niveau hun specifieke kennis versterkt zullen blijven inzetten om in bredere cultuurhistorische allianties op te komen voor het archeologische erfgoed in eigen streek. Ik weet niet hoe de samenwerking tussen de AWN, als landelijke vereniging, en de ROB als landelijke dienst in de toekomst zal verlopen en als oud-directeur past het mij niet om daarover te

speculeren. Maar als u zich nadrukkelijker met de zorg voor archeologisch erfgoed wilt gaan bezighouden, dan zult u op landelijk niveau nooit vergeefs in Amersfoort aankloppen en als het om regionale of meer lokale aspecten gaat, dan geldt hetzelfde voor de provinciaal en de gemeentelijke archeologen. Daar ben ik zeker van. En dan rest mij nu alleen nog om het bestuur en u allemaal van harte geluk te wensen met het vijftigjarige jubileum van de AWN, u als vereniging alle succes te wensen voor de komende vijftig jaar, en u te danken voor uw aandacht.

Vijftig jaar AWN

Toespraak E.H.P.Cordfunke

Voor mijn voordracht - die ik kortweg 50 jaar AWN heb genoemd - vraag ik graag uw begrip omdat ik in de tijd die hiervoor beschikbaar is, niet anders dan met zevenmijlslaarzen door de boeiende geschiedenis van de AWN kan lopen.

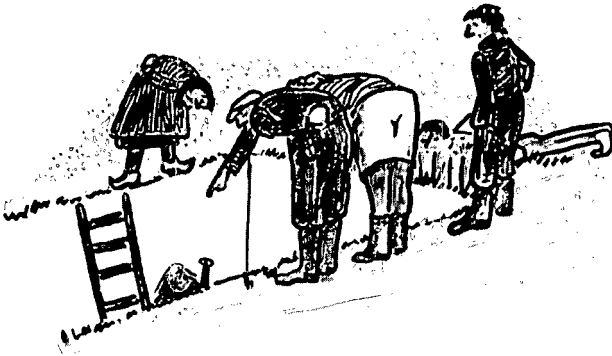
Laat ik beginnen met u de amateur-archeoloog voor te stellen (afb. 1): 'Dit is tie dan: de amateur-archeoloog. Een frisse geest, een scherpe schop en het onverwoestbare vertrouwen dat deze zaterdag de grote dag gaat worden. Zoals u ziet, is de nevel nog nauwelijks opgetrokken. Maar dat weerhoudt hem niet om in een luchtig, aangepast tenue op het appèl te verschijnen. En terwijl iedereen zich nog eens omdraait en de warme dekens over het hoofd trekt, is hij op pad. Voor het vaderland en de wetenschap. Mag hij na 50 jaar niet onze welverdiende aandacht?'

Met deze dia begon een serie van 23 dia's, waarmee A. Bredie een fraaie typering gaf van de amateur-archeoloog. Deze serie werd gemaakt voor, en vertoond tijdens de viering van het 25-

jarig jubileum van de AWN in 1976. Wat we toen niet konden vermoeden is dat dit type amateur-archeoloog in de tweede 25 jaar van zijn bestaan aan erosie onderhevig zou zijn. Laten we nog even verder kijken (afb. 2): 'Dit is natuurlijk de droom van elke amateur-archeoloog. Moeder aarde moet haar bodemschatten prijs geven ... Kenmerkend voor amateurs is de gewoonte om de vondsten allemaal netjes op de rand van de kuil te leggen.

Afb. 1: De amateur-archeoloog (tek. A. Bredie).

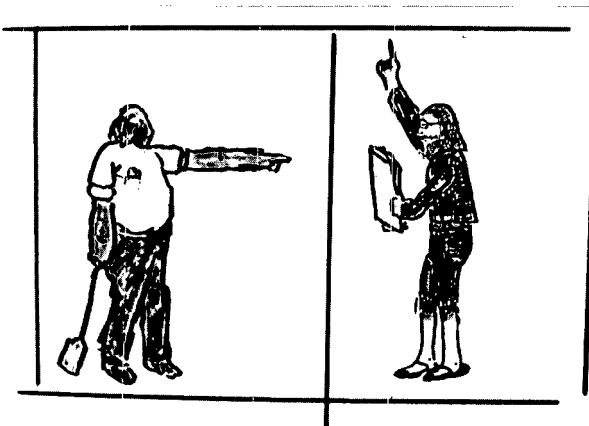

Afb. 2. Het 'proefgleuffe' (tek. A. Bredie).

Deze worden dan meestal per ongeluk fijngetrapt door niets vermoedende toeschouwers, die menen dat er iets met de riolering niet in orde is, of zo. Om deze nare dingen te voorkomen, moet de ROB tijdig gewaarschuwd worden.'

En bij afb. 3: 'Die geven duidelijke aanwijzingen. De ROB man links beoefent nog het vak als een ambacht: de wetenschap van de spade. Rechts ziet U de beroepsarcheoloog van de toekomst: een ludieke, creatieve en intuïtieve man, die steeds door de nuchtere feiten van de computer wordt afgeremd.' Deze drie dia's uit de serie van de heer Bredie laten op ludieke wijze het veranderende beeld van het archeologie in ons land, en daarmee ook van de AWN, zien. Globaal kunnen we in de afgelopen 50 jaar drie perioden onderscheiden:

Afb. 3. Twee beroepsarcheologen: links de ROB-man - oude stijl, rechts de archeoloog - nieuwe stijl (tek. A. Bredie).

1 Allereerst de jaren 1951 tot 1964, waarin de jonge vereniging van amateur-archeologen zich moest bewijzen. Het was een periode die werd gekenmerkt door het opsporen en beschrijven van vondsten en kleinschalig noodonderzoek. Het logo van de AWWN, het potje met schop, is karakteristiek voor die periode. Hieraan zijn onverbrekelijk de namen verbonden van mensen als Calcoen, Verhagen, Roodenburg en De Boone. Zij hebben de vereniging opgericht en uitgebouwd, vaak tegen veel tegenwerking in.

2 In de tweede periode, ruwweg van 1964 tot 1980, waren deze 'founding fathers' van het toneel verdwenen. Een sterk gegroeide AWWN - inmiddels een landelijke vereniging - moest zijn weg zoeken in de vaak zeer tegenstrijdige belangen in het archeologische wereldje van ons land.

3 In de derde periode, vanaf ongeveer 1980, was de AWWN een gewaardeerde factor in het archeologisch bestel van ons land geworden, waarin ook andere methodieken dan graven aandacht kregen: prospectie, behoud en monumentenzorg. De AWWN-leden werden dan ook wel aangeduid als de 'ogen en oren' van de Nederlandse archeologie, zoals in een recente videofilm over het werk van de AWWN werd benadrukt.

Nieuwe tijden, een nieuwe AWWN: laten we deze drie perioden eens wat nader bekijken:

Toen de vereniging in september 1951 in Haarlem werd opgericht, was de wederopbouw van ons land nog in volle gang. De grond werd omgewoeld op een schaal als nooit tevoren, en daarmee werd het bodemarchief - zoals we dit thans noemen - sterk aangetast. De destijds onderbezette Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, de ROB, - met als eerste directeur de vermaarde archeoloog prof. A.E. van Giffen - stond voor de onmogelijke taak zoveel mogelijk te onderzoeken en vast te leggen van hetgeen anders

voorgoed verloren zou gaan. Als antwoord daarop werd de AWWN, de Archeologische Werkgemeenschap voor Westelijk Nederland, opgericht door een klein groepje amateur-archeologen in de regio Leiden-Haarlem-Velsen, die elkaar kenden van de lezingen in het Rijksmuseum van Oudheden en elk hun sporen op archeologisch gebied al hadden verdiend. Het waren de tekenleraar Henk Calkoen, die de eerste voorzitter werd, de studenten biologie Henk Verhagen en Ben Wieland Los, alsmede de genealoog Constant Roodenburg die zich op 6 september 1951 in het befaamde Brinkman aan de Markt te Haarlem verenigden. Op aandringen van de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, H. Brunsting - die als adviseur was gevraagd - ging de vereniging zich uitsluitend met de archeologie van westelijk Nederland bezighouden. Derhalve de provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland, die archeologisch gezien destijds een achtergebleven gebied waren.

De oprichters waren mensen met hooggestemde idealen: in een folder waarmee de vereniging spoedig in het openbaar trad, stelden zij zich ten doel *'om door een net van waarnemers over het ganse westen ... nodeloos verlies van bodemschatten te voorkomen.'* De naam van de vereniging was na veel overleg gekozen. Immers, de opzet was om *'in een werkgemeenschap alle krachten te bundelen en kennis en ervaring op te doen.'* Het contact met de professionals werd door de ROB gestimuleerd door de introductie van de Correspondentendagen, die vanaf 1951 jaarlijks in Amersfoort werden georganiseerd.

De oprichting van de AWWN bleek 'een gat in de markt' te zijn: de aanmeldingen stroomden binnen. Binnen een half jaar waren al honderd leden ingeschreven! In september 1952 - de AWWN bestond precies één jaar - organiseerde het bestuur een 'Archeologendag': 115 belangstellenden kwamen naar het kleine kerkje in

Spaarnwoude, waaronder veel medewerkers van de ROB die met een busje waren gekomen.

Er was een onlesbare dorst naar archeologische kennis: de voordrachten en excursies naar opgravingen trokken grote belangstelling: honderden aanwezigen vormden geen uitzondering. Dit was met name het geval bij de excursies naar Vlaardingen, waar tussen 1958 en 1964 door de ROB en het IPP opgravingen werden gedaan op terreinen waar de gemeente nieuwe wijken had gepland.

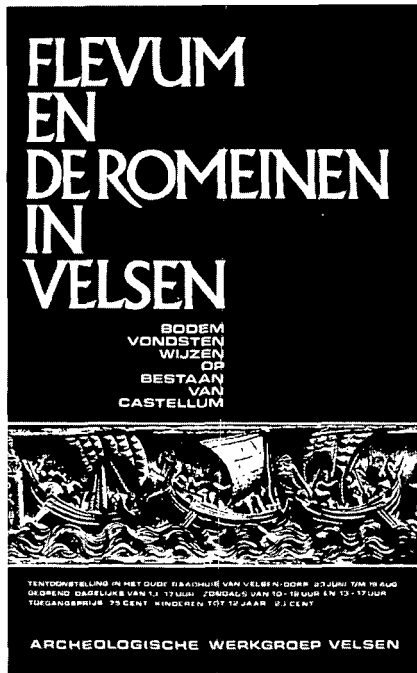
De vondst van een vuursteen bijl door de heer Wind in 1958 in de door een dragline uitgeworpen grond en de vervolgens door de inmiddels opgerichte AWWN-afdeling Helinium uitgevoerde noodopgravingen, waren de aanleiding tot de langdurige opgravingen waarbij twee Neolithische nederzettingen werden blootgelegd en een geheel nieuwe cultuur werd ontdekt die sindsdien wordt aangeduid als de Vlaardingen-cultuur.

De sterke groei van de AWWN deed al snel de behoefte ontstaan aan regionale afdelingen (toen 'werkgroepen' genoemd). Aan het eind van de jaren '50 telde de AWWN reeds acht afdelingen, alle in het westen van het land. De groei zette intussen ook in het oosten van ons land door: met de oprichting van de afdeling Vallei en Eemland in februari 1962 werd duidelijk dat de AWWN spoedig een landelijk karakter zou krijgen. Ook de directeur van de

Afb. 4. Het logo van de AWWN.

Afb. 5. Affiche voor de door de werkgroep Velsen georganiseerde tentoonstelling over Romeins Velsen.

ROB, Glazema, drong daar bij verschillende gelegenheden op aan. Op de jaarvergadering te Vlaardingen op 18 april 1964 - die door 170 leden werd bijgewoond - ging de kogel door de kerk: de AWWN werd AWN. Hiermee werd de eerste fase in het bestaan van de vereniging afgesloten.

Maar voor velen in de AWWN betekende dit een keerpunt, het einde van een gemoedelijke tijd waarin men elkaar kende en regelmatig ontmoette op excursies en bij voordrachten. Voorbij was ook de charme van de pionierstijd, het nog onbevangen betreden van geheel nieuwe gebieden. Maar de periode 1951 tot 1964 was er ook één van grote spanningen, intern en extern, als gevolg van een stortvloed aan noodopgravingen.

Met de ROB was de samenwerking in het algemeen goed, maar de directeur, Peter Glazema, wilde wel graag een stevige vinger in de AWWN-pap hebben. Een ongelukkige uitspraak die hij in 1961 tegen journalisten deed over amateur-archeologen, heeft de verstandhouding tussen AWWN en ROB jarenlang vertroebeld. Hij zei onder meer (ik citeer): 'We zijn niet blij met

al die verenigingen van amateurs. Oudheidkunde is een ziekte en een mode.... We hebben heel veel last en weinig gemak van amateurs. Er zijn aardige mensen onder, maar veel vervelende. Die vormen een grote bedreiging.' Dit laatste sloeg op de wassende stroom van vondstmeldingen ten gevolge van de activiteiten van AWWN-leden, een stroom die de onderbezette ROB niet het hoofd kon bieden. In het krantenartikel werd overigens fijntjes eraan herinnerd dat ook Glazema als amateur was begonnen ...

Ook had de AWWN te maken met de spanningen tussen het IPP, het universitaire instituut van prof. Glasbergen in Amsterdam, en de ROB. De centrale positie die de wetgever aan de ROB in archeologisch Nederland had toebedeeld, werd slechts tandenknarsend door de andere archeologische instituten aanvaard. In een brief aan Henk Calkoen als voorzitter van de AWWN schreef Glasbergen in 1959: *'de huidige constellatie in Noord-Holland wordt door twee verschijnselen beheerst, (1) het met opzet ontnemen van zogenaamde vrije objecten aan anderen door de ROB, (2) het zich niets gelegen laten liggen aan noodobjecten door de ROB. In Westerheem (nota bene!) verschijnt een stukje waarin alle vrije objecten van dit type worden geclaimd door de ROB. Ik zou ongaarne zien dat Westerheem de plaats zou worden voor polemieken. Maar het moet mij van het hart dat Westerheem onbewust door de ROB gelaveerd is in een hoogst wonderlijke positie.'*

De ROB dacht er geheel anders over: *'vriend Glasbergen pikt de ene na de andere werkgroep van de AWWN in, en spant ze voor zijn karretje. We horen niets meer en alles gaat naar Amsterdam,'* aldus Joh. de Jongh, de goed ingevoerde administrateur van de ROB in een brief aan Verhagen. Het is de grote verdienste geweest van Henk Calkoen de AWWN tussen deze tegenstrijdige belangen te laveren. Hij was binnen de vereniging een samenbindende factor. Zonder zijn niet-aflaten-

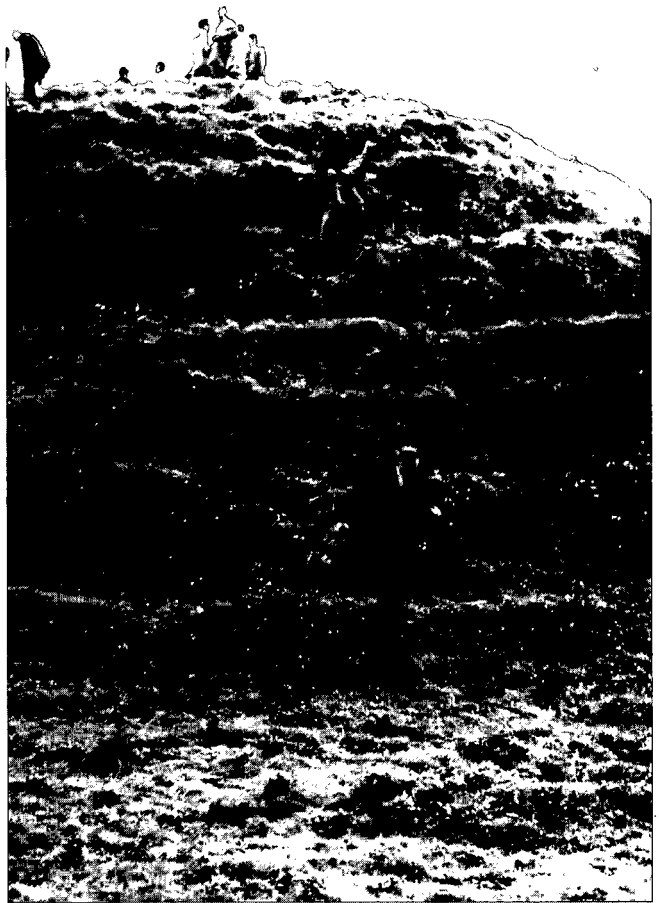
de bemiddelingen was de AWWN een voortijdige dood gestorven. Het tijdschrift Westerheem kwam al even ter sprake. Het was de schepping van Henk Verhagen, die er vanaf de oprichting in februari 1952 tot 1963 de redactie voerde en er een ongelofelijke hoeveelheid tijd en energie in heeft gestoken. Tot 1970 verscheen het in 'binnenzakformaat', daarna in het huidige formaat. Westerheem was vanaf het begin één van de pijlers van de AWWN, een verenigingsorgaan, maar ook en vooral een medium waarin amateur en vakman graag publiceerden. Met name de reeds genoemde Willem Glasbergen zag er het belang van in. In 1964 werd een belangrijke periode in de geschiedenis van onze vereniging afgesloten. Een periode die werd gekenmerkt door een aantal markante persoonlijkheden met een sterk op de eigen persoon gerichte ambitie. Maar met de groei van de vereniging werden geheel andere eisen gesteld aan de bestuurders. Calkoen heeft dit goed aanvoeld en was reeds in 1960 als voorzitter afgetreden.

De tweede fase van de (nu) AWN begon in 1964. Ook bij de ROB waren inmiddels grote veranderingen opgetreden. Glazema was met pensioen gegaan en opgevolgd door Wim van Es, een jonge archeoloog met een frisse kijk op het archeologisch bestel. Hij realiseerde zich al snel dat de ROB niet achter elke vondstmelding kon aanhollen en voerde een straf georganiseerd beleid in. Alleen bedreigde objecten kregen aandacht en dan alleen nog als ze vielen binnen scherp gedefinieerde projecten. Dit had wel tot gevolg dat kleine objecten van vaak alleen regionale betekenis buiten de boot vielen, zeer tot verdriet van vele amateur-archeologen die hun dierbaar, gekoesterd object verloren zagen gaan zonder dat er onderzoek naar werd gedaan. Bovendien wist Van Es de aanstelling gedaan te krijgen van provinciale archeologen. Dit was een 'gouden

greep', want hiermee sneed het mes aan twee kanten. Enerzijds werd de ROB met een groot aantal stafmedewerkers uitgebreid - die overigens maar voor de helft op de rijksbegroting drukten - anderzijds hadden deze medewerkers tot taak een nauwe band met de provincie en met de daar werkzame amateur-archeologen tot stand te brengen.

De aanstelling van provinciale archeologen was een logisch uitvloeisel van de Monumentenwet-1961 die de ROB belastte met een nieuwe taak, namelijk de documentatie ten dienste van de archeologische monumentenzorg. Hierdoor konden belangrijke archeologische monumenten boven of in de grond een wettelijke bescherming

Afb. 6. Excursie naar de Vliedberg te Boudewijnskerke in 1972.

krijgen.

Vele anderen in de provincie zagen de komst van de provinciale archeoloog met wantrouwen tegemoet, want men zag in hem een bedreiging van het eigen onderzoek.

Uiteindelijk was deze bezorgdheid geheel ten onrechte. In de praktijk bleek de aanstelling van de provinciale archeoloog een schot in de roos te zijn. Er kwam een goede samenwerking tot stand waarvan beide partijen profijt hadden. Mede hierdoor hebben tal van vondsten of onderzoek door AWN-leden geleid tot grote opgravingen met vaak belangrijke resultaten. Enkele voorbeelden: de ontdekking van de castella Velsen I en Velsen II - waaraan de AWN-werkgroep Velsen onder de bezielende leiding van P. Vons zo'n belangrijk aandeel had en daarover in Velsen een fraaie expositie inrichtte (zie afb. 5) - de ontdekking van het castellum Nigro Pullo bij Zwammerdam - waarop de dit jaar overleden Jan-Kees Haalebos promoveerde bij Glasbergen -, de bewoningssporen uit het late Neolithicum en de Hazendonk-cultuur, een toen nog onbekende prehistorische cultuur, in de Alblasserwaard, enz., enz. Toch bestond er binnen de AWN in de jaren 1964 tot 1980 een continue bezorgdheid over de ontwikkelingen die zich in het archeologisch bestel voltrokken, meer in het bijzonder over de

rol van de amateur-archeoloog daarin. Kort samengevat waren deze:

- 1 Het steeds grootschaliger archeologisch onderzoek met moderne middelen, waaraan de AWN nauwelijks een bijdrage kon leveren. Hét voorbeeld is uiteraard de jarenlange opgraving bij Wijk bij Duurstede met als focus de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting Dorestad.
- 2 De grote aandacht voor de archeologische documentatie, niet de eerste interesse van de doorsnee AWN-er,
- 3 De verwaarlozing van het kleinschalig onderzoek, waarin de AWN-er nu juist wel een belangrijke taak kon vervullen.

Even leek de AWN-er een bedreigde diersoort te worden. Maar curieus genoeg zette in diezelfde jaren een ontwikkeling in die vakman en amateur weer dicht bij elkaar bracht. De beperkingen die steeds meer aan het opgraven werden gesteld, en het principe in de grond te laten zitten wat niet bedreigd is, leidde tot een geheel andere aanpak van het archeologisch onderzoek, namelijk het verzamelen van gegevens door middel van veldverkenning, de Landesaufnahme in modern Nederlands. Bij het 25-jarig jubileum van de AWN in 1976 vertolkte Herbert Sarfatij deze situatie beeldend en hield daarbij een klemmend betoog voor het werken aan documentatie en monu-

Afb. 7. Op de Vinexlocatie Broekpolder, een archeologisch oud en interessant gebied tussen Heemskerk en Beverwijk, werd 150 ha grasland in 2000 bouwrijp gemaakt voor nieuwbouw.

mentenzorg. Hij zei onder meer:

'... toom u in bij het opgraven en richt u op de archeologische documentatie en monumentenzorg van uw gebied, want daar ligt de toekomst van de AWN.'

Zijn 'noodkreet' maakte toen zoveel reacties los, dat hij het nodig vond in een naschrift bij de afgedrukte tekst van zijn voordracht in Westerheem te verduidelijken dat hij niet bedoelde de AWN-er niet meer bij noodopgravingen te willen betrekken; integendeel! Maar toch ... het was duidelijke taal en het was bovendien typerend voor de verhoudingen in de jaren '70.

Intussen groeide de AWN nog steeds: in 1970 werd het ledental van 2000 bereikt, in 1974 telde de vereniging 2500 leden. Vooral de excursies naar opgravingen waren zeer in trek: zo trok de excursie naar de grafheuvels op de Veluwe en de opgravingen in Kootwijk in 1973 ruim 300 deelnemers! Het waren vaak halsbrekende ondernemingen, zoals bij de excursie naar de Vliedberg te Boudewijnskerke in Zeeland in 1972.

Westerheem bleef door de jaren het visitekaartje van de AWN, dankzij de inzet van de achtereenvolgende redacteuren die het tijdschrift nu alweer 50 jaar op vrijwillige basis laten verschijnen. Zij streefden naar meer actualiteit, kortere artikelen en korte methodologische bijdragen. Zonder één van hen tekort te willen doen, moet hier toch vooral de naam van Paul Stuurman worden genoemd; veel is aan zijn belangeloze inzet te danken.

Westerheem was en is voor 95% van de AWN-leden een belangrijke informatiebron, zoals blijkt uit de enquêtes die enige malen, met tussenpozen van ongeveer 5 jaar, zijn gehouden.

Zo werden in de jaren 1964 tot 1980 - vaak met pijn en moeite - de grondslagen gelegd voor onze vereniging in zijn huidige vorm. In de afdelingen - elk met een eigen bestuur - speelt zich het verenigingsleven af. Door voordrachten en excursies blijven de leden op de hoogte van recent onderzoek en nieuwe ontwikkelingen. In samenwer-

Afb. 8. Veldverkenning in de Zaanstreek.

king met de officiële instanties wordt de archeologie ook in de praktijk beoefend. Deze samenwerking is sterk wisselend van karakter en omvang en kan variëren van vondstmeldingen, veldverkenningen en archeologische streekbeschrijving ('Landesaufnahme') tot het meehelpen bij opgravingen.

Meestal zal een 'losse' vondst niet uitgroeien tot een echte opgraving en kan men met waarnemingen, bijvoorbeeld in een rioolsleuf, volstaan. Maar al deze waarnemingen zijn belangrijk, want ze vormen de stippen op de archeologische kaart. Een zorgvuldige documentatie van alle waarnemingen en veldverkenningen is daarbij van het grootste belang. Met gepaste trots mag geconstateerd worden dat meer dan 75% van alle vondstmeldingen bij de ROB afkomstig is van amateur-archeologen.

Bij het 25-jarig jubileum constateerde mr. R. Hotke, de directeur-generaal van het ministerie van WVC, dan ook dat hij de AWN *'niet graag meer zou willen missen, want haar werk is een onmisbare aanvulling op dat van de vakman.'* Dat was in 1976 ... Maar het was toen al duidelijk dat nieuwe wegen ingeslagen moesten worden. En daarmee komt de derde fase van de AWN-geschiedenis in zicht.

In de jaren '90 was de archeologische wereld in Nederland sterk in beweging. Het waren woelige jaren, waarin

veel van het culturele erfgoed verloren ging door allesverslindende bouwwoede en ander grondverzet. Tussen 1950 en 1995 is eenderde van het totale bodemarchief verdwenen! Een zorgwekkende ontwikkeling die noodzaakte tot nemen van ingrijpende maatregelen. De Monumentenwet van 1988, de ondertekening van het Verdrag van Malta in 1992 en de instelling van de stuurgroep-Malta, die de implementatie ervan moet uitwerken, betekenden stappen in de goede richting.

Uitgangspunt daarbij is het besef dat de omgang met het culturele erfgoed een onderdeel moet vormen van de ruimtelijke ordening van het landschap. Als de archeologische waarde van een bedreigd gebied of object is vastgesteld op basis van bestaande kennis, kan tot bescherming worden overgegaan. Dit is een duidelijke omslag in het denken, vergeleken met 25 jaar eerder. Alleen als economische of maatschappelijke belangen zwaarder wegen, zal een opgraving als laatste redmiddel aan de orde moeten komen. Dit was bijvoorbeeld het geval in de Vinex-locatie Broekpolder, een archeologisch oud gebied tussen Beverwijk en Heemskerk, waar 150 ha grasland in 2000 bouwrijp werd gemaakt voor nieuwbouw (zie afb. 7).

Ook bij de AWN zijn deze ontwikkelingen niet onopgemerkt gebleven. Sterker nog: het besef hieraan een specifieke bijdrage te kunnen leveren - op grond van lokale kennis en betrokkenheid - heeft ook binnen de AWN een duidelijke weerklank gevonden. Het bestuur bracht nota's uit waarin de plaats en mogelijkheden van de AWN in een veranderende wereld werden geschetst. Centraal daarin stond het besef dat de AWN-ers medeverantwoordelijk worden gesteld voor het bodemarchief, want zij zijn de 'ogen en oren' van de Nederlandse archeologie. Immers, door hun kennis van en betrokkenheid op de lokale situatie is hun inbreng in het nieuwe bestel van groot belang. Een van de AWN-ers die dit scherp

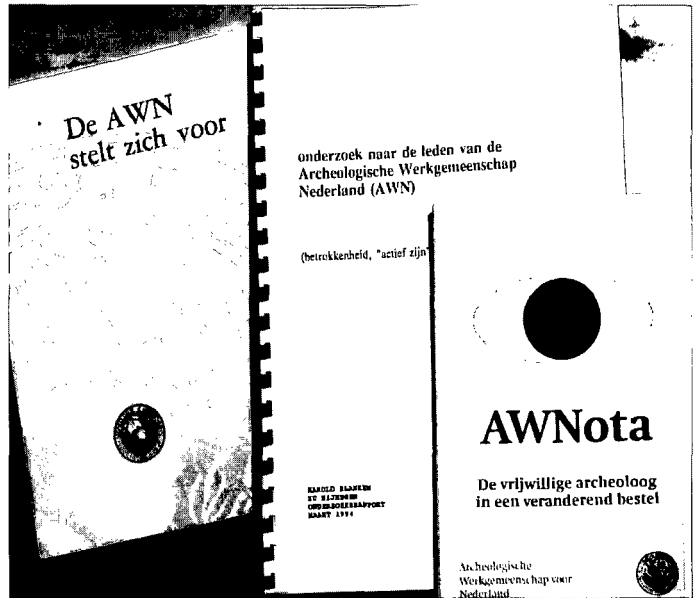
zag, was Leen de Keijzer uit Houten, die voor zijn verdienstelijk archeologisch werk in 1990 uit handen van prins Bernhard de Zilveren Anjer ontving. Bij die gelegenheid zei de prins: *'de amateur is in de wetenschap de vertegenwoordiger van het volk, in het volk de vertegenwoordiger van de wetenschap. En meer nog: door zich op een streek toe te leggen, verwerft hij soms een kennis met tal van dwarsverbindingen waar de geleerde van buitenaf niet aan denkt.'*

De organisatie van de AWN is er van meet af aan op gericht geweest de kennis en ervaring van de actieve leden te bevorderen. Sinds 1961 heeft de AWN elk jaar cursussen en graafkampen georganiseerd, veelal in overleg en in samenwerking met de ROB of een van de andere archeologische instituten. Deze graafkampen - ook wel 'werkcampen' genoemd - bieden goede mogelijkheden voor archeologische scholing, waarbij thans ook de nieuwe werkwijzen, zoals prospectie en documentatie, volop aandacht krijgen. Er zijn thans verschillende kampen, zowel voor beginners als gevorderden. 'Professionalisering' is ook in de AWN een vertrouwd begrip geworden! Wie nu denkt dat anno 2001 alles pais en vree is in de AWN, vergist zich. Het spanningsveld tussen professionalisering en aangenaam tijdverdrijf, dat de afgelopen 50 jaar altijd aanwezig is geweest, zal ook in de toekomst aanwezig blijven. Het is inherent aan de aard van een vrijetijdsbesteding die niet vrijblijvend kan worden beoefend. Opgraven blijft de 'liefste wens van de actieve AWN-er', zoals in het verleden al vaak is geconstateerd. Voor velen is de directe confrontatie met het verleden dé essentie van de archeologie. Toch moeten de belangrijkste taken van de AWN in de komende jaren gericht zijn op prospectie, behoud en bescherming van de archeologische sites. De veldverkenning, het geregeld belopen van terreinen, is thans zonder twijfel het belangrijkste instrument in handen van de amateur-archeoloog ten

behoefte van de archeologische documentatie. De afdeling Zaanstreek e.o. heeft dit al vroeg ingezien. De jarenlange verkenningen aan slootkanten hebben tot spectaculaire resultaten geleid. Terecht heeft deze afdeling daarvoor in dit jubileumjaar de Zilveren Legpenning ontvangen. Toch hebben oproepen vanuit de vakwereld tot op heden minder gehoor gevonden dan men hoopte.

Ook de implementering van het verdrag van Malta dreigde eind jaren '90 de positie van de amateur te frustreren. Professionalisering, kwaliteitseisen en brevettering - begrippen die al in de jaren zestig een rol speelden - kregen een nieuwe betekenis. Even leek de AWN-er opnieuw een bedreigde diersoort te worden. Maar de SNA, de Stichting voor de Nederlandse Archeologie, sprong bij: in een brief aan de Staatssecretaris in het voorjaar van 2000 werden aanbevelingen gedaan over de rol en de positie van de amateur-archeoloog in het nieuwe bestel. Hierin werden tien taken genoemd waarvan vooral de vondstmelding, veldverkenning en acute begeleiding van niet-archeologische bodemontsluitingen als kerntaken werden benadrukt. Maar ook het uitvoeren van eigen opgravingen onder verantwoordelijkheid van een bevoegde instantie, stond hoog genoteerd. Deze aanbevelingen kunnen niet anders worden uitgelegd als een erkenning van het werk en de rol van de ervaren amateur-archeoloog. De kou was even uit de lucht.

50 jaar AWN: weinig konden de oprichters in 1951 hebben bevroed hoezeer hun initiatief zou aanslaan. Natuurlijk is de AWN niet meer dezelfde als het pioniersgroepje uit de jaren '50. Niet alleen het ledental, ook de doelstellingen zijn onherkenbaar veranderd. Stonden aanvankelijk het opsporen, onderzoeken en beschrijven van archeologische vondsten voorop, thans zijn de activiteiten verlegd naar archeologische streekverkenning en de documentatie, het behoud en de bescherming van archeologische monu-

menten. De AWN volgt daarmee het spoor dat in de professionele archeologie is uitgezet. Ondanks alle veranderingen is in de loop der jaren één factor constant gebleven: het in overleg en nauwe samenwerking met de officiële instanties leveren van een bijdrage aan de kennis van het Nederlandse bodemarchief. De resultaten daarvan worden in toenemende mate gebruikt bij afwegingen op het gebied van de ruimtelijke ordening. De thans 24 afdelingen van de AWN hebben elk daarbij hun inbreng gehad. Maar de belangrijkste bijdrage aan de archeologie is wel dat de AWN zoveel amateur-archeologen heeft verenigd en hun een professionele instelling heeft bijgebracht. In de Kroonvoordracht van 1984 zei prof. Waterbolk onder meer: *'de materiële nalatenschap van de mens en zijn activiteiten in voorhistorische en vroeghistorische tijden, maken een belangrijk deel uit van ons cultuurhistorisch erfgoed. Wat daarvan resteert, is onvervangbaar en kenmerkend voor ons land, evenals kerken, molens of stoomgemalen'*. Aan de kennis en het behoud hiervan een bijdrage te leveren, is en blijft een belangrijke opdracht voor de AWN, nu en in de toekomst.

Afb. 9. Vanaf het begin heeft de AWN naar een professionele instelling van de leden gestreefd.

Impressie van een jubileum

Jan Coenraads

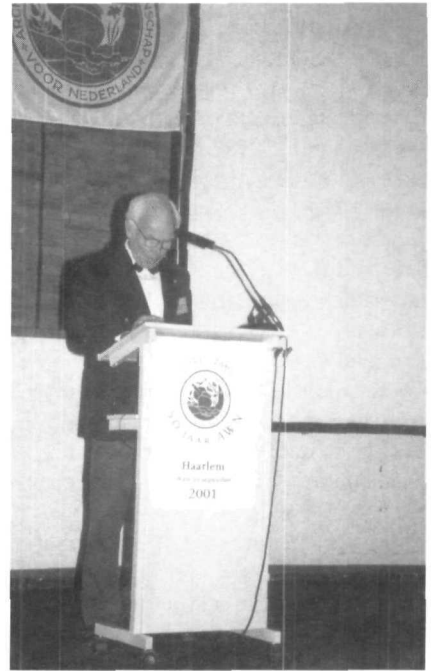
Algemeen voorzitter Jan Willem Eggink verwelkomt de gasten met een openingswoord.

Vrijdag 28 september
"Nou, de zaak staat daar wel behoorlijk op de kop. Hebben jullie laarzen bij je?" Aldus de bezorgde en hulpvaardige chauffeur van lijn 5, de bus van het Centraal Station naar Schalkwijk. Gelukkig kan ik de man geruststellen: vanwege mijn hobby is mijn angst voor bouwputten en wegwerkzaamheden heel wat minder groot dan hij inschatte. Uit de bus gestapt blijkt het terrein zelfs goed begaanbaar, zeker met dit fraaie weer.

Na de voor zaal 'Frankrijk' ontvangen badge te hebben vastgeklemd haast ik me naar de koffie, want de reis naar Haarlem-Zuid heeft iets meer tijd gevraagd dan voorzien. Vervolgens zoek ik met kop en schotel in de hand snel een plaatsje tussen leden van mijn afdeling, want het programma dreigt al te beginnen. Intussen speur ik nieuwsgierig de eerste rij af op zoek naar staatssecretaris Van der Ploeg, maar die is zich blijkbaar even aan het vertreden.

Algemeen voorzitter Jan Willem Eggink opent deze feestelijke bijeenkomst (ongeveer 150 mensen), terwijl de mij tot nu toe onbekende Boudevijn Faber op verzoek van de 50-jarige als ceremoniemeester optreedt. Hij zal

De jubileumvierders worden ontvangen met koffie.

dit vandaag en morgen op zeer beminlijke wijze doen, maar maakt vooral op de eerste dag duidelijk wel de tijd te willen bewaken. Paul Baarslag heeft intussen zijn eerste plaatjes al geschoten en zal er tijdens deze jubileumdagen nog heel wat maken.

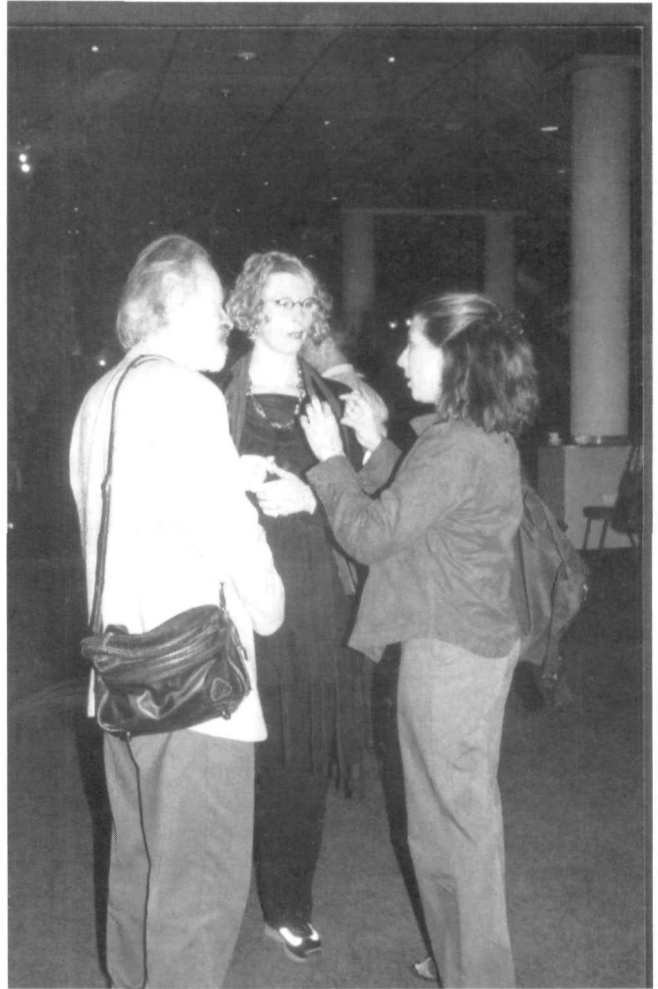
De staatssecretaris blijkt er helemaal niet te zijn en laat zich vertegenwoordigen door topambtenaar Van Hengstum. Hij bleek onverhoeds onmisbaar bij het vrijdagse kabinetsbeeraad. Wat zou daar nu voor belangrijks worden besproken? Nieuwe ontwikkelingen rond Afghanistan? De plotselinge crisis binnen de top van de grootste oppositiepartij? Of ..... ja, dat zal het zijn: ons jubileum is aanleiding geweest de archeologie eens hoog op de agenda van de ministerraad te plaatsen! Op vriendelijke toon leest de plaatsvervangend staatssecretaris de rede van zijn chef voor: deze maakt duidelijk dat de staatssecretaris de ar-

cheologie en ook amateur-archeologen serieus neemt. De Archeologische Werkgroep Voorburg (bekend van Forum Hadriani) wordt zelfs eervol vermeld als een goed voorbeeld van het "dienen van het lokale archeologische belang". De staatssecretaris vindt amateur-archeologen "waardevolle krachten in het archeologische veld en de cultuurwereld" die soms qua expertise niet onderdoen voor hun professionele collega's. Was het eerst een 'gideonsbende', nu is de AWN een landelijke vereniging met 2500 leden. Ik vind het allemaal heel mooi en aldus moreel gesterkt zie ik prof. Cordfunke het podium betreden, tegenwoordig min of meer officieel geschiedschrijver van de AWN. Zijn en ons jubileumboek ligt in de nevenruimte ter inzage en aanschaf. Het is zonder meer een fraai boekwerk geworden, dat vandaag en morgen dan ook aan elke spreker zal worden overhandigd. Cordfunke schetst het op AWN'ers van een jongere garde vaak tamelijk schilderachtig overkomende, maar in werkelijkheid soms ook wel moeilijke eerste anderhalve decennium van de AW(W)N. Ja, je wordt natuurlijk ook niet zo maar vijftig. Een van de leden, letterlijk van het eerste uur, mevrouw Verhagen (AWN-lidnummer 2), overhandigt hij het jubileumboek persoonlijk.

Prof. Willems spreekt hierna over de samenwerking tussen de archeologische beroepswereld en de amateurs. Hij doet dit weliswaar op persoonlijke titel, maar gezien zijn staat van dienst en zijn huidige positie legt zijn mening zeker gewicht in de schaal. Zijn opening met 'amateurs' en de daaraan gekoppelde anekdote over de 'liebe Neger' van de vroegere West-Duitse bondspresident Heinrich Lübke mag er wel zijn. Daarna wordt zijn verhaal snel serieuzer. Terecht natuurlijk, want archeologie is ook een serieuze zaak.

Dan zijn we toe aan de lunch, altijd een gewaardeerd programma-onderdeel: uiteraard vanwege het 'restaurantieve' aspect, maar ook door de gunsti-

ger mogelijkheden tot onderling contact. Die worden dan ook ten volle benut rond de tafels en elders. Later ga ik nog eens naar het informatie- en boekenmarktje naast de zaal waar de lezingen worden gehouden. Er liggen hier en daar leuke boeken, vaak voor een even leuke prijs. Ik verzamel wat folders, maar koop (nog) niets. Juist op het beslissende moment beginnen we namelijk aan het wervend uitzieende middagprogramma.

Als eerste vertelt drs. Karel Vlierman ons iets over de middeleeuwse kogge. Zonder het achterste van zijn tong te laten zien (hij werkt aan een promotie op dit onderwerp), zien we toch aardige plaatjes over dit enerzijds bekende, maar anderzijds ook weer niet zo be-

Onderonsje in de pauze; v.l.n.r. Wim Tuijn, Claudia Vandepoel, Alexandra Oostdijk.

*Aandachtige
toehoorders tijdens
ontvangst in de
Gravenzaal.*

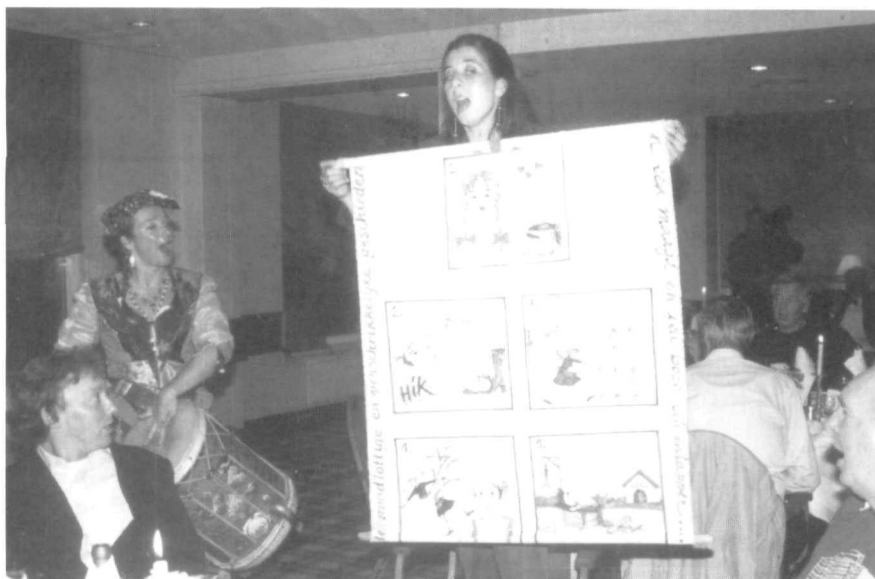
kende sloopstijl. Afkomstig uit de Kop van Overijssel weet ik de lovende woorden van Vlierman voor de Kampense kogge, zijnde op dit moment de meest verantwoorde reconstructie, natuurlijk zeer te waarderen. Hierna brengt prof. Heidinga ons op de hoogte van de inhoud van het Frisia-project en hij richt daarbij de aandacht op de 'biotoop van de Fries'. Helaas gaat hij daar, enigszins belemmerd door de techniek en nakende proefschriften van studenten, niet dieper op in. De zeer vele kaarten die hij ons toont maken echter meer dan dui-

delijk wat het belangrijkste onderdeel is van die biotoop: de aanwezigheid van water, liefst veel.

In plaats van water is er vervolgens thee voor ons, waarna we in bussen naar de Grote Markt worden gebracht. Hier bezoeken we het Archeologisch Museum, waar burgemeester Pop van Haarlem de AWN-tentoonstelling 'Thuis in de bodem' zal openen. Helaas, ook de burgemeester is verhinderd en hij laat zijn taak over aan een wethouder. De woorden van deze brave man gaan enigszins aan mij voorbij, want de toch al sfeervolle kelder-

*Het gezelschap
Mycelium uit
Deventer vermaakte
de AWN'ers tijdens
het diner met gepaste
muziek en grappen.*

Alexandra wordt door Mycelium ingeschakeld bij het zingen van een echte smartlap.

ruimte onder de Vleeshal ziet er nog mooier uit, nu hier bijzondere AWN-vondsten uit het hele land zijn samengebracht. Ik vind de vormgeving erg aangenaam: compactheid onder een soort halve stolpen, maar mooi overzichtelijk en fraai verlicht. Wat ik ook altijd waardeer: er is lekker veel loopruimte. Puntjes van kritiek zijn er natuurlijk ook. Zo missen enkele voorwerpen nog een nummertje, zijn er een paar foutjes geslopen in de bij-schriften en/of de plaatsing van de voorwerpen en kan men bovendien

aan de juistheid van de benaming van minstens één vitrine twifelen, aangezien het merendeel van de hierin geëxposeerde vondsten uit een andere dan de aangegeven tijdsperiode dateert. Jammer natuurlijk, maar ik weet maar al te goed onder welke tijdsdruk het in-richten van een expositie zich veelal afspeelt en dat zal hier wel niet anders zijn geweest. Van de overigens goede gids bij de tentoonstelling vind ik de plaatjes wat onduidelijk, waardoor het boekje wat minder waarde heeft als naslagwerkje. En dat terwijl er hier nog

Gezellig aan tafel tijdens het diner; Henk Wierenga, Herman Lubberding en echtgenote.

Prof. Cordfunke overhandigt het eerste exemplaar van zijn Jubileumboek aan drs. Van Hengstum.

Het tweede exemplaar van het Jubileumboek wordt door Cordfunke met een hartelijke omhelzing aangeboden aan mw. Verhagen, nummer twee op de AWN-ledenlijst.

wel zo veel bijzondere vondsten te zien zijn. Aan de andere kant: voor het bewonderen van een expositie sec hoeft het feitelijk ook niet zo luxueus op papier te staan. Niets dan lof verder, die de organisatoren dan ook terdege wordt toegezwaid hier in de kelder. Het aanzien van de tentoonstelling vertelt overduidelijk, dat ze er flink druk mee zijn geweest en het eindresultaat mag en zal zeker ook gezien worden. De kelder met de vitrines oogt sympathiek, gezellig zelfs. Een prima plek voor archeologen en niet-archeologen om van AWN-vondsten uit heel Nederland te genieten en een mooie reclame voor de (amateur)archeologie. Wel leuk trouwens, dat ook een paar gewaardeerde onderdelen van de vaste expositie zijn blijven staan, zoals de 'modelopgraving' achterin en de 'baanaan' voorin met Haarlemse bodemvondsten. Met wat tegenzin verlaat ik deze knusse museumruimte om over de Grote Markt naar het Stadhuis te wandelen. De Gravenzaal laat mijn tegenzin echter snel verdwijnen. Dit soort ruimtes heeft duidelijk iets dat

boven de op zich al fraai genoeg zijnde houten kapconstructies, vensters en vloertegels uitstijgt. Hierna zoeken de meeste AWN'ers de bussen weer op om zich naar het feestelijk avondmaal te begeven. Omdat ik mij daar niet voor aanmeldde, maar koos voor een avondje uit eten met vrouw- en dochterlief in Amsterdam, wandel ik rustig naar het Centraal Station. Daarom neemt dinerganger Herman Lubberding het hier even van mij over. De eerste jubileumdag werd afgesloten met een diner in Hotel Haarlem-Zuid. De sfeer was er uitmuntend. Dit dankten we niet alleen aan het uitstekend verzorgde diner en het fraaie glas wijn, maar zeker ook aan het geëngageerde muziekgezelschap Mycelium uit Deventer. Begeleid door trom, breughelzak, draailier, cimbaal, handje-knap en andere oud-Nederlandse muziekinstrumenten trokken de vier troubadours, drie dames en een heer, van tafel naar tafel om hun veelal middeleeuwse levensliedjes ten gehore te brengen. Dat deze liedjes zo nu en dan een tikkeltje ondeugend waren, gebruikelijk tijdens een Breugheliaanse feestdis, deed geen afbreuk aan het geheel, sterker nog het kwam de sfeer ten goede. Regelmatig werd het glas geheven en werd meegezongen met de troubadours. Zelfs wist een van onze eigen AWN-ers op een vaardige wijze

om te gaan met de breughelzak (soort doedelzak). Een daverend applaus viel hem ten deel. Niet één keer, maar vele malen hoorden we 's zaterdags tegen nieuwkomers zeggen: "*Je hebt wat gemist gisteravond*". En dat was ook zo.

Zaterdag 29 september

Op de tweede dag ken ik de weg naar de toekan en zijn mijn vrouw en ik ruim op tijd aanwezig. Ook nu opent voorzitter Eggink de dag met een goed gevulde zaal (ca. 190 mensen), waarna Boudewijn Faber de leiding weer in handen krijgt. Er zijn vanmorgen liefst zes lezingen, het lijkt mij eerlijk gezegd geen sinecure dit alles in maar twee uur te verwezenlijken.

Aan Rinus Houkes zal het niet liggen: in een snel tempo brengt hij ons op de hoogte van de belangrijkste resultaten van zijn grafhevelonderzoek op de Zuid-Veluwe. Omdat ik nu en dan wel eens een dag meedeed, is het niet helemaal nieuw voor mij. Dat meedoen was overigens wel een belevenis: zeker voor amateurs, maar ook voor veel beroepsarcheologen is het heel bijzonder om in mogelijke grafhevels te kunnen kijken, er zelfs de schop in te mogen zetten en regelmatig te constateren, dat 'het er één is'.

Menno Dijkstra brengt ons vervolgens naar de limes, speciaal het deel rond Bodegraven. In de loop van mijn AWN-lidmaatschap (sinds 1980) heb ik al heel wat lezingen en artikelen over dit Hollandse deel van de limes tot mij genomen, waaronder vele in Westerheem. Alles bij elkaar mag het, zeker voor Nederlandse begrippen, indrukwekkend worden genoemd wat hier in Zuid-Holland langs de Oude Rijn is gevonden.

Hans Bruggeman van de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water van de AWN vertelt ons het een en ander over de onderwater-archeologie, de natste afdeling van de AWN dus. Gelet op de meestal moeilijke omstandigheden hebben die jongens (ik hoor hier eigenlijk nooit over meisjes) toch fraaie resultaten geboekt. Maar daar-

voor moet je beschikken over flink wat uithoudingsvermogen en veel geduld! Datzelfde geldt zeker ook voor het onderzoek van het Zeeuwse Valkenisse, waarover Leida Goldschmitz spreekt. Heel triest dat dit dorp door overstromingen vrijwel uit het zicht verdween, werd teruggevonden en onderzocht, maar nu bezig is voor altijd te verdwijnen. En dat terwijl het juist de status van monument heeft gekregen.

Natuurlijk, een belangrijk deel van het dorp is nu getekend en beschreven, maar toch ....

In Oldenzaal "*was toch niets*" dachten veel Oldenzalers. Voor velen was het dus nogal verrassend toen hier de resten van het middeleeuwse

Agnesklooster te voorschijn kwamen. Als vijfde in de rij van lezingen weet Evert Ulrich ons toch klaarwakker te houden, mede door zijn droge humor. Ik zal niet de enige AWN'er zijn die voortaan bij de naam 'SBS6' wel eens aan een zojuist herontdekt boekbeslag denkt.

Waar ik vooraf al een beetje bang voor was, is dan allang werkelijkheid geworden: we zijn behoorlijk over tijd.

Onder deze druk mag André Numan zijn verhaal doen. Maar zijn onder-

Woorden van dank worden tot slot gesproken door Jan Willem Eggink (midden), Boudewijn Faber links en Herman Lubberding.

werp is zonder meer interessant: sporen van één of twee gebouwen achter het Haarlemse stadhuis, ouder dan het stadhuis en mogelijk in verband te brengen met de Hollandse graaf Willem II (de vader van Floris V). Hopelijk kan ik het verhaal van André over deze bijzondere plaats nog eens in alle rust nalezen.

Dan is het weer lunchtijd.

In drie rijen trekt de zaal op naar de heerlijke broodjes en aanverwante zaken om die maaltijd vervolgens ergens in de zaal of een nevenruimte te nuttigen. Vergeliken met gisteren ervaar ik het wel als wat chaotisch, waarbij bovendien de kroketten wat snel op zijn. Na de lunch slenter ik nog even over de boekenmarkt en koop nu toch maar het boek van Anton Bruijn over Enkhuizen Werra-keramiek, dat hier toch wel erg aantrekkelijk ligt te liggen. We moeten even wachten, maar ten slotte gaan we, net als gisteren, met bussen naar de Grote Markt voor een bezoek aan het Archeologisch Museum. Omdat de groep daarvoor te groot is, heeft de organisatie een extra excursie ingelast en wel een bezoek aan de St. Bavo. Een aangename verrassing, want de tot nu toe enige keer dat ik deze kerk bezocht, was maar een deel van het gebouw te bezichtigen vanwege een restauratie. Van mijn snode plan er even met enkele anderen tussenuit te knijpen om tijdelijk het terrasjesvolk te versterken komt dus niets. Indertijd hing er een enorm gordijn over de hele breedte van de kerk, dat de rest van het interieur vrijwel onzichtbaar maakte. Dat wordt nu goed gemaakt. Begeleid door een gids bekijken we enkele bijzondere zaken in het gebouw. Menigeen van ons toont zich verbaasd dat werkelijk nooit iemand onder de grafsteen vlak voor de kooruimte heeft gekeken. Wij zijn niet de enigen, want zelfs onze gids bekent dat zij er zeker onder zou kijken, wanneer zich daartoe een goede gelegenheid zou voordoen. Hierna proberen we de misericordes uit, waarop de kanunniken zich vroeger half

staande hielden tijdens de dienst: verreweg de meesten van onze groep blijken wat te groot om hier kanunnik te zijn. Het enige dat, althans voor mij, nog aan dit onverwachte bezoek ontbreekt, is een kort concert op het prachtige orgel van deze kerk. Het heeft een grote faam verworven tot ver buiten onze landsgrenzen. Trouwens, ook het front van het instrument mag er zijn.

Dan gaan we naar het museum, waar ik tevreden constateer dat enkele foutjes van gisteren intussen zijn rechtgezet. Ook wanneer je er voor de tweede keer komt, is het hier goed toeven. En bovendien leerzaam! Zo legt 'steentijdman' Gijs Vlamings mij uit, dat er in de eerste vitrine wel degelijk bewust gemaakte dierenfiguren liggen en dat de patina op enkele vuurstenen artefacten wel degelijk door de wind is ontstaan en geen opgebrachte lak is, zoals ik, wantrouwig door de erg duidelijke glans, ietwat ondoordacht en boosaardig suggereer. Sorry, Gijs!

Hierna klimmen we weer in de bus.

Doel van de reis is ditmaal het Museum Beekestijn (zoals het heet op mijn plattegrondje van Velsen-Zuid / Driehuis), waar de jubileumviering wordt afgesloten met een receptie. Het blijkt een fraai gelegen en goed onderhouden landgoed te zijn. In een mooie ruimte in een van de bijgebouwen, zeer geschikt voor dit programma-onderdeel, kunnen we de door de excursie ontstane dorst ruimschoots lessen en samen de jubileumdag(en) evalueren. De soms diepgaande gesprekken (veelal maar niet noodzakelijk archeologisch geïnspireerd) moeten, gelet op het geluidsniveau, op de weg te horen zijn geweest. Voorzitter Jan Willem Eggink bedankt hier terecht iedereen die meehielp deze dagen mogelijk te maken. Oud-voorzitter Pieter van der Voorde bedankt vervolgens de bedankers.

Veel te vroeg is het daarna zes uur en vertrekken we weer naar Haarlem. Deze tweede dag vond ik eigenlijk nog leuker dan de eerste.

AWN-presentatie geeft een goed beeld

Kees van Roon

De presentatie van de landelijke AWN in het Archeologisch Museum in Haarlem op de Grote Markt geeft een goed beeld van wat de AWN'ers binnen hun gebied tegenkomen. De presentatie in dit fraaie museum doet alles prachtig uitkomen. Degenen die materiaal hiervoor beschikbaar hebben gesteld hebben niet te klagen, alles komt even mooi uit.

Als werker in een veenweidegebied kijk je vol verwondering naar de mooie vuursteenvondsten in vitrine één en twee. De Michelsbergcultuur was voor mij tot nu toe slechts een naam. Ook de Bronstijd was vooral bekend uit AWN-kampen. De vondsten uit de Romeinse en inheems-Romeinse tijd in vitrine drie en vier zijn voor mij bekende objecten. Het wambuis en de schoenen in vitrine zes, en vooral het model van de kogge met de twee masten uit de lezing van de 28ste september zijn opmerkelijk. Verder zijn de

metaalvondsten in zeven en de middeleeuwse en post-middeleeuwse vondsten in acht interessant, soms herkenbaar en soms een verrassing. Vitrine vijf was moeilijk te vinden, ook omdat er tijdens mijn bezoek landmeet oefeningen op de tegelvloer werden gehouden. Vitrine vijf lijkt mij gevuld door de jongste amateurs en bevatte scherven van de 18de tot de 20ste eeuw onder meer nederrijns. De teksten hadden misschien iets groter gekund, want je ziet iedereen over de vitrine hangend lezen. Het toevoegen van de plaatsnamen in de teksten is ook belangrijk voor de gewone bezoeker. Zij blijken graag te willen weten wat er in hun omgeving is gevonden.

Als je de verschillen ziet tussen wat er wordt gevonden in de verschillende afdelingen, zou je graag een keer meegaan met een veldverkenning in hun gebied.

De drukwerktafel op de AWN-expositie geïnteresseerd bekeken door onder anderen Westerheem-redacteur Jan Coenraads (rechts vooraan, in zwart mouwloos vestje).

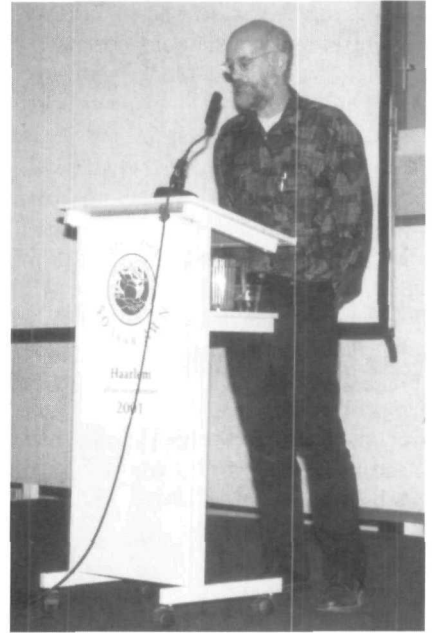

“Relaties in de verspreiding van grafheuvels uit het laat Neolithicum en de Bronstijd”

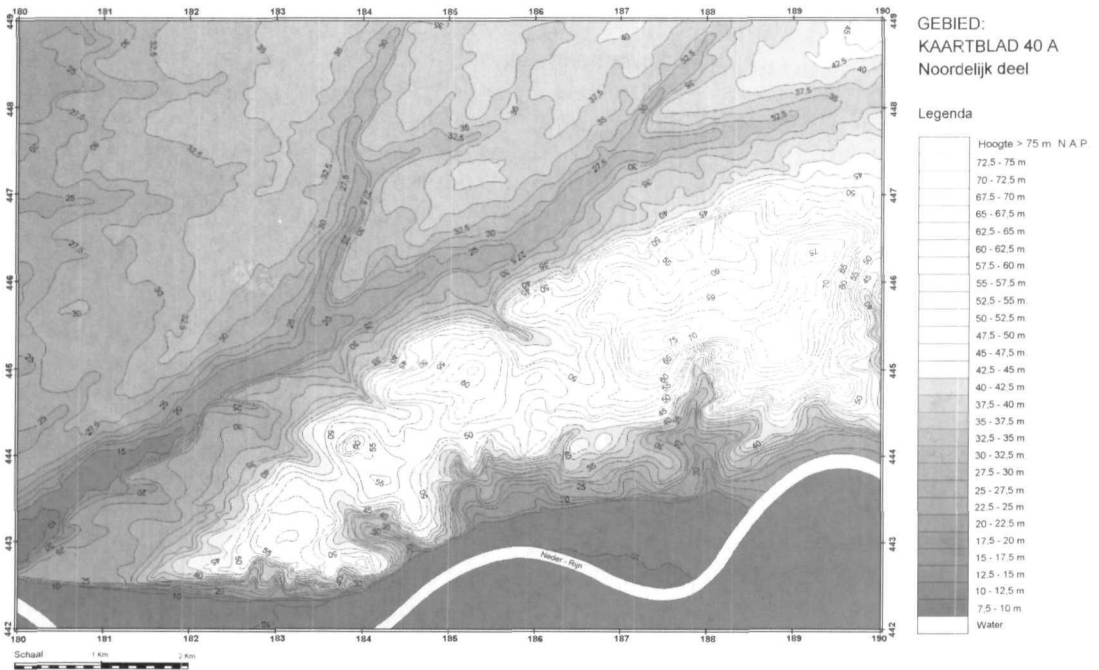
Rinus Houkes

De doelstelling van het onderzoek was om te onderzoeken of er relaties aantoonbaar zijn in de verspreiding van grafheuvels. Relaties in de manier waarop ze onderling ten opzichte van elkaar liggen, relaties met de bodem en relaties met het omringende landschap. En als deze relaties er zijn, hoe moet je die dan uitleggen en kun je er dan wat mee? Daarnaast was er een aantal hypothesen met betrekking tot de grafheuvelverspreiding in omloop. Sommige daarvan waren met elkaar in tegenspraak en geen enkele was wetenschappelijk getoetst. Dit onderzoek leek ons dan ook een mooie gelegenheid om deze hypothesen eens tegen het daglicht te houden. Als onderzoeksgebied is gekozen voor het gebied tussen Arnhem en Renkum tot ca. 7 km. ten noorden van de Rijn.

Afb. 1. Onderzoeksgebied naar hoogte. In het midden is de stuwwal zichtbaar als de gebogen lichtgekleurde zone. Ten zuiden daarvan de Betuwe met de Rijn. Ten noorden van de stuwwal ligt de zandvlakte met daarin de erosiegeul.

ONDERZOEKSGBIED NAAR HOOGTE

Afb. 2. Onderzoek van een mogelijke grafheuvel door middel van een proefsleuf. In de wand is de plaggenstructuur nog te herkennen. Het betrof in dit geval een ovale grafheuvel uit de Midden Bronstijd met daaronder een vlakgraf uit de Klokbeker periode.

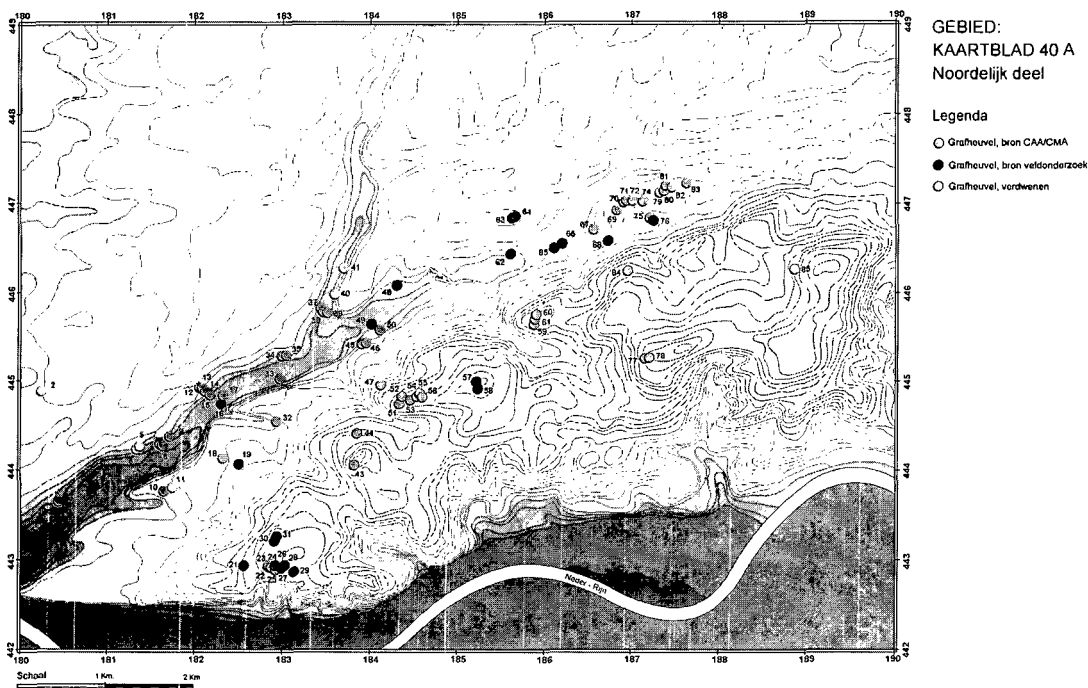
De grenzen van het gebied komen overeen met kaartblad 40A - noordelijk deel. Voor dit gebied is gekozen omdat:

- Er voldoende grafheuvels aanwezig waren.
- Er grote hoogteverschillen zijn zodat relaties met de hoogte makkelijk meetbaar zijn.
- Er veel geomorfologische variatie is in de vorm van beekdalen, droge dalen, stuwwallen enz.
- Er verschillende bodemtypes aanwezig zijn.
- Het gebied lag uiterst gunstig voor de onderzoekers.

Op afb. 1 ziet u het gebied in een hoogtekartaart weergegeven. De stuwwal van Arnhem is opgedrukt door een ijslob die vanuit het oosten het Betuwedal is ingeschoven en het ijs lag dus ten zuiden van de stuwwal. Op de hoogtekartaart is de stuwwal zichtbaar als de gebogen lichtgekleurde zone. De dalen die dwars in de stuwwal insnijden zijn zogenaamde droge dalen. Tussen die dalen op de stuwwal zien we de stuwwaltoppen. Ten noorden van de stuwwal ligt de zandvlakte met daarin een prachtige vertakte erosiegeul waarin onder meer de Heelsumse beek stroomt. Van dit gebied is eerst naar de historie van het landschap gekeken. Vragen

als: hoe is het ontstaan? Welke erosie heeft er plaats gevonden? Hoe is het in het verleden gebruikt? Welke bodemvormende processen zijn er geweest en hoe kunnen daarbij natuurlijke grafheuvelachtige heuvelvormen zijn ontstaan? Vervolgens hebben we bij de R.O.B. geïnventariseerd welke grafheuvels er in dit gebied bekend waren en de gegevens die daarover voorhanden waren. Dit speelde zich af voordat Archis operationeel was en hiervoor werd uit het C.M.A. en C.A.A. geput. Daarna zijn alle ROB locaties bezocht en opnieuw opgemeten en hierbij hebben we een aantal van deze locaties als zeventiende eeuwse grenspollen of stuifzandheuvels kunnen ontmaskeren. Uiteraard is er ook literatuuronderzoek gedaan zoals opgravingsverslagen van de onderzochte grafheuvels uit het gebied. Ook oude streekbeschrijvingen waren ons behulpzaam want hierin konden we een aantal reeds verdwenen grafheuvels vinden die we aan ons onderzoek konden toevoegen. Als laatste stap in de inventarisatie zijn we zelf naar grafheuvels gaan zoeken. We waren er inmiddels achtergekomen dat niet alle grafheuvels bij de ROB bekend waren en om een zo compleet mogelijk beeld te

ALLE ONDERZOEKSLOKATIES

Afb. 3. Weergave van alle bekende grafheuvels in het onderzoeksgebied, zowel de bestaande grafheuvels als de inmiddels verdwenen exemplaren.

hebben moesten we het hele gebied minutieus doorzoeken en uiteraard was dit het meest tijdrovend. Pas daarna konden we de analyses ten aanzien van de verspreiding gaan maken. Tijdens onze zoektochten vonden we veel heuvels die mogelijk grafheuvels konden zijn. Deze heuvels zijn in een viertal sessies aan de Provinciaal Archeoloog getoond die de betreffende heuvels met een gutsboor onderzocht. Als die er niet uit kwam, iets wat door de bodemgesteldheid vaak het geval was, mochten we de heuvel verder onderzoeken. We deden dat door middel van een proefsleuf zoals die op afb. 2 te zien is. Uitgangspunt daarbij was dat we zouden stoppen zodra duidelijk was dat het een grafheuvel betrof want behoud van de heuvel stond hierbij voorop. Het project heeft 5 jaar geduurd en in die tijd is 65 km² terrein onderzocht. Totaal heeft het project 6500 uur geverg.

In het verdere onderzoek, de analyses, zijn 80 grafheuvels opgenomen, 58 uit de C.M.A./C.A.A. archieven en 22 uit

het eigen veldonderzoek (zie afb. 3). En hiermee komen we al aan de eerste conclusie dat 22 onbekende grafheuvels herontdekken in zo'n klein gebied wel erg veel is. De aantallen zijn te klein om dit gegeven te extrapoleren maar het duidt er wel op dat er in Nederland nog 600 tot 700 grafheuvels niet ontdekt zijn. Dat betekent dus werk voor ons want deze grafheuvels worden potentieel met vernietiging bedreigd. In deze 80 grafheuvels hebben we 98 verschillende bouwfases kunnen onderscheiden, waarvan we er 43 naar cultuur hebben kunnen classificeren te weten:

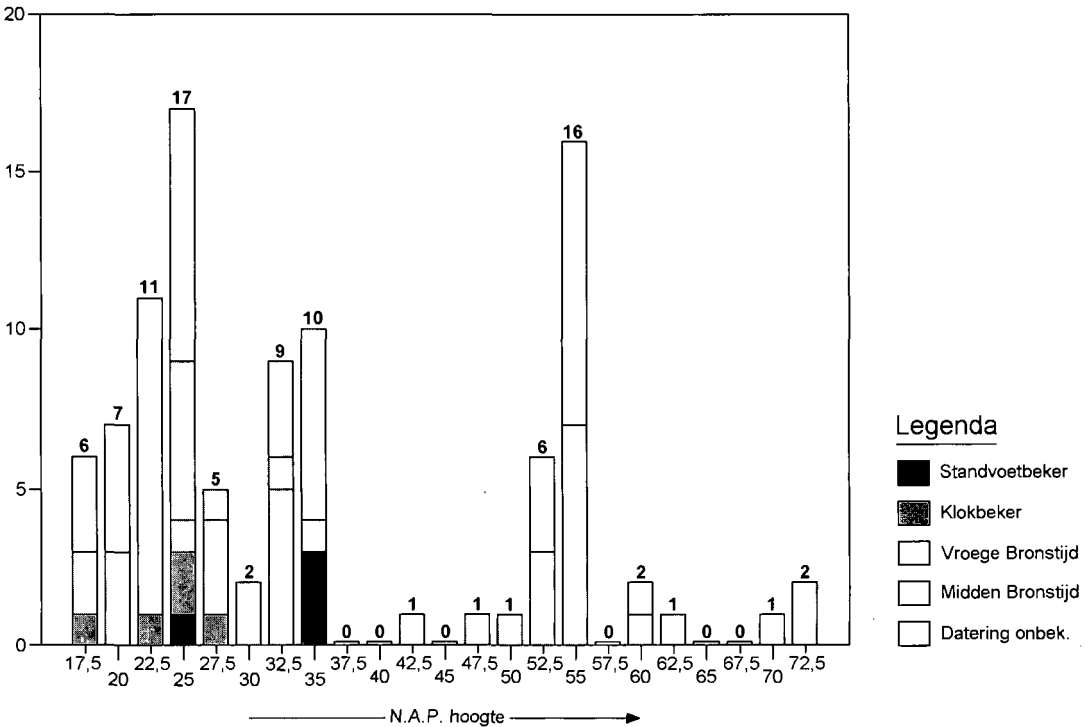
Standvoetbekerperiode	4 bouwfases
Klokbekeperiode	5 bouwfases
Vroege Bronstijd	5 bouwfases
Midden Bronstijd	28 bouwfases

Deze 43 bouwfases vinden we willekeurig over het hele gebied verspreid en geven een voldoende betrouwbaar beeld voor de verdeling binnen het gebied en de zaken die we wilden onderzoeken. Eén van die analyses was de verdeling

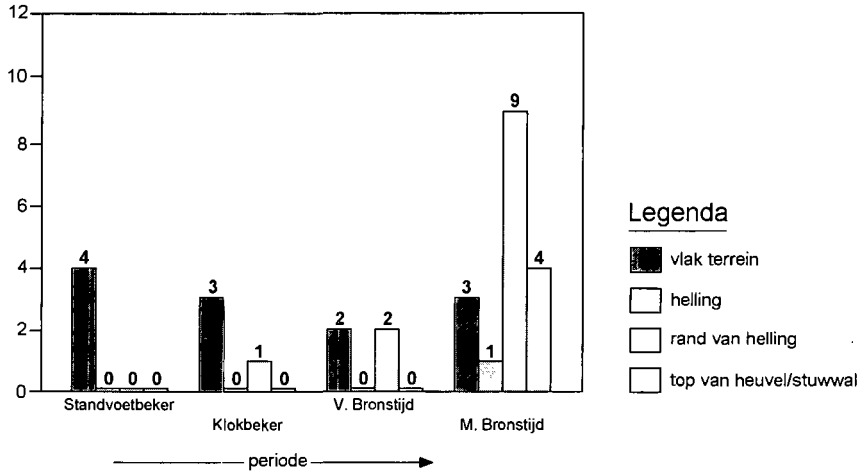
naar absolute hoogte. Er bestond namelijk een hypothese dat grafheuvels (binnen een bepaald gebied) op dezelfde hoogtelijn lagen en deze hypothese moesten we natuurlijk toetsen. Op afb. 4 ziet u een grafiek met de verdeling naar absolute hoogte en het is duidelijk dat de grafheuvels binnen het onderzoeksgebied niet op één hoogte liggen. Nou doet een verdeling naar absolute hoogte geen recht aan de relatie met het landschap. Een element als aanleg op het plaatselijke hoogste of laagste punt wordt hiermee niet zichtbaar, daarvoor moeten we naar de relatieve hoogte kijken. We hebben de stuwwal en de omliggende gebieden in het onderzoeksgebied (geografisch) in stukjes geknipt. Haaks op de stuwwal, met als grens de droge dalen, hebben we van iedere stuwwal top een segment gemaakt. Per segment hebben we aanwezige grafheuvels geïdentificeerd naar een percentage van de hoogte (laagste gebied 0% en stuwwal top 100%). Het resultaat van deze verdeling ziet u in de grafiek van afb. 5. Het eerste wat in deze grafiek opvalt is de

tweedeling in de verspreiding. 70% van de grafheuvels ligt in het lage gebied en 30% in het hoge. Daartussen valt een 'gat'. Eén van de bestaande hypothesen over het hoogteverschil in de aanleg van grafheuvels ging uit van het uitgeput raken van de akkers. Volgens deze hypothese was men gedwongen om steeds hogere en minder gunstige gebieden te exploiteren omdat de lagere gebieden uitgeput raakten. In dat geval zou de grafiek van afb. 5 een veel regelmatigere verdeling vertonen en was er waarschijnlijk geen 'gat' in de verdeling geweest. Ook deze hypothese moeten we op grond van onze bevindingen dus afwijzen. Wat we in de grafiek van afb. 5 zien is dat men er bewust voor gekozen heeft om een 'stap' naar de hogere gebieden te maken. Als we vervolgens naar de gedateerde bouwfasen kijken dan zien we dat deze 'stap' ook dateerbaar is. Alle gedateerde bouwfasen in het hogere gebied zijn namelijk uit de Midden Bronstijd. Er zijn echter ook Midden Bronstijd bouwfasen in het lagere gebied aanwezig en er is dus blijkbaar

Afb. 4. Verdeling van de grafheuvels naar absolute hoogte, gemeten in meters N.A.P. en verdeeld over 23 klassen van 2,50 meter.

Afb. 5. Verdeling van de grafheuvels naar relatieve hoogte, gemeten in procenten van de hoogte van het "plaatselijk hoogteverschil" tussen het hoogste en laagste punt. Ook deze grafiek is verdeeld in 23 klassen met stappen van 4,35%.

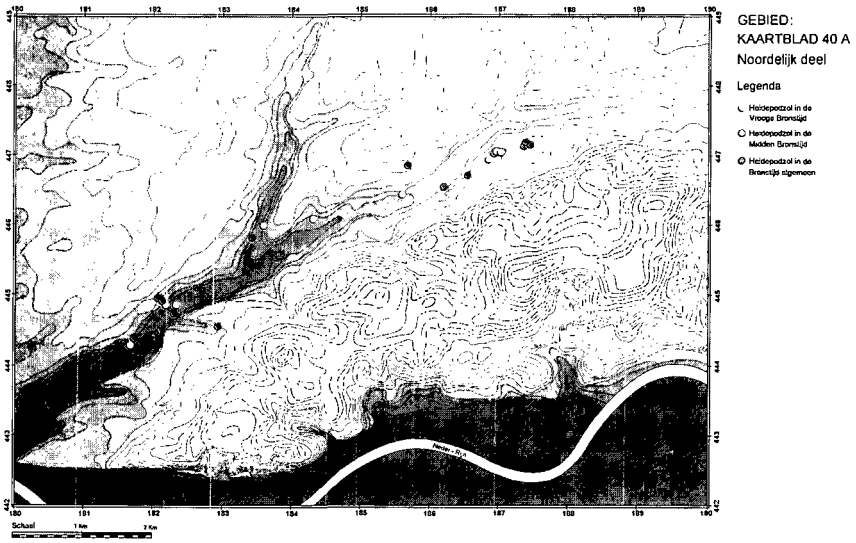

geen sprake van een verschuiving in de aanleg van grafheuvels maar eerder van een splitsing in de aanleg. Hier kom ik verderop nog op terug. Uiteraard hebben we nog meer zaken bekeken, teveel om in dit korte tijdsbestek allemaal te behandelen. Zo hebben we een model ontwikkeld waarmee we zeventiende eeuwse grenspollen en grafheuvels van elkaar kunnen onderscheiden. Beide zijn van (heide)plaggen opgebouwd en laten dus hetzelfde profiel zien maar op grond van de uitwendige afmetingen kan er onderscheid gemaakt worden.

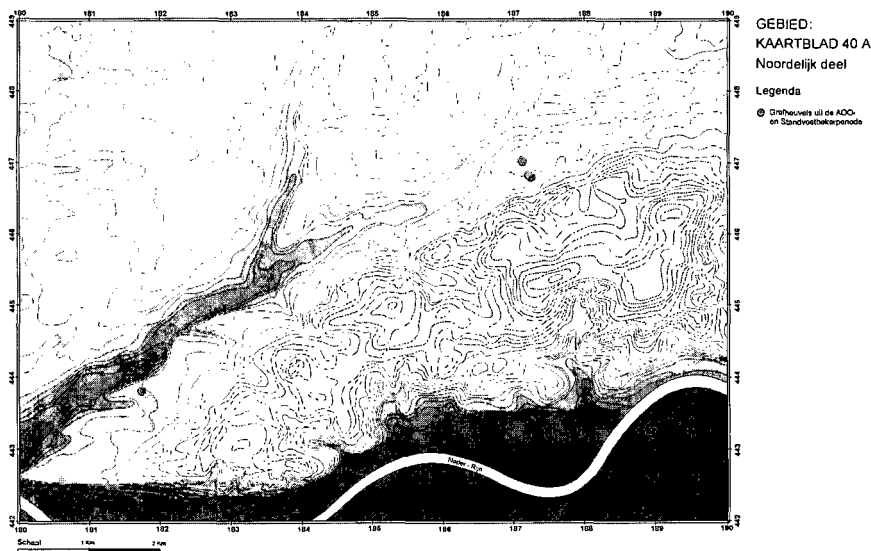
We hebben ook gekeken naar het soort terreintype dat men gekozen heeft voor de grafheuvelaanleg. Daarin zien we een verschuiving van de voorkeur optreden van uitsluitend vlakke terreinen in het Neolithicum naar terrasranden en heuveltoppen in de Bronstijd. Ook hebben we gekeken naar de zogenaamde geprononceerde ligging van grafheuvels. Er bestaat namelijk een hypothese die stelt dat de grafheuvels, in met name de Bronstijd, zo zijn aangelegd dat ze uit een bepaalde hoek groter lijken, bijvoorbeeld door een aanleg op natuurlijke verhogingen of

VERSPREIDING VAN HET HAARPODZOL

Afb. 6. Verdeling van de grafheuvels met heidepodzol. Hoewel het heidepodzol al in de Vroege Bronstijd voorkomt blijft de verspreiding daarvan tijdens de Midden Bronstijd toch beperkt tot een klein aantal grafheuvels in het lage gebied.

AOO- EN STANDVOETBEKERPERIODE

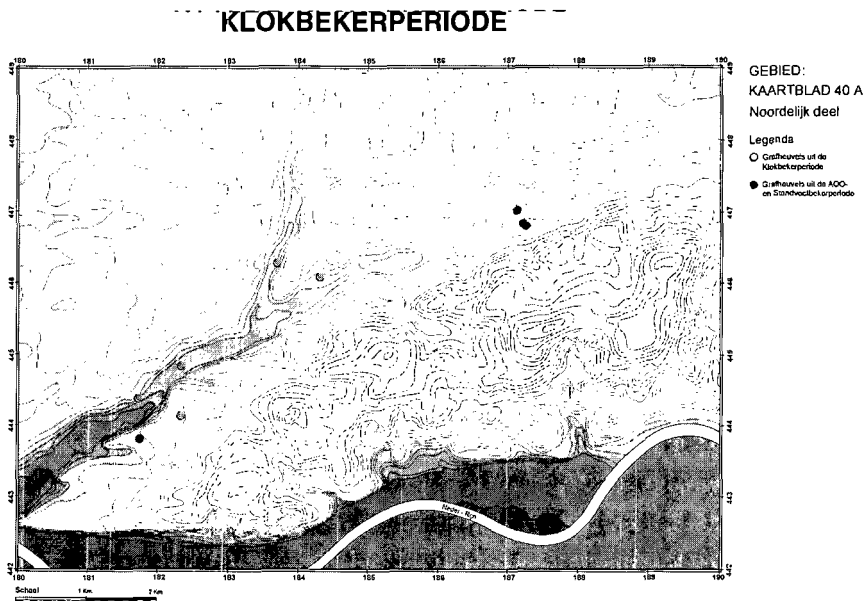
Afb. 7. Verspreiding van bouwfasen in grafheuvels die gedateerd zijn in de Standvoetbeker en A.O.O. beker periode.

langs randen. Deze hypothese legt tevens een verband met de oprukkende heide en stelt dat juist de grafheuvels uit de Bronstijd een geprononceerde aanleg hebben omdat ze door het open terrein van de heide goed te zien zijn. Een aanleg in een bosgebied is in deze hypothese niet aannemelijk omdat er door het bos geen zicht is op de grafheuvel en de geprononceerde aanleg dus zinloos zou zijn geweest. We hebben ook de heidepodzol of haarpodzol in de diverse bouwfasen geïnventariseerd en op afb. 6 ziet u de verspreiding hiervan. Als we deze verspreiding vergelijken met afb. 3 dan zien we dat het heidepodzol beperkt blijft tot de erosiegeul en zelfs daar maar in een beperkt aantal voorkomt. Er is dus duidelijk geen sprake van een grote heidevorming, het zijn waarschijnlijk kleine verspreid liggende veldjes geweest. Uit onze inventarisatie is echter gebleken dat de grafheuvels met een geprononceerde ligging voornamelijk in het stuwwallengebied voorkomen. Een relatie met de heideveldjes is dus niet aantoonbaar.

Verder hebben we gekeken naar de verdeling in het platte vlak en de ontwikkeling per periode. Op afb. 7 ziet u de locaties uit de Standvoetbeker-

periode. Dit zijn de eerste bewoners in dit gebied en het is duidelijk dat zij de mooiste plekken bezetten. Dat zijn de vlakke terrassen tussen de stuwwal en de erosiegeul. De vlakke terrassen waren zeer geschikt voor de landbouw en het vestigen van de nederzetting. De nabijheid van de erosiegeul was belangrijk voor de (drink)watervoorziening en van de stuwwal haalde men een veelheid van producten. Door het voorkomen van leem op de stuwwallen ontstaat er op de stuwwallhellingen een gedifferentieerd milieu, met eikenbossen geschikt voor het hoeden van varkens en eikenhout voor huizenbouw, diverse kruiden en notensoorten, (eetbare)paddestoelen, stenen (gereedschap), enz. Kortom de stuwwal was een belangrijke economische factor. In de Klokbekerperiode (afb. 8) zien we dat beide nederzettingen wat meer spreiding gaan vertonen (zwerven) en dat er een derde nederzetting bij komt. Deze derde nederzetting moet genomen nemen met een iets minder gunstige vestigingsplaats aan de andere kant van de erosiegeul, er is daar namelijk niet voldoende ruimte tussen de erosiegeul en de stuwwal. In de Vroege Bronstijd (afb. 9) blijft het beeld gelijk. Er treedt een verdere ver-

Afb. 8. Verspreiding van bouwfases in grafheuvels die gedateerd zijn in de Standvoetbeker en A.O.O. beker periode.

spreiding van de nederzettingen op en er is continuïteit van bewoning, dit alles nog steeds in het lage gebied. Als we vervolgens naar de Midden Bronstijd kijken (afb. 10) zien we deze continuïteit doorgaan maar zien we ook dat de stap naar de hoge gebieden gemaakt wordt.

Bovenstaande verspreidingen kunnen alleen gemaakt worden met de gedateerde bouwfases maar is representatief voor het hele gebied. Als we nu weer naar afb. 3 kijken dan kunnen we drie soorten verspreiding onderkennen.

- 1 De langgerekte verspreiding in het lage gebied langs de erosiegeul.
- 2 Per stuwwaltop 1 of 2 grafheuvels.
- 3 Een grote groep grafheuvels op de meest zuidelijke stuwwaltop langs de Betuwe genaamd Rolandseck.

Wat kunnen we hierover nu zeggen, in de zin van verspreidingspatronen?

Allereerst de groep in het dal, langs de erosiegeul. Aan de hand van afb. 7 t/m 10 hebben we gezien dat deze verspreiding is ontstaan door een aantal migrerende nederzettingen die zich steeds in het (economisch) meest optimale deel (milieu) van het gebied bewegen. Alleen als je per periode kijkt kun je dit waarnemen. Deze versprei-

ding hebben we de verspreiding langs de 'optimale milieudifferentiatie' genoemd. Een dergelijke verspreiding kun je op die plekken tegenkomen waar milieus variëren zoals langs oeverswallen en waterlopen, randen van keileem plateaus, hellingen, enz.

Een andere, reeds bestaande hypothese, is de verspreiding in grafheuvelvelden of necropolen. Hoewel men er de voorkeur aan gaf de grafheuvels dicht bij de nederzetting aan te leggen was het blijkbaar wel noodzakelijk dat dit op droge grond gebeurde en voor nederzettingen in drassig gebied was deze mogelijkheid vaak niet in de directe omgeving aanwezig. Daarom week men, voor de grafheuvelaanleg, uit naar een hoger gebied en concentreerde men daarop alle grafheuvels. Hierdoor ontstond een cluster grafheuvels die onafhankelijk van de nederzettingen is aangelegd en waarin zelfs meerdere nederzettingen hun grafheuvels aanlegden, de grafheuvelvelden. Voorbeeld daarvan vinden we bijvoorbeeld op het Balloërveld in Drenthe. Een dergelijke groep grafheuvels vinden we ook op Rolandseck. Dit gebied was voor de Veluwebewoners niet interessant. Landbouw was

er niet mogelijk en nederzettingen zullen er nooit geweest zijn. Hier treffen we een grafheuvelveld aan dat aangelegd is rond een geul waardoor men vanuit de Betuwe de bovenkant van de stuwwal kan bereiken. De datering van de grafheuvels uit dit veld, Midden Bronstijd, komt overeen met het vestigen van de eerste bewoning in de Betuwe.

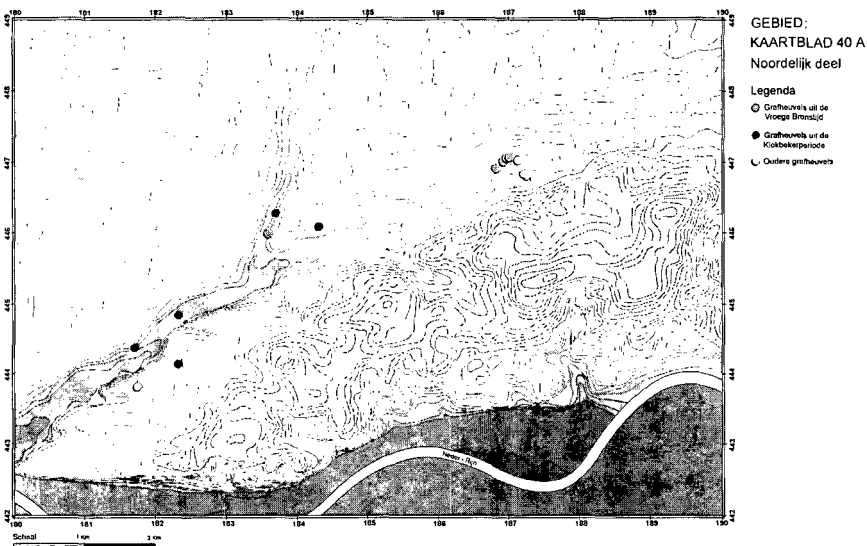
Hiermee komt de grafiek uit afb. 5 in een geheel ander daglicht te staan. De grootste groep grafheuvels uit het hoge gebied is hiermee verklaard. Er blijft dan nog een aantal grafheuvels over die we alleen of per twee op de overige stuwwaltoppen vinden en dit is op het eerste gezicht een vreemde plaats voor grafheuvelaanleg. Voor het passeren van de stuwwal zal men gebruik hebben gemaakt van de laagste stukken (de passen) en niet van de toppen. Ook is het duidelijk dat de stuwwal in die tijd nog geheel bebost was. Deze groep grafheuvels lag dus geïsoleerd en vrijwel uit het zicht. We hebben deze groep geïdentificeerd als territorium markeringen. Ze liggen allemaal op de grenzen van de milieudifferentiatie. Aan de zuidkant van de stuwwal komen dezelfde milieus voor als aan de

noordkant. Het economisch belang van de Veluwebewoners hield dus op bij de toppen van de stuwwal. Juist tijdens de overgang van de Vroege naar de Midden Bronstijd neemt in ons gebied de bevolkingsdruk toe. De Betuwe raakt bewoond, men kreeg burenen, en er zal behoefte zijn geweest aan het afbakenen van de grenzen.

Grafmonumenten, in welke vorm dan ook, zien we in alle perioden gebruikt worden als territorium markeringen vooral wanneer de noodzaak daartoe zich voordoet.

Als laatste verspreidingspatroon hebben we ook gekeken naar de zogenaamde grafheuvelwegen. Dit is een bestaande hypothese waarbij men er vanuit gaat dat grafheuvels langs de verbindingswegen tussen de verschillende nederzettingen werden aangelegd, wat resulteerde in een langgerekt lint van grafheuvels. In ons onderzoeksgebied hebben we een dergelijke verspreiding niet waargenomen. Als we echter naar de verspreiding langs de erosiegeul kijken, lijkt het er op dat er hier wel een grafheuvelweg aanwezig is. Je kunt er namelijk een mooie rechte lijn doorheen trekken en daarbij veel grafheuvels passeren. We hebben

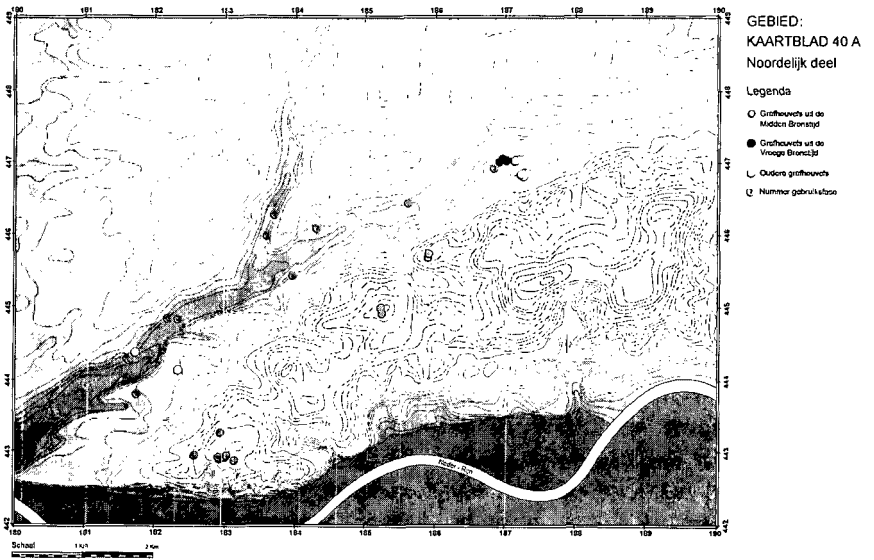
VROEGE BRONSTIJD

Afb. 9. Verspreiding van bouwfases in grafheuvels die gedateerd zijn in de Vroege Bronstijd.

Afb. 10. Verspreiding van bouwfasen in grafheuvels die gedateerd zijn in de Midden Bronstijd.

MIDDEN BRONSTIJD

echter gezien dat deze groep op een andere wijze tot stand is gekomen en we moeten tevens concluderen dat er weliswaar veel grafheuvels op deze lijn liggen, maar nog meer grafheuvels liggen er niet op. Volgens ons moet, om van een grafheuvelweg te kunnen spreken, het grootste deel juist wel op deze lijn liggen.

Om een dergelijke verwarring tussen de verschillende verspreidingspatronen te voorkomen hebben we voorwaarden opgesteld waaraan de verschillende verspreidingen moeten voldoen en een aantal kenmerkende aspecten benoemd. Daarna hebben we gekeken hoe de verschillende verspreidingen beschermd moeten worden. Een territoriummarkering kun je als puntlocatie beschermen maar een grafheuvel uit een necropool moet je anders benaderen. Vervolgens hebben we de gewenste bescherming over ons onderzoeksgebied heen gelegd en gekeken naar de conserveringsgraad van de verschillende gebieden. Op basis hiervan zijn een aantal archeologische potentiegebieden aangewezen die bescherming verdienen en een hoge conserveringsgraad hebben. Het onderzoek heeft veel werk met

zich mee gebracht maar we hebben er met veel plezier aan gewerkt. De resultaten zijn door de professionele archeologie goed ontvangen en de ROB heeft op basis van ons onderzoek een aantal terreinen in Archis opgenomen en voor andere zelfs de monumentenstatus aangevraagd.

Ik denk dat dit soort grote arbeidsintensieve inventarisaties, gericht op een bepaald onderwerp in een breed landschappelijk kader, bij uitstek geschikt zijn voor amateurarcheologen. Wij kunnen investeren in tijd, kennen ons gebied, kennen de mogelijkheden en de weg en ik denk dat we ons daarmee in de toekomst kunnen blijven profileren binnen de Nederlandse archeologie.

Voor meer gedetailleerde informatie over ons onderzoek is een verkorte uitgave van het eindrapport beschikbaar. U kunt dit bestellen door overmaking van f 10,00 + f 5,00 verzendkosten op giro 1760993 ten name van 'Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland afd 17' onder vermelding van "Veldwerkverslag no. 14".

Aan de buddylijn naar dertig meter diep:

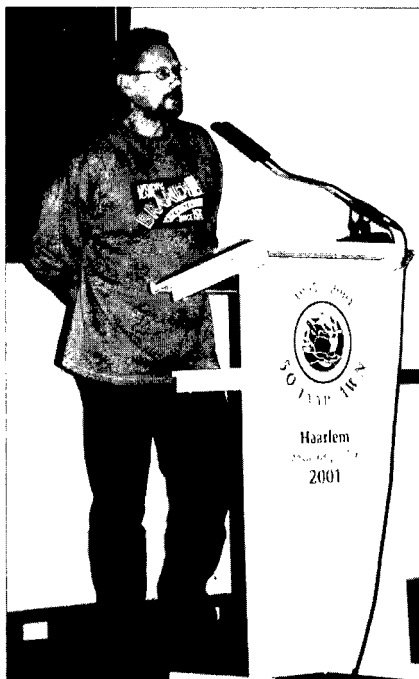
LWAOW-duikers gaan door waar de 'droge' collega's moeten ophouden

De bovenwaterarcheologen hebben het vergeleken met hun broeders die meestal onder de waterspiegel bezig zijn, maar makkelijk. De onderwaterarcheoloog moet zich niet alleen altijd in een passend duikkostuum steken, hij moet heel vaak ook nog eens in het halfduister wroeten, want onze vaderlandse wateren zijn niet glashelder, zeker niet op grotere diepten.

Namens de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW) ging Hans Bruggeman op de tweede dag van de AWN-jubileumviering uitgebreid in op de archeologie onder water. Hij vertelde het een en ander over de ontwikkeling van duikapparatuur en van wanneer de eerste Nederlandse amateur-opgraving dateerde: dat was in 1957 op de Brittenburg voor de kust van Katwijk. Er werd toen samengewerkt met de club van Onderwaterjagers, die op 1 maart 1952 was opgericht, en de Archeologische Werkgemeenschap voor West-Nederland.

Hierna is langzamerhand de natte archeologie ontstaan, tijdens en vlak na de drooglegging van het IJsselmeer. Binnen de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP) ontstond in de jaren '50 een werkgroep die de droogleggingen archeologisch begeleidde. Uit deze projectgroep ontstond de afdeling scheepsarcheologie. Na de opheffing van de RIJP ging de afdeling over naar het Ministerie van WVC en werd een onderdeel van het ROB, toen gezeteld in Ketelhaven en Alphen aan de Rijn. Wat later werden die twee samengevoegd en kreeg onderdak in Lelystad. Onder de naam NISA (Nederlands Instituut voor scheeps- en onderwaterarcheologie).

Ook binnen de AWN bleek er behoefte te bestaan aan een maritieme afdeling,

Hans Bruggeman en de zijnen bedrijven letterlijk archeologie in troebel water...

zo werd in 1994 de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water opgericht, mede op voorspraak van de toenmalige voorzitter van de AWN, P. van der Voorde.

In de afgelopen jaren zijn veel wensen en plannen verwezenlijkt, zo werden de meeste duikverenigingen die een binding hebben met maritieme archeologie verenigd onder de banier van de LWAOW. Begin dit jaar is een beleidsplan voor de komende vijf jaren opgesteld.

Schervendag

De werkgroep organiseert cursusdagen en ondersteunt landelijke projecten die met de maritieme archeologie te maken hebben. Verder wordt er in Lelystad jaarlijks voor alle duikende leden een 'schervendag' gehouden.

"De samenwerking met onze droge vak-

broeders is goed,” aldus Bruggeman, “Plaatselijk wordt veel gedaan aan samenwerking en overleg met vaarwegbeheerders, ontzanders en andere gebruikers van wateren. De band met Rijks-waterstaat is van groot belang. Ze springen nogal eens bij als er een survey-achtig onderzoek, voorafgaand aan verkennend onderzoek, moet worden verricht.”

Hans Bruggeman ging nader in op de ondoorzichtigheid van het water: *“Afhankelijk van de plaats waar je duikt, is het zicht tussen de dertig centimeter (in het IJsselmeer) en een paar meter (Noordzee en Waddenzee). Bij een opgraving onder water zie je vaak het totale beeld pas nadat je alles in tekening hebt gebracht of als de voorwerpen boven water zijn gehaald en gerestaureerd.”* Veel archeologisch werk onder de waterspiegel gebeurt op de tast en dan moeten de duikers ook nog rekening houden, zeker op de Noord- en Waddenzee, met stroomsterkte, windrichting en windsnelheid. De meeste opgravingen zijn of aan de zeekant of in de Zeeuwse wateren. Hoe dieper een object ligt, hoe korter de tijd die de duiker heeft om echt bezig te zijn. Wie te lang onder blijft, krijgt last van de caissonziekte.

Handsignalen

Hoe houden de duikers onder water contact met elkaar en hoe wisselen ze gegevens uit? Hans Bruggeman: *“We communiceren met handsignalen. Het is de taak van een duikleider om dat goed te controleren, hij heeft dan ook de eindverantwoordelijkheid.*

Amateur-archeologen onder water gaan in principe niet dieper dan dertig meter. Tot negen meter kan een geoefende duiker onbepakt z'n gang gaan. In de Noordzee kan alleen gedoken worden tijdens de kentering, de tijd tussen eb en vloed, als het water bijna stilstaat. Er wordt altijd met z'n tweeën gedoken, de duikers zijn aan elkaar verbonden met de zogeheten buddylijn zodat ze elkaar onder water niet kwijtraken.”

De duikers willen de tijd graag zo optimaal mogelijk gebruiken, een kwartier

voordat het water stilstaat en in omgekeerde richting gaat stromen op de plaats waar het in te meten schip ligt. Het zicht is ongeveer een meter, de bedoeling is om een bepaald gedeelte van het gezonken schip te meten. De basislijn is dan al gelegd en afgeboeid. In eendrachtige samenwerking verrichten de duikers hun metingen en wie zich af mocht vragen hoe ze die getallen dan noteren: dat gebeurt op een leetje. Per meting hebben ze ongeveer tien minuten nodig. Is het zicht beter en geldt dat ook voor andere omstandigheden, dan gaat het inmeten meteen een heel stuk sneller.

Kastelen

Er is in de loop van de eeuwen nogal wat land opgeslokt door de zee. Kastelen bijvoorbeeld die op droge gebieden stonden, zijn onder water verdwenen. De kastelen zijn zelf dan wel verwoest door het water, de fundamenteën zijn nog steeds intact en worden zichtbaar in het schijnsel van de duiklampen.

Bruggeman wees op de vele votief-altaren die door Romeinse handelaren zijn opgericht voor de godin Nehalenia. De godin moest dan zorgen dat ze veilig in Engeland aankwamen. In Zeeland zijn verscheidene van die altaren opgericht voor Nehalenia. De zee hield danig huis in de provincie Zeeland, vandaar dat de duikers de altaren vandaag de dag terugvinden op 25 meter onder de zeespiegel.

Bruggeman besloot zijn voordracht met de vaststelling: *“Voor de onderwaterarcheologen is overigens nog werk genoeg. De Waddenzee, de Noordzee en het IJsselmeer liggen nog vol met schepen. De binnenwateren hebben de speciale aandacht van de onderwaterarcheologen, zoals de tweeduizend jaar oude bomen in Zwolle, de Romeinse brug in Cuyk en het nog te vinden kasteel van Floris V bij Wijdenes.”*

Valkenisse, een verdronken dorp in de Westerschelde

Leida Goldschmitz

Niettegenstaande het feit dat een jubileumdag een feestelijke dag behoort te zijn, begint dit verhaal met rampspoed, een gegeven dat onverbrekkelijk verbonden is met de historie en de geografie van Zeeland. Bijna 320 jaar geleden, op maandag 26 januari 1682, twee dagen na volle maan en dus springvloed, werden zuidwest-Nederland en de aangrenzende kustgebieden getroffen door een zware noordwesterstorm. De vloed bereikte zijn hoogtepunt tussen 5 en 6 uur in de namiddag en in de uren daarna braken talloze dijken door en liepen polders onder water. Omdat de bewoners ditmaal niet in hun slaap werden verrast waren er weinig slachtoffers te betreuren, maar de schade aan landerijen, huizen, boerderijen en vee was enorm.

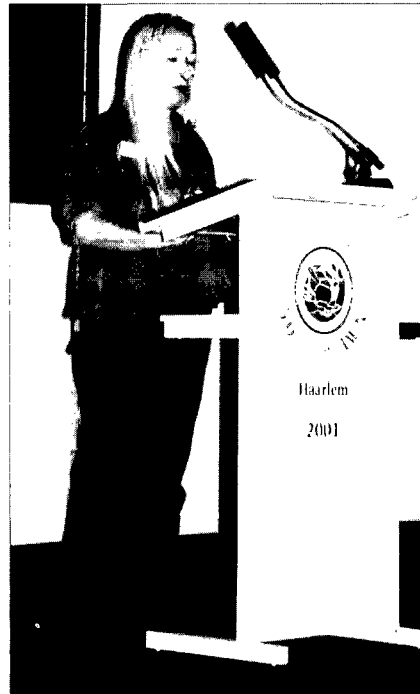
Deze stormramp maakte grote indruk op de tijdgenoten. De secretaris van het dorp Waarde, enkele kilometers van Valkenisse verwijderd, beschrijft zijn indrukken met de volgende woorden: *daar was die ganschen nacht sulcken drovigen geschreuw, gehuil, gekrijt ende gecrijsch van menschen en beesten als met gene penne kan uijt gedruct worden...*

Die dag werd ook het lot bezegeld van een bescheiden Zuid-Bevelands dorpje, Valkenisse. Het was in de vijf eeuwen van zijn bestaan al vaker door de zee bedreigd en overstroomd, maar ondanks de vele littekens die het had opgelopen hadden de bewoners de strijd tegen het water niet opgegeven. Maar deze rampzalige dag betekende voor het reeds kwijnende dorpje, waarvan de kerk al half ingestort was, het definitieve einde. De nog resterende bewoners verlieten het dorp waar nog slechts drie huizen overeind stonden om elders een nieuw bestaan op te bouwen. Valkenisse werd niet lang daarna buiten gedijkt en voorgoed aan

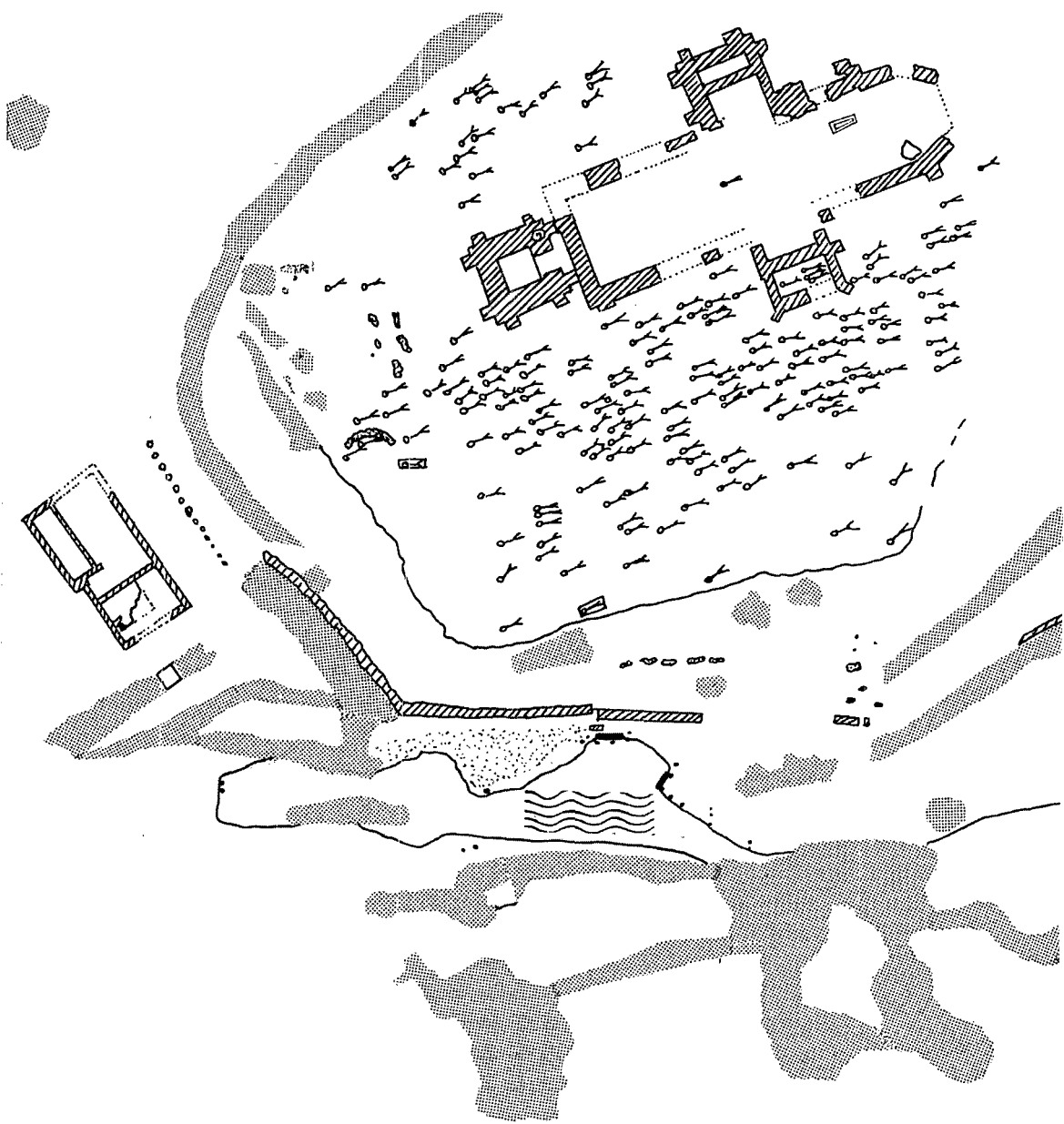
de golven prijsgegeven. Ongetwijfeld hebben mensen uit de omgeving het verwoeste dorpje nog vaak bezocht om allerlei bruikbare zaken, vooral stenen, mee te nemen. De toren van de kerk heeft nog een kleine 70 jaar gediend als baken voor de scheepvaart, evenals de torens van andere verdronken dorpen in dit door overstromingen geteisterde gebied. In 1750 stortte hij in. Na verloop van tijd bedekte modder de schamele resten van het dorp, de sliblaag groeide en daarop vormden zich schorren. De sporen van vijf eeuwen bewoning lagen nu onbereikbaar voor de mens onder de modder en golven van de Westerschelde.

Erosie

De druk bevaren Westerschelde is niet altijd zo breed geweest als nu; het buitendijkse gebied van deze riviermonding is duizenden jaren meer land dan

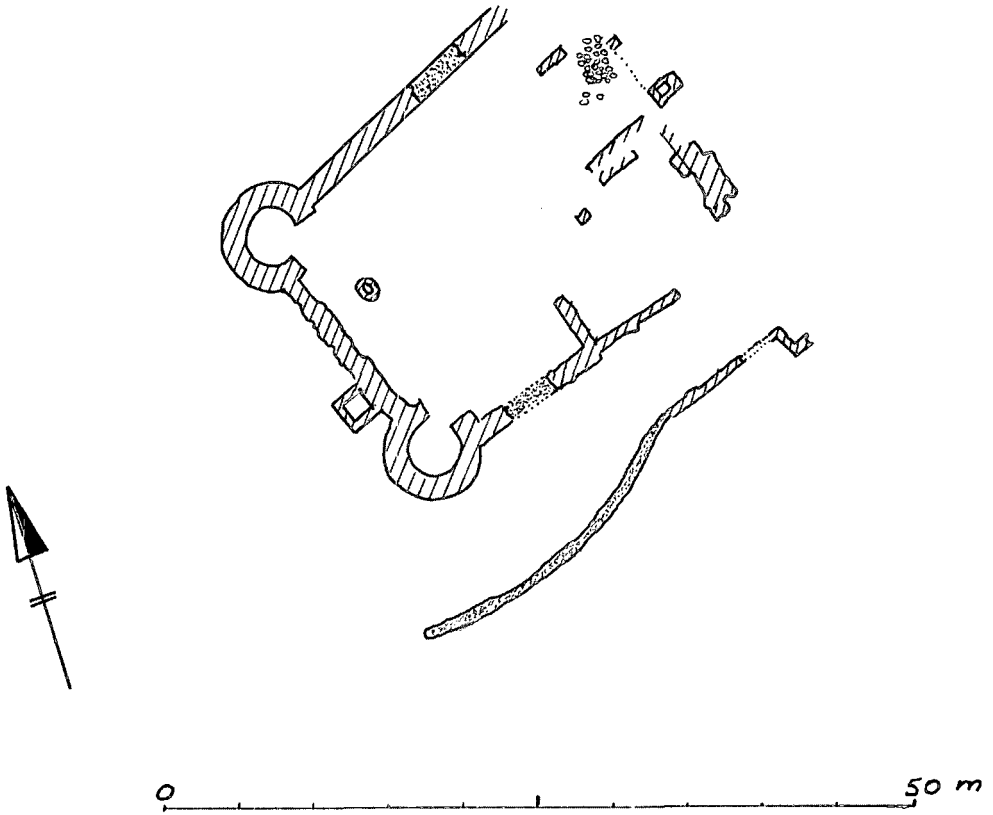

Leida Goldschmitz

Overzichtkaart van
de kerk, het kerkhof
en de directe
omgeving, op basis
van teruggevonden
resten.

*Fundamenten van
het kasteel van
Valkenisse.*

water geweest en maakte deel uit van prehistorische en middeleeuwse landschappen. Wie thans de Westerschelde overziet vanaf de veerboten naar Zeeuws-Vlaanderen kan zich nauwelijks voorstellen dat deze economische slagader nog maar betrekkelijk kort als zodanig fungeert. De Honte of Westerschelde is waarschijnlijk ontstaan tussen 800 en 1100 als gevolg van twee factoren: het rijzen van de zeespiegel en de verwoestende kracht van de stormvloed die de getijgeulen uitschuurde tot diepe stroomgaten die steeds verder het land binnendrongen. Omstreeks die tijd doorbreekt de Honte de dekzandrug westelijk van Bergen op Zoom en ontmoet dan de rivier de Schelde. Vanaf ongeveer 1400 gaat de Schelde langzamerhand haar water afvoeren via de Honte (de Schelde volgde oorspronkelijk vanaf ongeveer 4000 voor Chr. het tracé van de huidige Oosterschelde) en deze zee-arm wordt dan uiteindelijk de defini-

tieve monding van de rivier. Deze riviermonding is van nature een zeer dynamisch gebied waarin aangroei en erosie van schorren en slikken een cyclisch proces lijkt te zijn. Dat proces wordt nog eens versterkt door het ingrijpen van de mens in het rivierbeeld door bijvoorbeeld baggerwerkzaamheden. Vanwege die dynamiek komen er af en toe archeologische resten door erosie tevoorschijn. Sinds een tiental jaren vormen twee buitendijkse gebieden in de Westerschelde een belangwekkende archeologische vindplaats: dat zijn het schorregebied bij Waarde aan de noordelijke oever en het verdronken land van Saeftinghe aan de zuidzijde. Dit laatste gebied valt buiten het kader van mijn verhaal.

We maken nu even een grote stap terug in de tijd. Zo'n tien eeuwen geleden begint de mens ingrijpend de kustontwikkeling in dit gebied te beïnvloeden door het aanleggen van dam-

men, dijken en het inpolderen van stukken drooggevallen land. Vlaamse kloosters spelen daarbij een belangrijke rol. De bevolking neemt toe en in de twaalfde en dertiende eeuw worden overal in het op de zee veroverde land kleine nederzettingen gesticht. Laat in de twaalfde eeuw ontstaat ook het dorpje Valkenisse. Tegelijk met al die bedijkingsactiviteiten ontstaat ook de ellende en het problematiek van de telkens terugkerende dijkdoorbraken en overstromingen. Berucht zijn de vloed van 1530 en 1532 waarbij tientallen dorpen voorgoed ten onder gingen en die het kaartbeeld van Zeeland op dramatische wijze veranderden. Valkenisse kwam daardoor op de uiterste zuidoostpunt van het eiland te liggen.

Bedreigingen

Ruim tien jaar geleden, eind jaren tachtig, begon de wispelturige Westerschelde het schorregebied bij Waarde en het voorliggende slik te eroderen. Dat was niet voor het eerst; al eerder deze eeuw waren er menselijke resten en muurwerk te zien geweest bij laag water, maar telkens bedekte de zee ze na enige tijd weer met slib. Al vrij snel kwamen ook de eerste meldingen binnen dat er schedels en doodsbeenderen blootspoelden op de slikken. In september '92 begaven medewerkers van het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten (PDB, thans de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, Archeologie (SCEZ) en enkele AWN'ers van de afdeling Zeeland zich naar de vindplaats om met eigen ogen de begravingen te bekijken. Inderdaad; ingebed in modder en zand, deels schoongewassen door de zee, lagen daar enkele geraamten vlak bij wat klompen baksteen. Dat was alles wat er te zien was van het dorpje dat tien jaren later een van de mooiste parels in de Zeeuwse archeologische kroon zou zijn. Toen het eerste bezoek bevestigde dat er inderdaad sprake was van menselijke resten en sporen van bebouwing, wees archiefonderzoek en bestudering van cartografisch materiaal al gauw uit

dat we hier te doen hadden met het in 1682 verdrinken dorp Valkenisse. De geestdrift die gepaard ging met die ontdekking ging tevens gepaard met een probleem: dit dorp, waarvan de resten nu begonnen bloot te spoelen, werd direct bedreigd door de zee en als er niets werd ondernomen zou er een gouden kans voorbij gaan om onderzoek te doen naar deze tijdscapsule.

Nog nooit was er gedegen archeologisch onderzoek gedaan naar de verdrinken dorpen in onze provincie en zelfs de bijna legendarische stad Reimerswaal heeft nooit de belangstelling van archeologische zijde gekregen die ze verdiende. Het bij eb gemakkelijk bereikbare verdrinken dorp Nieulande in de Oosterschelde, waar al in de negentiende eeuw naar archeologica werd gezocht, was inmiddels vooral door de komst van de metaaldetector een 'hunters paradise' geworden, onder meer vanwege de vele vondsten van profane en religieuze insignes, maar ook daar was slechts sporadisch archeologisch onderzoek gedaan. Het bodemarchief was inmiddels door het vele spitten voor een groot deel verstoord.

Dit baatzuchtige lot wilden we Valkenisse besparen.

Hier wierp het lot ons een dorp in de archeologische schoot dat nog niet aangetast was door plundering, maar dat wel bedreigd werd door de stroom en de getijdenbewegingen van de immer dynamische Westerschelde. Overleg volgde. Besloten werd de blootgespoelde resten in kaart te brengen en daarbij zo weinig mogelijk te graven omdat daarmee de bodemstructuur vernietigd zou worden en de erosie des te meer vat zou krijgen op het terrein. Het zou dus een niet-destructief onderzoek worden.

Aanpak

Primair was het opzetten van een meetsysteem. Door het grondgebied van het dorp te verdelen in vakken van 30 x 30 m. legden we als het ware een raster over het terrein. Bepakt en beladen met alle benodigdheden voor het

Meten en tekenen in Valkenisse.

voorbereidende werk maakten we talloze malen de tocht over de zompige schorren met zijn onder de vegetatie verscholen verraderlijke geultjes, om vervolgens door de zuigende modder van het voorliggende slik naar de resten van het dorp te baggeren. Onderzoek buitendijks brengt specifieke problemen mee: het gebied valt slechts enkele uren droog zodat er maar kort gewerkt kan worden voordat de opkomende vloed je weer verjaagt van het terrein. Het tijdstip van laag water moet vallen op 'werkbare uren' en de weersgesteldheid moet acceptabel zijn: regen en harde wind maken het meet- en tekenwerk bijna onmogelijk. Al het benodigde materiaal moet elke keer worden meegesjouwd en na afloop weer mee teruggezeuld worden. De schorren zijn zompig en soms ver-

AWN-veldwerkkamp juli 1995.

raderlijk, de slikken bestaan deels uit slappe blubber en zijn niet gemakkelijk begaanbaar. Een eenmaal aangevangen deelonderzoek moet binnen enkele uren worden afgerond, dat wil zeggen dat het object schoongemaakt, gefotografeerd, ingemeten en getekend moet zijn, anders ligt het de volgende dag weer onder het slik. Iedere spadesteek vult zich onmiddellijk met water. Van een 'echte' opgraving kon in dit geval dan ook geen sprake zijn. We zouden ons moeten beperken tot het vrijleggen van de fundamenteën door deze te ontdoen van los puin om zo de nog in verband liggende lagen te kunnen meten en tekenen.

In de loop van 1993 nam het onderzoeksplan vaste vormen aan. Onder supervisie van de provinciaal archeoloog begonnen medewerkers van het PDB en leden van de AWN-afdeling Zeeland met de voorbereidingen en in december 1993 was het meetsysteem uitgezet. Op 25 juli 1994 werd met het eigenlijke veldwerk begonnen. Eb en vloed zorgden ervoor dat de resten van het dorp en zijn bewoners steen voor steen en botje voor botje te voorschijn kwamen, daarmee op natuurlijke wijze een opgravingsvlak creërend. Gestart werd met de opmetingen van de kerk en de directe omgeving. Door de veranderingen die wij bij elk bezoek aan het dorp constateerden, bleek dat de aan de oppervlakte komende begravingen het meest kwetsbaar waren en door de hoge stroomsnelheid ter plaatse - 1 tot 1,25 m per seconde - verspoelden. Na het opmeten van de kerk werd er prioriteit gegeven aan het in kaart brengen van de vele skeletten. Achteraf gezien is dit een juiste keuze geweest.

Aan het einde van de eerste onderzoeksperiode was het resultaat een overzichtstekening van het centrum van het dorp: de kerk, de begraafplaats op het kerkhof, de kerkhofmuur, een straatje van veldkeijtes en een woning met schuur. Hoogtemetingen op het terrein lieten een variatie zien van ca. -0,5 m tot 0 m NAP. Van vijf skeletten

waren monsters genomen, evenals van aangetroffen houtresten.

Oppervlaktevondsten en bewoningsafval waren selectief verzameld en de vakken systematisch afgezocht met de metaaldetector. Het deel van het dorp dat nog niet onderzocht kon worden werd globaal ingemeten; dat zou moeten wachten tot het volgende jaar. De onderzoeksperiode werd in september afgesloten met het maken van een serie luchtfoto's.

Kerk

Uit archiefonderzoek was inmiddels gebleken dat de kerk van Valkenisse op 16 april 1233 was ingewijd. De door ons opgemeten bakstenen kerk dateert echter van later datum, zodat het waarschijnlijk is dat deze kerk een houten voorganger heeft gehad. Daarvan is tot nu toe niets teruggevonden.

Betrouwbare kaarten uit de periode voor 1600 hebben we niet; er bestaat een kaart uit 1468, de zogenoemde Scheldekaart, maar die laat slechts een fantasierijk beeld van Zeeland zien. Pas na 1600 kunnen we beschikken over een tweetal betrouwbare kaarten; de ene dateert uit 1631 en is met een militair-topografisch doel vervaardigd door de vestingbouwkundige Jacob Vleugels, betrokken bij de bouw van het fort Keizershoofd. Valkenisse lag tijdens de Tachtigjarige Oorlog in de frontlinie en daarom verrees op de uiterste punt van de landtong niet ver van het dorp een aarden fort, dat in het jaar waarin Vleugels zijn kaart maakte bijna voltooid was.

De andere, veel nauwkeuriger kaart is zes jaar later gemaakt door landmeter Smallegange. Op beide kaarten zien we een tamelijk eenvoudige weergave van het dorp met een tiental huizen, soldatenwoningen, een west-oost lopende weg, een weg die in noordelijke richting loopt, de Meulenwech, en ten zuiden van het dorp een inbraakgeul. Als we kijken naar de kaart van Smallegange zien we daarop een enigszins bouwvallig godshuis getekend waarvan het schip is verdwenen. Deze

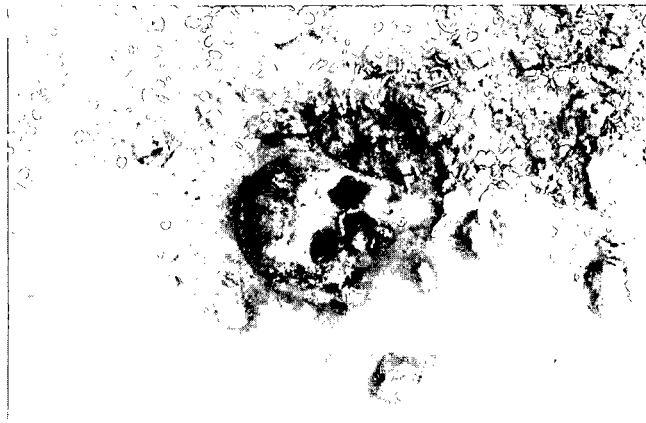

Het opmeten van de kerktoren van Valkenisse.

onttakte kerk laat zien dat het dorp dat in 1682 ten onder zou gaan al een kleine vijftig jaar eerder op z'n retour was. De ramspoed uit het verleden en de ellende van de oorlog zullen hier niet vreemd aan geweest zijn.

Valkenisse heeft een flinke kerk gehad. De toren heeft een vierkant grondplan van 7x7 m. De steunberen zijn zo geplaatst dat ze de hoeken vrij laten, een fenomeen dat te constateren is bij nog drie andere Zuid-Bevelandse kerken. De bouw van de bakstenen kerk moet liggen in de periode tussen 1350 en 1450. Het schip had een lengte van 40 m. met een waarschijnlijk driezijdige koorsluiting. Het is een eenbeukige kerk geweest, 12 m breed, met twee zijkapellen. In de kerk zijn enkele begravingen aangetroffen, waarvan één een C14-datering heeft opgeleverd die valt vóór de bouw van de stenen kerk. In 1999 zijn in de zuidelijke kapel nog

Blootgespoelde begravingen op het kerkhof.

een aantal begravingen aangetroffen. De ouderdom ervan is nog niet vastgesteld.

Het niveau waarop de skeletten zichtbaar zijn ligt gemiddeld op -0,60 m beneden NAP. We mogen aannemen dat het maaiveld destijds zo'n anderhalve meter hoger lag, grof gesteld op 1 m boven NAP. De kerk heeft dus op een heuvel gelegen. In totaal zijn er ongeveer 130 begravingen ingemeten. Alle doden waren begraven met het hoofd naar het westen. Slechts een enkele maal werden resten van een houten kist aangetroffen. Waarschijnlijk zijn de meeste doden in een laken of mat begraven. Tweemaal werd een gemetseld graf gevonden, waarvan een in de kerk. Volgens de C14 datering zijn de begravingen het dichtst bij de kerk het oudst. De begrenzing van het kerkhof wordt gemarkeerd door een puinspoor, afkomstig van de kerkhofmuur. Oostelijk van de kerk ligt noordwaarts lopend de enige verharde weg. Het wegdek bestaat uit veldkeien, is 2,5 m breed en ligt op ongeveer 0,05 m boven NAP, een goede indicatie voor het toenmalige maaiveld. Uit zeventiende-eeuws kaartmateriaal blijkt dat dit de Meulenwech is. Aan deze weg ligt een zwaar gefundeerd gebouw dat ons enigszins voor een raadsel stelt: het heeft geen oostmuur. De beerput van het huis leverde behalve aardewerk

een zegelstempel op met de naam van Melis van Hartssone. Tijdens het opruimen van het losse puin werd een pelgrimsinsigne van Thomas Becket, aartsbisschop van Canterbury gevonden, daterend uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Naast het huis heeft een houten gebouw gestaan waarvan de staanders nog steeds boven het slik uitsteken. Ze zijn gefundeerd op blokken natuursteen.

Vervolgonderzoek

Het enthousiasme voor het onderzoek van deze unieke plek bracht ons op het idee een publicatie aan Valkenisse te wijden. Eendrachtige samenwerking van de provinciaal archeoloog, de medewerkers van het PDB en de AWN leidde ertoe dat dit in korte tijd verwezenlijkt werd. In juni 1995 werd bij 'De Koperen Tuin' in Goes het boek 'Verdronken land. Valkenisse en Keizershoofd' uitgegeven en gepresenteerd op de tentoonstelling met dezelfde naam in het Museum voor Zuid- en Noord-Beveland te Goes. Hier werden voor het eerst de resultaten van het onderzoek getoond.

Mede hierdoor nam de belangstelling voor het verdronken dorp van de zijde van het publiek, de media en provinciale en gemeentelijke bestuurders zeer toe. Regelmatige bezoeken maakten duidelijk dat het gebied sterk ero-

deerde waarbij er steeds meer resten tevoorschijn kwamen. Daarom werd besloten in 1995 een veldwerkweek te organiseren waaraan AWN'ers uit het gehele land konden deelnemen.

Tijdens de tweede onderzoeksperiode, van 9 t/m 15 juli, zijn door ongeveer twintig ervaren amateur-archeologen de nog niet opgemeten funderingsresten ten westen en ten oosten van het centrum in kaart gebracht. Oostelijk van het dorp werd op de laatste werkdag een deel van het kasteel van vermoedelijk de Heren van Valkenisse blootgelegd.

Over dit kasteel weten we heel weinig. In 1558 wordt in de bronnen melding gemaakt van een stuk land 'oost aen daer Casteel op gestaen heeft'. In die dagen bestond het kasteel dus al niet meer. Verder zwijgen de bronnen er tot nu toe over. De bij het blootleggen ontdekte beerput bevatte naast gebruiksaardewerk, botten van een zwaan en een pauw, dieren die alleen bij de rijken op tafel kwamen als culinair pronkstuk.

Verder gaande erosie maakte het mogelijk steeds meer van het kasteel te onderzoeken, zodat we thans de bijna volledige plattegrond van het kasteel hebben opgetekend, een gebouw met een vierkant grondplan van ongeveer 20 x 20 m, twee ronde hoektorens, twee beerputten, een waterput op het binnenplein en restanten van het woongedeelte aan de oostzijde.

Nog verder oostelijk zijn in 1999 de resten van een dijklichaam blootgespoeld met daarin vlechtwerk, kramatten en rietbundels.

Ten zuiden van het dorp zijn - vooral vanuit de lucht goed zichtbaar - perceelbegrenzingsen, sloten en moereneringsputten te onderscheiden.

De zee neemt...

Dit verhaal begon met rampspoed en ondanks een heuglijk feit eindigt het helaas ook met treurnis.

Eerste de verheugende ontwikkeling: sinds 15 januari van dit jaar is voor Valkenisse de definitieve aanwijzing

als archeologisch monument tot stand gekomen. Deze wettelijke bescherming kan natuurlijk de erosie van het terrein niet tot staan brengen. Feitelijke bescherming kan alleen maar worden bereikt door fysieke beschermende maatregelen, zoals het aanleggen van een strek- of leidam, die de stroom wegleidt van het dorp. Er is een kans dat dit over enkele jaren gerealiseerd zal worden in relatie met de verdieping van de Westerschelde, in het kader van de daarbijbehorende natuurcompensatie.

Maar... de erosie gaat tot nu toe onverminderd voort en er zijn geen tekenen die erop wijzen dat hier op korte termijn verandering in komt. Alhier de treurige feiten:

- De fundatie van de zuidelijke toren van het kasteel, in 1995 voor het eerst blootgelegd, is door de stroming ondergraven en thans volkomen verspoeld.
- Van de 130 opgetekende begravingen op het kerkhof is niets meer over, slechts hier en daar tref je nog een verdwaald bot aan. Daarmee is het meest tot de verbeelding sprekende fenomeen van vergankelijkheid verdwenen.
- De inbraakgeul ten zuiden van het dorp verbreedt en verdiept zich en dreigt daarmee de fundamenten van de woningen te ondermijnen.

Als er niet heel snel beschermende maatregelen genomen worden zullen de resten van Valkenisse door de getijdenbeweging gewoon worden opgeruimd. Samen met de officiële instanties heeft de AWN een grote bijdrage geleverd aan het onderzoek en het in kaart brengen van de zichtbare resten van het dorp. Valkenisse is daarmee het best gedocumenteerde, buitendijkse gelegen verdrongen dorp in ons land.

Als het behoud van de resten in situ niet mogelijk blijkt te zijn, dan zijn ze, mede door onze inspanningen, in elk geval ex situ bewaard gebleven. En daar zijn we best een beetje trots op.

Het Agnes-klooster in Oldenzaal: Eén van de mooiste opgravingen in de AWN- historie van Twente

Evert Ulrich

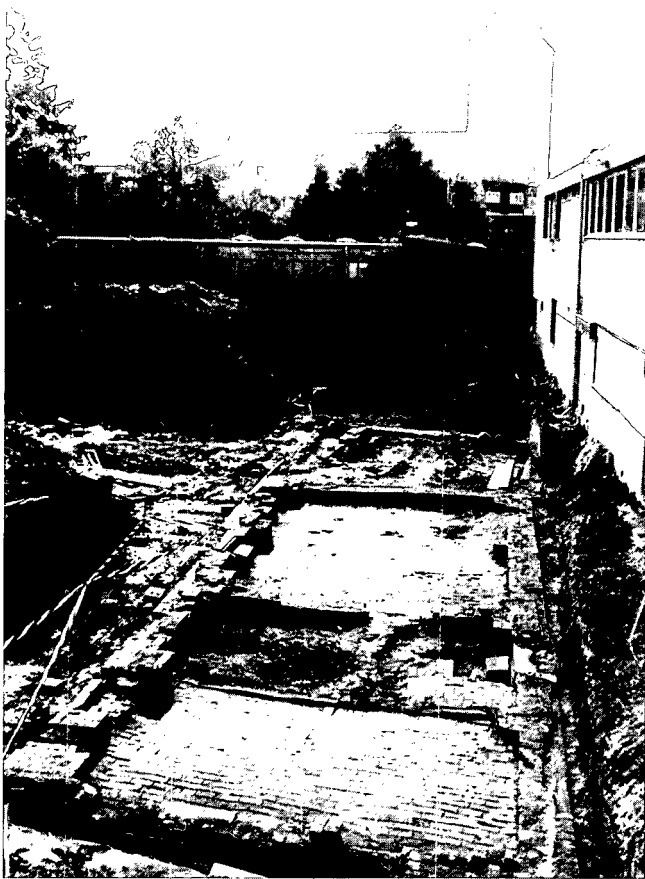
Een van de mooiste opgravingen in de geschiedenis van de AWN-afdeling Twente is ongetwijfeld die van het Agnes-klooster te Oldenzaal. Op het speelterrein van de voormalige Radboud-Mavo, waar een nieuw te bouwen winkelcentrum gepland stond, kwam tot ieders verbazing een praktisch compleet stadsklooster tevoorschijn.

De opgraving van dit middeleeuwse vrouwenklooster duurde twee jaar, van augustus 1996 tot september 1998.

Het onderzoek verschaftte niet alleen inzicht in vorm en omvang, maar ook in de materiële cultuur van het klooster en zijn bewoners. Er werden funderingen gevonden van tenminste zeven gebouwen, waaronder een kloosterkerk van 37 meter lang. Het oudste gebouw (Begijnenhuis) dateert volgens de onderzoekers uit 1350. In een uitpandige kloostergang werden negen graven van zusters gevonden en in het apsisgedeelte van de kerk kwamen 34 begravingen tevoorschijn. Ook buiten de kerk, aan de zuidzijde, konden op een verstoord kerkhof toch nog 25 begravingen getraceerd worden.

Het was de eerste keer dat er een groot-schalig onderzoek plaatsvond in Oldenzaal. Van de gemeente Oldenzaal kregen we niet alleen medewerking, maar ook f 20.000 voor het huren van een dieplepel. En precies op het moment dat door de veelheid van vondsten deze opgraving een maatje te groot dreigde te worden voor onze afdeling, kwam er hulp van de ROB. Er is door de ROB een uitvoerig onderzoek verricht naar het oudste gebouw van het kloostercomplex, de negen skeletten uit de kloostergang, de inhoud van een van de waterputten en de beerput.

De gebouwen van dit klooster stonden netjes gegroepeerd opgesteld rond een binnenhof: precies zoals je dat van een middeleeuws klooster mag verwachten. De zusters die in de kloostergang begraven lagen, waren niet in een kist maar op een eikenhouten plank begraven. De armoederegule (derde orde van St. Franciscus) waarnaar men leefde werkte dus tot in de dood door. Uit het beerputonderzoek kwam naar voren dat men sober leefde. Het dagelijkse

voedsel bestond voornamelijk uit graanpap van rogge. Maar heel controverseel was het botonderzoek uit dezelfde beerput. Vooral door de vondst van onder meer botten van haas, duif en veel kabeljauw kwamen de onderzoekers tot de conclusie dat de zusters 'er een meer dan modaal huishouden op na hielden'. Onder uit de beerput kwamen naast veel scherven een puntgave Siegburg trechterbeker uit 1400 en een compleet kogelmalletje tevoorschijn.

In een dichtgemetselde nis uit het hoofdgebouw vonden we een prachtige bakstenen kandelaar en onder een van de straatjes werden opvallend veel boekbeslagen gevonden. Over het gehele terrein werden naast veel andere metaalvondsten meer dan 100 munten 'opgepiept'.

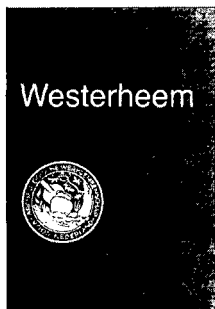
Bijzonder was ook de vondst van de bakkersoven van het klooster. Deze 'peervormige' oven had een binnendiameter van 2 x 1,5 meter. Bij toeval was de oven gespaard gebleven, want de rest van het bakkerijgebouw was totaal verstoord door de bouw van een school. Een kuil met veel gebrandschilderd middeleeuws glas, aan de oostkant van de kerk, was eveneens een complete verrassing. De kwaliteit van dit glas is uitstekend. Er staan prachtige afbeeldingen op van heiligen, mythologische figuren, ornamenten en wapenschilden. De gevonden jaartal-

len op het glas verraden de ouderdom: eind zestiende - begin zeventiende eeuw.

De uitwerking van deze opgraving is nog steeds in volle gang en moet er uiteindelijk toe leiden dat er een boek over verschijnt. Het wordt namelijk tijd dat Twente, als witte vlek in de Middeleeuwen, ingekleurd wordt. Dat we daarbij deze opgraving als uitgangspunt gaan gebruiken is logisch, gezien de grote hoeveelheid vondsten.

Mede door deze opgraving kreeg onze afdeling in 1999 de Overstichtsprijs. Deze prestigieuze prijs wordt elk jaar uitgereikt aan instellingen die zich verdienstelijk hebben gemaakt "*voor de bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel*".

Dankzij deze opgraving houdt de gemeente Oldenzaal in toekomstige bouwplannen rekening met de (mogelijke) aanwezigheid van archeologische waarden. Daardoor vindt er binnenkort een grote opgraving plaats, precies in het midden van de stad, naast de Plechelmus-basiliek. Deze opgraving wordt verricht door een van de erkende opgravingsbureaus waarvan de naam (nog) niet bekend is. De gemeente heeft echter wel de eis gesteld dat de AWN-afdeling Twente daarbij dient te worden betrokken.

Naaldbanden

Fraai gedecoreerde naaldbanden in grijs en oranje; een sieraad voor uw boekenkast. In elke naaldband kunnen 2 jaargangen Westerheem worden opgeborgen.

De banden kosten f 12,50 (€ 5,70) per stuk, plus verzendkosten.

De verzendkosten (tot 5 kg) bedragen f 10,75 (€ 4,90).

Eén band weegt ongeveer 350 gr.

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. naaldbanden met opgave van de gewenste kleur.

Het verblijf van de graven van Holland in Haarlem

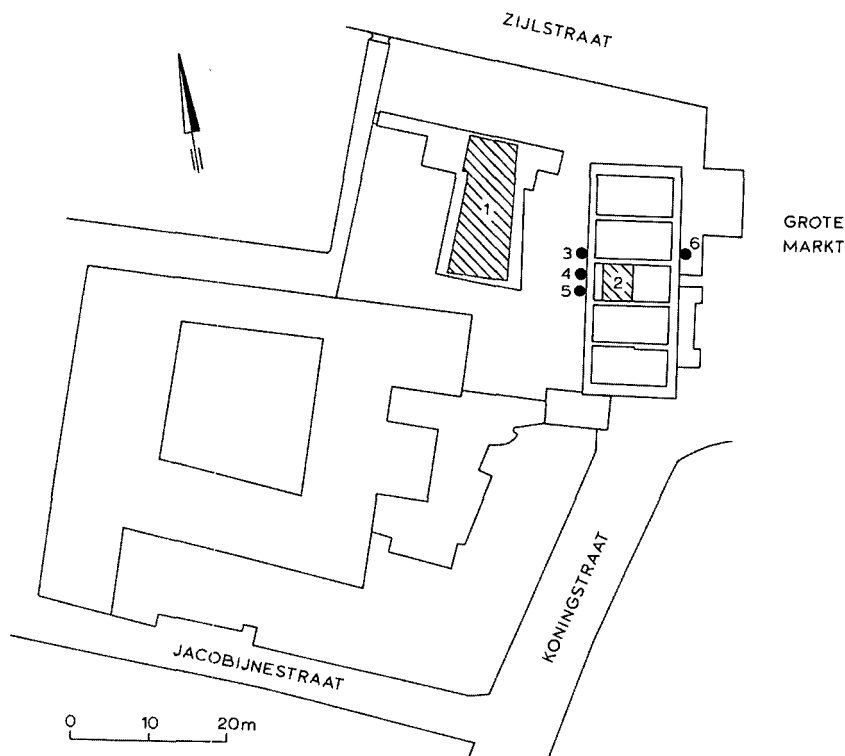
A.M. Numan

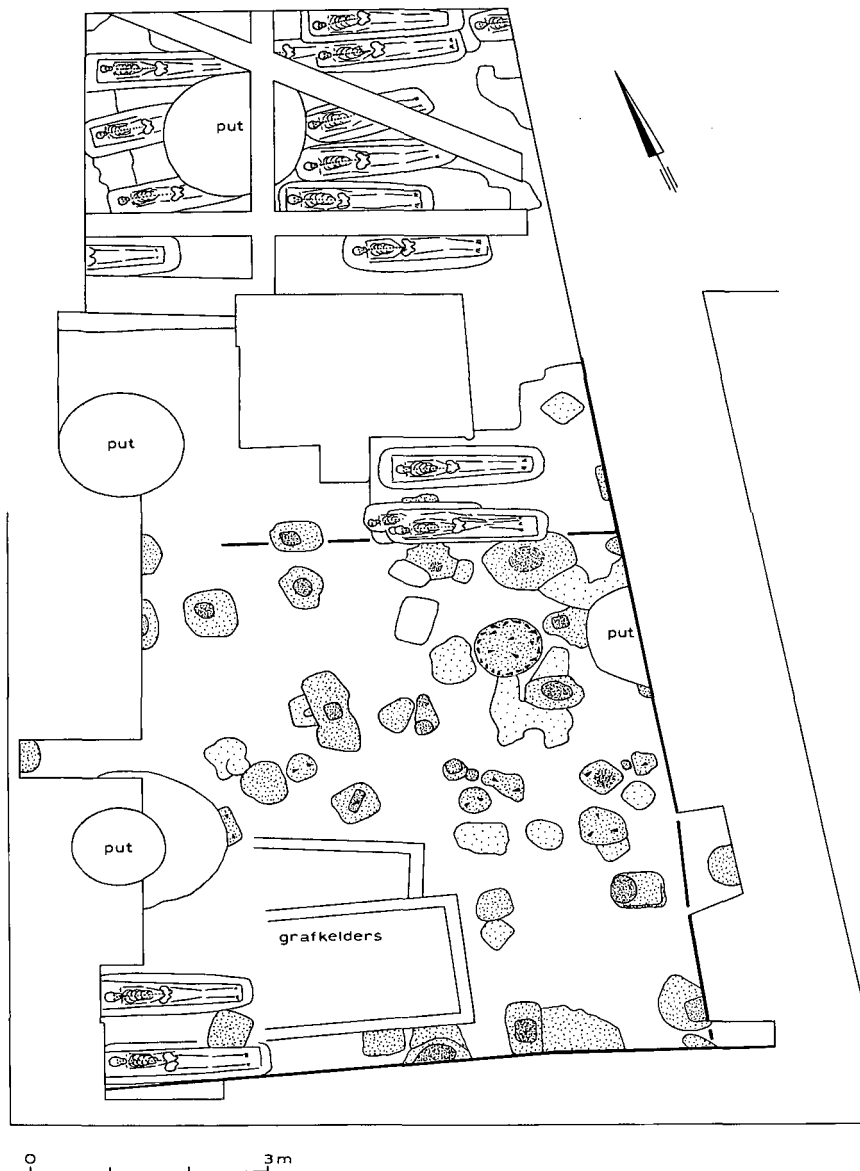
“Stond er op de plaats van het Haarlemse stadhuis ooit een ander stenen gebouw?”

In 1956 was het stadhuis-complex in Haarlem onderwerp van een bouwkundig onderzoek, uitgevoerd ten behoeve van een algehele restauratie van dit complex (afb. 1). Tijdens dit onderzoek werd op verschillende plaatsen ook archeologisch onderzoek uitgevoerd door de ROB, onder meer direct ten westen van het stadhuis. Aan de hand van de resultaten van dit onderzoek, aangevuld met bouwhistorische en historische gegevens, zal geprobeerd worden de volgende vragen te beantwoorden:

- 1 Wat is de ouderdom van het houten gebouw dat ten westen van het stadhuis heeft gestaan en wat was de functie daarvan.
- 2 Heeft op de plaats van het huidige stadhuis een ander stenen gebouw gestaan, en zo ja, hoe kan dat er uitgezien hebben.

Afb. 1. Plattegrond stadhuiscomplex, met de locaties van het archeologisch (1 en 2) en bouwkundig onderzoek (3 t/m 6. Alle tekeningen zijn vervaardigd door de auteur)

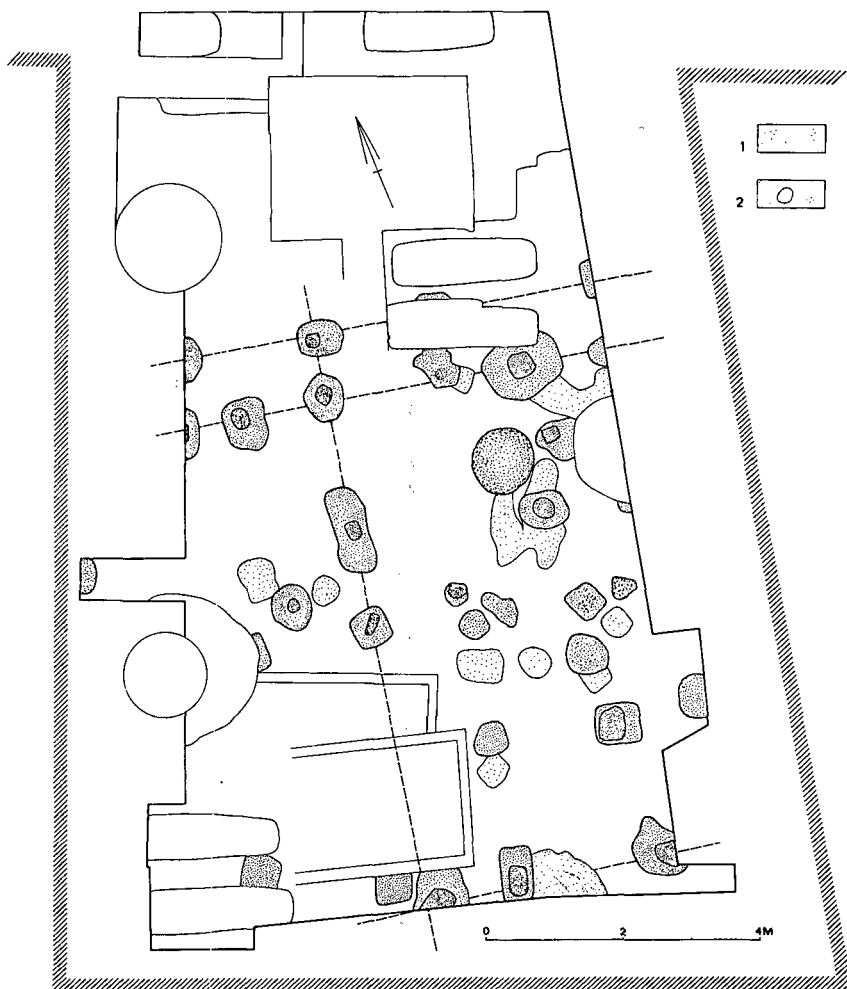

Afb. 2. Stadhuis, binnenplaats. Vlak 2. Overzicht van de aangetroffen grondsporen. Licht gearceerd: palen van de 1e houtbouwfase, donker gearceerd: palen van de 2e houtbouwfase.

Alvorens hier op in te gaan eerst iets meer over de functie van het verblijf. In de Middeleeuwen hadden de graven van Holland nog geen vaste verblijfplaats; zij reisden rond door de gebieden die zij bezaten. Op verschillende plaatsen in deze gebieden hadden ze een plek waar overnacht kon worden. Vaak was dat een gebouw dat zij zelf bezaten, dit zijn de zogenaamde grafelijke hoven. Eén van deze hoven stond in Haarlem, vermoedelijk was dit reeds in de tiende eeuw aanwezig.

Een hof was een bestuurscentrum van waaruit de graaf (of zijn dienstlieden) zijn bezittingen in een bepaald gebied beheerde en waar hij recht sprak. Het was ook het verzamelpunt van de geïnde belastingen. Een hof bestond veelal uit twee elementen. Het ene, het agrarische, bestond uit de bouw- en weilanden, die ten behoeve van de graaf werden bewerkt en deels in pacht werden uitgegeven, het andere was het deel van waaruit het hof werd bestuurd, bestaande uit verschillende gebouwen,

Afb. 3. Stadhuis, binnenplaats. Het zuidelijk deel van de opgravingsput met aangegeven, door middel van een onderbroken lijn, de noordelijke afsluiting van een drieschepig gebouw (Sarfatij 1976, tekening ROB).

waaronder het verblijf van de graaf. Dit laatste deel was in beheer gegeven aan een groep dienstlieden, de militis, die de hof in geval van een aanval moesten verdedigen. Het hof in Haarlem was gelegen aan een noord-zuid verbinding over land en nabij de waterweg het Spaarne.

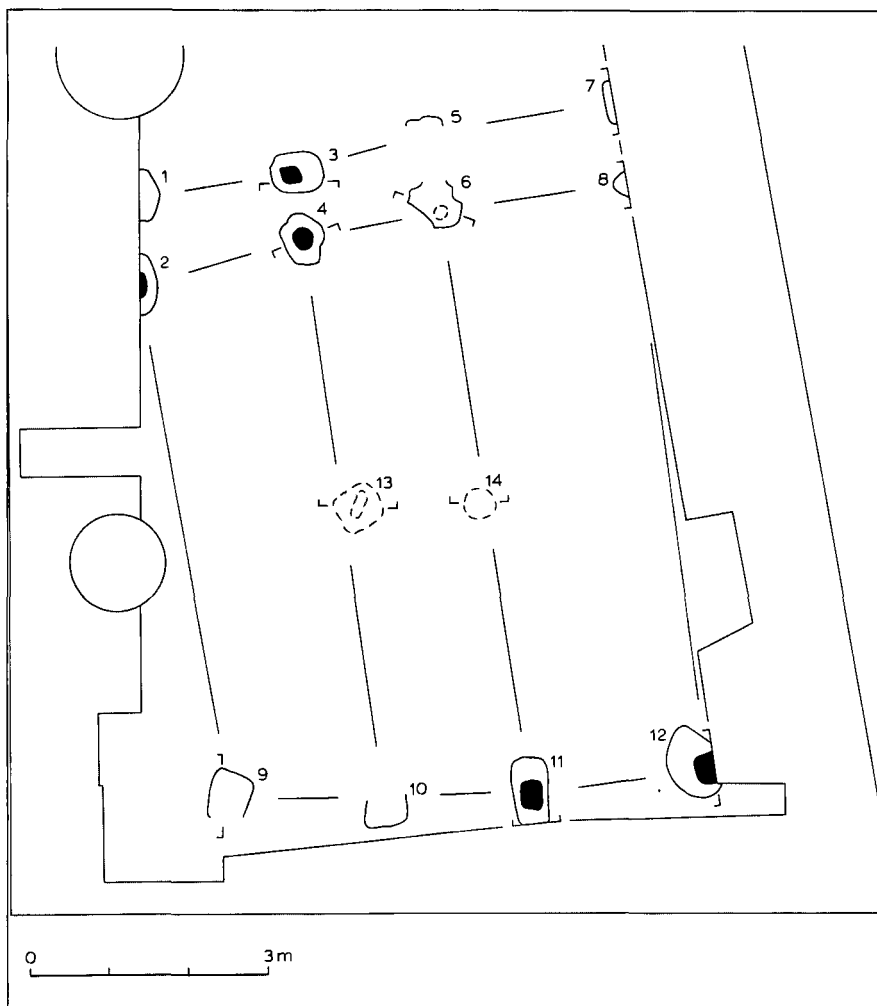
De ouderdom van het houten gebouw en de functie daarvan.

Ten westen van het stadhuis werd een put gegraven. In het tweede aangelegde vlak van deze put werden vele grondsporen aangetroffen, waaronder verschillende paalkuilen (afb. 2). Deze paalkuilen zijn te verdelen in twee groepen, behoren tot twee houtbouwfasen.

In een artikel uit 1976 over onder meer het zelfde onderwerp, suggereert de archeoloog Sarfatij dat hier de noordelijke afsluiting gevonden is van een robuust houten gebouw, met eenzelfde oriëntering als het stadhuis (afb. 3). Hij schrijft: "Met moeite zou men er de afsluiting van een drieschepig gebouw in kunnen zien, ..."

Opmerkelijk bij deze veronderstelling is dat deze afsluiting bestaat uit twee rijen palen die dicht bij elkaar zijn geplaatst. Voorzover mij bekend zijn er geen plattegronden van dertiende eeuwse zaalgebouwen gevonden waar aan de korte zijden een dergelijke dubbele rij palen is geplaatst. Dit is meestal wel het geval bij de lange zijden van een dergelijk gebouw. Het doel daar-

Afb. 4. Stadhuis, binnenplaats. Paalkuilen behorend tot het houten gebouw met aangegeven de positie van de coupes. Zwart: zeker, onderbroken lijn: onzeker.

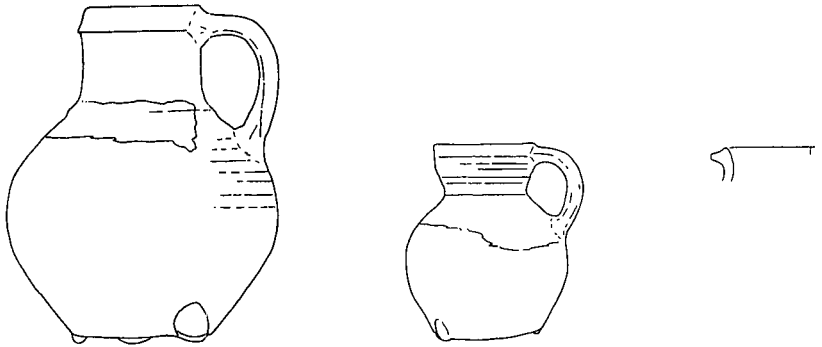
van is om, bij afwezigheid van een gebint, de zijwaartse druk op te vangen die veroorzaakt wordt door het (zadel)dak: Plaatst men géén tweede rij dan zou de hele zijwand naar buiten worden gedrukt. Aan de korte zijden is die druk vrijwel niet aanwezig, dus daar is een tweede rij palen niet noodzakelijk.

Bekijken we de vlaktekening opnieuw dan zien we, dat in het midden van het vlak zich wat grotere kuilen aftekenen die een dubbele rij lijken te vormen die oost-west georiënteerd is (afb. 4). Aan de zuidelijke rand van het vlak zijn ook enkele grotere paalkuilen te zien die ook op een rij lijken te liggen. Gezien hun positie kunnen zij de pendanten van de noordelijke rij zijn. De

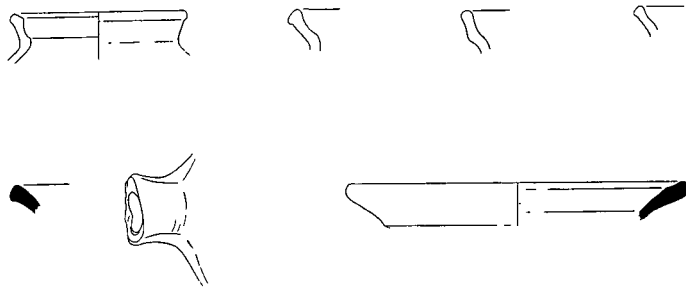
afstand tussen beide palenrijen bedraagt 7,20 à 7,50 m, hart-op-hart, de afstand tussen de palen onderling varieert van 1,70 tot 2,50 m. Wat opvalt is dat de buitenste palen van de noordelijke dubbele rij kleiner van afmeting zijn (20 x 20 cm), dan die van de binnenrij, (30/35 x 25/35 cm). Zoals hierboven vermeld staan de rijen ook dicht bij elkaar. De palen van de zuidelijke rij zijn ook van een groot formaat, namelijk 40/50 x 25/35 cm. De vastgestelde breedte van ca. 7,50 m is groter dan de gemiddelde breedtemaat van een 'gewoon' houten huis in de vroege dertiende eeuw. Daarnaast zijn de afmetingen van de paalkuilen aan de forse kant. Een en ander wijst er op dat we hier te doen hebben met een fors

Afb. 5. Het aardewerk uit de periode van de twee houtbouwfasen.

IMPORT

INHEEMS

houten gebouw met een ZW-NO oriëntering. Mogelijk was het een groot houten zaalgebouw en was het de voorganger van het stenen verblijf van de graven van Holland.

Het aardewerk dat is aangetroffen in de lagen die in relatie staan met de houtbouwfasen ziet u weergegeven op afb. 5. Het is te dateren rond 1200; met name het type Andennekannen is kenmerkend voor het laatste kwart van de twaalfde eeuw. Het aardewerk weergegeven op afb. 6 dateert uit midden tot eind dertiende eeuw en is te relateren aan de periode waarin het Dominicanerklooster werd gebouwd.

We zijn nu aangekomen bij het beantwoorden van de tweede vraag: heeft op de plaats van het huidige stadhuis een

ander stenen gebouw gestaan, en zo ja, hoe kan dat er uitgezien hebben. Tijdens het eerder genoemde onderzoek in 1956 werd ook de fundering van het stadhuis nader onderzocht, dat gebeurde op vier plaatsen.

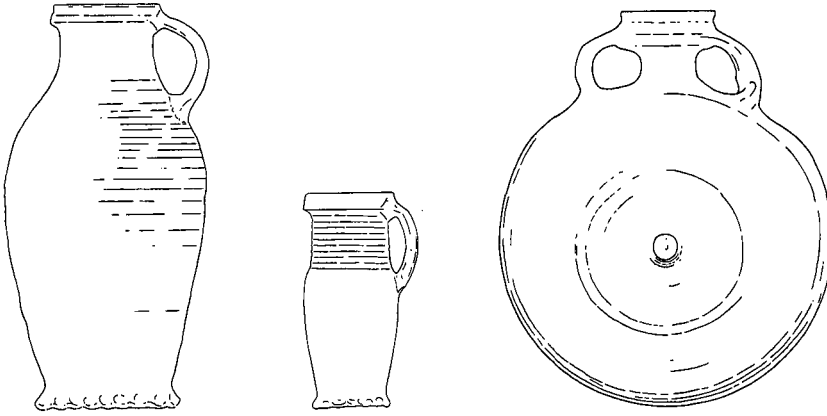
Bij recent archiefonderzoek bij de Sectie Stadsontwikkeling van de gemeente Haarlem zijn de tekeningen daarvan teruggevonden: het zijn drie opmetingen van de fundering van de westgevel en één van de oostgevel (afb. 7 en 8). Uit deze tekeningen blijkt, dat de basis van beide funderingen is opgemetseld uit grote bakstenen van de formaten $33/30 \times 14/16 \times 7/7,5$ cm, het gemiddelde formaat daarvan is $31 \times 15 \times 7,5$ cm. Belangrijk in ons verhaal is de opmerking onderaan de tekening: er wordt namelijk vermeld dat de bakstenen schoon zijn en geen kalkresten

vertonen: dit betekent dat de stenen niet eerder zijn gebruikt. Onderzoek heeft aangetoond dat het volume van een baksteen een mogelijke indicatie is voor de ouderdom daarvan. Het volume van genoemd gemid-

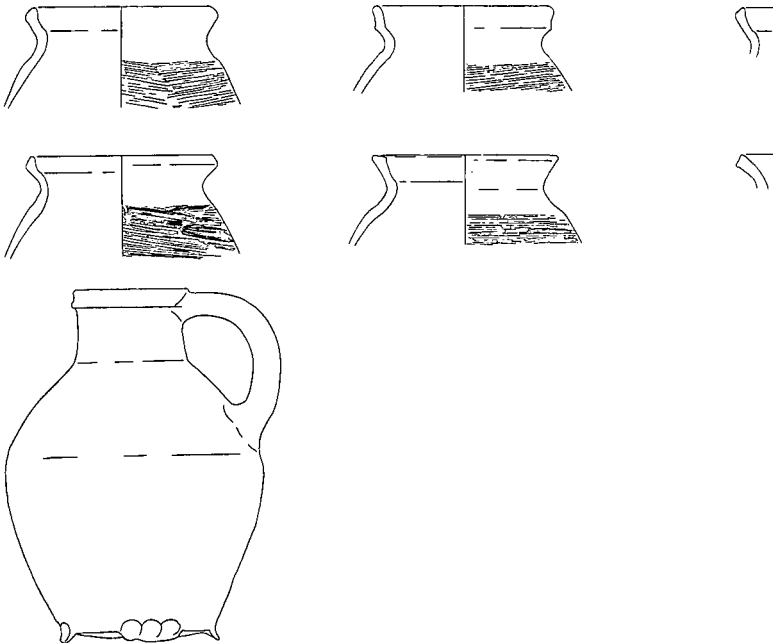
deld steenformaat bedraagt 3425,6 cm³, wat een datering oplevert van circa 1230 - 1250 na Chr.: in die tijd zouden dus de funderingen zijn opgemetseld.

Nu is het zo dat het huidige stadhuis

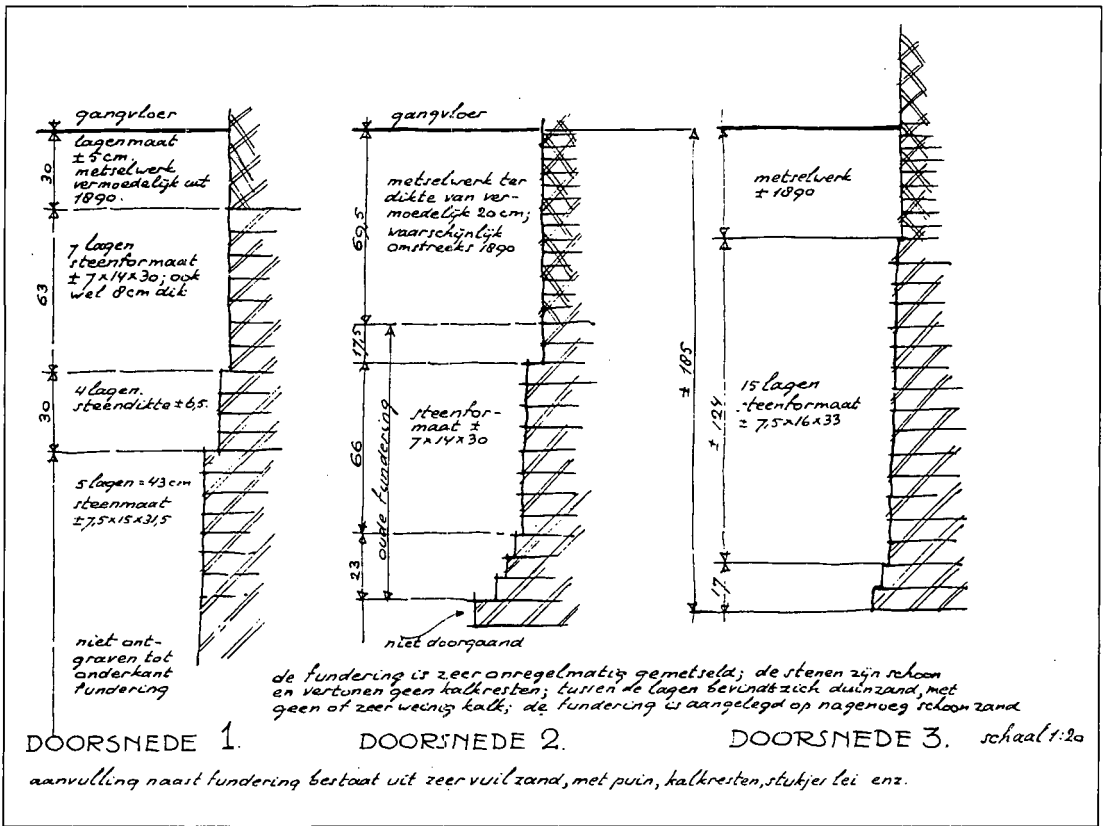
IMPORT

INHEEMS

Afb. 6. Het aardewerk uit de tijd van de bouw van het Dominicanerklooster.

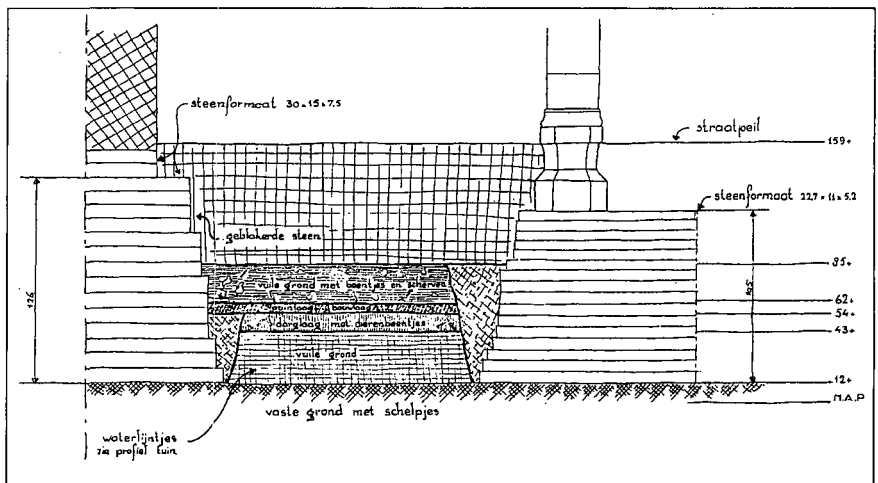
Afb. 7. Doorsnedes van de fundering, aan de westzijde van het stadhuis (tekening dossier Restauratieplan Stadhuis, 1956).

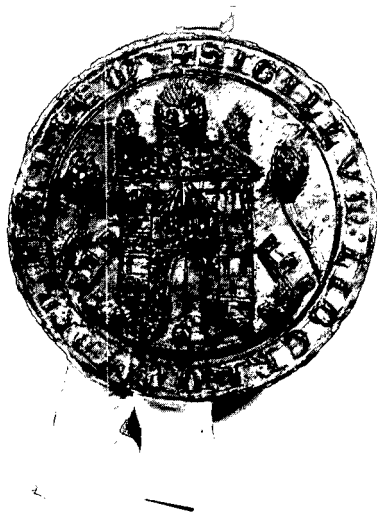
op basis van stijlkenmerken gedateerd wordt rond 1350: hoe valt dit met elkaar te rijmen?

Ook historische bronnen wijzen op een vroege aanwezigheid van een grafelijk hof in Haarlem. Zo brandden in 1132 de Friezen, onder leiding van

Floris de Zwarte, 'de huizen van de vroegere graven' te Haarlem plat. Pas in 1214 wordt de hof voor het eerst als zodanig genoemd. In dat jaar namelijk moest onder meer de 'curia de Harlem' de bruidschat opbrengen voor Machteld, dochter van hertog Hendrik I van Brabant die uitgehuwelijkt werd

Afb. 8. Doorsnede van de fundering aan de oostzijde van het stadhuis (tekening dossier Restauratieplan Stadhuis, 1956).

aan Floris, zoon van graaf Willem I van Holland. Uit andere bronnen blijkt dat het hof versterkt was: zo bevestigden in 1204 de Kennemers tevergeefs Lodewijk van Loon en de bisschop, die zich in Haarlem ophielden. In 1274 belegerden de Kennemers de stad Haarlem; ridders en burgers trokken zich terug 'ad presidium in Haarlem' en voerden van daaruit de verdediging. De stad was toen vermoedelijk nog niet ommuurd.

De historicus Verkerk veronderstelt in een artikel uit 1997, dat reeds in het midden van de tiende eeuw zich in Haarlem een grafelijk hofcentrum bevond, waar graaf Dirk II en zijn echtgenote Hildegard van Vlaanderen ook werkelijk verblijf hielden. Hij komt tot deze veronderstelling daar de kerk op de Grote Markt gewijd is aan de door het echtpaar in Haarlem geïntroduceerde Brabants-Vlaamse heilige Sint Bavo en omdat de graven tot in de Late Middeleeuwen het collatierecht, dit is het recht om de pastoor voor te dragen, van deze parochiekerk hadden. Dit doet hem vermoeden dat deze toen nog houten kapel een van de 'eigen kerken' van de graaf is geweest, door hem op eigen grond gesticht en dat dit de kapel van het grafelijke hof was. Dit zou betekenen, dat het grafelijke hofcentrum de gehele Grote Markt en naaste omgeving heeft omvat. Op de

vraag hoe oud het hof nou precies is, heeft ook Verkerk geen antwoord. In 1245 verleent Willem II, Rooms koning, aan Haarlem stadsrechten. Hierdoor zal de functie van het grafelijke hof als beheerscentrum van de domeinen in Haarlem en omgeving en als bestuurscentrum van Kennemerland zijn afgenomen. Het grafelijke verblijf aan de Grote Markt zal, in plaats van de woon- en bestuursfunctie, een meer representatieve functie hebben gekregen. Pas in 1351 schenkt graaf Willem V de resten van het verblijf, nadat dit deels was verwoest door een grote stadsbrand, aan de Dominicanen én aan de stad

In het archief van de gemeente Dordrecht en in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bevinden zich exemplaren van het oudst bekende stadszegel van Haarlem (afb. 9). Die in Dordrecht hangt aan een oorkonde uit 1345, de twee andere in Den Haag dateren uit 1299.

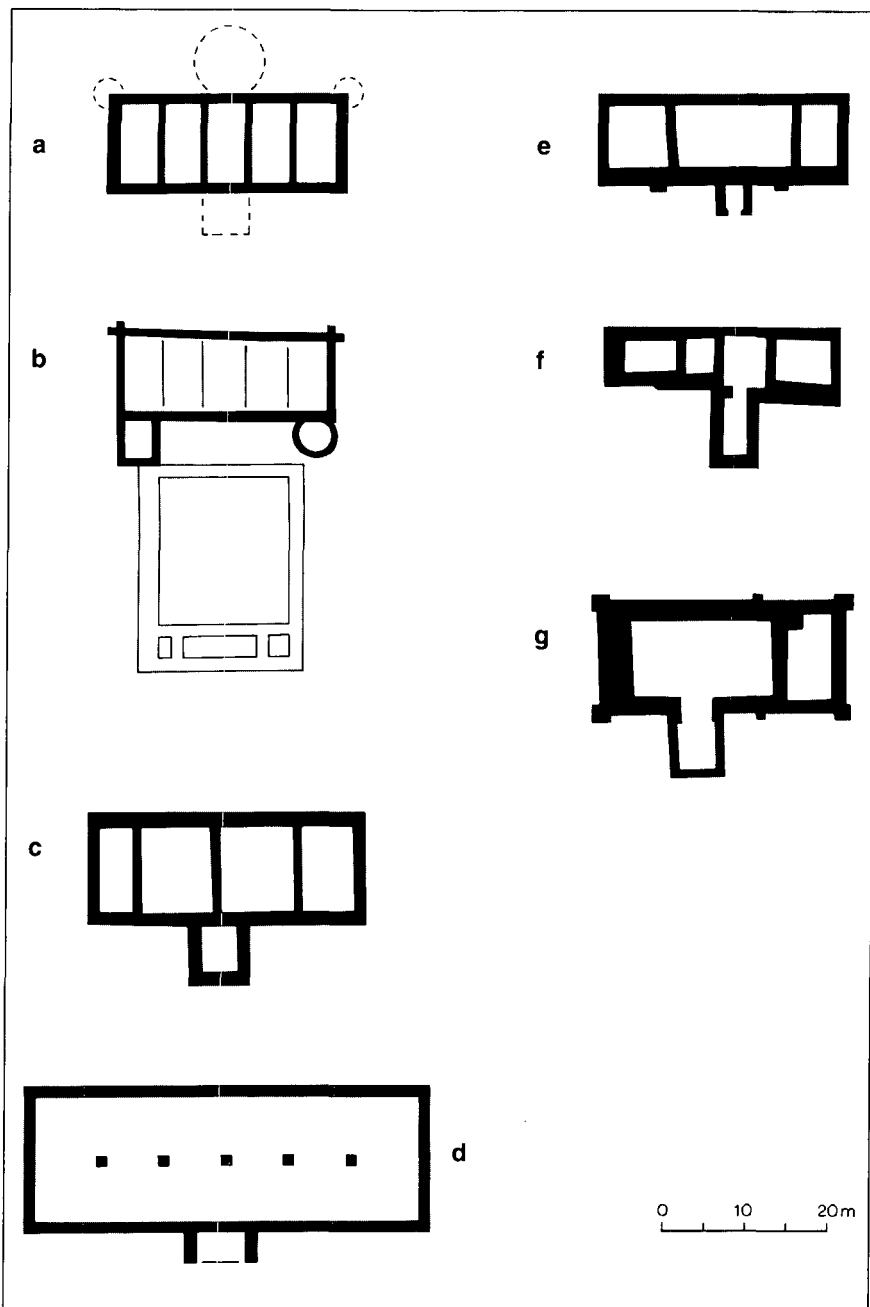
Afb. 9. Oudste bekende stadszegel van Haarlem uit 1345, diameter: 7.8 cm (foto: Stadsarchief Dordrecht. Archief 1, nr. 261).

Afb. 10. Den Haag. Rolzaal, zuidzijde (foto auteur).

Afb. 11. Plattegronden van de in de tekst behandelde stenen zaalgebouwen:

a. Haarlem; b. Den Haag (zwart Rolzaal en in wit de voorganger van de huidige Ridderzaal); c. Zutphen; d. Goslar; e. Söborg; f. Gardar en g. Alsnö Hus. Deels naar Renaud, 1950.

Op de zegels, die zeer gedetailleerd zijn uitgevoerd, zien we een rechthoekig gebouw met een door leien bedekt schilddak. Aan de achterzijde van het gebouw staan drie torens, twee kleine op de hoeken en een grote en hogere in het midden. De daken zijn bedekt met leien. De middelste toren heeft kantelen. De voorgevel lijkt in vijf de-

len te zijn opgedeeld, van links naar rechts zijn namelijk weergegeven twee (boog?)vensters, een klein uitstekend gebouw en weer twee vensters. Deze vijfdeling is ook aanwezig in de kelder en beide lange gevels van het huidige stadhuis. Het kleinere gebouw in het midden heeft een grote dubbele deur. Gezien de ouderdom van de zegels,

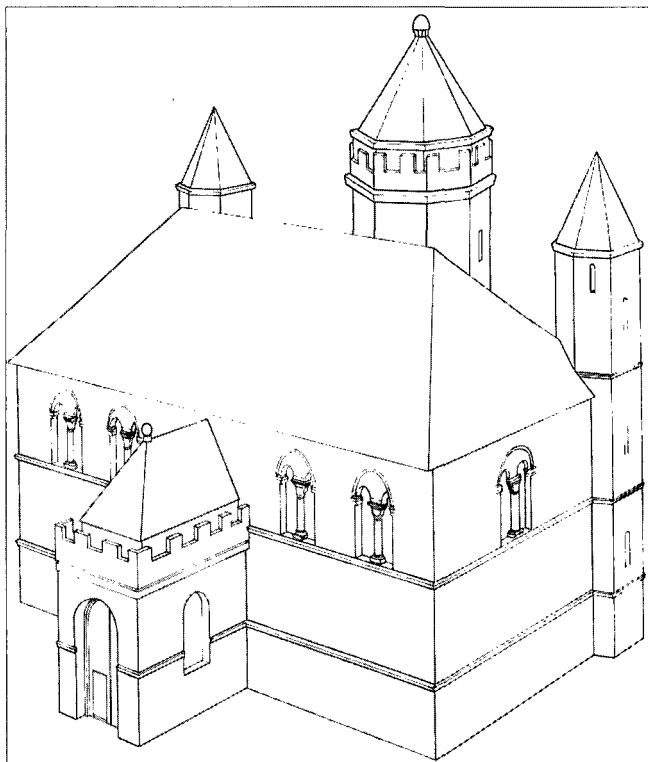
1299-1345, zou het daarop afgebeelde gebouw niet het huidige stadhuis kunnen zijn, want dat is pas in 1351 of kort daarna gebouwd: Hebben we hier te maken met de stenen voorganger van het huidige stadhuis?

Voor een reconstructie van het grafelijke verblijf in Haarlem moeten we niet alleen het stadszegel in ogenschouw nemen maar deze ook toetsen aan andere voorbeelden van dergelijke gebouwen.

Veel grafelijke verblijven zijn er in (West-) Nederland niet geweest, laat staan dat deze nog aanwezig zijn. Dit bemoeilijkt dus het zoeken naar parallellen. Naast Haarlem hadden de graven van Holland onder meer in Den Haag, Delft, Leiden, Loosduinen en Vlaardingingen een verblijf. In de rest van Nederland zijn ook plaatsen bekend waar verblijven van landsheren hebben bestaan, zoals in Deventer (bisschoppelijke paleis) en Groningen (prefectenhuys), Nijmegen en Utrecht (beide keizerlijke paltsen) en in Zutphen (grafelijke hof). Ook in het toenmalige Duitse Rijk zijn overeenkomstige stenen zaalgebouwen te vinden, zgn. 'pfalzen' (afb. 11).

Daar de Rolzaal in Den Haag, onderdeel van het huidige Binnenhof, veel gelijkenis vertoont met het gebouw op het Haarlemse zegel wil ik deze wat nader bestuderen (afb. 10). In circa 1230 begon graaf Floris IV hier met de bouw van een woonkwartier (thans de Rolzaal) en een zaalvleugel dwars hierop. Zijn zoon Willem II liet de zaalvleugel slopen en begon met de bouw van de Grote Zaal, de huidige Ridderzaal. Diens zoon Floris V rondde de bouw van deze zaal af. Volgens de bouwkundige Ter Kuile geeft het geheel blijk van een ambitieuze opzet, het, *"... brengt tot uitdrukking hoezeer de positie van de graven van Holland in de loop van de twaalfde en begin dertiende eeuw was geconsolideerd en in aanzien had gewonnen"*.

De plattegrond van de Rolzaal meet aan de buitenzijde circa 26,30 x 10,80

m, die van het Haarlemse stadhuis wijkt daar niet veel vanaf, namelijk circa 28,40 x 11,50 m. Bekijken we het uiterlijk van het gebouw, dan vallen de ronde torens op de oostelijke hoeken direct op. Op de begane grond bestaan deze torens uit steunberen, de feitelijke toren begint ter hoogte van de eerste verdieping. Voor de westgevel staan aan weerszijden een vierkante toren, de Haag- of Schattoren, en een ronde toren. Ter Kuile herkent in het gehele bouwwerk kenmerken van de Scheldegotiek. Deze bouwstijl ontstond ongeveer in 1220 à 1225 in België en werd tot ca. 1250 toegepast. Ook in de kern van het Haarlemse stadhuis meent Ter Kuile deze stijlkenmerken te herkennen. Dit zou echter betekenen dat, indien onze visie wat betreft een ouder stenen gebouw juist is, deze kenmerken overgenomen moeten zijn van de voorganger, met andere woorden het huidige stadhuis is mogelijk een replica van het oudere grafelijke verblijf. De begane grond van het woonkwartier in Den Haag heeft vermoedelijk een

Afb. 12. Impressie van het stenen zaalgebouw, naar het oudste stadszegel.

Afb. 13. Schilderij van een anonieme Noord-Nederlandse meester, voorheen Meester van Bellaert (Haarlemse School). Christus voor Pilatus. ca. 1460. Collectie en foto Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam). (Inv.no. S-32) (Paneel: 38 x 25 cm)

publieke functie gehad, zoals bij zittingen van de graaf en zijn raadsliden. De begane grond is verdeeld in vijf traveeën. De bovenverdieping zal gediend hebben als woonverblijf voor de graaf en zijn gevolg. De thans aanwezige kantelen zijn niet oorspronkelijk. Het gebruikte baksteenformaat bedraagt $29/30 \times 14,5 \times 8,5/9$ cm, het volume daarvan is $3742,8 \text{ cm}^3$, een voorzichtige datering rond 1210-1230 na Chr. Aan de afmetingen van de verschillende afgebeelde bouwwerken kan overigens een bepaalde lengte - breedteverhouding worden vastgesteld, deze is ongeveer 3 : 1. Haarlem en Den Haag wijken hiervan af, nl. respectievelijk 2.46 : 1 en 2.44 : 1. Keren we terug naar Haarlem. De voor- en achtergevel van het rechthoekige gebouw kunnen verdeeld zijn ge-

weest in vijf spaarvelden, zoals dat ook bij het huidige gebouw het geval is (afb. 12). Het schilddak zal met met leien bedekt zijn geweest. De eerste verdieping zal gekoppelde rondboogvensters gehad hebben al of niet met enkele of dubbelstelige zuiltjes. Dit type venster werd in die tijd bij dergelijke representatieve gebouwen veel toegepast.

In de Rolzaal in Den Haag bevinden zich ook dergelijke vensters. Zoals ook bij andere bestudeerde zaalgebouwen het geval bleek te zijn, kan ook hier in het midden van de voorgevel een (trap)portaal geplaatst zijn geweest. De waarschijnlijk hierin aanwezige trap zal naar de grote zaal op de eerste verdieping gevoerd hebben. Aan de achterzijde van het gebouw hebben mogelijk drie torens gestaan: via de (trap)torens op de hoeken kon men op de verschillende verdiepingen komen, de functie van de toren in het midden is niet geheel duidelijk. Wijst de aanwezigheid van kantelen op de verdigbaarheid hiervan? De noordelijke hoektoren zou afgebeeld staan op een schilderij uit 1460 (afb. 13). In 1956 is aan de buitenzijde van de fundering van de achtergevel een restant van een zware fundering gevonden, waarvoor grote bakstenen zijn gebruikt. Het hier beschreven gebouw vertoont, zowel wat betreft uiterlijk, als afmetingen en tijdstip van bouwen, veel overeenkomsten met het woonkwartier dat graaf Floris IV in Den Haag heeft laten bouwen.

Conclusie

Ter afsluiting volgen op een rij de argumenten waarmee de vragen over de ouderdom van de houtbouw en de aanwezigheid van een ouder stenen gebouw ter plaatse van het huidige stadhuis, kunnen worden onderbouwd.

1 Archeologische argumenten. Uit het onderzoek is gebleken, dat ten westen van het stadhuis minstens één houten gebouw heeft bestaan, dat, gezien de vastgestelde breedte (circa $7,20/7,50$ m) en de forse palen, van grote omvang kan zijn geweest en

dat ongeveer ZW-NO georiënteerd was. Aan de hand van het, weliswaar schaarse, gevonden aardewerk, kan dit gebouw in het begin van de dertiende eeuw worden gedateerd.

2 Bouwhistorische argumenten. Het gegeven dat het onderste deel van de fundering van het stadhuis bestaat uit primair gebruikte bakstenen van het formaat 30 x 14 x 7,5 cm wijst erop dat er al vóór 1350 een stenen gebouw heeft gestaan, mogelijk gebouwd in het tweede kwart van de dertiende eeuw. De steenmaat die over het algemeen wordt aangetroffen bij gebouwen daterend uit het midden van de veertiende eeuw bedraagt namelijk 23/27 x 12 x 5/6 cm. Bij dit gegeven sluit het gebouw dat is afgebeeld op het oudst bekende stadszegel goed aan. Het uiterlijk daarvan zou ook goed passen in de traditie van dergelijke gebouwen met een bepaalde status die elders in Nederland en het buitenland bekend zijn.

3 Historische argumenten. In het midden van de tiende eeuw was in Haarlem vermoedelijk reeds een grafelijk hof aanwezig. Uit bronnen uit de twaalfde en dertiende eeuw blijkt, dat toen het hof in elk geval bestond. In 1347 wordt tijdens een stadsbrand onder meer het grafelijk verblijf verwoest. Na circa 1351 schonk graaf Willem V een deel van de grafelijke gebouwen aan de Dominicaner monniken en een ander deel aan de stad. Indien er toen 'slechts' een houten gebouw gestaan zou hebben, zou dit vrijwel geheel zijn verbrand; in ieder geval zal er te weinig van over zijn geweest om door de graaf te kunnen schenken. Dit geeft reden te veronderstellen, dat er reeds vóór 1347 op deze plaats een stenen gebouw stond en dat op de funderingsresten daarvan het huidige stadhuis werd gebouwd. Ook de ouderdom van het stadszegel, 1299-1345, wijst in die richting, indien we aannemen dat het hier op afgebeelde gebouw de voorganger van het huidige stadhuis was.

Naast dit alles komt het onwaarschijnlijk voor dat graaf Willem II, nadat hij tot Rooms koning was gekozen en wat zeker een verhoging van zijn prestige en status betekende, een houten verblijf laat bouwen in een periode waarin juist belangrijke gebouwen al in baksteen werden opgetrokken. Ook in Haarlem stonden toen reeds diverse stenen gebouwen. Ongeveer tegelijkertijd liet hij in 's Gravenhage de zaal gebouwd door zijn vader, vervangen door een grotere zaal, de huidige Ridderzaal, en in Delft liet hij een stenen toren bouwen, genaamd de Oude Steen. Op basis van deze feiten lijkt een stenen gebouw meer voor de hand te liggen dan een houten gebouw, te meer daar hij een zeer vermogend man was die op velerlei manieren heeft geprobeerd zijn aanzien en macht in het graafschap te vergroten. Uitgaande van bovengenoemde veronderstellingen en conclusies kan de ontwikkeling van het grafelijke verblijf als volgt worden gereconstrueerd.

eind twaalfde / begin dertiende eeuw

Houten bebouwing is aanwezig. Het terrein wordt iets opgehoogd. Brand.

begin dertiende eeuw

De graaf bouwt een (nieuw ?) houten zaalgebouw. Dit gebouw was ongeveer noordoost - zuidwest georiënteerd.

circa 1250

Het zaalgebouw wordt mogelijk door brand verwoest. Het terrein wordt geëgaliseerd en opgehoogd. De resten van de houten palen blijven in de grond achter en verrotten. In plaats van dit gebouw laat graaf Willem II ca. 10 m oostelijker een stenen zaal bouwen, op dezelfde plaats waar nu het stadhuis staat.

circa 1351

Op de funderingsresten van dit gebouw wordt het huidige stadhuis gebouwd.

Over koggen, oer-Friezen en de Romeinse rijksgrens in Rijnstreek

Jan Coenraads

*Anthony Heidinga:
"Huidige Friezen
lijken niet op 'Oer-
Friezen'."*

Karel Vlierman is al jaren actief in de scheepsarcheologie, de archeologie in het algemeen en in de geologie. Hij startte als veldtechnicus bij Gerrit van der Heide, de eerste archeoloog in dienst van de IJsselmeerpolders en gespecialiseerd in de scheepsarcheologie. Sinds 1944 zijn in het voormalige Zuiderzeegebied scheepswrakken opgegraven die grote overeenkomsten vertonen met de in 1962 bij Bremen opgegraven kogge. Vlierman behandelt enkele van deze vondsten en uiteraard de recent opgegraven kogge te Doel bij Antwerpen. Ook de reconstructie van een kogge in Kampen passeert de revue. Niet alleen de schepen zelf, maar ook de inventaris aan boord is erg interessant, omdat die dikwijls mogelijkheden voor een vrij scherpe datering biedt. Het is voor ons in zekere zin jammer dat Vlierman binnenkort hoopt te promoveren op 'de kogge', want dat weerhoudt hem er nu van op de meest interessante conclusies van zijn onderzoek in te gaan. Gelukkig is Vlierman bereid in een later stadium in Westerheem een artikel aan de kogge te wijden.

*Koggedeskundige
Karel Vlierman.*

Anthony Heidinga spreekt over het Frisia-project. Het is niet de eerste keer dat hij actief meewerkt aan een lustrumviering van de AWN. Op het 30-jarig jubileum van de AWN gaf hij tijdens een van de excursies uitleg over het onderzoek in Kootwijk, waar hij toen als beginnend archeoloog de dagelijkse leiding had. Dit onderzoek heeft indertijd veel aandacht gekregen en geldt als een van de bekendste en belangrijkste archeologische onderzoeken in ons land. Kon hij de lustrumvierders toen een metersdiepe waterput tonen, ditmaal kan hij wat minder diep in de materie duiken. Liefst vier studenten houden zich bezig met onderzoek dat erg nauw aansluit bij zijn onderwerp. Heidinga wil de meest interessante conclusies van hun studies liever niet voortijdig aan ons bekend maken. Wel begrijpelijk, maar het is jammer dat dit hem aanzienlijk beperkt in zijn vertelstof, want die is op zich juist zo interessant. Volgens de spreker hebben de huidige Friezen niets van doen met de 'oer-Friezen'. Die worden namelijk door romanisering steeds minder herkenbaar en gaan in de loop van de Midden en

Laat-Romeinse tijd vrijwel geheel op in omringende bevolkingsgroepen. Hierna is een tijd lang sprake van Saksische invloeden in het Friese gebied. Ten slotte wordt het Friese land in bezit genomen door immigranten uit het oostelijke Noordzeegebied: Jutland en aangrenzend Noord-Duitsland. Daarmee zijn we dan bij de echte voorouders van de huidige Friezen beland. Het Frisia-project heeft als doel het archeologisch onderzoek betreffende het vroegmiddel-

eeuwse Friesland in een ruimer kader te plaatsen. Hopelijk voelt Heidinga zich binnen afzienbare tijd zo vrij, dat hij ons kan verblijden met een artikel over dit onderwerp in Westerheem.

Menno Dijkstra is al jaren actief in de Rijnstreek.

Menno Dijkstra, secretaris van de afdeling Rijnstreek, is al jaren actief in dat gebied. De Romeinse rijksgrens loopt letterlijk en figuurlijk als een rode draad door de geschiedenis van de afdeling Rijnstreek. Al vanaf de jaren zeventig zoekt deze afdeling actief mee op plaatsen waar resten van deze limes verwacht kunnen worden. Met veel succes: onder meer in Alphen aan den Rijn en in Bodegraven heeft de afdeling spectaculaire vondsten gedaan die hiermee samenvallen. Dijkstra is bezig met een studie over deze materie en vertelt ons dus niet te veel. Gelukkig blijft er nog heel wat interessants over om ons wel te vertellen. Hij gaat in het bijzonder in op de ontdekking van het castellum in Bodegraven. Op een later tijdstip mogen we in Westerheem een artikel van zijn hand verwachten.

Wie kent dit?

Mijn vader kreeg circa 50 jaar geleden van een tekenleraar deze pot met de mededeling dat hij heel oud was. Toen ik lid werd van de AWN groeide mijn belangstelling en wilde ik er graag meer van weten. Ik nam hem mee naar de werkplaats (Sonsbeeksingel) waar hij ongeveer twee jaar heeft gestaan in de hoop dat iemand hem zou kennen. Boeken gaven geen uitkomst en mensen ook niet.

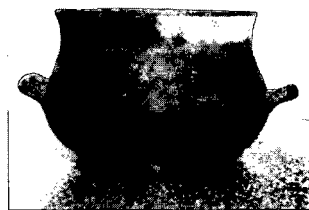
De bodem is helemaal plat en zwart geblakerd. Het wit aan de binnenkant komt doordat ik er jarenlang een geitenplant in had staan.

In de binnenkant op de bodem staat 104 ingekrast met een vrij dik stokje (luciferhoutje). De pot heeft 3 pootjes, een hoogte van 17,5 cm en een diameter van 22,5 cm.

Weet u hoe oud hij is, waar hij vandaan komt en waar hij voor gebruikt werd?

Bij voorbaat hartelijk dank en een vriendelijk groet,

G.J. Hoekstra-Verkaik
Weg langs het Hazegrietje 23
6821 JZ Arnhem
telefoon 026-4435722.

Literatuurrubrieken

Recensies

Thelen (red.), *Het Hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuws kasteel van de heren van Gemert* (Bijdragen tot de geschiedenis van Gemert nr. 27). Heemkundekring "De Kommanderij Gemert" in samenwerking met de ROB, Amersfoort. Gemert, april 2001. ISBN 90-73621-18-6. Geïll., 148 pag. Prijs f 49,50 (€ 22,46), incl. verzendkosten f 62,50 (€ 28,36).

Nico Arts, Henk Roosenboom & Lia van Zalinge-Spooren (red.), *De kastelen van Helmond. Een machiscentrum aan de rand van de Peel*. Gemeentelijke Archiefdienst Helmond, p/a Stichting Matrijs Utrecht 2001. ISBN 90 5345 177 3. Genaaid gebonden, zw./w. ill., 224 pag. Prijs f 59,95 (€ 27,20).

Twee boeken over twee kastelen, elk met een oudere voorganger, gelegen in Noord-Brabant op nog geen tien kilometer afstand van elkaar.

De oudste fase van het opgegraven kasteelterrein bij Gemert dateert uit de periode tussen 1050 en 1150. Pas vanaf ongeveer 1250 tot circa 1400 wordt het onderzochte terrein in Gemert weer als kasteelterrein in gebruik genomen.

Het 'Oude Huys' te Helmond dateert uit de periode 1175-1375 en wordt omstreeks 1350 vervangen door het thans nog steeds pro-

minent aanwezige 'Kasteel van Helmond'. In beide publicaties richt het archeologisch onderzoek zich op de oudste fase.

In beide boeken wordt bovendien de geschiedenis van het kasteel, ook van de jongere fase en van zijn bewoners in een lokaal archeologisch-historisch perspectief geplaatst.

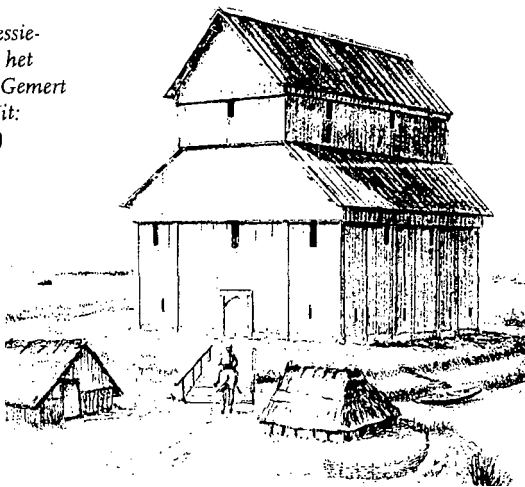
In 1905 werden zware balken opgegraven op de plaats waar volgens archiefonderzoek ooit de heren van Gemert hun 'Hooghuis' bewoonden. Tot 1995 stond daar een textiel fabriek. Op het moment dat het fabriekscomplex werd geruimd staken vrijwilligers en professionals vele handen ineen. Men slaagde erin om nagenoeg de complete plattegrond van het 'Hooghuis' bloot te leggen. Het 'Hooghuis' blijkt één van de oudste kastelen van ons land te zijn. Dankzij het initiatief van de plaatselijke heemkundekring, de ROB, diverse sponsors en niet te vergeten de redacteur Ton Thelen, worden de resultaten van het onderzoek naar dat kasteel in dit boek naar buiten gebracht.

De oudste fase van de bebouwing op het opgegraven kasteelterrein dateert uit de periode tussen circa 1050 en 1150 en bestond uit een forse drieschepige houten zaal-bouw. Na die tijd raakte het terrein min of meer in onbruik, terwijl het vanaf circa 1250 tot omstreeks 1380/'90 wederom als kasteelterrein in gebruik was.

Veel aandacht besteedt het boek ook aan de landschappelijke context waarin het kasteel kan worden geplaatst, de ontwikkeling van het dorp Gemert en van zijn machthebbers: de adellijke families van Gemert en de Duitse Orde.

Het archeologisch onderzoek, de daarbij geconstateerde grondsporen, de gedane vondsten en de daaruit getrokken conclusie zijn belangrijke ingrediënten voor het boek, maar vullen dit maar ten dele. Piet Kleij, die samen met de toenmalige provinciaal archeoloog Pim Verwers verantwoordelijk was voor de wetenschappelijke (bege)leiding van het archeologisch onderzoek en Jan Timmers vanuit zijn plaatselijke bekendheid en betrokkenheid, nemen een groot deel van het boek voor hun rekening. Naast de andere 'hoofdauteurs' Ad Otten, Hans Vogels en Hans Janssen, leveren onder anderen ook Erik Graafstal (bodemsporen), Ronald van Genabeek (aarde-

Afb. 1. Impressie-tekening van het Hooghuis te Gemert 1050-1150. Uit: Thelen (red.)

Afb. 2. Kannen,
proto-steengoed,
Gemert 1125-1275.
Uit: Thelen (red.)

werk), Nico Arts (vuursteen), Jaap Kottman (glas), Eva Kars (stenen vijzel), Theo de Jong (bot), Ruud de Man (hout pollen en zaden), Olaf Goubitz (leer) en Karel Vlierman (spant van een bootje) hun bijdragen aan het fraaie boekwerk.

Een belangrijke rol in dit geheel is (uiteraard) weggelegd voor professor Hans Janssen, hoogleraar kasteelkunde aan de universiteit van Utrecht. Hij drong in 1992 al aan op archeologisch onderzoek ter plaatse. Thans beschrijft hij niet alleen de metaalvondsten (gereedschap, huisraad, kook- en eetgerei, paardentuig, kledingaccessoires, sieraden en insignes), maar plaatst bovendien in het laatste hoofdstuk van het boek het kasteel van Gemert in een archeologisch-historisch perspectief.

Dat laatste hoofdstuk doet het boek ver boven het lokale Gemerts belang uitstijgen en brengt onverwacht een aantal schijnbaar vanzelfsprekende uitgangspunten uit voorgaande hoofdstukken aan het wankelen. De opgravingen op het kasteelterrein bracht immers een aantal opmerkelijke structuren en plattegronden aan het licht, die niet eenvoudig vielen in te passen in onze kennis van de ontwikkeling van de kastelenbouw. De oudste bebouwing dateert zoals gezegd uit circa 1050 - circa 1150 en heeft uit een drieschepige houtbouw bestaan met een buitenomtrek van 11,5 x 12 meter. De oudste omgrachting is slechts 2,5 tot 3,5 meter breed.

Ondanks intensief speurwerk moet professor Janssen vaststellen, dat een dergelijk zaalgebouw, zelfs in West-Europees verband, zeer uitzonderlijk is. Vooral nog zijn geen parallellen bekend.

Dan blijkt ineens zelfs de functie van het gebouw ter discussie te staan.

Men zocht een kasteel, men graaft een kasteel op, men beschrijft het kasteel en dan blijkt ineens, dat het niet is uitgesloten, dat de bodemsporen toebehoren aan een gebouw dat wellicht helemaal geen kasteel

was, maar als kerk fungeerde en waarbij de omgrachting mogelijk later is aangebracht. In dat geval hebben we waarschijnlijk te maken met een allodiale eigenkerk binnen de adellijke residentie van de heren van Gemert.

Meer info over het boek uit Gemert:
PG.Lathouwers@wxs.nl

In of kort na 1917 wordt in Helmond, diep onder het maaiveld, een zware houten balklaag aangetroffen, die met het kasteel van Helmond in verband wordt gebracht. Tot 1981 stond daar een garenfabriek. Op het moment dat de fabriek wordt gesloopt, kan dankzij de inzet van de leden van de plaatselijke heemkundekring een onderzoek worden ingesteld. Hun activiteiten duren tot in 1984 en leveren een schat aan vondsten, grondsporen en andere waardevolle informatie over het verdwenen 'Oude Huys' van Helmond op.

Tot zover lijkt de start van het onderzoek naar beide kastelen opvallend veel gelijkenis te vertonen.

Maar terwijl het onderzoek te Gemert door geschoolde archeologen plaatsvindt, was zulks tien jaar eerder in Helmond nog niet denkbaar.

Herhaaldelijk publiceerden de verschillende amateurs over hun onderzoek naar het

Afb. 3. Draagspeld,
lood-tin, voorstelling
van vulva met muts
op krukken, Gemert
1475-1500?, Uit:
Thelen (red.)

Afb. 4. Draagspeld, lood-tin, voorstellen- de een gekroonde letter "S", Gemert 1450-1525. Uit: Thelen (red.)

'Oude Huys'. De publicaties lieten veel te wensen over, opgravers en beschrijvers waren het niet altijd met elkaar eens. Men speculeerde vanuit een beperkte kennis naar hartelust over de betekenis van de opgravingresultaten, maar een wetenschappelijk gefundeerd overzicht en een synthese van het onderzoek bleef achterwege.

Nico Arts verhaalt, hoe de ROB geen enkele interesse toonde voor de opgravingen, hij beschrijft de geweldige inzet van vele amateur-archeologen en ook de sedertdien goedbedoelde maar vaak voorbarig getrokken interpretaties. Hij sprokkelt alle nog beschikbare vondsten en gegevens bijeen en zet deze op een rij, zodat aan de hand daarvan nog heel veel van de middeleeuwse situatie van het kasteel kan worden gereconstrueerd.

Opmerkelijk was de bijzondere uitgestrektheid van het houten gebouwencomplex waaruit het kasteel bestond. Naar eerst nu blijkt, is daarvan slechts een deel onderzocht. Van een omvang als die van het 'Oude Huys' zijn op het vasteland van Noordwest Europa geen parallellen bekend. In zoverre is het 'Oude Huys' van Helmond even uniek als het 'Hooghuis' van Gemert. Opvallend is ook het relatief veelvuldig voorkomen van exclusief vondstmateriaal. Zoals benen en ivoren schaaakstukken, waarvan één met een runeninscriptie, ex-

clusief schildbeslag, zilveren lepelsteeltjes en gespen, hoogversierde pottenbakkerswaar, botresten van pauw en valk, etc. Als gevolg daarvan kan het 'Oude Huys' zelfs als de rijkste archeologische kasteelvindplaats van ons land worden beschouwd. Het boek over de kastelen van Helmond beschrijft voorts de kastelenbouw in het noordoosten van het Hertogdom Brabant in het algemeen (Bas Aarts) en in het bijzonder de lotgevallen van het 'Oude Huys' evenals die van zijn opvolger, het huidige kasteel Helmond (Ronald Claudemans en Rob Gruben). Uiteraard worden hun bewoners niet vergeten (Henk Roosenboom).

Kortom twee boeken, elk met een bundel bijdragen waarin deskundigen het fenomeen kasteel vanuit verschillende disciplines bezien, waarbij een belangrijke rol aan de archeologie wordt toebedeeld. Allebei een must voor castellologen en andere liefhebbers van oude bouwwerken, een noodzaak voor historici met belangstelling voor oostelijk Noord-Brabant, een aanrader voor de geïnteresseerde in de materiële cultuur uit de twaalfde en dertiende eeuw en qua uiterlijk een aanwinst voor uw boekenkast.

* * *

Paul G. Bahn (red.), *Wereldatlas van de archeologie met meer dan 1000 vindplaatsen* (oorspronkelijke titel: *The Atlas of World Archaeology*). Uitgeverij Uniepers B.V., Abcoude en Davidsfonds Uitgeverij N.V., Leuven, 2001. ISBN 90 6825265 8 (editie Uniepers) en 90 5826 113 X (editie Davidsfonds). Geïll., 208 pag. Prijs B.frs 1.894,- (€ 46,95).

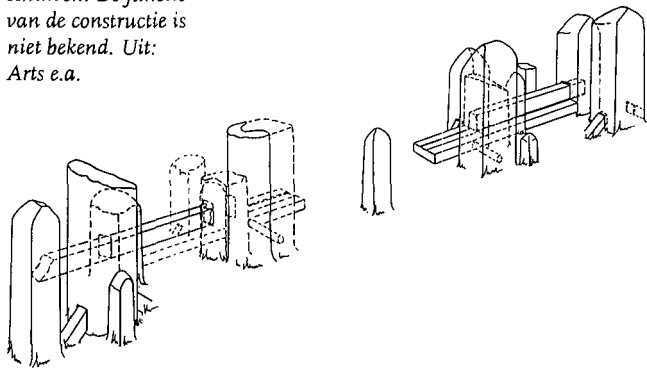
Op de zolder van het majestueuze gebouw van de KBC aan de befaamde Brusselse Grote Markt presenteerde Davidsfonds Uitgeverij N.V. haar jongste uitgave, de *Wereldatlas van de archeologie*, aan pers en Westerheemredactie.

Het fraaie boek, verlichtigd met meer dan 300 fraaie en gedetailleerde kaarten en foto's vertelt het fascinerende verhaal van de evolutie van de mens vanaf zijn ontstaan tot en met de opkomst van de 'grote beschavingen'. Qua opzet en lay-out doet het boek denken aan zijn succesvolle voorganger *Atlas van de wereldgeschiedenis*, waarvan de Nederlandse vertaling destijds door dezelfde uitgeverijen werd verzorgd.

Wereldatlas van de archeologie is samengesteld door een internationaal team van des-

Afb. 5. Zware, ongeveer zes meter lange constructie van aan elkaar verbonden palen en balken in een deel van de brug van het Oude Huys te Helmond.

Het middelste deel van de constructie is verdwenen voordat het kon worden getekend. Van de beide horizontale balken kon de bovenste over de onderste schuiven. De functie van de constructie is niet bekend. Uit: Arts e.a.

kundigen. Marc Lodewijckx, professor archeologie aan de Katholieke Universiteit Leuven verzorgt de inleiding en begeleidde de Nederlandse vertaling.

Het boek bestaat uit drie delen: het eerste deel begint met de vroegste hominiden in Afrika, vier miljoen jaar geleden en volgt over de hele wereld de evolutie daarvan tot aan het einde van de laatste IJstijd. Het tweede deel behandelt de belangrijkste vorderingen van de mens in de daarop volgende tienduizend jaar, terwijl het derde deel in detail ingaat op deze ontwikkelingen en op de complexe verhoudingen als gevolg van opkomst en groei van gemeenschappen en beschavingen.

Centraal staat de globalisering van de archeologie. Elk continent komt op gelijke wijze aan bod en geen enkel land of werelddeel krijgt meer aandacht dan het in relatie tot de rest van de wereld verdient.

Vanzelfsprekend noopt dit boek ons dan ook tot een gepaste bescheidenheid. Op de wereldkaart is Nederland niet meer dan een onbeduidend vlekje en hoe belangwekkend de resultaten van het archeologisch onderzoek in ons land ook zijn, op wereldniveau dragen zij slechts in zeer beperkte mate bij aan de beeldvorming over de geschiedenis van de mensheid.

De Wereldatlas van de archeologie geeft ons een samenvatting van de essenties van de resultaten van het archeologisch onderzoek op wereldniveau. Fraai is daarbij zichtbaar hoe veel belangrijke stappen in de menselijke geschiedenis op diverse plaatsen afzonderlijk van elkaar zijn ontstaan: veeteelt, landbouw, metaalbewerking, pottenbakkersnijverheid, schrifttekens, etc. "Meer dan ooit", zo constateerde professor Lodewijckx bij de presentatie van het boek, "blijken alle mensen genetisch en cultureel verwant te zijn. Meer dan ooit blijkt de wereld ons dorp te zijn. Ook in de archeologie is de globalisering niet meer te vermijden".

De studie van de geschiedenis van de mensheid is sensationeel, maar het boek zoekt die sensatie niet. De mens en zijn cultuur staat centraal, niet de incidentele schatvondsten en beroemde kunstvoorwerpen die ons vaak als hoogtepunten van de archeologie worden gepresenteerd. Er bestaat nog veel onduidelijkheid over tal van aspecten van de geschiedenis van de mens. De auteurs gaan die onduidelijkheden niet uit de weg, maar staan evenmin klaar met een pasklaar antwoord en aarzelen niet om naast algemeen aanvaarde standpunten ook de alternatieve meningen te noemen. Die tekst, in combinatie met overzichtelijke

Afb. 6. Beschilderde kruik, aardewerk, gevonden op Aegina en afkomstig van de Cycladen, zevende eeuw v. Chr. Uit: Bahn (red.).

kaarten, veelkleurige tijdbalken, toegankelijke tekst, fraaie afbeeldingen en een prettige lay-out, staan garant voor een handzaam overzicht van de belangrijkste resultaten van archeologisch onderzoek op onze aardbol.

Gerrit Groeneweg

* * *

Berichten ROB. Volume 44, 2000/2001. 560 pp. Met kaartbijlagen. ISSN 0167-5443. ROB Amersfoort

Slechts drie artikelen kent deze aflevering van de onregelmatig verschijnende *Berichten ROB*.

Het grootste deel van de bijna 600 pagina's worden opgeslokt door deel 4 van Flip Wolterings *opus magnus* over de bewoningsgeschiedenis van Texel. Je zou het een uit de hand gelopen project kunnen noemen, want de eerste archeologische bemoeienissen van Woltering met Texel dateren al van 1967. Ook in de jaren 1971-1975 dook hij hier de grond in, wat in 1975 resulteerde in een verslag in BROB met de titel *Occupation History of Texel, I: The Excavations at Den Burg: Preliminary Report*. Enige vasthoudendheid kan Woltering niet worden ontzegd, als je bedenkt dat we nu alweer 34 jaar verder zijn en we minstens nog een deel mogen verwachten. Deel 2 verscheen in 1979 (een voorlopig rapport

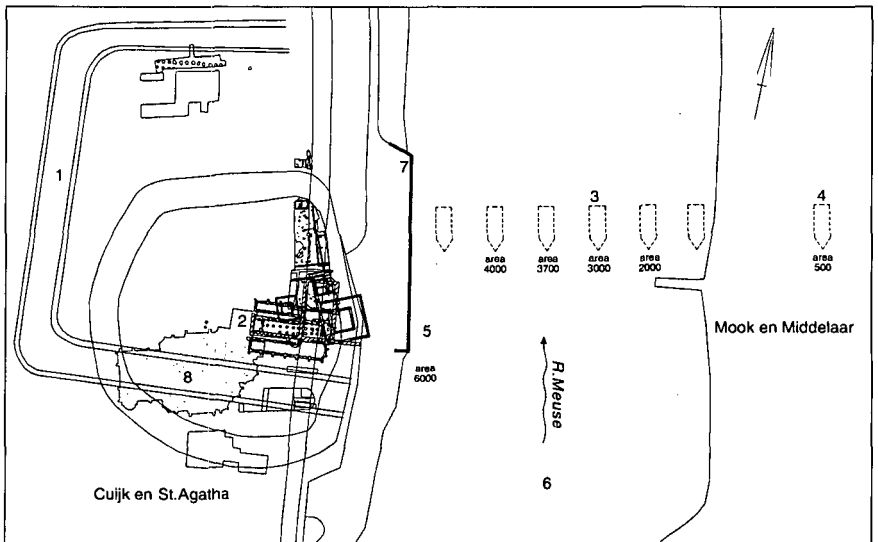

Afb. 7. Fragment van kalksteen met deel van een bouw-inscriptie, gevonden in Arnhem-Meinerswijk. Uit: BROB 44.

over het archeologisch onderzoek) en deel 3 in 1997 (over paleogeografie en nederzettingenpatronen). Nu dan deel 4 met de titel *Occupation History of Texel, IV: Middle Bronze Age - Late Iron Age (1350-100 BC)*. Het artikel telt maar liefst 388 pagina's en 711 noten. Als bonus krijgt de lezer ook nog bijna een kilo kaartmateriaal. Centraal in het onderzoek staan de opgravingen in Den Burg-Beatrixlaan. Dit stukje Texel zit zo

boordevol bewoningssporen dat het met gemak de helft van het artikel vult. Niet alleen kwamen meerdere huisplattegronden aan het licht, maar ook grafheuvels, paden en ploegsporen. Uiteraard zijn ook alle materiële vondsten nauwkeurig beschreven. Samen met het aanvullende botanisch onderzoek krijg je zo een uiterst compleet beeld van de Brons- en IJzertijdbewoning. Het tweede artikel telt 'slechts' 43 pagina's en gaat over het Romeinse castellum in Arnhem-Meinerswijk. Of eigenlijk, om precies te zijn, over het hier gevonden officiersgebouw (*principia*) uit periode 5 (eind 2e eeuw tot derde kwart 3e eeuw). De rest van het castellum is namelijk weggespoeld en/of weggebaggerd en bewoningssporen uit eerdere perioden zijn slecht te ontwaren, want die bestonden louter uit hout. De ontdekking van het castellum in 1979 was een complete verrassing. Hoewel het toen onderzochte oppervlak slechts uit één sleuf bestond, kon Willems in 1984 al tevreden concluderen dat hier een militair fort lag, waarvan de periodisering opvallend veel overeenkomsten vertoonde met het limesfort in Valkenburg. Tijdens het grootschalige vervolgonderzoek in 1991-1992 werd een gedeelte van de muur, de zuidpoort en de aangrenzende *principia* blootgelegd. Nog eens bijna tien jaar later kunnen we daarvan dus de resultaten vernemen. Rudi Hulst koos voor een serene aanpak, waardoor het artikel een tamelijk droge opsomming is van opgravingsresultaten en vondstgegevens. Beschouwingen over de militaire, sociale en geografische context zijn - helaas - zorgvuldig vermeden.

Afb. 8. Archeologische resten in Cuijk:
 1. Dubbele V-gracht van het laat-Romeinse castellum Ceulcum.
 2. Funderingen van gebouwen.
 3. Lokatie van de gevonden brugpijlers in de Maas.
 4. Lokatie van de pijler op de Mookse oever.
 5. Vondstplek zonder directe relatie met de brug (aanlegsteiger?).
 6. De huidige Maas.
 7. Huidige aanlegsteiger.
 8. Huidige kerk. Uit: BROB 44.

Zo wordt geen woord gerept over de identificatie van het fort met de plaatsnaam Castra Herculis op de Tabula Peutingeriana, hoewel geen enkele archeoloog nog aan die associatie twijfelt. Heel aardig is de appendix van het artikel, waarin wijlen Jules Bogaers in een vlammend betoog aan de hand van slechts een handjevol letterresten op een inscriptiesteen concludeert dat het castellum is hersteld tijdens het bewind van Severus Alexander (222-235).

Het derde artikel gaat over de laat-Romeinse brug over de Maas bij Cuijk. Dit megaproject baarde internationaal opzien, omdat het leeuwendeel van de opgraving onder water plaatsvond. Ook zijn er in Europa niet zo gek veel Romeinse bruggen opgegraven, dus Nederland heeft in die zin echt iets heel bijzonders in huis. Meerdere auteurs zijn aangetrokken om de brug vanuit verschillende disciplines te belichten. Zo wordt vanuit geologisch perspectief (met prachtige kleurenkaartjes) het landschap uit de Romeinse tijd gereconstrueerd.

Voorts krijgt de brug een plek toebedeeld in de toenmalige infrastructuur. Daarna volgt een helder betoog over de technische reconstructie van de brug op basis van vondsten, antieke teksten en vergelijkbare bruggen uit het buitenland. Tot slot wordt het bouwwerk geplaatst in een historisch-geografische context. Door al deze invalshoeken en verschillende auteurs laat de aansluiting van de hoofdstukken soms te wensen over, maar dat wordt ruimschoots gecompenseerd door de intensieve benadering van het onderzoeksobject. Er is weinig aan de aandacht van de onderzoekers ontsnapt. Daarom is het merkwaardig dat er nog klemmende vragen onbeantwoord blijven. Zo is volstrekt onduidelijk hoe lang de brug is geweest. Mogelijke pijlers in de Mookse oever zijn, ondanks proefsleuven en geofysisch onderzoek, (nog) niet gevonden. De brug is minimaal 150 meter lang, maar kan ook 450 meter zijn. Ook de voortzetting van de weg aan gene zijde van de Maas is niet gevonden. Zeker is dat de bouw van de brug destijds een gigantische klus moet zijn geweest. In de minimale variant (acht pijlers) vergde de bouw zo'n 8000 stenen, 10.000 kilo ijzer en lood en 11.500 houten palen en balken. Alleen al voor de hoeveelheid stenen zou tegenwoordig een goederentrein van 1,8 km lengte nodig zijn. Volgens een ruwe schatting was voor de bouw van de pijlers de inzet nodig van 100 man gedurende 250 dagen. Als de brug 450 meter lang is, moeten al deze aantallen nog worden verdrievoudigd! Al

die moeite en energie maakt eens te meer duidelijk dat de Romeinen veel belang hechtten aan deze oeververbinding. Gelukkig is de (internationale) waarde daarvan door de ROB onderkend en is het onderzoek met grote inzet en zorg omringd. Je zou je hoogstens kunnen afvragen of de Berichten ROB wel de juiste plek is voor publicatie. Door de brede opzet en de verschillende auteurs kan je het nauwelijks meer een 'artikel' noemen. Wat mij betreft had het een zelfstandige publicatie verdiend en zelfs nog wat langer gemogen.

Paul van der Heijden

* * *

Signalementen

Archeobrief 19, zomer 2001. Uitgave van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA), 32 pag.

In deze Archeobrief een technisch verhaal over isotopenonderzoek, dat naast de gebruikelijke toepassing (C14-datering) ook informatie kan opleveren over het dieet. Als de C14-datering van menselijk bot hopeloos verschilt van een andere datering, zou overmatige visconsumptie een mogelijke oorzaak kunnen zijn. Voorts een ook al technisch verhaal over de mogelijkheden van OSL-datering. Deze *Optisch Gestimuleerde Luminescentie* biedt een absolute datering en kan worden toegepast op alomtegenwoordige zandkorrels. OSL wordt in Nederland nog niet (commercieel) toegepast; de UvA wil samen met de TU Delft er wel mee gaan experimenteren. Verder nog een artikel over de band tussen waterschappen en archeologie, enkele leuke opgravingsverhalen en veel nieuwtjes.

* * *

Archeobrief 20, herfst 2001. Uitgave van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA), 36 pp.

Voor de liefhebber is in deze Archeobrief een vervolg te vinden op het artikel over isotopenonderzoek. Ditmaal gaat het over de werkwijze en betrouwbaarheid van het 14C onderzoek. Deel 1 en 2 vormen samen een soort minicollege. Voorts enkele kortere artikelen: mogelijke Maltaproblemen doordat provinciale Archeologische Monumentenkaarten niet op elkaar afge-

stemd zijn, Malta in de UK, de eerste ervaringen met het kwaliteitshandboek en de lancering archeologiewebsite Archeos. Tot slot een acht pagina's tellend dagboekverslag van mammoetonderzoek in Siberië. Zeer levendig en uiterst boeiend, maar waarom dit in het huisorgaan van de SNA staat is mij een raadsel. En natuurlijk nog de nieuwtjes, de boeken en de tentoonstellingen.

Bonner Jahrbücher. Band 198, 1998.
ISSN 0938-9334. 650 pp.

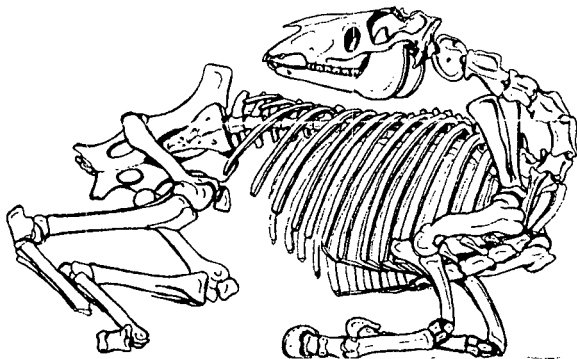
Als altijd weer een indrukwekkende hoeveelheid tekst. Voor ons Nederlanders vallen twee artikelen op. Ten eerste een verhandeling van Gundolf Precht over *Colonia Ulpia Traiana: Archäologische Untersuchungen im Jahre 1996* (p.121-129). Hierin een kort verslag van het onderzoek naar Insula 25 (met het forum) en Insula 26 (met de capitoolstempel). Daarnaast een uiterst nuttig artikel van Erika Riedmeier-Fischer: *Siedlungsarchäologische Untersuchungen im Raum zwischen Niers und Kendel, Kreis Kleve* (p. 129-284). Het betreffende gebied ligt ten oosten van Gennep en maakt deel uit van een internationaal onderzoeksproject. De auteur heeft, naar analogie van Willems' proefschrift 'Romans and Batavians', het onderzoeksgebied nauwgezet uitgeplozen en de tot nu toe bekende vondsten gecatalogiseerd. Erg handig voor verder onderzoek, jammer dat de wetenschappelijke aandacht precies ophoudt bij de Nederlandse grens.

* * *

Afb. 9. Paard in positie waarin het werd gevonden, Helmond 1450-1500. Uit: De Jong.

Theo Holleman, *Poorten van de tijd*.
ISBN 90-6825-260-7. 2001, 240 pp.

Holleman heeft inmiddels enige boeken op zijn naam staan. In *Poorten van de tijd* heeft

hij veertien reisverhalen gebundeld. Alle bezochte sites spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Europese cultuur. Holleman is nog geen Bastet of Wes, maar zijn boek is toch verdomd leuk om te lezen.

Paul van der Heijden

* * *

Theo de Jong, *Het beste paard van stal*.
Middeleeuwse paarden uit Eindhoven en Helmond. 30 pp., meerkleurendruk, geïll.
ISBN 90-806515-1-6. Prijs f 10,- (€ 4,54).

In Eindhoven en Helmond, maar ook in de omliggende plaatsen, zijn tot nu toe in totaal enkele tientallen skeletten van paarden opgegraven. De meeste daarvan dateren uit de periode tussen 1250 en 1850. De bijzondere aardige brochure *Het beste paard van stal* staat boordevol informatie over deze vondsten, over het gebruik van het paard in het algemeen bij diens leven en zijn lot daarna. De publicatie verscheen bij gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Milieu Educatie Centrum te Eindhoven van 7 juli tot en met 29 augustus 2001.

* * *

M. Kenemans, *Archeologisch Onderzoek op de Markt in Zevenaar* (ADC Rapport 93).
Bunschoten 2001. ISBN 90-5874-082X.
Geïll., 10 pag.

In de maand juli 2000 voerde afdeling 17 van de AWN een opgraving uit in het centrum van Zevenaar. Het veldwerk werd geleid vanuit het Archeologisch Dienstencentrum. Bij het onderzoek werd ernaar gestreefd zoveel mogelijk bloot te leggen van de fundering van het Huis de Doelen, dat daar tot 1958 had gestaan. Vastgesteld kon worden dat het huis uit de tweede helft van de vijftiende eeuw dateerde. In de zestiende en zeventiende eeuw werd het huis vergroot.

* * *

M. Kenemans & T. Goossens (met bijdragen van C. Nooijen en E. Kars), *Aanvullend Archeologisch Onderzoek aan de IJsselkade te Doesburg* (ADC Rapport 97).
Bunschoten 2001. ISBN 90-5874-08-62. Geïll., 28 pag., tabellen.

In de toekomst zal een terrein langs de IJssel te Doesburg opnieuw worden ingericht. Omdat de uitvoering van het project met diverse graafwerkzaamheden gepaard zal gaan en de bodem er mogelijk nog waardevolle archeologische resten bevatte, is in mei 2001 een aanvullend archeologisch onderzoek uitgevoerd. Bij het onderzoek bleek de fundering van een poortgebouw en een toren nog deels bewaard te zijn gebleven. Verder trof men onder meer ook de oude stadsgracht aan.

* * *

E. Lohof, *Aanvullend Archeologisch Onderzoek op de locatie toekomstige fietstunnel kruispunt Geertsesteeg en Cuneraweg, gemeente Rhenen (ADC Rapport 98)*. Bunschoten 2001. ISBN 90-5874-08-70. zw./w. ill., 12 pag.

Op grond van de resultaten van het aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) is vastgesteld, dat het onderzoeksgebied in de Late Middeleeuwen, vooral in de veertiende en vijftiende eeuw, in gebruik is geweest voor industriële activiteiten of zandwinning.

* * *

J. Dijkstra (met bijdragen van Th. Spek, C. Nooijen en H. van Haaster), *Aanvullend Archeologisch Onderzoek en Definitieve Opgraving op het terrein van de voormalige Van Haeften Kazerne aan de Zwolseweg te Apeldoorn* (ADC Rapport 99). Bunschoten 2001. ISBN 90-5874-08-89. Geill., 46 pag.

Aanleiding tot het onderzoek vormden de plannen voor het ontwikkelen van een nieuwbouwwijk, waardoor de vermoedelijk aanwezige archeologische resten verloren zouden gaan. Uit Brons- en IJzertijd resteerden wat sporen, maar (gebouw)structuren ontbraken. Gedurende de periode tussen 1000 en 1150 bevond zich ter plaatse een agrarische nederzetting met bootvormige woonstalhuizen. Aan de hand van botanisch onderzoek kon een inzicht worden verkregen in de voedselconomie van de nederzetting. Omstreeks 1150 werd het terrein verlaten. Vanaf omstreeks 1300 komen de menselijke activiteiten weer terug en van 1550 is er weer sprake van bewoning. Uit de volle Middeleeuwen dateert een agrarische nederzetting

Afb. 10. Fragment van een kruik, Romeins, type Stuart 110A, Vleuten 90-170 n.Chr. Uit: Vos & Blom.

G. Tichelman (met bijdragen van J. Hendriks, J.P. Bakx en J. de Bruin), *Een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) aan de Holzkuil te Kerkrade* (ADC Rapport 101). Bunschoten augustus 2001. ISBN 90-5874-08-97. Geill., 23 pag.

In de gemeente Kerkrade is de aanleg gepland van een modern villapark, genaamd de Holzkuil. Eerder onderzoek van RAAP deed ter plaatse een Romeins villaterrein vermoeden. Het in mei j.l. door het ADC uitgevoerde onderzoek bevestigde de aanwezigheid van een compleet en goed geconserveerd villaterrein uit de tweede eeuw na Chr.

* * *

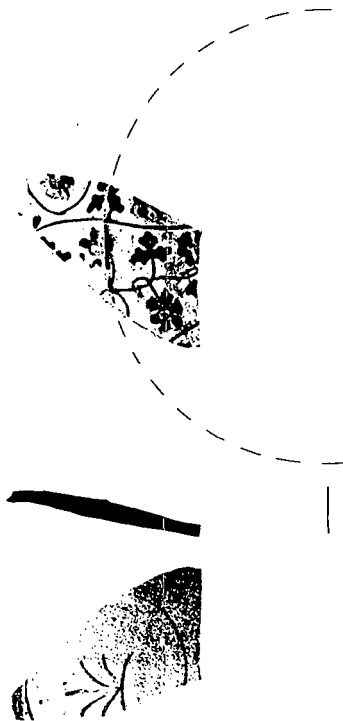
Wouter K. Vos & Edwin Blom (met bijdragen van Coriene G. Wiepking, Wilko K. van Zijverden, Esther Jansma en Tamara Verminnen), *Aanvullend archeologisch onderzoek Vleuten De Meern. Zuidelijke Stadsas II – Ronde 't Zand* (ADC Rapport 102). Bunschoten 2001. ISBN 90-5874-09-00. Geill., 28 pag.

Directe aanleiding voor het onderzoek vormde de aanleg van een duiker die twee watergangen met elkaar moest verbinden. Het onderzoek maakt deel uit van het al enige jaren lopende onderzoeksprogramma "Limes & Landschap". Dit programma vormt de leidraad voor het onderzoek naar de Romeinse periode in de VINEX-locatie Leidsche Rijn.

Het thans gepubliceerde onderzoek heeft sporen van een Romeinse weg aangetoond. Het betreft of de Limesweg die vanuit de *porta principalis dextra* als noordelijke uitvalsweg vanuit het castellum heeft gelopen, of een weg die op deze Limesweg aansloot. De exacte ouderdom, opbouw en vermoedelijke richting van de weg zijn helaas niet helemaal duidelijk geworden

* * *

Afb. 11. Schotel uit Valencia, goud-lustermajolica, Veere 1425-1550. Uit: Tichelman.

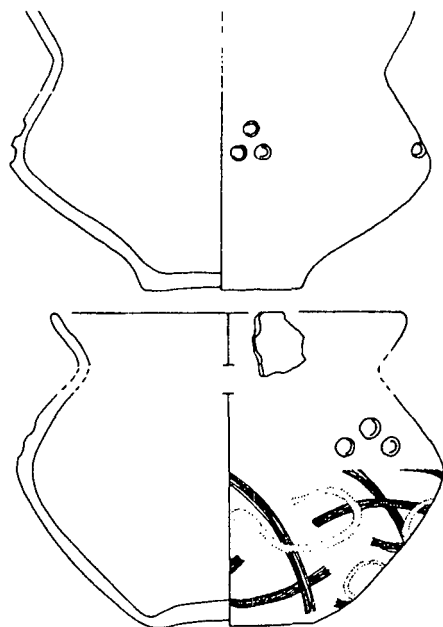
G. Tichelman (met bijdragen van C. Nooijen, A. Veenhof & L. Beurden), *Een aanvullend archeologisch onderzoek op het Oranjeplein te Veere* (ADC Rapport 103). Bunschoten september 2001. ISBN 90-5874-09-19. Geill. in kl./zw., 31 pag., vier tabellen formaat A-3.

Op het Oranjeplein in het historische stadje Veere zal een woonzorgcomplex worden gebouwd. Een zekere aantasting van het bodemarchief zal daarbij niet te vermijden zijn. Door het ADC is een AAO uitgevoerd, zodat inzicht kon worden verkregen in de aard, omvang en kwaliteit van de archeologische restanten. Van het onderzoeksterrein was bekend, dat dit in de vijftiende eeuw was bebouwd en dat sprake was van woningen, werkplaatsen, vestingwerken, een vismarkt, een korenmarkt en een stadswaag. Het onderzoek heeft aangetoond, dat onder het gehele plein met goed geconserveerde archeologische resten rekening moet worden gehouden. Indien het niet mogelijk is de resten te behouden, wordt archeologisch onderzoek noodzakelijk.

* * *

T.A. Goossens (met een bijdrage van J.J.W. de Moor), *Aanvullend Archeologisch Onderzoek op het 's-Gravenhofplein te Hulst* (ADC Rapport 104). Bunschoten september 2001. ISBN 90-5874-09-27. Geill., 18 pag.

Dit rapport heeft betrekking op archeologisch onderzoek onder een parkeerterrein naast de kloosterkerk te Hulst (Zld.). Bij het onderzoek werden delen van de vijftiende-eeuwse kloosterkerk teruggevonden, evenals daarbij behorende grafkuilen. Daaronder bevond zich een anderhalve meter dik dertiende-eeuwse pakket, waarmee de stadskern ooit werd opgehoogd. Tijdens de Late Middeleeuwen werd op de overstromde gebieden in Zeeland en westelijk Noord-Brabant de met zeewater doorrenkte turf verzameld. Deze werd - meestal ter plaatse - gedroogd en verbrand. De weinige as die resteerde bevatte een bijzonder groot gehalte aan zeezout. Aan de rand van de meeste steden in zuidwest Nederland bevonden zich zoutketen, waar die as vervolgens in grote ketels tot bruikbaar zout werd gezoden of geraffineerd. Het afvalproduct, de zogenaamde zel-as, is grijswit tot (wanneer het afgesloten is van de buitenlucht) roodbruin van kleur. Het bevat behalve as een grote concentratie aan kalk, stukjes houtskool, zand, onbruikbare zouten en mineralen, etc. In veel steden gebruikte men in de tweede helft van de

Afb. 12. Zgn. Schrägrand-urnen gevuld met crematieresten, Roermond. Uit: Lohof.

dertiende en het begin van de veertiende eeuw grote hoeveelheden zel-as om de ondergrond van de bebouwde kom te verhogen, waterlopen te dempen, bouwterreinen aan te leggen en tal van andere infrastructuurle voorzieningen te treffen. Het onderzoek in Hulst richtte zich met name op deze zel-as. De verwachte homogene aslagen werden niet aangetroffen. Dat is niet vreemd, want voorzover mij bekend is zel-as nooit van een homogene samenstelling. Wel vond men oranjekleurige ophogingslagen, volgens mij duidelijke zel-as, waarvan de onderzoekers vermoedden dat ze wel iets met de zelnering te maken hebben. Ook werd een aantal niet nader onderzochte brandkuilen gevonden, die daarmee verband zouden kunnen houden. Spijtig is, dat men geen parallellen zoekt met elders voorkomende brandkuilen en ophogingslagen, ontstaan in dezelfde periode en veroorzaakt door dezelfde nijverheid, zoals bijvoorbeeld in Steenberg (N.-Br.).

* * *

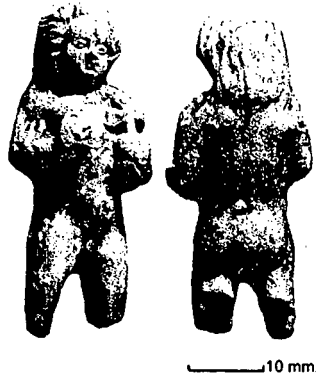
E. Lohof (met een bijdrage van L. Smits), Archeologisch onderzoek van een urnenveld op de Musschenberg te Herten, gemeente Roermond (ADC Rapport 105). Bunschoten september 2001. ISBN 90-5874-09-35. Geill., 31 pag.

Van 7 mei tot 1 juni 2001 voerde het ADC een onderzoek uit op de woningbouwlocatie 'Musschenberg 2' te Roermond. Zoals men aannam bleek het terrein de zuidelijke voortzetting te vormen van een urnenveld uit de Vroege IJzertijd dat men in 1997 opgroef. Het onderzoek leverde negen urnbegravingen, drie mogelijke urnbijzettingen en één crematiebijzetting op. De urnbegravingen dateerden uit de overgang van Late Bronstijd naar Vroege IJzertijd of uit het begin van de Vroege IJzertijd.

* * *

M.M. Sier (met een bijdrage van W.K. van Zijverden), *Archeologisch vooronderzoek in Breda-Wagenmakerspark* (ADC Rapport 107). Bunschoten oktober 2001. ISBN 90-5874-09-51. Geill., 10 pag.

Tijdens het onderzoek werden op een vier hectare groot terrein enkele greppels en een kuil aangetroffen. In deze sporen bevond zich uitsluitend aardewerk van na circa 1500. Hoewel de verwachtingen hoogge-

10 mm.

Afb. 13. Pijpaarden Christuskind met rijksappel, Winterswijk 1300-1500. Uit: Prangmsma.

spannen waren, leverde het onderzoek geen waardevolle archeologische informatie op.

* * *

N.M. Prangmsma (met een bijdrage van A.A.A. Verhoeven), *Middeleeuwse bewoning aan de Meddostraat, Winterswijk* (ADC Rapport 108). Bunschoten oktober 2001. ISBN 90-5874-09-6x. Geill., 20 pag.

Uit vooronderzoek was bekend, dat op de betreffend bouwlocatie restanten van middeleeuwse bewoning aanwezig waren, die door de geplande nieuwbouw vernietigd zouden worden. Bij het onderzoek werd een afvalkuil met een hoeveelheid Romeins aardewerk gevonden. Thans kan met zekerheid worden vastgesteld, dat in de late tweede of de derde eeuw in de nabijheid van de vindplaats een Romeinse nederzetting moet hebben gelegen. Opvallend is, dat slechts een vijfde van de scherven van handgemaakte kookpotten afkomstig is. Pas vanaf de tiende eeuw is er weer sprake van enige menselijke activiteit op dit terrein, vanaf de twaalfde eeuw is er sprake van continue bewoning. Arno Verhoeven gaat in een afzonderlijke bijlage uitgebreid in op het middeleeuws aardewerk, daterend uit de dertiende eeuw en later.

Nadere info over de ADC-rapportages: Archeologisch Dienstencentrum, 033-2998181 of info@archeologie.nl.

* * *

Archeologie Magazine Scarabee, 9e jaargang nrs. 4 (augustus-september 2001) en 5 (oktober-november 2001). ISSN 1566-7553. Abonn. f 65,- (€ 29,50). Losse nummers f 11,50 (€ 5,22).

Onder de titel 'Tragedie in een middel-eeuws stadje' besteedt de augustus - septembereditie van het blad aandacht aan de onderzoeksresultaten naar opgegraven skeletten van pestslachtoffers. Zij vormen de tastbare overblijfselen van de epidemie die omstreeks 1350 een groot deel van de bevolking van Bergen op Zoom wegvaagde (pag. 12-16). Onder de titel "Portret van de Amsterdamse archeologische dienst" (p. 69-73) schetst Theo Toebosch een wat eenzijdig en ongenueanceerd beeld van de relatie tussen plannenmakers en archeologen in onze hoofdstad. Verder gunt het blad ons onder meer een blik op het beheer van het indrukwekkende VOC-archief in de Sri Lankaanse hoofdstad Colombo en op de Keltische muntschat die het Gallo-Romeins museum in Tongeren onlangs verwierf.

Een bonte omslag en een qua inhoud even bonte inhoud met onder meer een verhandeling over Otto de Grote, kenmerken het oktober - novembernummer. Geen Nederlands opgravingnieuws, wel zoals gewoonlijk veel boeken-, tentoonstellings- en buitenlands nieuws. Daarnaast ondermeer een artikel over het *Handboek Kwaliteitszorg Nederlandse Archeologie*, waarin de normen van wetenschappelijk verantwoord archeologisch onderzoek zijn vastgelegd (p. 68-70).

* * *

Bewust wandelen. Vlaams-Nederlandstalig Geomantisch tijdschrift. Augustus 2001. ISSN 15667510.

Artikeltjes van onder andere Wim De Clerq over Noord Vlaanderen tijdens de eerste

Afb. 14. Pelgrims-insigne, lood-tin, voorstellende St.-Adrianus van Geraardsbergen, 1325-1375. Uit: Van Beuningen e.a. (red.)

eeuwen van onze jaartelling en van Nina Elshof over Deventer vanuit Feng Shui oogpunt bekeken.

Nadere info: Kris Tolomei (red./uitg.), Postbus 108, 7400 AD Deventer of www.bewustwandelen.nl.

* * *

H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewej en D. Kicken (red.), *Heilig en profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (Rotterdam papers XII). Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes, Cothen 2001. ISBN 90 9014881 7. zw./w. afb., 512 pag. Oplage 2000. Prijs 145,- (€ 65,80), excl. verpakings- en verzendkosten.

In 1993 verscheen het eerste deel van *Heilig en Profaan*, waarin 1.036 stuks meest tin-loden pelgrimstekens en profane speldjes uit de verzameling van de heer van Beuningen werden opgenomen. Het thans verschenen tweede deel omvat in Nederland gedane insigne-vondsten uit andere particuliere en openbare collecties. Bijna 600 religieuze insignes, zo'n 150 profane draagtekens met een muntvoorstelling en ruim 500 overige profane insignes, worden beschreven, totaal 1.243 stuks. De catalogus wordt voorafgegaan door een tekstgedeelte met een twintigtal artikelen van uiteenlopende aard, waarin tal van deskundigen vanuit hun optiek een licht laten schijnen op het uiterste boeiende fenomeen van het kleine laatmiddeleeuwse insigne. *Heilig en Profaan 2* is verkrijgbaar bij de boekhandel. Het is ook rechtstreeks te bestellen door middel van overschrijving van f 160,- (€ 72,60) op de postrekening van de stichting, nummer 367632. Ook het eerste deel van *Heilig en profaan* is nog leverbaar. Dit kun je bestellen door overschrijving van een bedrag van f 145,- (€ 65,80), inclusief kosten, op dezelfde rekening.

* * *

Vormen uit Vuur (Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas), 2001/2 nr. 175. ISSN 0927-748X. Contributie f 85,- (€ 38,57). Los nummer voor leden f 18,- (€ 8,17), voor niet leden f 28,50 (€ 12,93).

Dit keer een monografie van de hand van C.G. Brouwer. De auteur is arabist en gespecialiseerd in de maritiem-economische geschiedenis van Jemen. De stad Al-Mukhâ was lange tijd de belangrijkste havenstad van de Arabische wereld. Vanaf de negende tot de negentiende eeuw werd daar Chinees porselein aangevoerd. Vanaf omstreeks 1600 speelde de VOC een belangrijke rol in die porseleinhandel. Onder de titel: *'Called Paijtaght, The porcelain trade in al-Mukhâ during the early seventeenth century according to Dutch account',* of *'Paijtaght genoemd'. De porseleinhandel te al-Mukhâ tijdens de vroege zeventiende eeuw naar Nederlandse beschrijvingen,* geeft Kees Brouwer op 61 pagina's in het Engels en het Nederlands een beeld van de handel in Jemen door de VOC in oosters porselein.

* * *

Alfons De Belie en Tony Oost (red.), *De Boudelo-abdij, 30 jaar archeologisch en historisch onderzoek.* Gent-Sint-Niklaas 2001, z.w. ill., 44 pag. Kosteloos.

Deze publicatie verscheen naar aanleiding van de dertigste verjaardag van de start van de opgravingen naar de verdwenen cisterciënzerabdij van Boudelo in Klein-Sinaai in 1971. Het boekje somt de verschillende aspecten van dat onderzoek op, zoals deze ook aan bod zijn gekomen tijdens de gelijknamige tentoonstelling in het museum Zwijgershoek te Sint-Niklaas (B.). De uitnodiging voor de opening van deze tentoonstelling bereikte mij helaas te laat. De expositie zelf gaf een bijzonder levendig beeld van de geschiedenis van de abdij. Mij viel de eer te beurt het allerlaatste exemplaar van het begeleidende boekje in ontvangst te mogen nemen. De tentoonstelling zelf is inmiddels (voor dit seizoen althans) beëindigd.

* * *

Alfons De Belie, *Boudelo op Koudenborn te Moerbeke.* (Culturele Kring Boudelo v.z.w. nr. 1), Sint-Niklaas/Belsele 2001. ISBN 90-804.881. zw./w.ill., 134 pag. Prijs B.fr. 900,- (€ 22,31)

Niet alleen de Boudelo-abdij werd archeologisch onderzocht, maar ook het Hof van Boudelo op Koudenborn te Moerbeke (Oost-Vlaanderen, België). Deze qua lay-out en inhoud wat rommelig aandoende publi-

Afb. 15. Zicht op al-Mukhâ (Jemen) en een porseleinen fles, 1643-1646. Uit: *Vormen uit Vuur.*

catie biedt een samenvatting van resultaten (en sfeerbeelden) van de opgravingen zoals die van 1993 tot 1995 in Moerbeke werden uitgevoerd en van de sindsdien verrichte studies. Daarbij komen niet alleen cartografische, archivalische, archeologische en bouwkundige aspecten in beeld, maar wordt zelfs een bijdrage geweid aan de sagen en legenden over dit zestiende-eeuwse gebouw.

* * *

Johan A. Kamermans, *De walvisvaart op tegeltableaus.* Nederlands Tegelmuseum, Otterlo 2001. ISBN 90-806354-1-3. 24 pag., geïll. Prijs f 15,- + f 3,- verzendkosten (samen € 8,17).

In de afgelopen maanden juli-augustus was in het Nederlands Tegelmuseum te Otterlo de expositie 'De walvisvaart op tegeltableaus' te zien. Ter gelegenheid daarvan verscheen dit boekje. Aanleiding vormde het verwerken van een negental achttiende-eeuwse tegeltableaus, elk bestaande uit vier tegels, waarop verschillende aspecten van de walvisvaart worden afgebeeld. Het boekje bestaat voornamelijk uit een artikel over de walvisvangst van Jan de Vries en Ad van der Woude, dat eerder verscheen in hun boek 'Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei.' Nadere info: Het Nederlandse Tegelmuseum te Otterlo, Eikenzoom 12, 6731 BH Otterlo, tel. 0318-591519.

* * *

Arnold Camiggelt (red.), *Opgespoord verleden. Archeologie in de Betuweroute*. Uitgeverij Uniepers in samenwerking met Projectorganisatie Betuweroute/NS-Railinfrabeheer B.V. en ROB. Abcoude 2001. ISBN 90 6825 2777.1. Full colour, ruim 200 ill., 208 pag., 22 x 28 cm. Prijs f 49,90 (€ 22,50)

De aanleg van de Betuweroute zal weinig Nederlanders ontgaan zijn. Dat dit project behalve een goederenspoorlijn van Rotterdam naar Zevenaar nog veel meer heeft opgeleverd, zal veel AWN-ers evenmin zijn ontgaan. Onder de tienduizenden mensen die betrokken zijn geweest bij de aanleg waren namelijk ook vierhonderd archeologen. Zij kregen jarenlang de tijd om dwars door ons land een 'ritssluiting' in de bodem open te trekken. Zo konden zij het rijke archeologisch bodemarchief onderzoeken en het unieke verhaal blootleggen van de vroege bewoners van het Nederlandse rivierengebied. 'Opgespoord verleden' vertelt dit verhaal. Wij komen hier later nog op terug, maar wijzen nu reeds op de gelijknamige tentoonstelling, die in de Kunsthal te Rotterdam, Hardinxveld-Giessendam, Geldermalsen en Buren te zien was. De reizende tentoonstelling zal ook nog Kesteren/Dodewaard en Nijmegen aandoen.

T. Koorevaar & R. van der Giessen, *Slot Liesveld. Archeologische waarnemingen bij het uitgraven van de grachten*. AWN Lek en Merwestreek, mei 2001. Ruim 100 zw./w.-illustraties, 80 pag. Prijs f 25,- (€ 11,34).

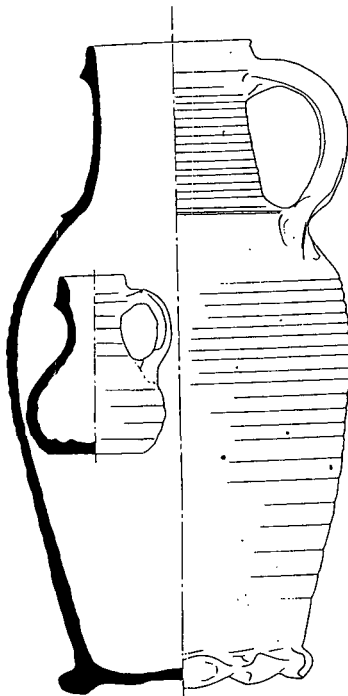
Van 8 tot en met 17 mei vorig jaar werd de gracht rondom het terrein waar ooit het Slot Liesveld stond, uitgediept. In overleg met grondeigenaar en ROB waren leden van de AWN Lek- en Merwestreek bij het werk aanwezig om eventuele vondsten te documenteren en te bergen. Het oudste materiaal bestond uit aardewerk en bakstenen uit het laatste kwart van de dertiende eeuw.

Twintig jaar eerder werd uit de voorgracht en uit het aangrenzende terrein een enorme hoeveelheid achttiende-eeuwse potscherven verzameld.

Het materiaal uit 1980, voor zover dat werd gerestaureerd en de jongste vondsten, worden in deze publicatie beschreven en afgebeeld. Aan de hand van de spreiding van vondsten uit verschillende perioden kunnen conclusies worden getrokken over veranderingen op het terrein uit de loop der tijd. Het rapport wordt toegezonden na overmaking van f 31,50 (€ 14,29) of voor AWN-leden f 26,50 (€ 12,03) op bankrekening 482046708 ten name van de penningmeester, Joan van Pelt, met vermelding 'Rapport Lieshout'.

Zie overigens ook het artikel van Teus Koorevaar over het Slot Liesveld in het jongste nummer van 'Grondig Bekeken', het fraaie blad van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek, 16e jrg.nr. 3, sept. 2001, pag. 6-32.

* * *

Afb. 16. Proto-steen-
goed kan 1275-1325
en steengoedkruikje
1300-1350 uit de
gracht van het Slot
Lieshout. Schaal 1:2.
Uit: Koorevaar &
Van der Giessen.

* * *

Sofia Pescarin, Rome. *Archeologische gids van de eeuwige stad*. Zuid Boekproducties Lisse 2000. ISBN 90 5841 006 4. 167 pp. Prijs f 32,95 (€ 14,95).

Rijkelijk geïllustreerde Nederlandse bewerking (onder redactie van Kirsten Pijl) van een toeristische gids voor archeologisch Rome, die in 1999 in het Italiaans verscheen. De meer dan honderd Romeinse monumenten worden beschreven, getekend, driedimensionaal grafisch gereconstrueerd, toegelicht met kaarten, lucht- en andere kleurenfoto's. Mocht u ooit van plan zijn Rome te bezoeken, heeft u Rome reeds bezocht, of wilt u om welke andere reden een goed beeld krijgen van het complexe oude

Rome, dan is dit voor een luttel bedrag uw kans.

* * *

Zeeuws Landschap (uitgave van Stichting 'Het Zeeuwse Landschap'), 17e jaargang nr.3, september 2001.

Waar thans een brede Westerschelde het Zeeuwse land doorsnijdt, bevonden zich vroeger tal van dorpen en dorpjes. Aan weerszijde van die Westerschelde treffen we nog steeds sporen aan van die vroegere bewoners. De beide archeologen Robert van Dierendonck en Hans Jongepier laten op een paar fraai geïllustreerde pagina's de cultuurhistorie van de verdronken landschappen zien. Nadere inlichtingen: info@hetzeeuwselandschap.nl.

* * *

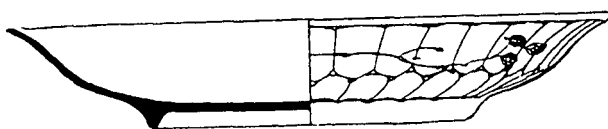
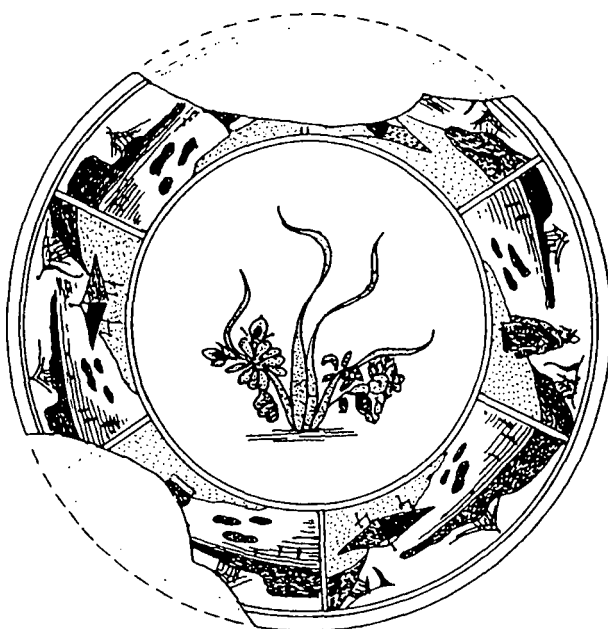
Ename 974 (viermaandelijks uitgave vzw SAKO - Sichtung De Boever, Oudenaarde), nr. 17, september 2001.

Dit op chloorvrij en 100% recyclagepapier gedrukte krantje wordt gratis verspreid in heel Oudenaarde (B.) en opgestuurd aan geïnteresseerden. Het heeft tot doel de resultaten van het archeologisch en historisch onderzoek in Ename en omstreken op een speelse en bevattelijke wijze naar het grote publiek te brengen. Dit nummer vestigt nog eens speciaal de aandacht op zijn fraaie website "Ename974.org". Daarnaast aardige artikeltjes over dakbedekkingen door de tijd, over sporen van ondervoeding op de tanden van Enaamse varkens omstreeks het jaar 1000 en over de restauratie van de Sint-Laurentiuskerk.

* * *

Teus Koorevaar (eindred.), *Het Haentje aan de Vogelmarkt. Beerkelderonderzoek in het pand Groenmarkt 63-71 te Dordrecht door AWN-amateurarcheologen*. AWN Lek- en Merwestreek 2001. ISBN 90-806578-1-6. Geïll. in kleur, 64 pp. Prijs f 17,50 (€ 7,94).

Tijdens de renovatie in 1986 van het pand Groenmarkt 63-71 in Dordrecht werd in het achterhuis een ondergrondse beerkelder ontdekt. De beerkelder bevatte veel materiaal uit de zestiende tot de negentiende

eeuw. De leden van de werkgroep Dordrecht van de AWN kregen niet meer dan een dag de tijd om de kelder met behulp van een puttenzuiger te ledigen. Die periode bleek tekort, een deel van de vondsten bleef in de beerput achter, terwijl twee jaar later een deel van de geborgene vondsten werd gestolen. Men is niet bij de pakken gaan neerzetten en ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de AWN afdeling Lek- en Merwestreek wordt een mooi en gevarieerd vondstensemble in dit boekje gepubliceerd. In dit fraai verzorgde boekje behandelt Taco Groeneveld de metaalvondsten, het hout, het botmateriaal, de textilia en de tabakspijpen, Marijke Groos neemt de keramische voorwerpen voor haar rekening, Emile Havers het glaswerk, terwijl Cees van der Esch het schoeisel beschrijft. Naast de verzamelde vondsten wordt ook de geschiedenis van het huis beschreven, waardoor we ons een beeld kunnen vormen van de Dordtse elite uit voorgaande eeuwen.

Afb. 17. Porseleinen schoteltje, China (Kangxi), Dordrecht 1700-1800. Uit: Koorevaar (eindred.).

* * *

Peter A. Henderikx. *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*. Keuze uit de verspreide opstellen bezorgd door Bas van Bavel, Gerrit van Herwijnen en Kees Verkerk (Amsterdamse Historische Reeks, Grote serie, deel 26). Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001. ISBN 90-6550-656-X. 351 pagina's, gebonden. Prijs f 59,50 (€ 27,-).

Onlangs heeft professor dr. P.A. Henderikx, hoogleraar in de Nederzettingsgeschiedenis van de Nederlanden in de Middeleeuwen, zijn werkzaamheden aan de Universiteit van Amsterdam beëindigd. Ter gelegenheid daarvan hebben enkele van zijn collega's en vrienden het initiatief genomen een bundel samen te stellen met een keuze uit zijn verspreide geschriften en voordrachten. De bundel is ingedeeld naar drie thema's: de ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis, de waterstaatsgeschiedenis en de diplomatie.

Centraal in de gekozen studies staat de geschiedenis van landschap en bewoning in de benedendelta van Schelde, Maas en Rijn na de Romeinse tijd tot in de veertiende eeuw. Een boeiende bundel voor degene die geïnteresseerd is in de geschiedenis van het landschap en de ontwikkeling van nederzettingen in Zuidwest Nederland.

* * *

Arie A. Mantel, *Breukelen en omgeving tussen 400 en 1200. Middeleeuwse geschiedenis vanuit een plaatselijke gezichtshoek* (Historische Reeks Breukelen 3). Stichting Historische Reeks Breukelen / Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001. ISBN 90-6550-192-4. Geb., zw./w.-ill., 328 pag. Prijs f 55,- (€ 24,95).

Het gebied van de huidige gemeente Breukelen en haar omgeving heeft een zeer afwisselende geschiedenis doorgemaakt. Doordat in het rampjaar 1672 bijna alle plaatselijke archieven verloren zijn gegaan, was over de oudste ontwikkelingen naar verhouding weinig bekend. Daarin is verandering gekomen na onderzoek door leden van de in 1986 opgerichte Historische Kring Breukelen. Met name Arie Mantel heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. In zijn boek geeft hij een overzicht van de tot dusver verworven kennis over de geschiedenis van Breukelen en omgeving tussen circa 400 en 1200.

Mantel besteedt onder meer aandacht aan de bewoningsgeschiedenis, de politieke, bestuurlijke, juridische en economische ontwikkelingen, de godsdienst van de hier wonende Friezen, het ontbreken van zomers, de langdurige strijd tussen Franken en Friezen, het graafschap Niflarlake, de kerstening van de Vechtstreek, het begin van de Nederlandse letterkunde, opkomst en vervaging van de feodale samenleving, de Vikingentijd, de spanningen tussen de heer op de Breukelse vronhoeve en de Utrechtse bisschop, de ontginningen van grote stukken veenwildernis en de soms boeiende namen die de nieuwe stukken woon- en werkgebied kregen, de rol van de Utrechtse kapittels, het mysterieuze verdwenen dorp Otterspoor, kastelen en kerken, waterbeheer en binnenvaart. De auteur heeft een indrukwekkende lijst bronnen en literatuur geraadpleegd. In een 'beknopte verantwoording' geeft hij op drie pagina's de bronnen aan, die per hoofdstuk zijn gebruikt, maar een verdere verantwoording ontbreekt. Dat is jammer, want door middel van het eenvoudige gebruik van voet- of eindnoten, die naar specifieke vindplaatsen verwijzen, was de waarde van deze uitvoerige studie aanmerkelijk toegenomen.

* * *

Anonius Böing & Günther Inhester (red.), *Judocus Vredis. Kunst aus der Stille, eine Klosterwerkstatt der Dürerzeit / Kunst uit de stilte, een kloosterwerkplaats uit de tijd van Dürer*. Der Landrat, Kreis Borken, 2001. ISBN 3-927 851-29-1. Geill. kl./zw., 576 pag. Prijs DM 49,00 (€ 25,05).

Dit omvangrijke boekwerk verscheen in het kader van het gemeenschappelijke onderzoeks- en tentoonstellingsproject *Judocus Vredis*. Van Nederlandse zijde nam het museum De Waag uit Deventer deel aan dat project.

De Duitstalige bijdragen in het boek worden in het Nederlands samengevat en andersom.

Judocus, oorspronkelijk heette hij gewoon Jost Pelsers (1473-1540), was een Kartuiser monnik, die plastische reliëfs van pijpen maakte, stuk voor stuk kunstwerkjes van een uitmuntende technische kwaliteit. Uiteraard staan verscheidende auteurs in bijdragen in het boek stil bij de oorsprong en levenswijze van Kartuisers in het algemeen en bij de geschiedenis van het kloos-

ter te Weddern, waar Judocus zijn eenzaam bestaan sleet, in het bijzonder.

Onder de titel 'Productie en gebruik van pijp-aarde en terracotta devotionalia in de Nederlanden (ca 1350 - ca 1550)' op de pagina's 189-256 geeft Sebastiaan Ostkamp een korte schets van de geschiedenis van de laat-middeleeuwse persoonlijke devotie.

Vervolgens gaat hij in op de rol die pijp-aarde- en terracotta devotionalia hierbij speelde. Achtereenvolgens komen aan de hand van archeologisch materiaal de producent en consument aan de orde. Tenslotte besteedt hij aandacht aan pijp-aarde- en terracottareliëfs uit de Nederlandse bodem. Op die wijze wordt gepoogd de context te reconstrueren waarbinnen de productie van Judocus Vredis te plaatsen is. Vrijwel alle bestudeerde literatuur en alle archeologica in zijn artikel hebben betrekking op de Noordelijke Nederlanden; de ongetwijfeld talloze vondsten uit bijvoorbeeld België komen slechts bij uitzondering aan de orde. Andere auteurs besteden onder meer aandacht aan de verborgen taal in en het technologisch onderzoek van de kunstwerken van Judocus. Tenslotte volgt een catalogus waarin een 51-tal objecten worden beschreven en afgebeeld.

Het fraai verzorgde boek is verkrijgbaar bij *Museum De Waag* te Deventer door een bedrag van f 67,50 (€ 30,63), inclusief verzendkosten, over te schrijven op bankrekeningnummer 656 569 301 onder vermelding van 'Judocus Vredis'.

* * *

Stadsarcheologie; bodem en monument in Gent (driemaandelijks tijdschrift van de Gentse vereniging voor stadsarcheologie v.z.w.), jaargang 22, 4e kwartaal, 1998. ISSN 0771-4858.

Marie Christine Laleman beschrijft een kwart eeuw stadsarcheologie in Gent (p. 5-23) en constateert daarbij, dat het ambassadeurschap voor de stad Gent dat de archeologie uitdraagt, onvoldoende wordt ondersteund door de culturele en toeristische sector.

Luc De Vriese schrijft over de verkaveling van de Gentse Waterwijk (p. 23-39). Met behulp van geschreven bronnen blijkt het mogelijk een hypothetische veertiende-eeuwse kadasterkaart van het bestudeerde huizenblok te construeren.

Tenslotte volgt een bijdrage van Piet Swimberghé over Delfts in Gent (p. 40-44).

Afb. 18. Pijpaarde
reliëf, 1475-1525,
gesigneerd Judocus.
Uit: Böing &
Inhester (red.)

Hij beschrijft Delftse tegeltjes, die in Nederlandse stijl werden uitgevoerd, maar waarschijnlijk van Gentse makelij zijn.
Info: 00-32-(0)9 222 11 18.

Gerrit Groeneweg

* * *

De Ouwe Waerelt, jaargang 1 nr. 2, september 2001. ISSN 1568-5764. Orgaan van de Vereniging van amateur-archeologen voor Goeree-Overflakkee 'De Motte'.
Abonnement voor 2001 f 20,-, losse nummers f 9,50.

Deze DOW is een themanummer over de meekrap, een plant die al in de Middeleeuwen economisch belangrijk was op Schouwen-Duiveland, Tholen, de westhoek van Noord-Brabant en de Zuid-Hollandse eilanden, waaronder Goeree-Overflakkee. Dit vanwege de veelal veelgevraagde rode kleurstof (alizarine) in de wortels van de plant. Tot ver in de tweede helft van de negentiende eeuw bleef de plant economisch interessant, maar toen ging het snel achteruit. De laatste op lonende basis verbouwde meekrap werd in 1952 aangetroffen in Ouddorp. In deze DOW vindt u een aantal

zeer lezenswaardige artikelen over de teelt en de verwerking van de plant die samen een goed beeld van de geschiedenis van de meekrap schetsen:

- de kostelijke wortels, van cultuurgewas tot curiositeit (C. van Rixoord);
- stille getuigen van de meekrap (J.C. Both);
- de boerenzakdoek, een ijzersterk staaltje van meekraprood (C. Westdorp-Priem);
- laatste restanten van meestoven (J.C. Both);
- Marcus en Pieterella Faasse, meekrap en hun leven tussen Tholen en Flakkee (J. Faasse);
- een meestoof bouwkundig gezien (J.C. Both);
- regelgeving rond meekrap (J.C. Both).

Jan Coenraads

* * *

Vlak-verslag Nr. 3.3; Hoogstad 6.36. *Het archeobotanisch onderzoek naar het milieu rond dammen en duikers uit de periode van 175 voor tot 175 na Christus*. Gemeente Vlaardingen, 2000. Verkrijgbaar bij de gemeente Vlaardingen en Museum Hoogstad, f 5,-.

De prehistorische dammen die in 1993-1996 onderzocht zijn op het terrein Hoogstad blijken in een ontbost landschap te zijn aangelegd, dat doorsneden werd door een zoetwatergetijde stelsel van kreken. De dammen zorgden voor droger land, hoewel er nog wel regelmatig overstromingen vanuit zee blijken te hebben plaatsgevonden.

* * *

Wie weet dit?

Verwarring rond hertshoorn

De algemene gangbare term hertshoorn sticht grote verwarring. Herten hebben een gewei, maar onder meer runderen hebben hoorns, een totaal ander materiaal. Met hertshoorn bedoelt men meestal gewei.

Gewei kun je een voortzetting van het skelet noemen; het valt af. Hoorns groeien om een beenpit (ook hoornpit genoemd) op de kop van het rund, geit of schaap en hebben een totaal andere structuur. Het valt niet af. Deze pitten zijn bij jong vee heel voos,

maar kunnen bij oudere dieren een vrij groot massief deel hebben. Het heeft dan een bijzondere structuur. Ik meen er eens een schaakstuk van gezien te hebben.

Wie kent meer voorwerpen van dit materiaal? Waar zijn ze te zien? Is dit ergens in buitenlandse literatuur gemeld?

Graag gegevens naar:
Ans Nieuwenburg-Bron
Javalaan 17, 1217 HD Hilversum
Tel. 035-6248587

In memoriam Gerard Stam

Op 5 juli is op tachtigjarige leeftijd Gerard Stam, een van de pioniers van onze afdeling, overleden. Tot het einde toe is hij een zeer toegewijd amateur-archeoloog en AWN-lid gebleven, al maakte een aantal kwalen het hem steeds moeilijker actief te zijn.

Met de archeologie kwam Gerard in aanraking toen hij in 1963 als uitvoerder werkte aan de restauratie van het middeleeuwse raadhuis van Geervliet. Vanaf dat moment liet het oudheidkundig onderzoek hem niet meer los. In de jaren zestig en zeventig was hij animator en (bege)leider van talloze opgravingen. Op de fiets begaf hij zich naar de sites of verkende hij de wijde omgeving van zijn woonplaats Spijkennisse. Zijn inzet en vakkennis zorgden ervoor dat toenmalig stadsarcheoloog Hoek hem in 1970 vroeg in dienst te treden bij de 'Afdeling oudheidkundig onderzoek van de Dienst Gemeentewerken van Rotterdam, (tegenwoordig BOOR); tot zijn pensionering in 1981 is hij daar werkzaam gebleven als veldtechnicus en tekenaar. Vanuit die functie bleef hij zeer betrokken bij de AWN; waar mogelijk betrok hij de amateurs op (zijn vrije) zaterdagen bij de lopende opgravingen of initieerde hij opgravingsactiviteiten van onze afdeling. In het veld en in het werklokaal bracht hij velen de eerste en verdere beginselen bij van het archeologisch handwerk. Dit alles op een zeer rustige, weldoordachte en heldere wijze met veel aandacht voor de kleinste details en altijd goedgehumeurd. Wie van hem tekenen leerde, wist waar hij op moest letten. Zijn kennis van aardewerk, vooral middeleeuws, was indrukwekkend en hij werd nooit moe die aan anderen door te geven. Jarenlang verzorgde hij dan ook voor de afdeling allerlei cursussen. Ook buiten de afdeling strekte zijn bemoeienis en belangstelling zich uit; de afdeling Lek- en Merwestreek stond hij jarenlang bij met instructie en materiaalstudie.

Een schrijver is Gerard niet geweest. Daarom is zijn schriftelijke nalatenschap klein gebleven: een paar artikelen in Westerheem en een gedeeld auteurschap van een boekje over aardbeienpotjes, een kleine 'liefde' van hem. Maar in veel publicaties is zijn naam terug te vinden als onvolprezen tekenaar van glas en aardewerk. Net als zijn instructies zijn die tekeningen eenvoudig en helder, zonder aan detail te verliezen. Voor de AWN verzorgde hij de meeste tekeningen in het boekje van Renaud over middeleeuws aardewerk. Vooral in de publicaties van prof. Henkes over glas toonde hij zijn meesterschap op tekengebied. Maar zijn bijdrage, hoe omvangrijk ook door de vele illustraties, was nog veel groter omdat hij met de auteurs uitgebreid het afgebeelde materiaal had besproken. Veel van wat er over dat aardewerk en glas is geschreven komt dan ook indirect voor zijn rekening, want de auteurs herkennen in hem de kenner van wie ze graag wat wilden leren. In enkele publicaties staat zijn naam derhalve volkomen terecht als mede-auteur vermeld.

Twee afdelingen kunnen hem beschouwen als een wijze mentor, die op inspirerende wijze de leden op weg hielp in de wereld van de archeologie. Daarom is het ook volledig terecht dat toen de AWN, in 1993, voor het eerst de bronzen legpenning uitreikte, die onderscheiding juist aan Gerard Stam werd verleend.

Gerard Stam leeft niet meer en dat is een groot verlies voor allen die hem gekend hebben.

*Rob de Graad,
voorzitter van AWN-afdeling
De Nieuwe Maas*

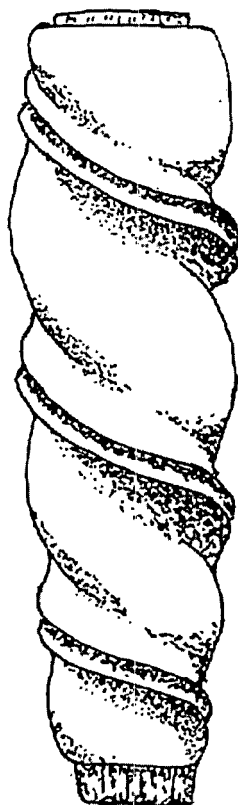

Werk in uitvoering

Een plaats waar (veldwerk)activiteiten van AWN'ers kort worden besproken. Onderwerpen zijn veelal afkomstig uit periodieken van de AWN-afdelingen, maar meldingen van de afdelingen die niet of nog niet in hun periodiek staan zijn eveneens welkom. Voor dit nummer maakte ik gebruik van informatie die ik ontving t/m 6 november. Deadline voor deze rubriek in Westerheem 2002-1: begin januari 2002. Stuur u uw periodieken/meldingen tijdig en liefst rechtstreeks naar J. Coenraads, Händelstraat 2, 6961 AC Eerbeek.

Grondspoor nr. 140, september 2001
(Afd. 3 - Zaanstreek-Waterland e.o.)

Bij de ingebruikname van de werkruimte aan de Tuinstraat in Zaandijk, herinnert de redactie van G nog even aan vorige werkruimtes. Tien jaar zonder, vijf jaar boven het vroegere politiebureau in Krommenie, tien jaar in de oude pastorie van Assendelft, vijftien jaar in het Raadhuis van Assendelft en nu dus in een vroegere school in Zaandijk.

*Hardhouten mesheft
- 18e eeuw (uit
Grondspoor).*

René Lute schrijft over meelzakloodjes die door archiefonderzoek een stukje Zaanse industriegeschiedenis van de 19e en de 20e eeuw dichterbij brengen.

Kees van Roon (die G weer voor een flink deel vult) kwam in zijn vakantie langs de Duitse stad Einbeck in het gebied van het Weser-aardewerk (Nedersaksen). In het museum was een verslag aanwezig over de opgraving van een middeleeuwse pottenbakkersnederzetting. De resten waren goed geconserveerd in een leemlaag, terwijl er liefst drie ton aan scherven werd verzameld. Het aardewerk bestaat uit kogelpotten en waterkannen in gesmoord en in geel baksel. De kogelpotvormen komen vaak overeen met die in de Zaanstreek. Opvallend was het gele baksel, dat door de versiering met ijzerengobe-strepen aan pingsdorp doet denken.

In Akersloot bood de afbraak van een jongerencentrum de mogelijkheid een terrein te verkennen. De proefputten leverden aardewerk op uit de 17e tot de 20e eeuw, met daartussen scherven uit de IJzertijd uit het begin van de jaartelling. Elders op het terrein leverde een ingraving materiaal uit de Late Middeleeuwen op: kogelpot, een fragmentje pingsdorp, mogelijk een stukje andenne en verder roodbakend aardewerk uit de 15e eeuw. In de bovengrond vond men een glazen buisje met een bolletje met twee gaatjes aan het einde, waarvan de functie tot nu toe niet duidelijk is.

In Assendelft lag een al eerder begonnen onderzoek lang stil door andere werkzaamheden en vooral door de MKZ-crisis. Tussen het hoog opgeschoten gras etc. vond men via sonderen een fundering van gele ijsselsteentjes. Later troffen de onderzoekers een goed gevulde afvalkuil (18e eeuw) aan, waaruit meteen al een interessant mesheft te voorschijn kwam. Volgens de auteur is het heft gemaakt van een tropische houtsoort en is nader onderzoek door een deskundige gewenst. Verder kwamen uit de kuil onder meer resten van wijnflessen, van glazen en van een "knijpfles". Twee identieke pijpaarden beeldjes van (waarschijnlijk) Bacchus op het vat kunnen zijn gemaakt door Jan Boot die van 1696 tot 1746 in Gouda werkte. Bij de vondst waren veel passende fragmenten roodbakend keukenaardewerk. De kuil geeft alles bij elkaar een mooi tijdsbeeld uit de 18e eeuw.

In Saendelft-west kwam tijdens onderzoek

onder leiding van gemeente archeoloog P. Kley nogal wat aardewerk uit de IJzertijd (waaronder met versiering) en wat Romeins materiaal te voorschijn. Vooral door het vrijwel onbegaanbaar worden van het terrein was het onmogelijk een huisplattegrond te vinden, mocht die er al zijn geweest. Wel vond men nog een fragment van een kraal van glaspasta en van een slingerkogel.

De gemeentelijk archeoloog begon een booronderzoek in weilanden in Krommenie, waar hij ijzertijdbewoning verwacht. De afdeling ontving enkele pakketten met vondsten uit de regio, waar soms erg leuk materiaal bij was voor bijvoorbeeld tentoonstellingen. Bijzonder is onder meer een hals met dop van een gedraaide grijsbakkende bitterwaterkruik (17e-18e eeuw?), misschien afkomstig uit de Spessart (Duitsland). In 1990 vond men in Uitgeest een flesbodem met daarop "BITTERQUELE" en "HUNYADI JANOS". Hunyadi Janos bleek een belangrijke bitterwaterbron te zijn bij Boedapest.

In Assendelft vond men een hier tot dan niet eerder signaleerd merk op een mineraalwaterkruik: SCHWALHEIMER-MINNERAALWASSER.

Het bestuur besloot de cursussen te vervangen door meer algemeen gerichte mini-lezingen. De onderwerpen variëren van het tekenen van plattegronden via aardewerk tot Vikingen.

Rest mij nog u op de hoogte te stellen van het feit dat de afdeling een artikel schreef voor het boek "Krommenie zevenhonderdvijftig".

Het Profiel, september 2001 (Afd. 5 - Amsterdam e.o.)

De afdeling maakte in oktober een excursie naar Alkmaar. Op het programma stond onder meer een ontvangst bij het Archeologisch Centrum CW Bruinvis, een rondleiding aldaar, een stadswandeling met stadsarcheoloog Peter Bitter en een bezoek aan het Stedelijk Museum van Alkmaar.

Op 8 december was in Diemen de jaarlijkse studiedag van de afdeling. Het programma: na de ontvangst een ochtendlezing door Ron Leenheer en Peter van Putten over het restaureren van metaal. Na de lunch een middaglezing door Ron Tousain over de opgraving van het VOC-dok in Amsterdam. Paul Hoogers schrijft over een boorcampagne binnen de muren van de verdwenen Mariakerk in Oud-Diemen (14e eeuw). Het doel hiervan is sporen te vinden van de voorganger van deze kerk (12e-13e eeuw). Hoewel op meer plaatsen hout is aangetrof-

Moord op Thomas Beckett - niet de ampul, maar een 15e-eeuwse muurschildering (uit: Het Profiel).

fen, is het nog niet mogelijk dit eerste kerkje te reconstrueren. Het onderzoek wordt vervolgd. In september is een archeologisch project gestart over de Mariakerk, dat moet leiden tot een tentoonstelling over de bouwhistorie en archeologie van de kerk. Johan Dwarshuis: In Diemen onderzocht men een waterkelder bij boerderij Vinken- hof. Deze boerderij (eind 16e eeuw) is als buitenhuis bewoond geweest door een familie Vinck, waarvan een lid, Pieter Egberts (1568-1637) staat afgebeeld op een schilderij dat in 1599 door Aert Pietersz werd geschilderd en aanwezig is in het Amsterdams Historisch Museum. De Vinken- hof bevond zich juist binnen de linie van Krayenhof die Amsterdam en omgeving beschermd tegen aanvallen. De bakstenen kelder blijkt goed geconserveerd en wordt niet bedreigd, zodat op dit moment geen verder onderzoek noodzakelijk is.

Het al eerder in WIU genoemde onderzoek bij Zeehoeve (Overdiemen) is afgerond. Tijdens het eerste en het tweede onderzoek vond men onder meer materiaal uit de 16e, 17e en 20e eeuw. Conclusie: er zijn geen cultuurlagen aangetroffen die wijzen op bewoning van dit gebied. De aanwezigheid van de vondsten is waarschijnlijk een gevolg van grondverbetering en ophoging. Het werk aan het boek "Diemen buyten Amsterdam, deel II" vordert. Ook is men bezig fondsen te werven om het boek te financieren. In dit boek komt ook een artikel voor over een in Diemen gevonden pelgrimsampul, waarop is te zien hoe Thomas Beckett wordt vermoord op of bij zijn altaar te Canterbury. Van deze ampul is alleen uit

Engeland een vergelijkbaar exemplaar bekend.

Projecten in Diemen: het lichten van de sarcofaag bij het koor van de Mariakerk, funderingsonderzoek van deze kerk en ten slotte de hierboven al genoemde boringen op het kerkhof/in de kerk.

Terra Nigra nr. 151, september 2001 (Afd. 8 - Helinium)

TN staat weer boordevol interessante zaken. De redactie van TN kende wat wisselingen: Okke Dorenbos en Harm Jan Luth verlieten de redactie en Martijn Defilet trad toe. De redactie wil graag wat meer artikelen van buiten Vlaardingen plaatsen, maar die moeten er dan wel komen...

Wie er ook zouden moeten komen, zijn een secretaris en een voorzitter voor Helinium, aldus bestuurslid Dorothea Schulz. Twee nieuwe medewerkers van het VL(aardings) A(rcheologisch) K(antoor) stellen zich voor: Peter de Boer en René Torremans.

Dertien leden van de afdeling maakten een reis door het zuidwesten van Engeland. Dorothea Schulz doet uitgebreid verslag van deze mooie excursie, georganiseerd en geleid door Jurrien Moree. De AWN'ers zagen daar, ondanks een aanvankelijk wat nukkig busje, onder meer Stonehenge, de steden Salisbury (met de kathedraal), Bath, Bradford on Avon en Avebury (met o.m. de Avebury Circles, Silbury Hill en Windmill Hill) en de Rockburne Roman Villa.

De werkavonden van de afdeling worden goed bezocht en Martijn Defilet maakte het mogelijk dat op "graafzaterdagen" werd gewerkt aan de Kortedijk.

Daarmee zijn we dan meteen beland bij een van de verslagen van veldwerk in deze TN. Bezoekers van de ALV in Vlaardingen waren op 12 mei tijdens de middagexcursie te gast op een opgraving aan de Kortedijk. Er waren daar toen diverse funderingen zichtbaar, waaronder die van een herberg, "Het Zwarte Paard" geheten. Zo heet dan ook het verslag van Martijn Defilet over het archeologisch onderzoek op deze plaats. Dit onderzoek toont aan dat de Kortedijk is aangelegd aan het eind van de 12e eeuw en vooral bestaat uit mestlagen en stadsafval. Nog niet duidelijk is hoe de fundering vlak tegen de dijk moet worden geduid. Is het een poortgebouw of een tolhuisje? Enkele huisjes dateren uit het begin van de 17e eeuw. Hieronder bevinden zich funderingen van huizen uit vermoedelijk de 15e eeuw, waar ook de 17e-eeuwse huizen op stonden. Bij de Kortedijk moet een schans

hebben gelegen, maar daar werd hier geen spoor van gevonden. Dit onderzoek zal nog in een meer uitgebreide vorm verschijnen. Epko J. Bult schrijft over archeologische verkenningen op het terrein van kasteel Boekestein in de gemeente Maasland die mogelijk waren omdat de bestaande bebouwing verdwijnt om plaats te maken voor een nieuwe bedrijfsruimte. Doel van het onderzoek was antwoord te krijgen op enkele vragen - stond kasteel Boekestein hier inderdaad - tot hoever gaat het kasteelterrein - hoe zag dat kasteel er uit - bevat de bodem nog voldoende archeologische informatie - in hoeverre worden de archeologische waarden aangetast wanneer de plannen worden uitgevoerd - welke stappen zijn eventueel nodig om die waarden te behouden?

Op grond van vondsten kan het begin van de bewoning hier in het midden van de 12e eeuw worden geplaatst. Er zijn geen bewijzen voor de bouw van een mottekasteel, eerder een vierhoekig kasteeltype. Boekestein zal meer een "begraven hofstad" zijn geweest dan een echt kasteel. Er zijn nog archeologische waarden aanwezig op dit terrein. Door aanpassingen in het funderingsplan voor de opslaghal is zo geschoven, dat aantasting van deze waarden zo veel mogelijk wordt voorkomen of beperkt. Tim de Ridder vraagt zich af of er een Romeinse weg heeft gelopen ter hoogte van Vlaardingen. Zijn poging tot reconstructie is zuiver hypothetisch (er is hier immers nog geen weg gevonden), maar wel fascinerend. Hij gaat vooral uit van de Peutinger kaart en het idee dat een weg vooral de wat hogere, zandige oeverwallen zal hebben gevolgd, omdat een weg te zwaar zal zijn geweest voor een veenbodem. Een probleem is wel dat in het westelijk deel van de Maasmond nog geen oeverwallen zijn waargenomen. Misschien zijn ze geërodeerd door overstromingen, misschien waren ze er wel nooit. Omdat De Ridder vermoedt dat de noordelijke oever van het Helinium / Oude Maas grotendeels samenvalt met de noordelijke oever van de Nieuwe Waterweg, verwacht hij een eventuele weg in de noordelijke rivierzone. De op de Peutingerkaart aangegeven plaatsen langs de noordelijke route zijn steden of castella. Geldt dit ook voor plaatsen aan de zuidelijke route, voor "Flenio" bijvoorbeeld? Qua afstand zou dit Flenio in de buurt van het huidige Vlaardingen kunnen hebben gelegen, wat ook toen geen ongunstige plaats zal zijn geweest. Vlaardingen kent wel veel inheems-Romeinse vindplaatsen, maar militaria zijn

er vrijwel niet gevonden, alleen een speerpunt en een Romeinse schoen. Hoe dan ook, Tim hoopt dat zijn artikel aanleiding mag zijn voor verder onderzoek naar een zuidelijke weg langs de Oude Maas en wie weet...

Even interessant is de bijdrage van Daan Raemaekers, die de vondsten van de Vlaardingen-groep "in een lineair perspectief" plaatst. Hij onderzoekt de stelling dat het neolithisatieproces al zou zijn voltooid in de tijd van de Vlaardingen-groep. Hij vergelijkt daartoe enkele vindplaatsen met elkaar voor wat betreft het houden van vee en het gebruik van graan. Zijn conclusie is dat het begin van de consolidatiefase van het neolithisatieproces plaatsvindt rond 3400 BC en samenvalt met het begin van de Vlaardingen-groep.

Ledenbericht, oktober 2001

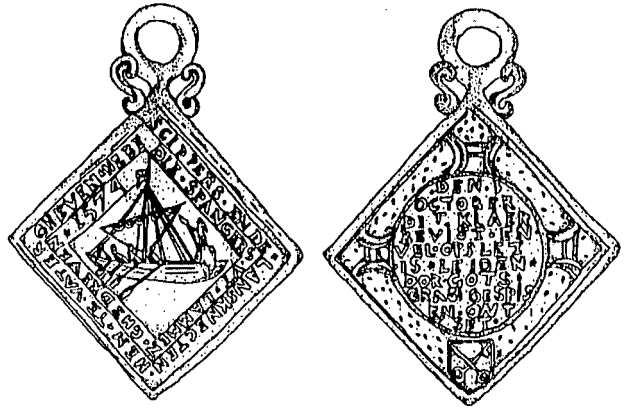
(Afd. 9 - De Nieuwe Maas)

Een van de oudste leden van de afdeling, Gerard Stam, overleed vlak voor de zomervakantie. In zijn In memoriam maakt voorzitter Rob de Graad zijn betekenis voor de afdeling en de (amateur)archeologie duidelijk. Voor zijn verdiensten voor de archeologie en de AWN ontving Gerard Stam in 1993 de bronzen legpenning, de eerste die de AWN uitreikte.

Wijzigingen in het bestuur van de afdeling: Marjan Vos-Kranendonk en Rien Bongers traden af, Dirk de Jong en Rik Gijsen traden toe. Beiden stellen zich uitgebreid voor in dit L.

Zij leveren meteen een bijdrage aan het L. Rik Gijsen vond een potje in Rotterdamse grond op Hendrik Ido Ambachtse bodem en hoopt dat iemand het herkent. Dirk de Jong zocht op de verkeerde grond, vond daar evenwel een lood-tinnen draagteken, geslagen ter gelegenheid van Leidens ontzet in 1574. In meer dan één opzicht een gave vondst.

Rob de Graad beschrijft een onderzoek in Nesselande, waar een interessante molenfundering werd aangetroffen, onderdeel van een dubbele molendriegang uit het midden van de 18e eeuw. De muren van de molen "bleken te zijn gefundeerd op lange grenenhouten platen, paarsgewijs naast elkaar liggend, meestal 60 cm breed en 20 cm dik". De platen lagen op de klei in zand, zonder heipalen. Alleen de houten koker voor het water rustte op houten heipalen. Op de houten platen lagen korte bielzen met daartussenin een los gelegd stenen fundament. De stenen van de muur lagen op de bielzen. Een bijzondere vondst, om-

dat er wegens verzakking reparaties zijn uitgevoerd die elders vrijwel nooit kunnen worden aangetoond. De molen heeft ruim 150 jaar dienstgedaan, tot alle molens van de driegang in 1930 onder veel protest werden afgebroken. Er was enige hoop dat het aardewerk precies zou kunnen worden gedateerd en dat het aan een bepaalde sociale laag zou kunnen worden gekoppeld: namelijk die van de armsten. Dit bleek echter niet mogelijk. Het 18e-eeuwse aardewerk was te veel gemengd met aardewerk uit de 17e eeuw, waardoor de bedoelde scherpe datering er niet in zat.

Zuidwesterheem nr. 29, september 2001 (Afd. 10 - Zeeland)

Tegelijk met de ALV in Vlaardingen vond in Aardenburg de tweede Zeeuwse Amateur-Archeologendag plaats. Voor Arco Willeboordse is deze dag en de opening van de tentoonstelling "Uit de klei getrokken" reden eens goed in de geschiedenis van de archeologie in het Zeeuwse te duiken. Zoals bijna overal staan ook hier amateurs aan de basis van de archeologiebeoefening en wel al vanaf 1514, toen admiraal Filips van Bourgondië in Westkapelle een steen vond met een Latijnse inscriptie en meteen de juiste oplossing bij de hand had: Romeinen in Zeeland. Nadat in de 19e eeuw onder meer Reuvens archeologisch bezig was in Zeeland, samen met het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, werd in 1956 de AWN-afdeling Zeeland opgericht, terwijl men in 1989 startte met de uitgave van Zuidwesterheem. Intussen waren ook beroepsarcheologen actief geworden in de provincie, waarbij de naam Trimpe Burger zeker moet worden genoemd. Willeboordse somt

Draagteken ter gelegenheid van Leidens ontzet, 1574 (uit Ledenbericht afd. 9).

vervolgens activiteiten van de afdeling op die plaatsvonden in de diverse delen/eilanden waaruit het werkgebied bestaat: een respectabele lijst. Conclusie: de amateurs zijn erg belangrijk geweest voor de ontwikkeling van de archeologie in Zeeland. In de woorden van Willeboordse: "De AWN-Zeeland is als vertegenwoordiger van bonafide amateurs in dit verband (samenwerking - goed overleg - korte lijnen, JC) cruciaal. Dat was in het verleden zo en dat zal in de toekomst ongetwijfeld blijven". In 2006 kan afdeling Zeeland het 50-jarig bestaan vieren. Dan kijkt Z. even over de grens die hier dichtbij is. Guido Cuyt is voorzitter van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie en lid van de Vlaamse Archeologische Raad. Door de toenemende professionalisering van de archeologie vermindert in Vlaanderen het aantal vrijwilligersverenigingen die zich daadwerkelijk met veldopgravingen bezig houden. De AVRA is een van de weinige amateur-archeologische verenigingen in Vlaanderen die nog autonoom opgravingen uitvoeren, zij het "gelinkt" aan het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en dan alleen in Wijnegem en Kontich.

Dicky de Koning beschrijft een weekend in de Ardennen in de omgeving van Wéris, midden tussen de dolmens en menhirs, al dan niet van "puddingsteen", van de Seine-Oise-Marne-cultuur (2600-1800 BC).

Bij Grijskerke vond men tijdens "veldlopen" bij een booronderzoek naar de resten van een omgracht terrein een kaurischelpje (*Cypraea moneta*). Deze werden vroeger in Zeeland gebruikt bij gezelschapsspelen als kienen en bewaard in een "keutjeszak". In 1738 verging het schip Reygersbergh met een lading kauri's bij Westkapelle. Ook nu vindt men hier aan het strand nog kauri's van dit schip.

Robbert Jan Swiers bezocht in zijn vakantie in de Provence in het dorpje Quinson een "onwaarschijnlijk fraai museum" over de prehistorie. Zelfs zijn jonge kinderen hielden het er twee uur uit zonder zich te vervelen, vooral te danken aan het benutten van moderne technieken om het verleden beeldend voor te stellen.

In augustus opende wethouder Van Overloop van de gemeente Reimerswaal de reizende AWN-tentoonstelling in Yerseke. Hij diende daartoe met de metaaldetector de oester met de gouden parel te zoeken uit enkele manden met oesters. De parel symboliseert de archeologische parel Valkenisse. In zijn toespraak pleitte de wethouder voor het toegankelijker maken van

opgravingen voor het publiek. Eind augustus werd de tentoonstelling opgeruimd om weer te worden opgebouwd in Tholen. Een heel karwei, maar op 1 september kon wethouder Van Kempen van Tholen de reizende AWN-tentoonstelling al weer openen. Ook hier was een passende openingshandeling bedacht: er moest tol worden betaald aan de wethouder. Dit omdat Tholen haar naam dankt aan de vroegere tol voor schepen. Penningmeester Niek Beeke deed daartoe een munt in een klomp, zoals zelfs nu nog wel eens gebeurt. Op 6 oktober werd de reizende AWN-tentoonstelling alweer geopend, dit keer in Vlissingen, terwijl op 3 november Hulst aan de beurt was. Hier wordt een beeld gegeven van de activiteiten van de AWN in Zeeland, waarbij tevens de WA van "De Vier Ambachten" en enkele bevlogen animators acte de présence geven. Er wordt vooral aandacht besteed aan onderzoek en opgravingen in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen. Het onderzoek van het verdronken dorp Valkenisse (samenwerkingsproject van de AWN en de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland Archeologie) krijgt speciale aandacht.

In augustus lag het onderzoeksvaartuig Terschelling in de haven van Vlissingen na een maand onderzoek naar de resten van het VOC-schip 't Vliegent Hart, in 1735 vergaan bij Schooneveld. Het onderzoek hier is niet eenvoudig. Het schip ligt op een diepte van 18 meter, er is geen vaarverbod, het water is erg troebel en sleepnetten van vissers brengen veel schade toe. Het onderzoek gaat echter wel door en te zijner tijd zijn de vondsten te zien in het Maritiem Museum in Vlissingen.

Grondig Bekeken nr. 3, september 2001 (Afd. 11 - Lek- en Merwestreek)

In GB eveneens een In memoriam voor Gerard Stam die ook voor Lek- en Merwestreek van grote betekenis is geweest. In juli bezochten burgemeester Bandell en wethouder Sas van Dordrecht de werkruimte: een plezierig, ontspannen en uiteraad nuttig bezoek.

De afdeling bracht in het kader van het jubileumjaar een boekje "*Het Haentje aan de Vogelmarkt*" uit over het beerkelderonderzoek in het pand Groenmarkt 63-71 in Dordrecht, geschreven door Emile Havers, Marijke Groos, Taco Groeneveld en Cees van der Esch. Er hangt wel een schaduw over deze vondsten van de Groenmarkt. Zeker niet over het boekje, want dat ziet er werkelijk prima uit. Een verre van onbelangrijk deel van de vondsten is echter ge-

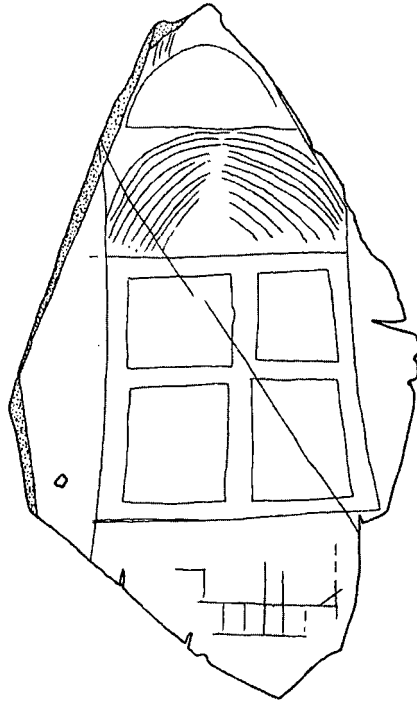
stolen. Des te beter dus dat die verdwenen vondsten wel een plaatsje in "Het Haentje" konden vinden.

Van 1 september tot 1 november was in het Dordts Archeologisch Centrum een AWN-tentoonstelling te zien van de in 1980 geborgen vondsten van Groenmarkt 27 en de bewoningsgeschiedenis van dit pand.

An Osseweijer-van Bueren bespreekt een voor haar vreemd stuk aardewerk, afkomstig van het landgoed Amstelwijck. Nam ze via een dia op een lezing eerst aan dat het een deksel van een doof- of aspot was, tijdens haar vakantie in de vroegere DDR hoorde ze van een museummedewerkster dat het een onderdeel is van een inmaakpot.

Een zeer groot deel van GB is gewijd aan het onderzoek in mei 2000 tijdens het uitgraven van de grachten van het voormalige kasteel Liesveld. T. Korevaar bespreekt de werkwijze, de belangrijkste vondsten en de conclusies die aan dit onderzoek kunnen worden verbonden. Het kasteel lag aan een van de tiendwegen vlakbij de Lek en het gaat hier om een vrij groot terrein: een kasteel, een slotvijver en een voorterrein, ook weer met verschillende gebouwen, een toegangspoort en een tuin. Van dit grote kasteel rest alleen nog het koetshuis op het voorterrein. Naast de strategische ligging aan de Lek zullen de bodemfactoren een reden zijn geweest juist hier een kasteel neer te zetten. De zavelige klei bood een stevige ondergrond en het kwelwater achter de dijk zorgde steeds voor vers drinkwater en hield bovendien (vanwege de constante temperatuur) de slotgracht langer vrij van ijs.

Hoewel niet verwacht in een grachtvulling, trof men op twee plaatsen funderingsresten aan: een gevolg van het verleggen van de gracht na de sloop van het kasteel. Er is een tamelijk goed overzicht van het terrein verkregen door het tegenwoordige terrein op een kaart uit 1716 te projecteren. Uit de grachtvullingen kwamen heel wat vondsten, waarvan de oudste vrijwel steeds uit de gracht om de hoofdburcht. Afgaande op de datering en verspreiding van de vondsten is de hoofdburcht tussen 1275 en 1300 gebouwd en wordt het voorterrein pas na 1600 belangrijker. In 1744 wordt de hoofdburcht gesloopt en woont men verder op het voorterrein. Het lijkt erop dat er in de Franse tijd een einde komt, op zijn minst aan de voorname bewoning van Liesveld, want er zijn erg weinig vondsten uit de 19e eeuw. Korevaar behandelt vele vondsten: natuursteen en baksteen - daktegels, dakleien en dakpannen - vloertegels en wandte-

Daklei met tekening van een gevelindeling? (uit: Grondig Bekeken).

gels - kacheltegels - metaal, waaronder enkele schalmen van de ketting van de ophaalbrug naar de hoofdburcht - aardewerk en glas - militaria en munten. Curieus is een flink fragment van een daklei met een ingekraste tekening van mogelijk een gevelindeling, mogelijk gemaakt door een van de bouwlieden of een van de slopers tijdens de schaft. Van kasteel Liesveld is de gracht nu gereconstrueerd en men hoopt ook de contouren van het slot nog eens terug te vinden. Ondanks de beperkingen (alleen maar grachtvulling / te weinig menskracht midden in de week / weinig sporen, dus fixatie op de voorwerpen zelf) is het toch een interessant verslag geworden, dat nieuwsgierig maakt naar de hoofdburcht zelf.

Naast de geheimen rond de tijdens dit onderzoek onberoerd gebleven hoofdburcht staat er meer raadselachtigs in GB en wel een halsfragment van roodbakkend aardewerk met een lichtgelig glazuur met daarop zwart geschilderde patronen. De tuit en de halsrand hebben een roodgeschilderde bies. Het doet sommigen denken aan het Middellandse Zeegebied, maar tot nu toe weet niemand het halsfragment echt thuis te brengen.

Toekomstige projecten van Lek- en Merwestreek: Alblasserdam, De Lange Steeg (nederzettingssporen uit de 12e eeuw) -

Alblasserdam, Vinkenvolder (Romeinse bewoningssporen) - Giessenburg, Brugstraat (het te slopen pand biedt mogelijkheden voor archeologisch onderzoek).

**Nieuwsbrief, oktober 2001
(Afd. 12 - Utrecht e.o.)**

In de N een beschrijving van de plannen van de afdeling met medewerking van de projectleiders een presentatie te geven van archeologische vondsten in de provincie Utrecht. Daaronder de "archeologie-zolder" van Remy Ooijevaar (IJsselstein) met vondsten uit Zuidwest-Utrecht, sinds 1972 door "zijn" werkgroep verzameld. In Houten organiseerde de AW Leen de Keijzer onder leiding van Joop van Herwijnen samen met de Oudheidkamer Houten en het depot van de provincie Utrecht een tentoonstelling "Thuis in de bodem van Houten". Deze tentoonstelling ging vervolgens deels naar Schalkwijk.

In het Museum Dorestad verzorgden Anja en Ton van Ieperen een workshop aardewerkrestauratie, terwijl de NJBG hier een workshop prehistorie voor kinderen organiseerde.

Pieter van der Voorde schrijft over het archeologisch onderzoek van de omgrachte hofstede in de polder Themaat. Het onderzoek werd verricht door leden van afdeling Utrecht e.o. en de Historische Kring Vleuten, de Meern, Haarzuilens en wordt begeleid door de archeologen van de provincie Utrecht. In augustus konden de resultaten worden getoond op twee open dagen. Beide dagen samen leverden 100 zeer geïnteresseerde bezoekers op. In de metaal- en aardewerkvondsten zijn twee perioden zichtbaar: 1300-1400 en 1500-1800. De gevonden muurresten dateren uit het begin van de 18e eeuw. Er zouden zich nog oudere sporen in de diepere ondergrond kunnen bevinden of wellicht in de grachten. Het hogere deel van het terrein zal door middel van boringen verder worden onderzocht. Door vertraging in andere bouwwerkzaamheden in Leidsche Rijn zal de AW misschien nog wel twee jaar kunnen doorwerken op dit terrein, dat een waterplas moet worden.

Graven tussen de rivieren nr. 2, oktober 2001 (Afd. 15 - West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard)

Als AWN'ers mogen we ons gelukkig prijzen, dat in het werkgebied van afdeling 15 een werkgroep opstond die deze afdeling "weer levend wil maken". Ik wens de werkgroep graag succes toe bij dit streven. In

zijn voorwoord zegt Hans van der Laan dat de doelstelling om actief in het veld onze hobby uit te oefenen ruimschoots is gehaald. Er vonden de hele zomer door activiteiten plaats op het terrein bij de watertoren van Culemborg.

Hans Tevel schrijft over dit terrein: Caets-hage, juist onder Culemborg. De gemeente wil hier een stadsboerderij bouwen en staat positief tegenover een verkennend onderzoekje. De heren van Caets-hage waren verantwoord aan die van Buren, Beusichem en Culemborg. Het terrein kenmerkt zich door vondsten uit verschillende perioden, dit vanwege (vuil)stort vanaf de 17e eeuw tot in de tweede helft van de vorige eeuw. Deze stort nivelleerde het terrein, zodat de verhoging die de plaats van de havezate aangeeft nu minder opvalt dan eerder. Concentraties van puin aan de oppervlakte wijzen op vroegere bebouwing. De onderzoekers zetten een raster uit over twee plaatsen met veel puinresten en voerden vervolgens een kartering uit met een inventarisatie van vondsten per vak van 1 m².

Wanneer er aanwijzingen zijn voor muurwerk wordt een proefsleuf gegraven en inderdaad verschijnt dicht onder het maai-veld een vloertje van losliggende kloostermoppen met een tot op heden onduidelijke functie. Omdat elders op het terrein boringen eveneens weinig duidelijkheid brengen, worden ook hier proefsleuven gemaakt. Ook hier weer hetzelfde formaat kloostermoppen (30x15x7,5 cm) die zonder verband naast elkaar liggen op een soort talud: is het de onderkant van een muur, zoals geconstateerd bij het kasteel Culemborg? De tweede sleuf levert een laag puin van kloostermoppen en kalk op, dierenbotten en keramiek uit de 12e-13e eeuw en hout. Al deze waarnemingen zouden moeten leiden tot een "AAO", waar de AWN'ers graag aan zullen meewerken.

Hans van der Laan brengt ons op de hoogte van het resultaat van het onderzoek op het Wielewaalterrein in Zaltbommel. Hier vond men restanten van het Agnietenklooster, maar andere vondsten vroegen eigenlijk nog meer aandacht. Zoals twee parallel verlopende muren, misschien resten van een gebouw dat op een kaart van Blaeu uit 1649 staat. Voorts de aarden wal van rond 1200, zoals tot nu toe alleen aangetroffen in Maastricht en Breda. Hier vond men ook de resten van een open en halfronde muurtoren.

Elders in Gtdr schrijft dezelfde auteur over restanten van een vrij grote baardmankruik uit de 18e eeuw, afkomstig uit Frechen en

gevonden in de oeverrand van de drooggelegde stadgracht van Zaltbommel. Het was mogelijk de kruik grotendeels te reconstrueren.

Henk Veldhuizen en Arend Houtkoop vertellen in Gtdr over de Werkgroep Bodemarchief Buren (WBB), op dit moment aangesloten bij afdeling Nijmegen e.o. en die als doel heeft "een bijdrage te leveren aan het onderzoeken van het Burens bodemarchief en de bevindingen vast te leggen". De WBB bezoekt regelmatig een akker onder Kerk-Avezaath, gelegen op een stroomruggordel van Lith naar Wijk bij Duurstede. Hier is veel Romeins materiaal gevonden, waaronder metalen voorwerpen die in verband kunnen worden gebracht met paarden: een paardenwisselstation wellicht? Een afdeling Boekennieuws compleeteert dit tweede nummer van Graven tussen de rivieren.

Expositie (Afd. 23 - Archeologische Vereniging Kempen- en Peelland)

Ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de AWN organiseerde de AV Kempen- en Peelland twee tentoonstellingen, die in een aantal bibliotheken in het werkgebied worden gepresenteerd. Laurens Mulkens, Elly Bogers en Haro van Galen maakten onder meer een rondreizende opstelling met vitrinezuilen met teksten en vondstmateriaal die al was te zien in de bibliotheken van Asten, Boxtel, St. Oedenrode, Eindhoven en Valkenswaard. De opstelling toont een opgraving, waarin verschillende soorten sporen zijn te zien: een tonput, grondsporen en een fundament. Bovendien kan het publiek er duidelijke voorbeelden van archeologische technieken zien, zoals een vlak en een coupe. De bij een onderzoek gebruikte werktuigen als schoppen, troffels en een kruiwagen completeren het beeld. De begrenzing van de expositie wordt gevormd door een verzameling scheppen, verklarende teksten en foto's van archeologen en amateur-archeologen.

Brief (AW Voorburg)

De AW Voorburg is terecht verguld met het feit dat de heer Van Hengstum (directeur Cultureel Erfgoed van het ministerie van OCenW) op 28 september namens de staatssecretaris Van der Ploeg de activiteiten van de AW Voorburg ten voorbeeld stelde. Dit gebeurde in samenhang met zijn oproep aan amateurs om lokaal en regionaal een grotere rol in de archeologie te gaan

spelen. Elders in dit nummer van Westerheem vindt u de toespraak van de heer Van Hengstum.

De Ouwe Waerelt nr. 2, september 2001 (De Motte - Goeree-Overflakkee)

DOW is ditmaal geheel gewijd aan de teelt en verwerking van meekrap, een plant die al in de Middeleeuwen economisch belangrijk was op Schouwen-Duiveland, Tholen, de westhoek van Noord-Brabant en de Zuid-Hollandse eilanden, waaronder Goeree-Overflakkee. Zie verder de rubriek Signalementen.

De laatste handen aan de tentoonstelling in de Eindhovense Witte Dame (foto: Elly Bogers, afd. 23).

Adressenlijst coördinatoren Landelijke Werkgroepen

Landelijke Werkgroep Steentijd (LWS)

A.W.J.M. (Ton) Kroon, Duistervoordseweg 116,
7391 CJ Twello, tel. 0571-273495.

Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOOW)

Voorzitter: B. (Boudewijn) Goudswaard,
Bodegraafsestraatweg 23, 2805 GK Gouda,
tel. 0182-571656.

Secretariaat: H. (Hans) Bruggeman, Roer 16,
8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Penningmeester: J. (Jan) Venema,
Groote Zijlroede 1, 8744 GG Maklum,
tel. 0515-232160.

Regiocoördinatoren

Regio Noord: Winfried Walta, De Wal 3,
9032 XE Blessum, tel. 058-2541432.

Sub regio Groningen: Otto Brinkhuizen,
Oude Adorperweg 7, 9738 TB Groningen,
tel. 050-5733263.

Regio Noordwest: vacature.

Regio Oost: Hans Bruggeman,
Roer 16, 8032 GG Zwolle, tel. 038-4546192.

Regio Zuidoost: Joost van den Besselaar,
Zoetendaalstraat 10, 5443 AM Haps,
tel. 0485-314925.

Nout Cornelissen, Pater Gymardstraat 4, 5844
AK Stevensbeek, 0485-383743.

Regio Zuidwest: Eric Weijters, Voorstraat 48,
4797 BH Willemstad (n. Br.), tel. 0168-472783.

Sub regio Zeeland: Dries van Weenen,
Tulpstraat 30, 4486 BZ Colijnsplaat,
tel. 0113-695457.

Redacteur: Louis van de Berg, Zonnebloem-
straat 32, 8012 XG Zwolle, tel. 038-4222320.

AWN-lidmaatschappen

De AWN kent de volgende lidmaatschappen:

A	basislidmaatschap (men dient het basislidmaatschap zonder aftrek van kosten over te maken)	f 80,00	€ 36,50
B	studentlidmaatschap	f 48,00	€ 22,00
C	jeugdlidmaatschap	f 40,00	€ 18,00
D	geassocieerd lidmaatschap	f 41,00	€ 19,00
E	huisgenoot-lidmaatschap	f 27,50	€ 12,50
	in principe een eenmalig inschrijfgeld van	f 8,00	€ 5,00

Rechten en plichten verbonden aan het lidmaatschap

Alleen lidmaatschap A, B en C geven recht op toezending van het verenigingsblad 'Westerheem'.

Het basislidmaatschap verleent de volgende rechten:

- toezending Westerheem
- AWN-verzekering op AWN-opgravingen
- toegang tot excursies van de Afdelingen en het Hoofdbestuur
- toegang tot graafactiviteiten onder de vlag van de AWN
- toegang tot de graafkampen van de AWN
- stemrecht op de Alg. Ledenvergadering.

De rechten van het basislidmaatschap zijn ook van toepassing op het studentenlidmaatschap en het jeugdlidmaatschap (14 t/m 18 jaar). Voor het huisgenootlidmaatschap geldt hetzelfde, maar zonder recht op Westerheem. Ten aanzien van het basislidmaatschap kent het geassocieerde lidmaatschap de volgende beperkingen:

- geen toezending van Westerheem en
- geen stemrecht op de Algemene Ledenvergadering
- aan het geassocieerde lidmaatschap kan geen huisgenootlidmaatschap verbonden worden (wat wel mogelijk is bij het basislidmaatschap).

Het geassocieerde lidmaatschap staat open voor allen die lid zijn van een zusterorganisatie (Historische Kringen, Oudheidskamers, etc.) met een geldig basislidmaatschap.

Nadere informatie over de lidmaatschappen kan verkregen worden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam.

Opzeggen voor 1 december: een bevestiging wordt niet toegezonden.

Zij die zich voor het studentenlidmaatschap of geassocieerde lidmaatschap aanmelden, dienen bij hun aanmelding een kopie te voegen van hun geldige studentenkaart of het lidmaatschap van de aangesloten zusterorganisatie.

Adressenlijst hoofdbestuur en afdelingssecretariaten van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland

Hoofdbestuur

Alg. voorzitter: J.W. Eggink, Prinses Marianne-laan 90, 2275 BJ Voorburg, tel. 070-3860307.

Vice-voorzitter: H.H.J. Lubberding (afdelingen en regio's), Verlengde Lindelaan 53, 7391 JH Twello, tel. 0571-275706.

Alg. secretaris: S.J. S. Elzinga, Spoorlaan 33, 3739 KB Hollandsche Rading, tel. 035-5771446, e-mail: elbod@dutch.nl.

Alg. penningmeester: H. van Herwijnen, Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 HD De Bilt, tel. 030-2203900. Postgiro 577808 t.n.v. AWN De Bilt.

Bestuursleden:

Mw. M.A. Noordhoek, Parklaan 17, 3722 BC Bithoven, tel. 030-2448672.
Mw. A.E. Oostdijk (Professionalisering), Willemstraat 9, 2275 CN Voorburg, tel. 070-3869222.
W.J.C. Nieuwenhuis, (veiligheid en verzekeringen), Lyra 60, 3328 NH Dordrecht, tel./fax 078-6186819.

Ereleden

E.H.P. Cordfunke, P.J.R. Modderman,
P. Stuurman, mw. E.T. Verhagen-Pettinga,
P. Vons.

Leden- en abonnementenadministratie AWN

Accountantskantoor N.L. van Dinther & Partners,
Postbus 714, 3170 AA Poortugaal,
tel. 010-5017451 (tijdens kantooruren).

Bureau AWN

(postadres, algemene informatie en ledenservice),
Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam,
tel. 020-4276240, fax 020-4227910.

Secretariaten/contactpersonen Afdelingen

1. *Noord-Nederland*: B.J. ten Kate (a.i.), Hunzeweg 2, 9657 PB Nieuw Annerveen, tel. 0598-491420.
2. *Noord-Holland Noord*: M. Weesie, Grosthuisen 34, 1633 EL Avenhorn, tel. 0229-542277.
3. *Zaanstreek/Waterland*: Mw. J.E. Broeze, Overtoom 103, 1551 PG Westzaan, tel. 075-6165680.
4. *Kennemerland (Haarlem en omstreken)*: R.H. Spoor, Jan Luijkenstraat 30, 2026 AG Haarlem, tel. 023-5396199. E-mail: r.h.spoor@getronics.com.
5. *Amsterdam en omstreken*: R. Tousain, M. Yourcenarstraat 17, 1102 AJ Amsterdam ZO, tel. 020-6005179.
6. *Rijnstreek*: M. Dijkstra, Geregracht 50, 2311 PB Leiden, tel. 020-6838134.
7. *Den Haag en omstreken*: Joanneke Hees, Klikspanweg 7, kamer 16, 2324 LW Leiden, tel. 071-5760533.
8. *Helinium (Waterweg Noord)*: Secretariaat Helinium, Westlandseweg 258, 3131 HX Vlaardingen.
9. *De Nieuwe Maas (Rotterdam en omstreken)*: Windmolen 86, 2986 TL Ridderkerk, tel. 0180-431240.
10. *Zeeland*: Mw. L.C.J. Goldschmitz-Wielinga, Verdilaan 35, 4384 LB Vlissingen, tel. 0118-462142, e-mail: j.goldschmitz@net.hcc.nl
11. *Lek- en Merwestreek*: Mw. A.F. Osseweijer-van Bueren, Lindelaan 79, 3319 XJ Dordrecht.
12. *Utrecht en omstreken*: H. Doornenbal, Torontodreef 22, 3564 KR Utrecht.
13. *Naerdincklant (Hilversum en omstreken)*: Mw. E.J. Wierenga, Theresiahof 28, 1216 MJ Hilversum, tel. 035-6834875.
14. *Vallei en Eemland (Amersfoort en omstreken)*: A.P. de Boer, Frans Tromplaan 22, 3871 EN Hoevelaken, tel. 033-2534729.
15. *West- en Midden-Betuwe en Bommelenwaard*: G.J. van der Laan, Thorbeckestraat 51, 5301 ND Zaltbommel.
16. *Nijmegen en omstreken*: J.J. van Daalen, Bargapark 27, 5854 HC Nieuw Bergen, tel. 0485-343456, <http://members1.chello.nl/~a.hendriksor>.
17. *Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland*: G.A. Boomsma, Bremstraat 3, 6813 EK Arnhem, tel. 026-4450360. E-mail: awnafd17@worldonline.nl homepage: <http://awnafd17.webpage.net>
18. *Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezoom*: G. Draaijer, Smedenstraat 120, 7411 RJ Deventer, tel. 0570-641887.
19. *Twente*: Mw. N. Otto, Lovendelhof 9, 7641 GG Wierden, tel. 0546-577284.
20. *IJsseldelta-Vechtstreek*: Mw. M. Traast-Bos, Opperswolle 32, 8325 PH Vollenhove, tel. 0527-246602.
21. *Flevoland*: Mw. E.B. van Galen Last, Maanzaadpad 29, 1313 HV Almere.
22. *West-Brabant*: Mw. A.M. Visser, Zomerland 17, 4761 TA Zevenbergen, tel. 0168-327096. <http://gen-www.uia.ac.be/u/overveld/archeology/awn22.html>.
23. *Archeologische Vereniging Kempen en Peelland*: C. Poelmann-Tummers, p.a. Keizersgracht 2, 5611 GB Eindhoven, tel. 0492-553456, e-mail: carinetummers@hotmail.com
24. *Midden-Brabant*: C.C.J.M. Cornelissen, Aalstraat 73, 5126 CR Gilze, tel. 0161-451612.

AXA verzekeraar van de AWN

Sinds 1951 zijn amateur-archeologen verenigd in de AWN.
Inmiddels is deze organisatie uitgegroeid tot de grootste in Nederland.
De leden vervullen een onmisbare functie in het archeologisch onderzoek.

AWN-leden maken geschiedenis!

AWN-zomerkampen 2000

Het afgelopen jaar waren er drie zomerkampen; één voor beginners en twee voor gevorderden.

Het beginnerskamp had als 'thuishaven' Oudenbosch, waar Anne-Marie Visser de dagelijkse leiding had. De kampen voor de gevorderde deelnemers werden gehouden in Eindhoven en Nijmegen waar Bram van den Band en Haro van Galen als dagelijkse leiders optraden.

Het aantal deelnemers aan de kampen was lager dan voorgaande jaren; wat hiervan de oorzaak was viel niet te achterhalen.

Zij die in 2000 aan de kampen deelnamen waren bijzonder enthousiast over de organisatie, de dagelijkse en de wetenschappelijke leiding en ook was, zoals bleek uit de reacties en de kampverslagen, het peil van hun kennis behoorlijk opgekrikt.

Zelf heb ik me uitsluitend beziggehouden met de organisatie van de kampen, daarom laat ik graag de dagelijkse leiders aan het woord. 'Hun' kamp is hieronder kort samengevat.

Herman Lubberding

Hard werken in West-Brabant

Op zaterdag 1 juli werden de negen deelnemers aan het instructiekamp door Herman Lubberding en ondergetekende ontvangen in het Noord-Brabantse plaatsje Oudenbosch. Het ideale onderkomen - met perfecte cate-

ring- in internaat Saint Louis zou de hele week de uitvalsbasis vormen voor onze archeologische activiteiten. De deelnemers stond een zeer intensief programma te wachten!

Na een eerste kennismaking met de directe omgeving en een introductie van het opgravingsproject Breda-Steenakker door Chrystel Brandenburg, archeologe in de gemeente Breda, waren de groepsleden al enigszins aan elkaar gewend. Er volgde een slapeloze nacht; ieder kwartier sloeg de klok van de Basiliek!

Op zondag maakten we onder leiding van de IVN-natuurgids Frans Graat een wandeling over de Regte Heide; de grafheuvels uit de Bronstijd stonden volop in de belangstelling.

In Breda wachtte de deelnemers op maandagmorgen een eigen opgravingsput vol sporen, die wel eerst moest worden opgeschaafd. Na een dag schaven onder de brandende zon zag het vlak er heel mooi uit. Daarna konden de sporen worden gecoupeerd en getekend (daarbij bleek, dat er hier zeer ac-

Iedereen laat het werk in de steek bij een fraaie vondst.

tief gravende dieren wonen!). Ter afwisseling werd in kleine groepjes gezegd, een activiteit die door sommigen zo werd gewaardeerd dat ze op de vrije woensdagmiddag terugkeerden om wederom te helpen.

Het meetpracticum gebeurde op een braakliggend terreintje in het centrum van Oudenbosch, waarbij Christ van Terheijden en Wim Tousain, leden van de afdeling West Brabant, assisteerden. Op woensdagavond hield Christ een lezing over het archeologisch onderzoek dat vorig najaar was uitgevoerd in het stadje Tholen.

Donderdagmorgen vertrok de groep naar Bergen op Zoom, voor een kennismaking met stadskernelonderzoek. Onder leiding van de gemeentearcheoloog Marco Vermunt en zijn medewerkers werd meegewerkt aan een onderzoek naar middeleeuwse bewoningssporen aan de Koevoetstraat. Vervolgens werd een bezoek gebracht aan de expositie van "Bergse" bodemvondsten in de Gevangenpoort, waar Marco uitleg gaf.

Bij terugkeer in Oudenbosch konden we maar heel even uitblazen op een terrasje, want 's avonds stond er skeletonderzoek in het museum op het programma.

Op vrijdag vertrokken we opnieuw naar Breda, waar we een bezoek brachten aan het depot van de Afdeling Archeologie in het Bredaas Museum. Hier toonde Chrystel ons, welke weg de bodemvondsten afleggen na binnenkomst, dus het hele proces van opslag, reiniging, registratie en restauratie.

Om 11.00 uur werden we ontvangen in het HSL-informatiecentrum, waar we uitleg kregen over de HSL-lijn die het Brabantse land binnenkort zal doorsnijden en 's middags stond een interessante stadsrondleiding op het programma, waarbij o.m. de Grote Kerk en het Kasteel van Breda werden bezocht. We eindigden naar goed Brabants gebruik in een cafeetje op de Grote Markt.

Deze intensieve kampweek werd besloten met een "schervenavond" in het museum te Oudenbosch, waar de deelnemers konden werken aan restauratie van bodemvondsten van AWN West-Brabant. Hoe gezellig de deelnemers de graafweek hadden gevonden, bleek wel op de laatste zaterdag. We vertrokken pas geruime tijd na de koffie-met-worstenbroodjes!

Dank aan allen die die deze week tot een onvergetelijke ervaring hebben gemaakt. De AWN heeft er dankzij jullie

inzet tijdens deze kampweek een aantal zeer enthousiaste veldwerkers bij gekregen!

Anne-Marie Visser

Een kangoeroe op Welschap

Het zomerkamp in Eindhoven begon onder merkwaardige omstandigheden: in de eerste plaats was het weer uitstekend en in de tweede plaats werd er de eerste avond al een levensgrote kangoeroe gesignaleerd die de merkwaardige gewoonte had over de startbaan van het voormalig vliegveld Welschap te hupsen. Het weer bleef de hele week uitstekend waardoor het gezelschap zowel bij het ontbijt als bij het avondeten eendrachtig buiten bivakkeerde.

Alle voorwaarden waren aanwezig voor een goed kamp: een zeer gemêleerd en wellevend gezelschap individualisten met uiteenlopende archeologische interesses dat er duidelijk zin in had. Die verwachtingen kwamen uit: Nico Arts, de stadsarcheoloog van Eindhoven, had een zeer gevarieerd programma opgesteld dat liep van landschappelijk schitterende gebieden en monumenten tot geologische kenmerken van de streek (dekzanden, esdekken, rivierdalen). Hij wist de archeologische bijzonderheden zo beeldend te vertellen dat je kloosters, kastelen en nederzettingen uit de grond zag komen. Ook werd weer eens duidelijk hoeveel archeologisch erfgoed er achteloos vernietigd is. Naast Nico stonden twee opgravingsleiders die alle onderdelen van het archeologisch veldwerk de revue lieten passeren: tekenen, schaven, meten met laserapparatuur, couperen, het interpreteren van sporen, het determineren van scherven, alles kwam aan bod. Theo de Jong bleek ook een bottenexpert te zijn en Mick van Son ontpopte zich als de regelaar achter de schermen die een uitstekende "braai" orga-

niseerde en een professioneel kampvuur aanlegde, waardoor er op de slotavond in hun gewaardeerde aanwezigheid nog langdurig over archeologische aangelegenheden kon worden gesproken.

Ik heb deze week als zeer positief ervaren: voor een divers gezelschap amateurarcheologen was het een uiterst leerzame week, niet alleen in archeologisch opzicht, maar ook in de omgang met elkaar. Nico, Mick, Theo en niet te vergeten Henk Goossens wil ik danken voor hun aanstekelijk enthousiasme en hun nuchtere praktische aanpak, die in belangrijke mate aan het succes van deze week hebben bijgedragen.

Bram van den Band

Een week in Nijmegen en Lent

Op zaterdag 12 augustus verzamelde zich de groep van 13 deelnemers en een 'lijder' in de Montessori-school aan de Berg- en Dalseweg in Nijmegen, waar ze werden opgevangen door Herman Lubberding namens het hoofdbestuur van de AWN en Wim Tuijn van de AWN-afdeling Nijmegen. Wim zou assisteren als technisch begeleider. 's Avonds konden we proeven aan de archeologie en de historie van Nijmegen in een informatieve lezing door het hoofd van het Bureau Archeologie van de gemeente Nijmegen, Jan Thijsen. Jan schonk extra aandacht aan de bijzondere vondsten van vroeg-christelijke chi-rho-symbolen die er als grafitti op Romeins keramiek waren aange troffen.

Op de zondag werd een stevige excursie door de omgeving van Nijmegen gehouden naar meerdere archeologisch interessante objecten en terreinen. De excursie werd geleid door onze excursieleider en gids Wim Tuijn. Na afloop kregen de deelnemers nog een snelle determineercursus kera-

miek van Wim, om zodoende al een beetje vertrouwd te raken met terra sigillata, terra nigra en andere import- en inheemse materialen.

Op maandag gingen we daadwerkelijk van start. Op een Vinex-locatie aan de overkant van de Waal (De Waalsprong), wordt op de akkers van het dorpje Lent een grootschalige opgraving verricht.

Op de locatie BO5 bevindt zich op een zavelige verhoging in het landschap, het archeologische restant van een inheems-romeinse nederzetting. In een van de werkputten lag naast de begrenzingsgreppel van de nederzetting een tweetal, vrijwel tegen elkaar gelegen, afvalkuilen. Een ideale gelegenheid voor de minder geofende deelnemers om de kwadranten-methode uit te testen en zo het profiel van- en het verband tussen de kuilen vast te stellen.

Het bekende beginnersgeluk bleek ook hier. De detector reageerde met een

De Kwadrantenmethode in de werkput (Nijmegen).

bliepje boven een der kuilen en de argeloze AWN-er haalde een zeer fraai (gem?) steentje met vier Romeinse letters en een floraal motiefje uit de uitgelichte kluit aarde, onder het motto: "Is dit wat??" Ook werd in dezelfde kuil nog een stukje van een getordeerde bronzen armband gevonden. In de loop van de week zouden beide kuilen nog veel interessante vondsten opleveren.

Veel van het materiaal uit de putten op BO5 stamde uit de tweede eeuw en gaf inzicht op het dagelijkse leven in een inheems-romeinse nederzetting; de paalsporen gaven een goede indruk van de bebouwing in die tijd. Het viel op dat er bijzonder veel keramisch materiaal in de paalgaten zat.

Doordat het onderzoeksterrein zo groot was, en er zoveel verschillende werkzaamheden (graven, hoogmeten, tekenen, het uitpeuteren van een paardenskelet, etc.) te doen waren, was het op De Waalsprong voor de beginnende- en de gevorderde amateur-archeologen een waar paradijs.

Ter afwisseling werd bovendien bij toerbeurt in het depot in Lent meegeholpen met vondstverwerking en determineren van vondsten.

De avonden werden door de nimmer vermoeide deelnemers besteed aan een stadswandeling, het volgen van een lezing, het bezoeken van de plaatselijke AWN-afdeling en aan het oefenen met het waterpasinstrument. Op vrijdag kregen de deelnemers de mogelijkheid om een raai uit te zetten en prospectief booronderzoek uit te voeren. De tijd hiervoor was kort, maar verschillende deelnemers zagen in het geleerde een mogelijkheid om deze methodieken binnen de eigen afdeling of werkgroep toe te passen.

Na een door de gemeente Nijmegen aangeboden en door de AWN met drank en eten verrijkte barbecue op de vrijdagavond konden de deelnemers zaterdag vermoeid maar voldaan naar huis terugkeren. Een zeer diepgravende ervaring rijker....

Haro van Galen

Communicatie AWN en enquête

De Hoogeschool van Utrecht kreeg in het kader van het jubileum opdracht om een communicatieplan op te stellen voor de AWN en rapporteerde hierover eind oktober. Uitgangspunt voor dit plan is het beeld dat men nu van de AWN heeft en dat wat de AWN zou willen hebben. Om dit vast te stellen is o.a. een *enquête* onder de leden gehouden. Van de vijfhonderd aangeschreven leden heeft ruim veertig procent gereageerd. Een zeer hoge score waaruit een grote betrokkenheid van de leden blijkt. Een betrokkenheid die in de antwoorden bevestigd wordt. Een samenvatting van de enquête en de resultaten van de bespreking door het hoofdbestuur worden, of zijn inmiddels, aan de afdelingen toegezonden. Bij de afdelingsbesturen kunnen geïnteresseerden hier kennis van nemen. Hier is bijzonder vermeldenswaard dat de AWN-leden in het algemeen zeer positief staan ten opzichte van hun vereniging. Zowel de AWN in zijn geheel als de afdelingen en ons verenigingsblad Westerheem krijgen in meerderheid het waarderingscijfer 7 of 8 toegekend. Natuurlijk zijn er ook wensen om

sommige zaken te verbeteren.

Jos de Grood

JUBILEUM AWN 2001

Onze vereniging bestaat in 2001 vijftig jaar. In Westerheem heeft u het vorig jaar meermalen iets kunnen lezen over de jubileum. Nu het jubileumjaar is aangebroken, zullen onze leden met een afzonderlijk toegezonden nieuwsbrief op de hoogte gehouden worden van de plannen voor de jubileumviering. Wij hopen de leden op deze manier directer bij ons jubileum te betrekken. Ook is het mogelijk met zo'n nieuwsbrief meer en actuelere informatie over de verschillende onderdelen van de jubileumviering te geven. De nieuwsbrief zal steeds verschijnen zodra er voldoende vermeldenswaard is. De eerste is eind januari toegezonden. Enkele belangrijke data in het jubileumjaar zijn de algemene ledenvergadering op 12 mei in Vlaardingen en de twee jubileumdagen op 28 en 29 september in Haarlem, de oprichtingsplaats van de AWN.

Jos de Grood

Guédelon

In Westerheem 2000-4, las ik in de rubriek 'Werk in uitvoering' een passage uit Zuidwesterheem nr. 24, het periodiek van de afdeling Zeeland, over het kasteel Guédelon bij Saint-Sauveur-en-Puisaye in Bourgondië. In Zuidwesterheem stond een uitgebreid artikel over dit kasteel, een nieuw 'dertiende eeuws' kasteel dat in de bossen bij Saint-Sauveur verrees. Het wordt een 'middeleeuws' kasteel van 51 bij 46 m. Voor de bouw worden uitsluitend attributen en materialen gebruikt die al in de dertiende eeuw bekend waren. De stenen worden uit de heuvels in de naaste omgeving gehakt, de omringende bossen leveren het hout, kalk en tras wordt zelf gemaakt, als ook de nagels, het hang- en sluitwerk en noem maar op. De ruim 50 'bouwvakkers' lopen in middeleeuwse kleding rond (maar wel met veiligheidsschoenen!).

Uit nieuwsgierigheid ben ik er ook eens een kijkje gaan nemen en heb uiteraard geïnformeerd hoe de directie van dit project denkt over deelname door de AWN. Wat blijkt:

Leden die interesse hebben en die be-

reid zijn om de handen uit de mouwen te steken, zijn van harte welkom. Het werken met middeleeuws gereedschap wordt er geleerd, maar er is ook behoefte aan lieden die het vee verzorgen, kleding maken, het eten verzorgen en aan gidsen die de moderne talen beheersen (toen ik er was, werd enkel en alleen Frans gesproken: niemand beheerste het Engels of Duits). De deelnemers slapen òf op de lokatie, òf op een camping in de omgeving. Als compensatie wordt een geringe dagvergoeding verstrekt. Voorwaarde is dat men de Franse taal enigszins beheerst en dat men bereid is minimaal vier weken te blijven. Er wordt aan het kasteel gewerkt van 1 april tot 15 november. Interesse? Neem even contact met mij op.

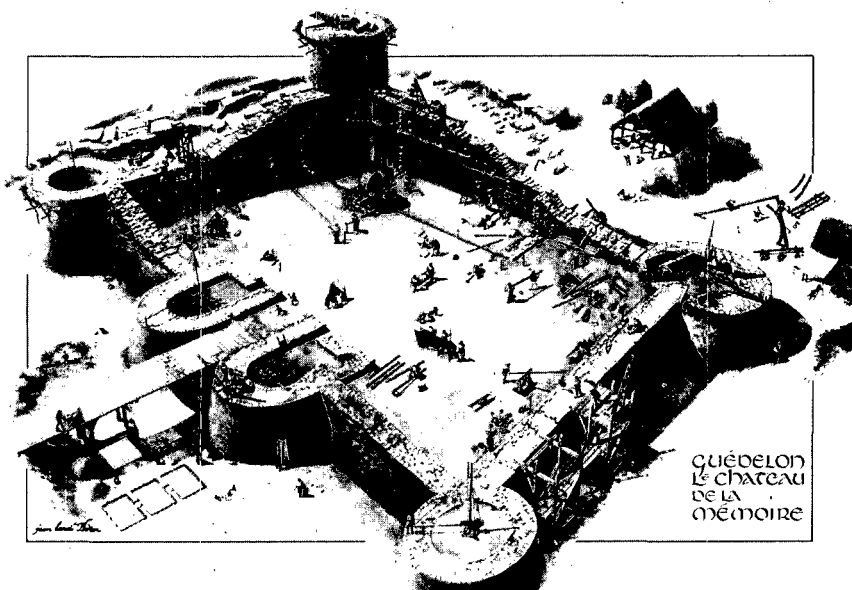
Herman Lubberding
(vice-voorzitter), tel. 0571-275706

AWN-excursie 30 september 2000 Zutphen

Rond 11 uur was het zaaltje in het Zutphense IJsselpaviljoen geheel ge-

vuld met AWN'ers, die uit heel Nederland (en zelfs uit België) naar de oude Hanzestad waren gekomen voor de na-jaarsexcursie. Tijdens de koffie konden we bijpraten met oude bekenden en kennismaken met nieuwe gelijkgestemde zielen. Per touringcar vertrokken we naar een opgravingsterrein bij Warnsveld. In deze omgeving hebben de middeleeuwse nederzettingen Leesten en Eme gelegen, die door de archeologische dienst van Zutphen werden onderzocht. Daarbij zijn ook veel prehistorische bewoningsresten teruggevonden. Onze gids, Michel Groothedde, vertelde tijdens de busrit al uitgebreid over de bouwgeschiedenis van Zutphen, de oude stad aan de IJssel waar hij reeds 9 jaar stadsarcheoloog is.

Bij boerderij 't Loo aan de Looërenkweg werden we ontvangen door Jeroen Bouwmeester (van BAAC), die Michel bij zijn werkzaamheden assisteert. We kwamen eigenlijk op een slecht moment bij dit opgravingsterrein, want er was net een put afgewerkt, terwijl de nieuwe pas op maandag zou worden opengetrokken. In het veld viel dus niet zoveel te zien, behalve de gecoupeerde en afgewerkte paalkuilen van een spieker (voorraadschuurtje). Jeroen vertelde echter zo enthousiast, dat we ons toch goed een beeld konden vormen van de landschappelijke situatie met haar vroegere bewoning. We stonden op de Ooyer Enk, een dekzandrug met daarlangs in westelijke richting het riviertje de Ooyer Laak. Het lager gelegen deel van deze dekzandrug is nu door middel van proefsleuven onderzocht. Dit gedeelte was minder geschikt voor bewoning dan de hoge kop van de zandrug in noordelijke richting, waarop nu een maïsveld ligt. Men had er aanvankelijk ook niet zo'n hoge verwachting van. Booronderzoeken, uitgevoerd door RAAP, wezen uit dat op het hogere gedeelte meer bewoningssporen te verwachten zouden zijn. Toch werden nog enkele proefsleuven aangelegd,

die meer informatie verschafften. Zo was onder onze voeten de plattegrond gevonden van een boerderij uit de Late IJzertijd. Er werden ook enkele kuilen aangetroffen uit de Late Bronstijd. (Paalsporen van bijbehorende gebouwen komen wellicht tevoorschijn bij het verdere onderzoek van de zandrug). Bij eerder onderzoek werden waterputten opgegraven aan de voet van de dekzandrug. Deze hebben helaas weinig dateerbare vondsten opgeleverd. De vraag dringt zich op of men deze minder geschikte plek als vestigingsplaats heeft gekozen, omdat er elders sprake was van overbevolking. Dankzij het beschermende esdek konden de sporen goed bewaard blijven. Menselijke activiteiten, mede van de boerderij in de onmiddellijke omgeving, zorgden echter ook voor verstorende ingrepen in de bodem, zoals ingravingen en aftopping van de zandrug. De sporen hebben daardoor veel schade opgelopen, dat was in de proefsleuven duidelijk zichtbaar.

De boerderij, waarvan het erf al uit de twaalfde eeuw stamt, dient nu als tijdelijk onderkomen voor de archeologen. Op een lange tafel lagen daar de documentatie en bodemvondsten uitgestald. Bijzonder mooi waren de grote kleurenfoto's van de vondsten, waaronder glazen kralen en een fragment van een La Tene armband. De grootste voorwerpen op de tafel vormden de twee gerestaureerde urnen van een naburig gevonden grafveldje. Hier werden crematies gevonden, die vermoedelijk zijn te dateren in de derde of vierde eeuw van onze jaartelling. De urnen, zgn. "Eitöpfe", behoorden tot het handgevormde aardewerk, gemaakt ten noorden van de Romeinse Limes. De aangetroffen steengoed-scherven zullen waarschijnlijk afkomstig zijn van de bewoning van de boerderij zelf en niet tot het in de mest uitgereden stadsafval behoren (omdat de stad te ver uit de buurt lag). Tot de vondsten behoorden fraaie vuurstenen pijlspitsen en zelfs een paar fragmenten wikkeldraadaardewerk uit de

Vroege Bronstijd. Ook zijn er aanwijzingen voor de aanwezigheid van een Mesolithisch jachtkampje op de dekzandrug.

We bekeken de fraaie veldtekeningen, waarop o.m. de plattegrond van een drieschepig gebouw te zien was. Waarschijnlijk heeft daar nog een ander gebouw gestaan, waarvan de sporen die van de getoonde plattegrond schuin overlapten.

Er werd verteld over de vondsten van de Leestense Enk, waar het graf van een krijger (met bijl) is gevonden. (Dit grafveld behoorde echter niet bij de nederzetting die thans wordt onderzocht). Een reconstructie van het krijgergraf hebben we later op de dag in Zutphen bekeken. Slechts een deel van de schedel en de halswervels konden worden geborgen; de rest van het skelet was te fragiel.

Op het Leestense Veld zijn 32 huisplattegronden aangetroffen. Ook daar werd veel beschadiging door menselijk toedoen geconstateerd, waarschijnlijk te wijten aan de langdurige bewoning van deze plek. Boerderijplattegronden lagen er over elkaar heen. Tot de vondsten behoorden elf boomstampotten, die dendrochronologisch konden worden gedateerd. Uit dit onderzoek bleek, dat er steeds een tijdsperiode van 25 tot 30 jaar zat tussen de kapdatum van de verschillende boomstammen, een bruikbaar gegeven voor de studie naar de fasering van de bebouwing op het terrein. Bovendien bevatten deze putten veel vondsten (vroegmiddeleeuws aardewerk), die nader onderzoek verdienen.

Na deze interessante uiteenzetting keerden we per bus terug naar het IJsselpaviljoen, waar ons een uitstekend verzorgde lunch wachtte. Om 14 uur werden we tot enige spoed gemaakt, omdat er een stadswandeling op het programma stond onder leiding van Michel. Met groot enthousiasme vertelde hij over de bouwhistorische elementen van de panden waar we

langskwamen. In de stadsbibliotheek, een voormalig Dominicaner klooster, waarin ook het museum is gevestigd, werd de groep in tweeën gesplitst. Michel gaf uitleg bij de maquette, terwijl de andere groep de bodemvondsten in de vitrines kon bekijken. De geschiedenis van Zutphen blijkt al heel ver terug te gaan. Dit is uit opgravingen gebleken. De stad begon als nederzetting op een zandrug aan de IJssel. Bij de bouw van het nieuwe stadhuis werden in de bouwput resten gevonden van een Germaanse nederzetting, die lange tijd in gebruik bleef. In de negende eeuw kwam op brute wijze een einde aan de bewoning, vermoedelijk bij een aanval van de Vikingen in het jaar 882. In de opgravingsput werden brandsporen, afgeslacht vee en de resten van mensen gevonden, die door geweld om het leven waren gekomen. Mogelijk kwamen de aanvallers uit York, getuige de vondst van een in York geslagen munt naast een van de slachtoffers.

De verwoeste nederzetting werd herbouwd binnen een ringwal, die als versterking moest dienen tegen nieuwe aanvallen. Zutphen vormde destijds een bestuurlijk centrum binnen het zogenaamde "IJsselgraafschap" en werd bestuurd door graaf Everhard van Hamaland. In dit bestuurlijk centrum resideerde de graaf als bestuursambtenaar namens de Frankische koning in een grote hof met een zaal waar onder meer recht werd gesproken. Later werd dit houten hof vervangen door een gebouw van tufsteen. Hoe dit er ongeveer moet hebben uitgezien, kon worden gereconstrueerd uit de in 1946 door Renaud opgegraven plattegrond. Het was 20'n 54 meter lang. Een vergelijkbaar gebouw is nog te zien in het Duitse stadje Goslar, in de Harz.

Naast de palts liet Bisschop Bernold van Utrecht, die het gebied van de vorst ten geschenke kreeg, een kapittelkerk bouwen. Aan het eind van de twaalfde eeuw kwam Zutphen onder het bestuur van de hertogen van Gelre.

In de twaalfde eeuw groeide aan de noordkant een stad met een eigen omwalling. Toen Zutphen stadsrechten kreeg, werd de wal vervangen door een stenen stadsmuur. In 1312 voegde men de "nieuwe" stad samen met het oude centrum.

In de zeventiende eeuw werd het bestuurlijk centrum gesloopt, om plaats te maken voor een plein. De adellijke stadspaleizen, zoals de residentie van de heren van Bronckhorst, werden steeds aan dit plein gebouwd. In 1995 kon dit plein geheel worden opgegraven, zodat daarmee de complete bewoningsgeschiedenis van zo'n 2000 jaar zichtbaar werd.

Tijdens onze stadswandeling hebben we heel veel informatie gekregen over de panden waar we langs liepen. (Je gaat toch met andere ogen naar zo'n gevel kijken als je hoort dat deze is gebouwd in de tamelijk zeldzaam voorkomende Romano-Gothische stijl, een bouwstijl met nisramen en een hoedvormige bekroning, die de allervroegste burgerwoningen kenmerkt. Je besluit ter plekke tot het volgen van een studie bouwhistorie!)

In Zutphen zijn nog vrij veel woningen te herleiden tot de 14e eeuw. Er is zelfs een verbrande brouwerij uit 1284 opgegraven onder een pand dat nu als café in gebruik is. Tot de vondsten behoorden naast proto-steengoedkruiken ook ontkiemende haver, die voor het bierbrouwen als grondstof diende. In 1350 was de hele stad al gebouwd in baksteen, wegens het grote brandgevaar. Op het bouwen in hout stond zelfs gevangenisstraf! In de dertiende en veertiende eeuw werden de bakstenen huizen gepleisterd en bont beschilderd. Pas in de vijftiende eeuw werd de baksteen (met siermetselwerk) "kaal" gelaten. Als dakbedekking werden onder- en bovendakpannen gebruikt ("paters en nonnen"). Deze oorspronkelijk rode pannen kleurden al na een jaar groen, door de algen die er op groeiden. De huizen, die alle een

eigen naam hadden, waren standaard vijf meter breed. (5,02 meter is één Rijnlandse Roede). De huizen moeten van binnen vrij donker zijn geweest, omdat niet alle ramen altijd "echt" waren: sommige waren als "blinde vensters" op de gevel geschilderd! We hadden graag nog veel meer details van Michel willen horen, maar ons vermogen tot opname van informatie was duidelijk aan het eind. Iedereen was toe aan een consumptie, die ons werd geserveerd in de kelder van "De Driekant", een historisch pand (met een veertiende-eeuwse vloerplank als toonbank). Onder het genot van een drankje en warme snacks werd hier de dag feestelijk besloten. Langzamerhand keerden de AWN'ers weer huiswaarts, terugkijkend op een zeer interessante en gezellige dag en ruim voorzien van documentatie om thuis alles nog eens te kunnen nalezen.

Zevenbergen, oktober 2000
Anne-Marie Visser

Stichting Mergor in Mosam

Een roestvrijstalen koker met inhoud is geplaatst in het grind van het **onderwaterdepot** op de 3de fase Kraaijenbergse plassen, Linden, gemeente Cuijk, door de **stichting Mergor in Mosam**. Dit ter ingebruikname van het depot in december van het jaar 2000. Dit depot kwam tot stand met hulp van B.V. Grint- en Zandexploitatie-maatschappij v/h Gebrs Smals Cuijk, de gemeente Cuijk en de stichting Mergor in Mosam.

De **stichting Mergor in Mosam** (voorheen de WOOR, Werkgroep Onderwaterarcheologie Oostelijk Rivierengebied) nam het initiatief om een "tijdelijk" onderwaterdepot te realiseren om de door haar gedane vondsten tijdelijk op te slaan. Het betreft vondsten gedaan onder water of vondsten

die het best onder water bewaard kunnen worden. Het gaat om een "tijdelijke" opslag omdat amateurarcheologen geen eigen depot mogen beheren, dit is alleen voorbehouden aan de rijksoverheid. De vondsten die geplaatst worden zijn vondsten die de Rijksoverheid (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) niet kan of wil opnemen in een van haar depots, vondsten die nu nog niet echt als archeologisch beschouwd worden en vondsten van de stichting in afwachting van verdere verwerking/afwerking. De stichting wil met het plaatsen van de koker voorkomen dat in de toekomst wanneer dit depot gevonden wordt met nog archeologische resten, men zich gaat afvragen waar ze vandaan komen en waarom, ze juist op die plaats aangetroffen worden. Dit in tegenstelling tot de vragen die men nu heeft als iets archeologisch gevonden wordt.

De tijdelijk in het depot opgeslagen vondsten worden ook gebruikt als objecten bij het opleiden van duikende amateurarcheologen. Zo kunnen ze dan bijvoorbeeld het inmeten van onderwaterobjecten leren. En natuurlijk kan er onder begeleiding ook recreatief gedoken worden op het depot.

De stichting richt het depot in, houdt een doorlopend register bij van de vondsten die geplaatst/verwijderd worden en beheert het.

De **gemeente Cuijk** verleende vergunning tot het aanleggen en instandhouden van het depot op de 3de fase Kraaijenbergse plassen. Tevens verleende de gemeente een projectsubsidie van f 500,- voor het maken van dit depot.

Smals zorgde voor het "fundament" van het depot door het aanbieden en storten van een dikke grindlaag, 150 m³, op de bodem, zodat redelijk "stofvrij" gewerkt kan worden.

In de koker worden naast de brief verder bijgevoegd:

- een document over de WOOR/Mergor in Mosam,
- de vergunning van de gemeente Cuijk,
- de gemeentegids van Cuijk 2000/2001 en topografische kaart,
- een voorontwerp van de nieuwe Maasboulevard van Cuijk, een plan dat nog moet worden uitgevoerd.
- informatiefolders/prospectus van Smals Beheer en Nederzand B.V., met onder meer info over het huidige plassegebied in de gemeente Cuijk,
- een presentatiefolder van de combinatie Waterpark De Kraaijenbergse Plassen, een nog aan te leggen recreatieplan aan de Kraaijenbergse plassen,
- een folder van Duik- & Lasbedrijf Boeren BV, sponsor/donateur van st. Mergor in Mosam,
- Munten, in gebruik voor de overgang naar de Euro's.

De koker werd op vrijdag 19 januari 2001, omstreeks 16.30 uur, geplaatst op/in het onderwaterdepot door een duiker van de stichting nadat deze hem was overhandigd door **A. van den Wollenberg**, wethouder van de gemeente Cuijk, **P. Hartman**, projectbureau B.V. Grind- en Zandexploitatie Mij. v/h Gebrs. Smals en **J. van den Besselaar**, voorzitter van de stichting Mergor in Mosam.

Historie

De stichting Mergor in Mosam is opgericht 12 december 2000 als opvolger van de Werkgroep Onderwaterarcheologie Oostelijk Rivierengebied (WOOR), die opgericht werd in 1993. Deze oprichting vloeide voort uit de activiteiten van een groot aantal duikers die hadden deelgenomen aan de opgraving van de restanten van een Romeinse brug in de Maas bij Cuijk, waaronder de ontdekkers van de brug. De WOOR sloot zich aan bij de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN), een overkoepelende werkgemeenschap voor amateur archeologen uit Nederland.

Binnen de AWN, maakte men deel uit van de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW), regio Zuidoost/grote Rivierengebied, waar de WOOR een jarenlange voorttrekkers rol gespeeld heeft. Het leden aantal van de WOOR bevond zich altijd tussen de 10 en 15 leden. De leiding was selectief met het binnenhalen van nieuwe leden, het moesten immers amateur archeologen zijn/worden die hun hobby verrichtten middels duiken, het was geen duikclub. De WOOR richtte zich vooral op archeologische verkenningen in de Nederlandse binnenwateren, in het bijzonder op de rivieren, Maas, Waal en Rijn, als mede op alle andere stilstaande wateren. Ook op zee en internationaal was zij actief in een ondersteunende rol; verkenningen op het VOC-schip

“Amsterdam” te Hasting (GB). De WOOR claimde archeologische verkenningen te doen in de breedste zin van het woord, zij verstond daar ook onder verkenningen in het kader van de paleontologie en verkenningen naar resten uit de 2de Wereld Oorlog (wat heden ten dagen nog niet echt gezien wordt als archeologie). Verkenningen o.a. verricht door de WOOR:

- jarenlang (tot heden en nog in de toekomst) het doen van verkenningen op de restanten van de Romeinse brug te Cuijk en Romeinse overblijfselen van oever- en kadewerken in de Maas,
- verkenningen naar de resten van Romeinse brug in de Maas te Maastricht,
- verkenningen naar restanten van scheepswrakken in de grote rivieren, Heesselt, Nijmegen, Neer, Gendt, enz,
- verkenningen naar Romeinse bewoningssporen in het Wijchens Meer te Wijchen,
- het zoeken, vinden en schenken (natuurmuseum te Nijmegen) van een mammoetschedel in de Groene Heuvels (zandgat) te Bergharen,
- verkenningen naar resten van een P 51 Mustang (vliegtuig 2de W.O.) in de

Maas bij Gennepe,

- verkenningen naar resten van verschillende kastelen, gelegen in Nederlandse binnenwateren, o.a. kasteel van Maarten van Rossum in Poederrijen,
- deelname aan expedities naar het VOC – schip “Amsterdam” voor de kust van Hastings (GB),
- betrokkenheid bij de verkenningen naar Romeinse resten (Nehelennia) voor de kust van Colijnsplaat, Oosterschelde,
- verkenningen in onder water gelopen tunnels van de vestingstad Grave,
- verkenningen in de Niers nabij Huis Gennepe, naar Romeinse resten,
- verkenningen naar Middeleeuwse bewoningssporen in de Maas bij Cuijk,
- het doen van vele losse vondsten.

De WOOR heeft al haar verkenningen en resultaten gearchiveerd. Verder werd er een uitgebreid foto en dia archief bijgehouden. De vondsten bleven, of in eigen beheer, of gingen naar de overheid (ROB/NISA, Nederlands Instituut voor onder water en Scheeps Archeologie), of gingen naar een museum (o.a. museum Ceulcum, Cuijk/museum Het Valkhof, Nijmegen, Natuurmuseum Nijmegen).

Heden

Als opvolger van de WOOR is de stichting Mergor in Mosam opgericht. Zij is voornemens verder te gaan op dezelfde voet als de WOOR. Het toenevende materiaal (3 boten met b.b.m., compressoren, opgravingsmateriaal, onderkomens, gereedschappen), toekomstverwachtingen, eigen locatie aan de Kraaijensbergse plassen, verkrijging van financiële steun, maakten het wenselijk over te gaan naar een stichting. Het stichtingsbestuur bestaat uit 5 leden, voorzitter/secretaris: Joost van den Besselaar, Haps; penningmeester/ledenadministratie: Noud Cornelissen, Stevensbeek; bestuurslid archeologische zaken: Jos van der Heijden, Tilburg; bestuurslid technische zaken: Wilco Verlanen, Beers en bestuurslid digitale communicatie/web-site: Martien Verrijt, Millingen aan de Rijn. De 1e. officiële daad is het openen van dit onder water depot op de Kraaijensbergse plassen.

Toekomst

Naast het doen van archeologische verkenningen onder water (zelf uitvoeren of laten uitvoeren), wil de stichting zich ook gaan richten op het geven van de NAS (Nautical Archeological Society) cursus voor amateurarcheologen. De praktische uitvoering zal op dit depot plaatsvinden. Verder zal de stichting zich ook gaan inzetten voor het beheren van de te verkrijgen locatie aan het water en het onder water depot. De stichting zal ook proberen zich internationaal bezig te gaan houden, enerzijds door het leggen van contacten met zusterorganisaties, anderzijds het deelnemen aan internationale expeditie/opgravingen. Ook zal de stichting zich op professionele commerciële opgravingen gaan richten, al dan niet in samenwerking met een duikbedrijf of overheid.

Stichting Mergor in Mosam n.d.
J. van den Besselaar

“Tijdelijk” onderwaterdepot

Op 19 januari 2001 werd door de stichting Mergor in Mosam haar “tijdelijk” onderwaterdepot ingebruikt genomen. De stichting nam het initiatief tot de realisatie hiervan om vondsten door haar gedaan hier tijdelijk op te slaan. Het betreft vondsten die uit een “natte” omgeving komen en het best onder water bewaard kunnen worden. De vondsten die geplaatst zullen worden kan (capaciteit) of wil de overheid niet plaatsen in haar depots. Ook vondsten in afwachting van verwerking en afwerking kunnen in het depot worden ondergebracht. In samenwerking met de gemeente Cuijk en ontgronder Smals werd een geschikte plaats op de Kraaijensbergse plassen gevonden. Smals zorgde op de stoffige bodem voor een dik grindpakket zodat enigszins stofvrij gewerkt kan worden. De vondsten worden genummerd, ingemeten, en verpakt in doorlatend worteldoek, geplaatst in het grind. De stichting gaat het depot beheren een doorlopend register bijhouden van de vondsten.

In het depot worden niet alleen tijdelijk vondsten opgeslagen, er komt ook een houten wrakje voor instructiedoeleinden. Het is de bedoeling om duike amateur-archeologen een internationaal certificaat voor onderwaterarcheologie (NAS-certificaten) te laten behalen dat in de toekomstige wetgeving kan dienen als certificering voor deze amateurs. Op dit depot kan het praktijkgedeelte van de cursus plaatsvinden. Om de ingebruikneming een feestelijk en memorabel tintje te geven, werd door wethouder Van de Wollenberg van de gemeente Cuyck en projectleider Hartman van Smals, een “tijdsdocument” (een roestvrijstalen koker) overhandigd aan een duiker die deze vervolgens in het depot plaatste. In de koker zijn allerlei documenten gestopt die op de een of andere manier iets met dit depot te maken hebben.

Uitnodiging Algemene Ledenvergadering

Het hoofdbestuur van de AWN heeft het genoeg de leden uit te nodigen tot het bijwonen van de Algemene ledenvergadering op zaterdag 12 mei in Partycentrum "De Lyndraajer", Baanstraat 4 te Vlaardingen.

Aanrijroute: Openbaar vervoer: naar station Vlaardingen-Centrum.

Met de auto: Vanaf A20 afslag 8 Vlaardingen-West. Onmiddellijk na het viaduct 2e straat links = Westlandseweg. 1e straat rechts = Burg. Pruisseweg. Op de rotonde rechtdoor = Beethoven-singel. Vlak voor de spoorwegovergang links = Parallelweg. 1e straat rechts = parkeerterrein van station Vlaardingen-Centrum.

Te voet vanaf het station: Langs het water wandelen = Westhavenkade (niet de spoorwegovergang nemen). Kijk naar de **houten scheepskraan** op de kade. 3e straat links = Rijkestraat. U ziet al meteen rechtuit "De Lyndraajer".

Vergadering

Voorziening vacature in het hoofdbestuur. Uw bestuur stelt voor mev. M. A. (Mechteld) Noordhoek te benoemen tot lid van het hoofdbestuur. Indien de vergadering hiermee akkoord gaat zal zij vooral het onderdeel "zomerkampen" voor haar rekening nemen. Mechteld is juriste en heeft in 2000 aan het instructiekamp Oudenbosch/Breda deelgenomen.

Middagprogramma

Het middagprogramma wordt uitgevoerd met drie groepen. Alle groepen gaan per bus naar het eigen museum **Hoogstad** voor een rondleiding en gaan op bezoek bij een opgraving en maken een stadswandeling door oud Vlaardingen. Als afsluiting wordt een drankje aangeboden op het stadhuis te Vlaardingen.

Programma

Het programma van 12 mei ziet er als volgt uit:

9.30-10.15 uur: ontvangst in "De Lyndraajer"

10.15-12.00 uur: jaarvergadering

12.00-13.00 uur: lunch in buffetvorm

13.00-15.30 uur: middagprogramma

15.30-16.30 uur: borrel in stadhuis te Vlaardingen

Deelname

Deelname aan de jaarvergadering is gratis. Voor deelname aan de lunch en het middagprogramma (introducé(e)s zijn welkom!) dient men per deelnemer f 30,- over te maken op girorekening 577808 t.n.v. AWN te De Bilt. Tevens wordt een ieder verzocht om, ook als men alleen aan de jaarvergadering wil deelnemen, een aanmelding te zenden aan de algemeen penningmeester Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 HD De Bilt, met daarop de vermelding van naam, adres, postcode/ woonplaats, datum en handtekening.

Handboek 'Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie'

Op 30 januari jl. is in Den Haag het eerste exemplaar van bovengenoemd handboek uitgereikt aan staatssecretaris Van der Ploeg. In het handboek, bedoeld voor overheidsinstellingen en private bedrijven, staat beschreven hoe het archeologisch ambacht zo verantwoord mogelijk kan worden uitgeoefend. Ook de amateur-archeoloog vindt hierin veel nuttige tips en eigenlijk zou iedereen dit handboek moeten bezitten. Het handboek verschijnt echter (voorlopig) niet in druk; wijzigingen en aanvullingen moeten het handboek up to date blijven houden. Voor de complete inhoud kunt u echter de website raadplegen: www.minocw.nl/malta

AWN Zomerkampen 2001

Zoals aangekondigd in de Westerveem van december 2000 zullen ook deze zomer weer instructie- en graafkampen georganiseerd worden. Doel van deze kampen is onze leden (nader) kennis te laten maken met het doen van opgravingen en alle bijbehorende technieken en werkzaamheden. Uiteraard bieden de kampen ook de nodige ontspanning en vermaak. U kunt zich inschrijven voor deelname aan de volgende kampen:

Instructieweek

Eindhoven 28 juli t/m 4 augustus 2001

De instructieweek is bedoeld voor degenen die nauwelijks of geen ervaring hebben. De wetenschappelijke leiding is in handen van Nico Arts. Op zondag vindt een excursie plaats. Gedurende de week zal overdag de meeste aandacht besteed worden aan de grondbeginselen van meten, tekenen, opgraven, vondstverwerking en verslaglegging. Afhankelijk van de plaats waar gegraven wordt en het stadium waarin de opgravingen zich bevinden kunnen sporen worden aangetroffen uit de Prehistorie, IJzertijd, Romeinse tijd en/of Middeleeuwen. 's'Avonds zijn diverse lezingen en excursies gepland.

Het aantal deelnemers bedraagt minimaal 12 en maximaal 15. De minimumleeftijd is 16 jaar. Van deelnemers wordt een bijdrage van f 230,- p.p. gevraagd. Deze kosten zijn inclusief logies, maaltijden en excursies.

Gevorderdenkampen

Week I: Utrecht 14 juli t/m 21 juli 2001

Week II: Nijmegen 11 augustus t/m 18 augustus 2001

De inschrijving voor de gevorderdenkampen staat open voor leden die al eens hebben deelgenomen aan een in-

structiekamp of anderszins enige opgravingservaring hebben opgedaan. De kampen bieden de gelegenheid de bestaande kennis op te frissen en/of uit te breiden. Ook zal er aandacht besteed worden aan prospectief onderzoek (boren). De avonden zullen worden besteed aan lezingen, excursies en ontspanning. Per kamp kunnen 12 tot 15 personen deelnemen met een minimum leeftijd van 16 jaar. De kosten van deelname bedragen f 295,- per persoon inclusief logies, maaltijden en excursies.

De wetenschappelijke leiding van het kamp in Utrecht zal worden verzorgd door Erik Graafstal, Herre Wynia of een andere professionele archeoloog. Er zal in ieder geval gedurende een aantal gegraven worden in een laat Middeleeuwse gracht op de Vinex-locatie Vleuten-De Meern. Over een nadere invulling van het programma wordt nog overlegd.

Cees Brok verzorgt de wetenschappelijke leiding in Nijmegen. Het accent zal naar verwachting liggen op de Romeinse periode.

U kunt zich voor één van de bovengenoemde kampen inschrijven door onderstaand inschrijfformulier in te vullen en vóór 1 juni 2001 op te sturen naar

Mechteld Noordhoek
Cattenhagestraat 10
1411 CT Naarden
tel. 035 - 6321023

Wij zoeken nog naar enthousiaste vrijwilligers voor de dagelijkse leiding van de kampen. Voor hen zijn geen kosten verbonden aan deelname.

Geïnteresseerden wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met Mechteld Noordhoek (035-6321023).

Aanmeldingsformulier

Ik,

Naam, voorletters: .....

Roepnaam: ..... M/V *

Adres: .....

Postcode/Woonplaats: .....

Telefoon: .....

Schrijf mij in voor deelname aan het volgende kamp *

- Instructiekamp Eindhoven 28 juli t/m 4 augustus
- Gevorderdenkamp Utrecht 14 juli t/m 21 juli
- Gevorderdenkamp Nijmegen 11 augustus t/m 18 augustus

Als de belangstelling voor het kamp van mijn eerste keus te groot of te klein is, gaat mijn tweede keus uit naar:

Vóór 1 juni 2001 opsturen naar:

Mechteld Noordhoek, Cattenhagestraat 10, 1411 CT Naarden
Inschrijvingen worden behandeld op volgorde van binnenkomst

* = doorhalen wat NIET van toepassing is.

Agenda

---

12 maart 2001

Afdeling Kennemerland: lezing door dr. E.M. Theunissen (wetenschappelijk projectleider ROB) over "Behoud van bewoningssporen van bekerboeren in Noord-Holland". Sinds 1999 wordt er, vanuit het ROB-speerpuntprogramma Wetlands tot op de bodem, een onderzoek verricht naar de huidige kwaliteit van laat-neolithische nederzettingsterreinen in Noord-Holland. Tijdens de lezing worden antwoorden gezocht op vragen als "wat vinden we nu nog van ze terug, met welke methoden bepaal je de kwaliteit van een vindplaats, wat zijn de bedreigingen, wat wil de boer, wie is verantwoordelijk voor een duur-

zaam behoud". Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18 (kelder van de Vleeshal) te Haarlem. Aanvang: 20.00 uur.

12 maart 2001

Afdeling De Nieuwe Maas: lezing door drs. Erik Verhelst over "Tiel-Passewaay, een Bataafse nederzetting in de Betuwe". In een nieuwbouwwijk van Tiel is de laatste jaren een groot grafveld blootgelegd uit het begin van onze jaartelling. In de pers heeft deze opgraving al veel aandacht gekregen, maar niet zo zeer inhoudelijk. Tijd dus om daarover meer te vernemen van de opgravingsleider. Lezingenlokaal van het BOOR, St. Jobsweg 7 te Rotterdam. Aanvang: 20.00 uur.

14 maart 2001
Afd. Helinium: video-avond. Ellen Groen vertoont o.m. de volgende video-films: "Het lichten van de duiker uit de Romeinse tijd die nu in Hoogstad is tentoongesteld" en "Het meisje van Yde". Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Ellen Groen, 010-4350698).

14 maart 2001
Afdeling Utrecht e.o.: lezing door J. van Doesburg (ROB) over "Wijk bij Duurstede, 700 jaar stadsrechten en recente opgravingen". Na de opgravingen in de jaren 60 en 70 zijn ook de recente ontwikkelingen en opgravingen van de Middeleeuwen interessant. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Toegang: AWN-leden f 2,50/niet-leden f 5,-. Na deze lezing vindt de afdelingsjaarvergadering plaats.

14 maart 2001
Afdeling Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland: lezing door drs. L. Swinkels (Museum Valkhof, Nijmegen) over "Ruiters uit de Lage Landen in het Romeinse leger". Bij de Keltische en Germaanse stammen in onze streken was paardrijden een geliefde bezigheid. Het Romeinse leger maakte volop gebruik van inheemse ruiters, die tot afzonderlijke gevechtseenheden werden gevormd. De beste ruiters werden zelfs gekozen in de lijfwacht van de Romeinse keizers. Cultureel Centrum de Coehoorn, Coehoornstraat 17 te Arnhem. Aanvang: 19.45 uur. Toegang f 2,50.

15 maart 2001
Op 25 maart 2001 wordt in Boxtel (N-Br.) voor de 54e keer een studiedag gehouden. Onderwerp is de neolithisering van de lage landen (Hoe wordt een jager-verzamelaar boer?), inleiders zijn dr. Daan Raemaekers (RAAP Amsterdam), dr. Philippe Crombe, Joris Sergant en YUves Perdaen (Universiteit Gent), lic. Bart Vanmontfort (Universiteit Leuven) en dr. Leo Verhart (RMO Leiden). Aanvang 10.00 uur.

Kosten f 16,-. Informatie: Jan Broertjes, tel. 040-2856859.

20 maart 2001
Afdeling Zaanstreek-Waterland e.o.: lezing door de heer Lagerwey (Stadsarcheologie Amsterdam) over het onderzoek en de opgraving aan het Waterlooplein in Amsterdam. Sinds deze lezing eerder werd gehouden in de afdeling zijn er aanvullingen bijgekomen die een herhaling de moeite waard maken. Plaats en aanvang onbekend.

11 april 2001
Afdeling Utrecht e.o.: lezingen door sprekers uit de eigen afdeling: A. Duermeijer over "Peru" en H. Doornenbal over "Resultaten van de werkgroep Oude Rijn, Vleuten". Pieterskerk, Pieterskerkhof 5 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Toegang: AWN-leden f 2,50/niet-leden f 5,-.

11 april 2001
Afdeling Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland: lezing door dr. J. Schuyf over "Al duivels werk". In deze lezing laat archeologe en historica Judith Schuyf een aantal voorbeelden zien van zichtbare overblijfselen van voor-christelijke religies. Ook gaat zij in op archeologische resten van religieuze praktijken. Cultureel Centrum de Coehoorn, Coehoornstraat 17 te Arnhem. Aanvang: 19.45 uur. Toegang f 2,50.

17 april 2001
Afdeling Zaanstreek-Waterland e.o.: lezing door P. Akkermans over zijn onderzoek in de 8000 jaar oude woonheuvel Tell Sabi Abyad in de Balikhvallei in Syrië. In deze prehistorische nederzetting zijn fraaie vondsten gedaan o.m. kleitabletten met belangrijke gegevens over het leven van de mensen in die tijd. In deze opgraving herken je de bakermat van onze beschaving. Wetenschappen als bouwkunde, sterrenkunde en wiskunde werden toen al bedreven. Plaats en aanvang onbekend.

Ik zal me even voorstellen

Het is alweer ruim een half jaar geleden toen Marie-France aan mij vroeg of ik in de redactie van Westerheem plaats zou willen nemen. Hoewel ik me afvroeg waar ik de benodigde tijd vandaan moest halen, heb ik toch ja gezegd. Allereerst is Westerheem het enige landelijke inhoudelijke vakblad voor de Nederlandse archeologie, dus vind ik het een hele eer om zitting in de redactie te mogen nemen. Bovendien is het ook nog eens ontzettend leuk. Inmiddels heb ik de andere redactieleden leren kennen, en de vergaderingen gaan er zoals ik reeds gemerkt heb, vrij relaxt aan toe: het tweede etentje is inmiddels afgesproken. Veel huiswerk heb ik nog niet meegekregen. Dus misschien valt het met de aanslag op de tijd toch nog wel mee... Voor de meesten is het waarschijnlijk niet echt interessant, maar voor diegenen die het wel willen weten, zal ik hier een korte biografie geven. In 1969 zag ik het levenslicht in Zaandam, waarna in 1970 mijn ouders richting Heiloo verhuisden. Ook ik ging mee. Als kleuter had al ik direct enige affiniteit met grond. Ik weet nog goed dat ik in de achtertuin een diep gat groef, om te onderzoeken wat daar diep in de grond verborgen zat. Dat de grond ruim een meter opgehoogd was en het enige dat ik vond het verlengde was van de regenpijp, mocht de pret niet drukken. Op ongeveer 12-jarige leeftijd vernam ik voor het eerst dat het beroep archeoloog bestond. Op dezelfde leeftijd bezocht ik samen met mijn ouders, naar ik meen te

Assendelft, een open dag waar een prachtige geconserveerde boerderijplattegrond uit de Romeinse Tijd te zien was. De goede staat van de vlechtwerkwallen maakten een enorme indruk op me. Mijn lot was bezegeld. In 1987 richtte een groepje historisch en archeologisch geïnteresseerden in Heiloo de archeologische werkgroep op. Het graven op de zaterdagen was niet alleen gezellig, maar ook ontzettend leerzaam. Ik heb er zeer veel praktische ervaring opgedaan, misschien nog wel meer dan op de universiteit... Inderdaad, het kon niet missen, in 1988 begon ik in Leiden met de studie archeologie. De specialisatie werd prehistorie. Ook andere perioden interesseerden mij, zodat ik tevens bijvakken volgde als provinciaal Romeinse en middeleeuwse archeologie. Het presenteren van de resultaten trok mij eveneens, zodat ik me ook verdiepte in museologie en journalistiek schrijven. Ik wilde me zo breed mogelijk oriënteren, en een baan waar bij zoveel mogelijk verschillende zaken aan bod zouden komen, leek me dan ook wel zo leuk. De functie van ge-

Ook tijdens vakanties kan het niet nagelaten worden om de stort uit een bouwput na te lopen. In de stort afkomstig uit een bouwput aan de rand van de Groningse terp Sauwerd komen tal van 12e-eeuwse scherven aan het licht. (Foto: M. Boulonois)

meentelijke archeoloog bood daartoe mijn inziens de meeste mogelijkheden voor. Dat leek in 1994 echter nog ver weg. Eerst moest nog aan de vaderlandse plicht voldaan worden. Militaire dienst was echter niet aan eigenwijze mensen besteed, zodoende volgde de weigering waarop de vervangende dienstplicht om de hoek kwam kijken. Dit kwam zo begin 1994 ter sprake met Jeroen ter Brugge, destijds de gemeentelijke archeoloog van Vlaardingen. Het balletje rolde verder en eind oktober 1994, een maand na mijn afstuderen, kon ik in Vlaardingen aan de slag. Dat op zich was al mooi, aangezien men in 1988 bij aanvang van de studie nog aankondigde dat slechts 10% van de afgestuurde archeologen werk zou krijgen. Dat is nu wel anders! Eind 1996 bleek Jeroen ter Brugge naar Utrecht te gaan waar hij provinciaal archeoloog werd via het ROB. Begin 1997 kon ik aan de slag als gemeentelijk archeoloog van Vlaardingen, archeologisch gezien het meest interessante plekje van Nederland! Archeoloog zijn is voor mij, en zoals ik vermoed voor de meesten, meer dan een baan van 9.00 tot 17.00. De dagelijkse variatie is inderdaad groot en het werk is dan ook allesbehalve saai. Wat wel tegenvalt, is dat je aan echt inhoudelijke zaken onder werktijd niet of nauwelijks toekomt. Het schrijven vindt dan ook met name plaats in de avonden (als er tenminste geen etentjes of vergaderingen zijn, zoals voor de redactie Westerheem...) en in de weekenden. In dat opzicht ben ik een vrijetijdsarcheoloog gebleven.

Tim de Ridder

AWN/LWAOOW jubileum

Om het 50-jarig jubileum van de AWN enige luister bij te zetten organiseert de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOOW) op zaterdag 1 september 2001 een landelijke activiteit voor alle bij de LWAOOW aangeslo-

ten leden. De bijeenkomst wordt gehouden aan en op het Oostvoornse Meer.

De dag staat geheel in het teken van het praktijkgedeelte van de NAS-cursus part I. De leden kunnen op deze dag het praktijkgedeelte van de cursus behalen. Het praktijkgedeelte omvat: het inzicht krijgen in de basisprincipes van het meten onder water m.b.v. web-it, het onder water tekenen van objecten en werken met een hefballon en airlift. De theorie (1 dagdeel) kan later gevolgd worden. De kosten bedragen f 50,-. De Nautical Archeological Society (NAS) cursus is een internationale archeologische cursus die aangepast is aan de Nederlandse situatie. De AWN heeft voorgesteld de leergang te gebruiken als kwalificatie voor duikende amateur archeologen.

Alle LWAOOW-leden krijgen nog een brief met nadere uitleg en hoe zich aan te melden.

Bestuur LWAOOW

Troffeltjes

'Troffeltjes' zijn gratis advertenties van AWN-leden. De inhoud van een 'troffeltje' moet direct met de AWN of de archeologie te maken hebben en mag geen commercieel doel nastreven. Een 'troffeltje' kan maximaal 50 woorden bevatten. De redactie behoudt zich het recht voor advertenties te wijzigen of te weigeren.

De AWN-afdeling Utrecht biedt aan:

Westerheem 1970 t/m 1992 (zelf) ingebonden,	f 200
Westerheem 1976 t/m 1987 losse nummers	f 100
Westerheem 1979 t/m 1981 losse nummers	f 25.

Reacties gaarne telefonisch:
030-6950189.

Aangeboden

35 jaargangen Westerheem
1965 t/m 1999
Waarvan de jaargangen
1965 t/m 1979 zijn ingenaaid.
(1987 is niet geheel compleet)

Tegen elk aannemelijk bod!

F.M. Wiegmans,
A. Reynvaanstraat 64
1963 BW Heemskerk

Naar de wieg van Polen:

De Drentse Prehistorische Vereniging (DPV) houdt van 29 mei tot en met 6 juni 2001 een excursie naar het gebied rond Poznan met de bedoeling een historisch inzicht te krijgen van dat gebied van de Steentijd tot de twaalfde eeuw, waaronder de ontstaansgeschiedenis van de staat.

Daaronder vallen grafmonumenten, verdedigingswerken en nederzettingen met bijbehorende musea en parken, evenals kerken die met deze historie te maken hebben. De nadruk ligt op de Slavische Piastentijd, maar alle objecten van de reis zijn heel bijzonder, bijvoorbeeld het beroemde Biscupin.

Reisleider is de Dordrechtse stadsarcheoloog Johan Hendriks.

AWN-leden en andere belangstellenden kunnen aan de reis deelnemen, voorzover er nog plaats is.

Programma en inlichtingen bij:
mevrouw C.S. Duintjer
A. Jacobsstraat 143
9728 MG Groningen
Tel. 050-5275772

AWN-bibliotheek alleen te raadplegen via Internet

De AWN-bibliotheek is uitsluitend via internet te raadplegen. Er komt geen boekje met titels etc. omdat dit al onvolledig en niet bij de tijd zou zijn op het moment van verschijning.

Het internetadres is
www.rhij.nl/www/sab/index.htm, het
e-mailadres: info@hsij.nl

Op Internet is verder ook het Handboek Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologiebeoefenaars te vinden. In dit Handboek staan de kwaliteitseisen waaraan alle archeologiebeoefenaars moeten voldoen.

Aan een HTML-versie wordt gewerkt, maar op de website van het ministerie is het handboek al te raadplegen. Er komt voorlopig geen gedrukte versie. De naam van de website is
www.minocw.nl/malta/

Jaarvergadering in het teken van 50 jaar AWN

Dat de AWN dit jaar een halve eeuw bestaat is uiteraard bij iedere lezer van Westerheem bekend, al was het alleen maar omdat de aandacht daar telkens op gewezen wordt door het gouden jubileumlogo dat dit jaar alle nummers van Westerheem siert. En natuurlijk door de aankondigingen in het Verenigingskatern van ons orgaan.

Toch maken we de AWN-ers graag nog eens attent op de jaarvergadering die deze keer helemaal in het teken van het gouden feest staat.

De bijeenkomst wordt op zaterdag 12 mei gehouden in partycentrum De Lyndraajer aan de Baanstraat 4 te Vlaardingen.

De vergadering begint met een ontvangst (van 9.30 tot 10.15 uur), gevolgd door de eigenlijke jubileumvergadering die tot 12 uur duurt. De lunch (in buffetvorm) is van 12 tot 13 uur.

Sluitingsdatum kopij: zie colofon.

Niet onbelangrijk is de vermelding dat de vergadering gratis toegankelijk is, maar dat de lunch plus het aantrekkelijke middagprogramma f 30 kost. Introducés zijn ook welkom. Wie meedoet aan de lunch en het middagprogramma wordt vriendelijk verzocht zo snel mogelijk f 30 over te maken op girorekening 577808 ten name van AWN in De Bilt.

De penningmeester van de AWN ziet bovendien graag een aanmelding tegemoet van hen die de jubileumdag willen bezoeken, ook als ze zich beperken tot de eigenlijke vergadering in de morgenuren. Het adres van de penningmeester is Soestdijkseweg Zuid 45, 3732 De Bilt, met de vermelding van naam, adres, postcode/woonplaats en datum plus handtekening.

Het middagprogramma wordt tussen 15.30 en 16.30 uur afgesloten met een borrel in het Vlaardingse stadhuis.

Rest de vraag hoe kom je bij dat partycentrum? Heel simpel: door vanaf het station langs het water van de Westhavenkade te wandelen (niet de spoorwegovergang nemen). Kijk naar de houten scheepskraan op de kade. Dan langs de derde straat links (de Rijkestraat), meteen recht vooruit ziet u De Lijndraajer.

Wie met de auto komt via de A20 neemt afslag 8 Vlaardingen-West. Na het viaduct tweede straat links (Westlandseweg), dan eerste straat rechts (burg. Pruisningel). Op de rotonde rechtdoor (de Beethovensingel). Vlak voor de overweg links (de Parallelweg). Dan eerste straat rechts (het parkeerterrein van station Vlaardingen-Centrum).

Als ik die aanwijzingen voor hen die met de auto komen nog eens nalees, ziet 't er geloof ik knap ingewikkeld uit. Dus toch maar liever de trein gepakt? Dat kan, maar voor een beetje geroutineerde autorijder is dat partycentrum best te vinden!

Henk Nieuwenhuis

Agenda

---

19 april 2001

Afdeling Zeeland: Jaarvergadering, aanvang 19 uur Na de vergadering houdt drs. Robert van Dierendonck, provinciaal archeoloog, een lezing over de vele Romeinse overblijfselen in de stad Trier in Duitsland.

23 april 2001:

Afdeling Kennemerland: lezing door drs. P. Bitter (gemeentelijk archeoloog van Alkmaar) over 'Recente opgravingen in Alkmaar'. In de lezing worden enkele recente archeologische ontdekkingen toegelicht. Deze vondsten vormen belangrijke stukken van de 'puzzel' van de geschiedenis van Alkmaar vóór 1517. In dat jaar werden vrijwel alle archiefstukken in het Stadhuis vernield door Grote Pier.

De afgelopen jaren is een schat aan informatie over het ontstaan van middeleeuws Alkmaar opgegraven. Met name de opgravingen aan het Canadaplein en op het voormalige Houtmarktterrein aan de Laar hebben veel opgeleverd. Ook enkele kleinere opgravingen leverden verrassingen op, zoals de veertiende-eeuwse huisresten aan het Groot Nieuwland en de resten van stadskastelen van omstreeks 1250-1350 aan de Langestraat. Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18 (kelder van de Vleeshal), te Haarlem. Aanvang: 20.00 uur.

25 april 2001:

Afdeling Zuid-Salland - IJsselstreek - Oost-Veluwezooim: lezing door Huub Scholten-Lubberink over archeologie van Oost-Twente (met name prospectie-onderzoek Bronstijd-IJzertijd). Het Klooster (gebouw van het Gemeente Archief), Het Klooster 3 te Deventer. Aanvang: 20.00 uur.

9 mei 2001:

Afdeling Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland: lezing door drs. A. Haarhuis en drs. H. Scholte Lubberink (RAAP Oost-

Nederland) over 'Archeologische inventarisaties in Oost-Gelderland. Het verleden in kaart gebracht.' In het kader van talrijke ruimtelijke plannen in Oost-Gelderland heeft RAAP de laatste jaren ettelijke duizenden hectares archeologisch in kaart gebracht. De resultaten bieden allerlei nieuwe inzichten en verrassende aspecten. Cultureel Centrum de Coehoorn, Coehoornstraat 17 te Arnhem. Aanvang: 19.45 uur. Toegang f 2,50.

12 mei 2001:

Algemene Ledenvergadering van de AWN in Vlaardingen. Partycentrum 'De Lyndraajer', Baanstraat 4 te Vlaardingen. Voor het programma: zie de Uitnodiging in het Verenigingsnieuws van Westerheem 2001-1.

12 mei 2001

Afdeling Zeeland: Zeeuwse amateur-archeologendag in Aardenburg, aanvang 11 uur. 's Middags opening van de AWN-tentoonstelling over onder meer Valkenisse in het Archeologisch Museum in Aardenburg. De tentoonstelling is enige maanden te zien.

16 mei 2001:

Afd. Helinium: lezing door dr. Liesbeth Theunissen (ROB Amersfoort) over 'De Bronstijd van Nederland'. Mogelijk zal zij (ook) een en ander vertellen over het project PLANARCH, een internationaal samenwerkingsverband van diverse archeologische instellingen met als kernbegrippen 'planologie en archeologie' om tot een betere bescherming van het archeologisch erfgoed te komen. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258, (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

19 mei 2001:

Afd. Zeeland: excursie naar Zierikzee, met o.a. stadswandeling, lezing en bezoek aan musea/archief. Leden van zusterafdelingen zijn van harte welkom. Inlichtingen bij het secretariaat van Afd. Zeeland.

8 juni 2001:

Afd. Zeeland: lezing door dhr. Doeke Roos over 'Twee eeuwen varen en vechten; het admiralengeslacht van de Evertsens'. Zeeuwse Bibliotheek Middelburg. Aanvang 19.30 uur.

12 september 2001:

Afd. Helinium: lezing door drs. Ton Guiran (BOOR) over 'Een 13e-eeuwse begraafplaats te Hellevoetsluis'. In 1998 voerde het BOOR een opgraving uit in de nieuwbouwwijk Ravense Hoek in Hellevoetsluis. De vindplaats ligt in de in de dertiende eeuw ingedijkte Polder Nieuwenhoorn. De aangetroffen sporen dateren van vóór de inpoldering. Bij de opgraving werd een dertiende-eeuwse begraafplaats en de locatie waar de kerk stond getraceerd en onderzocht. Het combineren van de opgravingsresultaten met eerder verkregen onderzoeksgegevens van een nabijgelegen dertiende-eeuwse woontoren en een dertiende-eeuwse nederzetting zorgt voor een boeiend verhaal. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie: 010-4604737).

16 september 2001:

Afd. Helinium: excursie naar het archeologische park in Eindhoven. Dit jaar kunnen we voor het eerst de middeleeuwse uitbreiding van het park zien. Vertrekplaats: Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Vertrektijd: nog niet bekend. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

17 oktober 2001:

Afd. Helinium: lezing door drs. Erik Peters (BOOR) over 'Opgraving steentijdresten in Urk'. Op een rivierduin in het oerstroombdal van de Vecht zijn overblijfselen uit het Mesolithicum en uit het Neolithicum van de Swifterbant-cultuur en Trechterbeker-cultuur aangetroffen. Onder de vondsten bevond zich een aantal bijzondere menselijke graven. Boerderij Hoog-

stad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

21-22 oktober 2001:

Afd. Helinium: 'Oud eten: Met Helinium op culinaire en muzikale reis door de tijd.' Maximaal 25 personen kunnen deelnemen aan dit eet- en muziekfestijn. Iedereen komt aan zijn trekken: de liefhebber van steentijd of middeleeuwse gerechten, de vegetariër en de gewone smulpaap. De sfeer wordt verhoogd door oude muzieknoten. Opgave op een intekenlijst op Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen (inlichtingen bij Jurrien Moree, 010-4604737).

14 november 2001:

Afd. Helinium: lezing door dr. Gert-Jan van Wijngaarden (Projectgroep Archeologie Betuweroute in Utrecht) over 'Minoïsche handelsbetrekkingen'. De Minoïsche cultuur is een verfijnde bronstijd-cultuur op Kreta, die gedateerd is tussen 2800 en 1200 v. Chr. De samenleving was geordend en kende een uitgebreide bureaucratie. Men bedreef landbouw en nijverheid. Via handel en migratie werd Kreta sterk beïnvloed door het Midden-Oosten. Het eigen van de cultuur blijkt vooral uit het schrift (lineair A en B) en de beeldende kunsten. De cultuur bereikte haar hoogtepunt in de Midden-Minoïsche periode in de paleizen van Knossos en Phaistos. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

12 december 2001:

Afd. Helinium: lezing door drs Epko Bult (gemeentelijk archeoloog van Delft) over een nog niet bekend onderwerp. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

AWN ZOMERKAMPEN 2001

In de Westerheem van februari 2001 werden de instructie- en graafkampen voor deze zomer aangekondigd. Inmiddels heb ik een flink aantal aanmeldingen ontvangen. Er zijn nog slechts enkele plaatsen beschikbaar. Leden die zich alsnog willen aanmelden, worden daarom aangeraden zo snel mogelijk het onderstaande aanmeldingsformulier in te vullen en op te sturen. Informatie over het programma van de kampen kunt u vinden in het februarinummer van Westerheem.

AANMELDINGSFORMULIER

Ik,

Naam, voorletters: .....

Roepnaam: ..... M/V *

Adres: .....

Postcode/woonplaats: .....

Telefoon: .....

Schrijf mij in voor deelname aan het volgende kamp:

- Instructiekamp Eindhoven 28 juli t/m 4 augustus
- Gevorderdenkamp Utrecht 14 juli t/m 21 juli
- Gevorderdenkamp Nijmegen 11 augustus t/m 18 augustus

Als de belangstelling voor het kamp van mijn eerste keus te groot of te klein is, gaat mijn tweede keus uit naar: .....

Vóór 1 juni 2001 opsturen naar: Mechteld Noordhoek, Cattenhagestraat 10, 1411 CT Naarden
Inschrijvingen worden behandeld op volgorde van binnenkomst.

* = doorhalen wat NIET van toepassing is.

Malta

De website van het Ministerie van OCenW over de invoering van het Verdrag van Malta is recent uitgebreid. Het vernieuwde Dossier Verdrag van Malta (www.minocw.nl/malta) bevat behalve actuele informatie, ook inhoudelijke toelichtingen en meer documenten en verwijzingen. Algemene informatie over het Nederlandse archeologiebeleid is te vinden in het nieuwe Dossier Archeologie (www.minocw.nl/archeologie).

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Anouk Baving, Directie Cultureel Erfgoed, tel. 079-3234068

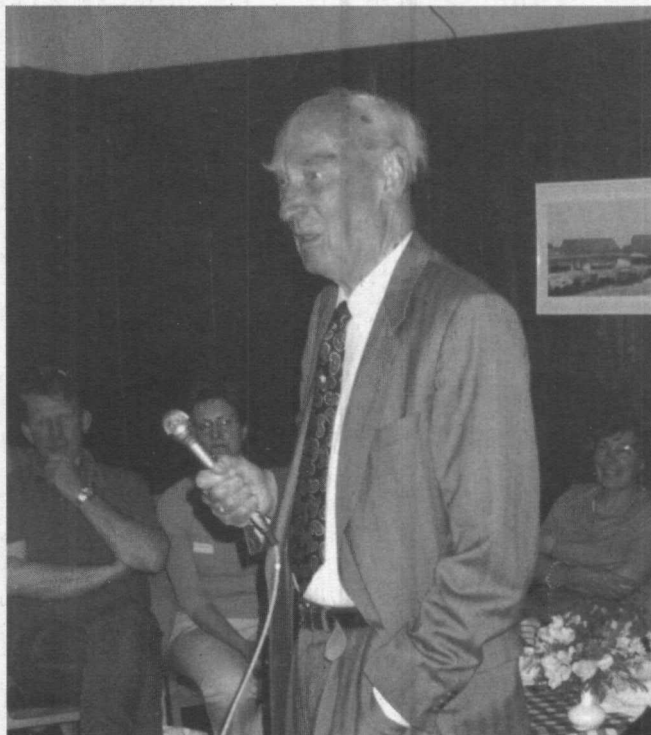
[20-06-01 / 10-08-01 / 12-10/01 / 14-12-01 aangeleverd bij de PTT]

DE ALV 2001 IN VLAARDINGEN

Op een stralende 12 mei waren enkele tientallen AWN-leden te gast bij Afdeling Helinium. Na de ontvangst met koffie kon voorzitter J.W. Eggink de vergadering openen en ons welkom heten in het knusse zaaltje van De Lyndraajer. De AWN bestaat 50 jaar, dus op naar de volgende 50 jaar, want de AWN blijft belangrijk in de archeologische wereld. Na het openingswoord herdachten we de leden die het afgelopen jaar overleden. Bestuurslid W.J.C. Nieuwenhuis drukte ons op het hart tijdens al ons archeologisch plezier toch ook terdege aan de veiligheid

te denken. Er komt steeds meer regelgeving op dit gebied, het is belangrijk aandacht te (blijven) besteden aan dit terrein. Alle afdelingen zullen het verzoek ontvangen de komende maanden een risico-analyse uit te voeren in hun werkplaats en tijdens veldwerk. M.A. (Mechteld) Noordhoek treedt toe tot het HB en zal zich vooral richten op de "zomerkampen" van de AWN. Voor Afdeling Zaanstreek/Waterland werd het een dag om nooit te vergeten, want deze afdeling ontving de Zilveren Legpenning voor 40 jaar "langdurig en met volharding uitgevoerde verkenningen", die Zaanstreek en Waterland duidelijk op de archeologische kaart hebben gezet.

Een van de twee nieuwe ereleden, prof. Modderman, dankt de vergadering voor deze onderscheiding (foto: prof. dr. E.H.P. Cordfunke)

Cees van der Esch (Afdeling Lek- en Merwestreek) kreeg de Bronzen Legpenning om zijn verdiensten voor het archeologisch onderzoek in de Dordtse regio. Zijn afdeling waardeert hem zeer, zowel om zijn persoon als om zijn werk.

Geen legpenning maar wel veel applaus voor vice-voorzitter Herman Lubberding die al heel wat jaren aanwezig was en is in het HB: gewoon niet weg te denken. Herman liet ons echter weten, dat we daar langzamerhand toch maar aan moeten wennen: hij treedt volgend jaar af en is dan niet herkiesbaar.

Twee leden van het eerste uur werden erelid van de AWN. Mevr. Verhagen was samen met haar man Henk Verhagen gedurende de eerste twaalf jaar van de AW(W)N een factor van nauwelijks te overschatten betekenis voor de jonge vereniging. Wellicht was de AWN zonder hun inzet niet eens aan jubilea toegekomen. Prof.dr. P.J.R. Modderman zag als beroepsarcheo-

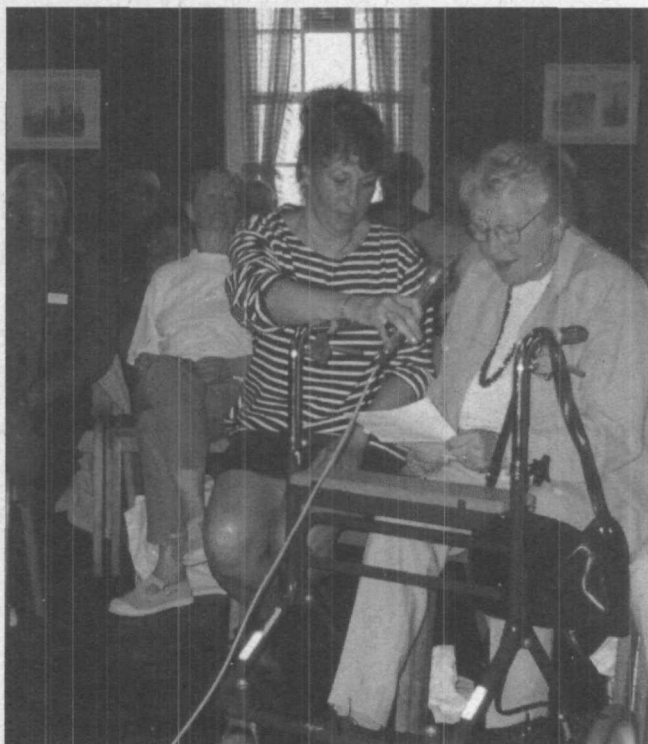
loog al snel het belang van amateurs in de archeologie en met anderen stimuleerde hij hen zich te organiseren.

Prof. Modderman vertelde ons dat hij al erelid was van de ontvangende Afdeling Helinium, nu dus ook van de hele AWN.

Hierna zette Paul van der Heijden (hoofdredacteur van Westerheem) Marie-France van Oorsouw in het zonnetje. Na zeven jaar trouwe dienst voor Westerheem verlaat zij de redactie. Tim de Ridder nam intussen haar plaats al in.

Herman Lubberding vindt dat de contacten met de afdelingen in het algemeen goed verlopen. Hij is blij dat de al enkele jaren sluimerende Afdeling West- en Midden-Betuwe en Bommelerwaard weer lijkt te ontwaken. Van de AWN-bibliotheek in Deventer wordt maar weinig gebruik gemaakt, terwijl er zo veel interessants aanwezig is. De bibliotheek kan ook via internet worden geraadpleegd. Na de vergadering gingen de soep en de broodjes van de lunch er in als kook.

Het andere nieuwe erelid, mevrouw E. Verhagen wordt bij het uitspreken van haar dankwoord bijgestaan door haar dochter (foto: prof. dr. E.H.P. Cordfunke)

Vervolgens maakten velen van ons zich op voor het middagprogramma, dat Afdeling Helinium voor ons had samengesteld. Nadat er twee groepen waren geformeerd die hetzelfde programma in een andere volgorde afwerkten, begon de groep van ondergetekende aan een stadswandeling onder leiding van Jeroen ter Brugge. We hielden hier en daar even stil o.a. bij de Grote Kerk boven op de terp, bij de Waag en bij de Visbank. Jeroen bracht ons tijdens de wandeling op de hoogte van de ontstaansgeschiedenis van Vlaardingen. Natuurlijk was er ook gelegenheid even onder het Vlaardingse maaiveld te kijken. Aan de Kortedijk konden we onder meer de resten van een poortgebouw en een herberg bezichtigen, waarbij Tim de Ridder en M.P. Defilet zorgden voor duidelijke uitleg. We zetten de excursie voort per bus en werden bij het Archeologisch en Historisch Museum Hoogstad "on-

derschept" door een in fraaie kledij gehulde troubadour (Dorothea Schulz) die ons met haar lieflijke fluittonen meelokte naar het museum. Hier bewonderden de bezoekers enkele maquettes en op de bovenverdieping een heel leuke expositie van Vlaardingse bodemvondsten die bovendien door de aanwezigheid van enkele opnieuw ingerichte "sites" en tableaux zeer instructief is voor bezoekers die minder bekend zijn met de archeologie.

Hopelijk blijven al deze zaken ook na het samengaan met het Visserijmuseum in het zicht van het publiek. Aan het einde van de middag verzamelden de AWN'ers zich in dit Visserijmuseum voor een afscheidsdrankje, waarbij de meesten van de gelegenheid gebruik maakten ook dit aardige museum te bezichtigen. Veel indruk maakten de schutkleuren van de platvissen in het bassin in de hal, nu en dan rondzwemmend, maar meestentijds goed gecamoufleerd op de bodem liggend.

Dank aan Afdeling Helinium die door de goede organisatie in belangrijke mate bijdroeg aan het succes van deze mooie dag. Terugreizend konden sommige AWN'ers constateren dat op deze dag bij de NS alles aanzienlijk minder volgens schema verliep!

Jan Coenraads.

Agenda

---

12 september 2001

Afd. Helinium: lezing door drs. Ton Guiran (BOOR) over "*Een 13e-eeuwse begraafplaats te Hellevoetsluis*". In 1998 voerde het BOOR een opgraving uit in de nieuwbouwwijk Ravense Hoek in Hellevoetsluis. De vindplaats ligt in de in de 13e eeuw ingedijkte Polder Nieuwenhoorn. De aangetroffen sporen dateren van vóór de inpoldering. Bij de opgraving werd een 13e-eeuwse begraafplaats en de locatie waar de kerk stond getraceerd en onderzocht.

Het combineren van de opgravingsresultaten met eerder verkregen onderzoeksgegevens van een nabijgelegen 13e-eeuwse woontoren en een 13e-eeuwse nederzetting zorgt voor een boeiend verhaal. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie: 010-4604737).

16 september 2001

Afd. Helinium: excursie naar het archeologische park in Eindhoven. Dit jaar kunnen we voor het eerst de middeleeuwse uitbreiding van het park zien. Vertrekplaats: Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Vertrektijd: nog niet bekend. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

16 oktober 2001

Afd. Zaanstreek-Waterland e.o.: lezing door AWN-lid J.J. Stolp over zijn ingrijpende inzichten over de ontwikkeling van ons landschap. Deze inzichten geven een ander beeld over de ontginningen in de Zaanstreek en het Waterland. Plaats en tijd niet vermeld (in de nieuwe werkruimte aan de Tuinstraat in Zaandijk?, JC).

17 oktober 2001

Afd. Helinium: lezing door drs. Erik Peters (BOOR) over "*Opgraving steentijdresten in Urk*". Op een rivierduin in het oerstroombdal van de Vecht zijn overblijfselen uit het Mesolithicum en uit het Neolithicum van de Swifterbant-cultuur en Trechterbeker-cultuur aangetroffen. Onder de vondsten bevond zich een aantal bijzondere menselijke graven. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

21-22 oktober 2001

Afd. Helinium: "*Oud eten: Met Helinium op culinaire en muzikale reis door de tijd.*" Maximaal 25 personen kunnen deelnemen aan dit eet- en muziekfes-

tijn. Iedereen komt aan zijn trekken: de liefhebber van steentijd of middeleeuwse gerechten, de vegetariër en de gewone smulpaap. De sfeer wordt verhoogd door oude muzieknoten. Opgave op een intekenlijst op Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen, (inlichtingen bij Jurrien Moree, 010-4604737).

13 november 2001

Afd. Zaanstreek-Waterland e.o.: lezing door Peter Bitter (stadsarcheoloog van Alkmaar) over recente opgravingen in deze archeologisch zo rijke stad. Plaats en tijd niet vermeld (in de nieuwe werkruimte aan de Tuinstraat in Zaandijk?, JC).

14 november 2001

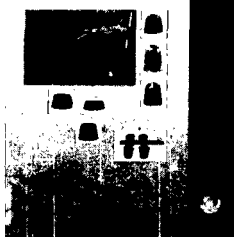
Afd. Helinium: lezing door dr. Gert-Jan van Wijngaarden (Projectgroep Archeologie Betuweroute in Utrecht) over "Minoïsche handelsbetrekkingen". De Minoïsche cultuur is een verfijnde bronstijd-cultuur op Kreta, die geda-

teerd is tussen 2800 en 1200 v. Chr. De samenleving was geordend en kende een uitgebreide bureaucratie. Men bedreef landbouw en nijverheid. Via handel en migratie werd Kreta sterk beïnvloed door het Midden-Oosten. Het eigene van de cultuur blijkt vooral uit het schrift (lineair A en B) en de beeldende kunsten. De cultuur bereikte haar hoogtepunt in de Midden-Minoïsche periode in de paleizen van Knossos en Phaistos. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

12 december 2001

Afd. Helinium: lezing door drs. Epko Bult (gemeentelijk archeoloog van Delft) over een nog niet bekend onderwerp. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

Vingerhoeden en naairingen
uit de Amsterdamse bodem

AWN-reeks no. 2

Catherine A. Langedijk en Herman F. Boon

'Vingerhoeden en naairingen uit de Amsterdamse bodem, productietechnieken vanaf de late middeleeuwen'.

112 pagina's, ill., ISBN 90 71312 06 2

Een onmisbaar boekwerk voor het determineren van vingerhoeden en naairingen en een interessant boek voor degenen die meer over de productiemethoden van deze voorwerpen willen lezen. Kortom, een boek dat in uw boekenkast thuis hoort.

Een uitgebreide summary maakt het boek ook geschikt voor Engelstaligen.

Prijs voor leden f 21,-, voor niet-leden f 32,- (excl. f 5,- verzendkosten voor één exemplaar).

Bestellen door overmaken van het verschuldigde bedrag op girorek. 577808 t.n.v. AWN, De Bilt, o.v.v. AWN-reeks no. 2.

Jubileumprogramma viering 50 jaar AWN

Voor de viering van het gouden jubileum van de AWN op 28 en 29 september is aan alle leden een uitnodiging en een programma gezonden. Mocht iemand, om welke reden dan ook, geen uitnodiging en programma hebben ontvangen, laat hij of zij dit dan a.u.b. aan de secretaris weten.

Deelnemers die in verband met een dieet speciale wensen hebben voor de lunch en/of het diner, kunnen dat eveneens aan de secretaris kenbaar maken. Hiermee wordt dan rekening gehouden.

Wie beide jubileumdagen wil bijwonen kan (uiteraard op eigen kosten) overnachten in hotel Haarlem Zuid. Reserveren is gewenst. Het telefoonnummer van het hotel is 023-5367500.

vrijdag 28 september 2001

10.00- 10.30 uur	ontvangst deelnemers
10.30- 10.40 uur	opening door de algemeen voorzitter mr. dr. J. W. Eggink
10.40- 11.00 uur	toespraak door de Staatssecretaris van OC en W, dr. F. van der Ploeg
11.00- 11.45 uur	voordracht 50-jaar AWN. Prof. dr. ir. E. H. P. Cordfunke aanbieding boek aan de Staatssecretaris
11.45- 12.15 uur	voordracht samenwerking beroeps en amateurs. Prof. dr. W. J. H. Willems; directeur Kwaliteitszorg Archeologie; President van de European Association of Archaeologists
Lunch	
14.00- 14.30 uur	voordracht: Koggefondsten in de Lage Landen. Drs. K. Vlierman, medewerker NISA
14.30- 15.00 uur	voordracht: Frisiaproject. Prof. dr. H. A. Heidinga, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam
Theepauze	
15.30- 16.00 uur	vertrek met bussen naar het Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18 k
16.15- 17.00 uur	opening van de tentoonstelling 'Thuis in de Bodem' door mr. J. J. H. Pop, burgemeester van Haarlem Daarna bezichtiging van de tentoonstelling en wandeling naar het stadhuis
17.00 uur	ontvangst in de Gravenzaal door het Gemeentebestuur van Haarlem
18.00 uur	vertrek met de bussen naar het Congrescentrum Haarlem-Zuid
18.30 uur	diner

zaterdag 29 september 2001

09.45-10.15 uur	ontvangst deelnemers
10.15- 10.25 uur	opening door de algemeen voorzitter mr.dr. J.W. Eggink
10.25- 10.45 uur	M.J.(Rinus) Houkes; Onderzoek naar de relaties in de verspreiding van grafheuvels.
10.45- 11.05 uur	M.(Menno) Dijkstra; Op zoek naar de Romeinen in de Rijnstreek.
11.05- 11.25 uur	H.(Hans) Bruggeman; Stopt archeologie aan de waterkant?
11.25- 11.45 uur	L.(Leida) Goldschmitz-Wielinga; Valkenisse, een verdwenen dorp.
11.45- 12.05 uur	E. (Evert) Ulrich; De opgraving van het Middeleeuwse Agnesklooster in Oldenzaal.
12.05- 12.25 uur	A.M.(André) Numan; Het verblijf van de graven van Holland in Haarlem
12.30- 14.00 uur	lunch
14.00- 16.00 uur	excursie met bezoek aan de tentoonstelling in het Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18 k
16.00 uur	vertrek met bussen en/of eigen vervoer naar Beekestijn
16.30- 18.00 uur	receptie in Beekestijn
18.00 uur	vertrek met bussen naar het Congrescentrum Haarlem-Zuid en/of het NS station Haarlem

---

Deelname aan de jubileumviering

Enige leden hebben onlangs nadere informatie gevraagd over mogelijkheden van deelname aan de jubileumviering. Om eventuele misverstanden of onduidelijkheden te voorkomen het volgende:

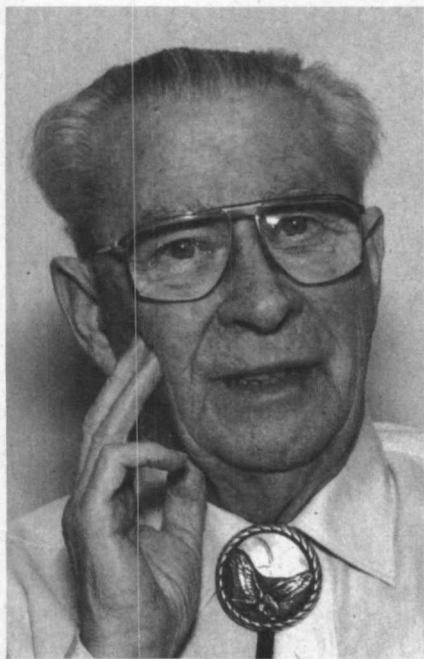
- De kosten voor deelname aan de jubileumviering op vrijdag 28 september a.s. bedragen f.30,- all in. (Dat wil zeggen: bijwonen van de lezingen, deelname aan de lunch, opening tentoonstelling en ontvangst door gemeentebestuur Haarlem).
N.B. Deelname aan een of meer afzonderlijke programmaonderdelen is zonder de deelnemersbijdrage niet mogelijk.
- De kosten voor deelname aan de jubileumviering op zaterdag 29 september bedragen f.45,- all in. (Dat wil zeggen: bijwonen van de lezingen, deelname aan de lunch, excursie met bezoek aan de tentoonstelling in het Archeologisch Museum Haarlem en receptie in Beekestijn).
N.B. Deelname aan een of meer afzonderlijke programmaonderdelen is zonder deelnemersbijdrage niet mogelijk.

Wij hopen hiermee mogelijke misverstanden te voorkomen.
de Jubileumcommissie

In memoriam A.M. (Ad) Wouters

Op 17 juni overleed op 84-jarige leeftijd Ad Wouters, bij de oudere AWN-leden ook bekend als broeder Aquilas Wouters, een van de initiatiefnemers tot de serie Archeologische Berichten. Ad Wouters hoorde tot de selecte groep van prehistorici die in 1955 werd uitgenodigd toe te treden tot het jaarlijks te organiseren tweedaagse symposium over de Nederlandse prehistorie. Zijn naam is onverbrekkelijk verbonden met de zaak-Vermaning die in de jaren '70 de gemoederen in archeologisch Nederland heftig bezighield. Als vurig pleitbezorger van Tjerk Vermaning kwamen hij en C.J.H. Franssen, beiden amateur-archeologen die zich in het Paleolithicum hadden gespecialiseerd, lijnrecht te staan tegenover de conclusies van de professionele archeologen van het BAI, H.T. Waterbolk en D. Stapert en de als getuige a charge opgeroepen prof. Bosinski uit Keulen, over de echtheid van de door Vermaning gedane vondsten. Tijdens de zittingen van de rechtbank

in Assen heeft Wouters als getuige a decharge de rechters niet kunnen overtuigen. Vermaning werd in 1977 veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van een maand.

Vermaning en Wouters namen hiermee geen genoegen en gingen in hoger beroep dat in november 1978 bij het gerechtshof in Leeuwarden diende. Opnieuw fungeerde Wouters als getuige a decharge en deed in de rechtszaal proeven om de echtheid van de stenen aan te tonen. Vermaning werd ditmaal wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken, maar het hof liet in het midden of de vondsten van Vermaning echt dan wel vervalst waren.

Vermaning en Wouters bleven streven naar eerherstel, waarbij zij de steun kregen van APAN, de vereniging van Actieve Praktijkarcheologie Nederland. Vermaning overleed in 1987, maar Wouters bleef het in zijn ogen begane onrecht bestrijden onder meer met zijn lijvige publicatie *J'Accuse*. Ook in Westerheem (XXXVII-1 (1988) 57-58) heeft hij zijn standpunt in de zaak-Vermaning toen nog eens benadrukt. Ad Wouters kreeg vanaf zijn twaalfde jaar zijn vorming en opleiding in een klooster. Deze jaren waren bepalend voor zijn verdere leven. Hij ontwikkelde een grote belangstelling voor fotografie, vioolspel, cactussen en archeologie. Toch heeft het kloosterleven hem niet gegeven wat hij verwachtte. Hij trad uit het klooster en in het huwelijk. Wouters heeft talloze artikelen gepubliceerd, geïllustreerd met fraaie door hem gemaakte tekeningen. Zijn vermaarde collectie artefacten heeft hij in maart 1994 overgedragen aan het museum in Den Haag.

E.H.P. Cordfunke

Agenda

---

12 september 2001

Afd. Helinium: lezing door drs. Ton Guiran (BOOR) over '*Een 13e-eeuwse begraafplaats te Hellevoetsluis*'. In 1998

voerde het BOOR een opgraving uit in de nieuwbouwwijk Ravense Hoek in Hellevoetsluis. De vindplaats ligt in de in de 13e eeuw ingedijkte Polder Nieuwenhoorn. De aangetroffen sporen dateren van vóór de inpoldering. Bij de opgraving werd een 13e-eeuwse begraafplaats en de locatie waar de kerk stond getraceerd en onderzocht. Het combineren van de opgravingsresultaten met eerder verkregen onderzoeksgegevens van een nabijgelegen 13e-eeuwse woontoren en een 13e-eeuwse nederzetting zorgt voor een boeiend verhaal. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie: 010-4604737).

12 september 2001
Afd. Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland: lezing door drs. H. van de Velde (ADC) over *'Archeologie in de Achterhoek'*. Sinds een aantal jaren is er binnen de archeologie meer belangstelling voor de archeologische rijkdom van de Achterhoek. Aan de hand van enkele recente opgravingen wordt getracht een beeld te schetsen van het eerste millennium na Christus. Cultureel Centrum De Coehoorn, Coehoornstraat 17 te Arnhem. Aanvang: 19.45 uur. Toegang: f 2,65.

16 september 2001
Afd. Helinium: excursie naar het Prehistorisch Openlucht Museum in Eindhoven. Dit jaar kunnen we voor het eerst de middeleeuwse uitbreiding van het park zien. Vertrekplaats: Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Vertrektijd: nog niet bekend. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

28 en 29 september 2001
Jubileumviering in Haarlem: 50 jaar AWN.

6 oktober 2001
Afd. Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland: excursie naar Pampus, Muiden, het Muiderslot en Naarden-Vesting.

10 oktober 2001
Afd. Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland: lezing door J. Kwadijk over *'De geschiedenis van het landschap van de Zuid-Veluwe'*. Het huidige landschap van de Veluwe vertoont nog steeds sporen van de laatste twee ijstijden. Aan de hand van deze sporen worden de Saale- en de Weichsel-ijstijden besproken. Dia's en zwerfstenen zorgen voor verduidelijking. Cultureel Centrum De Coehoorn, Coehoornstraat 17 te Arnhem. Aanvang: 19.45 uur. Toegang: f 2,65.

16 oktober 2001
Afd. Zaanstreek-Waterland e.o.: lezing door AWN-lid J.J. Stolp over zijn ingrijpende inzichten over de ontwikkeling van ons landschap. Deze inzichten geven een ander beeld over de ontginningen in de Zaanstreek en het Waterland. Werkruimte, Tuinstraat 27A te Zaandijk. Aanvang: 20.00 uur.

17 oktober 2001
Afd. Helinium: lezing door drs. Erik Peters (BOOR) over *'Opgraving steentijdstreken in Urk'*. Op een rivierduin in het oerstroombdal van de Vecht zijn overblijfselen uit het Mesolithicum en uit het Neolithicum van de Swifterbantcultuur en Trechterbeker-cultuur aangetroffen. Onder de vondsten bevond zich een aantal bijzondere menselijke graven. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

21-22 oktober 2001
Afd. Helinium: *'Oud eten: Met Helinium op culinaire en muzikale reis door de tijd.'* Maximaal 25 personen kunnen deelnemen aan dit eet- en muziekfestijn. Iedereen komt aan zijn trekken: de liefhebber van steentijd of middeleeuwse gerechten, de vegetariër en de gewone smulpaap. De sfeer wordt verhoogd door oude muzieknoten. Opgave op een intekenlijst op Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. (inlichtingen bij Jurrien Moree, 010-4604737).

Agenda

Het is niet zinvol in de agenda van Westerheem aankondigingen op te nemen die op het moment van verschijning niet meer actueel zijn en dat probeert de redactie dan ook te voorkomen. Meldingen dienen daarom ruwweg op de eerste dag van de maand voorafgaand aan de maand van verschijning van een Westerheemnummer in ons bezit te zijn. Bovendien moet de activiteit plaatsvinden na verschijning van het betreffende nummer van Westerheem. Als regel verschijnt Westerheem rond het midden van de even maanden van het jaar. Ziet u een bericht graag geplaatst in het Westerheemnummer van december, dan moet het dus op 1 november bij ons aanwezig zijn en moet de activiteit plaatsvinden na half december. Wij hopen u door het bovenstaande eventuele teleurstellingen te besparen.

15 oktober 2001:

Afd. Kennemerland: lezing door dr. M. Gnade (Instituut Mediterrane Archeologie - Universiteit van Amsterdam) over "Satricum, één van de grootste Nederlandse opgravingen in het Mediterrane gebied". De Latijnse stad Satricum werd vanaf de 9e eeuw KC tot aan de Romeinse Tijd continu bewoond en aan het einde van de 19e eeuw ontdekt. Sinds 1977 zijn hier Nederlandse archeologen werkzaam op uitnodiging van het Italiaanse ministerie. Elk jaar zijn er opzienbarende resultaten en in de lezing zal een overzicht worden geboden van de belangrijkste tot nu toe. Archeologisch Museum Haarlem (kelder van de Vleeshal), Grote Markt 18 te Haarlem. Aanvang: 20.00 uur.

16 oktober 2001:

Afd. Zaanstreek-Waterland e.o.: lezing door AWN-lid J.J. Stolp over zijn ingrijpende inzichten over de ontwikkeling van ons landschap. Deze inzichten geven een ander beeld over de ontginningen in de Zaanstreek en het Waterland. Werkruimte, Tuinstraat 27A te Zaandijk. Aanvang: 20.00 uur.

17 oktober 2001:

Afd. Helinium: lezing door drs. Erik Peters (BOOR) over "Opgraving steentijdresten in Urk". Op een rivierduin in het oerstromdal van de Vecht zijn overblijfselen uit het Mesolithicum en uit het Neolithicum van de Swifterbant-cultuur en Trechterbeker-cultuur aangetroffen. Onder de vondsten bevond zich een aantal bijzondere menselijke graven. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

21-22 oktober 2001:

Afd. Helinium: "Oud eten: Met Helinium op culinaire en muzikale reis door de tijd." Maximaal 25 personen kunnen deelnemen aan dit eet- en muziektijdstip. Iedereen komt aan zijn trekken: de liefhebber van steentijd of middeleeuwse gerechten, de vegetariër en de gewone smulpaap. De sfeer wordt verhoogd door oude muzieknoten. Opgave op een intekenlijst op Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. (inlichtingen bij Jurrien Moree, 010-4604737).

30 oktober 2001:

Afd. Nijmegen e.o.: lezing door drs. Adam Haarhuis (RAAP) over

"Archeologische karteringen in het Oost-Nederlandse rivierengebied".

In het Land van Maas en Waal en de Over-Betuwe is de afgelopen jaren grootschalig inventariserend veldonderzoek uitgevoerd, waarbij het archeologisch bodemarchief van omvangrijke 'bedreigde gebieden' zo volledig mogelijk in kaart is gebracht. Vooral over de verspreiding en ligging van nederzettingen uit Mesolithicum, Neolithicum en Bronstijd zijn veel nieuwe inzichten verkregen. De resultaten van de karteringen hebben inmiddels geleid tot een sterke toename van archeologisch onderzoek. Wijkcentrum De Ark, Elzenstraat 4 te Nijmegen (de Elzenstraat is een zijstraat van de Hengstdalseweg). Aanvang: 20.00 uur.

30 oktober 2001:

Lezingenreeks *"Cultuurhistorie van de Kempen"*: lezing door Liesbeth Theunissen over *"Zand erover; dood en begraven in de prehistorische Kempen"*. Gemeenschapshuis Den Tref te Hapert. Aanvang: 20.00 uur (informatie en aanmeldingen tot 15 oktober 2001 bij Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, tel. 073-6146193 / e-mail: brg.brabant@wxs.nl).

6 november 2001:

Lezingenreeks: *"Cultuurhistorie van de Kempen"* lezing door Bas Aarts over *"Adellijke woningen; kastelen in en rond de Kempen"*. Gemeenschapshuis Den Tref te Hapert. Aanvang: 20.00 uur (informatie en aanmeldingen tot 15 oktober 2001 bij Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, tel. 073-6146193 / e-mail: brg.brabant@wxs.nl).

[N.B. de laatste twee lezingen van deze reeks gaan over archeologisch minder interessante onderwerpen en vinden plaats op 13 en 27 november 2001: Dansen om de Vrijheidsboom; patriotten in de Kempen / Het recht in eigen hand; volksgerichten in de Kempen].

12 november 2001:

Afd. Kennemerland: lezing door drs. J.A.G. Veerkamp (Afd. Archeologie Amsterdam) over *"Opgravingen Haarlemmerplein te Amsterdam"*. In 1999-2000 voerde de Afd. Archeologie een opgraving uit op het Haarlemmerplein, deel van een stedelijk uitbreidingsplan in de eerste helft van de 17e eeuw. Tijdens het onderzoek werden resten van tien woonhuizen, een grote stalhouderij en een werkplaats opgegraven. Bovendien twaalf beerputten met een verrassend rijke vulling uit de jaren '40 van de 17e eeuw tot in de 18e eeuw. Archeologisch Museum Haarlem (kelder van de Vleeshal), Grote Markt 18 te Haarlem. Aanvang: 20.00 uur.

13 november 2001:

Afd. Zaanstreek-Waterland e.o.: lezing door Peter Bitter (stadsarcheoloog van Alkmaar) over recente opgravingen in deze archeologisch zo rijke stad. Werkruimte, Tuinstraat 27A te Zaandijk. Aanvang: 20.00 uur.

14 november 2001:

Afd. Helinium: lezing door dr. Gert-Jan van Wijngaarden (Projectgroep Archeologie Betuweroute in Utrecht) over *"Minoïsche handelsbetrekkingen"*. De Minoïsche cultuur was een verfijnde Bronstijd-cultuur op Kreta, die gedateerd is tussen 2800 en 1200 v. Chr. De samenleving was geordend en kende een uitgebreide bureaucratie. Men bedreef landbouw en nijverheid. Via handel en migratie werd Kreta sterk beïnvloed door het Midden-Oosten. Het eigene van de cultuur blijkt vooral uit het schrift (lineair A en B) en de beeldende kunsten. De cultuur bereikte haar hoogtepunt in de Midden-Minoïsche periode in de paleizen van Knossos en Phaistos. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

14 november 2001:

Afd. Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland: lezing door drs. Graafstal en drs.

Wynia (Leidse Rijn) over *"De Leidsche Rijn, een archeologische schatkamer"*. De Vinex-locatie Leidsche Rijn ten westen van Utrecht herbergt een schat aan gegevens over de inrichting van de Romeinse rijksgrens en de opeenvolgende fasen van de middeleeuwse ontginning in het rivierengebied. De Leidse Rijn is ook bijzonder door de schaal waarop archeologische en cultuurhistorische waarden worden ingepast in de nieuwbouwplannen.

Cultureel Centrum De Coehoorn, Coehoornstraat 17 te Arnhem.

Aanvang: 19.45 uur. Toegang: f 2,65.

20 november 2001:

Afd. Nijmegen e.o.: lezing door prof. dr. Nico Roymans over *"Een kleine gemeenschap in een grote wereld; de Bataafse nederzetting van Tiel-Passewaaij"*. De Bataven woonden sinds ongeveer het midden van de 1e eeuw v.Chr. in het centrale rivierengebied en speelden een belangrijke rol in de samenleving van Romeins Nederland. In 1995 begon de ROB met een archeologisch onderzoek in Tiel-Passewaaij, dat leidde tot grootschalige opgravingen door het AIVU en vrijwilligers van de werkgroep BATO. De wisselwerking tussen Romeinen en Bataven is een voornaam aandachtspunt bij de analyse van de vondstresultaten.

Wijkcentrum De Ark, Elzenstraat 4 te Nijmegen (de Elzenstraat is een zijstraat van de Hengstdalseweg).

Aanvang: 20.00 uur.

10 december 2001:

Afd. Kennemerland: lezing door drs.

O. Nieuwenhuysse (als archeoloog verbonden aan het tentoonstellingsproject) over *"Krijgsheren uit de bergen - de prehistorie van Armenië in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden"*.

Het ROM opent in november 2001 een expositie met dezelfde naam die aan de hand van unieke en spectaculaire archeologische voorwerpen de prehistorie van Armenië belicht (ca. 2000-800 v.Chr.). Centraal element binnen de toenmalige samenlevingen aldaar zijn de talloze kurgans (grafheuvels), waarin de lokale stamhoofden werden begraven, dikwijls voorzien van uitzonderlijk rijke grafgiften. De lezing geeft een overzicht van de prehistorie van Armenië en een toelichting op het restauratieproject van een houten grafwagen uit ca. 1300 v.Chr. Archeologisch Museum Haarlem (kelder van de Vleeshal), Grote Markt 18 te Haarlem. Aanvang: 20.00 uur.

12 december 2001:

Afd. Helinium: lezing door drs. Epko Bult (gemeentelijk archeoloog van Delft) over een nog niet bekend onderwerp. Boerderij Hoogstad, Westlandseweg 258 (3131 HX) te Vlaardingen. Aanvang: 20.00 uur (informatie bij Jurrien Moree, 010-4604737).

Algemene Ledenvergadering 2000

De jaarlijkse algemene ledenvergadering wordt gehouden op zaterdag 27 april 2002.

De afdeling IJsseldelta-Vechtstreek gaat een programma voor die dag samenstellen.

Mededelingen over de plaats waar de vergaderingen wordt gehouden, volgen in het eerstkomende nummer van Westerheem.

Vacatures in het hoofdbestuur

Vice-voorzitter

Op de eerstvolgende algemene ledenvergadering eindigt de tweede en laatste zittingstermijn van de vice-voorzitter Herman Lubberding.

Het bestuur zoekt een gegadigde voor deze functie. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met de algemeen secretaris.

Van de gegadigden wordt verlangd dat hij/ of zij binding heeft met de A.W.N. en bereid is om zo nu en dan ook overdag te vergaderen.

Tot de taken van de vice-voorzitter horen onder meer:

- het vervangen van de voorzitter bij diens afwezigheid
- het onderhouden van contacten met de afdelingsbesturen
- het organiseren van de jaarvergaderingen en vergaderingen
- met afdelingsbesturen
- het organiseren van de jaarlijkse excursie van de A.W.N.

- het vertegenwoordigen van het bestuur in landelijke overleggroepen
- Voor informatie over de functie kunt u contact opnemen met de vice-voorzitter.

Hoofdbestuurslid Deskundigheidsbevordering

Op de eerstvolgende algemene ledenvergadering eindigt ook de tweede zittingstermijn van het HB-lid Deskundigheidsbevordering, Alexandra Oostdijk. Ook zij is niet herkiesbaar.

Gegadigden voor haar functie kunnen zich eveneens aanmelden bij de algemeen secretaris.

Tot de taken van de functionaris Deskundigheidsbevordering behoren:

- overleg met SNA inzake gezamenlijke cursussen
- het organiseren van de cursussen
- het maken en actualiseren van de handleidingen

De functionaris wordt bijgestaan door de commissie Deskundigheidsbevordering.

Informatie kunt u inwinnen bij Alexandra Oostdijk.

Hoofdbestuurslid voor PR-zaken

Deze functie is nog steeds vacant. Het hoofdbestuur heeft echter dringend behoefte aan een bestuurslid dat bereid is de doelstellingen van de A.W.N. te promoten.

De functie kan in overleg met het HB worden ingevuld.

Gegadigden kunnen dit kenbaar maken bij de algemeen secretaris. Hij geeft ook alle gewenste inlichtingen.

Hoofdbestuurslid Kampen

Door privé-omstandigheden wil Mechteld Noordhoek, HB-lid met als kerntaak het organiseren van instructie- en gevorderdenkampen, zich terugtrekken.

De kampen maken deel uit van de deskundigheidsbevordering binnen de AWN.

Gegadigden voor deze functie kunnen zich aanmelden bij de algemeen secretaris. Informatie over de functie kan worden ingewonnen bij Mechteld Noordhoek.

Het is in verband met de noodzakelijke inwerkperiode belangrijk dat kandidaten één of meer HB-vergaderingen bijwonen. Daarom zien wij uw aanmelding graag zo spoedig mogelijk tegemoet.

VOORAANKONDIGING AWN ZOMERKAMPEN 2002

Het is nog volop winter, maar er wordt al weer hard gewerkt aan de voorbereiding van de AWN zomerkampen in 2002. De (zeer voorlopige) planning ziet er als volgt uit:

21-28 juli: gevorderdenkamp Utrecht (Vleuten-De Meern, archeologische werkgroep Oude Rijn)

3-10 augustus: gevorderdenkamp Arnhem of Bergen op Zoom

17-24 augustus: beginnerskamp Zutphen

Meer informatie over de inhoud van het programma, accommodatie etc., alsmede een aanmeldingsformulier vindt u in het februari-nummer van Westerheem.

Voor twee van de kampen worden nog leden gezocht die een deel van de voorbereiding en de dagelijkse leiding op zich willen nemen. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Mechteld Noordhoek, telefoon 030 244 86 72.

Troffeltjes

Sleeswijk-Holstein, oud landschap vol historie

De Drents Prehistorische Vereniging gaat in 2002 op excursie in het gebied tussen Lübeck en Sylt met drie overnachtingen in Schleswig. De toplocaties Haithabu en Oldenburg vertellen over Vikingen en Slaven, de 'Danevirke' over de verdediging van Denemarken tegen oprukkende Duitse volken van de tiende tot in de negentiende eeuw. In het door de IJstijden gevormde landschap worden mooie wandelingen gemaakt door velden en prachtige loofbossen om bijzondere hunebedden, grafheuvels, een steen met cups en heidense tekens, wal- len, schansen en burchten op soms heel bijzondere plaatsen te bekijken. Aangevuld met bezoeken aan oude steden en musea, een Archeologisch Oekologisch Openluchtmuseum (Steentijdlandschap) en een rondleiding op Sylt door de opgraver professor Reichstein, belooft het in de bloei maand juni een onvergetelijke reis te worden.

Reisleider is de Dordtse stads-archeoloog Johan Hendriks. Opgave voor deelname kan tot 5 maart 2002.

Programma en inlichtingen bij: mw. C.S. Duintjer, A. Jacobs-straat 143, 9728 MG Groningen, telefoon 050-5275772.

Aangeboden wegens vervanging:

vijf naaldbanden

'Westerheem'

geheel oranje, plastic, opdruk 'Westerheem' in rood (dus oude uitvoering). Prijs: f 35,00 incl. eventuele verzendkosten. A.P. de Boer, tel. 033-2534729.

OPROEP

Het hoofdbestuur van de AWN doet een oproep aan de afdelingen, werkgroepen en leden voor kandidaten voor de bronzen legpenning 2002. Kandidaatstelling gebeurt door een verzoek te richten aan de algemeen secretaris. De oproep moet zijn ondertekend door het bestuur van de werkgroep, de afdeling of minstens tien leden.
Reacties graag voor 1 maart 2002.

Agenda

Het is niet zinvol in de agenda aankondigingen van evenementen op te nemen die op het moment van verschijnen zijn gepasseerd en hier past de redactie dan ook selectie toe. Daarom dienen meldingen ruwweg op de eerste dag van de maand voorafgaand aan de maand van verschijning van een Westerheemnummer in ons bezit te zijn. De activiteit moet bovendien plaatsvinden na verschijning van het betreffende Westerheem-nummer. Westerheem verschijnt als regel rond het midden van de even maanden van het jaar. Ziet u een bericht graag geplaatst in het Westerheem-nummer van februari, dan moet het dus rond 1 januari bij ons aanwezig zijn en moet de activiteit plaatsvinden na half februari. Wij hopen u door het bovenstaande teleurstellingen te besparen.

5 januari 2002

Afd. Lek- en Merwestreek: de traditionele nieuwjaarsbijeenkomst. Vest 94 te Dordrecht. Vanaf 11.00 uur.

7 januari 2002

Afd. Twente: lezing door de heer Zeiler uit Kampen over 'De medische geschiedenis van de 13e - 20e eeuw'. Vondsten van zalfpotjes en medicijnflesjes maken ons duidelijk dat ook in de Middeleeuwen geneeskunde beoefend werd. Wat moeten we ons voor-

stellen bij deze geneeskunde? Aan de hand van voorbeelden uit onder meer Twente zal Zeiler ons deze avond uit de doeken doen hoe de geneeskunde vanaf de dertiende eeuw zich ontwikkelde tot de geneeskunde in de twintigste eeuw. Bijenkorf (zaal 4), Marktstraat 23 te Borne. Aanvang: 20.00 uur.

9 januari 2002

Afd. Utrecht en omstreken: lezing door Winfried Walta (coördinator van de LWAOW van de AWN, regio Noord) over 'Onderwaterarcheologie van de Waddenzee en het IJsselmeer'. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Leden van de AWN wordt een bijdrage in de kosten gevraagd van € 1,15, niet-leden € 2,25.

28 januari 2002

Afd. De Nieuwe Maas: lezing door drs. Hans Koot (gemeente-archeoloog van Rijswijk) over 'Het grafveld van Ypenburg'. Enige jaren geleden werd dat opgegraven en haalde toen de landelijke media en duizenden nieuwsgierigen bezochten de opgraving. Met andere woorden: verdere toelichting is overbodig. Gebouw van het BOOR, Sint Jobsweg 7 te Rotterdam. Aanvang: 20.00 uur?

4 februari 2002

Afd. Twente: lezing door de heer Groenewoudt (werkzaam bij de ROB) over 'Essenonderzoek'. Het Twentse landschap is beroemd om zijn essen. Groenewoudt heeft veel onderzoek gedaan naar het ontstaan en gebruik van deze essen. Wanneer ontstonden ze, waar komen ze voor, hoe lang werden ze gebruikt? Vragen waarop we deze avond een antwoord zullen krijgen. Bijenkorf (zaal 4), Marktstraat 23 te Borne. Aanvang: 20.00 uur.

13 februari 2002

Afd. Utrecht en omstreken: lezing door Marjo Montforts (archeologe bij het Projectteam Archeologie Maas-

werken en Via Limburg te Maastricht) over 'Archeologen in het Limburgse Maasdal.' Sinds 1998 is de ROB betrokken bij grote infrastructurele projecten in Limburg: het rivierenproject de Maaswerken tussen Maastricht, Den Bosch en Nijmegen, en het wegenproject Via Limburg: de A73 Limburg Zuid. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Leden van de AWN wordt een bijdrage in de kosten gevraagd van € 1,15, niet-leden € 2,25.

16 februari 2002

Werkgroep Steentijdag: Steentijdag in het Centraal Faciliteitengebouw van de Universiteit Leiden, Cleveringa-plaats 1.

4 maart 2002

Afd. Twente: lezing door de heer Mulder (werkzaam bij het museum Natura Docet te Denekamp) over 'De geologie van Twente'. Iedereen zal wel eens gehoord of gelezen hebben over de kleiputten van Borne en Twickel en de steengroeves bij Bentheim en Losser. Mulder zal ons deze avond meenemen naar allerlei geologische vindplaatsen in Twente en aan de hand daarvan uitleggen hoe de diepere ondergrond van Twente in elkaar zit. Bijenkorf (zaal 4), Marktstraat 23 te Borne. Aanvang: 20.00 uur.

11 maart 2002

Afd. De Nieuwe Maas: lezing door drs. Michel Groothedde (stadsarcheoloog van Zutphen) over het ontstaan en de ontwikkeling van Zutphen als een vroeg-middeleeuws bestuurlijk centrum'. Kort geleden werd bij het graven van een sleuf een deel van de tufstenen muur van een palts - een vorstelijk verblijf - uit de elfde eeuw blootgelegd. Qua ontwikkeling vertoont de stad nogal wat verschillen met de oudste Hollandse steden. Gebouw van het BOOR, Sint Jobsweg 7 te Rotterdam. Aanvang: 20.00 uur?

13 maart 2002

Afd. Utrecht e.o.: lezing door Nicki Bullinga (Keltologisch historica) over 'Koning Arthur, feiten en legenden'. Onderzoek in Groot-Brittannië naar plaatsen van betekenis, de Arthurlocaties. Na de lezing vindt de afdelingsledenvergadering plaats. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Leden van de AWN wordt een bijdrage in de kosten gevraagd van € 1,15, niet-leden € 2,25.

1 april 2002

Afd. Twente: Jaarvergadering. Hierna volgt een archeologisch hoofdgerecht. Nadere informatie nog niet bekend. Bijenkorf (zaal 4), Marktstraat 23 te Borne. Aanvang: 20.00 uur.

14 april 2002

Afd. Utrecht e.o.: lezing door Joop van Herwijnen (projectleider van de AWN werkgroep 'Leen de Keijzer' in Houten) over 'Haltna tussen Trajectum en Levefanum'. De plaats van Houten in de Romeinse tijd. Pieterskerk, Pieterskerkhof 5 te Utrecht. Aanvang: 20.00 uur. Leden van de AWN wordt een bijdrage in de kosten gevraagd van € 1,15, niet-leden € 2,25.

25 mei 2002

Afd. Twente: excursie naar Arnhem en omstreken. Wij zijn te gast bij afdeling Zuid-Veluwe en Oost-Gelderland in Arnhem. In hun werkruimte worden we ontvangen met een dialezing over archeologische monumenten in het stuwwallengebied. Daarna bezoeken wij onder leiding van de heer Houkes onder meer een groot aantal grafheuvels, de oudste kerk van Nederland en overzien we vanaf de hunenschans de Rijn en de Betuwe.

Westerheem

Tweemaandelijks orgaan van de Archeologische
Werkgemeenschap voor Nederland (AWN)

INHOUDSOPGAVE JAARGANG 50, 2001

Artikelen

<i>Braakman, W.A.</i> Baduhenna. Godin van het slagveld	2-12
<i>Cordfunke, E.</i> Vijftig jaar AWN (jubileumtoespraak)	249-258
<i>Genabeek, R. van.</i> Een Karolingisch erf in Warnsveld. Archeologisch onderzoek aan de Hofweg in Warnsveld	142-151
<i>Goldschmitz, L.</i> Valkenisse, een verdronken dorp in de Westerschelde	277-285
<i>Groeneweg, G.</i> Waarin een klein kruikje groot kan zijn: het 'spinpotje' uit Hoeven, tijd voor een nieuwe visie	73-80
<i>Houkes, R.</i> Relaties in de verspreiding van grafheuvels uit het laat-Neolithicum en de Bronstijd	266-274
<i>Jonge, W. de & J.-L.E. Marcillaud.</i> Iets meer licht op de vroegste Middeleeuwen tussen de mondingen van Oude Rijn en Maas	50-71
<i>Kok, R. & W. Kuijper.</i> Het gebruik van boekweitkaf in Nederland: (bouw)historische en archeologische gegevens	109-116
<i>Lubberding, H.</i> Vollerkuipen bij de vaalt. Een onderzoek naar ingegraven kuipen in de binnenstad van Deventer	207-210
<i>Numan, A.</i> Het verblijf van de graven van Holland in Haarlem	288-299
<i>Oostveen, J. van & A. van Oostveen-Bonnema.</i> Kleipijpen, een statistische analyse	13-27
<i>Oteman, W.</i> Een nieuwe fruitloods op de Loohof	190-194
<i>Ploeg, F. van der.</i> Scheidslijn profs en amateurs minder duidelijk dan men denkt (jubileumtoespraak)	238-240
<i>Theunissen, E. & R. Hulst.</i> Zijderveld: bijzondere overblijfselen van een boerenbestaan van 3500 jaar geleden	195-206
<i>Ulrich, E.</i> Het Agnes-klooster in Oldenzaal	286-287
<i>Verhart, L.</i> De zee neemt, de zee geeft. Spectaculaire vondsten uit de Noordzee	102-108
<i>Walle-van der Woude, T.</i> Ingekraste voorstellingen op Hoornse leisteenfragmenten	152-163
<i>Willems, W.</i> In de liefhebberij liggen de wortels van de archeologie (jubileumtoespraak)	240-249

Kort archeologisch nieuws

(met bijdragen van *P. van der Heijden* en *J. Oorthuys*) 28-30, 82-84, 117-119, 164-165, 211-214

Literatuursignalen

(met bijdragen van *G. Groeneweg*, *P. van der Heijden*, *J. Coenraads*)

..... 43-46, 88-91, 125-129, 177-184, 222-228, 307-318

Literatuurbesprekingen

Arts, N., H. Roosenboom & L. van Zalinge-Spooren (red.) *De kastelen van Helmond.*

Een machtscentrum aan de rand van de Peel (*G. Groeneweg*) 302-304

Bahn, P. (red.) <i>Wereldatlas van de archeologie met meer dan 1000 vindplaatsen</i> (G. Groeneweg).....	304-305
<i>Berichten ROB, Volume 44</i> (P. van der Heijden)	305-307
<i>Bivak aan de Beerze. Laat-Paleolitische en Mesolithische vindplaatsen te Westelbeers.</i> <i>Deel 1: Westelbeers-Zuidwest</i> (M.-F. van Oorsouw).....	35-36)
Boing, A. e.a. (red.). <i>Töpfer - Kramer - Pottenbakkers. Keramik zwischen IJssel und</i> <i>Berkel/Keramiek tussen IJssel & Berkel</i> (G. Groeneweg)	33-35
Carmiggelt, A. <i>Begraven op de terpen in Ferwerderadiel. Het dodenbestel in middeleeuws</i> <i>Fryslân</i> (J. Coenraads).....	36-37
Carmiggelt, A. <i>De 'Koningsterp' van Wijncaldum. De Friese elite in de vroege Middeleeuwen</i> (J. Coenraads).....	36-37
Clerinx, H. <i>Kathedralen uit de steentijd. Hunebedden, dolmens en menhirs in de Lage Landen</i> (G. Groeneweg)	217-218
Daniels, M. <i>Daniels. Archivaris, Archeoloog, Nijmegenaar</i> (P. van der Heijden)	87-88
Grünwald, T. (red.). <i>Germania Inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der</i> <i>Grenze der römisch-Germanische Welt</i> (P. van der Heijden)	122-123
Haalebos, J.K., P.F.J. Franzen e.a. <i>Alphen aan den Rijn - Albaniana 1998-1999</i> (P. van der Heijden).....	85-86
Halbertsma, H. <i>Friesland's oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang</i> (J. Coenraads).....	215-217
Hiddink, H. e.a. <i>Archeologisch onderzoek in de Maasbroeksche Blokken te Boxmeer</i> (R. Janssen).....	175-176
<i>Jaarboek Numaga 2000</i> (P. van der Heijden)	33
Kicken, D., A. Koldewey & J. ter Molen (red.) <i>Gevonden voorwerpen/Lost and found.</i> <i>Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen</i> (G. Groeneweg).....	173-175
Kuipers, J., H. Hendrikse & A. van Waarden Koets. <i>De onderkant van de markt.</i> <i>De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie</i> (G. Groeneweg).....	86-87
Kuipers, J.J. & P. Sijnke. <i>Van schandsteen tot straatkapel. Kleine monumenten en</i> <i>ornamenten in Zeeland.</i> (J. ter Brugge)	32-33
Pietersma, A. (red.) <i>'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht</i> (C. van Rooijen)	123-124
Polak, M. <i>South Gaulish Terra Sigillata with Potters' Stamps from Vechten</i> (J.A. Trimpe Burger).....	120-122
Sier, M. & C. Koot (red.) <i>Kesteren-De Woerd. Bewoningssporen uit de IJzertijd en</i> <i>Romeinse tijd</i> (P. van der Heijden)	220-222
Stoepker, H. (red.) <i>Venray-Hooghiebroek en Venray-Loobeek. Nederzettingen uit prehistorie,</i> <i>Romeinse tijd en late Middeleeuwen</i> (N.Arts).....	219-220
Thelen (red.) <i>Het Hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende</i> <i>het middeleeuws kasteel van de heren van Gemert</i> (G. Groeneweg).....	302-304
Van den Bossche, W. <i>Antique Glass Bottles. Their history and evolution (1500-1850)</i> (G. Groeneweg).....	172-173
Willems, A. e.a. (red.) <i>De onderste steen boven; 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch</i> (C. van Rooijen)	87

Werk in uitvoering

(met bijdragen van J. Coenraads)	38-42, 93-98, 132-138, 185-187, 231-235, 320-327
--	--

Diversen

<i>AWN-presentatie geeft een goed beeld</i> (K. van Roon)	265
---	-----

Boven het Maaiveld:

- Archeologische kaart van Nederland	165
- Muurresten in Steenberg.....	165-166
- Glazen ringen gevraagd!	166
Impressie van een jubileum (J. Coenraads).....	258-264
In Memoriam Jan-Kees Haalebos (P. van der Heijden)	72
In Memoriam Siem Pos (E.H.P. Cordfunke)	72
In Memoriam Gerard Stam (R. de Graad)	319
<i>LWAOW-duikers gaan door waar de 'droge' collega's moeten ophouden</i> (samenvatting jubileumlezing)	275-276
Oproep: Het ontstaan van het Marsdiep (J. Schendelaar).....	131
<i>Over koggen, oer-Friezen en de Romeinse rijksgrens in Rijnstreek</i> (J. Coenraads, samenvatting van drie jubileumlezingen)	300-301
Reacties van lezers:	
- <i>Na Flevum nu ook Baduhenna teruggevonden?</i> (A. Bosman & W. Bosman)	169-171
- <i>Reactie op ingezonden brief J. Schendelaar</i> (I. Maas).....	171
- <i>Opgravingen in de gemeente Gilzen en Rijen</i> (J. Specht)	171-172
- <i>Het ontstaan van het Marsdiep</i> (J. Schendelaar).....	230
Redactioneel:	
- <i>Hoedt u voor het immediatisme</i> (G. Groeneweg).....	1
- <i>Weemoed</i> (M.-F. van Oorsouw)	49
- (Tim de Ridder)	101
- <i>Nooit goed</i> (P. van der Heijden).....	141
- (Jan Coenraads)	189
Tentoonstellingen en evenementen	47, 99, 139, 167-168
Voorwoord jubileumnummer (H. Lubberding)	237
Wie kent dit?:	
- Botachtige klompjes uit de Waddenzee	31
- Neolithische import uit Castricum?	31
- Medaillons van Postumus uit de Ooijpolder.....	81
- Geheimzinnig glasfragment uit Groningen	81
- Pot of urn, vindplaats onbekend	130
- Bronzen beeldje uit Mierlo	228-229
- Potje uit Wieringen	229-230
- Pot	301

Katern Verenigingsnieuws

Agenda ..... 1,XV-XVI; 2,IV-VI; 3,III-IV; 4,III-IV; 5,I-III; 6, III-IV

ALV:

- Uitnodiging	1,XIII
- Jaarvergadering in het teken van 50 jaar AWN	2,II-IV
- De ALV 2001 in Vlaardingen (J. Coenraads).....	3,I-III
- Vooraankondiging ALV 2002	6,I
- Oproep kandidaten bronzen legpenning	6,III

AWN-Zomerkampen:

- Terugblik 2000 (H. Lubberding)	1,I
- <i>Hard werken in West-Brabant</i> (A.-M. Visser).....	1,I-III
- <i>Een kangoeroe op Welschap</i> (B. van den Band)	1,III
- <i>Een week in Nijmegen en Lent</i> (H. van Galen).....	1,III-IV

- Aankondiging	1,XIV
- Vooraankondiging AWN Zomerkampen 2002	6,II
Jubileum AWN 2001:	
- Aankondiging en oproep (J. de Grood)	1,V
- Programma	4,I-II
LWAOW:	
- Stichting Mergor in Mosam (J. van de Besselaar)	1,IX-XII
- 'Tijdelijk' onderwaterdepot	1,XII
- AWN/LWAOW jubileum	2,II
Troffeltjes	2,II-III, 6,II
Diversen:	
- Communicatie AWN en enquête (J. de Grood)	1,V
- Guédelon (H. Lubberding)	1,VI
- AWN-excursie 30 september 2000 Zutphen (A.-M. Visser)	1,VI-IX
- Handboek 'Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie'	1,XIII
- <i>Ik zal me even voorstellen</i> (T. de Ridder)	2,I-II
- AWN-bibliotheek	2,III
- Malta	3,I
- In memoriam A.M. (Ad) Wouters (E.H.P. Cordfunke)	4,III
- Vacatures in het hoofdbestuur	6,I-II